

ƏDÜNYA ƏDƏBİYYATI

VİKTOR HÜQO

Paris
Notr-Dam
Kilsəsi

VİKTOR HÜQO

116/4/
H 96

246945

PARİS NOTR-DAM KİLSƏSİ

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"ŞƏRQ-QƏRB"

BAKİ

2007

*Bu kitab "Viktor Hüqo. Paris Notr-Dam kilsəsi"
(Bakı, Azərnaşr, 1936) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Rus dilindən tərcümə edən:

Mikayıl Rəfil

ISBN 978-9952-34-124-9

843.7-dc22

1. Hüqo Viktor, 1802-1885. 2. Fransız ədəbiyyatı – XIX əsr.

Viktor Hüqo. Paris Notr-Dam kilsəsi.

Bakı, "Şərq-Qərb", 2007. 488 səh.

Dünya ədəbiyyatının ən məşhur əsərlərindən olan "Paris Notr-Dam kilsəsi" romanında çoxdan unudulmuş dövrün tarixi təsviri ilə yanaşı sadə insanın günlük yaşamı və dəyərləri də canlandıraraq kütləvi tarixi şüur, dünya və insan haqqındakı təsəvvürlərin spesifikasi, insanların inam və ümidləri əks olunur. Əsərdə insanın azadlıqsevçiliyi və mənəvi müstəqilliyi konsepsiyası Fransadakı cari hadisələrlə əlaqələndirilir. Orta əsrlərin sonlarından bəhs edən romanında Viktor Hüqo gələcəyin keçmişin varisi olduğunu göstərməyə çalışır. Əsərdə dini inamın zəifləməsi, yüzillər boyu toxunulmaz olan cəmlərə qarşı şübhə, yeni təlimlərin bolluğu cəmiyyətin öz inkişafının son hədəfinə – demokratiyaya yaxınlaşmasına sübut kimi göstərilir. Yazıçı təsvir etdiyi dövrün əlamətlərini romanın əsas qəhrəmanlarının – Eşmərdanın, Kvazimodonun və Klod Frollounun xarakterlərində və təfərrüatlarında təəcəssüm etdirmişdir.

Mikayıl Rəfilin tərcüməsi və Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin redaktəsi ilə 1936-cı ildə nəşr edilən bu əsər nəşriyyat tərəfindən müasir Azərbaycan ədəbi dilinə uyğunlaşdırılmışdır.

© "Şərq-Qərb", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Dünya ədəbiyyatının ən məşhur əsərlərindən olan "Paris Notr-Dam kilsəsi" romanın müəllifi Viktor Hüqo bir yazıçı və şəxsiyyət kimi XIX yüzil tarixinin və hər şeydən öncə fransız ədəbiyyatının ayrıca, parlaq bir səhifəsidir. Fransız mədəniyyəti tarixində o, öncə şair, daha sonra isə romanlar və dram əsərlərinin müəllifi kimi, dünyada isə ilk növbədə romançı kimi tanınır. Bütün bunlara rağmen o, XIX yüzilin ən monumental və nəhəng fiqurlarından biri olaraq qalır.

Hüqonun həyat və yaradıcılığında onun şəxsi, ümumbəşəri, yaşadığı dövrü dorindon dök edən fəlsəfi-tarixi dünyagörüşü, insanların şəxsi həyatına diqqəti, sosial proseslərə güclü marağı, poetik təfəkkürü, yaradıcı fəaliyyəti və siyasi fəallığı bir-birini tamamlayırdı. Belə bir həyat yalnız xronoloji olaraq əsrin yaddaşına yazılmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda onunla üzvi vahidət təşkil edərkən nəmələm və ünvansız tələlərə qarışırdı.

Hüqonun yaradıcı şəxsiyyətinin formalaşdığı gənclik illəri İntibah dövrünə təsadüf edir. İlk öncə o özünü poeziyada sınayır, "Verden qızları", "IV Henri xan heykəlinin bərpası", "Bərri hersoqunun ölümü", "Bordos hersoqunun doğulması" və s. bu kimi əlamətdar günlərə odalar həsr edir. Adıçəkilən ilk iki əsər öz müəllifinə Tuliza Akademiyasının olduca nüfuzlu "Des Jeux Floraux" müsabiqəsində iki mükafat qazandırır. "Bərri hersoqunun ölümü" odasına görə kral özü şəxsən gənc şairə 500 frank məbləğində pul mükafatı təqdim etmişdi. Bərri hersoqu kralın qohumu idi, royalistlər onu taxt-tacın varisi kimi görürdülər, ancaq 1820-ci ildə o bonapartçı Luvel tərəfindən öldürüldü. Bordos hersoqu titulu isə Bərri hersoqunun ölümündən altı ay sonra dünyaya gəlmiş oğluna çatdı. Bu hadisəni royalistlər fransız taxt-tacını varissiz qoymaq istəməyən Tanrının iradəsi kimi qəbul etdilər. Bu dövrdə Hüqo legitimçilərin ("legitim", yəni "qanuni" monarxiya tərəfdarları) hiss və ümidlərini səmimiyyətlə paylaşırdı. Ədəbi yaradıcılıq sahəsində Hüqonun kumiri legitimçilərin hərəkatının görkəmli simalarından olan yazıçı F.T.Şatorbrian idi. XIX yüzil fransız ədəbiyyatı onun "Atala" (1801) və "Rene" (1802) povestləri, "Xristian dahisi" (1802), "Məzlumlar" (1809) epopeyası ilə başlamışdı. O öz kumirinə bənzəməyə çalışaraq Şatorbriana "Dahi" adlı oda həsr etdi və "Ya Şatorbrian olmalı, ya da heç kəs" şüarını özünə həyat devisi seçdi.

1824-cü ildən başlayaraq yeni "XIX əsr ədəbiyyatı", yəni romantizm tərəfdarları olan şair və yazıçıları mütləmə olaraq "Arsenal" kitabxanasında

gözetçi işləməyə başlayan və vəzifəsinə uyğun olaraq orada yaşayan Ş.Nodyenin başına toplaşırırlar. Onun romantik dostlarının arasında Hüqo da vardı. Bu illərdə Hüqo öz poetik məcmuələrini çap etdirir: "Odlar və müxtəlif şeirlər" (1822) və "Yeni odalar" (1824).

"X Karlin tacqoyma mərasimində" (1824) həsr etdiyi oda Hüqonun royalist simpatiyasının son ifadəsi oldu. 1820-ci illərin ikinci yarısında o, bonapartçılara doğru meyil etməyə başlayır. Artıq 1826-cı ildə Alfred de Vinyinin "Sen-Mar" tarixi romanına həsr etdiyi məqaləsində o, Napoleonun adını tarixin görkəmli şəxsiyyətləri sırasında çəkir. Həmin ildə Hüqo, Kromvel haqqında dram yazmağa başlayır; əsərdə tarixi şəxsiyyət olan Kromvel, Napoleonun prototipi kimi əks etdirilərək monarxiya qarşı qoyulur. O, "İki ada" odasını da Napoleona həsr edir: iki ada – bunlar heç kəsin tanımadığı Bonapartin doğulduğu Korsika və bütün dünyada məşhur olan Napoleonun əsir kimi öldüyü Məqdəddos Yelena adasıdır. Hüqonun poemasında iki ada qəhrəmanın böyük və faciəli taleyinin qəsa simvolu kimi səciyyələndirilir. Ən nəhayət, vətənpərvərlik duyğularının təsirində qələmə aldığı "Vəndom sütunu haqqında oda"da (1827) Napoleonun və silahdaşlarının hərbi qələbələrini tərənnüm edir (1812-ci ildə Avustriya döyüşündə Napoleon ordusunun qənimət aldığı tunc toplardan tökülmüş həmin sütun bu gün də Parisdəki Vəndom meydanındadır).

1820-ci illərdə mövcud olan tarixi şəraitdə "Hüqonun bonapartçılığa olan rəğbəti onun liberal siyasi düşüncəsinin formalaşması və şairin köhnə-növlətimçi "olaxəzrot kral" ideali ilə vidalaşmasıyla bağlıdır". İmperator Napoleonun şəxsinə o indi taxt-tacı və hakimiyyəti "qanuni" feodal krallardan deyil, imperator Böyük Karlin özündən miras alan yeni monarxiya tipini görür.

Hüqonun 1820-ci illər poeziyasında onun siyasi düşüncələrinin təkamülündən çox romantizm ruhunda estetik axtarışlarına rast gəlirik. "Yüksək" və "aşağı" janrları şort şəkildə ayıran klassik ənənələrə zidd olaraq şair nəcib oda ilə sadə xalq balladalarını bərabərləşdirir ("Odlar və balladalar" toplusu, 1826). Onu balladalaradakı əfsanələr, xurafat, qədim tarixi dövrlərin adətləri və fransız xalqının milli ənənələri, xüsusən də uzun əsrlər öncə yaşamış insanların psixologiyası və inancları cəlb edirdi. Bütün bunları romantiklər vahid "yerli kolorit" anlayışına birləşdirirdilər. Milli və tarixi koloritlə zəngin olan balladalara Hüqonun "Kral İonanın turniri", "Burqraf ovda", "Rahibə haqqında əfsanə", "Feyə" və s. əsərlərini misal göstərmək olar. Hüqo özünün "Orientalistlər" (1828) məcmuəsində ekzotik "yerli kolorit" mövzusunə müraciət edir. Bu əsərlərdə o sadəcə olaraq Şorqe olan romantik marağını əks etdirməyə çalışır.

Yaradıcılığının erkən dövründə Hüqo romantizmin ən koskin problemlərindən olan dramaturgiyanın yeniləşməsi və romantik dramın yaradılması məsələlərinə diqqət yetirir. "Kromvel" (1827) dramına yazdığı ən sözdə o, müasir dram üçün antik deyil, romantiklərin olduqca köhnəlməmiş sənədləri klassik faciəni örmək almanın vacibliyini vurğulayırdı. Yüksək (facio) və gülməli (komediya) janrların bir-birinə qarşı qoymaqdan imtina edən Hüqo müasir romantik dramdan həyatın ziddiyyətlərini onun rəngarəngliyi ilə birlikdə əks etdirməyi tələb edirdi. Klasisizmin "nəciqləşdirilmiş təbiət" prinsipinin əksinə, Hüqo qrotesk nəzəriyyəsinə inkişaf etdirirdi: bu metod gülməliyə eybəcəri "konsentasiya olunmuş" biçimdə təqdim edəcək. Bu və ya digər bir çox estetik yanaşmalar yalnız dramlara deyil, mahiyyətə bütün romantik incəsənətə aiddir. Bu səbəbdən "Kromvel" dramının ön sözü mühüm romantik manifestlərdən biri oldu. Bu manifestin idealarını Hüqo tarixi mövzularda yazdığı dramlarında, o cümlədən "Paris Notr-Dam kilsəsi" romanında da tətbiq etdi.

Romanın ideyası əsası Valter Skottun romanlarıyla qoyulan tarixi janrlara maraqlı atmosferində meydana çıxmışdır. Hüqo bu məsələyə həm dramaturgiyada, həm də roman yaradıcılığında ciddi əhəmiyyət verirdi. "Kventin Dorvard, yaxud XI Lüdovikin sarayındakı şötləndiyali" (1823) məqaləsində o, romanları "bəşəriyyət tarixinin ən parlaq səhifələrini öz qanı və göz yaşlarıyla yazan nəslin" mədəniyyət tələblərinə cavab verən Valter Skotta yazıçı kimi öz dərin rəğbətini bildirir. Bu illərdə Hüqo, V.Skottun "Kenilvort" romanının səhnə variantı üzərində işləyirdi. 1826-cı ildə Hüqonun dostu Alfred de Vinyi tarixi "Sen-Mar" romanını nəşr etdirdi və bu əsər də Hüqonun yaradıcılıq planlarına təsir göstərdi.

Nəsr janrlarına da Hüqo bədii yaradıcılığının erkən dövrlərində müraciət etmişdir: 1820-ci ildə o, "Hüq Jarqal" povestini, 1826-cı ildə "İsləndiyali Han" romanını, 1829-cu ildə isə "Məhkumun son günü" povestini çap etdirir. Bu üç əsər ingilis "qotik" romanı ənənəsi və Fransadakı "qorxulu" və ya "qara" romanın bütün atributlarının mövcud olduğu "qəzəbli" ədəbiyyatla bağlıdır: bu romanların mövzusu dəhşətli macəralar, qeyri-adi cəhətlər, manyak və qatillər, təqiblər, gilyotin və dar ağacı idi.

Hüqo ilk iki əsərində dəbdə olan macera üslubu yoluya getməyə, "Məhkumun son günü"ndə artıq bu dəblə mübahisəyə girişir. Bu qeyri-adi əsər ölüm cəzasına məhkum olunmuş məhkumun məktubları formasında qələmə alınmışdır. Bəd xəbərlər öz təəssüratlarını danışır və edamdan qabaq tokadamlıq kameranı, həbsxana həyatını və gilyotina aparıcı yolu müşahidə edir.

Müəllif öz qəhrəmanının həbsxanaya düşmə səbəbi, cinayətinin nədən ibarət olduğu barədə bilərəkdən susur. Povestin qayəsi heç də əcaib

intrika, qaranlıq və dəhşətli cinayət haqqında süjet deyil. Hüqo daxili psixoloji dramı zəhri drama qarşı qoyurdu. Məhkumun mədəniyyət əzabları yazıcının diqqətini daha çox cəlb edir, növbəti qəhrəmanı qəti qərar verməyə sövq etmək üçün hadisələrin qəsdən dəyişdirilməsi. Yazıcının məqsədi heç də cinayətin necə qorxunc olduğunu açıb göstərmək və oxucuları dəhşətə gətirmək deyil. Qazamat həyatının qaranlıq səhnələri, növbəti qurbanını gözləyən gilyotinin təsviri, qanlı tamaşaçı izləmə cəhriyyəsi ağılıq-yanan kütlənin səbirsizliyi yalnız məhkumun düşüncələrinə nüfuz etmək, onun həyəcən və vahimələrini çatdırmaq üçündür. Əslində ölüm məhkum olunan insanın ruhi-psixoloji durumunu açmaqda o qədər də faydalı deyil. Bu cinayətlə müqayisə edilməyəcək dərəcədə qeyri-insani olduğunu göstərmək istəyirdi. Hüqonun ölüm cəzası haqqındakı düşüncələri olduqca aktual idi; bu məsələ 1820-ci illərin başlanğıcından etibarən mətbuatda dəfələrlə müzakirə predmeti olmuş, 1828-ci ildə isə hətta deputatlar palatasında qaldırılmışdır.

1820-ci illərin sonunda Hüqo tarixi roman yazmaq barədə düşüncəyə və hətta 1828-ci ildə nəşir Qosslenlə müqavilə də bağlayır. Lakin şəraitin mürəkkəbliyi onun işini xeyli çətinləşdirir, ən əsası isə o idi ki, müasir həyat onun diqqətini daha çox cəlb edirdi. Romanı yazmağa Hüqo yalnız 1830-cu ildə, lyul inqilabına demək olar ki bir neçə gün qalmış başlaya bildi və hadisələrin ən qızğın çətinləşməsi o, müqavilənin yerinə yetirilməsini tələb edən nəşiri mümkün etmək üçün evdə, yazı masasının arxasında oturmaqlı oldu. Uzaq Orta Əsrlər barədə yazmağa məcbur olsa da, o öz yaşadığı dövr, yenidən başlamış inqilab haqqında düşüncəyə düşürdü. Odu ki, "1830-cu il inqilabının gündəliyi" əsərini yazmağa başlayır, "Gənc Fransaya" adlı əsərində inqilabı alqışlayır, inqilabın iddöqümünə isə "lyul qurbanlarının xatirəsinə" adlı himn yazır. Onun yaşadığı dövr haqqında düşüncələri bəşər tarixinin ümumi konsepsiyası və yazdığı romanda hadisələrin cərəyan etdiyi on beşinci əsr haqda təsvirləri ilə yaxından səs-səsləndirir. Roman "Paris Notr-Dam kilsəsi" adlandırılır və 1831-ci ildə işıq üzü görür.

"Paris Notr-Dam kilsəsi" 1820-ci ildə fransız ədəbiyyatında əsası qoyulan ənənənin davamı oldu. Həmin dövrdə tarixi romanın "atası" sayılan Valter Skottun sonra bu janrda (məs., 1926-cı ildə A. de Vinyinin "Sen-Mar", 1829-cu ildə P.Merimenin "IX Karl dövrünün xronikası" və Balzakin "Şuanlar" əsərləri) parlaq əsərlər yaranırdı. Elə bu dövrdə də tarixi romanın romantizm üçün xarakterik olan estetikası formalaşır ki, bunun da əsas postulatı tarix haqqındakı təsvirlərin cəmiyyətin qeyri-kamil formalarından daha mükəmməl formalarına doğru müdaxirə proseslər şəklində başa düşülməsiydi.

1820-1830-cu illərin romantikləri tarixi əsasında mədəniyyət və sosial ədalətin durduğu fəsiləz qanunauyğun və məqsədyönlü proses kimi başa düşürdülər. Ayrı-ayrı tarixi dövrlər – mədəniyyətlərin daha mükəmməl ifadəsinə, başlıca sivilizasiyasının tam inkişafına aparan pillələr həmin ümumi prosesin mərhələləridir. Hər bir dövr özündən əvvəlki inkişafın nailiyyətlərindən faydalandığından onunla qırılmaz şəkildə bağlıdır. Bu şəkildə dərk olunan tarixi bitkin və dərin mənə kəsb edir. Ancaq bir halda ki, qanunauyğunluq həmişə mövcud olub, demək, indi də var, odur ki, səbəb-nəticə əlaqəsi keçmiş və çağdaş tarixi böyük və daimi bir prosesin tərkib hissəsinə çevirir. Bir çox müasir problemlərin həlli yolları, eyni zamanda gələcəyin proqnozlaşdırılması möhür tarixi öyrənməklə mümkündür.

Ədəbiyyat – istor roman, poema, yaxud da dram əsəri olsun – tarixi tarix elmi kimi təsvir etmir. Hüquqə görə, xronologiya, hadisələrin dəqiq ardıcılığı, dəyişlər, səbəblərin fəthi və süqutu tarixin yalnız görünən tərəfidir. Romanda isə diqqət tarixinin unudulmuş və ya əhəmiyyət vermədiyi məsələlər üzərində cəmlənir. İncəsənətdə həqiqət hər şeydən öncə insanın təbiətini, düşüncəsini öyrənməklə aşkar olur. Faktların aşkara çıxarılmasında hadisələrin zəhəri örtüyü altındakı səbəbləri üzə çıxaran və hadisənin mahiyyətini açan müəllif təxəyyülü mühüm rol oynayır. İncəsənətdə həqiqət heç vaxt gerçəkliyin bütən inikası ola bilməz. Yazıcının vəzifəsi heç də bu deyil. O, gerçəkliyin bütən təzahürü içərisindən yalnız ən xarakterik olanları seçməlidir, bütün tarixi şəxsiyyətlərin və hadisələrin arasından elələri müərciət etməlidir ki, həqiqəti aşkara çıxarmaqda daha etibarlı və inandırıcı olsun. Bu zaman dövrün ruhunu əks etdirən yudurma qəhrəmanlar tarixi şəxslərdən daha inandırıcı görünür. Faktlarla təxəyyülün bir-birinə uyğunlaşdırılaraq əlaqələndirilməsi quru faktlardan daha inandırıcıdır, yalnız onların qovşadurulması incəsənətin hədəfi olan yüksək bədii həqiqəti meydana çıxarır.

O dövr üçün yeni olan bu ideyaları tətulləyən Hüquq "Paris Notr-Dam kilsəsi" əsərini yaratdı. Yazıcı dövrün ruhunun ifadəsinə tarixi romanın başlıca həqiqət meyarı sayırdı. Bədii əsər möhür bununla tarixi faktları şərh edən xronikadan prinsiplə surətdə fərqlənir. Romanda faktiki "kanva" müəllifin fantaziyasının məhsulu olan surətlərin fəaliyyət göstərdiyi və hadisələrin inkişaf etdiyi süjetin ümumi məzmununa xidmət edir. Tarixi romanın gerçəkliyi əks etdirməsi faktların dəqiqliyində deyil, zamanın ruhuna sadiqliyindədir. Hüquq əmin idi ki, tarixi xronikanın pedantcasına şərh olunmasında məlumət kütləsinə və ya "aqrotinlərin" (romanda bu, avaraların, dilonçilərin oğurların və firlədaşların özünəməxsus korporasiyaları şəklində təsvir olunur) – küçə rəqqasəsi Esmeraldanın, zəngəlan

Kvazimodonun, ya da kimyagorlik qabiliyyətinə kralın belə maraqlı göstərdiyi alim rahibin davranışlarında gizlənən qəder mənə yoxdur.

Müəllifin fantaziyasından tələb olunan əsas şey – dövrün ruhundan konara çıxarmaqdır: xarakterlər, şəxslərin psixologiyası, onların münasibətləri, hərəkətləri, hadisələrin ümumi gedişi, gündəlik həyatda və məişətdə rast gəlinən təfəsilatlar – təsvir olunan tarixi reallığın bütün aspektləri dövrün gerçəkliklərinə uyğun gəlməlidir. Bəs bu materialları haradan alırsan? Axi xronikada yalnız krallardan, sərkərdələrdən və digər tanınmış xadimlərdən, qalibiyyətli-məğlubiyyətli savaşıqlardan, dövlət həyatının digər anoloji epizodlarından, ümummilli miqyaslı hadisələrdən bəhs olunur. Bəzən xalq, bəzən "sürü", "qaragüruh", hətta "tör-töküntü" adlandırılan məlumət kütləsinin gündəlik yaşantısı həmişə xronikadan konarda, rəsmi tarixi yaddaşın arxasında qalır. Çoxdan unudulmuş dövr haqqında təsvir əldə etmək üçün yalnız rəsmi realiaqlar haqqında bilgilər əldə etmək kifayət etmir, sadə insanın gündülx yaşamını və dəyərlərini də öyrənməkdə romanda canlandırmaq lazımdır. Bu zaman yazıçı xalqın yaşatdığı əfsanələr, rəvayətlər və bünəbzər folklor qaynaqları kömək edə bilər, çatışmayan detalların yerini isə müəllif öz xəyal gücünün hesabına doldurmalıdır. Lakin fantaziyasına güc verərkən yazıçı onun dövrün ab-həvasına uyğunluğunu unutmamalıdır.

Romantiklər təxəyyülü yüksək yaradıcı istedad, yudurmağı isə ədəbi əsərin vacib atributu hesab edirdilər. Onların estetik görüşlərinə görə, dövrün real tarixi mənzərəsinə əks etdirən yudurma bəzən faktın özündən də doğru ola bilər. Bədii həqiqət faktından daha üstündür. Bu prinsiplərdən çıxış edən Hüquq real hadisələri yudurma hadisələrlə birləşdirməklə kifayətlənəməyib, tarixi şəxsiyyətləri məlumət şəxslərlə qarşıduraraq iticilələr üstünlük verir. Romanın bütün əsas surətləri – Klod Frolo, Kvazimodo, Esmeralda, Feb – yudurma obrazlarıdır. Yalnız Pyer Qrenqar istisna təşkil edir: onun real tarixi prototipi vardır – bu, XV əsrdə və XVI əsrin əvvəllərində Parisdə yaşamış şair və dramaturqdur. Romanda kral XI Lüdovikin və Burbon kardinalının da obrazları (sonuncu yalnız epizodik olaraq keçir) canlandırılır. Romanın süjeti hər hansı böyük tarixi hadisəyə əsaslanır, real faktlara gəldikdə isə yalnız Paris Notr-Dam kilsəsinin və orta əsrlər Parisinin ətraflı təsvirini göstərmək olar.

Romanı oxuyarkən topoqrafik təfəsilatların bolluğu nəzərə qarşıdır. Bir tərəfdən Sena çayı ilə, digər tərəflərdən isə içərilərində V Karlın voliohdinin evi, şəhər belodiyəsi, kilsə, məhkəmə sarayı, edam və işğəncələr verilən yerlər olan binalarla əhatə olunmuş Qrev meydanı xüsusiylə geniş və detallı təsvir olunur. Bu yer orta əsrlərdə köhnə Parisin əsas həyat mərkəziydi: xalq yalnız bayram gəzintiləri zamanı və tamaşalara baxmaq üçün

deyil, edamlara tamaşa etmək üçün də buraya toplaşır. Hüqonun romanında bütün əsas qəhrəmanlar Qrev meydanında görüşürlər: burada kütlənin alqışladığı, Klod Frollonun isə lənətlər yağdırdığı qaraçı qızı Esmeralda oynayıb-oxuyur; meydanın qaranlıq küncündəki miskin hücrədə dustaq qadın özab çökir; kütlənin arasında insanların etinasızlığından əziyyət çəkən sair Pyer Qrenquar dolaşır, onun yeməyə çörəyi, qalmağa yeri yoxdur; burada qaraçı dostosinin, "təlxək qardaşlığının", "Arqo krallığı" təbəələrinin, yəni oğruların və ayrıların, təlxəklərin və oyunbazların, avaraların, dilənçilərin, şikəstlərin qaynadığı əcaib nümayiş var; burada, nəhayət, "təlxəklər kralı" Kvazimodonun güllə tacqoyma mərasimi keçirilir. Sonra isə bu qəhrəmanın taleyinin kulminasiya nöqtəsinə təşkil edən epizod – Esmeraldanın öz kuzəsindən ona su verməsi səhnəsi baş verir. Bütün bunları meydan baş verənlərin dinamik fonunda təsvir edən Hüqo orta əsrlər Parisinin canlı "yerli koloritini", tarixi mənzərəsini yaradır. Köhnə Parisin həyat tərzinin təsvirini canlandırın təfəvvatların heç birində təsadüfi heç nə yoxdur. Onların hər birində kütləvi tarixi şəüur, dünya və insan haqqındakı təsəvvürlərin spesifikasiasi, insanların inam və ümidləri əks olunur.

Hüqonun diqqətini niyə məhz XV əsrin cəlb etməsi də təsadüfi deyil. Yazıçı orta əsrlərdən İntibaha keçid hesab olunan bu dövr haqqındakı çağ-daş təsəvvürləri – bu dövrü yeni sivilizasiyanın başlanğıcı hesab edən bir çox tarixçilərin (F.Gizo, P. de Brant), yazıçıların (Valter Skott), eləcə də utopist-mütəfəkkirlərin (Ş.Furye, A.Sen-Simon) fikirlərini bölüşürdü. Onların fikrincə, XV yüzildə ilk dəfə kor-koranə din inanca qarşı şübhələr yaranmağa başlayır, bu inancın daşlaşdırdığı dəyərlər sistemi dəyişir, əski ənənələr buraxılır, ilk dəfə "azad araşdırma ruhu", yəni insanın azad fikirliliyi və mənəvi müstəqilliyi məsələsi meydana çıxır. Hüqo bu ideyaları dəstəkləyirdi. Bundan başqa o, keçmiş əid olan bu konsepsiyaları Fransadakı cari hadisələrlə (1830-cu il İnqilabının gedişində senzuranın ləğvi və söz azadlığının bərqərar olunması) əlaqələndirirdi. Bu aksiyanı o, böyük nailiyyət və tərəqqi, XV əsrdə başlanan prosesin davamı hesab edirdi. Orta əsrlərin sonlarından bəhs edən romanında Hüqo gələcəyin keçmişin varisi olduğunu göstərməyə çalışır.

Azad fikirliliyin ilk cüvərtləri meydana çıxarkən o, Paris Notr-Dam kilsəsinin dövrün simvolu hesab edir və təsadüfi deyil ki, bütün əsas hadisələr kilsədə və onun qarşısındakı meydana çərçovəyə edir. Kilsənin özü müfəssəl təsvirlərin obyekt, onun arxitekturası isə dərin müəllif düşüncələrinin və şəhərinin premeditə rolunu oynayır. Kilsə XI-XV əsrlərdə tikilmişdir. Erkən orta əsrlərdə memarlıqda hökmran olan roman üslubu bu dövr ərzində öz yerini qotika üslubuna verdi. Roman üslubunda tikilən kilsələr olduqca kobud idi; içərişi qaranlıq olur, ağır proporsiyası və bəzəkçiliyinin az olma-

sayla seçilirdi. Bu kilsələrdə hər şey toxunulmaz olan ənənələrə tabe idi, istənilən qeyri-adi memarlıq üslubu və ya yenilik süngüyə qarşılanırdı; memarın hər cür fərdi təşəbbüsü demək olar ki küfr sayılırdı. Hüqo roman kilsəsinin onun qeyri-məhdud hakimiyyətinin ifadəsi olan daşlaşmış ehkam hesab edirdi. Qotika üslubunu isə öz rəngarəngliyi, zənginliyi və tomtəragiyyətlə roman üslubuna qarşı qoyaraq "xalq memarlığı" adlandırdı, azad sənətin başlanğıcı hesab edirdi. Qotika üslubunun əsas elementi sayılan şüşəbaq tağların (yarımdairəvi roman tağlarının fərqli olaraq) kəşfinə o, insanların memarlıq dühasının tənənəsi kimi heyranlığını ifadə edirdi.

Kilsənin arxitekturasında hər iki memarlıq üslubunun elementləri qovuşur, bir dövrdən digərinə keçid öz əksini tapır: daşlaşmış və ehkamlara tabe etdirilmiş insan şəüuru və yaradıcı ruhu özgür axtarışlara başlayır. Kilsənin "qu deyondə qulaq tutulan" yarımqaranlıqda, nəhəng sütunların dibində, orşə ucalan soyuq daş qübbələrinin altında orta əsr insanı Tanrının şəksiz böyüklüyünü və öz miskinliyini hiss etməliydə. Lakin Hüqonun fikrincə, qotika üslubunda olan kilsələr orta əsr dini təsəvvürlərinin dayağı olmağa yanaşı, eyni zaman insan zəkasının və əməyinin yaratdığı parlaq memarlıq abidələrində. Bir neçə nəslin inşa etdiyi Paris Notr-Dam kilsəsi Hüqonun romanında "daş simfoniyası" və "yüzlərin daş salnaməsi" kimi təqdim olunur.

Hüqoya görə, qotika – bu salnamənin müxəlif ruhun dərin iz buraxdığı yeni səhifəsiydi. Qotik şüşəbaq tağın meydana çıxması azad düşüncəsinin başlanmasını müjdələyirdi. Ancaq qotika da, bütövlükdə arxitektura özü də nə vaxtsa zamanın yeni tələbləri qarşısında geri çəkilməli olacaqdı. Arxitektura yalnız kitab çapı köşf olunanadək insan ruhunun ifadəçisi olaraq qalırdı, kitab çapı insanın azad düşüncə ehtirasının ifadəçisi və çap olunmuş sözün memarlıq üzərində gələcək qələbəsinin ilk nişanəsi oldu. "Bu onu məhv edəcək" – deyən Klod Frollo bir oğlunu kitabı digəri ilə kilsəni göstərir. Kitab ümumiyyətlə azad düşüncənin simvolu kimi dinin rəmzi olan kilsə üçün təhlükəlidir – "... hər bir insan cəmiyyəti üçün elə bir vaxt yetişir ki, insanlar ruhanilərin təsirindən qurtulur, fəlsəfi nəzəriyyələr və dövlət sistemi dinin əsaslarını sarsıdır". Hüqo bu vaxtın artıq yetişdiyini bir çox faktlarla əsaslandırır: 1830-cu ilin Konstitusiyasında katoliklik dövlət dini deyil, sadəcə olaraq fransızların əksəriyyətinin itaət etdiyi din kimi təsbit olunurdu (lakin əvvəllər katoliklik rəsmi olaraq taxt-tacın dayağı sayılırdı); cəmiyyətdə antiklerikal meyillər olduqca güclənib; sayız reformatorlar öz aralarında onların fikrincə köhnəlməmiş dini yeniləşdirmək cəhdlərinə bulunaraq mübahisələr edirlər. "Dünyada rəsmi cəhətdən bu qədər aləhsiz olan ikinci bir millət yoxdur", – "liberal katoliklik" ideoloqlarından biri olan Montalamber deyirdi.

1830-cu il inqilabını ilkin dövrlərdə alqışlayan Hüqonun fikrinco, inamın zoifləməsi, yüzillər boyu toxunulmaz olan ehkamlara qarşı şübhə, yeni təlimlərin bolluğu cəmiyyətin öz inkişafının son hədəfinə – demokratiyaya yaxınlaşmasını sübut edir. Ancaq Hüqonun lyl monarxiyasına inamı, demokratiyanın və azadlığın tənəti ilə bağlı bir çox illüziyaları tezliklə dağıdı, ancaq bu romanın yazdığı əsnada olduqca güclüydü.

Hüqo təsvir etdiyi dövrün əlamətlərini romanın qəhrəmanlarının – əsas etibarilə, Paris Notr-Dam kilsəsinin arxi diakonu Klod Frollonun və kilsənin zəngəçəli Kvazimodonun xarakterlərində və tələrlərində təcəssüm etdirməyə çalışır. Onlar müəyyən mənada antipodlardır, ancaq buna baxmayaraq, onların taleyi bir-birilə sıx bağlıdır.

Alim və zahid olan Klod Frollo yalnız iki baxışdan kilsəyə sədaqətə xidmət edən, onu qoruyan və təəssübünü çəkən birisi təəssüratını yaradır. Romanın səhifələrində peyda olduğu andan etibarən bu adam ziddiyyətli xarakteri ilə oxucunu heyrləndirir: sərt, qasqabaqlı, qaradiməz, sifəti qırıqlardan büzülmüş, saçları callaşmış və tökülmüş bu adamın yaşı otuz beşdən artıq olmaz. Ancaq gözəli həyat eşiqi və ehtirasa alışıb-yanır. Sijetin inkişafı ilə onun xarakterindəki ikilik daha qabarıq görünür.

Öyrənmək həvəsi Klod Frollonu bir çox elmləri və səbəst incəsənət növlərini mənimsəməyə sövq edib. On səkkiz yaşında ikən Sorbonnanın bütün dörd fakültəsini bitirib. Lakin onunçün elmlərin şahı, dinin yasaq qoymasına rəğmən, məşğul olduğu əlkimiyadır. O, alim, hotta cadugər kimi tanınır, bu cəhətləri onu Faustla birləşdirir. Təsədüfi deyil ki, müəllif arxi diakonun hücrəsini təsvir edərkən doktor Faustun kabinetini xatırlayır. Ancaq tam bənzərlikdən qaçınmaq düzgün olmazdı. Əgər Faust, Mefistofelin şəxsində iblislə müqavilə bağlayırsa, Klod Frollonun buna ehtiyacı yoxdur, çünki iblis onun öz içindədir: tərkidünyalıq yolunu seçərək təbii insan hisslərindən imtina onda nifrət və canilik duyğuları əmələ gətirir ki, bunun da qurbanı çox sevdiyi qaraçı qızı Esmeralda olur. Zamanın sərt qanunlarından istifadə edərkən onu cadugər qadın kimi təqib və ittiham etməklə sanki özünü "seytanın vəsvəşəsindən", yeni sevgidən xilas edir. Lakin bu cərpışma Klod Frollonun qələbəsilə başa çatmayıb, iqiqat faciəylə nəticələnir: Esmeralda da, onu təqib edən də həlak olurlar.

Klod Frollo ilə Hüqo hələ XVIII yüzildə formalaşmış yasaq olunmuş ehtiraslardan əzab çəkən və cinayət işləyən yolunu azmış yaramaz rahib obrazı ənənəsini davam etdirir. Bu mövzu Didronun "Rahibə", Metyurinin "Avara Melmot", Lyuisin "Rahib" romanlarında və digər əsərlərdə işlənməmişdir. Hüqo bu mövzunu rahib asketizminin və katolik keşişlərinə nikah yasağının fəal müzakirə olunduğu 1820-1830-cu illər üçün aktuallaşdırılmışdır. Liberal ovaqlı publisistlər (məs., Pol Lui Kurye) sərt asketizmin

tələblərini qeyri-təbii hesab edirdilər: normal insanı tələbatların və hisslərin buxovlanması ləbib olaraq pozğun ehtiraslara, çılğınlığa və cinayətə karlıq səbəb olur. Klod Frollonun taleyi bu cür fikirlərə misal ola bilər. Lakin bu heç də obrazın mahiyyətinin tam həllediciyi deyil.

Klod Frollonun dıcar olduğu mənəvi düşkünlük xüsusilə onun yaşadığı dövr üçün səciyyəvidir. O, kilsənin rəsmi işçisi olduğundan onun ehkamlarına riayət etməli və onları qorumaq idi. Lakin dərindən və hərtərəfli biliyi itaətkar olmaqda ona mane olur və ona əzab verən sualları cavablarını tez-tez kilsənin qadağan etdiyi kitablarda, əl-kimyada, gəmetikada, astrologiyada axtarmalı olur. O, "fəlsəfə daşını" qızıl əldə etmək üçün deyil, onu Tanrıyla bərabərləşdirən hakimiyyətə sahiblənmək üçün əldə etmək istəyir. Onun şüurundakı mütləq və itaətkarlıq cəsarəti "azad axtarıqların" qarşısında tam getirə bilmir. Hüqoya görə, bu metamorfoza tam anlamıyla İntibah dövründə həyata keçir, ancaq onun ilk işarətləri artıq XV yüzildə görünürdü.

Beləliklə, "dinin simasında əmələ gələn" çoxsaylı çatlar vəziyyəti sarılsız əmələyə malik bu dini qorumaq və müdafiə etmək olan insanın şüurundan gəlib keçirdi.

O ki qaldı Kvazimodoya, o, sözün əsil mənəsində maraqlı metamorfoza prosesi yaşayır. Əvvəldə Kvazimodo oxucunun təsəvvüründə elə bir varlıq kimi təsvir olunur ki, onu sözün həqiqi mənəsində çətin ki insan adlandırmaq mümkün olsun. Onun adı simvolik mənə daşıyır: "quasimodo" latın dilində "guya ki", "demək olar ki" deməkdir. Kvazimodo – Klod Frolloya demək olar ki oğul (oğulluq) kimidir və demək olar ki (demək, tam yox) insandır. O bütün fiziki eybəcərlikləri özündə birləşdirir: gözünün biri korur, belində və sinəsində donqarı var, axsaqdır, heç bir şey eşitməyir, qulaqları çaldığı nəhəng zəngin güclü səsindən kar olub, olduqca nadir hallarda danışdığından çoxları onu lal hesab edir. Ancaq onun başlıca eybəcərliyi – mənəvidir: Hüqo qeyd edir ki, "Bu eybəcər vücudda mövcud olan ruh eyni dərəcədə eybəcər və qüsurludur". Xeyrli şəxslərdəki fərqi bir-birindən ayıra bilmir, onda mərhəmət hissi yoxdur, heç vaxt vicdan əzabı çəkmir. Kvazimodo müstəqil şəxsiyyət olaraq özünü dərk etmir, onda insanı heyvandan ayıran şey – ruh, mənəvi duyğular, düşünmək qabiliyyəti hələ oynanmayıb. Bütün bunlar müəllifə bu əcaəbi zəngəçəli kilsənin əjdahası – qeyri-adi dərəcədə eybəcər və qorxunc daş heykəllə (hələ büt-pərəstlik dövrü təsəvvürlərinə görə, kilsənin tavanında olan bu heykəllər şəxslər Tanrı məbədidən qovulmuşdular) müqayisə etməyə əsas verir.

Oxucu ilk dəfə Kvazimodo ilə qarşılaşdıqda bu personajın mütləq eybəcərliyinin şahidi olur. Ona fiziki və mənəvi eybəcərlikləri ehtiva edən bütün keyfiyyətlər birləşib; daha daqıqı, Kvazimodo eybəcərliyin etalonu

şəklində təqdim olunur. Bu surət müəllifin hələ 1827-ci ildə "Kromvel" pyesinə yazdığı ön sözdə şərh etdiyi qrotesk nəzəriyyəsinə uyğun idi. "Kromvel" in incəsənətdə təzadlılıq prinsiplərini və eybəcərliyin estetikasını əsaslandırın müqəddiməsi Fransada romantizmin ən mühüm manifesti oldu. Həmin ideyalar kontekstində qrotesk bu və ya digər özəlliklərin yüksək konsentrasiyası, əks başlanğıclar olan xeyirlə şorin, işıqla zülmətin, keçmişlə gələcəyin, böyüklə kiçiyin, faciəviylə gülüncün birgə, çox zaman iç-içə mövcud olduğu gerçəkliyin ifadə vasitəsi kimi təqdim olunur. Həqiqət naminə, incəsənət gerçək varlığına mövcud olan bu ikiliyi əks etdirməlidir, onun mənəvi borcu isə əks qüvvələrin mübarizəsində xeyrə, işığa, yüksək ideallara, gələcəyə yönəlik meyilləri ifadə etməkdir. Hüqo əmin idi ki, həyatın və tarixi inkişafın mənası tərəqqidə və ilk növbədə insanın mənəvi cəhətdən kamilləşməsindədir. O hesab edirdi ki, bu tale bütün insanları, hətta ilk baxışda mütləq mənada şəri təmsil edənləri də gözəyir. O, Kvizimodonu da kamilləşmə yoluna çıxarmağa çalışır.

Kvizimodonun insani duyğuları sarsıntı keçirdiyi anda oyanır. Qrev meydanın ortasında rüsvayçı dirəyə zəncirlənərək qançılanmaq cozasına məhkum edildiyi (dumanlı şəkildə başa düşdüyünə görə, qaraçı qıza hücum etdiyi üçün) vaxt ehtirasdan vəcdə gəlmiş kütlə onu kobud ifadələr masqaraya qoyduğu halda, həmin küçə qorxasəsi Esmeralda ondan qisas almaq əvəzinə su götürür. Bunadək Kvizimodo insanlar tərəfindən yalnız nifrət, təhqir, rixşand, kin, qəzəb və haqarət görmüşdü. Göstərilən mərhəmət onun gözəlirini acır, özünü insan kimi hiss etməsinə impuls verir. Onun Esmeraldanın ölindən aldığı bir içim su rəmzidir: bu hədsiz dərəcədə alçaldılmış bir insanın tamamilə yad bir adam tərəfindən gördüyü səmimi və adi dəstəkdir. Halbuki bu qız özü də xurafat mühitində, qaba kütlənin çılgın ehtirasları, xüsusən də inkvizitor məhkəməsi qarşısında köməkсіzdır. Kvizimodo mu xeyirxahlıqdan olduqca müəssir olur, onun vicdanı oyanır, individual hissləri baş qaldırır, onda itaət etməkdən savayı düşünmək tələbatı da yaranır. Onun qəlbi Esmeraldaya doğru qanadlanıb uçur, ancaq eyni zamanda bugünküdək şəksiz itaət etdiyi Klod Frolloya münasibəti dəyişir.

Artıq Kvizimodo kölə kimi itaətkar ola bilməz, onun hələ yetərinə vohşi ürəyində sirlə duyğular baş qaldırır. O artıq daş heykəl deyil və adam olmağa başlayıb.

Kvizimodonun iki – əvvəlki və yeni ruh halı arasındakı ziddiyyət Hüqonun öz romanında qotik arxitekturalı və "özgülə arasdırmalar ruhunun" oyandığı XV əsrə həsr etdiyi geniş fikirlərini simvolizə edir. Əvvəllər mütləq surətdə itaətkar olan Kvizimodonun Klod Frollonun müqəddəratının hakiminə çevrilməsi müəllif mövqeyinin ifadəsi kimi xüsusilə səciyyəvidir. Əsərin finalında hətta ən aciz və hüquqsuz insanın müstəqilliyə və azad-

fikirliliyə meyillənməsi bir daha vurğulanır. Kvizimodo könüllü olaraq gözəl, istedadlı, fitrətən mərhəmətli və azad Esmeraldaya görə öz həyatını qurban vermək yolunu seçir. Onun romanın sonunda gerçəkləşən ölümü öz patetikliyi ilə bizi həm dəhşətə gətirir, həm də təsirləndirir. Bu ölümə eybəcərliklə ülvilik tam olaraq qovuşur. Hüqo əksliklər arasındakı ziddiyyətli həyatın əbədi və universal qanunu hesab edir və bunun ən yaxşı ifadəçisi də romantik sənət olmalıdır.

Hüqonun romanı təzadlar və antitez-obrazlarla zəngindir: eybəcər Kvizimodo – gözəllər gözəli Esmeralda, aşiq Esmeralda – biganə Feb, tərki-dünya arxidiakon – arsız və kefcil Feb. İntellektual baxımdan təzadlar: alim arxidiakon və cəhəl zəngəcalan; səmimi duyğular və zəhəri görünüş baxımından Kvizimodo və Feb. Demək olar ki, bütün qəhrəmanlar daxilən də ziddiyyətli xarakterə malikdirlər. Onların arasında yalnız Esmeralda istisnadır; o, mütləq mənada bütöv xarakterə malikdir və bu onun üçün faciə ilə nəticələnir. O, mühitin, yad ehtirasların və "cadugərlərin" qeyri-insani təqiblərinin qurbanı olur. Romanda antitezlərin oyunu mahiyyətə ədəbin "Kromvel" in müqəddiməsində irəli sürdüyü təzadlar nəzəriyyəsinin inkişafıdır. Hüqo hesab edir ki, real həyat təzadlar üzərində qurulub, əgər yazıcı haqlı və gerçəkçi olmağa iddia edərsə, ətrafdakı bütün ziddiyyətli aşkar və əks etdirməlidir – istor roman, istərsə də dram əsəri olsun.

Lakin tarixi roman daha geniş və mühüm mənə kəsb edir: tarixin ümumi inkişafı cəmiyyətin fəaliyyəti ilə vahid proses halında təhlil etmək, hər bir dövrün yerini və spesifikasiyasını göstərmək, dövrlər arasındakı əlaqəni, keçmişlə indinin varisiyini, bəlkə də gələcəyi görmək asan deyildir. Romanda yüksəklikdən seyr edilən Paris "çoxoxsrlk abidələrin kolleksiyası", gözəl və ibrotəmiz bir şəhər kimi təsvir olunur. Bu – tarixdir. Onu bir baxışda əhatə etməklə hadisələrin ardıcılığını və gizli mənasını aşkar etmək mümkündür. Dik və ensiz spiralvari pilləkənləri keçməklə kilsənin qülləsinə qalxıb çox şeyi görmək olar. Hüqo bu səhnəylə insanlığın əsrlərini pillələrlə qalxmasını simvolizə edir. Onun tarix haqqında "Paris Notr-Dam kilsəsi" romanında əks olunun bilgileri yetərinə geniş və mükəmməl idi, odur ki, biz bu əsəri tam anlamıyla tarixi roman adlandıra bilərik.

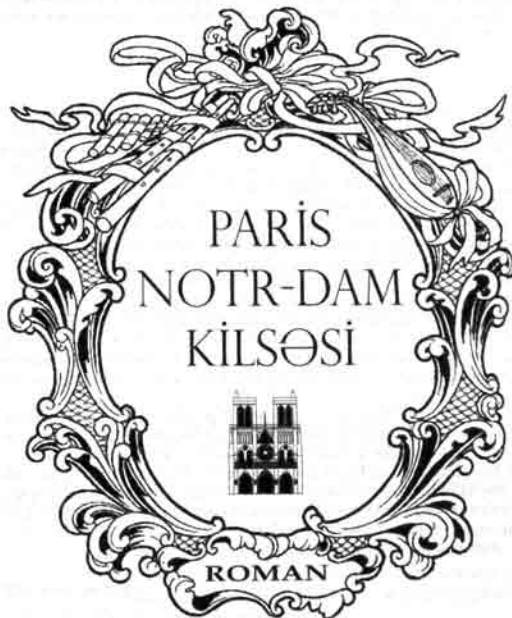
Tarixdən "ibrot dərsi" almaq romantik ədəbiyyatın tarixi janrlarının, istor roman, istərsə də dram əsəri olsun, ən mühüm prinsipial məqsədlərindəndir. "Paris Notr-Dam kilsəsi"ndə bu "dərslər" ilk növbədə XV yüzilin azadlıq hərəkatı ilə müasir cəmiyyət yazıcısının bugünkü həyatının tutuşdurulması yoluyla alınır.

Romandan Hüqonu narahat edən daha bir ciddi və çağdaş siyasi problem – ölüm hökmünün əks-sədası eşidilir. Bu məsələ 1830-cu il inqilabı nəticəsində devrilmiş X Karlin nazirlərindən birinin məhkəmə prosesi ilə

əlaqədar deputatlar palatasında və mətbuatda müzakirə olunmuşdu. Monarxiyanın qəti əleyhdarları 1830-cu ilin iyulunda öz ömrü ilə qanunları pozan və inqilabın başlanmasına bilavasitə səbəb olan nazirin edam olunmasını tələb edirdilər. Ancaq ölüm hökmünə qarşı çıxanlar bunun əleyhinə idi. Hüqo da sonuncuların mövqeyini müdafiə edirdi. O hələ xeyli əvvəl – 1829-cu ildə "Məhkumun son günü" povestini bu problemə həsr etmişdi. "Ermeni" (1830) dramında isə hökmdarın öz siyasi düşmənlərini bağışlamasından bəhs edirdi. "Paris Notr-Dam kilsəsi" romanından sonra da Hüqo bütün yaradıcılığı boyu şəfqət və mərhəmət motivlərinə üstünlük vermişdir.

Bəlihlə, XV yüzilin insanları üçün anlaşılmaq olan hadisələrin mahiyyəti yalnız bir neçə əsrdən sonra məlum olur, orta əsrlərin tarixi yalnız sonrakı nəsillər tərəfindən öyrənilərək dərşilir. Ancaq XIX yüzildə məlum olur ki, keçmişdə və bu gün baş verən hadisələrin istiqaməti və mahiyyəti mühüm qanunlarla müəyyən olunan vahid proseslə bağlıdır; bu, insan ruhunun azadlığına can atması və ictimai varlıq formalarının təkmilləşməsidir. Tarixi müasirliklə sıx təmasda dörk edən Hüqo hadisələrin uzaq keçmişdə cərəyan etdiyini, lakin 1830-cu illər üçün olduqca aktual olan "Paris Notr-Dam kilsəsi" romanında öz konsepsiyasını irəli sürür. "Paris Notr-Dam kilsəsi" fransız ədəbiyyatında böyük hadisə, tarixi roman janrının zirvəsi oldu.

246945

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bir neçə il bundan əvvəl bu kitabın müəllifi Notr-Dam kilsəsini ziyarət edərkən, daha doğrusu onun bucaqlarını və qaranlıq yerlərini nəzərdən keçirərək kilsə qüllələrinin birində, qaranlıq bir künedə divarda yonulmuş bir sözə rast gəldi:

'ΑΝΑΓΚΗ'

Bu yazı baş yunan hərfləri ilə yazılmış, köhnəlikdən qaramış və daşın içində dorindən yonulmuşdu. Bu hərflərin şəkli və rəsmində qotika¹ yazısına mənimsəyən xarakterik bir şey hiss olunurdu. Sanki o, orta əsrlərdə yaşayan bir adamın əli ilə yazıldığını təsdiq etmək istəyirdi. Bundan başqa yazının qoxulu və moşum mənəsi müəllifi dərin heyvət içində buraxmışdı.

Müəllif öz-özünə düşünüb də, hansı bir ruhun bu dünyanı tərk edərkən son həsrətli dəqiqələrini keçirdiyi zaman əski bir məbədin altında bu cinayət və yaxud bəd xəbərin damgasını qoyub getmək istədiyini anlamışdı.

Sonralar bu divarlara suvaq çəkildiyindən, yaxud qazıldığından (bunlardan hansının düz olduğunu qatı söyləyə bilməyən) həmin yazı yox olmuşdu. Zəhmət, tamamilə iki yüz ildən bəri orta əsrlərin ecazkar kilsələrinə bizdə böylə qeydsiz bir münasibət göstərmək bir adət halına keçmişdir. Bu kilsələr hər kəsə və hər bir tərəfdən, istər daxilə və istərsə xaricə xarabədir. Ruhani idarələr bu kilsələri rəngsəzlərə qurban verir, memarlar onları qazıb çəməyə və yenidən boyamağa, sonra isə xalq bu kilsələri binasına qədər uçurmağa başlayır.

Bu surət ilə Notr-Dam kilsəsinin qaranlıq bir qülləsində yonulmuş olan bu sirli sözün və istərsə bu qədər böyük bir ələmlə həmin yazıda ifadə olunan mənalı bir tələf, bu kitabın müəllifi tərəfindən ona itaət edilmiş olan kiçik bir xəbərdən başqa heç bir əsər qalmamışdır. Divarın üzərindəki bu sözün çirkin adam neçə əsrlər bundan əvvəl yer üzündə yaşayanlar arasında çıxıb gəlməmiş və çizdiyi bir söz məbədinin divarından yox olmuşdu. Az sonra bu məbədinin özü də yer üzündən yox olub gedəcək.

Məhz bu söz bu kitabı yazmaq üçün bir bəhanə oldu.

Fevral, 1831-ci il

ΑΝΑΓΚΗ

¹ Tələf, alın yazısı (yun.)

² Ucların işıqlı alman hərfləri

BÖYÜK SALON

Düz üç yüz qırx səkkiz il altı ay on doqquz gün bundan əvvəl parislilər Qədim şəhərdə, Universitet məhəlləsində və Yeni şəhərdə gurlayan kilsə zənglərinin səsinə yuxudan oyandırlar.

Halbuki tarixdə 1482-ci il 6 yanvar gününə dair heç bir əlamətdar hadisə haqqında qeyd yoxdur. Həmin gün şəhər çağırış kilsə zənglərinin hərəkəti gətirən və Paris əhalisini toqşış salan qeyri-adi heç bir hadisə yox idi. Nə pikardiyalılar, nə burqundiyalılar şəhərə hücum edərək onu əldə etmək niyyətində idi, nə bir övliyanın müqəddəs küllünü böyük bir mərasimlə aparırdılar, nə də nəşlənen tələbələr iğtişah etmişdilər. Bizim zəhmətli kralımız¹ də bu gün öz paytaxtına qədəm basmaq niyyətində deyildi; hətta məhkəmə binası qarşısında oğru kişilərin və qadınların da dar ağacına çəkiləcəyi gözlənilirdi. Eyni zamanda XV əsr üçün adı bir şey olan bir hadisə – parlaq və qoribə libaslar, incə yumşaq lələkli şlyapalar geyinmiş əcnəbi səfirlərin də təntənəli surətdə şəhərə daxil olacağı da gözlənilirdi. Yalnız iki gün bundan əvvəl Parisə bir atlı dostası daxil olmuşdu ki, bu da Flamand səfəratı idi, bu səfərat Fransa döfini² ilə flandriyalı Marqarita arasında izdivac bağlamaq üçün vəkil təyin edilmişdi. Burbonlar kardinallı bundan çox narazı idi, lakin krala xoş olsun deyə bu qaba Flamand burqomistrlərini nəvəzişkar şəkildə qarşılamağa və sarayın üzərini bəzəyən gözəl xalılardan leysan yağışın islatmasına baxmayaraq, öz sarayında onların şərəfinə olduqca əxlaqı, ağıllıdır və gülməli bir teatr tamaşası verməyə məcbur olmuşdu.

Bütün Paris əhalisini 1482-ci il yanvarın 6-da həyəcana gətirən bu təntənə, Jan de Truanın rəvayətinə görə təqdim zamanlardan

¹ O zaman Fransa kralı XI Lüdovik Parisdə deyil, çox zaman öz qəsridə yaşayırdı.

² Voliohd

bori Fransa paytaxtında birlikdə keçirilən xaçaçuran bayramı və təlxöklər bayramı idi. Həmin gün müxtəlif şənliklər olacaqdı; Qrev meydanında – öyləncə ocaqları yanacaq, Brak ibadətəxanası yaxınığında ağac ökələcək, məhkəmə binasında isə misteriya tamaşası veriləcəkdı. Bu barədə qabaqcadan, Paris qalaboyisinin sinələrində ağ rəngli xaç olan yasəmənli qamlot qaftan geyinmiş carçıları boru çalaraq bütün küçələrə və meydanlara xəbər vermişdilər.

Səhər tezdən başlayaraq şəhərin kişi və qadınları öz dükən və evlərinin qapısını bağlayıb dostə-dostə hər tərəfdən bu üç montə-qoyə doğru axışdılar. Hər kəs öz zövqünə görə seçirdi: kimi öyləncə ocaqlarını, kimi ağac ökəməyi, kimi də misteriyanı. Ta keçmiş zamanlardan borı Paris avaralarına xas sağlām düşüncənin şərifinə etiraf olunmalıdır ki, camaatın əksəriyyəti ya ilin mövsümünə daha uyğun olan çırabənlərə, ya da məhkəmənin isti və böyük salonunda oynanılacaq misteriyaya baxmağa gedirdi. Tamaşa həvəskarları bir-birilə sözləşmiş kimi altında Brak ibadətəxanası məzarlığında yanvar səması altında soyuqdan titrəyən və vaxtından əvvəl çiçək açmış zavallı may ağacını yalnız buraxaraq gedirdilər. Məhkəmə binasının qarşısındakı meydana yaxın küçələr başdan-başa camaatla dolmuşdu. Çünki hər kəs iki gün əvvəl buraya gəlmiş Fləmand səfərinin həm misteriya tamaşasında, həm də yəni böyük salonda vəqə olacaq təlxöklər papası seçkəsində iştirak etmək niyyətində olduğunu bilirdi.

Bu salona daxil olmaq, bütün yer üzündə ən geniş bir bina (Montarji qəsrinin böyük salonu o zaman hələ Soval tərəfindən ölməmişdi) sayıldığına baxmayaraq, çox çətin bir məsələ idi. Məhkəmə binasının qarşısındakı meydan saysız-həsabsız camaatla dolduğundan, pəncərələrindən meydana baxan səbir sakinlərinə böyük bir dəniz təsiri buraxırdı. Oraya daxil olan beş-altı küçə beş-altı böyük çay kimi arasıkəsilmədən hər daqiqə yeni-yeni insan dalgaları axırdı. Getdikcə böyüyən dalgalar ətrafda ki, evlərin tınlarına, dəniz buruna çarpan kimi çarpırdı. Xalq binanın yüksək, qotik¹ fəsadının ortasındakı böyük pilləkəndən yuxarıya və aşağıya doğru axışdı; bu cərəyan pilləkənin meydançasında ikiye ayrılırdı. Fəvvarə hovuzə tökülən kimi, pilləkən də arasıkəsilmədən meydana axırdı. Mənlərə insanın arasından qopan bağırışlar, qəhqəhələr və ayaq səsləri bitməz və tükənməz bir gurultuya dönürdü. Bəzən bu gurultu daha da qüv-

vətlənirdi; camaatı böyük pilləkənə doğru aparan axın dayanır, geriye dönür və yeni dalgaya rast gələn bir yerdə fırlanmağa başlayırdı. Bu o demək idi ki, ya şəhər qarovulu nişançılarında biri öz tufənginin qundağı ilə kimisə vurmuş, ya da serjantin¹ atı şılalqlayaraq ifrat hücumə qalxan xalqı dayandırmıq istəyirdi. Bu nəcib önənələr keçmişin mirası olaraq əvvəlcə prevatdan konnetabl idarəsinə, sonra isə atlı qarovulçulara keçmiş, bir müddətdən sonra isə heç bir nöqtəsi dəyişmədən bugünkü Paris jəndarməriyasına gələn çatmışdır.

Qapıların ağzında, pəncərələrdə, bacalarda və damların üzərində mənərəcə şəhərli qaynasırdı; üzlərində fərəh və hüzür parlayırdı. Onlar məhkəmə binasını, onun qarşısındakı qələbəli diqqətə seyr edir və bundan büsbütün məmnun qalırdılar. Parisdə indi də tamaşalara baxmaqdan böyük həzz alan insanlar vardır. Arxasında hər hansı hadisə baş verən divarın görünüşü parisililər üçün çox maraqlıdır.

Əgər biz, 1830-cu ildə yaşayan adamlar, on beşinci əsrdəki Paris camaatı arasına girərək, onunla birlikdə 1482-ci il yanvarın altısında camaatın sığmadığı bu böyük məhkəmə Sarayına basabəsə dörd-mənlənərək giro bilsəydik, gözəl və maraqlı tamaşaya rast gələrdik. Ətrafımızdakı əski şeylər bizə büsbütün təzə görünü bilirdi. Oxucunun müşahidəsi ilə salonun qapısından keçdikdən sonra orta əsrlərə məxsus bürüncək, qaftan və arxalıq geymiş kişi və qadınların arasına düşdüyümüz zaman onlarla birlikdə ala biləcəyimiz təəssüratı xəyalımıza gətirməyə çalışaq.

İlk saniyələrdə gözəlrimiz qamaşar, qulaqlarımız uğuldayardı. Başımızın üzərində ağacdan yapılmış işləmələrə bəzəkli və laciyyəli fon üzərində qızıl zənbəq çiçəkləri ilə süslənmiş sivrı günbəz görərdik. Ayaqlarımızın altında dama şəklində qurulmuş ağ və qara mərmər döşəmə olacaqdı. Bir neçə addım bizdən o yana böyük və məhkəmə bir sütun, bir az da uzaqda, ikinci bir sütun, sonra isə üçüncü sütun görünəcəkdı. Salonun içində yeddi ədəd böyük sütun sayacaqdı ki, bunlar ikiqatlı günbəzə dayağ verirdilər. İlk sütunların yaxınlığında alverçilərin xırdavat dolu kiçik dükənləri yerləşirdi; yerdə qalan üç sütunun ətrafında isə şükayətçilərin şalvarlarından və prokurorların bürüncöklərindən sürtülüb ağarmış palıd skamyaları qoyulmuşdu. Salonun ətrafındakı yüksək divarların yanında, qapılarla pəncərələrin arasında və sütunların aralığındakı keçidlərdə sonu görünməyən

¹ Məmarlıq üslubu

¹ Baş çavuş

sırayla Fransa krallarının heykəlləri düzülmüşdü. Burada Faramond-dan başlayaraq qolları yanına düşmüş, baxışları aşağı dikilmiş tənbel krallarla yanaşı başlarını və əllərini cəsarətlə göylərə doğru qaldıran igid krallar da var idi. Sivri pəncərələrin şüşələri rəngarəng idi. Salonun çıxışında geniş qapıları ön incə işləmələrlə süslənmiş məbədd qapıları, qübbələr, divarlar, karnizlər, pəncərə və qapıların üzükələri, qapılar və heykəllər yuxarıdan-aşağıyadək gözəl bir surətdə qızıl və lacivərdi rənglərlə boyanmışdı. Hekayəməzə aid zamanlarda salonun bu rənglərindəki parlaqlıq artıq bir qədər solmuşdu. 1549-cu ildə dyu-Breyl ənənəyə sadiq qalaraq ona heyran olanda artıq bu rənglər qalın toz və hörmək torları altında yox olub getmişdi.

Yanvar günəşinin solğun nuru ilə işıqlanmış divarlar boyu hərəkət edən və yeddi sütun arasında qırılın qarışıq və səş-küylü kütəylə dolmuş bu geniş və uzunsov salonu təsəvvür etməyə çalışın. O zaman sizdə bütün bu mənzərə haqqında dumanlı bir təsəvvür yaranmış olacaqdır ki, bunun da ən maraqlı təfəsilatını daha ətraflı aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Hec şübhə yoxdur ki, əgər Ravaljak IV Henrix'i öldürməmiş olsaydı, kralın qətlinə aid olan sənədlər də məhkəmə Sarayının dəftərxanasında saxlanmazdı; Ravaljakla əlbir olan və bu sənədlərin məhv edilməsində maraqlı olan cinayətkarlar da olma, bunun üçün başqa bir çarə tapmadıqlarından sənədləri yandırmağa məqsədlə məhkəmə dəftərxanasını yandırmağa və dəftərxananın yanması üçün bütün məhkəmə Sarayını yandırmağa məcbur olanlar tapılmazdı. O halda 1618-ci ildəki yanğın da olmazdı. Məhkəmənin əvvəlki binası da əski böyük salonu ilə indiyə qədər salamat qalmış olar, mən də oxucuya yalnız bu sözləri deyirdim: gedin özünü təməşə edin. Bu surətdə biz ikimiz də yaxamızı qurtarardıq: mən – bu salonun təfəsilatı təsvirindən, oxucu isə – mənim bu təsvirimi oxumaq zəhmətindən. Bu kimi şeylər köhnə, ancaq daima yeni olan bir həqiqəti isbat edir ki, böyük hadisələrin nəticələrini hesablamaq mümkün deyil.

Cox ehtimal ki, Ravaljakın yoldaşları olmaya da bilirdi. Olsa belə, 1618-ci ildəki yanğın onların iştirakı olmadan da əmələ gələ bilirdi. Həmin yanğının səbəbini iki cür izah edirlər, ikisi də həqiqətə bənzəyir. Əvvəla, deyirlər ki, bu fəlakətə səbəb martın 7-də gecəyarısından sonra göydən düşən məhkəmə binasının üzərinə düşmüş

olan bir fut enliyində və dirsək hündürlüyündə böyük parlaq ulduzdur. Fəlakətin başqa bir izahı isə Teofelin aşağıdakı qitəsində verilmişdir:

Sox qərribə oldu bu iş:
Parisin haqq məhkəməsi.
Dadlı şeylərdən çox yemiş,
Tökürmüşdü dişlərini.

1648-ci ildə Parisdə məhkəmə binasını xarabəyə çevirmiş yanğının üç cür – siyasi, meteoroloji və poetik izahları olsa da, bədbəxtlikdən inkar olunması heç cür mümkün olmayan fakt yanğının həqiqətən baş verməsidir. Həmin fəlakətdən sonra, xüsusilə də müxtəlif zamanlarda aparılan təmir nəticəsində yanğının rəhm etdiyi çox az yer bərpa olunmuş və Fransa krallarının bu qədim iqamətgahından indi çox az bir osər qalmışdır; vaxtilə bu saray Luvr sarayının böyük qardaşı sayılırdı və kral Yarışılıq Filippin zamanında uzaq və qədim günlərin xatirəsi kimi yaşayırdı; onda kral Rober tərəfindən tikilmiş və Gəlgəldin təsvir etdiyi həşəmətli binaların qalıqlarını axtarırdılar.

Artıq ondan heç bir osər-ələmət qalmamışdır. Həqiqətən Müqəddəs Luinin öz izdivacını icra etdiyi dəftərxana otağı necə oldu? Vaxtilə yun kamzol, qolsuz üst paltar və bunun da üstündən arabir bürüncək geyinmiş kralın xalı üzərində Juanvillə bərabər uzanaraq şəxsən məhkəmə qurduğu bağca necə oldu? Həmin imperator Sigismundun, IV Karlın və Torpaqsız İoannın otaqları? Həmin üzərində VI Karlın amnistiya haqqında formən oxuduğu pilləkən, ya Marselin dofinin hüsurunda Qlermon Roberi və marşal Şampanyini boğduğu yer? Həmin üzərindən papa Benediktin formən cızılmış qapı və sonra o formənı gətirmiş elçilərə istehza üçün nədim paltarı geyindirərək Parisin bütün küçələrini gözdərib camaat qarşısında rüsvay etmələri? Həmin böyük salon, həmin onun qızıl və mavi rənglərlə boyanmış divarları, sivri qübbələri, heykəlləri, sütunları və başdan-başə gözəl işləmələrlə süslənmiş əzəmətli qübbəsi? Həmin qızıl suyuna boyanmış otaq və qapı qarşısında, Süleyman taxtının yanındakı şirlər kimi, qüvvətin qanuna tapınmasının rəmzi olaraq başaşağı və quyruğu qisilmiş daş aslan? Həmin o gözəl qapılar və qərribə pəncərələr? Həmin Biskometi böyük zəhmətə salan zərif dəstəklər və Dü-Qansinin incə xərrat işləri? Zaman və insanlar bütün bu sənət əsərlərinə nələr etmədilər? Qalliya tarixi və qotika sənətinin bu abidələrinin əvəzində

onlar bizə nə verdilər? San-Jerve kilsəsinin böyük qapısını tikən cənab De-Brossun alçaq və ağır qübbələri? Budurmu sənət adına bizə verilən? Tarixə gəldikdə isə bizə yalnız müxtəlif Patrülərin boş və mənasız dedi-qodularından başqa heç bir şey qalmamışdır.

Ancaq bunlar o qədər də vacib deyil. Gəlin həqiqi keçmiş məhkəmə Sarayının həqiqi salonuna qayıdaq.

Bu salonun böyük paraleloqramının bir ucunda bütöv mərmər parçasından yapılmış məşhur bir masa var; bu masa o qədər uzun, geniş və qalındır ki, əski sənədlərə inansaq, Qarqantuanın iştahasını qaldırmağa qadir idi: "Dünya yarandığı zamandan bəri heç bir vaxt belə bir mərmər parçası görülməmişdir". Salonun o biri başında ibadət xana var idi; bu ibadət xanada XI Lüdovik öz heykəlini Məryəm qarşısında diz üstə qoydurmuşdu. O, kral heykəlləri silsiləsində iki hücrənin boş qaldığını belə nəzərə almadan Böyük Karlın və Müqəddəs Lüdovikin heykəllərini də oraya köçürmüşdü. Görünür, bu iki müqəddəsin Fransanın sabiq kralı olduğu üçün göylərdə ayrıca etibara malik olduqları zənn edilmişdi. O vaxt altı il əvvəl tikilmiş bu ibadət xana dövrün məmarlıq incəliyinə xas məftunedici bir üslubda dərin işləmələr və qəribə heykəllərlə süslənərək hazırlanmışdı. Bu üslub Fransadakı qotik dövrün sonuna aiddir və azca dəyişikliklə XVI əsr İntibah dövrünün ecazkar məmarlıq fantaziyalarında özünü yaşatmışdı. İbadət xananın qapısı üzərindəki inca, kiçik və yuvarlaq pəncərə öz gözəlliyi ilə insanı xüsusilə heyran qoyurdu; bu pəncərə krujevalardan yapılmış ulduz bənzəyirdi.

Salonun tən ortasında, böyük qapının qarşısında ulduzlu parçalarla örtülmüş bir səhnə var idi. Bu səhnəyə ilk baxışda gözə çarpan xüsusi bir yol açılmışdı. Bura misteriya tamaşasına dəvət edilmiş Flandriya səfirləri və başqa yüksək mənsəbli qonaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Adətə görə, misteriya yuxarıda söylədiyimiz mərmər masanın üzərində oynanılmalı idi. Bunun üçün masa hələ səhər təzədən hazırlanmışdı. Masanın məhkəmə mizlərinin çəkmələrinin dabanları altında cızılmış ehtisamlı mərmər taxta üzərinə yastı damlı hündür taxta qəfəs qoyulmuşdu, o hər tərəfdən göründüyü üçün səhnəni əvəz edirdi. Qəfəs içi pərdələrlə örtülmüş və oyunda iştirak edənlər üçün qarderobu əvəz edirdi. Çöl tərəfdən nəşicəsinə qoyulmuş nərdivan səhnə ilə qarderobu əlaqələndirirdi. İştirak edənlər həmin nərdivanın iri pillələri ilə həm çıxmalı, həm də düşməliyidilər.

Deməli, səhnəyə qəflətən çıxan şəxs əvvəlcə camaatın gözü qarşısında nərdivanla dırmaşmalıydı, bu da ki, bütün effekti pozurdu. Səhnə sənətinin sadələşməyə uşaqlıq dövründü!

İstər bayram günləri, istərsə edam günlərində nizam-intizamı qoruyan dörd nəfər məhkəmə pristavı mərmər masanın dörd tərəfində dayanaraq keşik çəkirdilər.

Tamaşa məhkəmə binasının böyük divar saatları günortanı xəbər verər-verməz başlanmalı idi. Əlbəttə, teatr tamaşası üçün bu bir qədər gec idi, lakin istər-istəməz səfirlərin rahatlıqları və arzuları ilə hesablaşmaq lazım gəlirdi. Camaat isə səhər təzədən buraya toplaşaraq vəd edilən tamaşanı gözləyirdi. Bir çox maraqlılar hələ gün doğmamışdan məhkəmə binasının qapısı qarşısına toplaşmış, səxtil havada dayanmışdılar. Həttə bəzilərini dediyinə görə, onlar salonun qapısı açılar-açılmaz içəriyə birincilər sırasında girə bilmək üçün bütün gecəni orada gözləyiblər. Camaat getdikcə artır və məcrasından çıxmış çay kimi divarlar boyu uzanır, sütunlar ətrafına toplanır, divarların karnizlərinə, pəncərələrə, ayaq tutan yerlərə və heykəllərin ədəklərinə dırmanır. Təbii ki, səfirlərin gələcəyi vaxtdan xeyli əvvəl yorğunluq, hövsələsizlik, yəndəmsiz yer, əyləncə günlərində adət olunan münasibətsizlik, dirsəklə bir-birini itələmə, yaxud təpikləmələrdən ömələ gələn dava-dalaşlar dar bir yerə doluşmuş izdihamdan eşidilən səslərə kəskin və söyüşcül bir rəng vermişdi. Hər tərəfdən şikayətlər və lənətlər yağdı. Hər kəs öz payını alırdı; nəzakətsiz flamlıdlırla, şəhər rəisinə, Burbon kardinəlinə, baş hakimə, Marqarita Avstriyalıya, elidəyənəklə polislorə, Paris yepiskopuna, nəhayət, şaxtaya, istiye, sütunlara və heykəllərə, qapalı qapılara və açıq pəncərələrə qarşı küfr edirdilər. Bütün bunlar məktəblilərə və küçə uşaqlarına ləzzət verirdi. Onlar narazıları daha da qızıdırır, müxtəlif hərəkatları ilə sanki onları iynələyirdilər.

Bu nadinclərdən bir neçəsi bir pəncərənin şüşələrini basıb qırıaraq karnizin üzərində özünə yer etmiş, oradan istər içəridə salonda sıxışdırılan camaatı, istərsə də meydanıqıları qızıdırırdılar. Bu gənclərin ağzı-burun əymələrindən, şən əl-qol ölçmələrindən, gülüşlərindən və salonun bu başından o başına öz yoldaşları ilə hündürdən söhbət eləmələrindən belə güman etmək olardı ki, ümumi sıxıntı və yorğunluq qətiyyən bunlara aid deyil. Onlar gözləri qarşısında baş verən hadisələrdən tamaşayabonzer kiçik bir şey düzəldərək həqiqi tamaşanı daha səbirlə gözləyirdilər.

– Aman! Bu ki İoann Frollo de Mulendinodur!¹ – onlardan biri sütunun başındakı naxışlardan yapışın sevimli, lakin acıqlı və sarışın şeytan balasını çağırı. – Sizin adınızı əbəz yərə dəyirmançı Jan qoymayıblar ki, əlləriniz və ayaqlarınız yeldəyirmanının qanadlarına bənzəyir. Çoxdan buradasınız?

– Zəhrimara qalsın! Dörd saatdır buradayam, – Jan Frollo cavab verdi. Ümid edirəm ki, məhşərdə bu saatları ayağıma yazarlar. İbadətəxanada, sübh ibadətinə təsadüf etdim və Siciliya kralının müğənilərinin duasını eşitdim.

Birinci dedi:

– Amma nə müğənnidirlər? Səsləri qız saçından incədir. Məncə, kral müqəddəs İoannın şərifinə dua oxutdurmaqdan əvvəl bu müqəddəs kişinin Provansaliya şivəsi ilə söylənən latın minacatını sevimli sevmədiyini soruşmalı idi.

Pəncərənin altında durmuş bir qarı söhbətə qarışaraq:

– Deməli, bu sübh ibadəti həmin siciliyalı müğənnilər üçün imiş? – dedi. Heç eşidilməmiş bir ibadət üçün min Paris livri hədiyyə edilmiş? Elə buna görə də Paris bazarında dəniz balığı satmaq haqqını icarəyə verib kasıb camaatı soyurlar. Balıq alverçisinin yanında dayanmış burnunu tutan ciddi görünüşlü, yoğun bir kişi dedi:

– Ay qarı, kəs səsin! – İbadətsiz keçinmək mümkün deyil. İstəyirsiniz, kral yenə xəstələnsin?

Naxışlardan yapışmış məktəbli:

– Afaşin əlahəzrət sarayının baş xəz tədarükçüsü Jil Leqornü əfəndiyə! – dedi.

Məktəblilər zavallı xəzçinin adını gurultulu qəhqəhələrlə qarşılayaraq onu qıcıqlandıрмаğa başladılar.

– Leqornü! Bu ki “Buynuzlu” deməkdir, buynuzlu Jil!

Naxışlardan yapışan məktəbli sözlərinə davam edərək:

– Yaxşı nə olsun ki? Onlar nə üçün hazırlaşır, hörmətli Jil Leqornü kral sarayının nəzarətçisi Jan Leqornünün doğma qardaşı və Vensinin baş qapıçısı Matie Leqornünün oğludur. Bunların hamısı mərhəmətli Paris əhalisindəndir. Hamısı da nümunəvi ailə başçılarıdır. Leqornü adı onlar üçün ən münasib addır.

Qəhqəhələr daha da şiddətləndi. Yoğun xəzçi heç bir söz söyləmədən hər tərəfdən ona baxan gözəldən qorunmağa çalışdı. Bir az uzağa çəkilmək üçün tər tökə-tökə var qüvvəsi ilə əlləşirdi. Lakin

bütün bunlar əbəz yərə idi: şeytən izdihamdan qopmaq istərək şişman vücudu və acıqdan qızarmış üzü ilə yenidən paz kimi ilişib qalırdı. Özü kimi şişman və kök bir kişi, nəhayət, onun müdafiəsinə qalxaraq bağırı:

– Belə də arsızlıq olar! Məktəblilərin bu qədər hörmətli bir vətəndaşla nə cür rəftar etdiklərini görmürsünüz mü? Bizim vaxtımızda bu cür işlərə görə onları çubuqla yaxşıca döydürdülər. Bu koskin sözlərdən bütün uşaqlar həyəcana gəldi. Hər tərəfdən nidalar yağdı:

– Kimdir orada zurna çalan! O məsum bayquş haradan çıxdı?

Məktəblilərdən biri:

– Mən onu tanıyıram! – dedi. – O, Andre Münyedir, universitetin dörd andlı kitabçısından biridir.

Bir başqası:

– Universitetdə hər bir yaxşı şeydən dörd dənədir; dörd millət, dörd fakültə, dörd bayram, dörd təsərrüfat müdiri, dörd dekan və dörd kitabçı var.

Jan Frollo:

– Elə isə oraya dörd nəfər də şeytan əlavə etmək lazımdır, – dedi.

– Münyə, biz sənin kitablarını yandıracağıq!

– Münyə, biz sənin xidmətçini döyəcəyik!

– Münyə, biz sənin şişman Udardanı çimdikləyəcəyik!

– Həm təzə, həm də şən, elə bil yenidən dul qalmışdır!

Andre Münyə öz-özünə mırıldanaraq:

– Rədd olun cəhənnamə! – dedi.

Hələ də naxışlardan asılmış Jan etiraz etdi:

– Məncə bax, Andre, – dedi, – kəs səsin, yoxsa lap başma tullanaram!

Şişman Andre başını yuxarıya qaldırdı; sanki sütunun yüksəkliyini və bu kələkbazın təxmini ağırlığını ölçmək istəyirdi; bu ağırlığı fikrində sürətlə vuruqdan sonra səsinə kəsdi.

Jan Frollo artıq qələbə çaldığına əmin olub vüqarlı bir səsle sözlünə davam edərək dedi:

– Mən baş keşikcin doğma qardaşı olsam da, hər halda bu işi mütləq edəceyəm.

– Bəli, söz yoxdur, bizim gözəl universitet müdiriyyətimiz var! Belə bir gündə heç bir iş görməyiblər! Şəhərdə may ağacı əkilir və çıraqbanlıq edilir, burada mistəriya, Flandriya səfirləri var, universitetdə isə heç bir şey yoxdur!

¹ Mulen – fransızca “dəyirman” deməkdir; İoann – “Jan”dır.

– Mober meydanında hələ yer çoxdur, – Pəncərənin qabağında oturmuş məktəblilərdən biri əlavə etdi.

– Rədd olsun rektor, dekanlar və təsərrüfat müdirləri!

– Bu axşam Şan-Qalyarda Münye əfəndinin kitablarını yandırıb çıxarıbları təşkil etmək yaxşı olardı.

Yaxındakı tələbələrəndən biri:

– Universitet katiblərinin məsələlərini də yandırmaq pis olmazdı! – dedi.

– Bizim xidmətçilərin əsərlərini də!

– Professorların tüpürçəkqablarını da! Vəkillərin kürsülərini də!

– Seçici qutularını da. Rektor kürsülərini də!

Jan Frollo yoğun səslə danışmağa çalışaraq sözü davam etdi:

– Məhv olsun! Məhv olsun cənab Andre, qələm məmurları və qapıçılar! Məhv olsun şəriət hüququ alimləri, jurnalistlər və təbiblər!

Məhv olsun rektor, dekanlar və professorlar!

Andre eşitməmək üçün qulaqlarını əlləri ilə yumaraq mırıldandı:

– Belə də münasibətsizlik olar!

Pəncərədə oturanlardan biri bağırdı:

– Budur rektorun özü də meydana keçir!

Onun yanındakılar dərhal üzlərini meydana doğru sevdirdilər.

Daxili sütunların birindən yapışdığı üçün küçədə baş verənləri görməyən Jan Frollo de Mullen soruşdu:

– Doğrudanmı o bizim hörmətli rektorumuz cənab Tibodur?

Bütün tələbələr bir ağızdan təsdiq etdilər:

– Bəli, bəli, rektordur, cənab Tibodur!

Həqiqətən rektor Flamandriya səfərətini qarşılamaq məqsədi ilə bütün universitet müdiriyyəti ilə birlikdə həmin anda meydana keçirdi. Pəncərənin yanında toplaşmış tələbələr onları acı istehzalar və kinayəli alqışlarla qarşılayırdılar. Birinci hədəf mərasimin başında gedən rektorun özüydü. Onun üzərinə amansız istehzalar və gülüşlər yağmağa başladı.

– Xoş gördük, cənab rektor! Sizinlə salamlaşanda, nə üçün cavab vermirsiniz?

– Bu qoca qumarbaz buraya nə üçün gəlmişdir? Aşıqlarından necə ayrıla bilməmişdir.

– O öz qatırında nə vüqarla oturmuşdur! Qatırının qulaqları öz qulaqlarından gödəkdir.

– Ey bəri bax, cənab rektor Tibo! Nemət sahibi Tibo! Qoca sarı-saq! Qoca qumarbaz!

– Allah sizi salamat etsin, cənab rektor! Bu gecə aşığınızı tez-tezmi alçı düşürdü.

– Onun sifətinə baxsanız! Aşıq oyununa olan həvəsindən başqa bir şey ifadə etmir.

– Tibaldus, uzunqulaq atınızın üzərində arxanızı universitetə, üzünüzü isə şəhərə çevirib haraya təşrif aparırsınız?

Jan Frollo izahat verərək dedi:

– Şübhə yoxdur ki, o Tibotode¹ küçəsində mənzil axtarmağa gedir.

Uşaqlar bərkdən gülüşüb sürəklə alqışlar yağdıraraq təkrar etdilər.

– Cənab rektor, siz əlbəttə, Tibotode küçəsində sakit olacaqsınız, deyilmi? Vay səni, qumarbaz şeytan!

Rektordan sonra növbə o biri universitet qulluqçularına çatdı.

– Məhv olsun vəkillər və nişan daşıyanlar!

– Roben Pusspen, rica edirəm, söylə görüm o kimdir?

– Bu Jilber de Suilyi Gilbertus de Seliyaçodur. Oten heyətinin müdiridir.

– A yoldaş, al mənim başmağımı! Oradan onun sifətini əzişdirmək daha asandır.

– Saturnalis bayramı münasibəti ilə sizə findıq təqdim edirik.

– Rədd olsun ağpaltarlı şəriət hüququ alimləri! Altısı da birdən məhv olsun!

– Bunlar şəriət hüququ alimləridir? Bəs mən elə bildim ki, bunlar San-Cenevyeva tərəfindən Paris şəhərinə bağışlanmış altı ədəd qazdır!

– Rədd olsun təbəbət müəllimləri! Məhv olsun dissertasiyalar!

– Rədd olsun tapşırılmış və sərbəst mövzularda olan disputlar!

– San-Cenevyeva kansleri, budur, al bir şapalaq! Bu mənim hüququmu pozduğunuz üçündür! Bilirsiniz, o mənim Normandiyadakı yerimi Burj əyalətindən olan Askaniya Falzaspad adlı balaca bir adama vermişdir. Bunun yeganə səbəbi onun italyan olmasıdır.

Məktəblilər bir ağızdan bağırışdılar:

– Bu görünməmiş bir ədalətsizlikdir! Məhv olsun Şan-Cenevyeva kansleri!

¹ Tibotode Parisdə küçə adıdır. Bu söz ayrı yazıldıqda (Thibaut aux des) aşıqlı Tibo mənasını verir.

– Ey siz! loaxim de Ladeor! Eü! Lui Dagü! Lamber Okteman!
– Alman tələbələrinin reisi, görüm səni lənətə gələsən!
– Müqəddəs ibadət xana kapellanları da boz xəz cübbələri ilə
bərabər yerin dibinə söksünlər!

– Ey siz! İncəsənət magistrləri! Qara və qırmızı mantiyahılar!
– Onlar hamısı rektorun dalınca sürünür. Bəd deyil, rektorun
quyruğu qiyamət quyruqdur!

– Donizlə adaxlanmağa gedən Venetsiya dojunə bənzəyir.
– Bir bax, Jan! San-Cenevveyə keşişləri³ də buradadır.
– Rədd olsun bütün katolik keşişləri!
– Abbat Klod Koar əfəndi! Doktor Klod Koar əfəndi! Kimi axta-
rırınsınız? Mariya Jiffardımı?

– Onu Qlatiniyi küçəsində tapa bilərsiniz.
– O, fahişə xana nəzarətçisinin yatağını qızdırmaqla məşğuldur.
O xanımdan burnunuz çırtma yemək istəmi?

– Uşaqlar, budur Pikardiya vəkili Simon Sangven də arvadını
tərkinə alıb gəlir.

– Afərin Simon! Xoş gördük, cənab məhbus! Geconiz xeyir
olsun, vəkil xanım!

Hələ də sütunun naxışlarından yapışmaqda olan Jan de Mullen
ah çəkərək dedi:

– Nə qədər xoşbəxtdirlər, hər şeyi görürlər.

Bu zaman universitetin daimi kitabçısı Andre Münye kral saray-
ının xəz tədarükçüsü Jil Leqornünün qulağına doğru əylərək pıçıl-
tıyla deyirdi:

– Əzizim, qiyamət yaxınlaşır! Yoxsa məktəblilərin işləri bu
qədər buraxılırdımı? Bu işlərin hamısı hazırkı əsrin icad etdiyi
yaramazlıqlardan doğur. Bütün bu yaramaz və məlun səhra və dağ
toplari, xüsusilə çapçılıq bizə Almaniyadan gətirilmiş öldürücü yarad-
ır. İndi gəl, əlyazısı ticarəti et. Bəli, görünür, qiyamət günü yaxın-
laşmışdır!

Xəz alverçisi təsdiq etdi:

– Bəli, bəli... Bax indi məxmər xəzi dəbdən salır.

Bu halda kilə zəngləri saat on ikini vurdu, hər tərəfdən:

– Nəhayət! – nidaları yüksəldi.

Məktəblilər susdular. Kütlə hərəkətə gəlib daldalandı, hamı
birdən-birə öskürməyə və burunlarını silməyə başladı. Təməşacılar
misteriya başlamadan əvvəl üst-başlarını düzəltməyə tələsir, münə-
sib bir yer tapmağa və yaxşı görmək üçün ayaq barmaqları üzərinə
qalxmağa çalışırdılar. Sonra araya dərin bir sükut çökdü; hamı boğa-
zını uzadıb, ağzını açıb gözlərini mərmər masaya dikmişdi. Lakin
orada heç bir şey görünmürdü. Mərmər heykəli andıran dörd serjant
yənə əvvəlki kimi masanın ətrafında hərəkətsiz dayanmışdı. Camaat
Flandriya səfirləri üçün nəzərdə tutulmuş səhnəyə baxmağa başladı.
Orada da hələ heç kəs yox idi. Heç qapı da indiyə qədər açılmamışdı.
Camaat sübh açıldandan üç hadisənin intizarındaydı: günorta vaxtının,
Flandriya səfirlərinin gəlməsinin və misteriyanın başlanmasının. Bu
üç hadisədən yalnız biri – günorta öz vaxtında olmuşdu.

Kütlənin səbri tükənməyə başlamışdı. Camaat bir dəqiqə, iki
dəqiqə, üç dəqiqə, beş dəqiqə, on beş dəqiqə gözlədi... Səhnə hələ
də boş idi. Təməşə başlamaq bilmirdi. Artıq səbirsizlik qəzəbə dön-
məyə başlamışdı.

Pıçılıyla olsa da, kütlənin arasında acıqlı nidalar dolayırdı.

– Misteriyamı! Başlayın misteriyamı! – səsləri eşidilirdi. Həyəcan
getdikcə artırdı. Barıta ilk od salan Jan de Mullen oldu.

Jan de Mullen sütuna ilan kimi sarmaşaraq gur səslə bağırdı:

– Rədd olsun flandrililər! Misteriyamı başlayın!

Xəz onu gurultulu alqışlarla qarşıladı.

– Misteriyamı göstərin, flandrililər isə getsin cəhənnəmə!

Tələbə sözlünə davam edərək:

– Bu saat misteriyamı başlayın! – dedi. – Yoxsa ibrətamiz bir
təməşə göstərmək üçün hakimin özünü dar ağacından asaraq.

Camaatın içərisindən bağırışdılar:

– Çox yaxşı sözdür! Başlanğıc üçün serjantlardan asaraq.

Berk səslər-küy qopdu. Zavallı serjantlar sapsarı saralıb olacsız
halda otfara baxırdılar. Təməşacılar onların üzərinə hücum edirdi.
Onları kütlədən qoruyan kövrək ağac barmaqlıq insan səli qarşı-
sında əylirdi. Hər tərəfdən:

– Bas, bas! – səsləri eşidilirdi.

Böhranlı dəqiqələr idi. Bu zaman yuxarıda təsvir etdiyimiz qar-
derob otağının pərdəsi açıldı. Pərdənin dalından bir adam çıxdı. Bu

¹ Süliyi və sülir (başmaq) bir-birinə çox uyğun gəlir (frans.).

² Elmi rütbə

³ Qanunçular

adam öz görünüşü ilə camaatı dayandırdı və sanki bir sehrbaz işarəsilə hiddəti marağa çevirdi.

Hər tərəfdən:

– Sakit olun! Yavaş danışın! – dedilər.

Qəfildən meydana çıxmış bu adam, deyəsən, həyəcan içində idi, o diz çökərək təzim etdi və mərmər masanın kənarına yaxınlaşdı. İntizam və sakitlik yavaş-yavaş bərpa oldu, yalnız xəfif gürultü eşidildi; zətən, kütlənin ən dərin sükutu belə bunsuz olmur.

Pərdə arxasından çıxan adam dedi:

– Möhtərəm cənablar və xanımlar? Biz çox müqəddəs kardinal həzrətləri qarşısında “Müqəddəs Məryəm ananın ədalətli məhkəməsi” adlı əla bir əxlaqi pyes oxuyacaq və bunun tamaşasını göstərəcəyik. Yupiter rolunu oynamaq şərəfi mənə qismət olmuşdur. Bu saat möhtərəm kardinal həzrətləri Avstriya hersoqunun möhtərəm səfəratini müşayiət edir, Möhtərəm səfirlər isə möhtərəm universitet rektorunun təbrik nitqlərini dinlədiklərindən Bode qapılarının yanında bir az ləngimişlər. Möhtərəm kardinal həzrətləri gələn kimi tamaşanı başlayacağıq.

Yalnız Yupiterin məsələyə qarışması sayəsində dörd nəfər serjantın canı qurtardı. Bu gerçək əhvalatı uydurmaq səadəti bizə aid olmadığından tənqid qarşısında bunun məsuliyyətini daşımağa da borclu deyilik. Hər halda “Allahları işə qarışdırmaq lüzumsuzdur” kimi klassik kəlamdan bizə qarşı istifadə etmək olmaz.

Bunu da söyləmək lazımdır ki, Yupiterin çox gözəl paltarları camaatın diqqətini özünə cəlb etdiyindən onun sakit olmasına da az təsir etməmişdi.

Yupiter qızılı naxışları olan və qara məxmər qurşaqlı zireh geymişdi. Başında qızıl suyuna çökəlmiş düymələri olan şlyapa vardı. Boyanmış sifəti və xırda saqqalı üzünün çox yarısını tutmasaydı, əlində üzərinə qızılı kağız çökəlmiş və ısıldayan güləbətinlərlə bəzədilmiş əl ağacı olmasaydı, nəhayət, rəngli ayaqlarına qədim yunan döbənə uyğun lentlər dolanmasaydı, qıyafə və geyim etibarilə Berri hersoqunun döstəsinə mənsub Bretonlu ilə müqayisə edilə bilərdi.

PYER QRENQUAR

Yupiter danışdıqca əynindəki paltarın buraxdığı təsir yavaş-yavaş dağılmağa başladı. Nəhayət, o çıxışına yekun vuraraq: “Möhtərəm kardinal həzrətləri gələr-gəlməz, dərhal tamaşanı başlayacağıq!” – dedikdə hiddət və qəzəb bağırıqları onun səsinə susdurdu. Camaat bağıraraq:

– Bu saat başlayın! Bu saat təxiyə salmadan bizə misteriyani göstərin! – deyirdi. Bu coşqun və hiddətli bağırçı fırtınası arasında Jandü-Mulenin kəskin səsi böyük hərbi orkestrdəki kiçik fleyta səsi kimi aydınlaşırdı.

– Bu saat başlayın! – Məktəbli bağırırdı.

Pəncərəyə dırmanmış Roben Pussen və başqa məktəblilər nəərə çökərək bağırırdılar.

– Rədd olsun Yupiter və məhv olsun Burbonlar kardinalı!

– Tez olun, elə bu dəqiqə, təxiyə salmadan bizə tamaşa göstərin! Cəhənnəm olsun komediant da, kardinal da!

Bu səslər qarşısında mat qalan zavallı Yupiter özünü tamamilə itirmişdi, üzündəki boyaların altından sapsarı saraldığı görünür, bütün bədənini tir-tir titrəyirdi: əsası əlində düşdü, şlyapasını çıxarıb kütləyə bir daha təzim edərək cür səsilə öz-özünə deyindi:

– Kardinal cənabları... səfirler... Şahzadə Marqarita...

Nə dediyini özü də başa düşmür, o hər dəqiqə asla biləcəyindən qorxurdu. Onun vəziyyəti doğrudan da ağır idi. İş bir az da ləngisə, kütlə onu dara çəkəcəkdə; burası da vardı ki, tamaşanı vaxtından əvvəl başlasaydı, kardinal onu asdıracaqdı. Beləliklə, nə edir-ətsin, yenə də axın dar ağacı ilə nəticələnməli idi.

Xoşbəxtlikdən mərhəmətli bir insan tapıldı və onu çətinlikdən çıxararaq bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürdü.

Mərmər masa ilə hasarın arasındakı boş yerdə dayanan arıq-uzun adamı, arxasında durduğu sütunun sayəsində heç kəs görmürdü. Bu ucaboylu, arıq və solğun bənizli adam sarışın yanaqlarında və alında qırışlar olsa da, gənc idi. Gözləri parıldayı, dodaqları gülümsəyirdi; əynində qara parçadan tikilmiş, nimdəs olduğundan rəngi bozarmış və sürtülmüş kamzol vardı. Bu adam mərmər masaya yaxınlaşıb aktyora işarə etdi. Pərişan və özünü itirmiş Yupiter isə

heç bir şey görmür və eşitmirdi. Həmin adam bir addım da yaxınlaşıb dedi:

– Yupiter, əzizim, Yupiter!

Aktyor yenə də eşitmədi.

Nəhayət, ucaboylu sarışın adam səbrini bası bilməyib ucadan onun qulağına bağırdı:

– Mişel Jiborn!

Yupiter dərin yuxudan oyanmış kimi soruşdu:

– Məni çağırın kimdir?

– Mənəm, – Qara kamzollu gənc cavab verdi.

Yupiter dedi:

– Eşidirəm!

Gənc sözünə davam edərək:

– Dərhal tamaşanı başlayın! – dedi. – Xalqın arzusunu yerini yetirin. Cənab hakimdən üzr istəməyi mən öz öhdəmə götürürəm, o da cənab kardinaldan üzr istər.

Yupiterin rəngi dərhal yerinə gəldi. Dərindən nəfəs alaraq hələ də ona söyüşlər yağdıran kütləyə müraciət edib var gücü ilə bağırdı:

– Cənab vətəndaşlar, tamaşamızı bu dəqiqə başlayacağıq.

Məktəblilər bir ağzından bağırışdılar:

– Aforin, Yupiter! Əl çalın, vətəndaşlar!

Kütlə sevinə-sevinə bağırdı:

– Ura, sox yaşa!

Gurultulu alqış sədaları ucaldı; Yupiter pərdənin dalına keçdikdən sonra da səslərin şiddətindən bütün salon titrəyirdi.

Möhtərəm fransız dramaturqu qoca Kornelin təbiri ilə desək, bu məşhur adam səhrəbaz kimi “fırtınanı sakitliyə” çevirdikdən sonra təvazökarlıqla sütunun arxasına çöküldü və heç şübhəsiz, tamaşaçıların birinci sırasında dayanmış iki gənc qadın onun Mişel Jibornla (yəni Yupiterlə) etdiyi söhbətə diqqət etməsəydilər, o yenə də əvvəlki kimi dinməz-söyləməz və hərəkətsiz qalacaqdı.

Qadınlardan biri işarələrlə onu öz yanlarına dəvət edərək:

– Möhtərəm keşiş! – dedi.

Lakin bayramsayağı bozənmiş qəşəng və gənc qadın yoldaşına etiraz edərək:

– Əzizim Lienarda, yetər, – dedi. – Onun ruhani olmadığını görmürsən? Onu “keşiş” deyil, “cənab” çağırmaq lazımdır.

– Cənab, – Lienarda çağırırdı.

Yad adam hasara yaxınlaşıaraq dedi:

– Xanımlar, nə buyursunuz?

Lienardanın bu sualdan bir az kefi pozuldu:

– Mən sizi çağırmadım. Mənim yoldaşım Jisketta la-Jansen sizə bir-iki söz söyləmək istəyirdi.

Jisketta qıpqırmızı qızaraaraq etiraz etdi:

– Yox, qətiyyətlə yox! Lienarda sizi cənab “keşiş” deyə çağırırdı, mən isə ona söylədim ki, sizi “cənab” çağırmaq lazımdır.

Qızlar başlarını aşağı saldılar. Gəncin onlarla söhbətə başlaması niyyəti aydın görünürdü. O, xanımlara baxaraq gülümsəyirdi.

– Demək, xanımlar, siz mənə heç bir söz söyləmək niyyətində deyilsiniz?

Jisketta:

– Heç bir söz, heç bir söz! – dedi.

Lienarda da onu təsdiq edərək:

– Heç bir sözümüz yoxdur! – dedi.

Sarışın gənc öz əvvəlki yerinə qayıtmaq üçün bir addım atmaq istədi, lakin qızlar onu belə asanlıqla əldən buraxmaq istəmirdilər. Jisketta yıxılmış bənddən irəli cuman su kimi, ya da qəti qərar vermiş qadın cəsarətilə soruşdu:

– Cənab, mənə elə gəlir ki, siz bu misteriyada həzrəti Məryəm rolunu oynayan ösgəri tanıyırsınız?

Yad adam onun sözünü təsdiq edərək dedi:

– Siz Yupiterin rolunu soruşursunuz, deyilmi?

Lienarda təsdiq etdi:

– Əlbəttə, Yupiteri, rəfiqəm boşboğazlıq etdi... Demək, Yupiterlə tanışsınız?

Yad adam cavab verdi:

– Yəni Mişel Jibornla? Elədir ki var, xanım!

Bu dəfə Lienarda dedi:

– Onun nə gözəl saqqalı var!

Jisketta qorxa-qorxa soruşdu:

– Onların göstəricəkləri tamaşa çoxmu gözəl olacaq?

Yad adam tərəddüd etmədən cavab verdi:

– Əlbəttə, çox gözəl olacaq, xanım!

Lienarda soruşdu:

– Səhnədə nə göstəriləcəkdir!

– Onlar “Həzrət Məryəmin ədalətli mühakiməsi” adlı əxlaqi pyes göstərəcəklər.

Lienarda:

– Deməli belə! – dedi.

Bir müddət susdular. Yad adam sükutu pozaraq:

– Bu tamamilə yeni bir tamaşadır, indiyə qədər səhnədə göstərilməyib, – dedi.

– Görəsən, bu tamaşa iki il bundan əvvəl Fransanın paytaxtına müqəddəs papanın nümayəndəsinin gəlməsi münasibətilə göstərilən tamaşa deyil? Orada üç qəşəng qız da vardı...

Liyanarda söhbətə qarışaraq:

– Dəniz pərilərinin rolunu oynayırdılar, – dedi.

Gənc əlavə etdi:

– Özü də büsbütün çılpaq idilər.

Lienarda həyə ilə başını aşağı saldı. Jisketta da rəfiqəsinə baxıb başını aşağı saldı. Gənc yenə gülümsəyərək:

– Çox xoş bir tamaşa idi, – dedi. Lakin bu dəfə başqa bir oxlaqı tamaşa göstəriləcəkdir. Xüsusi olaraq Flandriya şahzadəsi Marqarita xanım üçün yazılmışdır.

Jisketta soruşdu:

– Tamaşa göstərilərkən çoban mahnıları da oxunacaqmı?

– Nə danışsınız, nəsihətverici misteriyada belə mahnılar oxumaq olarmı? Müxtəlif janrları bir-birinə qarışdırmaq olmaz. Bu bir mözhəkə, yaxud oyunbazlıq olsaydı, o zaman başqa məsələ.

Jisketta sözünə davam etdi:

– Təəssüf ki, hamı oxumayacaq! O gün fontanın yanında vəhşi adamları oynayırdılar. Onlar bir-biri ilə vuruşaraq dəstələrə ayrılır, əski nəğmələr və çoban mahnıları oxuyurdular.

Yad adam soyuq tərzdə dedi:

– Papa nümayəndəsinə görə ədəbli olan, şahzadə xanımçün namünasib olar!..

– Onların da yanında, – Lienarda əlavə etdi, – musiqiçilər müxtəlif alətlərdə çalırıdılar.

– Camaatın sərinlənməsi üçün fontan üç yerdən vururdu. – Jisketta onun sözlərini havada tutdu. – Bir tərəfdən sorab, o biri tərəfdən süd, üçüncü tərəfdən isə bal tökülürdü. Kim nə qədər istəyirsə, yeyib-içə bilirdi.

Lienarda sözünə davam edərək:

– Fontandan bir az aşağıda, Müqəddəs Üçlər kilsəsi yaxınlığında, aktyorlar səlib müsibətləri misteriyasını sözsüz göstərirdilər, – dedi.

Jisketta təsdiq etdi:

– Düzdür, yadımdadır. İsanı iki quldurla birlikdə çarmıxa çəkmişdilər. Quldurlar onun hər iki tərəfindən asmışdılar.

Qızlar papanın nümayəndəsinin Parisə gəlməsini yadlarına saldıca daha da qızıaraq ikisi birdən danışmağa başladı:

– Hələ bir az o tərəfdə, Rəngsazlar qapısı yaxınlığında olduqca zəngin geyimli adamlar göstərirdilər.

– Hələ San-Innokenti fontanı yaxınlığında bir ovçu bir sürü köpəklə bir maralı qovurdu. Köpəklər hürür, borular çalınırdı!

– Sallaqxana yanında da taxtadan Dijep qalasını andıran bir şey hazırlamışdılar.

– Jisketta, bilirənmə, papanın nümayəndəsi oradan keçərkən həmin qalanı hücumla aldılar və oradakı bütün ingilisləri qılıncdan keçirdilər.

– Şatle darvazası yanında gözəl geyimli aktyorlar var idi.

– Səraflar körpüsündə də, sürəhiyə xalılar atılmışdı.

– Nümayəndə oradan keçərkən körpüdən iki mindən artıq quş buraxdılar. Ah Lienarda bilirən nə gözəl bir mənzərə idi!

Qızısqış qadınların laqırtısından təngə gələn gənc, nəhayət:

– Bugünkü tamaşa daha gözəl olacaq, – dedi.

– Demək, siz vəd edirsiniz ki, bu misteriya daha gözəl olacaq, deyilmi? – Jisketta soruşdu.

– Şübhəsiz, – gənc cavab verdi, sonra isə bir qədər vüqarla: –

“Bilirsinizmi, xanımlar, – dedi, – əsərin müəllifi mənəm!”

Qızlar heyrtlə ona baxıb xorla:

– Doğrudan?

– Zarafatsız, doğrusunu söyləyirəm, – şair bir az da lovğalanaraq cavab verdi: – Doğrusu, misteriyanı ikimiz yaratmışıq: Jan Marşan dülqər işlərini görürək qəfəsi tikmiş, mən də pyesi yazmışam. Mənim adım Pyer Qrenquardır.

“Sid” əsərinin müəllifi belə özünü bu qədər böyük iftixarla “Mən Pyer Kornelom”, – deyər təqdim edə bilməzdi.

Hec şübhəsiz, oxucular Yupiterin pərdə arxasında yox olduğu andan yeni misteriya müəllifinin gözənlənmədən öz sirrini Lienarda ilə Jiskettaya açaraq onların sadəli heyrotinə səbəb olduğu anadək heç də az vaxt keçməmişdi. Qərüb burasıdır ki, cəmiəti bir neçə dəqiqə əvvəl kəmhəvsəlsəlik edərək qaynayan tamaşaçılar artıq aktyorun verdiyi vədə tam inanaraq səbir və təmkinlə misteriyanın

başlanmasını gözləyirdilər. Zaton, zamanımızda da, sınaqdan çıxmış bu həqiqətin isbatını teatrlarda hər gün görmək mümkündür. Camaatın tamaşanın başlanmasını səbirlə gözləməsi üçün ən gözəl vasitə – pərdənin tezliklə açılacağını vəd etməkdir.

Bu zaman, məktəbli Jan da sakit dayanırmıdı... Böyük səbirsizlik firtnasını özəv etməmiş sakit və səssiz intizar arasından birdən-birə onun yüksək səsi eşidildi:

– Ey, necə oldunuz! Ey Yupiter, həzrət Məryəm və bu qəbildən olan şeytan oyunbazları! Siz biza istehza edirsiniz? Hanı sizin mis-təriyanız? Nə üçün göstərmirsiniz? Başlayın tamaşanı, yoxsa biz yenə əvvəlki işimizə başlayırıq!

Bu hədə tamamilə yerinə düşdü. Səhnənin altından musiqi səsi eşidilməyə başladı. Pərdə yuxarı qalxdı, arxasından üzlərinə boya və əhəng sürülmüş dörd nəfər çıxdı. Onlar mərmər masaya söykəmiş dik nərdivanlarla masanın üstünə çıxıb kütlənin qarşısında bir sıraya düzülərək ehtiramla təzim etdilər. Musiqi susdu, misteriya başlandı.

Öz təzimləri sayəsində kütlənin sürəkli alqışlarını qazanan dörd aktyor tamaşaçıların dərin sükuta dalmasından istifadə edərək əsərin proloquna başladı. Biz məmnuniyyətlə oxucunu bu proloq təsvirindən xilas edirik. Lakin icazənizlə qeyd etməliyik ki, günümüzdə olduğu kimi o zaman da tamaşaçılar aktyorların oynadığı rollardan ziyadə geyindiylə paltarlara daha çox maraq göstəriridilər; bu isə tamamilə ədalətli mövqe idi. Pyesdə iştirak edənlərin dördü də yarısı sarı, yarısı ağ rəngli uzun cübbələr geymişdi. Bu cübbələrin bir-birindən fərqi yalnız parçalarının keyfiyyətində idi. Birinci aktyorun cübbəsi məxmərdən, ikincinin ipəkəndən, üçüncününkü yundan, dördüncünün cübbəsi isə kətdən tikilmişdi.

Birinci aktyorun sağ əlində qılınc, ikincinin əlində iki ədəd qızıl açar, üçüncünün əlində tərəzi, dördüncünün əlində isə bel var idi. Bu əlamətlərin nə olduğunu anlamaqda kütəbyinlərə kömək etmək üçün bütün cübbələrin ətəyində iri qara hərflərlə bu sözlər yazılmışdı: birincinin üzərində – “Mənim adım Zadəganlıqdır”, ipək cübbənin üzərində: “Mənim adım Ruhanilikdir”, yun cübbənin üzərində: “Mənim adım Ticarətdir”, kətan cübbənin üzərində isə: “Mənim adım Əməkdir” yazılmışdı. Ruhaniliklə işinin cübbələri qısa idi və bunları təmsil edən şəxslərin başlarında bəretiləri vardı. Zadəganlıq və Ticarətin cübbələri isə uzun, başlarında da papaq vardı.

Proloqun bərdad səirlərindən asanlıqla anlamaq olurdu ki, Əməklə Ticarətin, Ruhaniliklə Zadəganlığın arasında izdivac var. Və hər iki cütlük birlikdə qızıldan olan qeyri-adi bir dəfina malikdirlər ki, bunu da dünyanın ən gözəl qadınına təqdim etmək istəyirlər. Bu iki ailə həmin gözəl qadını axtararaq uzun müddətdir ki, yer üzünü dolaşırlar. Əmək və Ruhanilik – Zadəganlıq və Ticarət əvvəlcə Qol-konda çarışını, sonra Trabzon şahzadəsini, tatar xanının qızını və başqa yüksək ailələrə mənsub gözəlləri rədd etdikdən sonra istirahət üçün Parisə gəlmişlər. Onlar möhtərəm xalqa zəngin zərhməsəllər, tapmacalar və müxtəlif ibrətamiz əhvalatlar, nağıllar danışdılar. Onlar hazırcavab idilər, sözləri də camaata çox xoş gəlirdi.

Hər halda dörd alleqorik fiqurun üzünə təşbeh və istiare yağdırdığı camaat arasında aktyorların hərəkətlərinə diqqət edən ən iti göz, sözlərin dinləyən ən diqqətli qulaq, ən həyəcanlı qəlb, ən çox uzanan boğaz əsərin müəllifi və şairi olan Pyer Qrenquara məxsus idi; o şair ki, bir az bundan əvvəl adını iki qəşəng xanım xəbər vermək məmnuniyyətindən özünü saxlaya bilməmişdi. O, qızlardan ayrılıb yenə əvvəlki yerində, sütunun arxasında dayanaraq tamaşaya qulaq asır, baxır və zövq alırdı. Proloqun başlanması münasibətilə yüksələn xeyirxah alqışlar hələ də onun qulaqlarında cingildəyirdi. O, heyrot və heyranlıq içində öz fikirlərinin aktyorun ağzından çıxıb geniş auditoriyaya yayıldığını məmnuniyyətlə izləyirdi. Pyer Qrenquar böyük hörmətə layiq idi.

Bir az mayus olsaq da, hər halda deməliyik ki, müəllifin ilk məsud heyroti az sonra heç də xoş olmayan bir hadisə ilə pozuldu. Qrenquar məstədicilərinə tonə və sevinc piyaləsinə yenidən dodaqlarına yaxınlaşmışdı ki, onun içində bir damla acı düşdü.

Cır-cındır geyinmiş, kirli-paşlı bir dilənçi camaat arasında sıxışdırılaraq sədəqə istəmək imkanı olmadığının və görünür, onu əhatə edənlərin hesabına yetərincə ənam ala bilmədiyinə görə, camaatın nəzərini özünə cəlb etmək və sədəqə toplamaq üçün görkəmli bir yerə dırmaşmağa qərar vermişdi. Proloqun birinci misraları oxunarkən dilənçi hörmətli qonaqlar üçün müəyyən olunmuş hündür yerin dirəkləriylə dırmaşaraq səhnənin sürəhəbəndinin karnizi üzərində əyləşdi, öz acınacaqlı görünüşü və sağ qolundakı iyrənc yara ilə ürəyiyimşək tamaşaçıların diqqət və mərhəmətinə özünə cəlb etməyə başladı. O, yarasını camaata göstərir, ancaq heç bir söz söyləməzdi. Sakit dayandığı üçün proloq da əngəlsiz-filansız davam

etməkdə idi. Şübhəsiz, məktəbli Jan Frollo yüksəkdəki yerindən bu dilonçini və onun hərəkətlərini görməseydi, heç bir ciddi intizam-sızlıq da olmayacaqdı. Zırrama gənc birdən-birə dəli kimi qəhqəhə çəkib güldü: mistəriyaya mane olduğunu və ümumün dərin sükutunu pozduğunu zərrə qədər vecinə almadan uca səslə bağırdı:

– Bu çolağa baxın, sədəqə istəyir!

Qurbaga gölünə daş atmış, yaxud qarğa sürüsünə gülə atmış hər kəs bu yersiz sözlərin kütlənin tamaşaçıya yönəlmiş diqqətinə nə cür təsir bağışlaya biləcəyini təəvvür edə bilər. Aktorlar dayandı. Hamı başını dilonçiyə doğru çevirdi. Dilonçi isə heç bir şeyi vecinə almadan diqqəti özünə cəlb etmək üçün fürsətdən istifadə edib dərhal gözlerini qıyaraq yalvarıcı səslə inləməyə başladı:

– İsa xatirinə sədəqə verin!

Jan Frollo davam edərək bağırdı:

– Ah, zəhm! Bu ki Klopen Truylefudur. Ey, dostum, – o, dilonçiyə müraciət etdi, – mənə bax, ayağındakı yara sənə mane olur deyər onu götürüb ölinin üstünə qoymusun?!

Bu sözləri söyləməklə bərabər Jan Frollo meymun məharətilə dilonçinin xəstə əlindəki kirli keçə papağa xırda gümüş sikkə tulladı. Dilonçi istər sədəqəni, istərsə də istehzalı böyük soyuqqanlıqla qəbul edib yalvarışına davam etdi.

– Məsih eşqinə, sədəqə verin!

Bu hadisə tamaşaçıların əksəriyyətini diqqətini səhnədəki tamaşadan tamamilə yayındırdı. Roben Russpen və digər məktəblilər başda olmaqla tamaşaçıların yarısından çoxu proloqun tən ortasında məktəblinin gürultulu, dilonçinin səsləri ilə müşayiət olunan bu orijinal dueti şən alqışlarla qarşıladı.

Qrenquar özündən çıxmışdı. Əvvəlki heyranlığından ayılıb boğazına güc verərək səhnədə dinməz-söyləməz dayanmış aktyorlara bağırdı.

– Davam edin, sizə deyirəm, davam edin! – Qrenquar tamaşaçı pozanlara nifrətli baxışlarını belə layiq görmədi.

Bu zaman o kiminsə sürtükünün otoyindən çəkdiyi hiss etdi. Diltor halda dönüb baxdı və gülümsəməyə məcbur oldu. Gülümsəməmək mümkün deyildi. Bu, Jisketta idi. Qəşəng ölini sürəhinin barmaqlığını arasından uzadıb onun diqqətini özünə cəlb etməyə çalışırdı.

Gənc qız soruşdu:

– Cənab! Onlar yenə tamaşaçıya davam edəcəklərmi?

Bu sual Qrenquarın nəşəsinə bir qədər pozdu.

– Şübhəsiz!

Qız davam edərək:

– Elə isə, cənab, lütfən mənə söyləyə bilərsinizmi onlar...

Qrenquar qızın sözünü kəsərək:

– Nə söyləyəcəklər, eləmi? – dedi. – İndicə eşidəcəksiniz!

– Yox, mən onların indiye qədər nə söylədiklərini bilmək istəyirdim, – Jisketta izah etdi.

Qrenquar yarasına basılmış kimi dik atıldı. Öz-özünə mırıldayaraq:

– Nə kütbeyin və axmaq qızıdır! – dedi.

Bu dəqiqədən etibarən Jisketta artıq onun gözündən düşdü.

Bu zaman aktyorlar müəllifin israrına riayət edərək proloqu yenidən oynamağa başladılar. Camaat onların danışdıqlarını görüb yenidən qulaq asmağa başladı; lakin şübhə yoxdur ki, proloqun gözlənilmədən kobud şəkildə qırılması sayəsində pyesin bir çox məziyyətləri itdi. Müəllif bunu hiss edib kədərləndi. Sükut yavaş-yavaş bərpa olunurdu, tələbə dinməyir, dilonçi isə papağına atılmış pulları bir-bir sayır, tamaşa isə davam edirdi.

Bu əsər janr etibarilə olduqca gözəl əsər idi; bizə elə gəlir ki, bəzi xırda dəyişikliklər etməklə bu əsərdən bu gün də faydalanmaq olar. Bu cür pyeslərin fabulası o zamanın dərinə görə bir qədər uzun və məzmunuz olsa da, sadə idi. Qrenquar isə qəlbinin dərinliklərində əsərin aydınlığına heyran idi. Əlbəttə, səhnədə gəzişən bu dörd alleqorik personaj öz qızıl delfininin¹ mədəni şəkildə canlarını qurtara bilməmiş, yer üzünün o zaman bəlli olan üç qitəsində uzun zaman səyahət etdiklərindən bir qədər yorulmuşdular. Sonra səyyahlar həmin qanadlı nəfis balıq haqqında mədhiyyələr söyləməyə başlayaraq bir çox inəce kinayələrlə flandriyalı Marqaritanın Ambauz qəsridə sıxıntılı həyat keçirən Əmək, Ruhanilik, Zadəganlıq və Ticarətin onun xətrinə dünyanın hər yerini dolaşdıqlarından xəbərsiz olan gənc nişanlısına işarə vururdular. Personajların söylədiyinə görə, həmin delfin gənc, gözəl və qüvvətli idi: məsələnin ən mühüm tərəfi budur ki, bu delfin Fransa aslanının doğma oğlu idi. Mən şəxsən bu

¹ Burada cins var: fransızca "dauphin" həm delfin (Yunus balığı), həm də voliohd monasındadır.

məcəzi çox qərribə bir məcəzə hesab edirəm; fikrimcə, sarayda təşkil olunacaq nikah mərasimi münasibətilə təbiət elmi belə məcəzi əsərdə aslanın delfin doğmasına qarşı düzümlü davranmalıdır. Şairin yaratdığı bu kimi nadir məcəzələr olduqca təbii bir ilhamın ön inandırıcı işbatlarından biridir.

Müəllifə qarşı yeganə tənqidi qeydimiz şairin öz gözəl fikirlərini daha az misrayla ifadə edə bilirdi, iki yüz misra bir qədər çoxdur. Doğrudur, şəhər rəisinin ömrinə görə, misteriya günortadan saat dördədək davam etməli və bu müddət ərzində aktyorlar nəşə danışmalıydılar. Onu da söyləməliyik ki, tamaşaçılar etiraz etməyib uzun proloqu səbirli dinlədilər.

Ticarət və Zadəganlıq arasında omələ gələn mübahisə əsnasında Əmək həyəcanla bu gözəl sözləri dedi:

Ormanda bundan dəbdəbəli bir heyvan tapılmazdı!

bu zaman indiyə qədər boş qalmış fəxri kürsünün qapısı qəfildən açıldı və qalın səslə qapıçı ucadan xəbər verdi:

– Monsinyor həzrətləri, cənab Burbon kardinalı.

III

KARDİNAL

Zavallı şair! Zavallı Qrenquar! Sen-Jan qülləsində iyirmi topun birdən-birə güruldaması, 1465-ci il sentyabrın 29-da Parisin mühasirəsi zamanı Bilyi qülləsindən atılaraq şairi döfəyə yeddi burqundyalını öldürmüş məşhur qədim səhra topu gülləsi, Tampl qülləsində mühafizə olunan bütün barın partlaması kimi müdhiş hadisələr onu bu cür tənənləli və dramatik anda qapıçının söylədiyi “Monsinyor həzrətləri, cənab Burbon kardinalı” sözləri qədər dəhşətə gətirməzdi.

Pyer Qrenquarın kardinaldan qorxdığını, yaxud ona qarşı nifrət bəslədiyini düşüncəyə yanlış olardı. Qrenquar həm bu cür qorxaqlıqdan, həm də bu cür iddianın uzaq adam idi. Bu gün yaşasaydı, Qrenquar osil eklektik adını qazanardı. O hər yerdə özünə mövqə qazanan, orta mövqə tutan yüksək ruhlu, möhkəm, mötədil və sakit adamlar kateqoriyasına mənsub idi. O, həmin zəkali və azad fikirli

filosoflardan idi ki, həm liberal fəlsəfə meyl edir, eyni zamanda kardinala da hesablaşırdı. Bu filosoflar heç bir zaman tükenməyən qiymətli filosoflar tayfasına hörmət bəsləməklə bərabər, hikmətləri sayəsində həyatın qaranlıq və dolanbac yollarını qorxusuz keçə bilirdilər. Onlara hər bir dövrdə təsadüf etmək mümkündür. Bu kimi filosoflara hər bir əsrdə təsadüf olunur, onlar bir-birinə bənzəyir, yəni onlar zamanın ruhuna uyğunlaşırlar. Biz hələ Pyer Qrenquardan bəhs etmirik. Onu layiqincə təsvir edə bilsəydik, XV əsr filosoflarının nümayəndəsi sayıla bilirdi. Şübhəsiz ki, XVI əsrdə aşağıdakı sadələşlən və əsrdən-əsrə keçməyə layiq olan sözləri yazarkən də Bröl də eyni ruhdan ilham almışdı: “Mən doğuluş etibarilə və ifadə tərzimlə parisliyəm”, çünki “parthisia” yunanca söz əzadlığı deməkdir. Mən bu əzadlıqdan kardinal cənablarına, cənab prins Kontinin əmisi və qardaşına qarşı münasibətimdə də istifadə etdim; lakin mən onların yüksək rütbələrinə hörmətsizlik etmədim, onların meyyatında olan adamların da heç birini təhqir etmədim, halbuki meyyat-dəkiler elə də az deyil”.

Kardinalın gəlməsinin Pyer Qrenquara pis təsir bağışlamasında nifrətin heç bir rolu yox idi. Əksinə, şairimiz proloquun bir çox ehyamlarının, xüsusilə Fransa aslanının oğlu delfin haqqındakı mədhiyələrin kardinal həzrətlərinin qulaqlarına çatmamasının önəmliliyini dərk etməyə qadir idi: onun sağlam zəkası və həyat təcürbəsi vardı. Həqiqətdə isə şairlərin təbiətlərində şəxsi fayda ikinci sırada qalan bir şeydir. Mən inanıram ki, yaxşı bir kimyagər şair təbiətinin varlığını 10 rəqəmi ilə ifadə edib, sonra onu təhlil edərək hissələrə ayırsa, orada doqquz hissə heysiyyət və vüqar, yalnız birçə hissə isə şəxsi fayda olardı. Qapının açıldığı və kardinalın içəriyə daxil olduğu doqquz qədər Qrenquarın onda doqquz təşkil edən izzəti-nəfisi alqı və təqdir qarşısında o qədər şişmiş və böyümüşdü ki, yuxarıda şairlərin fəvqündə dayandığını qeyd etdiyimiz xırda fayda hissini də özünə çəkmişdi. Bu cür fayda duyğusu şair üçün olduqca qiymətli idi. Bu, şairlər üçün bir növ insan ballastı, bir növ yerə yaxınlaşmaq əlamətidir ki, bunsuz şairlər havada uçardılar. Qrenquar sevinclə böyük bir məclisin varlığını hiss edir, görür və təbiri caizsə, bir növ onunla ünsiyyətə girirdi. Doğrudur, bu məclis veyllərdən ibarət idi; lakin bunun onun nə dextli vardı – məsələ onda idi ki, şairin toy məhənnisni xatırladan poemasının hər bir hissəsindən sel kimi axan nəhayətsiz tiradalarından məclis heyvət içində donub qalmışdı. Cəsarətlə deyir

bilərəm ki, Qrenquarın özü də camaatla birlikdə misteriyaya heyran olmuşdu. Məlumdur ki, Lafonten "Frolentin" komediyasının tamaşasında iştirak etdiyi zaman soruşmuşdu: "Bu sarsaq əsəri hansı zırrama yazıb?" Burada isə əksinə idi. Bütün bu cəhətlər nəzərə alınarsa, kardinalın tontənə ilə və qeyri-münasib bir vaxtda gəlməsinin şairə nə cür təsir edəcəyini təsəvvür etmək çox da çətin deyildi.

Təəssüf ki, Qrenquar təşvişə düşməkdə tamamilə haqlıymış. Kardinal həzrətlərinin gəlməsi camaatı həyəcana gətirdi. Həmin başını yüksək kürsüyə doğru çevirib bağırdı:

– Kardinal! Kardinal!

Zavallı proloq ikinci dəfə dayandırıldı.

Kardinal bir an yüksək kürsünün kənarında dayanıb, salondakıları laqəyd tərzdə süzdü.

Salonda gürultu getdikcə artırdı. Hər kəs kardinalı görmək üçün boylanıb, barmaqlarının ucuna qalxırdı.

Kardinal doğrudan da kütlənin diqqətini özünə cəlb etməyə layiq idi. Burbon kardinalı həzrətləri Lion vilayətinin baş yepiskop və qrafı, bütün Qalliya ölkəsinin ən məşhur adamı, eyni zamanda XI Lüdovikin və Cəsar Karlin qohumu idi. Onun qardaşı Pyer de Bojye Fransa kralının böyük qızını almışdı, iki qardaşın anası burqundiyalı Anna isə hersoq Karlin doğma xalası idi. Bu məşhur adamın ən mühüm və üstün xüsusiyyəti saraya qarşı itaətkar və yaltaq olmasıydı. Onun iqiyyət qohumluğunun bir çox çətinliklər törətdiyini də təsəvvür edə bilərsiniz. Kardinalın ağır gəmişi, Nömrə hersoqu və Sen-Pol konventablını udmuş Skilladan keçmək, Xaribadan ötürmək, Lüdovik və Karlla toqquşmağa üçün bir çox qayalıqlar arasında dolaşmağa məcbur olmuşdu. Allahın mərhəməti sayəsində o səyahətini xoşbəxtcəsinə bitirib kardinal cübbəsinə nail olmuş və yolda təhlükəli fəlakətə uğramamışdı. Limana çatdısa da, bunun üçün uzun müddət olduqca təhlükəli, çətin və intriqə xarakterli siyasi həyatının müxtəlif dəyişiklik və təsadüflərini heç vaxt unutmurdu. Ona görə də 1476-cı ilin onuncu həftə qəmiyə, həm də işıqlı bir il olduğunu daim məmnuniyyətlə dilə gətirirdi. Həqiqətən də o həmin il ərzində həmin öz anası Burqundiya hersoginyasını, həm də dayısı oğlu Burqundiya hersoquunu itirmişdi. Yalnız ikinci ölüm birinci ölümə təsəlli olmuşdu.

Hər halda o yaxşı adamı idi və ruhani olmasına baxmayaraq, həyatını şən keçirirdi: Şalyodakı kralığa aid üzüm bağlarının şorabından məmnuniyyətlə içər, Gışarda la-Qarmuaz ilə Tomaza la-Salyard

kimi qızlara iltifat göstərirdi, sədəqəni qoca qarılardan çox göyçək qızlara verirdi ki, bu da ona Paris camaatı arasında böyük şöhrət qazandırmışdı. Onu hər zaman əsil-nəcəbətli olan yepiskop və abbatlardan, kef və işrət məclisi, aşiqanə sərgüzəştlər həvəskarlarından ibarət kiçik saray məyyəti əhatə edirdi. Axşam ibadət vaxtında Burbon sarayının işıqlı pəncərələri yanında keçən L'Oqserua Sen-Jermen məhəlləsinə mənsub dindar qadınlar bir az bundan əvvəl ibadət oşnasında dərindən bir dua ilə məşğul olan səslərin stəkanların cingiltisi arasından XII Benediktin "Papa kimi içər" adlı eys-ışrət nəğməsinə oxuduqlarını böyük həddərlə eşidirdilər.

Kardinalın xalq arasında bu qədər populyar olması onu cəmi bir neçə dəqiqə bundan əvvəl qızgın və coşğun etirazlar edən və həmin gün papa seçməyə hazırlanan camaat tərəfindən göstərilə biləcək hər cür hörmətsizlikdən xilas edə bilərdi. Zəton parislilər kinli deyilərdi. Bundan başqa, şəhərlilər düşündürdülər ki, misteriya tamaşasının kardinalın gəlməsindən əvvəl başlamağa məcbur etməklə bir növ qələbə çalmışlar. Bu fikir onların qururlarını hər halda təmin edirdi. Onu da qeyd etməliyəm ki, Burbon kardinalı yaraşıqlı kişi idi. Əynindəki sumaqı kardinal cübbəsi ona çox yaraşırdı. Təbii ki, meydana toplaşan camaatın əksəriyyətini təşkil edən qadınlar onun tərəfini saxlayırdılar. Camaatın gözündə gözəl və səliqə ilə geyimli kardinalı bir az gecikdiyi üçün söyüş və fitlə təhqir etmək haqsızlıq və nəzakətsizlik olardı.

Kardinal kürsüdə gördü, bu dünyanın güclü insanlarına məxsus və sələflərindən ona ötürülmüş təbəssümlə xalqa təzim edib, ağır addımlarla qırmızı məxmər kresloya doğru getdi. Görünür, o tamamilə başqa şey haqqında düşündü. Onun indi ştab adlandırığımız məyyəti – yepiskoplar və abbatlar kardinalın arxasında kürsüyə daxil oldular. Bunların gəlişi də kütlənin böyük səs-küyünə və marağına səbəb oldu. Həmin onlardan kimisə yanında gəstərən adını söyləyir, bu mühüm simaları tanıdığı bildirmək istəyirdi. Məsələn, bir nəfər Marsel yepiskopu Alodenin (yanılmırsamı) adını çəkdi, o biri Sen-Jermen kilsəsinin abbati və XI Luinin aşnasının doğma qardaşı əxlaqsız Rober Lespinasi göstərdi. Arada lətifələr və istehzalar da fırladırdı. Məktəblilər daha çox gürultu salırdılar, bu gün onların günüyü, tələkə bayramı, bir növ Saturn günüyü. Məktəblilərin və mirzələrin eys-ışrət bayramı idi. O gün on qaba və çirkən hərəkətlər tamamilə qanuni sayılırdı. Zəton tamaşaçıların arasında

Simona Qatrliv Aqnesa la-Gadin və Robona Pyedeba kimi şəhərdə məşhur olan qadınlar da vardı. Hər halda hər kəs üroyini boşaltmaq istəyirdi. Belə bir gündə belə bir namuslu məclisdə necə ola bilər ki, küflər yağdırıb, ağzına gələn danışmayasan? Oduq ki, heç fürsəti əldən buraxmır, mətbəllərinin ağzından qopan sözlər havada uçuşurdu. Başqa vaxtlarda onlar nizam-intizama görə veriləcək cəzanın qorxusundan ağırızlarını belə aç bilməzdilər. Zavallı Müqəddəs Luinin keçmiş sarayını nə günə qoydular! Bu sitaların hər biri istehza etmək üçün yüksək kürsüyə yeni çıxan adamların qara, boz, ağ və bənövşəyi cübbələrini hədəfə almışdı. Jan Frollo de Melundino baş keşişin qardaşı olduğu üçün sumığı bəhbəyö üstünlük verməyö cəsarət etdi və utanmaz gözəlörini kardinalın üzünö dikörök var qüvəsilö bağırđı:

– İçi samanlı baş, içi samanlı baş!

Lakin oxuculara şışirtmədən danışdıımız bu qışırıqlar böyük bir gurultu içörisində bir-birənə qarışdığından ehtışamlı kürsüyö gedib çatırdı. Amma bunun fərqi yox idi, bu gün hər cür səbəstliklər ö qədər adılöşmişdi ki, kardinala ö qədər dö təsir etmirdi, çünki təlxöklər bayramında bir çox şeylərə baş qöşməməq adət halını almışdı. Bundan başqa, kardinalın başqa bir qayğısı da vardı və bu onun sifötindən hiss olunurdu: Kardinal onunla birlikdə kürsüyö qalxmış Flandriya səfərlərini düşündürdü. Əlbəttə, demök olmazdı ki, ö, dörin düşüncölü siyasətçi idi və əmisi qızı burqundiyalı Marqarita ilə əmisi öğlu Avstriya voliahdı Karlın ızdivac məsələsi onu xüsusi olaraq düşündürürdü; onu Fransa kralı ilə Avstriya hersoqu arasında bu cür süni yolla yaradılmış ittifaqın nə qədər uzun sürəcəyi və İngiltərə kralının qızının rədd edilməsinə nə cür reaksiya verəcəyi az düşündürürdü. Kardinal hər axşam öz dadlı Şalyö şərabını içib, heç də nəzərə almırdı ki, bu şərabın bir neçə şüşəsi (doğrudur, doktor Koktye tərəfindən qarışdırılmış bir halda) XI Lüdovik tərəfindən məmnuniyyətli IV Eduarda təklif olunub və gözəl günlörin birində Luinin canını Eduardın qurtaracaq. Avstriya hersoqu cənablarının möhtörəm səfiri kardinala heç bir zərər vurmur və qayğı çökdmirdi. Lakin bu səfirin başqa bir cəhəti kardinala xoş gəlmirdi. Yuxarıda söylödiyimiz kimi, önən çox xoş gəlməyən bu idi ki, ö, yəni Karl Burbon hər yetən şəhərliyi hörmət etməyö məcbur idi. Kardinal olduğu halda hər bir şəhərliyə qarşı nəvaziş və nəzakət göstөрməli idi. Şən və kefcil bir fransız olduğu üçün hər yetənə piva

ıçməyö, oturub–durmağa məcburdu. Onu ön çox qayğılandıran da bütün bu şeyləri camaat qarşısında etməli olmasıydı. Hər halda bu onun krala göstөrdiyi hörmət və güzəştler arasında ön çox sevmədiyi idi.

Bununla belə qapıcı abəngdar səslö “Avstriya hersoqu səfirleri cənabları!” – xəbər verdikdə ö əsil saray adamı kimi nəvazişkar təbəssümlö üzünü qapıya doğru çevirdi. Məclisdəkilörin hamısının üzölörini gəlenlərö doğru çevirdiklörini söylöməyö, əlbəttə, ehtiyac yoxdur.

Bundan sonra avstriyalı Maksimilianın qırx səkkiz səfiri, Sen-Berten abbati, Qızıl Yun ocağıının kanslerleri, inayətli loann və Gent şəhərinin baş burqomistri Yakov de Qua-Dobi başda olmaqla iki-iki və vüqarla içəri girdilər. Səfirler, kardinalın şən və kefcil ruhanı məiyyyətö kəskin təzad təşkil edirdi. Salona dörin sükut köçdü. Yalnız qapıcı cənab səfirlerin tələffüzü çötin olan Flandriya adlarını və qərübə rütbələrini söylörkən bəzi adları bilörökdən yanlış söylöyör, vicdansızcasına xısın-xısın irişirdi. Buradakılar Luven şəhərinin burqomistri Lois Rolov, Brüssel burqomistri Olas fan-Əulde, Flandriya öyalötinin röisi Pavel fan-Beyst-Vormozel, Ant-verpen burqomistri Jan Qolegens, Gent şəhərinin baş ehtiyat starşinası Georqi de la-Mur, yənə həmin şəhörin kiçik ehtiyat starşinası Gerdolf var-der-Xaqe, bundan başqa Qırış, Finnoq, Demarzel cənabları və sairən ibarət idi; bütün bunlar burqomistr, ratman, röis, yənə röis, yənə ratman və burqomistr idi. Hamısı da arşın udmuş kimi bədənölörini dümdüz tutmuş, hamısı bayramsayağı geyinmişdi; öyinlörində möxmör və ipək parçalar, başlarında qızıl qotazlı qara möxmör papaqlar var idi. Ümumiyyətöl, bunlar mörhəmətlö, möhtörəm və ciddi flamandriyalılar idi ki, belələrini Rembrant “Gece qarovulu” adlı tablosunda qarənliq fonda böyük sənətkarlıqla təsvir etmişdir. Sanki onların şimasında avstriyalı Maksimilianın öz manifestində söylödiyü “onların sağlam zokasına, ayıqlığına, namusuna, ehtiyatkarlığına və ağılna büsbütün inanmağa döyör” sözləri yazılmışdı.

Səfirölərən yalnız biri bir qədər istisna təşkil edirdi. Onun əğılı və hiyləgər özü vardı; meymun özü ilə diplomat özünden yoğurulmuş bir məxlüqa bənözeyirdi. Kardinal ona doğru bir neçə addım atıb böyük ehtiramla təzim etdi. Bu adam Gent şəhərinin müşaviri və birinci məmuru Vilhelm Rim idi.

O zamanlar Vilhelm Rimin kim olduğunu bilən hələ çox az idi. Halbuki, bu adam adı bir adam deyildi. Başqa, daha təlaşlı zamanlar olsaydı, üzə çıxaraq mühüm rol oynaya bilərdi; lakin o, XV əsrdəki şərəitə uyğun olaraq xırda intriqlar və hersoq Sen-Simonun təbiri ilə desək, saman altından su yeritməklə məşğul olmağa məcbur idi. Bununla belə o, Avropanın ən məşhur "lağım ustalarından" biri kimi qiymətləndirilirdi: o, XI Lüdoviklə də intriqa aparır, tez-tez kralın qaranlıq və gizli işlərinə müdaxilə edirdi. Lakin salona toplaşmış xalq bu məsələlərdən xəbərsiz idi. Odur ki, kardinalın bu eybəcər Flamandriya burqomistrinə bu qədər hörmət göstərməsinə xeyli təəccüblənmişdi.

IV

JAK KOPPENOL

Gent müşaviri və kardinal bir-birini hörmətlə salamlayaraq yavaşca bir neçə söz söylədikləri zaman ucaboylu, enlikürək və enlisifət bir adam Vilhelm Rimə yanaşdı. Bu adam tülkü ilə yan-yanada durmuş buldoq¹ təsirini bağışlayırdı. Başındakı sadə keçə papağı və öyündəki meşin bürüncöyü ətrafındakı adamların məxmər və ipəklərinə köskin tozad təşkil edirdi. Qapıçı onu özünü ortalığa soxmuş mehtər zənn edərək onu dayandırtdı.

– Ey, dostum, buraya olmaz. – Meşin bürüncəkli adam qapıçıni çiyni ilə itələyib oradakıların diqqətini cəlb edən uca səslə dedi:

– Bu təlxək məndən nə istəyir? Sən mənim kim olduğumu görmürsən?

Qapıçı soruşdu:

– Sizin adınız nədir?

– Jak Koppenol.

– Nə işlə məşğul olursunuz?

– Mən corabçıyam, Gentdə "Üç zəncir" adlı dükanim var.

Qapıçı geri çəkildi. Burqomistr və ratmanların gəldiyini xəbər vermək – yenə bir şeyə bənzəyirdi; corabçıni elan etmək isə – lap ağ olardı. Kardinal sanki tikan üstə oturmuşdu. Bütün xalq ona doğru

baxır və qulaq asırdı. İki gündü ki, kardinal həzrətləri bu Flamandriya aylarına camaat arasına çıxma bilmək üçün ədəb öyrədirdi – amma nə fayda! Lakin Vilhelm Rim istehzayla gülümseyərək qapıçıya yaxınlaşdı və onun qulağına pıçıldadı:

– Söyləyin: Gent şəhərinin rəislər şurasının katibi Jak Koppenol!

Kardinal ucadan təkrar etdi:

– Qapıçı, xəbər verin: şanlı Gent şəhərinin rəislər şurasının katibi Jak Koppenol.

Kardinal bunu söyləməklə xəta etmişdi. Ola bilsin ki, sərbəst davranan Vilhelm Rim işi yoluna qoya bilərdi. Lakin Jak Koppenol kardinalın sözlərini eşitmək, uca səslə bağırırdı:

– Yox, yaramaz! – dedi. – Xəbər ver: corabçı Jak Koppenol. Qapıçı, eşidirsənmi! Başqa heç bir söz lazım deyil. Corabçı adam deyilmi? Cənab ershersoq dəfərlə məndən corab alıb!

Alqış və qəhqəhə səsləri eşidildi. Parislilər hər zaman zarafatı başa düşüb qiymətləndirməyə qadirdirlər. Odur ki, bu qəribə adama qarşı böyük hüsn-rəğbət göstərdilər. Onu da söyləməliyə ki, Koppenol xalq arasında çıxmış, hər zaman sadə xalqın arasında gözib-dolaşmış bir adam id. Odur ki, onu özünə tay bilən camaatın məhəbbətini dərhal qazandı. Flamandriya corabçısının yüksək rütbəli adamların şəərəfinə toxunan bu təbəbbürlü hərəkəti hələ XV əsrin əvvəllərində boraborlik ideyasının daşıyan sadə xalqın ruhuna olduqca xoş gəldi. Bəlkə də ayan təbəqəsinə mənsub olan adamların xidmətçilərinə belə dəfərlə və hörmətlə salam verməyə məcbur olan hər bir kəs istər-istəməz düşündü: "Aferin corabçı, kardinalın yanına öz taylarının yanına gələn kimi gəlir".

Koppenol vüqar və qürurla kardinal həzrətlərinə salam verdi. O da XI Luinin yeni müttəfiqinin bu salamını böyük bir nəzakətlə aldı. Sonra hiyləgər və yaltaq Vilhelm Rim kinayəli təbəssümlə onun arxasınca hərəkət etdi. Öz yerlərinə çatdılar. Kardinal qas-qabağını çataraq kefsiz halda oturmuşdu, Koppenol isə sakit və məğrur idi. Çox güman ki, Koppenol ürayında onun corabçı rütbəsinin heç bir rütbədən əskik olmadığını düşündü və ona gəlirdi ki, corabçı deyil, kardinal olsaydı, bu günlərdə əvə verdiyi həmin Marqaritanın anası burqundiyalı Mariya, ondan daha az çəkinərdi: axı Gent əhalisini cəsarətli Karlin qızının oynasları əleyhinə üsyana kardinal qaldırmamışdı; hersoginyanın dar ağacının yanına gəlib bir neçə söz söyləyən və xalqdan onun sevgililərini bağışlamasını xahiş

¹ Genişqonolı şişman köpək

edərkən belə camaatı Flandriya şahzadəsinin göz yaşları əleyhinə silahlandıran da kardinal deyildi. Amma corabçı dəri qolçaqlı əlini havaya qaldırmaqla sizin başlarınız, möhtərəm sinyorlar Güi d'Emberkur və kansler Gil Quqon, bədəninizdən ayrıldı.

Bununla belə əzaba düşər olan kardinalın məşəqqətləri bitməmişdi; o bu yaramaz dəstə arasında əzab şərbətini dibinə qədər içməli idi.

Yəqin ki, oxucu hələ tamaşa başlanmazdan əvvəl kardinal kürsüsünün tağına dırmaşan arsız dilənçini unutmamışdır. Adlı-sanlı qonaqların gəlməsi onu yerindən tərpətmədi; prelat və səfirlər holland siyonəyi kimi kürsüdəki yerlərinə əyləşdikdən sonra da dilənçi bardaş quraraq tağın dirşəyi üzərində rahatca oturmuşdu; hamının diqqəti başqa yerdə olduğundan onun bu münasibətsiz hərəkətinə kimsə əhəmiyyət vermirdi. Onun da öz növbəsində salonda baş verən hadisələrə heç bir əhəmiyyət vermədiyi görünürdü. Neapol səfirləri qayğısızlığı ilə başını yırğalayır və ara-sıra kütlənin gürultusu arasından mexaniki surətdə təkrar edirdi: "Məsih eşiqinə sədəqə verin!" Çox güman ki, oradakılardan Koppenol ilə qapıçının arasında baş verən bu mühüm mübahisəyə doğru üzünü çevirməyə belə lüzum görməyən bir adam vardısı, o da bu dilənçiydi. Lakin iş elə gətirdi ki, birdən-birə hamının hüsn-rəğbətini qazanmış və hamının nəzərini özünə cəlb edən Gent corabçısı fəxri kürsünün birində oturdu, bu da dilənçinin vüqarla əyləşdiyi yerin tam altında idi; birdən Flandriya səfiri yaxınlığında rahatca əyləşmiş və cır-cındır geyinmiş bu adama baxıb onun çiyini laübalı tərzdə oxşadı; bu hadisə hamının böyük heyretinə səbəb oldu. Dilənçi üzünü ona çevirdi; onlar bir müddət heyrlərlə bir-birinə baxdılar, sonra bir-birini tanıyırmış kimi gülümsündülər; sonra corabçı ilə topal saysız-hesabsız tamaşaçılara zərər qədər əhəmiyyət vermədən, bir-birinin əlindən tutub yavaşcadan söhbət etməyə başladılar; Klopen Trulıyefunun cındırları parlaq və ulduzlu kürsünün fonunda portaqal üzərindəki qurda bən-zəyirdi.

Bu hadisənin qoriböliyi camaatı heyran edərək o qədər güldürdü ki, nəhayət, kardinalın da diqqətini cəlb etdi. Kardinal əyilib baxdı, lakin oturduğu yerdən yalnız Trulıyefunun köhnə paltarını görə bildiyindən, təbii olaraq, elə zənn etdi ki, dilənçi səfirlərin birindən sədəqə istəyir; onun bu arsızlıqından hiddətlənərək bağırdı:

– Cənab pristav, o məlunu bayıra atın!

Koppenol dilənçinin əlini buraxmayaraq dedi:

– Necə ola bilər, cənab kardinal. O mənim dostumdur.

Xalq böyük gürultuyla bağırdı:

– Əhsən, əhsən!

Bu daqiqədən etibarən Jak Koppenol yalnız Gent camaatı arasında deyil, parisililər arasında da böyük şöhrət qazandı: onu, sadəliyinə və qeyri-rəsmi davranışına görə sevmişdilər.

Kardinal dodaqlarını dişlədi və qonşuluğunda oturan Sent-Cenevveyə kilsəsinin abbatına doğru oylorok yavaşca dedi:

– Amma cənab ershersq şahzadə Marqaritanın gəlişini xəbər vermək üçün çox qoribə səfirlər göndərib.

– Kardinal həzrətləri, – abbat cavab verdi, – bu Flamandriya öküzlərinə əbəş yərə bu qədər hörmət edirsiniz. Margaritas ante porcos¹.

Kardinal gülümsəyərək:

– Porcos ante Margaritam² deyilsə, daha doğru olar, – dedi.

Kardinalın bütün kiçik məyyəti bu cinasdan məftun oldu. Kardinal özü də bir az yüngülləşdiyini hiss etdi; o Koppenol ilə hesablaşmış və söylədiyi kalambur da yerinə düşmüşdü.

İndisə icazə ilə bir səhnə, yaxud bir ideyanı bu günün təbirlə desək, ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malik olan oxucularımıza belə bir sual verək: görəsən, onlar məhkəmə binasının böyük paraleloqram bənzəyon salonunda hal-hazırda göstərilən tamaşa haqqında özləri üçün aydın təsəvvür yarada bilərlərmi? Salonun ortasında, qərb tərəfindəki divara bitişik geniş və ehtisamlı səhnə, kiçik ensiz qapıdan bu səhnəyə bir-birinin ardınca müxtəlif əyan-əşrəf daxil olur, qapıçı isə onların adını bir-bir xəbər verir. Qabaq cərgələrdə xəz və al-qırmızı məxmər geyinmiş fəxri qonaqlar oturmuşdu. Əzəmətli sükuta dalan səhnənin ətrafında, altında, qarşısında, bir sözə, hər tərəfində gürultu və basabas hökm sürürdü. Minlərcə göz səhnəyə dikilmiş, minlərcə dodaq orada əyləşən adamların adlarını pıçıldayırdı. Hər halda xalqın diqqətini cəlb etməyə layiq olan maraqlı bir tamaşa idi. Lakin salonun dərinliyində üzərində səkkiz – dördü altı, dördü üstə – al-olvanı marionet səhnədə nə üçündür? Səhnənin yaindəki qara sirtüklü, səlgün bənizli o adam nəçidir? Heyhat!

¹ Donuzların qarşısına morcan atmayın.

² Morcan qarşısına donuz.

Möhtərəm oxucu, o öz proloqu ilə orada dayanmış Pyer Qrenquardır. Az qala onu unutmuşduq.

Qrenquarın ən çox qorxduğu şey baş vermişdi. Kardinal gələndən bəri Qrenquar var qüvvəsilə proloqu xilas etməyə çalışırdı. Əvvəlcə oynamağı buraxmış aktyorları başa salmağa çalışdı ki, davam etsinlər və ucadan danışsınlar, sonra kimsenin onları dinləmədiyini görüb özü aktyorları dayandırdı: dörd saatlıq tənəffüs ərzində yerində dayana bilmir, gah titroya-titroya əllərini ovuşdurur, gah Jisketta və Lienardaya müraciət edir, gah da qonşularını inandırmağa çalışırdı ki, bu saat tamaşa başlayacaq. Lakin bütün sözləri əbəs idi. Heç kəs gözünü kardinaldan, səfirlərdən, səhnədən ayırmayırdı; bu yer artıq bütün nəzərləri cəlb edən mərkəz dönmüşdü. Təəssüflə söyləməliyəm ki, kardinalın gəlişi müəllifin ovqatını pozsa da, artıq camaat proloqdan tənəffüs etməyə başlamışdı. Hər halda, istər səhnədə, istərsə də mərmər masanın üzərində əsas etibarilə eyni tamaşa oynanırdı ki, bu da Zadəganlıq, Ruhanilik, Ticarət və Əməyin toqquşması idi. Qrenquarın arzusuna xilaf olaraq, bir çoxları cəmiyyətdəki bu dörd sinfin nümayəndələrini ağ və sarı bürüncəklərə bürünmüş, üstü bəzəkli, üzü boyalı, şeir söyləyən qulyabanlar kimi deyil, canlı, nəfəs alan, söhbət edən, bir-birə salam verən Fləmand səfirləri, kardinal və onun məyyəti, Koppenol və onun yeni mü sahibinin simasında görməyə daha çox üstünlük verirdilər.

Buna baxmayaraq, bizim şair aranın bir qədər sakitləşdiyini görüb, vəziyyətdən çıxmaq üçün bəzi işlərdi.

Yaxınlıqda dayanmış mülayim görünüşlü, üz-gözündən təmkin yağan şişman adama müraciət edərək:

– Cənab, – dedi, – bəlkə başdan başlayaq?

Qonşusu soruşdu:

– Nəyi başlayaq?

– Necə nəyi? Əlbəttə, misteriyani, – Qrenquar cavab verdi.

Qonşusu dedi:

– Nə olar ki! Nə cür ürəyiniz arzu edirsə, elə də edin...

Bu yarımrazılıq Qrenquarı təmin etdi. Camaatın arasına girib bağırmağa başladı:

– Misteriyani təzədən başlayın, təzədən başlayın!

Jan dü-Mulen:

– Bu nədir? – dedi, – orada nə bağırırlar? (Qrenquar dörd adamın əvəzinə bağırırdı.) Uşaqlar, qulaq asın, mögər misteriya qurtarmayıb? Onlar yenidən başlamaq istəyirlər! Bu doğru deyil.

– Lazım deyil, lazım deyil! – Tələbələr bağırırdılar. – Rədd olsun misteriya, rədd olsun cəhənnəmə!

Lakin Qrenquar təslim olmaq istəməyib, daha ucadan bağırırdı:

– Təzədən başlayın! Təzədən başlayın!

Bu bağırışları kardinalın diqqətini cəlb etdi. Bir neçə addım uzaqlıqda dayanmış ucaboylu, qarayanız, qarageyimli adama dedi:

– Cənab hakim, bu sarsaq tələklər nə səs-küy qoparıblar? Elə bil cinlər bağırır.

Tamaşa ona tabe olan məhkəmə sarayında göstərilirdi üçün hakim kardinala yaxınlaşdı və onun qəzəbinə gəlməkdən qorxaraq, dili dolasa-dolasa, camaatın narahatlığının səbəbini izah etməyə başladı. Kardinal həzrətlərinin saat 12-də gəlmək lütfində bulunmadığı üçün, aktyorların tamaşanı kardinal həzrətlərini gözləmədən başlamağa məcbur olduqlarını söylədi.

Kardinal qəhqəhələrə güldü və dedi:

– Çox təəssüf ki, cənab universitet rektoru bu cür etməmişdir! Cənab Vilhelm Rim, bu barədə siz nə düşünürsünüz?

Rim cavab verdi:

– Monsenyor, zənnimcə, biz tamaşanın yarısını görməkdən xilas olduğumuz üçün sevinməliyik. Hər halda bu da bir şeydir!

Hakim soruşdu:

– Bu sarsaq tələklər tamaşalarına davam edə bilirlərmə?

– Yaxşı, yaxşı, davam etsinlər... – Kardinal cavab verdi. – Mənim üçün fərqi yoxdur, mən öz dua kitabımı oxuyacağam.

Hakim səhnəyə yaxınlaşdı və sakitlik yarandıqdan sonra əli ilə işarə edərək bağırdı:

– Ey səhərlilər, kondilər! Tamaşanın bitməsinə arzu edənlərə onun təzədən başlanmasına arzu edənləri barışdırmaq üçün kardinal həzrətləri lütf edib buyurur ki, tamaşa davam etsin.

Hər iki tərəf kardinalın arzusunə tabe olmağa məcbur idi; lakin istər camaat və istərsə də müəllif özü bu əmrə eyni dərəcədə məmnun qalmadılar.

Misteriyada iştirak edənlər şeir oxumağa başladılar. Qrenquar da əsərinin yerdə qalan qisminin heç olmasa camaat tərəfindən dinləniləcəyinə ümid bəsləyirdi. Lakin bu ümidi də başqa ümidləri kimi puça çıxdı. Tamaşaçılar bir qədər sakitləşdilər; lakin kardinal tamaşanın davam etməsinə əmr verdiyi zaman Qrenquar yüksək kürsünün hələ tamamilə dolmadığını görməmişdi; hələ də, yəni

Flandriya səfirlərindən sonra da bir çox başqa adlı-sanlı şəxslər gəlmişdi ki, qapıçı bunların adlarını və mənşələrini aktyorların çıxışları arasında ucaadan söyləyir, bununla bu çıxışların təsirini tamamı ilə puça çıxarırdı. Həqiqətən oxucu elə bir teatr salonu təsəvvür etsin ki, orada səhnədə şeir söyləyirlər, qapıçı isə hər iki şərin, yaxud, hətta hər iki beytin arasında bağırır:

- Ruhani məhkəməsinin kral prokuroru cənab Jak Şarmolü!
- Paris şəhəri gəccə qarovullarının rəisi Jak de Garley!
- Kavalər və kral feldseymeysteri cənab Galio de Jenolyak, baron Brussaql!
- Fransanın Şampan və Bri əyalətlərindəki kral meşələrinin müfəttişi cənab Dre-Ragye!
- Kavalər-kamerger-admiral, Vensen meşəsinin mühafizi cənab Lui de Gravil!

– Parisdə korlar yurduğunun rəisi cənab Deni Lemersiye!

Və bu kimi bir çox adlar. Artıq buna tab gətirmək mümkün deyildi! Tamaşanın izlənməsinə bütöbütün mane olan bu qərübə akkompanement gətirdikcə Qrenquarı daha çox cınləndirirdi, onun elə gəlirdi ki, tamaşaçılarda onun əsərinə daha çox maraq yaranmalıdır. Onun əsərində yalnız bir şey çatışmırdı; bu da tamaşaçı diqqətəydi. Həqiqətən də, bundan incə, zərif və dramatik səhnələr yaratmaq mümkün deyildi. Əsərin müqəddiməsində oynayan dörd personaj Veneranı qarşılarında görən kimi sızıldayaraq şikayət etməkdə davam edirdilər; Venera geydiyi gözəl xırqənin üzərində Paris şəhərinin gerbi tikilmişdi. Venera yer üzündə ən gözəl qadına vəd edilən dəlfini tələb etməyə gəlmişdi. Ağzından od püskürən Yupiter də guruldaraq onun tələblərini müdafiə etməyə gəlmişdi. İlahə artıq qələbə qazanmaq üzrə idi, başqa sözlə, cənab dəlfinə orə getməyə hazır idi. Birdən ağ paltarlı gənc bir qız olində marqarita çəpəyi (o, Flandriya şahzadəsinin ən bariz surətəydi) Veneradan onun qələbəsini tələb etməyə gəldi. Bu misteriyanın ən böhranlı məqamı idi. Bir qədər sözləşdikdən sonra Venera, Marqarita və başqaları məsələni müqəddəs Moryomin məhkəməsinə vermək qərarına gəlirlər. Birdən necə oldusa don Pedro adlı Mesopotamiya padşahı da araya girdi; lakin sonsuz fasilələr arasında onun burada nə rol oynadığını başa düşən olmadı. Bir sözlə, hər şey yetərinəcə yüksək səviyyədəydi.

Lakin heyhat! Bütün bu gözəlliklər anlaşılmadan və duyulmadan keçib gətdi. Kardinal gəldikdən sonra sanki gözəgörünməz səhrli bir

əl birdən-birə bütün tamaşaçıların nəzərini marmar masadan kürsüyə doğru, salonun cənub tərəfindən qərb tərəfinə doğru çevirdi. Hec kəs kütləni bu səhrin təsirindən qurtarmaq iqtidarında deyildi. Nəzərlər yenə kürsüyə doğru çevrilmişdi; yeni gələn qonaqlar, onların məlun adları, simaları və paltarları yenə də camaatın nəzərini özünə cəlb edirdi. Qrenquar dərin bir yas içində idi. Ara-sıra üzlərini səhnəyə çevirən Jisketta və Lienardadan, Qrenquarın şişman və səbrli qonşusundan başqa kimsə əsəri dinləmir, kimsə onun ilhamının bu tələsiz yavrusuna tamaşa etmirdi. Zətən qızlar da yalnız Qrenquar onların ətəklərindən çəkdiyi zaman səhnəyə baxırdılar. Hamı səhnəyə arxasını çevirmişdi.

Bu qədər böyük və gərgin əmək sayəsində yaradılmış şairlik şöhrətinin get-gedə yığıldığını gördükcə nə qədər əzab çəkirdi! Ən acınacaqlısı bu idi ki, bir qədər əvvəl həmin camaat az qalmışdı tamaşanı idarə edənlərin əleyhinə üsyan qaldırsın. Nə qədər böyük səbirsizliklə onun pycisini görməyi arzu edirdilər. İndi tamaşadan zövq ala biləcəyi halda hec ona əhəmiyyət belə vermirdi. Tamaşa nə qədər xoş və gurultulu alqışlarla başlamışdı. Görünür, xalq məhəbbətinin qabarması və çökəlməsi əks etdirən əbədi qanun bu imiş! Bu həmin camaat idi ki, tamaşanın vaxtında başlanmadığını gördükdə az qalmışdı dörd nəfər qarovulunu dar ağacına çəksin! Qrenquarın bu zəfəri və tənətonəsi nə qədər şirin, eyni zamanda nə qədər ani idi!

Bununla belə, qapıçının yersiz və yaramaz monoloqları, nəhayət, bitdi; artıq hər kəs öz yerində idi, artıq Qrenquar da azad nəfəs aldı. Aktyorlar yenə öz rollarını cəsarətlə oynamağa başladılar. Lakin məsələ bununla da bitmədi, birdən corabçı Koppenol yerindən ayağa durub kütlənin gərginliklə müşayiət olunan sükutundan istifadə edərək üzünü camaata çevirdi və aşağıdakı dəhşətli nitqini söylədi:

– Cənab şəhərlilər və Paris zadəganları! And olsun Allaha, burada nə etdiyimizi mən özüm də bilmirəm. Doğrudur, orada küncdəki səhnədə sanki bir-biri ilə savaşımaq istəyən bozi adamlar görünür. Mən bilmirəm, əcəba, siz bunamı misteriya deyirsiniz! Hər halda bu tamasa çox cansızdır bir şeydir. Budur, on beş dəqiqədir, mən bu vuruşmanın nə zaman başlanacağını gözləyirəm, amma onlar yerlərindən belə tərpənmirlər. Onlar çox qorxaq adamlardır, vuruşmağı bacarmırlar, yalnız söyüşə bilirlər. Çox yaxşı olardı ki,

Londondan, yaxud Rotterdamdan yumruq pöhləvənlərini dəvət edəsiniz. O zaman siz yumruq davasının nə demək olduğunu görərdiniz. Bunlar isə doğrusu, olduqca zavallı adamlardır. Heç olmazsa Mavritaniya rəqsi oynayırdılar, yaxud başqa bir oyun göstərəydilər. Bizə tamamilə başqa şey vəd etmişdilər; bizə söylədilər ki, tələklər bayramı olacaq, tələklərin papası seçiləcək. Bizdə, Gent şəhərində də tələklər papası seçirlər, lakin Allaha and olsun, bizim bayramlarımız daha əyləncəlidir. Bizdə nə cür olduğunu sizə söyləyim. Bizlərdə də buradakı kimi çoxlu sayda adam bir yerə yığılır. Sonra hər bir kəs başını iri bir dəliyə soxur və başqalarına ağız-burnunu bürüşdürür. Kim ki həminin etirafına görə, on çirkin şəkildə ağzını-burnunu bürüşdürə bildi, onu dərhal papa elan edirlər. Sizi inandıraram, bu çox əyləncəli bir şeydir. İstərsinizmi, bizim yerlərdə olduğu kimi, bu gün sizə də belə bir tamaşa göstərim? Bizim tamaşamız bu boşboğazları dinləməkdən çox-çox əyləncəli olacaqdır. Onlar da öz sifətlərini dəliyə soxmaq və ağızlarını əymək istəsələr, etirazımız yoxdur, buyursunlar. Cənab vətəndaşlar, siz mənim təklifimə necə baxırsınız? Burada, Fləmandriyada olduğu kimi, hər iki cinsdən bizi doyuncu güldürəcək, olduqca əyləncəli sifətlər tapıla bilər. Peşman olmazsınız. Gülməli sifətlər yarada bilərik.

Qrenquar cavab vermək istədi, lakin heyran, qəzəb və hirsindən danışmaq qabiliyyətini büsbütün itirdi. Həm də corabının bu təklifi zadəgan adlandırıldıqları üçün xoşhal olan vətəndaşlar tərəfindən o qədər böyük bir sevincə qarşılanmışdı ki, artıq onun müqavimət göstərməsi faydasız olardı. Özüni axına təslim edib üzünü iki əlləri ilə qoparmaqdan başqa çarəsi qalmırdı. Çünki onun Sezar kimi qatillərin xəncər zərbələri altında başını örtməsi üçün bürüncəyi də yox idi.

V

KVAZİMODO

Koppenolun ideyasını yerinə yetirmək üçün dərhal hər şey hazırlandı. Şəhərlilər, tələbələr və məhkəmə katibləri ürəklə işə girişdilər. Qrimas göstərmək üçün böyük mərmər masanın qarşısındakı kiçik qübbə müəyyonlaşdırıldı. Qapının düz üst tərəfindəki dairəli pəncərənin şüşəsi sınımışdı. Bütün rəqiblərin başlarını bu dairəvi

dəlikdən soxaqlarına qərar verildi. Bu dəlikdən başını çıxarmaq üçün iki çəlləyin üzərinə çıxmaq lazım gəlirdi. Həmin çəlləkləri haradansa tapıb dərhal bir-birinin üzərinə qoydular. Qərara alındı ki, hər bir kəs öz qrimasını təsirini azaltmaq üçün üzünü bir şeylə örtəcək və ona növbə gəlməyə qədər kiçik məbədin içərisində gözləyəcəkdir. Məbəd dərhal rəqiblərlə doldu, bundan sonra qapını bağladılar.

Koppenol bir yerdə dayanaraq ömrü və göstəriş verir, işləri düzəltdirdi. Bu hadisələrə görə Qrenquardan daha ziyadə pərişan olan kardinal hazırlıq işləri aparılarkən vacib işləri olduğunu və axşam ibadətini bəhanə edərək tezliklə buranı tərk edib getdi; onun gəlişindən böyük həyəcana düşən kütlə getməsinə heç bir əhəmiyyət vermədi; yalnız Vilhelm Rim kardinalın qaçdığını duydu. Kütlənin diqqətə dövrə vuran Günəşə bənzer; o da Günəş kimi salondan bir küncündən başladı, bir an salondan ortasında dayandı. İndi isə onun başqa bir küncünə çatmışdı. Mərmər masa və ipək parçalarla örtülmüş yüksək kürsü artıq dəbdəbdə düşmüşdü. Növbə XI Luinin məbədinə çatmışdı. İndi bütün sarsaq işlər üçün geniş meydan açılmışdı. Salonda yalnız fləmandriyalılarla qara kütlə qalmışdı.

Qrimas tamaşası başlandı. Pəncərədə görünən birinci sifətin göz qapaqları çevrilmiş, ağzı yırtıcı heyvan ağzı kimi ayrılmış, alnı isə İmperiyə dövrü qusar çəkmələrinin boğazı kimi qırışdırılmışdı. Bu sifət elə bir qəhqəhə qopardı ki, qoca Homer belə bunu eşitsəydi, dərhal buradakıları Allah sanardı; buna baxmayaraq böyük salon Olimpə qatıyyətin bənzərmirdi və Qrenquarın zavallı Yupiteri bunu hamıdan yaxşı anlayırdı. Birinci sifətin dəlincə ikinci, üçüncü və daha başqa-başqa sifətlər göründü. Bu sifətlərin hər biri gurultulu qəhqəhələr və ayaq tapplıtları ilə qarşılandı. Bu tamaşada bugünkü oxucuya təsvir edilməsi çətin olan başgicəlləndirici, sorxosedici və səhrli bir şey var idi.

Üçbucaqdan tutmuş trapesiyaya qədər, konusdan tutmuş çoxbucaqlıyaqədər bütün həndəsi fiqurları xatırladan eybəcər sifətlər silsiləsini təsvir edir. Bu sifətlər müxtəlif şəkillərə düşür, gah qəzəb, gah da ehtiras ifadə edir, cürbəcür yaşda olan insanları yamsılayaraq gah yenicə doğulmuş uşağın, gah da can verən qoca qarınn üz qırışlarını ifadə edir, özlerini Favnlar, İblisler kimi dürlü-dürlü mifik məxluqlara, müxtəlif heyvanlara, donuza və samura bənzərdirlər. Yeni körpüdə gördüyünüz və guya Jermen Pilonun ömrilə daşa

dönmüş, sonra isə birdən-birə canlanaraq yanar gözlerini yenidən sizə dikən gülünc, eybəcər heykəlləri, durbin qarşısından gəlib keçən Venetisi karnavalındakı maskaları təsəvvürünüze gətirin. Bir sözlə, insan sifətləri kaleydoskopunu təsəvvür edin.

Şənlilik gəldikcə flamand xarakteri alırdı. Tenyerin fırçası bu haqda yalnız tutqun təsəvvür yarada bilər. Salvador Rozanın döyüşlərindən birinin vaxxanaliyaya çevrildiyini təsəvvür edin. Artıq tamaşaçılar arasında nə səfirlər, nə tələbələr, nə vətəndaşlar, nə kişilər, nə də qadınlar var idi; nə Klopen Trulyefu, nə Jil Leqornu, nə Mari Qatrilv, nə də Roben Pussen vardı; hər şey bir-birinə qarışmışdı, it yiyəsini tanımırdı. Böyük salon həyasızlıq və çılğınlıq meydanına çevrilmişdi; orada hər bir ağzı qəhqəhə, hər bir sima eybəcər sifət, hər bir insan tələk olmuşdu. Hər şey bağırır və nəre çökirdi. Dairəvi pəncərədə bir-birinin ardınca görünən əcaib, eybəcər sifətlər, alovlanan tonqallara atılan kösövə bənzəyirdi. Bütün bu coşub-daşan, qaynayan camaat üzərində, mətbəx üzərindəki buxar kimi qıldaybıvızıldayan bir uğultu hökəmrən idi. Sanki havada minlərcə arı vızıl-daşırdı.

- Vay, sizi görüm qırılasınız!
- Bu sifətə baxsana!
- Yox, bu sifət bir şeyə dəyməz. Bax, görürsənmi, ona bax, ona bax!
- Gilyomet Monterü, onun öküz başına baxsana! Yalnız buynuzları yoxdur, yoxsa lap sənin ərinə bənzəyirdi.
- Rədd ol cəhənnəmə!
- Bu nə eybəcər sifətdir?
- Ey, ağalar! Özünüzlə ələ salmayın. Bu nə biclikdir? Yalnız sifəti çıxarmaq olar.
- Bu Pyeretta Kalbot nə qurnaz qadındır! Ondan qalacaq da yalnız budur!
- Aman, aman məni əzdilər!
- Bax, onun qulaqları başını dəliyə soxmağa mane olur.

Bu kimi bir çox sözlər eşidilirdi.

Bununla belə, dostumuz Jana da haqq vermək lazımdır: bütün bu həngamənin içində yalnız o, yunq dor ağacının başında əyləşən kimi, öz süttünün başından enmir, cin vurmuş kimi eşələnirdi. Ağzı bütün genişliyi ilə ayrılmış, oradan bağırçıya bənzər səss çıxırdı; lakin bu bağırçı eşidilmirdi; buna səbəb də həddini aşmış gurultunun ona

üstün gəlməsi deyil, bəlkə də bağırçının insanın eşitmə dərəcəsini aşaraq Soverin on iki minlik, yaxud Bionun səkkiz minlik vibrasiyalarına varması idi.

Qrenquara gəlincə, o əvvəlcə özünü itirdi, amma tezliklə özünü ələ alıb bu fəlakəti dəf etməyə çalışdı.

Qrenquar maşın kimi danışan aktyorlarına üçüncü dəfə müraciət edərək:

– Davam edin! – dedi. Sonra mərmər masanın qarşısından keçər-kən, birdən daxilində möbədün pəncərəsinə tam yaxınlaşmaq və yaxşılıq bilməyən vəfasız xalq qarşısında öz sifətini dəyişdirmək arzusu hiss etdi.

– Xeyr, ola bilməz, ola bilməz, bu iş mənə layiq deyil! İntiqama ehtiyac yoxdur! Sona qədər mübarizə! – o öz-özünə düşündü. Poeziya xalqı məftun edir. Mən onları ağıllanmağa məcbur edirəm. Baxaq görək, eybəcər sifətlərimi, yoxsa poeziyamı qüvvətli çıxacaqdır?

Lakin heyhat! O öz əsərinin yeganə bir tamaşaçısı idi, qarşısında insan axınından başqa heç bir şey görmürdü.

Lakin yox, belə deyil, mən səhv edirəm: Böhranlı anlarda rəyini soruşduğu səbirli şişman kişi yenə də sakit dayanıb tamaşanın yenidən başlanmasını gözləyirdi; bunun əvəzində isə yüngül Jisketta ilə Lienardanın izi-tozu da qalmamışdı.

Qrenquar bu yeganə tamaşaçısının göstərdiyi sədaqət qarşısında dərinlən müəssir oldu. Həmin adama yaxınlaşdı, əsərinə qiymət verən bu tamaşaçı sürəhiyə söykənib xəfficə mürgüldəyi üçün ehməlcə ona toxundu və bu sözləri söylədi:

- Sizə təşəkkür edirəm, cənab.
- Şişman kişi əsnəyərək Qrenquardan soruşdu:
- Nə üçün mənə təşəkkür edirsiniz, quzum!
- Şair dedi:

– Mən sizin pyesi yaxşıca dinləməyinizə mane olan bütün bu gurultuya görə hiddətləndiyinizi çox yaxşı başa düşürəm. Lakin əmin olun ki, sizin adınızı gələcək nəsillər biləcəkdir. İcazənizlə adınızı bilmək olarmı?

– Mənim adım Reno Şatodur, məhkəmə katibiyəm, əmrinizə hazıram.

Qrenquar dedi:

– Hörmətli ağa, siz burada şeir pərilərinin yeganə bir nümayəndesiniz!

– Cənab, siz çox nəvazişkarsınız! – Məhkəmə katibi cavab verdi.
Qrenquar sözüən davam edərək:

– Pyesə yalnız siz diqqətlə qulaq asırdınız, – dedi. – Sizin rəyinizcə necədir?

Şişman kişi cavab verdi:

– Nə söyləyim, babatdır.

Qrenquarı bu mədh də təmin etdi, çünki onların söhbətini partlayan alqış səsləri və müdhiş bağırışlar pozdu: bu anda təlxəklər papası seçilmişdi.

Xalq bağırır:

– Əhsən! Əhsən! Əhsən!

Həqiqətən, həmin dəqiqədə pəncərədə qərribə bir sifət görünürdü. Pəncərədən başını çıxaran bütün bu beşbucaq, altıbucaq və başqa həndəsi kombinasiyalardan ibarət olan sifətlər, get-gedə coşmaqda olan camaatın xəyalında yaranan eybəcər obrazını təmin etmirdi; yalnız elə indicə pəncərədə görünən həqiqətən qeyri-adi bir sifət xalqı heyran edə və birincilik müqafatını qazana bilirdi. Koppenol özü belə əl çalmağa başladı; müsabiqədə iştirak edərək xeyli eybəcər sifət yarada bilmiş Klopen Trulyefu belə məğlub olduğunu etiraf etməyə məcbur idi. Biz də onun kimi edək. Dördbucaqlı burma, nala bənzər ağızı, sağ göz bütünü iri bir ziyilin altında qaldığı halda, sapsarı qaşlarla örtülmüş xırdaca sol gözü, qala divarı qüllələrinə bənzəyən mırıq və ayrı-ayrı dişləri, üzərində çöldonuzlu dişləri kimi iki diş görünən çatlımsı dodaqları, haça çənəni, xüsusilə bu əcaib simada əks olunan, heyvəti və mayusluğu təsvir etmək çətindir. İndisə bütün bunları birlikdə təsəvvür etməyə çalışın.

Bütün xalq bir ağızdan bağırır. Hamı məbədə doğru hərəkət etdi, təlxəklərin məsud papasını böyük təntənə ilə əlləri üstündə bayıra çıxartdılar. Bu zaman xalqın heyvəti ən yüksək dərəcəyə çatdı; məlum oldu ki, bu eybəcərlik onun sifətinin həqiqi ifadəsi imiş; daha doğrusu onun bütün vücudu eybəcərlikdən başqa bir şey deyilmiş. Kürəyində və sinəsində iki böyük donqar vardı, dağılmış sarı saçlara bürünmüş böyük baş sinəsinə əyilmişdi; ayaqları o qədər qərribəydi, yalnız dizləri bir-birinə toxunurdu; bu ayaqlara qabaq tərəfdən baxıldıqda, dəstəkləri bir-birinə bitişik iki orağa bənzəyirdi; geniş dabanları, qorxunc əlləri vardı. Ancaq bütün bu eybəcərliklə bərabər onun vücudu qüvvətli və çevik görünürdü. O, ümumi qanunauyğunluğa istisna təşkil edirdi, çünki istər güc, istərsə də

gözəllik harmoniyasız ola bilməz. O parçalanmış və biçimsiz şəkildə bitişdirilmiş divə bənzəyirdi!

Təpəgözə bənzəyən, hərəkətsiz və alçaq, eni uzununa bərabər, yanqırmızı-yanbənövşəyi kamzol geyinmiş və gümüş zınqırovarla bəzənmiş bu eybəcər vücud məbəddə qapısında görünür-görünməz kütlə dərhal onu tanıdı və bir ağızdan bağırır:

– Bu ki zəngəçalan Kvazimododur! Bu qozbel Kvazimododur! Bu ayrıqıç, topal Kvazimododur! Bravo! Bravo!

Görürsünüzmü, bu oğlanın nə çox ləqəbi varmış!

Tələbələr bağırır:

– İkicanlı qadınlar, özünü gözəlləyin!

– Yox, yox özünü gözəlləyin, çünki ikicanlı ola bilərsiniz! – Jan bağırır.

Həqiqətən qadınlar dərhal üzlerini əlləri və yaylıqları ilə örtüldü.

Qadınlardan biri:

– Tfu, nə murdar meymundur! – dedi.

– O nə qədər eybəcərdirsə, o qədər də kinlidir! – Başqa bir qadın əlavə etdi.

Üçüncü qadın dedi:

– Bu bir iblis mücəssməsidir.

– Mən kilsonin yaxınlığında yaşayıram və hər gecə onun kilse damında dolaşdığını görürəm.

– O pişiklərlə birlikdə dolaşır!

– O bizim damların üzərində dolaşır və tüstü bacalarından içəriyə zir-zibil tullayır!

– Keçən axşam o mənim bacama yaxınlaşdı və sifətini əydi. Yaman qorxmuşdum.

– Mən əminəm ki, o cadugörər yığıncağına gedir. Bir dəfə süpürgəsini mənim damımın üzərində unutmuşdu!

– Vay! Qozbel eybəcər! Vay! Murdar heyvan! Vay, vay...

Kişilər isə əksinə olaraq bu tamaşaya heyran olub əl çalırılar.

Bütün bu səs-küyə səbəb olan Kvazimodo isə kiçik məbədin qapısı ağzında ciddi və qarşabaqlı bir halda dayanaraq kütlənin ona tamaşa etməsinə yol verirdi.

Tələbələrəndən biri, yanılmırsa, Roben Pusspen, Kvazimodonun tam yaxınlığına gəldi və onun üzünə fınxırdı. Kvazimodo onun kəməridən yapışdı və heç bir söz söyləmədən onu on addım uzağa fırlatdı.

Kvazimodonun görünüşünə heyran olan Koppenol ona yaxınlaşdı və dedi:

– And olsun Allaha, mən ömrümdə bu cür eybəcər görməmişəm. Sən yalnız Parisdə deyil, Romada belə papa olmağa layiqsən, – bu sözləri deyən Koppenol ölini onun ciyninə qoydu. Kvazimodo yerindən törpənmədi.

Koppenol sözünə davam edərək:

– Sən mənim xoşuma gəlirsən, – dedi. – Mənə on iki tur livri qiymətinə başa gəlso belə, sənə ilə bir yerdə kef çəkməkdən vaz keçməzdim. Dostum, bu barədə sənə fikrin nədir?

Kvazimodo susmaqda davam edirdi.

Çorabçı bağırdı:

– Lənət şeytana, sən karsan, yoxsa nəsən, söyləsonə!

Kvazimodo, həqiqətən, kar idi. Lakin Koppenolun öl çəkməməsi onu təngə gətirməyə başlayırdı. Birdən dişlərini dəhşətlə qıcırda-daraq üzünü ona doğru çevirdi; Flamandriya pöhləvəni pişik qarışından qaçan buldoq kimi geri çəkildi. Bu zaman qorxu və ehtiram bu qərribə adamın ətrafında on beş addım radiusunda çevrə əmələ gətirmişdi. Onun da arxasında dəhşət və hörmət hissləri ilə çırpınaraq, bir çox adam maraq ilə dayanmışdı. Qadınlardan biri Kvazimodonun kar olduğunu Koppenola anladı.

Flamandriya çorabçısı qəhqəhəylə gülürək:

– Karmış! – dedi. – Daha yaxşı! Demək o, əsil papadır!

Kvazimodoya daha yaxından baxmaq üçün əyləşdiyi yerdən, nəhayət, aşağıya enmiş Jan bağırdı:

– Aha! Mən onu tanıyıram! Bu mənim qardaşım baş keşişin zənguranıdır! Xoş gördük, Kvazimodo.

Roben Pusspen yəra düşdüyü zaman özdiyi yanını qaşıyaraq:

– Şeytana baxın! – dedi. – Həm qozbel, həm topal, həm əyri göz, həm də kar! Bəlkə bu Polifem həm də laldır?

Qoca bir qarış cavab verdi:

– Yox, o istəsə, danışa bilər, lakin ömrü boyu böyük zənglər çal-dığı üçün kar olub, amma lal deyil.

Jan sözü qarışaraq:

– Elə birca bu qalmışdı! – dedi.

Roben Pusspen əlavə etdi:

– Onun bir gözü artıqdır.

Jan ciddi tərzdə dedi:

– Yox, yanırsan! Əyri göz kor gözdən pisdir bəd xəstədir, çünki nədən məhrum olduğuna bilir.

Bu zaman dilənçilər, xidmətçilər, cibgirilər və tələbələr karton tacı və təlxəklər papasının təlxək bürüncöyini gətirmək üçün mir-zələr dolabına doğru yüyürdülər. Kvazimodo qımıldanmadan, bir növ məğrur itaətlə təlxək paltarının əyninə geyindirilməsinə icazə verdi. Bundan sonra onu bəzəkli xəbəyə mindirdilər və təlxəklər məclisinə mənsub on iki nəfər onu ciyninə qaldırdı. Çirkin ayaqları altında gözəl, mütənasib və incə vücudlu adamların başlarını gördükdə bu topəgözün eybəcər sifətində təbəssüməbənzər acı və nifrətli bir şey göründü. Sonra hay-küy salan səfillər dəstəsi adət üzrə Parisin küçələrini və dalarlarını dolaşmazdan əvvəl məhkəmə binasının daxili koridorlarını gəzməyə yollandı.

VI

ESMERALDA

Bütün bu səhnə davam edərkən Qrenquar və onun pyesinin hələ də meydanı tərk etməməsinə oxucularımıza böyük məmnuniyyətlə xəbər verə bilərik. Aktyorlar müəllifin israrı ilə öz rollarını oynamağa davam edir, müəllifə onları dinləyirdi. Qrenquar ağıllı hərəkət edərək və xoş bir təsadüf nəticəsində tamaşaçıların diqqətinə yenə onun pyesinə cəlb olunacağına ümidini itirməyərək gurultuyla bəzəməyə, sonadək getməyə qərar verdi. Kvazimodo, Koppenol və təlxəklər papasının gurultulu dəstəsi salonu səs-küylə tərk etdikdə Qrenquarın ümidi daha da artdı. Kütlə izdihamın ardınca axdı.

Qrenquar öz-özünə:

– Yaxşı oldu! – dedi. – Hay-küyçülər getdilər.

Ancaq bəd xəstəlikdən məlum oldu ki, səs-küy edən bütün kütləyə; bir anın içində bütün salon boşaldı.

Doğrusunu bilmək istərsəniz, salonda bir neçə tamaşaçı qalmışdı; bəziləri salonda təkbaşına dolaşır, digərləri isə sütunların ətrafına toplaşmışdılar; lakin bu tamaşaçılar səs və gurultudan bezikmiş qocalar, qarılar və uşaqlar idi; bundan başqa bir neçə məktəbli də vardı ki, bunlar da pəncərələrdə oturub, meydanı oradan seyr edirdilər.

Qrenquar öz-özünə təsəlli verdi:

– Nə olar, hər halda mənim misteriyamı sonadək dinləmək üçün tamaşaçı var. Doğrudur, camaat azdır, amma, burada qalan tamaşaçılar seçmə və mədəni insanlardır.

Lakin çox keçmədən məlum oldu ki, Qrenquarın olduqca böyük bir effekt verəcəyini gözlədiyi Məryəmin zühurunu tərənnüm edəcək simfoniyanı çalmaq üçün kimsə qalmayıb: bütün musiqiçilər təlxəklər papasının mərasiminə qoşulub gediblər.

Qrenquar yenə inadkarlıqla aktyorlara bağırdı:

– Davam edin! Simfoniya siz da keçinərək!

Bu zaman Qrenquar bir dəstə şəhərli gördü, onlar bir yerdə toplaşaraq nəse müzakirə edirdilər. Pyesdən bəhs etdiklərini yəqin edən Qrenquar onlara yaxınlaşdı və aşağıdakı söhbəti eşitdi:

– Siz, cənab Şeneto, cənab Nemura məxsus olan Navara mehmanxanasını tanıyırsınız?

– Əlbəttə, necə ola bilər ki, tanımayım! Brak məbədinin qarşısındakı mehmanxana deyilmi?

– Elədir ki, var. Həmin mehmanxananı xəzinə altı Paris livri və səkkiz su müqabilində Qrenquar Aleksandra icarəyə vermişdir.

– Mənzillərin kirayəsi nə yaman artmışdır!

Qrenquar ah çəkərək:

– Onlar öz işləri ilə məşğuldurlar, – dedi. – Lakin çox ehtimal ki, yerdə qalan tamaşaçılar pyesi dinləyirlər.

Birdən pəncərədə əyləşmiş tələbələrə biri bağırdı:

– Qardaşlar! Esmeralda gəlir! Budur, Esmeralda meydanadır!

Bu sözlər ecəzkar təsir bağışlamışdı. Salonda olanların hamısı pəncərələrə doğru yüyürüb “Esmeralda! Esmeralda!” deyə-deyə yuxarı dırmaşmağa çalışırdılar.

Bu zaman meydan tərəfindən də yüksək alqış səsləri eşidildi.

Qrenquar məyus halda əllərini sallayaraq:

– Bu nə Esmeraldadır belə! – dedi. – Aman yarab! Gah bu səhnə, gah məbəəd, indi də pəncərələr.

Qrenquar üzünü mərmər masaya doğru çevirdikdə tamaşanın dayandığını gördü: bu dəqiqələrdə Yupiter əlində əsa görünməli idi. Halbuki o, hərəkətsiz halda aşağıda dayanmışdı, heç səhnəyə çıxmaq fikri də yox idi.

Əsəbiləşmiş şair çıxaraq:

– Mişel Jiborn! – dedi. – Sən orada nə edirsən? Bəs sənin rolun? Çıxsana!

Yupiter cavab verdi:

– Mən necə çıxa bilərəm? Tələbələrə biri bu saat nərdivanı götürüb apardı.

Qrenquar bir az əvvəl nərdivanın olduğu yerdə baxdı və mat qaldı; Yupiter tamamilə haqlı idi; səhnəyə yol qalmamışdı. Öz-özünə söylənərək:

– Axmağa bir bax! – dedi. – Görəsən, nərdivan onun nəyinə lazım imiş!

Yupiter acınacaqlı səsle cavab verdi:

– Pəncərəyə dırmaşıb oradan Esmeraldaya baxmaq istəyir: “Aha! heç kəsə lazım olmayan nərdivan” – deyərək nərdivanı götürüb apardı.

Bu, taleyin son zərbəsiydi. Qrenquar onu da təmkinlə qarşıladı.

Aktyorlara bağıraraq:

– Yaxşı, rədd olun cəhənnəmə! – dedi. – Əgər mənə pul versələr, sizinlə hesablaşaram.

Bu sözləri söylədikdən sonra başını aşağı dikib döyüşdə sonadək vuruşmuş cəsur sərkərdə kimi geri çəkildi.

Qrenquar məhkəmə binasının əyri pilləkənlərini enərkən, öz-özünə söylənirdi: “Bu parislilər – bir sürü eşşək və axmaqdan ibarətdir. Misteriyamı dinləmək üçün bir yerdə toplaşır, ancaq dinləmək belə istəməyirlər. Onları hər kəs maraqlandırır bilər: Klopen Trul-yefu, kardinal, Koppenol, Kvazimodo, hətta şeytanın özü belə onları maraqlandırır bilər, lakin həzrət Məryəmə baxmaq belə istəmirlər. Vay sizi, avaralar, bunu bilsəydim, sizinlə başqa cür rəftar edərdim. Ancaq mən qarşımda yalnız insan simaları görəcəyimə əmin idim. Halbuki, yalnız arxalarını gördüm. Dəhşətli taleidir! Bir tərəfdən şair olmaq, o biri tərəfdən isə ecəzadan daha az müvəffəqiyyət qazanmaq! Bu da doğrudur ki, Homer Yunan şəhərlərində sədəqə toplayırdı, Ovidiy isə, iskitlər arasında sürgündə ölmüşdü. Ancaq heç cürə başa düşə bilmirəm ki, bunları bu qədər coşduran Esmeralda kimdir! Həm də bu nə addır? Yoxsa, qaracığa addır?”

I

XARİBDADAN SCİLLAYA

Yanvar ayında axşam tez qaralır; odur ki, Qrenquar möhkəmə Sarayından çıxanda, artıq küçələr zülmətə qorq olmuşdu. Bununla belə Qrenquar qaranlıqdan heç də narazı deyildi: o, rahat bir yerdə düşünmək, şairin yarasını filosof əli ilə sarımaq üçün tezliklə uzaq və kimsəsiz bir küçəyə çatırdı. Zaton onun yeganə sığınacaq yeri də elə fəlsəfəydi, çünki gecələməyə də yeri yox idi. İlk səhnə əsərinin tontənəli şəkildə iflasa uğradığını gördükdən sonra o artıq Sen körpüsü qarşısında yerləşən Grenye-sür-Lo küçəsindəki mənzilinə qayıtmağa cəsarət etmədi, çünki o əsərindən alacağı bir qədər pul sayəsində Paris qəssab bazarının ağsaqqalı Gilyom Düsirama ev kirayəsi verə biləcəyinə ümid bəsləyirdi; Qrenquar bu adama altı aylıq kirayə, yəni on iki Paris "su" su miqdarında, daha doğrusu əski sürtükü, köynəyi və papağından ibarət bütün əmlakının dəyərindən on iki dəfə artıq miqdarda pul borclu idi. Müqəddəs məbədin yanındakı hücrəyə girib bir dəqiqə orada dayandı və harada gecələ-yəcəyini düşündü; onun ixtiyarında yalnız Parisin səkiləri var idi; bərdən Qrenquar Savetri küçəsində, parlament müşavirlərindən birinin qapısı yaxınlığında bir səki gördüyünü xatırladı. İlk dəfə bu səkini görəndə onun dilənçi, yaxud zavallı bir şair üçün gözəl yataq yeri ola biləcəyini fikrindən keçirmişdi. Şair bu fikri onun başına salan kərəmtəpəli pərvərdigara təşəkkür etdi; lakin sayısız-həsabsız küçələri və dalanları ilə ilan kimi qıvrılan əski şəhərin dolanbac küçələrinə çatmaq üçün möhkəmə binası qarşısındakı meydandan keçmək istərkən Qrenquar möhkəmə binasının çıxan və bağırçı, musiqi və məşəllərlə onun qarşısını kəsmiş təlxoklər papası mərasimini gördü. Bu tamaşa yenə onun təhqir edilmiş heysiyyətinin yarasını qopardı və o dərhal buradan uzaqlaşmağa qərar verdi. Bugünkü müvəffə-

qiyyətsizliyi qəlbinə o qədər ağırtmışdı ki, keçən günü xatırladan hər şey onu əsəbiləşdirir, yarasını yenidən qoparırdı.

Qrenquar Sen-Mişel körpüsündən keçmək istədi, lakin keçə bil-mədi, çünki körpü məşəllərlə və təlxək qadınlarla oylənən bir dəstə uşaq tərəfindən işğal edilmişdi.

Qrenquar öz-özünə söylənərək:

– Bu çıraqları gördüm zəhrimara qalsın, – dedi və Sərraflar körpüsünə doğru yönəldi. Körpüyə yaxın evlərin üzərində üç iri bayraq üzərində kral, şahzadə və flandriyalı Marqaritanın təsvirləri asılmışdı; bundan başqa daha altı kiçik bayraqda Avstriya hersoqu-nun, Burbon kardinalının, hersoq Bojenin, şahzadə loannanın XI Lui-nin qızı şahzadə loannanın, qonnetabı Burbonun və başqalarının təsvirləri asılmışdı. Bütün təsvirlər məşəllərlə işıqlandırılmışdı. Xalq bunların qarşısında dayanıb tamaşa edirdi.

Qrenquar dərindən ah çəkərək:

– Bu rəssam Jan Furbo nə xoşbəxt adam imiş! – dedi və özünü bayraqlardan çevirdi. Onun qarşısına bir küçə çıxdı; küçə o qədər qaranlıq və kimsəsiz idi ki, burada bayram tontənəsindən heç bir əsər-olamət tapmayacağına əmin idi. Küçəyə irəlilədi. Lakin bir dəqiqədən sonra ayaqları nəyəsiyəlişdi və o, yerə yıxıldı. Sən demə bu, möhkəmə katiblərinin tontənəli gün münasibətilə hələ şəhər tezdən möhkəmə sədrlərindən birinin qapısını kəndarına qoyduqları may ağacı çiçəyi dəstəsiymiş. Qrenquar bu yeni tələsizliyi də qəhr-mancasına qarşılayıb yenə ayağa durdu və çaya doğru hərəkət etdi. Möhkəmənin mülki və cinayət şöbələri binalarını arxada buraxıb palçıq dizə çıxan bir meydança ilə kral bağlarının uzun hasarı yanın-dan keçdikdən sonra, adanın qərb sahilinə çatdı. Qədim şəhər burada idi; Qrenquar bir müddət yeni körpünün sütunları altında qeyb olan ləkə yolu adasına baxdı. Bu kiçik ada qaranlıqda onu əhatə edən ağıntılı suların üzərində tünd və qara mayeyə bənzəyirdi. Burada xəlifə qimildayan işıqdan pəntəyinə bənzəyən bir çadır görünürdü; bərəçi burada gecələyirdi.

Qrenquar öz-özünə düşündü:

– Xoşbəxt bərəçi! – dedi, – sən nə şöhrət xülyasındasan, nə də toy seirləri yazırsan. Krallarla Burqundiya şahzadələrinin izdivacı sənə nəyinə lazım! Sən yaz şöhrətdə yaşıl cəmənlərdə açılan marqarita çiçəklərinə savayı heç nə tanımırsan. Mənsə, zavallı və bədbəxt şair, soyuqdan titrəyirəm. Məni fitlərlə qarşılamışdılar,

amma on iki su borelu qalmışam. Ayağımın altı elo parıldayır ki, ondan fənorinə şüşə salmaq olar. Çox sağ ol, bəraçi, mən gözlerim sənin çadırına baxdıqca təsəlli tapır və Parisi unuduram.

Birdən çadırın içərisindən eşidilən gürultu Qrenquarın lirik ohvali-ruhiyyəsinə pozdu: bu, bayram şənliklərindən nəsibini almaq istəyən bəraçi idi, fişənglə oylanırdı. Partlayış səsinə Qrenquarın başındakı tükləri biz-biz oldu.

– Məlun bayram! – Qrenquar dedi. – Yəni məndən əl çəkmə-yəcəksən! Yarab! Hətta bəraçi yəddək gəlib-çatıb.

Sonra ayaqlarının altında axan Sena çayının dalğalarına baxdı və ürəyində müdhiş bir arzu hiss etdi.

– Ah! – dedi su bu qədər soyuq olmasaydı, böyük bir məmnuniyyətlə özümü çaya atardım.

Bu zaman birdən-birə onun ruhunda müdhiş bir qətiyyət omələ gəldi. O nə tələklər papasından, nə Jan Furbonun bayraqlarından, nə may tonqallarından, nə də fişəng və çıraqbandan özünü xilas edə bilmədiyi üçün bayramın mərkəzinə getməyə qərar verdi və Qrev meydanına doğru hərəkət etdi.

Öz-özünə düşündü: “Bəlkə orada hələ tamamilə sönməmiş bir ocağa rast gələrdim. Bir az qızınaram və şəhər idarəsi hesabına camaata veriləcək və üstündə kral gerbinin təsviri olan böyük qoğallardan bir neçə loğma yeyərdim”.

II

QREV MEYDANI

Keçmişdə mövcud olan Qrev meydanından hal-hazırda çox az şey mühafizə edilə bilməmişdir; ondan qalan yalnız meydanın şimal bucağında olan və zərif heykəltəraşlıq cizgilərinin üzərinə iyrənc boyalar çəkilib pozulmuş gözəl və kiçik qalaça idi. Həmin qalaça da çox güman ki, Parisin bütün qədim evlərinin böyük sürətlə yıxan yeni binaların arasında tamamilə yox olub gedəcəkdirdi.

Qrev meydanından keçərkən XV Lüdovik dövrünə məxsus memarlıq üslubunda tikilmiş iki uçulub tökülmüş bina arasında sıxışdırılmış bu zavallı qalaçaya bizim kimi ürək ağrısı və təəssüflə nəzər salanlar bu binaların XV əsrə aid qotik memarlıq üslubunu asanlıqla öz xəyallarında yenidən canlandırı bilərlər.

O dövrdə bu meydan indiki kimi qeyri-düzgün trapesiyyətə bənzəyirdi. Bir tərəfini sahilboyu, yerdə qalan üç tərəfini isə uca, ensiz və qaralıq evlər tutmuşdu. Gündüzlər ağacdən və daşdan salınmış naxışlarla bəzədilmiş bu binalara tamaşa etmək mümkün idi. Hələ o dövrdə bu naxışlar XI əsrdən başlayaraq, XV əsrə qədər olan dövrü əhatə edən orta əsrlərin memarlığına dair gözəl bir nümunə təşkil edirdi. Burada sivri pəncərələrlə əvəz edilmiş yarım yuvarlaq pəncərələr, əvvəlki sivri pəncərələrin əvəz etmiş kvadrat pəncərələr Sena çayına və başqa bir küçəyə baxan meydanın bucağındakı əski la-Tur-Rolanın binasının ikinci mərtəbəsini hələ də hələ də bəzə-məkdəydi. Gecələr bütün bu bina yığını içərisində meydanın iti küncələrini zəncir kimi əhatə edən damların dişli xətlərini seçmək olurdu; O zamankı evlərin indiki evlərdən ən böyük fərqi bundan ibarət idi ki, indi evlərin qabaq tərəfləri küçə və meydana baxır, o zaman isə küçə və meydanlara evlərin dal tərəfləri baxırdı. Bir sözlə, son iki əsr ərzində evlər öz oxu ətrafında bir dövrə vurmuşdular.

Meydanın şərq tərəfinin orta hissəsində üçmərtəbəli, ağır və nəhəng bir bina tikilmişdi. Binanın üç adı vardı; bu adlar onun tarixini, orada kimlərin yaşadığını və memarlıq üslubunu izah edirdi. Binanın bir adı Şahzadə sarayı idi, çünki orada V Karl hələ şahzadə ikən yaşamışdı; o biri adı Ticarət evi idi; çünki bu binada vaxtı ilə bazar var idi; üçüncü adı isə Sütunlar evi idi. Çünki bu binanın hər üç mərtəbəsi üç sıra düzülmüş ağır daş sütun üzərində dayanmışdı. Burada Paris kimi bir şəhərə lazım olan hər şey tapmaq mümkün idi: Allaha dua etmək üçün məbəd, mühakimə etmək və lazım gələrsə, hörmətli parisliləri həbsxanaya göndərmək üçün məhkəmə Sarayı və nəhəyət, üst mərtəbədə topçu cəbbəxanası. Parislilər şəhərin imtiyazlarını müdafiə etmək üçün bəzən dua və məhkəmənin kafi olmadığını gözəl başa düşdülərindən ehtiyat üçün şəhər bələdiyyəsində bir neçə paslanmış dayandoldurum da saxlaydılar.

O zamanlar Qrev meydanının qorxunc bir mənzərəsi var idi. Bu da orta əsrlərin Sütunlar evinin Dominik Badaqor tərəfindən tikilmiş şəhər idarəsi binası ilə əvəz edilməsinə baxmayaraq, bizim günlərə qədər mühafizə edilmiş olan bir şöhrətinə tamamilə uyğun gəlməsiydi. O da qeyd edilməlidir ki, meydanın tən ortasında bir-birinin yanında qurulmuş və o zamankı ədalət məhkəməsinin simvolu olan dar ağacı və cinayət sütunu, adami istər-istəməz bu məlun meydan-dan uzaqlaşmağa məcbur edirdi; vaxtilə bu meydanda gülərlü və

sağlam vücudlu bir çox adamlar əzab içində çırpınaraq can vermişdi, elə buradaca əlli il sonra Sen Valle qızdırması, yəni dar ağacı qarşısında qorxu xəstəliyi yaranmışdı, bu xəstəlik bütün xəstəliklər arasında ən qorxunc xəstəlik idi, çünki onu göndərən Allah deyil, insan idi.

Yeri gəlmişkən təsəlli olsun deyə bunu da qeyd edim ki, hələ üç yüz il bundan əvvəl Qrev meydanını, Böyük bazarı, Şahzadə meydanını, Traquar meydanını, Donuzlar bazarını, qorxunc Monfokon təpəsini, Serjantlar qarovulunu, Pişiklər meydanını, Sen-Deni qapısını, Şampo, Bodo və Sen-Jak qapılarını çarxlar, daşdan qayrilmiş dar ağacları, müxtəlif işgəncə alətlərilə doldurmuş edam çəzalarını, mühakimə etmək hüququna malik hər kəsin – profosların, yepiskopların, kapitulların, abbatların, priorların məhkəmə qərarı ilə Sena çayı dalgalarında boğulan “məhkəmə qurbanlarını” nəzərə almasaq, söylədiyimiz kimi, təsəlli olsun deyə onu da qeyd edə bilərik ki, feodalizm dövrünün bu qədim hakimi hər beş ildən bir Qran-Şatle həbsxanasında yenidən yapılan dəri yataq işgəncəsini, yaraq-oslə-həsini, müxtəlif əzabvermə üsullarını, təmtəragını, müəmmalı və fantastik cəza üsullarını itirşə də, şəhərlərimizdən belə qovularaq, təqib edilşə də, hal-hazırda Parisin Qrev meydanında hamı tərəfindən nifrətlə qarşılanan bir bucaq mühafizə edə bilmişdir, bu miskin gilyotin də insanlardan həya edirmişçəsinə və cinayətinin üstünün açılacağından qorxurmuş kimi öz işini gördükdən sonra dərhal meydana qaçıb gizlənməyə məcbur olur.

III

YUMRUQ ƏVƏZİNƏ ÖPÜŞ

Pyer Qrenquar üşüyə-üşüyə Qrev meydanına çatdı. Sərraflar körpüsündə və Jan Furbo bayraqlarının olduğu yerdəki izdihama rast gəlməmək üçün Dəyirmançılar körpüsünə doğru hərəkət etdi. Lakin burada onun başına başqa bir fəlakət gəldi. Yepiskopun dəyirmanlarının çarxlarından sıçrayan su Qrenquarın paltarını büsbütün ıslatdı. Pyesin müvəffəqiyyətsizliyi onu soyuğa qarşı daha da həssas etdiyindən Qrenquar meydanın ortasında qalanmış ocağa yaxınlaşdı. Lakin ocağın ətrafında adamlar çox sıx dayandığı üçün Qrenquar ona yaxınlaşa bilmirdi.

– Məlum parisililər! – öz-özünə söylənərək dedi. Əsil dramaturq olduğundan Qrenquarın monoloqlara içində qarşı maraq hiss etdi. – Onlar qarşımı kəsərək mənə ocağa yaxınlaşmağa qoymurlar. Halbuki, mən bir az qızınsaydım heç də pis olmazdı. Onsuz da başmaqlarım su buraxırdı, indi də bu məlum dəyirmanlar mənə başdan-ayağa ıslatdı. Heç bilmirəm, bu dəyirmanlar yepiskopun nəyinə gerəkdir. Əgər bunlar yalnız ona lənət və qarğış yağdırmaq üçün-dürsə, mən dəyirman olmadan da bunu etməyə hər zaman hazırəm. Hələ bu avaralara baxın! Çəkinmək belə istəmirlər. Nə üçün burada dayandıqlarını başa düşmürəm. Kim bilir, bəlkə qızınırlar. Bilmirəm bundan nə ləzzət alırlar. Yoxsa, ömürlərində bir dəstə çubuğun yandığını heç görməyiblər. Amma nə gözəl tamaşadır.

Qrenquar diqqətlə baxdıqda ocağın ətrafında əmələ gəlmiş dəirnin hökumətin nəzərdə tutduğu dairədən daha böyük olduğunu və camaatın bura yalnız ocağa baxmaq arzusu ilə gəlmədiyini anladı.

Ocaqla camaat arasındakı boşluqda gənc bir qız rəqs edirdi. Qrenquar skeptik bir filosof və ironik şair olmasına baxmayaraq, ilk dəqiqədə bu gənc qızın insanımı, pərimini, yoxsa mələikəmi olduğunu kəsdirə bilmədi. Qızın parlaq şıması onu elə heyran etmişdi ki.

Gənc qız çox da uca-boylu deyildi, lakin belinin incəliyi onu uca-boylu göstərirdi, üzü əsmər idi, lakin gün işığında əsmər üzü Roma və Əndolüs qızlarına məxsus qızılı rəngə çalırdı. Zərif və incə ayağına kiçik və gözəl başmaqlar geyinmişdi. Ayaqları altında səliqə-siz döşənmiş köhnə İran xalısı üzərində rəqs edərək fırlanırdı; rəqs edərək parlayan şıması cilvələnir, iri qara gözləri şişək kimi kor edirdi.

Hamının gözləri bu qıza doğru çevrilmiş, hər kəs mat-mat ona baxırdı. Totuq və incə əllərilə zərif və kiçik başı üzərində tutub çaldığı qavalın səsinə rəqs etdiyi zaman belini qucaqlayan qızıl rəngli korsajı, rəqs edərək yellənən alabəzək tumanı, çılpaq çiyinləri, tumanının altından görünən nazik və gözəl ayaqları, qara saçları və parlayan gözləri ilə o, ilahi xilqətə bənzəyirdi.

– Yarəb! – Qrenquar düşündü, – bu ki bir Səməndər quşudur, gözəl bir pəridir, bir ilahədir, Menal dağından enmiş Vaxxan kahi-nəsidir!

Birdən “Səməndər quşunun” hörüklərindən biri açıldı və saçına ilişirdiyi bürünc zinat əşyası yerə düşdü.

Qrenquar dedi:

– Yox, söhv etməmişəm, bu ki qaraçıdır.

Artıq ilğim dağılmışdı.

Qız yenidən rəqs etməyə başladı. Yerdən iki şpaqa götürüb iti uclarını alnına dayadı. Özü bir tərəfə fırlandığı halda şpaqaları başqa bir tərəfə fırladırdı. O həqiqətən sadə bir qaraçı qızı idi. Qrenquarın möyüslüğü nə qədər böyük olsa da, bu tamaşada gözəlliyinə və cazibəsinə qapılmaqdan özünü saxlaya bilmədi. Ocağın qırmızı və dağılmış işığı tamaşaçıların üzlərində və gənc qızın əsmər alnında titrəyirdi. Bu işığın oksii Sütunlar evinin çatlamış əski fasadı və yaxınlıqdakı iyrənc dar ağacının üzərinə düşürdü.

Ocağın qızılı şöləsilə işıqlanmış minlərcə üz arasında bir adamın üzü rəqs edən qaraçının tamaşasına hər kəsdən ziyadə dəlmış kimi görünürdü. Bu üz ciddi, sakit, hətta qaşqabaqlı bir adamın üzü idi. Buraya toplaşmış kütlənin arasında üst-başı görünməyən bu adamın otuz beş yaşı olardı; bununla belə onun başı daz idi, yalnız kolləsinin kənarlarında çallaşmış saçları görünürdü. Onun uca və geniş alnını qırıqlar örtmüşdü, dörin, gəncliyə məxsus şölə, həyat və ehtiras parlayan gözələrini qaraçı qızdan ayırmırdı. On altı yaşlı qayğısız qızcağız hamıya nəşə verərək rəqs edib fırlanırdıca onun sifəti tutulurdu. Ara-sıra ah çəkirdi, eyni zamanda dodaqlarında təbəssüm görünürdü. Lakin təbəssümü də ahları kimi hüznü idi.

Nəhayət, gənc qız tövşüyərək dayandı. Xalq böyük həyəcanla ona əl çalmağa başladı.

Qaraçı qız bağırırdı:

– Calı!

Bu sözdən sonra Qrenquar ipək yunlu, qızılı buynuzu və dirnaqları olan, boynunu qırmızı xaltalı, qaşqəng və ağ bir çəpiş gördü; Qrenquar bu keçini ilk dəfə gördü; çəpiş xalfində bir küncündə büzüş oturub oradan xanımın rəqsinə tamaşa edirdi.

Rəqsəso:

– Calı! – dedi, – indi növbə səndir!

Qız öyləşdi və nazlı bir hərəkətlə qavalı çəpişə uzatdı.

– Calı! – dedi, indi hansı aydır?

Çəpiş qabaq ayaqlarının birini qaldırıb, bir dəfə qavala vurdu. Həqiqətən, ilin birinci ayı idi. Camaat keçini alqışladı.

Gənc qız qavalı başqa tərəfə çevirərək sözünə davam etdi:

– Calı, bu gün ayın neçəsidir?

Calı kiçik qızılı dirnağını qaldırdı və altı dəfə qavalı taqıldatdı.

Qaraçı yenə qavalı çevirib soruşdu:

– Calı, saat neçədir?

Keçicik yeddi dəfə qavalı taqıldatdı. Bu zaman qüllədəki saat yeddini vurdu.

Həmi ağzını ayırıb mat-mat baxırdı.

Camaatın arasından bir səs:

– Burada hər halda cadu var, – dedi.

Bu səs gözələrini qaraçı qızdan ayırmayan dazbaşlı adamın səsi idi. Qız səksəndi və üzünü ona çevirdi; lakin bu zaman o qədər şiddətlə əl çaldılar ki, qorxunc söz yaddan çıxdı. Qız heç bir şey olmamış kimi yenə keçiciyə sual verməyə başladı:

– Calı, mərasim zamanında şəhər qarovulunun kapitani Gışar Qran-Remi nə cür yeriyir?

Keçicik dal ayaqlarının üzərinə qalxdı və mələməyə başladı. O qədər öyləncəli bir vüqarla yeriyirdi ki, riyakar kapitənin təqlidini görən camaat ucadan gülüsməyə başladı.

Gənc qız getdikcə artan müvəffəqiyyətdən cəsarətlənərək davam etdi:

– Calı, kral prokuroru Jak Şarmolü ruhani məhkəməsində nə cür danışır?

Keçi dal ayaqlarının üzərinə öyləşdi və mələməyə başladı. Qabaq ayaqlarını oynadaraq əl məzəli mələyirdi ki, camaat sanki canlı Jak Şarmolünün duruşunu, hərəkətlərini görür, səsinə eşidirdi. Yalnız iyrənc fransız və latın tələffüzü çatmırdı.

Alqışlar daha da şiddətləndi.

Dazbaş adamın yenə səsi eşidildi:

– Bu küfrdür! Həqarətdir!

Qız üzünü yenə onun tərəfə çevirərək:

– Ah, yenə bu yaramaz başladı! – dedi.

Sonra alt dodağını bir qədər uzadaraq sifətini məzəli şəkildə öydi, dabanı üzərində fırlanıb, qaval əlində camaatın arasıyla dolamağa başladı. Qavalın içinə iri və xırda, gümüş və mis pullar atırdılar. Bu zaman qız Qrenquara yaxınlaşdı. Qrenquar cəld ölini cibinə uzatdı, qız Qrenquarın bu hərəkətini görüb onun qarşısında dayandı.

Bizim zavallı şair cibindən tapmalı olduğu şeyi, yəni mütləq boşluğu tapdıqdan sonra öz-özünə mırıldandı:

– Vay, zəhrimar!

Gənc qız isə onun qarşısında dayanmış və iri qara gözlərini ona dikərək sədaqət gözləyirdi. Qrenquarın alnında iri tər damcları görünürdü. Əgər bütün Perunun xəzinələri onun cibində olsaydı, bir an belə torəddüdü etmədən hamısını bir rəqqasəyə verərdi; lakin təəs-süf, bu xəzinələr orda deyildi, həm də Perunun özü belə o zamanlar hələ kəşf edilməmişdi.

Xoşbəxtlikdən, gözəlinməyən bir hadisə onu bu çətinlikdən xilas etdi.

Meydanın ön qaranlıq küncündən hirsli bir səs bağırdı:

– Ey, Misir çəyirtkəsi! Nə zaman rədd olub gedəcəksən?

Gənc qız dəhşətlə dönüb baxdı. Bu artıq dazbaş adamın deyil, hirsli bir qoca qarı səsiydi.

Qaraçı qızı səksəndirən bu səs oradakı uşaqları yaman öyləndirdi.

Uşaqlar ucadan gülüşərək bağırdılar:

– Bu, Roland qülləsi dustağının səsidir! Öz-özünə söylənir! Görünür, qarı hələ axşam yeməyini yeməmişdir! Səhər süfrəsindən qalan yeməklərdən bir az da ona aparaq!

Bütün dəstə sütunlu Evə doğru axışdı.

Qrenquar isə rəqqasənin başının qarışmasından istifadə edərək gözdən itdi. Uşaqların bağırtısı ona bütün günü heç bir şey yemədiyini xatırlatdı. O da tələsik addımlarla bufetə doğru yürüdü. Lakin balaca dəcəl uşaqların ayaqları onun ayaqlarından daha qıvrıq olduğundan bufetə yaxınlaşdıqda artıq orada girvənkəsi beş quruşluq kolbasa belə qalmamışdı. Ona yalnız 1434-cü ildə Matye Biternin divarlara çəkdiyi zənbəq və nəstərən çiçəklərinə tamaşa etmək qismət oldu. Bu gözəl bir mənzərə olsa da, qarın doyuran deyildi.

Şam etmədən qaraçı çətin idi. Lakin həm şam etməmək, həm də gecə yatmağa yerinin olmaması daha pisdirdi; Qrenquarın vəziyyəti möhz beləydi. Nə yeməyə çərəyi, nə də sığınacaq yeri vardı. Ağır ehtiyac onu hər tərəfdən sıxırdı. Qrenquar bir həqiqəti çoxdan kəşf etmişdi; o bilirdi ki, Yupiter insanları yaradarkən mizantropik vəziyyətə düşmüşdü və müdriklər bütün ömürləri boyu mühasirədə saxlanılan taleləriylə mübarizə aparmalıdılar. Ona gəlincə, o heç vaxt belə sort mühasirəyə düşməmişdi. O mədəsinin həyəcan təbili çalacağını hiss edir və amansız tələyin onun fəlsəfəsinə aqlıqla qələbə çalmaq istəyini tamamilə ədalətsiz hesab edirdi.

Qrenquar məşğul edən və gətdikcə dərinləşən bu kədərli düşüncələr birdən qulaqlarına gələn qərribə, fəqət ahəngdar nəğmə səsiylə qırıldı. Gənc qaraçı qız oxuyurdu.

Onun səsi gözəlliyini və rəqsini tamamlayırdı: qərribə, eyni zamanda çox gözəl və zərif səs idi; bu səsdə pak, səmavi, ahəngdar, bir sözlə, qanadlanan bir ruh yaşayırdı. Sonsuz melodiyalar bir-birinə qarışırdı, birdən-birə ahənglər dəyişirdi, sonra sadə musiqi səsləri arasına uca, hətta bir qədər pıçılıtlı notlar qarışırdı. Bu səsləri fasiləsiz qammalar əvəz edirdi, bülbül səsinə bənzər ahəngdar, yumşaq, gənc qız köksü kimi gah qabaran, gah da enən oktavalar əvəzləyirdi. Qızın gözəl və qərribə üzü nəğməsinin ahənginə uyğun şəkildə dəyişirdi və gah sərxoş bir heyrat, gah da bəkirə utancaqlığını ifadə edirdi. Onun çöhrəsi gah kralıca, gah da bir dəli üzünə bənzəyirdi.

O, Qrenquarın anlamadığı dildə oxuyurdu. Çox güman ki, onun özü də bu dili anlamırdı. Üzündəki ifadə də oxuduğu sözlərin mənasına uyğun gəlmirdi. Məsələn, aşağıdakı qitəni oxuyarkən üzündə çılğın və şux bir ifadə görünürdü:

Quyunun dibində bir gün tapdılar

İçti altun dolu zəngin xəzinə.

Orda vardı bir çox toza bəyraqarlar,

Görünürdü qorxunc çılpaq bir səhnə.

Bir dəqiqə sonra isə:

Göründü uzaqdan atlı ərəblər,

Əllərdə qılınclar par-par yanırı.

Gəniş və qüvvətli çiyinlərdən

Qorxunc tüfəngləri hop sallanırdı –

qitəsi Qrenquarın gözlərinin yaşarmasına səbəb oldu. Onun nəğməsində sevinc notları da vardı. O bir quş kimi ürəkdən və qayğısız oxuyurdu.

Qaraçı qızın nəğməsi Qrenquarın fikrini dağıtdı; sanki qu quşu suyun gümüşü səthinə bulandırdı. Qrenquar bu nəğməni dərin heyratla dinləyir, yer üzündəki hər şeyi unutmuş kimi görünürdü. Son bir neçə saat ərzində onun əzab çəkmədən keçirdiyi birçə dəqiqə vardısı, o da bu idi.

Lakin bu sevinc çox da uzun sürmədi. Qaraçı qızın rəqsinə mane olan bayaqkı qadın səsi bu dəfə onun nəğməsinə mane oldu.

Bu səs meydanın yənə həmin qaranlıq küncündən bağıraaraq:

– Ey, şeytan cırcıraması, sösini kəsəcəksən, ya yox? – dedi.

Zavallı “cırcıraması” nəğməsinə kəsdi. Qrenquar qulaqlarını papayaraq bağdırdı:

– Ey sən, liranı sındıran lənətə gəlmiş qoca kaftar!

O biri tamaşaçılar da etiraz etməyə başladılar. Hər tərəfdən:

– Qovun bu sarsaq qarını! – sösləri eşidildi. Lakin bu zaman kütlənin diqqəti başqa tərəfə yönəldi. Belə olmasaydı, qaraçı qızın əleyhinə etdiyi çıxışlar gözəgörünməz qoca qorxuluğa bəhə oturaçdı. Təlxəklər papasının mərasimi bir çox küçə və dalanlar doluşduqdan sonra indi də gurultular və məşəllərlə Qrev meydanına daxil olurdular.

Bu mərasim (oxucu yəqin ki, onun məhkəmə Sarayından başladığını xatırlayır) yolda xeyli böyümüşdü. Parisdə mövcud olan bütün cibgirlər, oğrular və səfillər hamısı bu mərasimə qarışmış və Qrev meydanına gəlib çatdığı zaman xeyli həşəmətli bir izdiham əmələ gəlmişdi.

İzdihamın qabağında “qaraçılar padşahı” adlanan atlı gəlirdi; onun yanında atın cilovunu və üzəngilərini tutan müşketyorlar addımlayırdı. Onların arxasınca ağlayan uşaqlarını dallarına sariyan qaraçılar dostəsi hərəkət edirdi; padşah, müşketyorlar, camaat, hamısı cırcındır içində idi. Bunları oğru və səfillərdən ibarət başqa bir dəstə, başqa sözlə, bütün Fransa cibgirlərinin nümayəndələri təqib edirdi. Onlar intizamlı bir şəkildə – hər kəs öz rütbəsinə görə – sıraya düzülmüşdü: kiçik cibgirlər irəlidə gedirdi. Bu minvalla hər cərgədə dörd nəfər olmaqla addımlayanlar mənsub olduqları bu orijinal təşkilatdakı rütbələrinə görə müxtəlif nişanlar daşıyırdılar. Burada axsaqlar, ayaqsızlar, qolsuzlar, əyriəğizlər, qoluqurumuşlar, dərvişlər və başqaları vardı. Homer belə bunları saymağa başlamışdı, yorulardı. İzdiham o qədər böyük idi ki, iki köpək qoşulmuş kiçik bir arabaya minmiş oğrular başçısını çox çətinliklə görmək olurdur. Oğrular ittifaqının ardınca sərxoşlar ittifağı gəlirdi. Sərxoşların başçısı şoraba bulanmış qırmızı bürüncək geyinib ətrafındakı əsa daşıyanlar, xidmətçilər və köməkçilərlə birlikdə vüqarla irəliləyirdi.

Onların da qabağınca bir-birini itələyən-itələyən irəliləyən xidmətçilər rəqs edirdilər. Ən son sırada əllərində çiçəklərlə bəzədilmiş may ağacı və sarı mumdən qayırılmış iri şamlar tutan qara palıtlı mirzələr gəlirdilər. Musiqi səsindən qulaq tutulurdu. İzdihamın

ortasında təlxəklər ittifaqının ağsaqqalları çiynilərində xorək aparırdılar; xorəyin kənarına şamlar düzülmüş, üstündə isə əynində təlxək paltarı, başında təlxək papağı, əlində əsa, Paris Notr-Dam kilsəsinin yeni təlxəklər papası, qozbel Kvazimodo əyləşmişdi.

Bu qəribə yürüşün hər bir dəstəsinin özünəməxsus musiqisi vardı. Qaraçılar dəf çalırdılar. Musiqidən az başı çıxan oğrular, qədim boru və XII əsrə aid rübab çalırdılar. Sərxoşlar ittifağı ibtidai bir fit çalaraq, ətrafı qulaqbatırıcı səslərlə doldururdu. Papanın ətrafındakı səskün ən yüksək dərəcəyə yüksəlmişdi; fitlərin, fleytaların və başqa mis musiqi alətlərinin səsi bir-birinə qarışaraq böyük və təsəvvür olunmayacaq səs hərc-mərcliyi yaradır, insanı döhşətə salırdı. Hey-hat! Yəqin ki, oxucu bunun Qrenquarın orkestri olduğunu xatırlayır.

Məhkəmə Salonundan Qrev meydanına səfər edərkən, Kvazimodonun üzündə olan məğrur və eyni zamanda kədərli ifadəni təsəvvür etmək çətindir: o ömründə ilk dəfə izzəti-nəfsinin təmin olunmasından zövq alırdı. İndiyə qədər o yalnız həqarət, nifrət görmüş, çirkin olduğu üçün utanç və xəcalət duyğuları yaşamışdı. İndi isə qulaqlarının kar olmasına baxmayaraq, nifrət etdiyi bu izdihamın alqışlarından həzz alırdı; çünki o bu izdihamın da ona nifrət etdiyini yaxşıca anlıyrdı. Müvəqqəti də olsa hakimiyyətini qəbul etmiş bu adamların bir yığın total, dilənçi və oğrulardan ibarət olması onu heç düşündürmürdü də. Hər halda, bunlar onun təbəəsi idi, o isə onların hökmdarı. Kvazimodo camaatın bütün istehzalı alqışlarını, kinayə ilə göstərilən bütün bu ehtiram və təzimləri ciddi qəbul edirdi. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin hörmət duyğularının içində bir qədər həqiqi qorxu da vardı: çünki o qozbel olsa da qüvvətli idi, total olsa da, çəvik idi, kar olsa da qəddar və qəzəbli idi – yeni masqaraçıları rəm edə biləcək üç keyfiyyətə malik idi.

Lakin yenə təlxəklər papası öz hisslərini və başqalarına buraxdığı təsiri çətin ki tam mənasıyla başa düşəydi. Təbii ki, bu qədər qeyri-kamil və çirkin vücudun ruhu da miskin və şikəst olmalıydı. Həqiqətən, onun bu anlarda hiss etdikləri son dərəcə qeyri-müəyyən, dumanlı və qarışıq idi; ancaq sevinc və qürur bu duyğuların hamısına üstün gəlirdi. Onun kədərli və bəd xətt simasında nəşə bir işıq parlayırdı.

Bu cah-caldan sərməst olmuş Kvazimodonu böyük bir təntənə ilə “Sütunlar evi”nin yanından keçirəndə kütlənin arasından bir adam

çıxıb hirsli halda xəyəyə yaxınlaşdı. O, təlxəklər papasının simvolu olan ulduzlu əsarı Kvazimodonun əlindən dartıb alanda kütlə həm təəccübləndi, həm də qorxdı.

Bu cəsarətli adam bir neçə dəqiqə bundan əvvəl qaraçı qızın ətrafına toplaşmış adamların arasında dayanaraq öz kinli hədələri ilə zavallı gənc qızı qorxutmuş həmin dazbaş idi. Onun əynində ruhani paltarları vardı. Camaatdan ayrılındı Qrenquar birdən onu tanıdı.

Heyrətlə bağıraraq:

– Baho! – dedi. Bu ki mənim ustadı, baş keşiş Klod Frolodur. Görəsən, bu eybəcərdən nə istəyir! Qorxmur ki, onu parçalayır!

Doğrudan da meydana döşətli bağırtı eşidildi. Qorxunc Kvazimodo xərdədən yerə sıçradı, qadınlar onun baş keşişi parça-parça edəcəyini görmək üçün, döşətlə üzlerini çevirdilər; lakin keşişə tərəf cuman Kvazimodo onun üzünə baxıb qarşısında diz çökdü. Arxiidiakon onun başındakı papağı götürüb yerə atdı, əsasını sındırdı, saxta bürüncəyini parça-parça etdi. Kvazimodo başını aşağıya sallayaraq, əllərini köksündə çarpazlayıb dizi üstə dayanmışdı. Sonra bu iki adam arasında qoribə bir mükəlimə başladı: heç birisi bir kəlmə belə söyləmədi; keşiş hirsli, qorxunc və müdrik bir nəzərlə baxır, Kvazimodo isə rəzil və aciz halda dizin-dizin sürünürdü; halbuki, hamı gözəl başa düşürdü ki, Kvazimodo istəşə, keşişi birə kimi özər.

Nəhayət, baş keşiş Kvazimodonun çiyinlərindən yapışb sil-kələdikdən sonra ona ayağa durmağı və arxasına gəlməyi əmr etdi. Kvazimodo ayağa durdu. Bu zaman mərasimdə iştirak edənlər hey-rətdən ayrılaraq, bu qədər gözəllənilmədən öz taxtından salınan papalarını müdafiə etmək istədilər. Qaraçıları, oğruları və başqa avarları keşişin ətrafına toplaşaraq, yüksək və qorxunc səslə etiraz etməyə başladılar. Lakin Kvazimodo qorxunc yumruqlarını yuxarıya qaldı-raraq, onların qarşısını kəsdi və ac bir pələng kimi dişlərini qıcadı.

Keşiş əvvəlki sortliyini və ciddiliyini qoruyaraq əliylə Kvazi-modoya işarə etdi və dinməz-söyləməz yolu düzəldi. Kvazimodo irəlində gedərək camaatı aralayıb yol açdı.

Camaatın arasından keçib meydana çatdıqda bir dostə avara onları təqib etmək istədi. Kvazimodo arxaya keçib baş keşişi müha-fizə edirdi. Möys, eybəcər, pərişan, büzülmüş halda yeriyr, vəhşi heyvan kimi nərildəyərək diliylə dişlərini yalayır, hərəkətləri və baxışlarıyla kütləni geri çəkilməyə məcbur edirdi.

Onlar dar və qaranlıq bir küçəyə döndükdən sonra kütlə artıq onlara mane olmağa cəsarət etmədi; hamı qarşısında Kvazimodonun döşətli sifətini, qıcırdayan dişlərini görürdü.

Qrenquar öz-özünə:

– Dünyada nə qoribə şeylər varmı! – dedi. – Görəsən, mən bu gecə harada şam edəcəyəm?

IV

AXŞAMLAR KÜÇƏDƏ GÖZƏL BİR QADINI TƏQİB ETMƏYİN NARAHAATLIQLARI

Qrenquar fikirləşmədən qaraçı qızının dalınca getdi. Qız keşişi ilə bərabər Qutelleri küçəsinə doğru hərəkət etdi. Qrenquar da o küçəyə yönəldi.

Öz-özünə:

– Hara getməyin nə fərq var? – dedi.

Paris küçələrində fəlsəfi təcrübə qazanmış Qrenquar hara getdiyi məlum olmayan qəşəng bir qadını təqib etməyin insanın daha dərin xəyala dalmasına kömək etdiyini anlamışdı. Düşünmək azadlığın-dan könüllü olaraq imtina etməkdə, bundan tamamilə xəbərsiz olan başqa birisinin iradəsinə tabe olmaqda sərbəstliklə itaətkarlıqdan, könüllü azadlıqdan ibarət bir şey vardı; bu da hər cür ifratçılığa hazır, daima müxtəlif yollar arasında tərəddüd edən və onlardan biri-nin köməyiylə digərini gözədən salan olduqca ziddiyyətli xarakterə malik Qrenquara son dərəcə xoş gəlirdi. O müxtəlif qütbləri olan iki maqnit arasında alt və üst, göy və yer, eniş və yoxuş, zenit və nadir arasında havadan asılı olan Məhəmmədin məqbərəsi ilə özünü müqayisə etməyi çox sevdi. Qrenquar bizim əsrdə yaşasaydı, mütləq klassisizm ilə romantizm arasında orta mövqə tutardı. Lakin 300 il yaşamaq ona qismət olmadı və mən buna çox təəssüf edirəm. Onun bizim əsrdə yaşamaması olduqca ciddi bir boşluq yaratmışdır.

Lakin buna baxmayaraq, Qrenquarı yoldan keçənlərin, xüsusilə də, qadınların ardınca düşməyə məcbur edən ciddi bir səbəb vardı: Qrenquarın harada gələcəyəcəyini bilmirdi. Amma Qrenquar buna-dək də mahir ovçuydu.

Beləcə, Qrenquar, dalğın halda gənc qızı təqib edirdi. Qız evlərinə qayıdan camaatı və bu gün yeganə açıq dükənlər olan meyxa-naların bağlandığını gördükcə, daha sürətlə addımlayır, keçisini qovurdu.

Qrenquar öz-özünə düşündü:

– O hər halda bir yerdə gecələyəcək; qaraçı qızların ürəyi çox yumşaq olur. Kim bilir?!

Öz-özünə verdiyi bu sualın arxasında xeyli cazibəli fikirlər giz-lənirdi.

Qrenquar ara-sıra, dükənlərini bağlayan şöhrətlilərin yanından keçdikcə onların söhbətlərindən bəzi şeylər eşidirdi. Bu da onun sevindirici fərziyyələrini bir anlığa pozurdu.

Qocalardan biri başqa birinə deyirdi:

– Cənab Tibo Ferniql, bilirsiniz, bu gün yaman soyuqdur!

Qrenquar bunu qışın ilk günlərindən çox gözəl bilirdi.

– Bəli, bəli, cənab Bonifas Dizom! Görəsən, builki qış yenə də mi üç il bundan qabaqkı, 1480-ci ildəki qış kimi soyuq olacaq, yəni bir qucaq odun üç suya olacaqdır.

– Cənab Tibo, hələ bu 1470-ci ilin qışının yanında heç bir şeydir. O zaman şaxta Martin günündən başlayaraq uzun bir müddət davam etdi. Dəhşətli şaxtalar olardı! İş o dərəcəyə çatmışdı ki, parlament mirzələri üçcə kəlmə yazmadan qələmlərinin mürəkkəbi donardı; hətta məhkəmələrdəki bütün yazı işlərini dayandırmaq istəyirdilər.

Qrenquar bir az da yol getdi. İki qonşu qadın başlarını pəncərə-dən bayıra çıxararaq, bir-biri ilə söhbət edirdilər. Əllərindəki şamın alovu rütubətli havada çıtırdayırdı.

– Madam la-Budrak, əriniz sizə baş verən bədbəxtliyi söylədi?

– Yox, Madam Türkan, nə olmuşdur ki?

– Məhkəmə notariusu cənab Jil Qodenin atı flamandiyalılardan və onların mərasimindən ürəkək yana tullanmış, Selestin rahibi Filipp Avriyonu ayaqları altında əzmışdir.

– Aman, siz nə danışsınız? Adı bir şöhrət atımı? Süvari əsgər atı olsaydı, yenə dörd yarıydı!

Pəncərələr yenə qapandı, ancaq Qrenquarın xəyallarının ipi qırı-lmışdı. Xoşbəxtlikdən onları tez tapdı və qarşısında yeriyən qaraçı qızının və Calinin sayəsində iplərin ucunu yenə bir-birinə bağladı. O bu zərif və gözəl məxluqları, onların kiçik ayaqlarını, gözəl vücud-

larını, qəşəng hərəkətlərini sevä-sevä seyr edirdi; bu iki məxluq onun xəyalında birləşərək demək olar ki bütövləşmişdi. Bəzən onlar öz ağılları və aralarındakı ülfət etibarilə onun nəzarətində iki gənc qıza, bəzən də hərəkətlərindəki yüngüllük, qıvrıqlıq və məharət sayə-sində iki keçiyə bənzəyirdilər.

Küçələr getdikcə qaranlığa qarq olurdu. Kilsə zəngləri artıq çox-dan işıqların keçirilməsi üçün işarə vermişdi; artıq gediş-gəliş kəsilib, pəncərələrdə işığa az-az təsadüf edilirdi. Qrenquar qədim günahsız ruhlar məzarlığını əhatə edən və pişik qarışdırılmış sap yumağına bən-zəyon və qarışıq və dolanbac küçə və dalanlardan keçərək gənc qızı təqib edirdi.

Bir-birinə bənzəyən və hər dəfə eyni nöqtədə birləşdiyi zənn edildən bu əyri-üyrü döngələrdə azmış Qrenquar öz-özünə:

– Bu küçələrin quruluşunda heç bir məntiq yoxdur! – dedi. Gənc qız isə bir an belə təəddüf etmədən, oksinə, getdikcə addımlarını sürətləndirərək yeriyirdi; çox ehtimal ki, onun müəyyən məqsədi vardı. Qrenquara gəlincə, o küçələrdən birinə döndükdə, Mərkəzi bazarın qarşısındakı rüsvayçılıq dirayinin səkkiz guşəli heykəlini görməsəydi, harada olduğunu qətiyyənlə bilməzdi. Dirəyin başı Ver-dele küçəsindəki bir pəncərədə hələ də yanan işıqla işıqlanmışdı.

Gənc qız çoxdan kiminsə onu izlədiyini başa düşmüş, bir neçə dəfə başını döndürərək, ehtiyatla ona baxmışdı; hətta bir dəfə dayanıb, çörəkçi dükanının yarımçıq qapılarından düşən işıqda onu başdan-ayağa diqqətlə süzmüşdü; sonra Qrenquarın Qrev meyda-nında gördüyü kimi yenə öz-gözünü turşudub yoluna davam etmişdi.

Qızın üz-gözünü turşutması Qrenquarı düşündürdü. Qaraçının üzündə nifrət və istehza vardı. Qrenquar başını aşağı salıb, bir az ara verdi və yenidən gənc qızı izləməyə başladı; lakin birdən, küçə-lərdən birinin tinində bir anlıq onu gözəndirirdikdə şiddətli çığır-tı eşitdi və dərhal addımlarını yeyinlətdi.

Küçə bütövlən qaranlıq idi. Lakin küçənin küncündəki həzrət Məryəm heykəlinin aşağısında, çuqundan qayrılmış barmaqlığın arxasında yanan qatranlı keçə parçasının işığında Qrenquar gənc qızı gördü: o, ağzını yummağa çalışan iki nəfərin əlindən var gücü ilə dartınıb qaçmağa çalışırdı.

Ürkmüş zavallı keçə başını aşağı sallayıb mələyirdi.

– Dayanın, quldurlar! – Qrenquar bağırdı və cəsarətlə dəstəyə yaxınlaşdı.

Gənc qızı tutan adam üzünü ona doğru çevirdi.

Qrenquar, Kvazimodonun dəhşətli üzünü tanıdı. Qrenquar dönmə qəmədi, donmuş halda yerində mıxlanıb qaldı.

Kvazimodo ona yaxınlaşdı, əlinin bir hərəkəti ilə onu dörd addım uzaqlığa fırlatdı və sonra gənc qızı boğça kimi qoltuğuna vuraraq, sürətlə qaranlıqda yox oldu. Yoldaşı onu təqib etdi, zavalı keçdi isə acı-acı mələyərkən onların dalınca qaçdı.

Zavalı qız bağırır:

– Qoymayın! Qoymayın! Qatıllər!

Birdən, qonşu küçədə görünən bir atlinin uca səsi eşidildi:

– Dayanın, quldur köpək uşağı, bu saat bu qadını buraxın!

Bu, başdan-ayağa silahlı, oliquşlucı, kral qarovulunun kapitanı idi.

O, mat qalan Kvazimodonun ölindən qaraçı qızı qopardı və onu yəhərin üstünə mindirdi.

Heyrətindən kərxan, amma tez də özünə gələn qozbel ovunu yenidən qoparmaq üçün zabitin üzünə atıldıqda, arxadan gələn on beş-on altı nəfər əliləngli göründü. Bunlar Paris prevosu Robeor d'Estutvillin əmri ilə şəhərdə asayışı və intizamı mühafizə etmək üçün göndərilmiş kral qarovulu idi.

Kvazimodonu əhatə edərək tutdular və qollarını bağladılar, o bar-bar bağırır, ağzı köpüklənirdi. Zülmət qaranlıq olmasaydı, onun kin və qəzəbdən daha da çirkinləşmiş sifətinin bütün qarovulu qaçırda-casına heç şübhə ola bilməzdi. Lakin gecənin qaranlığı onu ən qüvvətli silahından – eybəcorliyindən məhrum etmişdi. Yoldaşı isə qarışıqlıq əsnasında qaçıb gizlənmişdi.

Gənc qaraçı qız zabitin yəhəri üzərində vüqarla əyləşib, əllərini gənc oğlanın çiyinlərinə qoydu. Zabitin gözəlliyinə və göstərdiyi köməyə valeh olaraq bir neçə saniyə diqqətlə onun üzünə baxdı. Sonra sükutu pozdu və onsuz da mələhotli olan səsinə bir az daha mələhot verərək dedi:

– Cənab zabıt, sizin adınız nədir?

Zabıt köksünün qabardaraq:

– Feb de Şatoper... Əmrinizə hazıram, gözəlüm – dedi.

Qız:

– Təşəkkür edirəm, – dedi.

Kapitan Feb de Şatoper bığlarını yuxarıya doğru burduğu halda, gənc qız yerə düşən bir ox kimi atın üzərindən sürüşüb ildırım sürətli yox oldu.

Kapitan Kvazimodonun qollarını kəndirli daha möhkəm bağlamayı əmr etdikdən sonra:

– Lənətə gələsən! – dedi. – Qızı öldən buraxdım.

Jandarmıların biri filosofcasına dedi:

– Nə etməli, kapitan, quş uça da, yarası burdadır.

V

UĞRSUZLUQLAR DAVAM EDİR

Yıxıldığı zaman huşunu itirən Qrenquar küçənin küncündəki Notr-Dam heykəlinin qarşısında uzanmışdı. Yavaş-yavaş özünə gəlməyə başladı.

Bir müddət yanbiş halda qalaraq xoş xəyallara daldı. Qaraçı qızın və keçinin xəyalları Kvazimodonun sanbalı yumruğuna qarışmışdı. Lakin bu çox uzun sürmədi. Bədəninin səkiyə dəyən hissələrinin üşüdiyünü hiss etdiyi üçün ayıldı və yenə acı həyata qayıtdı.

Təəccüblə özündən soruşdu:

– Mən nə üçün bu qədər üşüyürəm? – və yalnız indi bədəninin yarısının palçıqın içində olduğunu anladı.

– Məlun çəpgöz qozbel! – o öz-özünə söyləndi və ayağa durmaq istədi; lakin başı gicəllənir, bədəninə ağırlıq hiss edirdi. Qalxa bilmədi. Bir əlini sərbəst idarə edə bildiyini görüb, burnunu tutdu və taleyinə boyun aydı.

Uzandığı palçıqın içində gecələməyə məhkum olduğuna tam əmin olub, öz-özünə düşünməyə başladı (zəton yataqda xəyalə dalmayıb nə edəcəkdi!). “Bu Paris palçığı nə pis qoxuyurmuş! Görünür, bu palçıqda bir çoxlu uçucu azot duzları var. Hər halda Nikolay Flamelin və başqa kimyagərlərin rəyi belədir...”

“Kimyagər” sözü birdən-birə ona baş keşik Klod Frollonu xatırlatdı. Qrenquar bir az bundan əvvəl onun gözləri qarşısında baş verən təcəvüz səhnəsini, qaraçı qızın üzünə iki nəfərin hücum etdiyini və bu işə Kvazimodonun yardım etdiyini xatırladı. Onun xəyalında baş keşikçinin hirsli və qəddar siması dumanlı şəkildə görünür.

Qrenquar: “Bu çox təəccüblü bir şeydir!” – düşündü. Bu məlumatlara əsaslanaraq, onların təməli üzərində fantastik fərziyyə, bütün filosofların qurduğu oyuncaq evi qurmağa başladı. Amma sonra yenə həqiqi həyata qayıdaraq:

– Belə yaramaz! – dedi. – Belo getmə, donacağam.

Həqiqətən, gecələmək üçün seçdiyi bu gölməçə getdikcə daha narahat yataq olurdu. Hər bir damcı Qrenquarın bədənindəki hərarətdən bir parça ayrılıb, bədəni ilə gölməçənin hərəkəti arasında onu heç də məmnun etməyən tarazlıq əmələ gətirirdi.

Bu zaman Qrenquarın müsibətinə biri də əlavə olundu. Əsrlərdən bəri Paris küçələrini ayaqlayan və “Qamen” adı ilə məşhur olan ayaqyalın, balacaboy kiçik vəhşi uşaqlar hələ uşaq olduğumuz zaman, hər axşam məktəbdən çıxdığımız zaman yalnız şalvarlarımızın cırıq olmamasına görə bizi daşa basardılar. Həmin uşaqlardan ibarət bir dəstə, bu yaramaz kiçik məxluqlar qəhqəhə və bağırışlarla Qrenquarın uzandığı küçəyə doluşdular. Onlar şəhərin gecə istirahətini pozduqlarını vəclərinə belə almırdılar. Arxalarınca murdar bir torba sürüyürdülər. Geydikləri ağac ayaqqabıların taqıltısı ölümləri belə oyada bilirdi. Qrenquar isə xoşbəxtlikdən ölü deyildi, yalnız yarım-canı idi, odur ki, bədəni dikəldi.

Uşaqlar var qüvvələrini ilə bağırırlar:

– Ey Qenneken Dəneş! Ey Jan Pensburd! Küçənin küncündə dükanı olan köhnə dəmir alverçisi qoca Yevstafi Mubon bu saat öldü. Budur onun müqəvvası, biz bu saat onu yandırıacağıq! Axı bu gün bayramdır!

Uşaqlar müqəvvanı qaranlıqda görmədikləri Qrenquarın üzünə atdılar, eyni zamanda uşaqlardan biri müqəvvadan bir çəngə küleş qoparıb alışıdırmaq üçün Notr-Dam heykəlinin qarşısındakı qondilo sarı yüyürdü.

Qrenquar öz-özünə söylədi:

– Getdikcə iş çətinləşir! Əvvəlcə soyuq idi, indi isə ehtimal ki, çox isti olacaqdır.

Qrenquarın vəziyyəti təhlükəli idi: o yağışdan çıxıb yağmura düşə bilirdi. Diri-diri bişirilmək istəmə və qazanın içindən sıçrayıb çıxmaq istəyən adamın qədər ola biləcəyi fəvqəladə güclə ayağa durdu, müqəvvanı uşaqların üzünə fırladıb qaçmağa başladı.

Uşaqlar bağırışdı:

– Aman yarəb! Qoca dəmirçi xortlamışdır.

Onlar da başqa tərəfə qaçmağa başladılar. Dava meydanı küleşdən yapılmış müqəvvanın ixtiyarında qaldı. Salməçilər Belfore pater Le-Jüj və Qorroze iddia edirlər ki, ertəsi günü yerli ruhanilər müqəvvanı böyük təntənə ilə oradan götürmüş və yaxındakı kilisə-

lərdən birinə aparmışdılar. Həmin kilisənin müşaviri Mokonseyl küçəsinin küncündəki Notr-Dam heykəlinin göstərdiyi möcüzəni ibadət edənlərə nəql edərkən 1789-cu ilə qədər özünə böyük bir gəlir mənbəyi etmişdi. Onların dediyinə görə, məşhur 1482-ci il yanvar ayının altısı gecəsi Notr-Dam heykəli şeytani aldatmaq üçün ölüm-qabağı öz ruhunu küleşin içinə gizlətmiş və onu mərhum Yevstafi Mubonun bədənindən qovmuşdu.

VI

SINIQ PİYALƏ

Bizim şair bir müddət geriye belə baxmadan, haraya getdiyini belə bilmədən, bir neçə dəfə başı ilə divarın çuxurlarına toxunaraq, bir çox gölməçələrdən keçərək yüyürdü. Qrenquar bir neçə küçə, dönmə və dalan qaçdı, dəhşət və qorxu içərisində əski bazarın dolan-bac yollarında dolaşdı. Nəhayət, əvvəla həddindən artıq yorulduğu, həm də qəflətdən ağılına bir fikir gəldiyi üçün dayandı.

Barmağını alına dayayaraq öz-özünə dedi:

– Cənab Pyer Qrenquar, mənə elə gəlir ki, siz dolıcısına qaçırsınız. Sizin kiçik dəcəl uşaqlardan qorxməyinizdən daha çox onlar sizdən qorxurlar. Mənə elə gəlir ki, onlar cənuba doğru qaçdıqları zaman, siz onların ağac ayaqqabılarının sesini aydınca eşidirsiniz; buna baxmayaraq, şimala doğru qaçmağa başladınız. Burada iki şeydən biri ola bilər: əvvəla, onlar qaçıb getdilər, beləliklə, onların qorxudan atdıqları küleş sizin üçün şəhərdən bəri axtardığınız gözəl bir yataq ola bilirdi; bu yatağı həzrət Məryəm onun şərafinə gözəl bir misteriya yazdığınıza görə sizi mükəfətləndirməyə üçün bir möcüzə kimi göndərmişdi. İkincisi, uşaqlar qaçmamış olduqları halda, şübhəsiz, küleş yandıracaqdlar və bu halda siz də həmin ocağın başında gözəlcə qızına və üst-başınızı quruda bilərdiniz. Hər halda bu küleş istər ocaq, istərsə də yataq halında, sizinçin göylər tərəfindən göndərilməsinə nemət idi.

– Kim bilir, bəlkə də, Mokonseyl küçəsinin küncündə heykəli olan həzrət Məryəm belə Yevstafi Mubonu yalnız bunun xatirinə öldürmüşdü. Siz isə, ingilis fransızın qarşısından qaçan kimi, sizə lazım olan şeyləri buraxaraq var gücünüzlə qaçdınız. Siz sadəcə axmaqsınız!

Qrenquar geriye dönərək ilahi nemət olan küləş yığınıni axtarmağa çalışdı, lakin təəssüf! Səyləri əbəs idi. O yenə döngə və dalanların labirintində azaraq, daşıqəbaşı tərəddüd edərək dayanırdı. Nəhayət, tamamilə azdı və başını itirdi. Səbri tükənmiş halda bağırırdı:

– Lənəto gəlmiş küçələr! – dedi. – Bunları iblis öz toru kimi dolashdırırdı.

Bu bağırır onu bir qədər rahatladı; bu zaman uzun və dar bir dönmənin sonunda gördüyü işıq da cəsarətləndirdi.

– Şükür Allaha! – dedi. – Nəhayət tapdım: yanan mənim küləşimdir. – Sonra gecənin qaranlığında gəmisinin fəlakətə uğrayacağını gözləyən sükançı kimi dərin bir pərəstişkarlıqla:

– Salam olsun sənə, ey dan ulduzu! – dedi.

Amma bu sözlərin Notr-Dam heykəlinə, yoxsa küləş yığınına aid olmasından müəllifin heç bir xəbəri yoxdur.

Qrenquar daşsız, palıqlı bir küçəyə üzüyuxarı bir neçə addım getdikdən sonra olduqca qərribə bir şey gördü. Küçə boş deyildi; hər tərəfdə biçimsiz və qeyri müəyyən kölgələr sürünür, gecələr çobanın qaladığı ocağa saman daşıyan yöndəmsiz dozanqurdular kimi döngənin sonunda olduğu güman edilən ocağa doğru hərəkət edirdilər.

İnsana ən böyük cəsarəti verəcək bir şey varsa, o da heç bir şey itirməyəcəyini anlamasıdır. Odur ki, Qrenquar qəhrəmancasına irəliyə doğru hərəkət edirdi. Az sonra ocağa doğru sürünən müəmmalı kölgələrdən birinə çatdı. Ona yaxınlaşdıqda dal ayaqları qoparılmış çəyirtkə kimi əlləri üzərində tullana-tullana yeriyən ayaqsız və zavallı bir çolaq olduğunu gördü. Bu insan sifətində olan hörmətçəyin yanında keçərkən Qrenquar ispanca yanıqlı bir səs eşitdi:

– Məsih eşqinə, sədəqə verin, sinyor!

Qrenquar öz-özünə:

– Sənin dediyindən bir şey başa düşürməsə, ikimizi də şeytan aparsın!

Qrenquar bu sürünən kölgələrin birini də seyr etməyə başladı. Bu da çolaq idi, qolları belə yox idi. Həm də o dərəcədə şikəst idi ki, üzərində dayandığı qoltuq ağacları və əsarlardan ibarət olan mürəkkəb sistem onu səyyar çatıya bənzədirdi. Yüksək və klassik təşbehlər həvəskarı olan Qrenquar xəyalında onu Vulkanın canlı üçayağına bənzətdi.

Bu üçayaq canlı da Qrenquarı görəndə kimi papağını çıxarıb bərbər ləyəni kimi Qrenquarın çənəsinin altına uzadaraq ispanca uca səslə bağırırdı:

– Cənab kavalər, yoxsula bir çörək pulu verin!

Qrenquar öz-özünə:

– Görünür, – dedi, – bu da nəsa istəyir. Ancaq hansı dildə danışdığını Allah bilir. Nə danışdığını özü başa düşürsə, hər halda mənə daha xoşbəxtdir.

Birdən Qrenquarın fikri yayındı, əlilə alına vuraraq:

– Yaxşı yadıma düşdü! – dedi. – Görəsən, bunlar nə üçün səhərdən: “Esmeralda, Esmeralda!” – deyə bağırırdılar.

O, addımlarını yeyinlətmək istədikdə yenə nəsa qabağını kəsdi. Qarşısındakı xırda boylu, saqqallı, kor bir yəhudi idi; onu yekə bir it yedəyində dartırdı, əlindəki əsasını qayıq kürəyi kimi ətrafında fırladaraq macar şivəsilə qarışıq latınca fısıldadı:

– Sədəqə lütf edin!

Pyər Qrenquar dedi:

– Şükür Allaha, bir nəfər insan dili bilən tapıldı. Mənim üzüm olduqca mərhəmətli görünmüş olmalıdır ki, onlar cibimdə quru çörək belə olmamasına baxmayaraq, mənə sədəqə istəyirlər! – Sonra kora müraciətlə sözüna davam etdi: – Mən son köynəyimi keçən həftə satdım, yaxud sizin yalnız Ciceronun dilini başa düşdüyünüzü nəzərə alaraq söyləyə bilərəm:

Vendidi hebdomade nuper transita meam ultimam chemisam.

Bu cümləni söylədikdən sonra, Qrenquar arxasını kora çevirdi və yoluna davam etdi. Lakin kor da sürətlə onun ardınca gəlməyə başladı. Bu zaman qolsuz da, ayriqəç da, bütün bu topal və şil adamlar qoltuq ağaclarını və əllərindəki əsalarını taqqıldadaraq, onu hər tərəfdən əhatə etdilər. Zavallı Qrenquarı təqib edərək, ağız-ağıza verib oxudular:

– Sədəqə verin! Bir parça çörək sədəqə verin!

Kor xüsusi olaraq səsinə ucaldıb, nəgmə oxuyurmuş kimi təkrar edirdi:

– Bir par-ça-a-çö-ö-rək!

Qrenquar qulaqlarını əlləri ilə qapamağa çalışaraq bağırırdı:

– Bu həqiqi bir Babil hörmətçiyidir! – və qaçmağa başladı; lakin kor da, ayaqsız da, qolsuz da – hamısı onun arxasınca qaçmağa başladılar.

Qrenquar irəliyə getdikcə, onun ətrafında qaynaşan korların, topalların, qolsuzların, bədəni yara tökmüş xəstələrin sayı getdikcə artırdı; evin qapılarında, qonşu küçələrdən, zirzəmilərdən – hər yerdən çıxaraq onu əhatə edirdilər, bunların hamısı bağırır, böyürür, mələyir, bir-birini itələyir, fıxırır, yağışdan sonrakı selikli böcək-lor kimi, palçıqın içində çırpınaraq, ocağa doğru yüyürürdülər.

Hələ də əl çəkilməyib, təqib edilən Qrenquarın özü belə bu hadisənin nə ilə bitəcəyini anlamırdı; bu orijinal camaatın arasında pərişan vəziyyətdə yüyürək, axsaqların yanından, əyri qiçklərin üzərindən keçir, dəniz xərçəngləri yığımına rast gəlmiş ingilis donanması kimi eybəcərler yuvasının arasından keçməyə çalışırdı. O, geriyyə dönmək istəyirdi, lakin gecikmişdi: bütün bu güruh onun arxasında möhkəm bir divar çəkmişdi və bu divardan adlamaq keç-mək mümkün deyildi. Bir tərəfdən bu amansız dalğa, digər tərəfdən də qorxu və birdən-birə başının gicəllənməsi onu irəliyə doğru itə-ləyirdi; hər şey ona qorxunc bir rəyə kimi görünürdü. İrəli getmək-dən başqa çarəsi qalmamışdı.

Nəhayət, küçənin sonuna çatdı. Küçə geniş bir meydana çıxırdı. Bu meydana gecenin qatı qaranlığı arasından minlərcə işıq görü-nürdü. Qrenquar ayaqlarının sürəti sayəsində ondan kabus kimi əl çəkməyən bu üç topaldan qaça biləcəyini ümid bəsləyərək yüyürdü.

Birdən total əlindəki qoltuq ağaclarını bir kənara atdı və: “Ey insançıq, hara qaçırsan?” – deyər bağıraraq Paris gəmenlərinin belə qiblə edəcəyi sürətlə onun dalınca yüyürməyə başladı. Beləyri isə vücudunu dikəldərək ayağa durdu və başındakı şlyapasını götürüb Qrenquarın başına basdı. Kor isə parlayan gözləri ilə onun gözlə-rinin içinə baxdı.

Zavallı şair qorxmuş halda bağıraraq:

– Mən haradayam? – dedi.

Dördüncü kabus əvvəlkilərə yaxınlaşaraq cavab verdi:

– Möcüzələr Sarayında!

– Həqiqətən, burada qəribə möcüzələr baş verir. – Qrenquar mızıldandı. – Burada korların gözləri açılır, topallar yüyürməyə başlayırlar. Bəs bunlara nicat verən haradadır?

Qrenquarın yanındakılar məsum səsle gülüşdülər. Zavallı şair ətrafa boylandı. O həqiqətən Möcüzələr Sarayı deyilən bir yerdə idi; gecenin gec vaxtında heç bir namuslu adam anadan doğulduğu gündən bəri bu sehrli yerə gəlib çıxmamışdı; təsadüfən buraya gələn

polislər və məhkəmə məmurları burada izsiz-tozsuz qeyb olurdular; hər gecə bu oğurlar bataqlığının, Parisin simasındakı bu iyrənc yara-nın içinə, bu nəcis quyusuna bütün şəhərin dilənçiləri, bütün Paris səfilləri və quldurları doluşar, şəhər tezdən isə yenə oradan Parisin hər bir yerinə yayıldılar. Axşamlar Paris əhalisinin bütün avara və müfləxlorları öz evlərini bu qorxunc yuvaya daşıyırdılar; bura yalan-çılar və hiyləgərlər xəstəxanası idi; burada qaraçılara, kilsədən qovulmuş keşişlərə, məktəbdən çıxarılmış tələbələrə, alman, ispan, italyan və bir çox digər millətlərə, xristian, islam, yəhudi, bütperəst və bu kimi bir çox dinlərə mənsub olan quldurlara rast gəlmək müm-kün idi. Bunların hamısı bədənlərindəki yaralarını qəsdən daha da eşərək, gündüzlər sədəqə istəyir, gecələr isə qarətə məşğul olur-dular; bir sözlə, bura böyük bir paltar dolabı idi; Paris küçələrində qarətçilər, fahişələr və qatillər tərəfindən oynanılan və sonu olmayan komedyanın oyunçuları paltarlarını burada geyinib, burada da soyu-nurdular.

Bura geniş və daşla pis döşənmis bir meydan idi; zətən, o zama-nın bütün meydanları bu halda idi. Meydanın müxtəlif yerlərində ocaqlar qalanmışdı, ocaqların ətrafında qəribə-qəribə kölgələr qay-naşırdı. Onlar müxtəlif hərəkətlər edir, bağırır, hayqırırdılar; qəh-qəhə səslər, qadın söyüşmələri, uşaq ağlaması eşidilirdi. Ocaqların içində qabaran qollar və başlar minlərcə qəribə hərəkətlər edirdi-lər. Ara-sıra ocağın şöləsilə işıqlanmış yerdə kölgə görünürdü; bu kölgənin insan, yoxsa köpek olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyildi. Kişiyə qadın arasında, insanla heyvan arasındakı bütün fərqlər bu şeytanlar və cadugərlər yığıncağında silinib qeyb olur, hər şey iyrənc bir yığın halında birləşib, eybəcər bir vəhətdə əmələ gəlirdi.

Qrenquar pərişan olduğuna baxmayaraq, ocaqların xəlifə titrə-yon işığında bu böyük meydanın ətrafındakı əski və çirkin evlərin qaranlıq kölgələrini gördü; öyilmiş, soyulmuş, fəsadları kif basmış, bir və ya iki işıqlı pəncərəsi olan bu evlər qaranlıqda bir cərgəyə düzülərək qımıldayan gözlərlə yığıncağa baxan qasqabaqlı, çirkin, və böyük qoca qarı başlarına bənzəyirdi.

Bura onun tanımadığı məchul, eşidilməmiş, uyğunsuz, sürünən, qaynayan, qorxunc və tamamilə yeni bir aləm idi.

Qrenquar özünü büsbütün itirmişdi. Üç nəfər dilənçi kəlbətin kimi ondan yapışmış, ətrafında mələşən və hürən bir dəstə dilənçi onu

büsbütün susdurmuşdu. Bədbəxt Qrenquar bu axşam şənbə olub-olmadığını xatırlamağa çalışırdı. Lakin bütün söyləri əbəsi idi. Hafizə və düşüncələrinin ipi qırılmışdı; gördükləri ilə hiss etdikləri arasında təəddüd edərək, hər şeyə şübhəli nəzərlə baxır, həll edibə bilməyən bu məsələlər üzərində baş sındırırdı:

– Əgər mən mövcudamsa, demək, bütün bu gördüklərim həqiqətdir? Əgər bu həqiqətdirsə, mən mövcudam, ya yox?

Bu halda, onu əhatə edən və bar-bar bağıran camaatın arasından aydın bir səs eşidildi:

– Onu kralımızın yanına aparaq! Onu kralımızın yanına aparaq! Qrenquar öz-özünə söylənərək:

– Ya Məryəm! – dedi, – burada da kral varmış! Əminəm ki, o, keçidir!

Kütlə bir-birinə qarışaraq təkrar edirdi:

– Kralın hüzuruna, kralın hüzuruna!

Onu darta-darta haraya isə apardılar. Hər kəs onun ötəyindən yapışmağa soy edirdi. Lakin birinci yanaşmış üç dilənçi onu buraxmır və başqalarının olından dartaaraq bağırırdılar:

– O bizimdir, o bizimdir!

Zavallı şairin onsuz da köhnəlmiş bürüncəyi bu darta-dartda büsbütün möhv oldu.

Bu dəhşətli meydandan keçəndə hiss etdi ki, yavaş-yavaş ağılı yerinə gəlir; bir neçə addım atar-atmaz artıq ətrafındakı hər şeyi anladı; yavaş-yavaş onu əhatə edən mühitə alışmağa başladı. İlk dəqiqələrdə onun şair tənəyyülü, yaxud da tamamilə başqa bir şey, yəni boş mədəsindən qalxan buxar ətrafı dumanlandırıraq onu əhatə edən hər şeyin üzərinə pərdə çəkmiş, dəhşətdən başqa nəşə görməsinə mane olmuşdu. Bu dəhşət hər şeyin şəklini itirir, yaxud böyüdüür, iyirncə bir hala salır, qorxunc bir yığınca bənzədir, hər şeyi şəraba, insanları isə kabusa döndərirdi. İndisə ətrafındakı həqiqi həyat göründü. Bu həqiqət istər-istəməz gözlərinə görünür, az qala ayağının altına girirdi; bu həqiqi həyat onun əvvəl yaratdığı qorxunc xəyalını yavaş-yavaş puc edirdi. Çox keçmədi ki, Qrenquar Stiks dalgaları üzərində deyil, palçıq içində yeridiyini, ətrafındakıların şeytan deyil, quldur olduqlarını, ortalıqda ruh deyil, sadəcə olaraq həyat olduğunu anladı. Çünki bu kimi hadisələrdə quldurla namuslu bir adam arasında qiymətli vasitə olan pul kisəsi yox idi. Nəhayət, ətrafındakı bu dəlixanaya böyük soyuqqanlıqla baxdıqdan sonra,

cadugörələrin məclisində deyil, bəlkə də sadəcə bir meydanada olduğunu anladı.

Həqiqətən, Möcüzələr Sarayı deyilən bu yer meydanadan başqa bir şey deyil idi. Lakin bu meyxana quldurlar və qaçaqlar meyxnası idi.

Cır-cındırlı mühafizə dəstəsi, nəhayət, onu aparıb lazımı yərə çatdırdığı zaman, gözələrinin qarşısında canlanan tamaşa onu şəir ələminə, hətta, cəhənnəm şəir ələminə belə qaytararaq iqtidarında deyildi. Bu yer yalnız adı və qaba bir meyxana idi. Əgər bu hadisə on beşinci əsrdə olmasaydı, Qrenquarın Mikel-Anjelodan Qalloya qədər endiyini qəti surətdə söyləyə bilirdik.

Böyük, yuvarlaq sal das üzərində qalanmış və alovlu dillərilə üstü boş sacayağın dəmirələrini qıpqırmızı qızartmış böyük bir ocağın ətrafına solıqşəzəsinə bir neçə eski masa düzülmüşdü; ilk baxışdan heç bir həndəsi gözün bunları bir-birinə uyğun düzmək, yaxud da heç olmasa küncələrini bir-birinə uyğun şəkildə qoymaq üçün nəzər salmadığı aydınca görünürdü. Masaların üzərində şərab, yaxud ağ pivə bardaqları vardı, bunların ətrafında isə şərabdan və ocağın hərarətindən qıpqırmızı qızarmış və eys-ışrətlə məşğul olan çoxlu adam görünürdü. Şən üzlü və yekəqarın bir kişi gurlutu salaraq, açıqdən-açığa, ehtimal ki, çox da xoş əqləqə malik olmayan şişman bir qadını qucaqlayıv və öpürdü. Bu adam qaçqın bir əsgərə, fit çala-çala öz yalançı yarasının sarığını açan və səhərdən bəri yüzlərcə tənzi ilə sarınmış sağlın və qüvvətli ayağın düzəldən oyunbaza bənzəyirdi. Əslində isə bu adam hər səhər öküq qanı və filbahar çiçəyilə özünə yaralı ayaq düzəldən fırıldaqçıydı. Ondən iki masa uzaqlıqda zəvvar paltarında başqa bir fırıldaqçı oturmuşdu; öyrəndiyi kədərli bir nəğməni unutmamaq üçün təkrar etdiyi görünürdü. Bir az o tərəfdə gənc bir oğlan çəməş drəqşin əsgərindən yalandan qaçış ələməki dərsi alırdı; həmin drəqşin sabun qırığını çeynəmək kimi olduqca sadə bir üsulla ağızdan köpük çıxarməğın mümkün olduğunu öyrədirdi. Onun yanında oturmuş vodyanka xəstəliyindən əziyyət çəkən biri qamını boşaltdığından qorxu masasının yanında həmin axşam oğurlanmış bir uşaq üstündə mübahisə edən dörd, ya beş nəfər oğru burunlarını əlləri ilə tutmağa məcbur oldu.

Onu qeyd edim ki, bütün bu çirkin adətlər iki əsr sonra, Sovəlm söylədiyi kimi, kral sarayına çox öyləncəli görünmüş; krala kəf vermək üçün kiçik Burbon sarayında səhnədə göstərilmiş və dörd

hissədən ibarət olan "Gecə" baletinin müqəddiməsini təşkil etmişdi. 1653-cü ildə yaşamış adamlardan biri olavə edir ki: "Möcüzələr Sarayının hongamələri heç zaman bu qədər müvəffəqiyyətlə göstərilənməmişdi. Bənsərad belə bu münasibətlə gözəl şeyrlər yazmışdı".

Hər tərəfdən uca qəhqəhə səsləri, nalayiq nəğmələr eşidilirdi. Heç kəs yanındakını dinləmir, özü üçün mahni oxuyur, ara-sıra söyüş və hədyanlar yağdırırdı. Bəziləri şərab pialələrini bir-birinə toqquşdurur və bu toqquşmalarda bir-birilə savaşımağa başlayaraq, pialələri sındırır, şərab cındırlarının üzərinə axıb-tökülürdü. İri bir köpək ocağa hüdü; uşaqlar da bu eys-işrətdə iştirak edir, təzəcə oğurlanmış uşaqsə bar-bar bağırırdı. Dörd yanında bir uşaq ayaqlarını havada oynadaraq və çənəsini masanın üzərinə dirəyərək dalgın-dalgın düşünürdü. Üçüncü bir uşaq vüqarı görkəmdə əriməkdə olan şamın piyini masanın üzərinə yaxırdı. Nəhayət, dördüncü uşaq palçıqın içində dizi üstə oturub, var gücü ilə əlindəki kirəmit parçasını qazana vurur, Stradivariusun belə özündən getməsinə belə səbəb ola biləcək qərribə səslər çıxarırdı.

Ocağın yanına ağziüstə qoyulmuş çəlləyin üzərində bir dilənçi əyləşmişdi. Bu çəllək kralın taxtı, dilənçi isə bu qərribə səltənətin kralı idi.

Qrenquarı tutmuş üç dilənçi onu çəlləyin yanına apardı. Birdən ətraf sükut çökdü, yalnız uşaq yenə də əlindəki kirəmitlə qazanı döyəcləyirdi. Qrenquar na başını qaldırmağa, nə də nəfəs almağa cürət etmirdi.

Onu götürmüş adamlardan biri:

– Ey, insancıq, papağını çıxarsana! – dedi. Qrenquar bu sözlərin nə olduğunu başa düşənədək başqa bir dilənçi onun papağını başından qopardı. Qrenquarın papağı çox köhnə olsa da, hər halda onu günəşdən və yağışdan bir qədər qoruya bilərdi. Qrenquar yalnız ah çəkdi.

Bu zaman taxtında əyləşmiş kral soruşdu:

– Bu haramzada kimdir?

Qrenquar diksindi. Bu səs bir qədər təhdidlə guruldasa da, ona başqa bir səsi xatırlatdı; həmin səs bu gün onun mistəriyasına ilk zərbəni endirmiş və xırıltili səslə bütün salona bağırırmışdı: "Məsih eşqinə, sədəqə verin!" Qrenquar başını qaldırmağa qərar verdi: onun qarşısındakı həqiqətən Klopen Trulyefu idi.

Klopen Trulyefu taxtda əyləşsə də, cındırlarını tərk etməmişdi, yalnız əlinin üzərindəki iyrəncə yara yox olmuşdu. Əlində xam qayıtdan qamçı vardı; belə qamçı camaatı qovalayan şəhər qarovulçularının əlində olur; Klopen Trulyefunun başında yuxarısı qapalı, yuvarlaq bir şey vardı; bunun uşaq papağı, yoxsa tac olduğunu müəyyənəldirmək çətin məsələydi. Doğrusu, hər ikisinə bənzəyirdi.

Qrenquar bu güruhun kralı olan nifrət etdiyi bu dilənçini tanıdıqda özü də bilmədən bir az ürəkcləndi:

– Cənab... – dedi. – Monsenyor... Ser... Sizi necə adlandırmıyı amr edersiniz? – saymağa başladığı rütbələri davam etməyi, yaxud dayanmağı, yuxarıdan-aşağıya, yaxud aşağıdan-yuxarı sadalamaq lazım gəldiyini özü belə bilmədən soruşdu.

– Fərqi yoxdur, nə cür istəyirsən çağır! İstəyirsən monsenyor, istəyirsən ser, yaxud sadəcə yoldaş de, amma bir az tez ol. Sən özünü müdafiə etmək üçün nə deyə bilərsən?

Qrenquar öz-özünə: "Özümü müdafiə etmək? – dedi. – Bu heç də mənim xoşuma gəlmir".

Bundan sonra Qrenquar dili dolaşa-dolaşa danışmağa başladı:

– Mən həmin adamamı ki, bu gün şəhər təzclən...

– Zəhrimar olsun! – Klopen onun sözünü kəsdi. – Ay axmaq, səndən yalnız adını soruşurlar, başqa bir şey soruşan yoxdur. Mənə bax, sən üç böyük və qüdrətli hökmdarın hüsurundasən: əvvəla mənim, oğrular səltənətinin baş hökmdarı Klopen Trulyefunun; sonra isə Misir və qaraçılar hersoqu Matvey Quniadi Spiqalinin; bu orada başısağıqlı oturan sarıbənzil qocadır. Nəhayət, üçüncü hökmdar Qalileya padşahı Gilyom Russodur; bu həmin şişman adamdır ki, yaramaz bir qadınla məşğul olduğu üçün bizi dinləmək belə istəmir. Biz səni mühakimə edənlərik. Sən cibgir olmadığın halda cibgirlər səltənətinə daxil olmasan və bununla bizim şəhərimizin imtiyazlarını pozmuşsan. Əgər sən oğrular, hiyləgərlər, quldurlar, səfillər, yaxud heç olmasa, dilənçilər itifaqına mənsub olduğunu sübut edə bilməsən, bil ki, böyük bir cozaya düşər olacaqsan. De görək, sən bu zümərəldən birinə mənsubsan? Özünə bəraət qazandıрмаq üçün çalış, nəyə haqqın olduğunu söylə!

Qrenquar dedi:

– Təəssüf! Mən bu şəərəfə layiq deyiləm... mən yalnız bir müəllifəm...

Trulyefu onu danışmağa belə qoymayaraq, sözünü kəsdi:

– Yetər! Sən bu saat dar ağacına çəkiləcəksən! Cənab vətəndaşlar, namuslu vətəndaşlar, bu sadə bir şeydir: siz öz yerinizdə bizimlə nə cür rəftar edirsinizsə, biz də öz çirəmizdə sizinlə elə rəftar edirik. Siz səfilləri nə cür qanunlarla mühakimə edirsinizsə, səfillər də sizi eyni qanunlarla mühakimə edir. Əgər bu sizin xoşunuza gəlmirsə, qəbahət bizdə deyildir. Ara-sıra kəndir xaltanın arasından namuslu bir adamın da sifəti görünməlidir: bu hal homin xaltanı daha da şərəfləndirər. Belə, dostum, tez ol! Əynindəki cır-cındırlarını orada oturan xanımlara payla! Bizim uşaqlar ləzzət alsınlar deyə mən səni asdırmağı əmr edəcəyəm, sən də hələlik kiseni onlara ver: heç olmasa içməyə bir şeyləri olar. Əgər sən, sizin yerlərdə Allaha ibadət deyilən şeyi icra etmək istəyirsənsə, buyur, həmin daxməyə daxil ol; orada sən bir az bundan əvvəl başqa şeylərlə bərabər kilsədən oğurlanmış olan mehrabı tapa bilərsən. Sənə dörd doqquş möhlət verilir.

Bu nitq heç də təsəlliverici bir şey deyildi.

Qalileya padşahı bağırdı:

– Mərhəbə, Klopen Trulıyefu! Vallah mərhəbə! – və heyrotindən əlindəki piyaləni masaya vurub sındırdı; bu cür moizəni müqəddəs papa həzrətləri belə söyləyə bilməzdi.

Qrenquar sakit bir səslə (nə cür oldusa o, tamamilə soyuqqanlılıqla və gur səslə) danışmağa başladı:

– Krallar və hökmdarlar! Ehtimal ki, siz çox yanırsınız. Mənim adım Pyer Qrenquardır. Mən şairəm. Mən bu gün səhər məhkəməsinin böyük salonunda tamaşaya qoyulan həmin misteriyanın müəllifiyəm.

Klopen:

– Belə söylə, demək o sənsənmiş! – dedi. – Bəs necə! Bəs necə! Mən özüm bu gün orada idim. Lakin, yoldaş, bura bax! Sən necə xəyal edirsən, səhər tezdən doyunca bizim zəhləmizi tökdüyün halda bu axşam səni asmayacağımı zənn edirsən? Söylə, sən nə fikirdəsen?

Qrenquar: “İşlər xarəbdir”, – düşündü, lakin yenə son vasitəyə müraciət etdi, – sözüne davam edərək:

– Mən şairlərin nə üçün sizin şərfəli ittifaqınıza daxil edilmədiyini anlamıram. Axır Ezop bir səfil idi. Homer – dilənçi idi, Merkuri isə oğurların Allahı olmuşdur...

Klopen onun sözünü kəsərək:

– Sən yenə orada nə çərilənməyə başlamısan! – dedi. – Buyur dar ağacına, iş qurtarsın getsin!

Qrenquar həyatını addımbaaddım müdafiə etməyə qərar verərək etiraz etdi:

– Şərəfətli ağam, bağışlayın, məsələ danışmağa layiq bir məsələdir... Gözləyin... bir doqquş gözləyin, sözümlə dinləmədən məni asmağı arzu etməsəniz, deyilmi?

Zavallının səsinə həqiqətən ətrafındakı gurultu batırırdı. Balaca uşaq getdikcə qızıqaraq daha bərkdən qazanı tiqıldadırdı. Qoca bir qarının sacayağın üzərinə qoyduğu piyqabı isə amansızcasına çatırdıyaraq buğlanırdı.

Klopen Trulıyefu, Misir hersoqu və Qalileya hökmdarı ilə məslə-hətləşmək istədi. Qalileya hökmdarı tamam sərxoş idi. Bundan sonra Klopen: “Sükut!” – deyə bağırdı. Boş qazanca və piyqabı onun əmrini dinləməyərək öz duetlərini oxumağa davam etdikləri üçün, çəlləyin üzərindən sıçrayıb bir ayağı ilə qazanı, o biri ayağı ilə piyqabını fırlatdı. Qazan uşaqla bərabər on addım geriyyə düşdü, piyqabı isə ocağın üstünə aşdı. Bundan sonra Klopen Trulıyefu nə uşağın ağlamasına, nə də gözləmədiyi halda şamdan məhrum olan qoca qarının sakit mırıltısına heç bir əhəmiyyət verməyərək, yenə böyük bir vüqarla öz taxtdına öyləşdi.

Klopenin işarəsilə bu qəribo padşahlığın bütün məmurları onun ətrafında nal şəklində toplaşdı; Qrenquar bunların ortasında dayanaraq öz həyatını xilas etməyə hazırlaşdı. Bu əski-üşküdən, cırcırdan, baltalardan, yaballardan, bir-birinə dolaşan ayaqlardan, çılpq və yoğun qollardan, mənasız və tutqun gic simalardan ibarət bir yarımdairəydi. Bu güruhun ortasında olan Klopen Trulıyefu həmin məclisin sədri, təbəələrinin kralı kimi çəlləyin üzərində oturması, heyvani simasına nəcib rəng verən gözlərinin vəhşi parıltısı, qəddar, lovgə görünüşü ilə nəzəri cəlb edirdi: o, donuz başları arasındakı qaban başına bənzəyirdi.

Qabarlı əli ilə çirkin çənəsini tumarlayaraq Qrenquara müraciət etdi və dedi:

– Mənə bax! Mən səni asmamaq üçün heç bir səbəb görmürəm. Doğrudur, bu sənin xoşuna gəlmir – səni başa düşmək olar: namuslu adamlar bu cür şeylərə adət etməyiblər. Siz şəhərlilər buna öyrəşməmişiz, kim bilir, nə düşünürsünüz! Lakin hər halda bilməlisən, biz sənin pisliliyini istəmirik. Bu çətinlikdən qurtulmaq üçün mən sənə olduqca sadə bir şey təklif edə bilərəm: bizimlə birleş.

Bu təklifin Qrenquara necə təsir bağışladığını təsəvvür edə bilərsiniz. O artıq özünü məhv olmuş sayırdı, amma birdən-birə qarşısında ümid işığı parlamışdı. O böyük ehtirasla bu ümidin etəyindən yapışdı.

– Əlbəttə, məmnuniyyətlə razıyam, – cavab verdi.

Klopen sözlünə davam edərək:

– Sən xırda cibgirlər sırasına daxil olmağa razı olursanmı? – dedi.

Qrenquar cavab verdi:

– Bəli, xırda cibgirlər sırasına daxil olmağa razıyam.

– Sən özünü azad vətəndaşlar icmasının bir üzvü sayırsanmı?

– Bəli, mən özümü azad vətəndaşlar icmasının üzvü sayıram.

– Bizim səltənətimizin təbəəsi olursan, deyilmi?

– Bəli, sizin səltənətinizin təbəəsi oluram.

– Sərsəri olursan, deyilmi?

– Bəli, sərsəri oluram.

– Canla-başlamı?

– Canla-başla.

Bu zaman kral dedi:

– Buna baxmayaraq, sən yenə də asılacaqsan.

– Belə də iş olar! – şair yalnız bunu söyləyə bildi.

Klopen halını pozmadan sözlünə davam etdi:

– Yalnız bir fərqi var, – dedi, – bir az sonra asılacaqsan. Həm də böyük bir təntənəylə, şanlı Paris şəhərinin hesabına, gözəl, daşdan qaynalmış dar ağacıdan və namuslu insanlar tərəfindən asılacaqsan. Hər halda bu da bir təsəllidir.

Qrenquar cavab verdi:

– Tamamilə doğru buyursunuz.

– Burada sən üçün başqa mənfəətlər də var. “Azad vətəndaş” olduğun üçün, küçələri təmizləməyəcək, işıq yandırmayacaq, yoxsulların xeyrinə heç bir vergi verməyəcəksən, halbuki bütün başqa parislilər bunu etməyə məcburdurlar.

Şair cavab verdi:

– Siz deyən olsun, mən razıyam. Mən sərsəri, cibgir, “azad vətəndaş”, bir sözlə, hər şey, nə istərsəniz olmağa hazıram. Bunu da sizə söyləyə bilərəm ki, mən daha çoxdan bu sənətlərin sahibi olmuşam, çünki mən bir filosofam; sizə də gözəlcə məlumdur ki, hər şey fəlsəfədən doğar.

Trulyefu qaşlarını çataraq:

– Dostum, sən məni nə zənn edirsən? – dedi, – sən nə boş-boş çərənləyirsən! Mən yəhudi dilini başa düşmürəm, zətən bu bizim sənətimiz üçün tamamilə artıq bir şeydir. Mən artıq oğurluq belə etmürəm, – bir az yuxarıya qalx, mən adam öldürürəm. Mən cibgir deyiləm, qatiləm, anladınmı?

Qrenquar acıqlı və qırıq bir səsle söylənilmiş bu sözlərin arasına bir neçə üzr kəlməsi daxil etməyə çalışdı.

– Şərəfətli ağam, bağışlayın, – dedi, – bu yəhudi dilində deyil, latıncadır.

Klopen getdikcə daha da qızısqaraq bağırdı:

– Mən sənə yəhudi olmadığımı söyləyirəm. Vay sən, məlun yəhudi! Bu saat ömrü edərəm, odur, orada sənənin yanında dayanmış zavallı alverçi yəhudi ilə birlikdə sənə dar ağacından assınlar. Mən o yəhudinin hazırladığı saxta pulları boğazına bağlayıb, dar ağacından asılmış halda görmək arzusundayam.

Bu sözlərlə Klopen barmağını bir az bundan əvvəl Qrenquara “Sədəqə lütf edin” söyləyən kiçikboylu, saqqallı, macar yəhudisinə doğru uzatdı; bu yəhudi fransızca başa düşmədiyindən, hirsli hökmdarın qəzəbinə səbəb olduğunu anlamayaraq təəccüblə baxırdı.

Lakin Klopen yavaş-yavaş sakit olmağa başladı və nəhayət, bizim şairə dedi:

– Vay sən, yaramaz, demək, bizim aramızda yaşamaq istəyirsən?

Şair cavab verdi:

– Buna heç bir şübhə ola bilməz!

Klopen hirsle:

– Arzu etmək kafi deyil, – dedi, – tokcə arzu etməklə adama libas tikilməz, arzu yalnız cənnətə vasil olmaq üçün yaraya bilər; cənnətlə oğurluq isə – tamamilə bir-birinə zidd olan şeylərdir. Bizim mühtimizə qəbul edilmək şərafətinə nail olmaq üçün, sən nəyə layiq olduğuna isbat etməlisən. Buyur, bu müqəvvanı yoxla görüm.

Qrenquar cavab verdi:

– Nə əmr etsəniz, yoxlamağa hazıram!

Klopenin işarəsi ilə, bir neçə cibgir camaatdan ayrıldı və bir neçə dəqiqə sonra dallarınca bir şeyi sürüyə-sürüyə gəldilər. Gətirdikləri şey iki dirokdən ibarət idi, uclarına da iki kürək bitişdirilmişdi. Kürəklər torpağa sancıldıqda diroklər dik dayanırdı. Diroklərin üst uclarının üzərinə bir ağac qoydular, beləcə, gözəl görünüşlü və

səyyar bir dar ağacı omələ götürdilər. Bir anda hazır olan dar ağacı Qrenquarın heyrətinə səbəb oldu. Burada hər şey yerində idi. Kəndir belə üstdəki ağacdən gözəl şəkildə sallanırdı.

Qrenquar bir az narahat olaraq öz-özünə:

– Onlar bunu nə üçün düzəldirlər? – dedi. Lakin bu zaman eşidilən zıncırov səsi, onun diqqətini başqa bir şeyə cəlb etdi. Kəndirdən quşları qorxutmaq üçün istifadə olunan qırıncı bir paltar geyindirilmiş bir müqəvvanı asmağa başladılar. Müqəvvanın üzərindən o qədər zıncırov asmışdılar ki, bunlarla otuzadək ispan qatırını bəzəmək olardı. Zıncırovlar kəndirin təpənması bitincəyə qədər səsləndilər.

Klopen müqəvvanın altındakı köhnə sınıq-salxaq skamyanı Qrenquara göstərərək:

– Onun üzərinə çıx! – dedi.

Qrenquar cəsarət edərək:

– Amma, – dedi, – mən onun üzərinə çıxsam, boynumu sındıra bilərəm, sizin skamyanız Marsialın beytləri kimi axsayır. Onun bir misrasının ölçüsü – heksametr, o biri isə pentametrdir.

Klopen onun üzərinə bağıraraq:

– Sənə çıx deyirəm! – dedi.

Qrenquar silkələnən skamyanın üzərinə çıxdı və bir qədər soyətdikdən sonra, nəhayət, onun üzərində müvazinat yarada bildi.

Trulyefu sözünə davam etdi:

– İndi isə sağ ayağını sol ayağının dalına keçir və sol ayağının barmaqları üzərində dur.

Qrenquar dedi:

– Əlahəzrət, siz mütləq mənim boynumun sınmasını istəyirsiniz?

Klopen çiyinlərini oynadaraq:

– Mənə bax, dostum, – dedi, – sən doğrudan da lap həddindən artıq boşboğazlıq edirsən. Mən məsələni iki sözlə sənə izah edə bilərəm. Söylədiyim kimi, sən sol ayağının barmaqları üzərində qalxırsan və əlin müqəvvanın cibinə çatır; onun cibini yoxlayır və oradakı kəsni çıxararsan. Əgər bunu edərkən bir zıncırov belə cıncıldamasa, demək, sən cibgir olmağa layiqsən. Bundan sonra isə səni bir həftə ərzində yaxşıca döyəcləmək qalır.

Qrenquar dedi:

– Səy edərəm. Birdən zıncırovlar səslənməyə başladı?

– O zaman asılacaqsan, anladınmı?

Qrenquar cavab verdi:

– Heç bir şey anlamadım.

– Elə isə bir dəfə də qulaq as. Sən müqəvvanı qurdalayay və cibindəki kəsni çıxararsan; əgər bu əməliyyat əsnasında zıncırovlardan biri belə səslənsə, sən asılmalı olacaqsan. İndi başa düşdünmü?

Qrenquar dedi:

– Yaxşı, başa düşdüm! Bos sonra?

– Əgər bir zıncırov belə səslənmədən kəsni çıxara bilsən, cibgir olacaqsan və bir həftə ərzində döyülecəksən. İndi aydındır?

– Yox, şərəfətli ağam, hələ hər şey aydın deyil – dedi. – Mənim burada qazancım nədir: müvəffəq olmasam asılacağam, müvəffəq olsam – döyülcəyəm?

Klopen bağırdı:

– Bos cibgirdlər ittifaqına qəbul olunmaq sənə üçün heç bir şeydir? Biz səni, sənə mənfəəti olduğu üçün döyəcəyik; sən döyülməyə adət etməlisən.

Şair cavab verdi:

– Sizdən çox razıyam!

Klopen ayağı ilə çəlləyin üzərinə elə vurdu ki, gurultu bütün meydana yayıldı.

– Yaxşı, tez ol! – dedi. – Müqəvvanı yoxla, qurtar getsin! Lakin sənə qabaqcadan söyləyirəm, əgər bir zıncırov belə səslənsə, uyğun əvəzinə sənə özünü asacaqlar.

Cibgirdlər güruhu başçıların bu sözlərini eşidər-eşitməz əl çalmağa başladılar və elə amansız qəhqəhəylə dar ağacını əhatə etdilər ki, Qrenquar hər şeyin onlar üçün yalnız oyləncə olduğunu və onlardan aman gözləmənin əbəs olduğunu aydınca başa düşdü. Odu ki, Qrenquar hər şeydən əlini üzdü; yalnız bu çətin əməliyyatı edə biləcəyinə zəif ümid bəsləyirdi. Odu ki, bunu etməyə qərar verdi. Öncə ciblərini boşaltmalı olduğu müqəvvaya sarı dönüb səmimi dua oxudu. Ətrafındakı cibgirdlərdən fərqli olaraq müqəvvada mərhəmət oyada biləcəyinə tam inanırdı. Bu saysız-hesabsız zıncırovlar və onların kiçik dilləri fısıldayaraq onu sənəməyə hazırlaşan ilan dişlərinə bənzəyirdi.

Öz-özünə:

– Yəni monim bütün həyatım bu zıncırovların xəlifə titrəməsinə
dəndir? – dedi. Sonra əllərini ibadətə hazırlamış kimi sinəsinə
qoyub davam etdi:

– Ey zıncırovlar, sizə yalvarıram, cingildəməyin! Ey sevimli zıncırovlar, səslənməyin! Monim həyatımı xilas edin!

Qrenquar son dəfə Trulıyefuya müraciət etməyə qərar verərək
ondan soruşdu:

– Birdən mən əlimi uzatdığım zaman külək əsdi?

– O zaman da asılmalı olacaqsan! – Trulıyefu qaşlarını belə tərpətmədən cavab verdi.

Qrenquar nə yalvarış, nə də duanın heç bir nəticə verə bilməyəcəyini anladıqdan sonra bütün cəsarətini topladı, sağ ayağını sol ayağının dalına keçirdi, sol ayağının ucunda qalxdı və əlini uzatdı. Lakin o uyuga toxunar-toxunmaz bir ayağının üzərində dayanmış vücudu üç ayaq üzərində dayanmış skamyanın üstündə silkələndi; o tam sürürlü olaraq müqəvədən yapışmaq istədi, müvazinəti itirdi və ağır daş kimi yerə düşdü. Müqəvə bu zərbədən əvvəlcə fırlandı, sonra isə dar ağacından sallanmağa başladı. Mənlərə zıncırovun möşum səsi qulaqlarında cingildədi.

– Lənət olsun! – Qrenquar bağırdı və üzüqoylu yerə yığılıqdan sonra ölü kimi oradaca qaldı.

O, başının üzərindəki zıncırovların qorxunc və məlun səslərinin davam etdiyini aydınca eşidirdi. Cibgirlərin iblisənə qəhqəhələri zıncırovların səslərinə qarışmışdı. Nəhayət, Trulıyefunun səsi eşidildi:

– Ey, bu sarsağı ayağa qaldırın və bu saat dar ağacından asın.

Qrenquar ayağa durdu. Uyuq dar ağacından düşürülmüş və yerə şair üçün hazırlanmışdı. Onu skamyanın üzərinə çıxmağa məcbur etdilər. Klopen ona yaxınlaşdı, öz əli ilə ilgoyi onun boynuna keçirdi və əli ilə çiyinlə vuraçaq:

– Əlvəda dostum! – dedi. – Artıq sən bundan qurtulmazsan. Artıq heç bir şey səni xilas edə bilməz.

“Aman verin” sözləri Qrenquarın dodaqlarında donub qaldı. O ətrafına boylandı; heç bir ümid yox idi: hamı gülürdü.

Trulıyefu camaatdan ayrılmış ucaboşlu oğlana dedi:

– Belvin de l'Etual, dar ağacının üstünə çıx.

Belvin de l'Etual məharətlə dar ağacının üstünə çıxdı və Qrenquar bir dəqiqə sonra başını qaldırıqda, ov üzərinə pələng kimi atılmağa hazırlaşan bir adam gördü.

Klopen sözünə davam etdi:

– İndisə, sən, Andre-Leruj, mən əlimi əlimə vurur-vurmaz, skamyanı onun ayaqları altından çək, sən isə, Fransua Şant-Prün, oğlanın ayaqlarından dartsan, Belvin isə onun çiyinləri üzərinə atılar. Hamınız birdən edərsiniz, – anladınız mı?

Qrenquar titrədi.

Trulıyefu, milçəyin üzərinə atılmağa hazırlaşan hörümçək kimi hazır dayanmış cibgirlərə dedi:

– Haydı tez olun, hamınız birdən!

Zavallı şair müdhiş bir intizar dəqiqəsi keçirdi. Klopen hələ yamamış üzüm tənəyi çöplərini ayağı ilə sakitcə ocağa doğru itələyirdi. Sonra əllərini açdı və əl çalmağa hazırlaşaraq soruşdu:

– Hazırsınız mı?

Bir saniyə də keçsəydi – artıq hər şey bitmiş olacaqdı.

Trulıyefu, mənə bir zəhmət bəşir Trulıyefu bir şey yadına düşmüş kimi dayandı.

– Dayan, dayan! – o bağırdı, – az qalmışdı yadımdan çıxsın. Bizdə bir qadının onu qəbul edib-etməyəcəyini soruşmadan adam asmaq adət deyildir. Dostum, sənə son bir qurtuluş yolu da təklif edirəm: ya bizim qadınlardan birilə evlənməlisən, ya da dar ağacından asılmalı olacaqsan.

Bu qədim qaraçı adəti oxucuya nə qədər qəribə görünə də, hər halda bu gün belə əski ingilis qanunlarında mövcuddur. Maraqlananlar Beringtonun “Qeydlər”inə müraciət edə bilər.

Qrenquar rahat nəfəs aldı. Yarım saat ərzində ikinci dəfə onun üçün ümid işığı parlayırdı; ancaq artıq o heç bir şeyə ümid etməyə belə cəsarət etmirdi.

Klopen yenə çölləyin üzərinə çıxdı və oradan bağırdı:

– Ey, qarılar, qızlar, sizin aranızda bu sarsağa ora getmək istəyən yolunmuş bir pişik varmı? Ey Qolletta la-Şaron! Liza Truven! Simon Joduin! Mari Pyedebu! Tonna la-Lonq! Berarda Fanuel! Miqaela Jenal! Klavdiya Ronjoreye! Matürina Jironu! Ey, İzabella la-Tyerri! Bu oğlanı müftə olaraq kim almaq istəyir?

Şübhəsiz, Qrenquar indiki acınacaqlı vəziyyətində çox da dadlı loğmaya bənzəməzdi. Odur ki, qadınların hamısı Trulıyefunun təklifinə olduqca az həvəs göstərdilər. Zavallı Qrenquar yalnız bu səsləri eşidirdi: “Yox, yox, asın onu! Heç olmasa, nəşələnerik!”

Bununla belə, camaatdan üç qadın ayrıldı və onu daha yaxından seyr etmək üçün dar ağacına yaxınlaşdı. Qadınlardan biri şişman idi. Sifəti dördbucaq şəklindəydi. Zavallı şairin parça-parça edilmiş bürüncəyini və süzgül kimi dolik-deşik olan sürtüyünü nəzərdən keçirdi, üzünü turşudaraq: "Lap cır-cındırdır!" – dedi. Sonra Qrenquara müraciət edərkən soruşdu:

- Bürüncəyini göstərsənə!
- Bürüncəyimi itirmişəm... – Qrenquar cavab verdi.
- Bəs papağın hani?
- Papağımı əlimdən aldılar.
- Bəs çəkmələrin hani?
- Əfsus! Çəkmələrimin altı qopmuşdur.
- Bəs kəməni nə etdin?
- Mənim bir quruş param belə yoxdur.

Qadın arxasını ona doğru çevirərək:

– Yaxşı, həydi dar ağacına çıx, hələ bir az da təşəkkür et! – dedi.

İkinci qadın üzü qırıqlı, əsmə və çirkin bir qarı idi; çox da zərif olmayan bu cəmiyyət daxilində belə, o öz çirkinliyi ilə hər kəsin nəzər-diqqətini cəlb edirdi. Bu qarı Qrenquarın ətrafında bir müddət gəzirdi. Qrenquar onun iddialarından qorxmağa başlamışdı; lakin bu qadın da, nəhayət, "o, çox ariqdır" deyə söylənərək geri çəkildi.

Üçüncü qadın gənc bir qız idi; üzü xoş və tərəvətli idi.

Zavallı şair pıçıldayaraq:

– Məni xilas edin! – dedi.

Gənc qız bir təəssüflə ona baxdı, sonra başını aşağı salladı, tumanını özünə qatıraraq bir neçə saniyə tərəddüd içində dayandı. Qrenquar onun hər bir hərəkətini izləyirdi. Bu qız onun üçün ən son ümid işığıydı.

Nəhayət gənc qız:

– Yox! Yox! Hilyom Longji məni döyər, – dedi və yenə camaata qırıxdı.

Klopen:

– Eh dostum, səninki götürmür! – dedi. Sonra çəlləyin üzərində ayaq üstə duraraq, hərəracı səsinə təqlid edərək ucadan bağırmağa başladı və hamının gülüşməsinə səbəb oldu:

– Demək, kimse onu arzu etmir? Kimse, deyilmi? Bir-iki-üç! – bu sözlərdən sonra Klopen üzünü dar ağacına çevirdi və başını bula-yaraq əlavə etdi: – O sizin malınızdır!

Belvin de l'Etual, Andre Laruj, Fransua Şant-Prün yenə Qrenquara yaxınlaşdı.

Bu zaman kütlə qışqırmağa başladı:

– Esmeralda! Esmeralda!

Qrenquar diksindi və üzünü səslərin gəldiyi tərəfə çevirdi. Camaat geriye çəkilərək gənc və olduqca gözəl bir qıza yol açdı. O, qaraçı qızı idi.

Qrenquar vəziyyətinin faciəli olmasına baxmayaraq, ikinci dəfə bu adı eşidərkən gördüyü qəribə hadisələrə heyran qalaraq:

– Esmeralda! – dedi.

Onun gözəlliyinin və cazibəsinin təsiri bu müdhiş oğru yatağında belə hiss edilir kimi görünürdü. Bütün kişilər, hətta qadınlar belə ona yol verdi, onun peyda olması bütün qaba və sərt üzləri güldürdü.

Esmeralda yüngül addımlarla zavallıya yaxınlaşdı; qəşəng çəpiz də onunlaydı.

Qrenquar yarımcan vəziyyətdə idi. Qız bir neçə saniyə dinməzco ona baxdı.

Sonra ciddi bir səslə Klopenə soruşdu:

– Siz bu adamı asmaq istəyirsiniz?

Klopen cavab verdi:

– Bəli, bacıcan, – dedi, – Əgər sən onu özünə əl qəbul etməsən, asmalı olacağıq.

Esmeralda alt dodağını nazla turşudaraq:

– Yaxşı, mən onu qəbul edirəm... – dedi.

Qrenquar bu sözləri eşidər-eşitməz qəti surətdə əmin oldu ki, səhərdən indiyə qədər başına gələn hadisələr yuxudan başqa bir şey deyil, bu hadisə də onun nəticəsidir.

Xeyr, bu yuxu deyildi. Kəndiri boynundan çıxarıb, onu skamyanın üzərindən yerə düşürdükləri zaman artıq bunu yuxu olmadığını anladı. Qrenquar dərin həyəcan içində idi. Oturmağa məcbur oldu.

Qaraçılar padşahı heç bir söz söyləmədən bir saxsı kasa gətirdi. Qaraçı qız kasanı Qrenquara uzatdı və bu sözləri dedi: "Kasanı yerə atın". Kasa yerə düşdü və parça-parça oldu.

Sonra qaraçılar padşahı əllərini onların başlarına qoyaraq:

– Qardaşım, – dedi, – o sənin arvadındır; bacım – o sənin öndir. Dörd il bir-birinizlə yaşamalısınız. Həydi, gedin!

ZİFAF GECƏSİ

Bir neçə dəqiqə sonra bizim şair kiçik bir otaqda idi; otağın sivri qübbəsi vardı. Otaq yaxşıca qızdırılmış və qapalı idi; Qrenquar süfrə başında öyloşmüşdi. Süfrə sanki yaxınlıqdakı dolabın içində olan yeməli şeylərdən tezliklə üzərinə qoyulmasını gözləyirdi. Qrenquarın ürayından yaxşıca bir yataq və gözəl bir qızın ülfəti keçirdi. Bütün bu sərgüzəştə bir sehr vardı. Qrenquar özünü ciddi şəkildə sehrli nağıl qəhrəmanı saymağa başlayırdı; ara-sıra ətrafına göz gəzdirir və iki qanadlı balıq qoşulmuş odlu bir araba görəcəyini zənn edirdi; çünki yalnız belə bir araba onu sürətlə cəhənnəmdən çıxarıb cənnətə apara bilərdi. Ara-sıra sanki həqiqi həyata qayıtmaq və ayaqları altındakı zəmini büsbütün itirməmək üçün bürüncəyinin dəliklərini diqqətlə nəzərdən keçirirdi. O əsnada keçirdiyi müxtəlif duyğular nəticəsində düşüncəsi incə bir iplə həyata bağlanmışdı.

Gənc qız ona heç bir əhəmiyyət vermir kimi görünürdü: o, otaqda o yan-bu yana dolaşır, oradakı sadə mebelləri səliqəyə salır, keçisi ilə söhbət edir, müxtəlif qrimaslar edirdi. Nəhayət, masanın başında öyloşdü. Artıq Qrenquar ona diqqətlə baxa bilirdi.

Oxucu, bir zamanlar siz uşağdınız və bəlkə də bu gün hələ də uşaq kimi qaldığınız üçün özünüzdə xoşbəxt hiss edirsiniz. Çox ehtimal ki, siz dəfələrlə (məna qalsə, günlərimi) – ömrümün ən gözəl çağlarını bu işə sərf etmişəm) bir çay kənarında, aydın, günəşli bir gündə bir yaşıl, yaxud göy cırcıramanın koldan-kola uçmasını izləmisiniz. Sizin fikriniz və gözləriniz sürətli hərəkət etdikləri üçün seçilməsi belə çətin olan kiçik bir vücudun bir cüt lacivərdi və parıldayan qanadları ilə kiçik və qıjılayan bir ilgəm kimi uçduğunu seyr etmişdir. Qanadların titrəyişi arasından dumanlı şəkildə görünən bu uçan məxluq sizin nəzərinizdə bir xeyal, bir sərabə, seziilməyən və seçilməyən bir şeyə bənzərdi. Nəhayət, bu cırcırama zərif bir budanın ucuna qonardı; siz də nəfəs almamağa çalışaraq onun uzun, incə qanadlarını, uzun və minadan tikilmiş paltarını, almaz kimi parlayan gözlərini seyr edərdiniz. Nə böyük heyvətlə baxardınız! Onun yenə uçub gedəcəyindən və bütün xeyallarınızın pərişan olacağından qorxardınız. Bunu bir daha xatırlayın – o zaman siz indiye qədər yalnız rəqslər, nəğmələr və gurultular qasırğasında qımılday-

yan Esmeraldanı tamamilə yaxından seyr edə bilən Qrenquarın nələr hiss etdiyini anlırsınız.

Qrenquar getdikcə daha çox xeyala dalır, ona şüurlu şəkildə tamaşa edərək:

– Belə, – dedi, – demək Esmeralda belə imiş! İlahi varlıq! Kūçə rəqqasəsi! Nə qədər böyük, həm də nə qədər kiçik bir varlıq! O bu gün səhər mənim misteriyamın iflası uğramasına səbəb olmuş, indi isə məni ölümdən xilas edir. Mənim həm zalım, həm də mərhəmətli taleyim onun əlindədir. Çox gözəl qadındır! Əgər məni ölümdən xilas etdisə, görünür, mənə dəlicəsinə aşiq olmuşdur! – Sonra onun xasiyyət və fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən həqiqəti dərk etmiş kimi birdən ayağa durdu və öz-özünə düşündü: – Mən bunun necə olduğunu başa düşmürəm, amma hər halda mən onun əriyəm.

Qrenquar bu fikirlərin təsiri altında təşəbbüs göstərərək nəzakətlə gənc qıza yaxınlaşdı. Qız geriye çəkildi:

– Siz məndən nə istəyirsiniz?

Qrenquar özünün belə heyvətinə səbəb olan ehtiraslı səslə cavab verdi:

– Füsunkar Esmeralda, məgər özünüz başa düşmürsünüz?

Qaraçı qız gözlərini geniş açaraq ona baxdı:

– Mən sizin nə söyləmək istədiyinizi başa düşmürəm...

Qrenquar Möcüzələr Sarayının ən məsum sakiniylə tək qaldığını yadına salaraq getdikcə daha da qızıxdı və dedi:

– Mən təəccüb edirəm, sevgilim, məgər mən sənərin ərin və sən mənim arvadım deyilsən?

Qrenquar sadəlvəhcəsinə qızın belini qucaqladı. Lakin qız ani hərəkətlə otağın başqa bir küncünə sıçrayaraq onun əlindən çıxdı, yerə öyildi və qəddini düzəltəndə artıq əlində xəncər vardı. Qrenquar onun bu xəncəri haradan çıxardığını belə görmədi. Qız həyəcanlı və məğrur halda dayanmışdı; onun üst dodağı bir qədər qalxmış, burun pərləri genişlənmiş, yanaqları qızarmış, bəbəkləri geniş açılmışdı. Ağ keçidi o onun qarşısında dayanaraq yunu biz-biz olmuş, başını əyərək qəşəng və ulduzlu buynuzlarını Qrenquara doğru uzatmışdı. Bunlar hamısı bir anda baş verdi. Qız sancmağa hazırlaşan arıya bənzəyirdi.

Bizim filosof mat qaldı. Gözlərini gah keçiyə, gah da qıza dikirdi. Nəhayət, heyvəti bir qədər azaldıqdan sonra:

– Ya Məryəm! – dedi. – Bunlara nə olub?

Qaraçı qız sükutu pozaraq:

– Sən çox cürətli oğlanmısan! – dedi.

Qrenquar gülümsünərək:

– Bağışlayın, xanım, – dedi, – o halda nə üçün məni ərliyə qəbul etmirsiniz?

– Sən dar ağacından asılmaq istəyirdin?

– Demək, siz yalnız məni xilas etmək üçün mənə gəlməyə razı oldunuz? – sevgi xəyalları boş çıxan Qrenquar soruşdu.

– Başqa nə ola bilərdi ki?

Qrenquar dodağını dişlədi: “Görünür, mənim zənn etdiyim kimi deyilmi? – o halda nə üçün zavallı kasanı sındırdılar?”

Esmeraldanın xəncəri ilə keçinin buynuzları hələ də müdafiə mövqeyindəydi.

Şair ucadan dedi:

– Madmazel Esmeralda, gəlin razılaşaq. Mən məhkəmə quyruğu deyiləm və hökumətin qadağan etməsinə baxmayaraq, sizin Parisdə silah daşımağınızla işim yoxdur. Halbuki, siz çox ehtimal ki, bir həftə bundan əvvəl, özü ilə qamə daşıdığı üçün Noel Leqriven adlı birisinə böyük cərimə kəsildiyini gözəl bilirsiniz. Ancaq mənim bununla işim yoxdur. Qayıdıram öz məsələmə. Mən cənnətdəki payıma and içirəm ki, icazə vermədən və dəvət etmədən sizə qətiyyətlə yaxınlaşmayacağam; yalnız bir şey rica edirəm – mənə yemək verin.

Doğrusu, Qrenquar ehtirashə təbiətə malik deyildi; o qadınlara hücumla qalib gələn adamlardan da deyildi. Başqa işlərdə olduğu kimi, sevgi məsələlərində də gözləmək kimi tədbirlərə daha çox meyil edərdi. İndi ona böyük əzab verən aclıq əsnasında isə gözəl bir qadınla göz–gözü və qabaq–qabağa dadlı bir şam yeməyi yemək qəfildən təsadüf etdiyi bu sevgi sərgüzəştinin müqəddiməsi ilə nəticəsi arasında gözəl bir fasilə ola bilərdi.

Qaraçı qız heç bir söz demədi. Üzünü nifrətlə turşutdu, zərif başını quş kimi çevirdi, sonra ucadan güldü; xəncər yenə nəzərə çarpmadan yox oldu. Qrenquar arının öz iynəsini harada gizlətdiyini yenə də görə bilmədi. Bir dəqiqə sonra süfrədə bir parça çovdar çörəyi, bir parça piy, bir neçə alma və bir kasa ağ pivi göründü. Qrenquar bunları yeməyə başladı. Əlindəki bıçağın boşqaba zərbə çarpmasından bütün məhəbbətinin iştahə halına keçdiyini zənn etmək olardı. Gənc qız onun qarşısında oturmuş və dinməz–söyləməz ona

baxırdı; lakin fikri başqa şeylərlə məşğul idi; ara–sıra gülümsəyirdi; zərif və incə qolu ilə, ağıllı başını dizləri üzərinə qoymuş keçini oxşayırdı. Bu qarnqulluluq və xəyalat səhnəsini sarı mumdən qayırılmış bir şam işıqlandırır.

Qrenquar qarnını bir qədər doydurduqdan sonra utana–utana süfrənin üzərində yalnız bir alma qaldığını gördü.

– Bəs siz yemək istəmirsiniz? – soruşdu.

Esmeralda yalnız başını yırğaladı və gözlerini otağın tavanına dikdi.

Qrenquar öz–özünə: “Görəsən o nə düşündür?” – dedi və onun gözələrinin baxdığı سمتə baxaraq düşündü: “Qübbənin sonundakı daşdan qayırılmış balaca adam fiqurunun onun diqqətini bu qədər cəlb edəcəyinə inanmaq mümkün deyil. Hər halda mən ondan daha yaraşlıqlıyam, deyilmi?”

Sonra səsini ucaldıaraq yenidən danışmağa başladı:

– Madmazel!

Deyəsən, Esmeralda onun səsini eşitmirdi. O yenə ucadan təkrar etdi:

– Madmazel Esmeralda!

Əbəs idi. Gənc qızın xəyalı uzaqlarda dolaşırdı, Qrenquarın səsini onu geri qaytarmaq iqtidarında deyildi. Xoşbəxtlikdən keçə xanımının qolundan yapışaraq xəfifcə dartmağa başladı.

Qaraçı qız dərin yuxudan oyamış kimi:

– Calı, nə istəyirən? – dedi.

Qrenquar səhəbat etmək üçün fürsət tapdığına sevinərək:

– Keçi acdır, – cavab verdi.

Esmeralda ovcunda bir parça çörək xırdaladı və Caliyə uzatdı. Calı şux və zərif hərəkətlə yeməyə başladı. Qrenquar onu bir daha fikrə daltmağa qoymamaq üçün fürsətdən istifadə edərək yersiz bir sual verdi:

– Demək, əriniz olmadığımı arzu etmirsiniz?

Gənc qız diqqətlə ona baxdı və cavab verdi:

– Yox!

Qrenquar sözüünə davam edərək:

– Bəs sevgiliniz olmadığımı? – dedi.

Qız ağzını büzdü və yenə dedi:

– Yox!

Qrenquar yenə təkid edərək:

– Bəs dost olmadığımı? – dedi.

Qız yenə diqqətlə onun üzünə baxdı və bir az susub sonra cavab verdi:

– Bəlkə də.

Filosoflar üçün olduqca böyük qiymətə malik olan “bəlkə” sözü Qrenquarı xeyli cürətləndirdi.

– Bəs dostluğun nə olduğunu bilirsiniz?

Qaraçı qız cavab verdi:

– Bəli, bilirəm. Dostluq qardaş–bacı kimi bir canla, bir ruhla, bir-birinə təmas edən, bütövləşməyən bilməyən bir əlin iki barmağı kimi yaşamaq deməkdir.

Qrenquar dedi:

– Bəs, sevgi?

– O... sevgi? – Esmeralda cavab verdi və bu sözü söylərkən səsi titrədi, gözləri parladı. – Sevgi – küll halında bütövləşmiş iki varlıq deməkdir; sevgi – mələyə çevrilmiş qadın və kişidir. Sevgi – göylər və asiman deməkdir!

Bu sözləri söylərkən küçə rəqqasəsinin üzündə qeyri-adi bir gözəllik göründü. Bu gözəlliyi və sözlərindəki şərq həyəcanı bir-birini tamamlayaraq Qrenquarı heyrətə saldı. Esmeraldanın incə və al dodaqları xəlifcə gülümsəyirdi. Ayna üzərinə nəfəsdən dumanlı bir pərdə çökdüyü kimi, ara-sıra onun da aydın alnını xəlif bir dalğınlıq dumanı pərdələyirdi. Uzun, qara və ipək kirpikləri altından parlayan gözləri üzünə bəzən Rafaelin çəkdiyi qadınların üzündə görünən ülvə bir ruh bəxş edirdi.

Qrenquar yenə sual verməyə başladı:

– Yaxşı, söyləyin görək, sizin xoşunuza gəlmək üçün nə lazım-dır?

– Kişi olmaq lazımdır.

– Bəs mən kişi deyiləm?

– Kişilərin başında dəbilqə, yanında qılınc və dabanlarında qızıl mahımızlar olur.

Qrenquar dedi:

– Hə, demək, kişi süvari olmalıdır. Siz kimisə sevirsiniz?

Esmeralda bir dəqiqə düşündü, sonra mənalı tərzdə cavab verdi:

– Bu yaxınlarda biləcəyəm.

Şair mehriban səslə soruşdu:

– Olmazmı bu axşam bilirsiniz? Niyə də mənə sevməyəsiz?

Qız ciddi tərzdə cavab verdi:

– Çünki mən yalnız mənə müdafiə edə biləcək bir adamı sevbilərəm.

Qrenquar qızardı və susdu.

Gənc qızın iki saat bundan əvvəl düşdüyü təhlükəli vəziyyət əsnasında onu lazımınca müdafiə edə bilmədiyinə işarə etdiyi görünürdü. Keçən axşam baş verən hadisələr arasında bir qədər unudulmuş bu xatirə onun yadına düşdü. Əlini alnına vuraraq:

– Madmazel, – dedi, – yaxşı yadıma düşdü. Mən söhbəti görək həmin məsələdən başlayaydım; bir az pərişan olduğum üçün üzr istəyirəm. Siz Kvazimodonun pəncəsindən nə cür xilas ola bildiniz?

– Ah, məlun qozbel! – gənc qız titrəyərək bağırırdı və əlləri ilə üzünü qapadı. Qız sanki qızdırma içində titrəyirdi.

Qrenquar yenə də ümidini itirməyərək təsdiq etdi:

– Həqiqətən dəhşətli adamdır, – dedi. – Siz onun əlindən nə cür xilas ola bildiniz?

Esmeralda ah çəkdi, gülümsədi və susdu.

Qrenquar başqa yollarla yenə həmin məsələyə qayıtmağa çalışaraq soruşdu:

– Bəs sizi nə üçün təqib etdiyini bilirsiniz?

– Yox, bilmirəm, – Esmeralda cavab verdi, sonra birdən qızı-şaraq əlavə etdi:

– Zətən siz də mənə təqib edirsiniz. Sizin məqsədiniz nə idi?

Qrenquar cavab verdi:

– Doğrusu, mən özüm də məqsədimin nə olduğunu bilmirəm.

Hər ikisi susdu. Qrenquar bıçağı ilə masanın üzərində qurdalanırdı; gənc qız gülümsəyərək divara baxırdı, sanki divarın o tərəfində nəşə vardı. Sonra birdən–birə incə bir səslə ispan nəğməsi oxumağa başladı:

Gözəl, rəngin quşlar susar,

Torpaq...

Lakin nəğməni bitirmədi və burada sözünü kəsərək Calini oxşamağa başladı.

Qrenquar yenə sözə başlayaraq:

– Nə gözəl keçiniz var, – dedi.

– Bu mənim bacımdır, – qız cavab verdi.

Şair yenə soruşdu:

– Bəs sizin adınız nə üçün Esmeraldadır?¹

– Bilmirəm, – qız cavab verdi və bu sözlərlə boynundakı muncuq sapından asılmış xırdaca və uzunsov dua qabını korsajından çıxardı. Dua qabından kafur qoxusu gəlirdi. Yaşıl ipək parçadan tikilmişdi, içində zümrüd daşına bənzəyən iri və yaşıl bir muncuq vardı. Sonra muncuğu göstərərək:

– Bəlkə buna görə, – dedi.

Qrenquar əlini duaya doğru uzatmaq istədi, lakin qız dərhal əlini çəkdi.

– Toxunma! – dedi. – Bu gözmuncuğudur! Toxunsaydın, ya ona ziyan verə bilərdin, ya da özünə.

Şairin marağı getdikcə artdığından soruşdu:

– Onu sənə kim vermişdir?

Qız barmağını dodaqlarına apardı və dua qabını yenidən korsajında gizlətdi.

Qrenquar ona daha bir neçə sual verməyə çalışdı. Lakin qız cavab vermirdi.

– Bəs “Esmeralda” sözü nə deməkdir?

– Bilmirəm, – qız cavab verdi.

– Onun hansı dildə olduğunu bilirsiniz?

– Qəti bilmirəm. Yanılmayırsam, bu Misir sözüdür.

Qrenquar dedi:

– Elə mən də bu fikirdə idim. Demək, sizin əsliniz Fransalı deyil.

– Bilmirəm.

– Bəs ata-ananız kimdir?

Qız əski bir nəğmə ahəngi ilə oxumağa başladı:

“Atam – quşdur, anam isə bir quşcuğaz. Qayığa minmədim, kürək çəkədim, çayları keçdim. Atam – quşdur, anam isə bir quşcuğaz”.

Qrenquar davam etdi:

– Yaxşı, çox gözəl! Bəs Fransaya nə zaman gəldiniz?

– Lap kiçik qız idim.

– Parisə nə zaman gəldiniz?

– Keçən il gəldim. Avqust ayının sonu idi. Şəhər qapılarından daxil olarkən, göydə bir sarı quşcuğazın uçduğunu gördüm. Öz-özümə: “Bu il qış çox soyuq olacaq” dedim.

¹ İspanca “zümrüd” deməkdir.

Qrenquar söhbətin nəhayət baş tutduğundan məmnun qalaraq:

– Siz deyən kimi də oldu, – dedi. – Mən bu qışı əllərimi daima nəfəsimlə qızdırırdım. Demək, siz peyğəmbərlik edə bilərsiniz, deyilmi?

– Yox, – qız cavab verdi.

– O qaraçılar padşahı dediyiniz adam sizin tayfanızın rəisidir, deyilmi?

– Bəli.

Şair bir az qorxa-qorxa dedi:

– Hər halda bizim evlənməyimizə o səbəb olmuşdur.

Qız həmişəki adı qırmasını etdi:

– Mən sənin adını belə bilmirəm.

– Mənim adı mı? Buyurun, söyləyə bilərəm: adım Pyer Qrenquardır.

– Mən daha gözəl bir ad bilirdim.

– Siz məni qızışdırırsınız, – şair sözə başladı, – lakin buna müvəffəq ola bilməyəcəksiniz. Mənə qulaq asın, kim bilir, bəlkə də siz məni yaxından tanıdıqdan sonra sevēəcəksiniz. Siz mənə özünü haqqında bəzi şeylər söylədiniz, odur ki, mən də qısaca olaraq öz tərcümeyi-halımı sizə nəql etməyi lazım bilərəm. Bilin ki, mənim adım Pyer Qrenquardır, özü də Honesdə xidmət edən bir kənd notariusunun oğluyam. Atamı pikardiyalılar dar ağacından asdılar, anamın isə iyirmi il bundan əvvəl Paris mühasirədə olarkən burqundiyalılar qarnını yırtmışdı. Beləliklə, mən hələ altı yaşında ikən yetim qaldım; Paris səkilərindən başqa sığınacaq yerim yox idi. Altı yaşından on altı yaşına qədər nə cür yaşayıb yetişə bildiyimi özüm də bilmirəm. Ara-sıra meyvə satan bir qadın mənə bir gavalı verər, çörəkçi isə mənə bir parça çörək atardı; axşamlar gecə qarovulu mənə kiçükdə tutub həbsxanaya aparardı. Mən də orada bir parça küleş üzərində uzanıb yatardım. Bununla belə, gördüyünüz kimi, sürdüyüm bu həyat mənim böyüməyimə və arıqlamağıma mane olmadı. Qış günlərində günəşin qabağında, Sen-San tağı altında qızınardım; və iyun ayında, yayın isti bir çağında, bayram günündə ocaqların yandırılması mənə olduqca qəribə görünürdü. On altı yaşında ikən bir sənətdən yapışmağa qərar verdim və sıra ilə bir neçə sənətdən yapışdım. Hərbi qulluğa girdim, qocaqlığım çatmadı: sonra gedib rahib oldum, lakin mənimliyin yetmədi, həm də şorab

icməyi bacarmıram. Böyük bir məyusluğa düşdüyümdən bir dülgər yanıma girdim, lakin dülgər olmaq üçün qüvvətim az idi. O zaman məktəb müəllimi olmaq qərarına gəldim. Doğrudur, mən oxumaq bilmirdim, lakin bu mənim üçün maneə ola bilməzdi. Bir sözle, bir müddət keçdikdən sonra mən bu inandım ki, hər işdə mənim nəyimse çatmır; heç bir işə yaramadığımı gördükdən sonra öz xoşumla şair və qafiyəpərdaz oldum. Şairlik elə bir sənətdir ki, sərsərilikdən bu sənətə keçmək hər zaman mümkündür və hər halda bəzi tanış gənclərin mənə məsləhət etdikləri oğurluqdan bu daha yaxşıdır. Xoşbəxtlikdən, günlərin bir günü mən Paris Notr-Dam kilsəsinin hörmətli baş keşişi Klod Froloya təsadüf etdim. Klod Froloy mənə yardım etdi. Bu gün savadlı adam olmağıma o səbəb olmuşdur; mən Siserondan başlayaraq "Övliya həyatına" qədər bütün latın ədəbiyyatı ilə tanışam; Skolastika, ədəbiyyat, vəzn, əl-kimya və bir çox hünərlərə vəqifəm. Mən bu gün şöhrət məhkəmənin böyük salonunda xalqın qarşısında təntənə ilə tamaşaya qoyulan həmin misəriyanın müəllifiyəm. Mən 1456-cı ildə bir nəfərin dəli olmasına səbəb olan müdhiş bir səyyarə haqqında altı yüz səhifəlik bir kitab yazmışam. Bundan başqa mənim bir çox ayrı-ayrı qələbələrim də olmuşdur. Bir az topçu işi ilə tanış olduğumdan, Jan Moqun böyük topunun qayırılmasında iştirak etmişəm; bu həmin topdur ki, Şaranton körpüsündə təcrübə edildiyi zaman partlamış və iyirmi dörd nəfər adam öldürmüşdü. Ehtimal ki, bunu siz özünü də yaxşı bilirsiniz. Artıq bundan sona əmin olarsınız ki, mən doğrudan da layiqli adamam. Mən sizin keçinizə bəzi əyləncəli şeylər də öyrədə bilərəm; məsələn, məlun və riyakar Paris yepiskopunun hərəkətlərini ona öyrədə bilərəm. Bu həmin yepiskopdur ki, dəyirmanının suyu ilə Dəyirman körpüsü yanından keçən yolçuların paltarını isladır. Nəhayət, mistəriyanın pulunu versələr, mən xeyli pul qazanmış olacağam. Bir sözle, mən sizin qulluğunuzda hazıram – özüm də, ağılım da, bütün təhsilim də, bütün elmim də sizə qurbandır. Xanım əfəndi, siz nə cür arzu edərsəniz, mən sizinlə yaşamağa hazıram. İstərsəniz pəhrizkar, istərsəniz ər və arvad kimi nəşələr içində olsun, istərsəniz qardaş və bacı kimi olsun, hansını istərsəniz mən razıyam.

Qrenquar susdu. Bu uzun monoloqun qıza nə cür təsir bağışlayacağını gözləyirdi. Qız isə başını sallayaaraq yerə baxırdı.

Birdən xəfif bir səslə:

– Feb... – dedi və sonra həyəcanla Qrenquara sarı dönərək soruşdu: – Feb nə deməkdir?

Qrenquar onun monoloqu ilə bu sual arasında nə kimi əlaqə ola biləcəyini yaxşıca anlamasa da, öz bilik və elmini göstərmək üçün fürsət tapdığına sevindi. Alimənə tonda cavab verərək:

– Bu latın sözüdür, – dedi. – Özü də "Günəş" deməkdir.

– Günəş? – qız soruşdu.

Qrenquar əlavə etdi:

– Bəli, Günəş deməkdir, bu allahlar sırasında olan gözəl bir nişan-çinn adıdır.

– Allahmı? – qız təkrar etdi. Onun səsinə xəyali və ehtirash bir ahəng vardı.

Bu zaman qızın qolbaqlarından biri döşəmənin üzərinə düşdü. Qrenquar qolbağı axtarmaq üçün əyildi. Başını qaldıranda gənc qız keçisi ilə bərabər yox olmuşdu. Qrenquar cəftənin qapandığını eşitdi: bu, şübhəsiz qonşu otağa açılan kiçik qapı idi və bayırdan bağlanırdı.

Filosof düşündü: "Bari mənə yataq göstərəydi!"

Otağı dolaşdı. Yataq yox idi, lakin onu üstü qapaqlı iri taxta sandıqla rahatlıqla əvəz edə bilirdi; Qrenquar sandığın üzərinə uzandı. Alp dağlarının üzərinə uzanan qorxunc div nə hiss edə bilərsə, Qrenquar da özünü bu sandığın üzərində eləcə hiss edirdi.

Bir minvalla rahatlanmağa çalışaraq:

– Çarə yoxdur, – dedi, – bu rahatsızlığa qatlaşmağa məcburam. Amma heç söz ola bilməz, olduqca qərībə zifaf gəcəsidir. Çox təəssüf! Bu toy mərasimində, kasaların sındırılmasında sadədil və qədim bir ruh var idi. Bu mənim çox xoşuma gəlmişdi.

I

PARİS NOTR-DAM KİLSƏSİ

Heç şübhəsiz, Paris Notr-Dam kilsəsi dövrümüzdə də özəmətliliyi və gözəl bina sayılır. Lakin bu qədər gözəl mühafizə edilməsinə baxmayaraq, istər zamana, istər bu binanın ilk daşını qoymuş Böyük Karla, istərsə də son daşını qoyan Filipp-Avqusta qarşı hörmət duyğusunu unutmuş insanların bu möhtəşəm binanı tədricən dağıltıya məruz qoymalarını və korlamalarını gördükdə təəssüf etməmək, nifrət duyğusu ilə çırpınmamaq mümkün deyildir. Kilsələrimizin bu qoca çarçasının simasında qırıqlarla bərabər çapıq yerləri də görmək olar. Zəmanə hərisdir, lakin insan daha hərisdir; zaman kordur, insana düşüncəsizdir. Bu əski kilsənin üzərində öz əksini buraxmış müxtəlif təxribat izlərini oxucu ilə birlikdə bir-bir nəzərdən keçirməyə başlasaq, bu təxribatın çox az bir qisminin zamana, böyük bir qisminin isə insanlara və xüsusi ilə arxitekturlara aid olduğu anlaşılır. Gəlin bir neçə bariz misal göstərək: hər şeydən əvvəl, memarlıq tarixində bu binanın fasadından gözəl arxitektura nümunəsi tapmaq çətinidir; bu fasadın üzərində insanın gözləri qarşısında tədricən və birdən-birə, ciddi bir nizamlı üç böyük şişbucaqlı qapılar ucalır, iyirmi səkkiz ədəd kral hücrəsinin zərif krujevası, ibadət otnasında baş keşişin yanlarında keşişlər dayandığı kimi, yanlarında iki uzunsov pəncərələri olan böyük və yuvarlaq baş pəncərə, öz incə sütunları üzərində ağır səkini saxlayan və yonca yarpağı şəklində tikilmiş yüksək zərif bir qalereya, nəhayət, bu iki qaranlıq və ağır qüllə, yonma daşdan qayrılmış taxtapuşlar, bir sözlə, beş yarusda saysız-hesabsız heykəltəraşlıq əsərləri və naxışları ilə yüksələn ehtişamlı bir binanın bu ahəngdar hissələri, kompleks halında özəmətlə birləşmişdir. O, daşlardan hörülmüş həqiqi bir simfoniya; insanın və xalqın yaratdığı böyük bir abidədir; İliada və İspan romanseroları

kimi vahid, eyni zamanda mürəkkəbdir; nəhəng bir dövrün bütün qüvvələrinin birləşməsindən əmələ gələn bu qərübə insanın hər bir daşına həkk olunmuş yüzlerce şəkli sənətkar dühəsi ilə nizama salınmış fəhlə fantaziyası inikas etmişdir; bu, bir sözlə, ilahi yaradılış kimi qüdrətli və zəngin insan yaradıcılığıdır və sanki tanrıdan iki şeyi oxz edib: müxtəlifliyi və əbədiyyəti.

Fasad haqqında söylədiklərimiz bütün kilsəyə də aiddir; Paris kilsəsi haqqında söylədiklərimiz isə orta əsr xristianlığının bütün kilsələrinə aiddir. Özündən yaranmış bütün bu sənətdə nə varsa, hamısı məntiq və tənəsub üzrə qurulmuşdur; nəhəngin ayağının baş barmağının ölçməklə onun boyu haqqında aydın bir təsəvvür yaratmaq olar.

Gəlin Paris Notr-Dam kilsəsi fasadının bugünkü vəziyyətinə qayıdaq; salnaməçinin təbircinə, bu nəhəng və sərt bina onu parasıqışkarlıqla seyr edənləri öz özəmətliliyi ilə qorxudur. Hal-hazırda bu fasadda üç mühüm şey çatışır: əvvəla, keçmişdə bütün binanı əhatə edən on bir pilləli pilləkən. İkincisi, üç qapının arasındakı hücrələrə qoyulmuş heykəllərin aşağı sırası və nəhayət, Xiləbertdən tutmuş Filipp-Avqusta qədər əlində dövlət rəmzinə tutan və birinci yarusun qalereyasının zınəti olan iyirmi səkkiz Fransa kralının heykəlləri. Pillekənlər zaman keçdikcə kilsənin üzərində tikildiyi ada torpağının yavaş-yavaş qalxması nəticəsində uçub getmişdir. Lakin Paris səkilərinin tədricən qalxması nəticəsində məbədin özəmətliliyi artıran pillələr bir-bir məhv olsa da, bundan kilsə müəyyən mənada qazanmışdı da; zaman kilsənin bütün fasadını əslirən qaranlıq koloriti ilə boyamış, bu qədim binaya özəmətliliyi bir cazibədarlıq vermişdi. Bəs bu iki sıra heykəlləri kim məhv etmişdir? Kim bu hücrələri xaraba qoymuşdur? Mərkəzi qapının tən ortasında bu yeni, qanunsuz şişbucaqlı tağı kim oymuşdur. Kim baş qapının üzərindəki bu yeni və yabançı bir oxu dəlmişdir? Kim XV Lüdovik üslubunda yapılmış bu ağır və zövqsüz qapını Biskornetin arabeskləri ilə yanaşı buraya asmağa cəsarət etmişdir? Bunları edən artıq zaman deyil, arxitektərlər, bugünkü sənətkarlar etmişlər.

Məbədin içinə daxil olaq. Heykəllərdən bəhs edildiyi zaman Paris məhkəməsinin böyük salonu, yaxud Strasburq zənginin şiş ucu qədər məşhur olan müqəddəs Xristoforun böyük heykəlini kim aşağı endirmişdir? Bəs məbədin mərkəzi və yuxarı balkonunun sütunları

arasında qoyulmuş saysız-hesabsız diz çökmüş, ayaq üstə duran, atlı insan heykəlləri, kişi, qadın, uşaq heykəlləri, kralların, yepiskopların və cəngavərlərin mərmərdən, altundan, gümüşdən, bürüncdən və mumdən qayırılmış heykəlləri hani? Kim onları öz qaba əlləriylə buradan süpürüb atmışdır? Hər halda, bunu zaman etməmişdir.

Bəs bu zəngin sandıq və tabutlarla əhatə olunmuş qədim Qotika məhrabını Val de Qrassın, yaxud Əlillər Evinin memarlıq nümunələrinə bənzəyən mələk başları və buludlarla bəzədilmiş ağır mərmər sərdəbə ilə kim əvəz etmişdir? Kim bu biçmiş və dəş anaxronizmi Karlovinq memarlığına axmaqcasına yamamışdır? Bolkə atası XIII Lüdovikin arzusunı yerinə yetirən XIV Lüdovik!

Vaxtilə babalarımızın gözəlirni oxşayan və onların nəzərini baş qapı üzərindəki yuvarlak pəncərədən sivri qübbəyə doğru cəlb edən rəngli şüşələri bu soyuq və ağ şüşələrə kim əvəz etmişdir? XIV əsrin hər hansı mömin bəndəsi vəhşi yepiskopların bu özəmətli kilisəni boyadıqları qeyri-adi sarı rəngləri görsəydi, nə deyərdi? O bu rənglə orta əsrlərdə cəlladların namussuz adamların evlərini boyadıqlarını mütləq xatırlardı; o, Burbon konnetablını xəyanət etdiyi üçün həmin sarı rənglə Kiçik Burbon sarayının da boyandığını (coza olaraq) yadına salardı. Soval dediyinə görə: "Bu o qədər gözəl və keyfiyyətli boya idi ki, bir əsr sonra belə öz tərəvətini qorumuşdu". Mömin bəndə kilisənin murdarlandığını düşünür və baş götürür qədim.

Gözlərimizi yuxarıya qaldırdıqda, minlərcə xırda və müxtəlif bərabərlik əhəmiyyət verməmək də, pəncərə xətlərinin cərpazlaşdığı yerə bərkidilmiş qeyri-adi dərəcədə zərif kilsə zənginin necə olduğunu üzərində keçə bilmərik. Bu zəng də yaxınlıqdakı müqəddəs ibadət xananın sivri minarəsi kimi (onu da uçurmuşdular) qüllələrin üstündən göylərə doğru yüksəlir, öz şumal, kəskin, səmavi, şəbə-kəli görünüşü ilə hər kəsi cəlb edirdi. 1787-ci ildə, ehtimal ki, gözəl zövqü olan bir arxitektora onu yerindən qoparmış, yerinə qazan qapığına bənzəyən iri qurğuşun lövhə vurmuşdu.

Orta əsrlərin gözəl sənətinə qarşı hər yerdə, xüsusən də Fransada bu cür münasibət var. Bu xarəbəzərlik üzərində bu və ya digər dərəcədə dərin olan üç tərribat izini asanca görmək mümkündür: əvvəla, bunların bir qismi zamanın oylayla vurulan paralıqlardır ki, bəzi yerlərdə binaların divarlarının qopmasına və parlanmasına səbəb olmuşdur; ikinci zərbəni vuran vəhşi bir hiddətlə onun üzərinə atılan, onun zəngin heykəltəraşlıq və naxışlı libasını soyunduran, onun rən-

garəng pəncərələrini sındıran, arabesk və müxtəlif fiqurlardan ibarət olan boyunbağı qopardan, heykəllərini gah keşiş papağı, gah da tac geyindikləri üçün yıxan kor və inqilablardan daha ziyadə xətəflər olmuşdur; nəhayət, üçüncü zərbəni vuran getdikcə daha da gülüncləşən, pozğunlaşan İntibah dövrünün nizamsız, parlaq rəsmlərindən başlayıb getdikcə alçalın arxitektura modasıdır. Onu da qeyd etməliyə ki, modalar kilsəyə zaman və inqilablardan daha ziyadə zərər verməmişlər; çünki onlar canlı vücuda toxunmuş, əllərini sənət skeletinin üzərinə qoymuş, onu talan etmiş, çirkin hala salmış, binanın istər məntiq və istərsə də gözəllik baxımından həmişə şəklini, həm də ideyasını məhv etmişlər. Lakin bu azdır: onlar bu tərribatla kifayətlənməyərək, nə zamanın, nə inqilabların toxunmadığı şeyləri belə dəyişməyə qalxmışlar. Onlar "sağlam zövq" xatirinə, Qotika arxitekturasının yaraları üzərindən arsızcasına öz gülünc zinçovrlarını, mərmər lentlərini, modəni toqqa dəmirçilərini, qıvrımlarını, sarıqlarını, pərdələrini, çiçək cəngəllərini, saçqlarını, bürünc buludlarını, dolubədənlə eşq ilahələrini, yumruyanaq mələklərini asmışlar. Bunlar Yekaterina Medici məbədidəki gözəl sənət əsərlərini dağıdır, iki əsr sonra isə deyirlər ki, bu əzabkeş və süni sənət Döbarinin qəbul otağında yox olub gedəcək.

Beləliklə, yuxarıda söylədiklərimizə yekun vuraraq, həmin üç zərbənin bugünkü Qotika arxitekturasını eybəcər hala saldıqları təkrar edirik. Üst qatdakı qırıqlar və ular zamanın işidir. Kobud zorakılığın izləri, oyuqlar, dəliklər Lütərdən başlayaraq Miraboya qədər olmuş bütün inqilabların nəticəsi idi, nəhayət, şikəst edilmiş, kəsilmiş, çıxarılmış bədən üzvləri, süni üzvlərin yamanması Vitruviya və Vinolya kimi yalançı klassik arxitektura professorlarının söylərinin nəticəsidir. Vəhşilərdən təvəzülən yaradılmış bu ehtişamlı Qotika arxitekturasının akademiklər məhv etmişlər. Özəmətlə və qərəzsiz zərbə vuran əsrlərə və inqilablara bir sürü imtiyazlı, diplomlu, alim memarlar da qoşulmuşdur. Onlar ölçüb-biçirək və zövqsüzcasına məhv edərək Qotika krujevasını XV Lüdovik dövrünün kəskin kolları ilə əvəz etmişlər. Bu can verən aslanı vurulan eşşək topı idi. Bu qurumaqda olan qollu-budaqlı və qocaman palıd ağacını həşəratların dəlik-dəşik edərək məhv etməsi idi.

Robert Senalis Paris Notr-Dam kilsəsini qədim bütpeərəstlərin ifixarı olan və Gerostrati ölməz insanlar sırasına daxil edən Efesdəki məşhur Diana məbədi ilə müqayisə edərək Qalliya məbədinin

genişlik, böyüklük, yüksəklik və tikiliş xüsusiyyəti etibarilə Ellin məbədinə üstün olduğunu söyləmişdi. Bəs bu iki dövrün fərqi nədədir?¹

Zatən Paris Notr-Dam kilsəsini mükəmməl, tamamlanmış və müəyyən xarakterə malik abidə saymaq olmaz. O nə Roman, nə də Qotika məbədidir. Bu bina özü-özlüyündə müəyyən tipə malik deyil. Onda nə Turnüss abbatlığına xas özəmətli genişlik, nə düzgün dairəvi qübbə, nə üşüdücü çıpaqlıq, nə də yarımdairəvi xətləri üstünlük təşkil edən binalar kimi vüqarlı bir sadəlik var. O eyni zamanda Burj kilsəsi kimi ehtişamlı, yüngül, rəngarəng, təmtəraqlı, sivri arxitekturala da malik deyildi. O, qədim, qaranlıq, alçaq, sirli, qübbələrinin altında əzilmiş kimi görünən tavanından başqa hər şeyi Misir üslubunda olan kilsələrdən də deyil. Bütövlükdə heroqlifləri, simvolik və kəhinlərə məxsus bəzəkləri, rombşəkilli və əyri-üyrü ornamentləri, çiçək və heyvan rəsmləri olsa da, heç bir zaman insan təsvirləri olmayan bu kilsələr söylədiyimiz memarlıqdan çox-çox uzaqdır; bunlar, yəni bu ibtidai sənət əsərləri memarlardan ziyadə yepiskopların yaradıcılığının məhsulu, Şərqi Roma imperiyasının Fateh Vilhelmədən davam edən ruhani və hərbi ruhun daşıyıcısıdır. Bu məbədi başı göylərə çatan, rəngarəng şüşələri və heykəlləri ilə zəngin olan, sivri başlanı cəsarətlə yuxarı qaldıran, əski ənənələrdən azad və əsas etibarilə zamanın azad ruhunu təmsil edən məbədlər zümərəsinə də daxil etmək mümkün deyil. Bu məbədlər siyasi cəhətdən daha şıltaq və sərbəst olmaqla bərabər bədi cəhətdən yeni arxitekturala malikdirlər; bunlar artıq hərəkətsiz heroqlif və kəhinlərə məxsus şəkillər deyil, bəlkə də solib müharibələri dövründən başlayaraq XI Lüdovik dövründə davam edən, sonatkarlara, mütarəqqi şəxslərə və xalqa məxsus şəkillərdir. Paris Notr-Dam kilsəsi bütövlükdə nə roman üslubuna, nə də ərəb üslubuna aiddir.

Bu bina bir keçid dövrünə aid bina idi. Saksoniyalı memar kilsənin ortasındakı sütunları tikdirib qurtarmamış arxitektorların ilk təsəvvürlərinə görə yarımdairəvi qübbələri saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş geniş roman kapitelləri üzərinə solib yürüşlərindən götürülmüş sivri qübbələr qoyuldu; bundan sonra şəriksiz hökmrən olan sivri qübbə bütün məbədin formasını müəyyənləşdirdi. Bununla

bələ ilkin dövrlərdə təvəzökar və təcrübəsiz olan bu şəkli gətirdikcə genişlənsə də, özünü saxlayır, ox və niza şəklində göylərə yüksəlməyə cürət etmirdi. Bu özünü yalnız sonralar tikilmiş ehtişamlı binalarda göstərə bildi. Sanki ağır roman sütunlarının yaxınlığı onu sıxırdı.

Bununla bələ roman üslubundan Qotika üslubuna keçid təşkil edən bu binaların başqa stillərə nisbətən tədqiqat üçün az maraqlı olmadığı söylənməlidir: bu sənətin böyük bir ehtiyacı olduğu növlərdən olub, sivri formayla yarımdairəvi formanın sintezidir.

Paris Notr-Dam kilsəsi müxtəlif növlərin xüsusi və maraqlı nümunəsidir. Bu möhtəşəm binanın hər bir fasadı, hər bir daşı yalnız ölkənin deyil, bəlkə də elmin və sənətin tarixini təmsil edir. Bunun ən mühüm təfərrüatlarına varsaq, görürük ki, yarımdairəvi kiçik qapı XV əsr Qotika arxitekturasının gözəllik və zərifliyi təmsil edir, kilsənin orta hissəsindəki sütunlar həcm və ağırlıqları etibarilə bələ Karolinqlər dövründə tikilmiş Sen-Jermen abbatlığına bənzəyir.

Bir sözlə, bu qapıyla həmin sütunlar arasında altı əsrlik bir dövr olduğunu düşünmək mümkündür. Kimyərlər bələ kilsənin baş qapısının üzərindəki simvolik təsvirlərdə kimya elminin müxtəssər məzmununu tapa bilərlər. Buna bariz nümunə Sen-Jak de la-Buşi kilsəsidir.

Bələliklə, Roma abbatlığı, orta əsr kilsəsi, Qotika və Saksoniya memarlığı, VII Qriqori dövrünün ağır və dairəvi sütunları, Lüter səfərlərinin simvolik emlləri, papanın təhkakimiyətliyi, kilsənin bölünməsi, Sen-Jermen və Sen-Jak abbatlıqları – bütün bunlar birləşmiş, bir-birinə qarışmış və Paris Notr-Dam kilsəsi şəklində zühur etmişdir. Bütün Paris kilsələrinin anası olan bu mərkəzi kilsəni əjdahaya bənzətmək olar: onun başı bir, bədəni başqa, üzvləri isə üçüncü bir kilsədənir. Bir sözlə, o hərəsindən bir şey almışdır.

Təkrar edirik, müxtəlif üslublu bu binalar rəsəmlər, sonatkarlar və tarixçilər üçün olduqca maraqlıdır. Onlar siklopik binalar, Misir ehmərləri və nəhəng hind məbədləri kimi böyük memarlıq abidələri nümunələri olmaqla yanaşı, həm də kollektiv əməyin məhsulu, ayrı-ayrı dahiylərin əsəri olmaqla bərabər, həm də hərəkətə gəlmiş xalqların əsəri, bir çox millətlərin tarixi, əsrlərin yaddaşı, təcridcə meydanı tərk etmiş bir çox insan cəmiyyətlərindən qalan nəticə, bir sözlə, bir çox dövrlərin təmsilçiləridir.

¹ "Qalliyalılar tarixi", II kitab, III dövrə, c. I, sah.130.

Zamanın hər bir dalgası onun üzərində müəyyən bir təbəqə buraxır, hər bir növü bəzən binaların üzərində müəyyən bir iz, hər bir fərd – bir daş buraxıb gedir. Qunduzların, arslanların işi də belədir, insanların da işi belədir. Bu nöqteyi-nəzərdən Babil qülləsinə də böyük bir ari poteyi kimi baxmaq lazım gəlir.

Yüksək dağlar kimi, yüksək binalar da əsrlərin məhsuludur. Bözən sənətin forması dəyişirdi halda, binalar hələ də tamamlanmamış qalır. O zaman onlar sakit tərzdə sənətin gətirdiyi yolla inkişaf etməkdə davam edirlər. Yeni sənət bu binanı olduğu kimi qəbul edib, ona daxil olur, onu mənimsəyir, onu istədiyi kimi davam etdirir və mümkünsə, tamamlayır. Bütün bu iş tamamilə sakit şəkildə, heç bir şey pozulmadan, heç bir reaksiya əmələ gəlmədən, təbii qanunlara uyğun şəkildə davam edir. Sonra yeni bir budaq meydana çıxır, bitkinin şirəsi ona keçməyə başlayır və bitkinin boy atması davam edir. Eyni binanın müxtəlif yüksəkliklərində müxtəlif sənətlərin tədricən lehimlənməsi bir çox böyük əsərlər, xüsusilə bəşəriyyət tarixi üçün maraqlı material təşkil edə bilər. İnsan, sənətkar, fərd bu küll arasında itib gədir, müəllifin adından belə iz qalmır; insan ağı onda öz ifadəsini və ümumi yekunun tapır. Burada zaman memar, xalq isə – bənnadır.

Şərq memarlığının kiçik qardaşı olan xristian Avropasının arxitekturası üzərində dayansaq, burada bir-birinin üzərində olan üç lay görmək mümkündür: Roman layı, Qotik layı və İntibah dövrü layı; İntibah dövrü layını yunan-Roma layı da adlandımaq mümkündür.

Roman layı ən qədim və ən qalın laydır. Onun forması yarımdairəlidir və sonralar ən üst layda, yəni İntibah dövrü üslubunda yenidən zühur edir, lakin bu dəfə yunan sütunları üzərində meydana çıxır. Sıvri üslub onların arasında qalır. Bu üç laydan yalnız birinə mənsub binalar tamamilə fərqli olmaqla küll və vəhdət şəklindədir. Buna misal olaraq Jümyej abbatlığını, Reymss kilsəsini, Orleandakı Müqəddəs xaç kilsəsini göstərmək mümkündür. Lakin bu üç layın kənarları, rənglərin günəş spektrində qarışması kimi, bir-birinə qarışaraq birləşir. Keçid dövrünə aid qarışıq üslublu binalar da buradan meydana gəlmişdir. Məsələn, bu binalardan bəzilərinin təməli Roman üslubunda olduğu halda, ortaları Qotik üslubda, yuxarıları isə yunan-Roma üslubundadır. Bunlar altı yüz il ərzində tikilmişdir. Bu kimi binalara misal olaraq, Etamp şatosu qülləsini göstərmək olar. Belə binalara az-az təsadüf edilir. İki formaya, iki dövrü təmsil edən binalara daha çox təsadüf olunur. Burada hər şeydən əvvəl Paris

Notr-Dam kilsəsini göstərmək mümkündür. Bu binanın yuxarısı sıvri olduğu halda, altı sütunları gətirdikcə Roman təbəqəsinə keçir. Sən-Deni darvazaları və Sen-Jermen kilsəsinin orta hissəsi də roman üslubundadır. Bundan başqa, Boşervil kapitulunun gözəl bir salonu da bu sıraya daxildir ki, burada Roman təbəqəsi divarın ortasına qədər çatır. Nəhayət, Ruan kilsəsi də bu zümərə daxildir. Əgər onun mərkəzi sancağının başı İntibah üslubunda olmasaydı, tamamilə Qotika üslubunda ola bilərdi.

Lakin bütün bu boyalar və fərqlər binanın yalnız zahirinə aiddir, binanın mahiyyəti çox az dəyişmişdi. İçəriyə yenə eyni şəkildə idi. Hissələri yenə məntiqi şəkildə qurulmuşdu. Məbədin naxışlı və heykəlli üzü nə qədər gözəl görünsə də, altında daim rüşeym halında olsa belə Roma divanxanalarının izlərini tapmaq mümkündür. O, yer üzünün dəyişməz qanunları ilə inkişaf edir. O yenə xaçə bənzəyir və bu xaçin uclarından biri hücrə halına keçərək balkon əmələ gətirir; kilsənin və məbədin daxilində mərasim üçün olan yan qalereyalar yenə əvvəlki yan qapılara bənzəyir. Kilsənin ortasından bura sütunlar arasındakı keçidlərlə keçmək mümkündür.

Məbədlərin, qapıların, zənglərin, bürclərin sayı əsrin, xalqın və sənətkarın fantaziyasına görə dəyişir. İbadət üçün lazım olan şeylər tikildikdən sonra arxitektora artıq öz fantaziyasına güc verir. O, heykəlləri, dairəvi pəncərəcikləri, rəngli şüşələri, arabeskləri, işləmələri, hücrələri, bələyefləri xəyal və arzusuна görə düzür. Əsasında bu qədər nizam və vəhdət görülmə belə binaların acayib və müxtəlif cür görünməsi də buradan qaynaqlanır. Ağacın gövdəsi hərəkətsizdir, lakin onun üzərindəki yarpaqlar olduqca müxtəlif və şıltaqdır.

II

YÜKSƏKLİKDƏN GÖRÜNƏN PARİS

Biz ecazkar Paris Notr-Dam kilsəsinin ümumi mənzərəsini oxucunun gözləri önündə canlandırmğa çalışdıq. Bu kilsənin on beşinci əsrdə malik olduğu və bu gün məhrum qaldığı bütün gözəllikləri qısaca olaraq göstərdik. Lakin bunu etməkə bərabər, bu gözəlliklərdən on mühümünü unutduq. Bu da o dövrdə bu kilsənin qülləsindən görünən Parisin mənzərəsidir.

Həqiqətən, kilsənin divarlarında ona perpendikulyar olaraq yapılmış qaranlıq və dolanbac pilləkənlə ehtiyatla çıxma bilən adam, nəhayət, yüksək terraslardan birinə çatır. Bu terras işıq və havayla doludur; buradan adamın gözləri qarşısında hər tərəfdən ehtiyatlı və müstəsna bir mənzərə canlanır; bütövlükdə Qotika üslubunda qurulmuş şəhərləri görmək oxucular, bu mənzərənin nə demək olduğunu təsəvvür edə bilərlər. Günümüzdə bu kimi şəhərlərdən yalnız bir neçəsi qalmışdır. Məsələn: Bavariyada Nürenberq, İspaniyada Vittoriya; bunların xırda nümunələri də var. Belə nümunələrdən Bretandakı Vitre, yaxud Prussiyadakı Nordhansen şəhərləri bu gün də mühafizə edilməkdədir.

Paris üç yüz əlli il bundan əvvəl, yəni XV əsrdə nəhəng bir şəhər idi. Bizim, yəni bugünkü parislilərin, şəhərimizin o zamanadan bəri son dərəcə böyüməsi ilə fəxr etməyimizə heç bir əsas yoxdur. Paris XI Lüdovik dövründən bəri yalnız şəhərin üçdə biri qədər böyümüşdür. Sahəsi böyüdə də gözəlliyinə olduqca böyük xələl gəlmişdir.

Paris bəşik formasında olan qədim ada-şəhərdə yaranmışdır. Bu adanın qumlu sahilinin onun ilk sərhədi, Sena sağı isə ilk xəndəyi olmuşdu. Paris bir neçə əsr ərzində bu adadan xaricə çıxma bilməmişdi; qitə ilə onun arasında iki körpü vardı; bu körpülərdən biri çayın şimal qolunun, o biri isə cənub qolunun üzərindən çəkilmişdi. Bundan başqa, bu iki körpünün üzərində istehkam da vardı ki, eyni zamanda darvaza yerinə də işlədirdi. Bunlardan biri çayın sağ kənarındakı Böyük Şatle, o biri sol kənarındakı Kiçik Şatle darvazaları idi. Bundan başqa, Paris hələ Kapetinglər xanədanına mənsub olan ilk krallardan başlayaraq adada sıxıldığı və heç bir tərəfə çevrilməyə belə imkanı olmadığı halda yavaş-yavaş çaydan keçməyə başlayaraq onun sağ və sol sahilinə yayıldı. Artıq evlər və başqa tikililər Senanın hər iki sahilindəki düzləri işğal etməyə başlayırdı. Paris Böyük Şatleni və Kiçik Şatleni əhatə edərək divar və qüllələrdən ibarət yeni bir zəncir təşkil etmişdi. Bu qədim hasarın bəzi izlərini hələ keçən əsrdə görmək mümkün idi; lakin artıq bu hasardan yalnız xatirə və rəvayət qalmışdır ki, bunu da Bodel, yaxud Boduayye darvazalarının adında – Karlovinqlər dövrünün “porta Boquada”-sında görə bilərsiniz.

Yavaş-yavaş, getdikcə şəhərin mərkəzindən kənara sıxışdırılan evlərin dalğası bu hasarın təməlini yuyub aparmış və nəhayət, onu tamamilə uçurmuşdu. Bir qədər sonra Filipp-Avqust bu şəhəri yeni

bir bəndlə əhatə etmiş, Parisi uca, iri və möhkəm qüllələrlə hasarlamışdı. Bunun sayəsində, bu evlər tam bir əsr zorfinda bir-birinin arasına girərək, hövzəyə içərisinə tökülən su kimi eninə deyil, belkə yuxarıya doğru artmağa başlamışdı. Evlər aşağılara uzanır, yuxarılara uzanır, bir mərtəbəli evlər iki və üç mərtəbəli olmağa başlayır, hər bir ev daha çox hava udmaq üçün başını qonşu evlərin çiyinlərindən yuxarıya qaldırmağa çalışırdı. Onlar getdikcə küçələri doldurur, küçələr isə getdikcə daralırdı. Hər bir boş yer dərhal dolur və qeyb olurdu. Nəhayət, evlər Filipp-Avqust tərəfindən tikilmiş hasarın daşdı və sərbəst buraxılmış məktəblilər kimi son, nizamsız, qaydasız bir halda tarlalara doğru yayılmağa başladı. Tarlada yerləşdikdən sonra özlərini bağçalarla əhatə etməyə, yerlərini rahatlamğa başladılar. 1367-ci ildən başlayaraq şəhər o qədər böyüdü ki, xüsusilə Sena çayının sağ sahilində yeni bir hasara ehtiyac duyuldu. Bu hasar da V Karl tərəfindən tikildi. Lakin Paris kimi bir şəhərin böyüməsi heç vaxt dayana bilməz; yalnız bu cür şəhərlər böyüyərək paytaxt ola bilər. Bunlar bütün ölkənin bütün coğrafi, siyasi, əxlaqi və ideoloji potensialının axdığı, bütün xalqın bütün təbii sərvətlərinin topladığı böyük bir mədəniyyət çeşməsi və hövzəsidir; ticarət, sənaye, maarif, bir sözlə, əhalinin bütün canlı qüvvələri, onun bütün ruhu damcı-damcı, əsrlər boyu bu hövzələrə tökülür. Bu səbəbdən heç də təəccüb edilməməlidir ki, V Karlın hasarı da müəyyən dövrdən sonra Filipp-Avqustun hasarının tələyinə məruz qaldı. Şəhər XV əsrin sonundan başlayaraq, bu hasarı da aşmış, ətrafa yayılmışdır. Şəhərin civarları geniş tarlaları tutmuşdu. XVI əsrdə bu hasar geriye çəkilmiş və getdikcə əski şəhərin içərisinə dalmış kimi görünürdü. Artıq bu hasarın xaricində yeni və böyük bir şəhər əmələ gəlmişdi.

Beləcə, hələlik böhs edəcəyimiz XV əsrdə Paris artıq Dönük Yuliann dövründə Böyük və Kiçik Şatledə bir növ rüsumi halında olan hasarların üç ümumi mərkəz xəttini silib aparmışdı. Möhtəşəm şəhər qollarını, ayaqlarını uzadaraq böyüdükcə keçənlikli paltarını dağından uşağı kimi təcridcən ətrafındakı divarlardan ibarət dörd kəməri qoparmışdı. Hələ XI Lüdovik dövründə bu ev dənizi arasında təpə-təpə yerlərdə görünən qüllə xarabalarına təsadüf etmək olardı. Səli bəsmisi sohrada yalnız yüksək təpələrin başları görünürdü ki, qədim hasarların bir hissəsini təşkil edən qüllə xarabaları ev dənizi içində görünürdü. Bu xarabalar köhnə Parisdən qalma və yeni şəhərin altına basdığı adalar idi.

O zamandan bəri Paris daha da dəyişmiş və bu dəfə artıq öz gözəlliyini bir qədər itirmişdi. Lakin o yalnız XV Lüdvik zamanında tikilmiş yeni bir hasarı aşmışdı: bu hasar palçıq və zibildən yapılmış, acınacaq bir görünüşə malik idi; onu tikmiş krala və tərənnim edən şairə layiq bir hasar idi.

*"Le mur murant Paris rend Paris murmurant"*¹.

Paris hələ on beşinci əsrdə bir-birindən tamamilə fərqlənən üç ayrı şəhərə bölünürdü; bu üç şəhərin hər birinin xüsusi siması, ixtisası, özünəməxsus adətləri, imtiyazları və tarixi var idi. Bu üç şəhər: Qədim şəhər, Universitet məhəlləsi və Yeni şəhər idi. Adada tikilmiş Qədim şəhər üç şəhərin ən qədimi və ən kiçiyi idi; bu şəhər yerdə qalan şəhərin anası sayılırdı; tobric caizse, o, iki ucaboylu gənc qız arasında oturmaş balacaboy qoca qarı kimi Universitet məhəlləsi ilə Yeni şəhər arasında sıxışmışdı. Universitet məhəlləsi Sena sayının sol sahilində idi; la-Turnel qalaçasından Nel qalaçasınadək uzanırdı. Bu gün həmin yerlərdə Şorabçı bazarı və Sikkə sarayı vardır. Universitet məhəlləsinin hasarı düzəngahə çıxırdı; vaxtilə Yulian homin düzəngahda özünə hamam tikdirmişdi; Müqəddəs Cenevəv təpəsi də hasarın bu tərəfində idi. Bu divarların son nöqtəsi Papa darvazaları idi; bu da indiki Parisdə təxminən Panteonun olduğu yerdə idi. Parisin bu üç hissəsindən ən böyüyü Yeni şəhər idi. Yeni şəhər Sena çayının sağ sahilində idi. Bir neçə yerdə ara verən sahilboyu Bilyi qülləsindən Buva qülləsinə qədər, yəni bu gün çörək dükanları olan yerdən Tyuilriyə qədər Sena çayının şəhər hasarını yararaq keçdiyi bu dörd nöqtə – sol sahilədeki la-Turnel və Nel qülləsi sağ sahilindəki Buva və Bilyi qülləsi orta əsrlərdə dörd Paris qülləsi adı ilə məşhurluq idi. Senanın sağ sahilindəki yeni şəhər Universitet məhəlləsindən də uzaqlara gedirdi. Buradakı şəhər hasarının ən görkəmli yeri bu günə qədər xarabalıqları mühafizə edilən Sen-Deni və Sen-Marten darvazaları idi.

Söylədiyimiz kimi, Parisin bu üç hissəsinin hər biri ayrıca bir şəhər idi; lakin bu şəhərlərin imkanları məhduddan olduqundan bir şəhər qonşu iki şəhərdən ayrı yaşaya bilməzdi. Bu üç şəhərin xarici görünüşü də bütövlükdə müxtəlif idi; Qədim şəhərdə kilsələr çox olduğu halda, Yeni şəhərdə – saraylar, Universitet məhəlləsində isə – məktəblər çox idi. Qədim şəhərin ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik bözi

xüsusiyyətləri də vardı. Məsələn: küçələrdən keçmək üçün haqq almaq haqqı yol idarəsinə verilmişdi. Bu məsələni bir kənara qoysaq, ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, adanın sahibi Yepiskop, sağ sahilinin sahibi – Şəhər İdarəsi rəisi, sol sahilinin sahibi isə – universitet rektoru idi. Lakin şəhərin ən böyük sahibi Paris prevosu hesab olunurdu; o zamanlar Paris prevosu seçkiləli vəzifə deyil, kral məmuru idi. Adada ən gözəl bina Paris Notr-Dam kilsəsi, sağ sahilə – Luvr və şəhər idarəsi, sol sahilə isə – Sorbonna idi. Bundan başqa, adada – xəstəxana və oğullar evi, sağ sahilə – Böyük bazar, sol sahilə isə – "Pre-aux-Clercs" deyilən yer vardı. Çayın sol sahilində tələbələr tərəfindən yapılan qəbahət adadakilə möhkəm tərəfindən mühakimə edilirdi, cəzalı isə müqəssirlər sağ sahilə, Monfokon həbsxanasında cəzəkilirdi; lakin bəzən məsələyə universitet rektoru qarışar və tələbələr öz evlərində əsməq imtiyazını kral hökuməti qarşısında müdafiə edirdi (Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, universitet imtiyazlarının böyük bir qismi, o cümlədən, daha ciddi imtiyazlar kral hökumətinin öləndən üsyanlar sayəsində alınmışdır. Bu, tarixin ümumi qanunudur: hər zaman kral hökumətinin öləndən ona aid olan imtiyazları zorla qoparmaq lazım gəlir. Bu barədə oski bir sənəddə sadələşdirilmiş bir söz yazılmışdır: "Vətəndaşların hökmdarlara qarşı sədəqəti ara-sıra üsyanlarla pozulsa da, bu onların imtiyazlarının artmasına səbəb olur").

XV əsrdə Sena dalğaları Paris hasarının daxilindəki beş adanın sahiliyə çarpırdı: bu adalardan biri o zamanlar ağaclıq olan Mahudçular adası idi, həmin ağaclıq bu gün tamamilə qırılmışdır; İnek və Kilsə adaları isə o zamanlar bomboş idi; hər adada yalnız kiçik bir koma vardı. Bu komalar Yepiskopun ixtiyarında idi (XVII əsrdə bu iki ada vahid bir ada təşkil edirdi, bu gün ona Müqəddəs Lüdvik adası deyilir). Nəhayət, dördüncü ada – Qədim şəhər idi. Onun da yanında – Çobanlar adası vardı; həmin ada hələ o vaxtlar Yeni körpünün altında itmişdi. O dövrdə Qədim şəhər bu beş körpü vasitəsilə Parisin başqa hissələrilə birləşirdi; bu körpülərin üçü çayın sağ qolu üzərindən, ikisi isə – sol qolu üzərindən çəkilmişdi. Kilsə və Sorraflar körpüsü – daşdan, Deyirman körpüsü – ağacdan tikilmişdi; sol sahilədeki Kiçik körpü – daşdan, Sen-Mişel körpüsü isə – taxtadan idi; bu körpülərin üzərində də evlər və daxmalar tikilmişdi. Universitet məhəlləsində Filipp-Avqust tərəfindən tikilmiş altı darvaza vardı, bunlar da; Sen-Viktor, Bənd, Papa, Sen-Jak, Sen-Mişel, Sen-

¹ "Parisli ohatə edən hasar Parisi üsyan etməyə məcbur edir" (frans.).

Jermen darvazaları idi. Sağ sahilədeki şəhərin V Karl tərəfindən tikilmiş altı darvazası vardı, bunlar da Bilyi qülləsindən başlayırdı: Sent-Antuan, Templ, Sen-Marten, Sen-Deni, Monmart və Sent-Onore qapıları idi. Bütün bu darvazalar istehkam rolu oynayırdı. Bununla belə yenə də gözəl görünürdülər. Bütün şəhər ətrafında geniş və dərin xəndək qazılmış və Senanın axar suyu buraya buraxılmışdı. Gecə vaxtı darvazalar bağlanırdı, şəhərin yuxarı və aşağı tərəflərində isə çayın ortası ilə yoğun dəmir zəncirlər uzanırdı. Beləcə, Paris gecələr sakit uyuya bilirdi.

Şəhərin bu üç hissəsinə yüksəklikdən baxılsa, onların hər birinin qoribə və qarışıq yumağa bənzədiyi görünür. Bununla belə, şəhərin bu üç parçasının kompleks təşkil etdiyi ilk baxışdan aydın olur. İki uzun və paralel küçə aramsız və dönmədən düz xətt boyunca şəhərin bu üç hissəsini başdan-ayağa, cənubdan şimala doğru, Sena çayına perpendikulyar şəkildə yarıb keçir və üç hissəni birləşdirərək birbirinə qarışdırır. Şəhərin bu hissəsindən o biri hissəsinə daima dalğa-dalğa insanlar axışır və bu üç, bir-birindən ayrı görünən hissələr bu iki küçə sayəsində qovuşurdu. Küçələrdən biri Sen-Jak qapılarından Sen-Marten darvazalarına doğru uzanırdı; Universitet məhəlləsində bu küçə Sen-Jak adlandığı halda, adada Yəhudilər küçəsi, sağ sahilə isə Sen-Marten küçəsi adlanırdı. İkinci küçə sol sahilə la-Karp, adada Daqqaçılar küçəsi, sağ sahilə isə Sen-Deni küçəsi adlanırdı; küçə boyunca Senanın bir qolu üzərindən Sorraflar körpüsü, o biri qolu üzərindən isə Sen-Mişel körpüsü çəkilmişdi. Bu küçə Universitet məhəlləsindəki Sen-Mişel darvazasından Sen-Deni qapılarına qədər uzanırdı. Müxtəlif adlara baxmayaraq, bu küçələrin hamısı bir yerdə iki küçə təşkil edirdi və bunlar bütün Parisin mərkəzi küçələri, şahdamarı idi. Bu üçhissəli şəhərin başqa damarları da ya şahdamara qarışıq, ya da ondan qüvvət alırdı.

Parisi bu başından o başına yarıb keçən bu iki baş diametral və bütün şəhərə məxsus küçədən başqa, sağ və sol sahillərin də özlərinə məxsus baş küçələri vardı; bu küçələr bütün şəhər boyu və çaya paralel olaraq uzanıb bütün şəhərə aid olan iki şahdamar küçə ilə perpendikulyar idi. Çayın sağ sahilindəki baş küçə Sent-Antuan darvazasından Sent-Onore darvazasına qədər düz xətt boyunca uzanırdı; sol sahilə isə Sen-Viktor darvazasından Sen-Jermen darvazasına qədər uzanırdı. Yuxarıdakı iki küçə ilə yarılan iki baş küçə dolanbək Paris küçələrinə məxsus qoribə və məharətlə işlənmiş naxışa bən-

zəyirdi. Bu qarışıq naxışlara diqqətlə baxsaq, burada başları geniş iki dərz olduğunu görmək olardı: bunlardan biri çayın sağ sahilinə, o biri isə sol sahilinə idi; bundan başqa bir neçə küçə radius təşkil edərək körpülərdən darvazalara doğru ayrılırdı. Paris indi də həmin həndəsi fiqura bənzər görünüşə malikdir.

Paris Notr-Dam kilsəsinin qülləsindən baxaraq, bu şəhərin 1482-ci ildə bütövlükdə nə kimi bir təsir bağışladığını oxucuya izah etməyə çalışaq.

Tövşüyə-tövşüyə, nəhayət, qüllənin üst qatına qalxmış bir adamın gözləri hər şeydən əvvəl bir yığın dam, boru, küçə, körpü, meydan, bürç və kilso zəngləri qarşısında qamaşmağa başlayacaqdır. Hər şey birdən-birə nəzərinizi cəlb edəcəkdir – divarların dişləri, sivri uclu damlar, hasarın bucaqlarındakı qüllələr, XI əsrə aid daş piramidə, XV əsrə aid aynalı sütun, Şatunun yunur və hamar qalaçası, dördbucaqlı, bəzəkli kilso zəngi, irili-xırdalı, alçaq və hündür bir çox şeylər diqqətinizi cəlb edəcəkdir. Gözləriniz bu dolanbək mənzərəyə dalacaqdır. Burada hər şey orijinal, dahiyənə və gözəldir; burada boyanmış və bəzəkli fasadı olan alçaq qapılı və külafirəngili kiçik bir evlərdən başlayaraq qüllələrlə sütun kimi ohatə olunmuş əzəmətli Luvr sarayına qədər hər şey sənət əsəridir. Nəhayət, göz bu qarışıqlığa öyrəşdikdən sonra bu mənzərəni ən kiçik detallarına qədər görə bilərsiniz.

Hər şeydən əvvəl Qədim şəhərin mənzərəsi nəzərə çarpar. Boş-boğazlıq etməklə bərabər ara-sıra yararlı sözlər də söyləmiş Sovat demişdir ki: "Qədim şəhərin yerləşdiyi ada – bataqlığa düşmüş və həmişəlik Senanın ortasında qalmış böyük gəmiyə bənzəyir". Bir az əvvəl biz XV əsrdə bu gəminin çayın hər iki sahilinə beş körpü vasitəsilə yaxınlaşdığımızı izah etmişdik. Gəmiyə bənzəyən bu ada, vaxtilə qədim heralddakı alimlərini də heyran qoymuşdu, çünki Parisin qədim gerbində gəmi şəklinin əmələ gəlməsi, Faven və Paskeninin izah etdiyi kimi, buraya gəmidə gəlmiş normandiyalıların mühəsirəsi nəticəsində deyil, bəlkə də izah etdiyimiz həmin səbəbdən dolayı idi. Ümumiyyətlə, hər bir gerb onu tədqiq edən adam üçün bir cəbrdir, xüsusi bir dildir. Orta əsr tarixinin birinci yansı Roman üslubunda tikilmiş kilsələrlə yazıldığı kimi ikinci yansı da gerblərlə yazılmışdır. Feodalizmin heroqliflərini əvəz etmişdir.

Beləliklə, Qədim şəhər tamaşaçının nəzərində arxası qarşı, buru isə qoribə doğru çevrilmiş gəmiyə bənzəyirdi. Qoribə doğru

çevrildikdə, bir yığın oski damlar gözə çarpırdı; bunların da üzərində Sent-Şapelin fil belinə bənzəyən qurğuşun qübbəsi geniş qanad açmışdı. Bu qübbə on cəsarətli, on inco, ən bəzəkli qübbə idi. Onun şəkəsi arasından lacivərdi göy üzü görünürdü. Kilsə yaxınlığındakı üç küçə kilsə sokisi tərəfdən oski binalarla əhatə olunmuş gözəl bir meydançaya çıxırdı. Bu meydançanın cənub tərəfində xəstəxananın qırıqlı və tutqun fasadı yüksəlirdi. Xəstəxananın damı sızacaq tökmüş və söpmiş kimi görünürdü. Bir az da uzaqda, sağda, solda, şərqdə, qərbdə, Qədim şəhərin yerləşdiyi dar sahədə müxtəlif dövrələrə, müxtəlif üslublara zidd olan 21 ədəd kilsə zəngi qüllələri ucaldı; onların həcmi də müxtəlif idi: bəziləri Roman üslubunda yapılmış və sanki qurdlar tərəfindən dəlik-dəlik edilmiş olan Sendeni kilsəsi kimi alçaq, bəziləri isə Sen-Pyer və Sen-Landri kilsələri kimi inco zəng qüllələrinə malik idi. Kilsənin arxasında, şimala doğru Qotika qalereyalı olan monastır binaları uzanır, cənuba doğru isə – yarım Roman üslubunda tikilmiş Yəpiskop sarayı görünürdü; kilsənin şərq tərəfində olduqca geniş bir çöl vardı. Diqqətli göz bu evlərin arasında hələ VI Karl zamanında şəhər tərəfindən Jüenal Dezyursenə hədiyyə edilmiş binanı və onun yüksək pəncərələri üzərində qurulmuş yüksək qəşəng qübbələri görə bilirdi; bir az o tərəfdə isə Paris bazarının qatran yaxılmış dükənləri görünürdü; daha uzaqlarda 1458-ci ildə genişləndirilmiş Sen-Jermen-Le-Vye kilsəsinin yeni qübbəsi görünürdü; vaxtılıq bu kilsəni genişlətmək üçün Fev küçəsindəki bir neçə evi uçurmaq lazım gəlmişdi. Nəhayət, o tərəf-bu tərəfdə camaatla dolu döngələr görünürdü. İki küçənin kəsişdiyi yerdə bir rüsvayçılıq sütunu qurulmuşdu; bu küçələr başdan-başa əhəngli sal daşlardan basılmış, gözəl Filipp-Avqust körpüsünün qalıqlarından ibarət idi. Atlar sürüşməsin deyər daşların arası ilə cığırılar açmışdılar. XVI əsrdə həmin körpüyə biçimsiz çaylaq daşları döşənmişdi. Xalq buna "Comiyyət körpüsü" adı vermişdi. XV əsrdə tez-tez təsadüf edilən naxışlı pilləkənləri olan qülləli boş bir höytə də görünürdü; bu kimi höytlərə la-Burdonne küçəsində bu gün də təsadüf etmək mümkündür. Nəhayət, müqəddəs məbədin sağ tərəfindən azca qərbdə doğru qüllələri çayın sularında əks olunan məhkəmə binası ucalırdı. Adanın qərb tərəfində salınmış Karl bağçasındakı hündür ağaclar Çoban adası üzərinə pərdə çəkmişdi. Suyu gəlincə, onu adanın heç yerindən görmək mümkün deyildi: Sena körpülərin altında, körpülər isə evlərin altında görünməz olmuşdu.

Suyun buxarlanmasından əmələ gələn kif sayəsində damları yamyayıl görünən bu üstüörtülü körpüləri keçərək soldakı Universitet məhəlləsinə nəzər atdıqda insan hər şeydən əvvəl qala və qüllələrəndən ibarət böyük və alçaq tikililərə heyran qalır. Bu Kiçik Şatle idi; onun geniş meydanı Kiçik körpünün bir qismini işğal etmişdir. Daha sonra, sahilboyu, şərqdən qərbdə, la-Turnel qülləsindən Nel qülləsinə doğru nəzər saldıqda bəzəkli dirəkləri olan bir sıra binalar görəcəksiniz; bu binalar bir neçə mərtəbədən ibarət olub, tirlər üzərində ucalır; rəngli şüşələri var. Bundan başqa ayrı xətlə düzülmüş bitməz-tükənməz şəhərlı evləri görünür ki, bunların da arası bözən küçələrlə və bəzən də daşdan tikilmiş böyük bir evin fasadı, yaxud küncü ilə kəsilirdi; bu daş ev adətən höytəli-bağçalı, fligelli olurdu. Bir-birini sıxışdıran dərissal evlər yığını arasında daşdan tikilmiş bu ev qara camaat arasında düşmüş vüqarlı ağaya bənzəyirdi. Sahil boyunda bunun kimi beş, yaxud altı böyük ev vardı. Bunlar da Lotaringiya hersoqunun sarayı, la-Turnel qülləsinin yaxınlığındakı Bernardin monastırının evləri, Nel sarayı idi; Nel sarayının baş qülləsi o zamankı Paris üçün istisna təşkil edirdi; sarayın sivri ucu ildə üç ay öz qara üçbucaqları ilə batan günəşin qızıllı şüalarının qarşısını kəsirdi.

Zətan, Senanın bu sahilində o qədər də böyük ticarət və hərəkət yox idi. Məktəblilər burada sənət sahiblərindən daha çox gürultu salırdılar. Burada sahil deyilən şey Sen-Mişel körpüsündən Nel qülləsinə qədər davam edən əraziydi. Sena sahilinin başqa hissəsi Bernardin monastırının o biri tərəfində olduğu kimi daşla döşənməmişdi. Yaxud burada bir yığın ev görünürdü ki, onların təməlləri iki körpünün arasındakı evlər kimi tamamilə suyun içində idi. Buraya paltar yuyan qadınlar toplaşaraq bağırırs, şəhərdən axşama qədər paltar döyəcləyərək nəğmə oxuyurdular. İndi də belədir. Bu yer Parisin ən şən bucaqlarından biri sayılır.

Universitet tərəfi sanki qayalıqdan ibarət idi; başdan-ayağa qədər bir-birinə bənzəyən və sıx kütlədən ibarət idi. Universitetin bir-birinin üstünə çıxması iti uclu damları eyni həndəsi fiqurlara bənzəyirdi, onlara yuxarıdan baxdıqda mürekkəb kristala bənzəyirdilər. Küçələrin qoribə və dolanbac xətləri bu ev yığınına müxtəlif həcmli çörək dilimləri kimi doğrayırdı. O zamanlar universitetdə qırx iki kollec vardı. Bu kolleclər müxtəlif məhəllələrdə bərabər şəkildə yerləşmişdi. Bütün binaların müxtəlif və alabəzək çardaqları sadə

damlar kimi eyni materialdan idi. Bunlar adı damların üzərində yüksəlirdi və doğrusunu söyləsək, həndəsi fıqların kvadratından, yaxud kubundan başqa bir şey deyildi. Onlar kompleks halında olan binanı daha da mürəkkəbləşdirir, onun vəhdətini pozmayaraq, əksinə, görünüşünü tamamlayırdı. Ümumiyyətlə, həndesənin son dərəcə əhəngdar elm olduğunu etiraf etməliyik.

Çayın sol tərəfində də bir topa xırda şəhərli evləri üzərində gözəl görünüşlü bir neçə xüsusi ev yüksəlirdi. Bu evlərdən hal-hazırda məhv olmuş Nevranni, Roma və Reyms məhmanxanalarını və Klüni otelini göstərmək mümkündür. Xoşbəxtlikdən, bu otel mühafizə edilmiş və bu gün də hər hansı rəssamın üzünü güldürə bilər; bu otel qülləsini bir neçə il bundan əvvəl monasiz yerə uçurmuşdular. Klüni otelinin yaxınlığında gözəl yarımdayıvı tağlara malik görkəmli bir Roma sarayı – Yulian hamamı yüksəlirdi. Burada da bir çox abidələr vardı, onların arxitekturası saraya nisbətən ciddi və sırt görünə də, eyni dərəcədə gözəl və əzəmətli idi. Hər şeydən əvvəl Bernard abbatlığının üç zəng qülləsi gözə çarpırdı. Dördbucaqlı qülləsini mühafizə etsə də, başqa hissələrinin yoxluğu təəssüratını oyadan müqəddəs Cəneveyv abbatlığı da görünürdü. Yarı monastir, yarı məktəb olan Sorbonnanın yalnız qərribə orta hissəsi mühafizə edilmişdi. Gözəl dördbucaqlı müqəddəs Maturin monastiri də yaxınlıqda idi; yenə orada olan müqəddəs Benedikt monastirinin divarları arasında, bu kitabın yeddinci və səkkizinci nöşrləri arasındakı fasilə zamanı tələsik teatr binası tikilmişdir. Fransiskan monastirinin bir-birinin üzərində yüksələn üç böyük qülləsi və nəhayət, Paris Notr-Dam kilsəsinin zəng qülləsində baxdıqda Nel qülləsi ilə bərabər üfünqün üzərində göz oxşayan Avqustin monastirinin yüksək qülləsi də maraqlı mənzərə təşkil edirdi. Monastirlə mülki binalar arasında həqiqətən orta vəziyyətdə olan kolleclər burada monastirlə saraylar arasında idi: kolleclərin arxitekturası ciddi və zərif, həykəltəraşlığı saraylara nisbətən daha az mücərrəd, üslubu monastirlərin üslubuna nisbətən daha az ciddi idi. Təəssüf ki, artıq bənzər və iqtisadiyyatı bu qədər böyük məharətlə birləşdirmiş Qotika sənətinin memarlıq abidələrindən heç bir iz qalmamışdır. Kilsələr (Universitet məhəlləsində bir çox belə kilsə var; onlar burada da, Sen-Jülyen kilsəsinin yarımdayıvı formasından Sen-Severen kilsəsinin sivri formalınadək müxtəlif memarlıq dövrlərini təmsil edirlər) hər şeyin üzərində hökmranlıq edir və bütün bu əhəngdarlıq içəri-

sinde təzə bir əhəng təşkil etməklə bərabər, az qala hər bir addımda divarları sivri qüllə başları, şəbəkəli zəng qüllələri və ayrı-ayrı bucaqlarla yandırılır. Bunların əmələ gətirdiyi xətlər, damların sivri kənarlarını gözəl şəkildə tamamlayırdı.

Universitet məhəlləsinin olduğu yer təpəlik idi. Məhəllənin cənub-şərq hissəsindəki müqəddəs Cəneveyv təpəsi xüsusilə yüksək idi. Bu saysız-hesabsız dar və dolanbac küçələr, ev yığınları, kilsə zəngi qülləsindən baxdıqda maraqlı mənzərə təşkil edirdi; bunlar həmin təpənin başından nizamsız və şaquli şəkildə dörd tərəfə enir, təpənin yamacları ilə çaya doğru enirdi. Yuxarıdan baxdıqda, bəzələrinin yığılıdğı, bəzələrinin ayağa durduğu, bir-birindən yarışaraq yüyürdüküləri zənn edilirdi. Eyni zamanda küçələrdə və meydanlarda durmadan hərəkət edən minlərcə qara nöqtələr gözərimiz qarşısında dalğalanır; bu nöqtələr yüksəklikdən görünən insanları idi.

Nəhayət, qüllə başları arasındakı boşluqda, bir-birinə qarışmış saysız-hesabsız evlərin damları arasında üzərində məmır göyərmiş ucuq divarlar, böyük və dairəvi bir qüllə, qala kimi dişli divarlar görmək olardı: bu divar, bu qüllə və bu divarza Filipp-Avqust hasarının qalıqları idi. Bir az uzaqda yaşıl çəmənlər görünür, böyük yollar qıvrım lent kimi uzanırdı; ilk başda bəzən yolboyu evlər təsadüf edilə də, şəhərdən uzaqlaşdıqca evlər daha az görünməyə başlayırdı. Bozi şəhər civarlarının böyük əhəmiyyəti vardı. Məsələn, la-Turnel qülləsi tərəfində Sen-Viktor kəndinin əhəmiyyəti az deyildi. Buraya Biyevr çayı üzərindən tağı körpü çəkilmişdi; buradakı abbatlıqda Yoğun Lüdovik dəfn edilmişdi. Səkkizguşəli qülləsi olan kilsə XI əsrə məxsus dörd zəng qülləsi ilə əhatə edilmişdi; daha uzaqlarda hələ o zamanlar belə üç kilsə və bir monastir olan Sen-Marso kəndi vardı. Bir az da uzaqda, soldakı xalçaçılar emalatxanasının dörd ağ divarının yanından keçib, Sen-Jak kəndini, onun yolayrıcındakı gözəl və zərif xaçını, müqəddəs Yakov adına tikilmiş kilsəsinə görə bilərsiniz; bu kilsə o zamanlar dəbdə olan Qotika (sivri damlı ev) üslubunda idi; olduqca gözəl görünüşü vardı. Oradakı müqəddəs Maqluar kilsəsi də XIV əsrin gözəl binalarından idi; sonralar Napoleon bu binanı ot anbarı etmişdi. Bundan başqa həmin kənddə Notr-Dam de Şan kilsəsi vardı ki, Bizans mozaikası ilə bəzənmişdi. Nəhayət, məhkəmə idarəsinin ixtiyarında olan, bağ-bağatlı karteziyanlar monastirinin gözəl binasını bu gün də mövcud olduğu üçün bir kənara qoyaq. Çox

da yaxşı ad çıxarmayan Vover xarabalarının da üzərindən adlayaq. Daha uzaqlara nəzər saldıqda qərbdə Sen-Jermen-an-Pre kilsəsini və onun Roman üslubunda qurulmuş üç qülləsini, arxasında isə Sen-Jermen kondini görəcəksiniz: o zamanlar bu kond böyümüş, on beş-iyirmi küçə və döngəyə malik idi. Bu kənddə müqəddəs Sulpis kilsəsinin sivri uclu zəng qülləsi yüksəlirdi. Kilsənin yaxınlığında dörd tərəfdən hasarlanmış bir yer görmək olardı ki, vaxtilə burada Sen-Jermen bazarı təşkil edilirdi, indi isə sadəcə bir bazar vardı. Kilsədən bir az uzaqda abbatlığın yuvarlaq və qəşəng qülləsi, qurğuşundan konus şəklində tikilmiş damı görünürdü. Bir az da o tərəfdə kiramit zavodu vardı. Sonralar həmin yerdə Tuilri sarayı tikilmişdi. Çörəkçilər küçəsi ümumi çörəxanaya aparırdı. Bundan başqa təpənin üzərində bir dəyirman, ayrıca bir yerdə tikilmiş çüzam xəstəxanası da vardı. Lakin bu tərəfdə ən çox nəzəri cəlb edən və insanın gözlərini ayıra bilmədiyi şey vaxtında, o da abbatlığın özü idi. Həqiqətən, yarı kilsə və yarı saray olan bu monastıra, Paris yepiskoplarının bir gecə belə keçməyi şərafət saydıqları bu yeməxanaya, arxitektor kilsə görünüşü və gözəlliyi vermişdi. Abbatlığa məxsus zərif Moryom məbədi, geniş yataq otağı, geniş bağçalar, barmaqlıqlar və qalxmə körpü, yaşıl fonda görünən dişdiş çəpər, əsgər və rahiblərlə dolu həyətlər – Qotik hücrələr üzərində əsaslı surətdə qurulmuş bu üç yarımdairəvi qüllənin ətrafında toplanan hər şey, uzaq üfüqlərdə heyvətlər və gözəl bir mənzərə təşkil edirdi.

Nəhayət, Universitet məhəlləsinə doyuncu tamaşa etdikdən sonra, üzünüzdə sağ sahələ çevirdikdə gözlərinizin qarşısında tamamilə başqa bir mənzərə canlanır. Şəhərin bu hissəsi sol sahələ nisbətən daha geniş olmaqla bərabər, sol sahil kimi vətəndə təşkil etmir. Elə ilk baxışdan onun heç də bir-birinə bənzəməyən bir neçə hissəyə bölündüyünü görmək mümkündür. Şərq tərəfdə, yəni Qalliya valisi Kamulogenin Sezarı saldıqı məşhur bataqlığın şərifinə bu gün də "Marais" (bataqlıq) adlanan şəhər hissəsində sıx tikilmiş böyük evlər çayın sahilinə qədər uzanırdı. Yanaşı tikilmiş dörd ev, yəni Jui, Sans, Barbo və Kraliça sarayının xırda qüllələrlə əhatə olunan şiferli damların oksisi Sena çayının sularında düşürdü. Bu dörd ev Nonendiyer küçəsindən Selestin rahibləri abbatlığına qədər olan ərazini işğal etmişdi; abbatlığın qülləsi, diş və taxtauşları gözəl bir mənzərə təşkil edirdi. Bu ehtişamlı binaları çaydan ayrıran bir neçə kif basmış koma onların gözəl fasadlarına, daş çərçivəli, dördbucaqlı iri pəncə-

rələrinə, oxvari və heykəllərlə bəzədilmiş darvazalarına, divarların zərif profilinə, hər bir yeni bina tikildikcə meydana çıxan arxitektural gözəlliklərinə (bunun sayəsində Qotika məmarlığının daima yeni formalar kəşf etdiyi zənn edilirdi) tamaşa etməyə heç də mane olmurdur. Bu gözəl binaların arxası ilə qaz qurğularını və hasar dişlərini göstərən, gah da geniş budaqlı ağacların arxasında gizlənən Sen-Pol sarayının böyük hasarı uzanırdı. Bu sarayda vaxtilə Fransa kralı Burqundiya hersoqundan heç də az məşhur olmayan iyirmi iki şahzadəyə, onların məişyyətinə və nökrələrinə gözəl və ehtişamlı otaqlar vermişdi; Roma imperatoru da Parisə gəldiyi zaman öz loğva məişyyətilə birlikdə həmin sarayda yerləşmişdi. Onu da qeyd edim ki, o zamanlar hökmdarlar üçün ayrılan iqamətgah on bir rəsmi otaqdan az olmamalı idi; burada qəbul salonunda yatmış, ibadətə xanaya qədər vardı. Hələ hər bir mənzildə lazım olan yataq və vanna otaqları, qarderob və başqa otaqlar buraya daxil deyildi. Bundan başqa, mətbəx, xidmətçi otaqları, dəhliz və bir çox anbarlar vardı ki, bunların da sayı iyirmi ikiyə varardı. Burada çörəxana və saqi otaqları da olmalı idi. Kralın hər bir mənzilə üçün bağçalar da ayrılırdı: bundan başqa müxtəlif oyunlar, məsələn: top və halqa oyunları üçün otaqlar, heyvənxana, quş hini, balıq gölləri, tövlələr, maneqlər, kitabxanalar, silah otaqları və dəmirçixana olardı. O zamanlar kral sarayı, məsələn Luvr, yaxud Sen-Pol sarayı – belə saray idi. Bu saray – şəhər içində şəhər idi.

Bu saat üzərinə çıxdığımız qüllədən yarısı görünən Sen-Pol sarayı, yuxarıda bəhs etdiyimiz dörd böyük bina ilə əhatə olunsada, yəne də gözəl və özəmətli görünürdü. Sütunlu və şüşəli uzun qalereyalara yüksək sənətkarlıqla baş bina ilə birləşdirilməsinə baxmayaraq, bu sarayda V Karl tərəfindən tikdirilən üç malikanəyə aydınca görmək olardı. Bunlardan – Pti-Müs şifelinin damını gözəl naqışlı məhəccərlər əhatə etmişdi; abbat Sen-Morun malikanəsi istəhkamlı qəsr şəklində tikilmiş, böyük qülləsi, mazgalları, ambrazurları və xırda bastionları vardı. Qalxmə körpü üçün yapılmış iki dəlik arasında bulunan geniş Saksoniya darvazaları üzərində abbatın gerbi asılmışdı; nəhayət, qraf Etampın malikanəsi vardı ki, uzaqdan baxdıqda yarıuçuq qülləsi xoruz pipiyinə bənzəyirdi. Orada-burada, dəstə-dəstə bitmiş palıd ağacları öz görünüşləri ilə böyük kələmi andırırdı; işıq və kölgələrlə qumıldayan gölün sularında qular üzürdü. İçəri həyətlərin gözəl guşələri görünürdü.

Üfşqdə görünən bu binaların təşkil etdiyi amfiteatrın getdikcə yüksəldiyini izləyən tamaşaçı, Sent-Antuan küçəsindəki evlərin damları arasında əmələ gəlmiş dorin qobunu keçdikdən sonra, nəzərini Anqulem sarayında dayandıracaqdı. Müxtəlif dövrlərə aid olan bu böyük binaların əski və yeni hissələri yamaqlı bir kaftana bənzəyirdi. Lakin qurğuşundan qayırılmış toboqələri və misdən yapılmış cürbəcür arabeskləri və novları ilə gözə qarpan yeni binanın orijinal bir surətdə yapılmış sivri kənarlı yüksək damı əski binanın qızaran xarabaları üzərində zərif şəkildə yüksəlirdi. Qədim binanın böyük qüllələri, zaman keçdikcə çəllək kimi şişmiş və qocalıqdan beli bükülmüş halda başdan-ayağa çat verdiyindən şalvarı açılmış şişman adama bənzəyirdi. Bu binanın arxasında Turnel sarayının meşəyə bənzəyən qüllə başları görünürdü. Dünyada heç bir şey, nə Əlhəmmə, nə Şambor sarayı bu qüllələr, zəng qüllələri, borular, flüqerlər, spirallar, fənərlər, pavilyonlardan ibarət olan bu böyük meşə qədər səhrkar, cazibədar bir mənzərə təşkil edə bilməz. Bunların hamısı daşdan yonulmuş böyük bir şahmat taxtasına bənzəyirdi.

Bir az əvvəl söylədiyimiz kimi, o zamankı görünüşünü bir qədər təsvir etməyə çalışdığımız və yalnız ən mühüm xüsusiyyətlərini qeyd etdiyimiz bu məhəllə, şəhərin şərq hissəsindəki V Karl sarayı ilə Sena çayının əmələ gətirdiyi bucağı işğal etmişdi. Yeni şəhərin mərkəzini əsasən kiçik şəhərli evləri tuturmuşdu. Şəhərin bu hissəsinə açılan üç körpü sağ sahilə adanı və sol sahilə birləşdirirdi; körpülərin bir xüsusiyyəti var: əvvəlcə adi evləri, sonra isə sarayları yaratmağa başlayır. Arı pərtəyinin hücrələri kimi bir-birinə sıxışdırılmış şəhərli evlərinin də öz gözəlliyi vardı. Yuxarıdan baxdıqda böyük şəhərlərin damları dalgalanan bir dənizə bənzəyir. Küçələr bir-birini kəsib keçərək və bir-birinə qarışaraq yüzlərcə qərribə həndəsi formalar yaradır. Ulduzun şölələri ətrafına yayıldıqı kimi, şəhər bazarından hər tərəfə bir çox küçələr və dalanlar uzanırdı. Sen-Deni və Sen-Marten küçələri saysız-hesabsız qol-budaqları ilə yanaşı, budaqları bir-birinə qarışmış iki böyük ağac kimi dağa dırmaşırdı. Burada gözəl binalar da az deyildi. Sərraflar körpüsü yaxınlığında gözəl evlər vardı. Körpünün arxası ilə axan Sena çayı dayırman çarxlarının hərəkətindən köpüklənirdi. Artıq Şatle Dönük Yulian dövrünün Roma qülləsi deyil, XIII əsrin feodal qülləsi görünüşü təsirini bağışlayırdı. Bu qüllə elə iri daşlardan tikilmişdi ki, ən möhkəm bir ling ilə belə üç saat ərzində bir vərşokdan artıq dəlmək mümkün deyildi. Bir az uzaqda Sen-Jak de la-Buşri kilsəsinin gözəl

zəng qülləsi, hər bucağında yerləşmiş heykəllər görünürdü. Bu bina hələ o zaman tamamilə başa çatmamış olsa da, yəni ehtişamlı görünürdü; o zamanlar bu binanın üzərində sonradan damın dörd küncünə qoyulmuş dörd nəhəng yox idi. Bu nəhənglər köhnə Parisin sirrini anlamaq üçün yeni Parisi düşündürən dörd sfinksə bənzəyirdi. Heykəltəraş Raul bu nəhəngləri yalnız 1526-cı ildə qurub başa çatdırmışdı, ona da bu əməyi müqabilədə cəmi iyirmi frank vermişdilər. Daha sonra, Qrev meydanındakı "Sütunlu Ev" görünürdü; onun haqqında oxucularımıza izahat vermişik. Bir az o tərəfdə yeni dəblə tikilmiş giriş qapıları ilə bəzədilmiş Sen-Jervə kilsəsi, qədim oxvəri qübbələri yarımdairəvi qübbələrdən fərqlənməyən Sen-Meri kilsəsi, ehtişamlı qülləsi dillərə düşən müqəddəs loann kilsəsi görünürdü. Bütün bu binalar öz gözəlliklərini bu dolanbac, qaranlıq, dar və bəzən murdar küçələrdə dəfn etməkdən çəkinməyən memarlığın gözəl abidələri idi. Buraya küçələrdə dar ağaclarından daha tez-tez təsadüf edilən naxışlı ağac xaçları da əlavə edin; uzaqdan, damların arasından Məsumlar məzarlığının gözəl hasarı; bazarın qarşısında tüstü bacaları üzərində yüksəklərə qalxan risvaqlıq sütununu; içərişində daima camaat qaynaşdığı; Xaçlar dalanındakı pilləkəni; taxıl bazarının yuvarlaq binalarını; orada-burada, evlər arasında qorq olan, sarmaşıqlarla bəzənmiş, alçaq qapılı və xaraba qalmış qədim Filipp-Avqust hasarının qalıqlarını; sahilboyunu və oradakı minlərcə dükənləri və sallaqxanaları; Sena çayını və Sena limanının Yepiskop limanına qədər hər yeri tutmuş qayıqları təsəvvürünüza gətirərsəniz, zamankı, yəni 1482-ci ildəki Parisin nə demək olduğunu heç olmasa təxminən təsəvvür edə bilərsiniz.

Biri saraylardan, o biri adi evlərdən əmələ gələn bu iki məhəllədən başqa, Yeni şəhərdə bir çox abbatlıqlar da vardı ki, onu qala divarlarının arxa tərəfində şərqdən qərbədən uzanan monastır və ibadət xanəkalardan ibarət başqa bir xətt kəməri kimi əhatə edirdi. Sent-Antuan və Qədim Tampl küçələri arasında bulunan Turnel parkının bir qədər yaxınlığında müqəddəs Yekaterina abbatlığı vardı; bu abbatlığın geniş bostanları ta şəhər hasarına qədər uzanırdı. Qədim və Yeni Tampl küçələri arasında Tampl abbatlığı yüksəlirdi; bu abbatlıq, dişli bir hasarla əhatə edilmiş geniş boşluq arasında ayrıca yerləşmiş qüllə yığınının ibarət idi. Yeni Tampl və Sen-Marten küçələri arasında ehtişamlı və istehlaklı Sen-Marten abbatlığı yerləşmişdi; bağçalar arasında yerləşmiş kilə, qüllə və zəng qülləsi, gözəllikdə yalnız Sen-Jermen-an-Pre kilsəsinin qarşısında əylə

bilirdi. Sen-Marten və Sen-Deni küçələri arasında üçlər abbatlığı və nəhayət, Sen-Deni ilə Montorqeyl küçələri arasında – qadınlar monastırı yerləşmişdi. Bunun da yanında Möcüzələr sarayının kif bəsmiş damları və uçmuş hasarı görünürdü. Monastırlardan ibarət uzun bir zəncir arasında bulunan bu bina yeganə mülki bina idi.

Nəhayət, damlar arasında görünən və şəhər hasarı ilə Sena sayının aşağı qolunun təşkil etdiyi qərb bucağını işğal edən dördüncü qrup evlər Luvrun ətrafına sarınmış həyatlıq malikanələrdən ibarət yeni bir qovşaq idi. Filipp-Avgustun Qədim Luvr sarayının qeyri-müənasib binasının bir çox xırda qüllələrini nəzərə almasaq, yirmisi üç kiçik həcmli qüllələrlə əhatə edilmiş baş qülləsi uzaqdan Alan-son və Kiçik Burbon saraylarının Qotik damları ilə sıxılmış kimi görünürdü. Bu çox qülləli əjdaha, yirmidörd başını daima yuxarıya tutmuş Parisin qocaman qarovulu, günəş şüaları altında parlayaraq min bir rəngə çalan nəhəng qurğusun, yaxud pulcuqlu şifer damı ilə Yeni şəhərin qərb tərəfindəki cizgilərin olduğu orijinal şəkildə tamamlayırdı. Şəhərin hasarları arxasında darvazalara yaxın yerdə Sena çayının sol sahilindəki kondlərə nisbətən az sayda, lakin dağınmış şəkildə bir neçə qəsəbə yerləşmişdi. Bastiliyanın arxasında, Sent-Antuan abbatlığının ətrafında toplaşmış yirmiyə qədər daxma gələcəkdə Parisin Sent-Antuan civarını yaratmaq üçün bir nüvə rolunu oynamışdı; bir az uzaqlıqda taxıl düzləri arasında itib gedən Popenqur kondi; daha uzaqda – az qala başdan-başa meyxanalarından ibarət olan şən və kefcil Qurtıl kondi; Sen-Loran civarı və uzaqdan baxdıqda zəng qülləsi ilə Sen-Marten darvazasının sivri uclu qüllələri arasında qərğ olan kilsəsilə qonşuluqda ki Sen-Ladr kondi ilə bitmiş Sen-Deni civarı; Monmartr qapılarının arxasındakı ağ hasarlarla əhatə edilmiş Qranj-Bateliyer kondi, daha sonra isə – Monmartr təpəsi və vaxtilə dəyirmanlarının sayı qədər kilsəyə malik olan, lakin bugünkü cəmiyyətdə cismani qida ruhani qidanın üstün tutulduğu üçün yalnız dəyirmanları mühafizə edilmiş təpənin tabaşırli yamacları görünürdü. Nəhayət, Luvr sarayının arxasındakı vadidə Sent-Onore civarı vardı ki, o zamanlar hələ sox böyük idi. Onun arxasında isə Donuz bazarı və ortalıqda qaralan müdhiş bir qazan yerləşmişdi; bir zamanlar həmin qazanda saxta pul kəsənləri diri-diri bəşirmişlər. Qurtıl və Sen-Loren kondləri arasındakı boş düzənlikdə yüksələn bir təpənin başında uzaqdan üstüaçaq, təməli dağılmış yarı-uçuq sütunlara bənzəyən bir bina görünürdü. Bu bina nə Parfenon idi, nə də Olimp Yupiterinin məbədi. Bu bina – Montfokon həbsxanasıdır.

Nə qədər qısa olmağa çalışsaq da, saydığımız bu binalar oxucunun yaddaşında o zamankı Parisin ümumi görünüşü təsəvvürünü pozmayıbsa, bir neçə sözle, bütün dediklərimizə yekun vurmağa çalışsaq. Şəhərin mərkəzindəki Qədim şəhər boz zirehinin altından öz körpülərini nəhəng tsabağa pəncələri kimi uzatmışdı. Solda, trapesiya şəklinə Universitet məhəlləsi, sağda isə – Yeni şəhərin geniş yarımdairəsi, zəngin bağçaları və müxtəlif abidələri görünürdü. Şəhərin bu üç hissəsi də hər tərəfdən bir çox küçələr və dalanlarla yarılmışdı. Bütün bu evlər yığını az qala ortadan Sena sayı ilə iki yera bölünmüşdü. Dü-Breylin söylədiyi kimi, “Ana Sena” bir çox adalar, körpülər və qayıqlarla dolu idi. Bunların ətrafında da geniş düzənlik, gözəl tarla və gözəl kondlər vardı; sol tərəfdə – İssi, Vojirar, Vanvr, Monjur, Jantily və onların yuvarlaq, dördbucaqlı qüllələri; sağ tərəfdə – Konflandan başlayaraq, Vill-d'Eveqə qədər yirmidən ziyadə müxtəlif kond görünürdü. Üfqiə fontan hovuzu kimi dairə şəklinə düzülmüş təpələrdən ibarət gözəl bir haşiyyə cızılmışdı. Nəhayət, uzaqlarda, şər q tərəfdə – Vensenn və onun dördbucaqlı yeddi qülləsi; cənub tərəfdə – Bisetrin sivri uclu qüllələri; şimalda – Sen-Deni qülləsi; qərbdə isə – Sen-Qlu qəsri görünürdü. 1482-ci ildə, Paris Notr-Dam kilsəsinin təpəsində yuva qurmuş qarğaların gördüyü Paris bu idi.

Bununla belə, Volter bu şəhər haqqında söyləmişdi ki, XIV Lüdovikə qədər burada yalnız dörd gözəl bina olmuşdur: Sorbonna kilsəsi, Var de Qras, Yeni Luvr sarayı və yaxşı xatirimdə deyil, səhv etmirəmsə, Lüksemburq sarayı. Xoşbəxtlikdən, “Kandida”-nı yazdığına və acı gülüşün misilsiz ustadı olduğuna görə bu fikir onun tarixdə qalmasına mane olmamışdır. Bu onu göstərir ki, insan dahi ola bilər, lakin sənətin bu və ya digər sahəsi haqqında heç bir təsəvvürü olmaya da bilər. Məsələn Molyer, Rafaello Mikelandelonu “öz əsrlərinin Minyarı”¹ adlandırmaqla, onlara böyük bir şərəfə layiq görmüşdü.

Gəlin XV əsrdəki Parisə qayıdaq.

O zamanlar Paris yalnız gözəl bir şəhər deyil, eyni zamanda orta əsrlərin daş salnamələrinə yazılmış monolit-şəhər, sənət əsəri və orta əsrlərin tarixi idi. O, iki təbəqədən, yəni Roman və Qotika təbəqəsindən ibarət olan bir şəhər idi, çünki Roman təbəqəsi, Yulian hamamları istisna olmaqla, çoxdan yox olub getmişdi. Amma

¹ Minyar XVII əsrin xırda partetistidir.

bu təbəqənin izləri hələ də orta əsrlərə məxsus qalın təbəqələr arasında görünürdü. Kelt təbəqəsinə gəlincə, onun izlərinə quyu qazıdaqla belə buna təsadüf etmək qeyri-mümkün idi.

Əlli il bundan əvvəl, İntibah deyilən dövr bu qədər ciddi və eyni zamanda zəngin vəhdətə öz fantaziyasının gözqamaşdırıcı ehtiyamını, arxitektura sistemini, yarım dairəvi Roma qübbələrini, Yunan sütunlarını və Qotik təqlarını, özünün zərif və mükəmməl heykəltəraşlığını, arabesklərə və yarpaqşəkilli naxışlara olan rəğbətini, Lütərin müasiri olan arxitektura bütövrəstliyini qarşıdırdıqla bəlkə də Paris daha da gözəlləşdi. Baxmayaraq ki, nəzər və düşüncəmizdə daha az harmonik oldu. Bu parlaq dövr də uzun sürmədi. Təəssüf ki, "İntibah" lazımı bitərəflik göstərmədi. O tikməklə kifayətlənməyərək, həm də yıxmağa başladı. Doğrudur, onun yerə ehtiyacı vardı. Hər halda, noticədə belə oldu ki, Qotik Paris yalnız qısa müddət yaşadı: Sen-Jak de la-Buşi kilsəsinin tikilişi bitir-bitməz, əski Luvru uçurmağa başladılar.

O zamandan bu böyük şəhər gündən-günə çirkinləşdi. Bu dəfə, Roman Parisini məhv edən Qotik Paris özü məhv oldu. Lakin onun yerini hansı Parisin tutduğunu söyləmək mümkündürmü? Yox, mümkün deyildir. Tüilridə¹ – Yekaterina Mediçi Parisi, Şəhər Bələdiyyəsində isə – ikinci Henri Parisi mövcuddur. Bu iki bina hələ böyük zövqlə tikilmişdir; Pale-Royalda ki döndürücü Henri Parisinin binaları körpiciyə tikilmişdi, şiferli damları vardı; bu binalar üçrəngli idi; Val de Qrasda ki XIII Lüdovik Parisi alçaqboylu və xain bir memarlıqdan ibarət idi; qübbələr paltar səbəti yığınınə bənzəyirdi; sütunları şişman, günbəzləri qəzbel idi; Əlillər Evinde ki XIV Lüdovik Parisi bir növ geniş, zəngin, qızıl rəngli, soyuq idi; Müqəddəs Sülpsis kilsəsində ki XV Lüdovik Parisi qıvrımlardan, lent düymələrindən, buludlardan, kası yarpaqlarından, vermşəldən ibarət idi.

¹ Bu ehtiyatlı sarayın genişləndirilməsini, təmir edilməsini, dəyişdirilməsini, yəni tamamilə bərpa edilməsini böyük kədər və nifrətlə gördük. İntibah dövrünün bu zərif əsərlərinə toxunmaq üçün müasir arxitektərlərin o li hoddindən artıq ağırdır. Bunun üçün ümidvarıq ki, onlar bu əsərlərə ol əzətməyə cəsarət etməzlər. Tüilri sarayının ucurulması yalnız vəhsilik əlaməti deyildi, bu eyni zamanda xoyanot idi. Bu saray yalnız XVI əsrin gözəl bədii əsəri deyildi. Bu saray XIX əsr tarixinin bir səhifəsidir. O artıq karatların məli deyil, xalqın məludur. Onu olduğu kimi saxlayaq. İnqilablar ona iki dəfə öz damğasını basmışdır: 1792-ci ilin 10 avqustunda və 1830-cu ilin 29 iyulunda. Artıq bu saray müqəddəsdir. Əsərin V nöşrinə edilən qeyd. Paris, 7 aprel 1831-ci il.

Həm də bunlar daşdan düzəldilmişdi. Panteondaki XVI Lüdovik Parisi Romadakı müqəddəs Petro sarayının pis təqlidi idi (Panteon sanki bütüzmüşdü, xotları düzgün deyildi). Respublika dövrünün Parisi – Tibb məktəbində özünü göstərir: bu bina yarıyunan-yarıroma üslubunda tikilmiş və III ilin konstitusiyası Minos qanunlarına nə qədər bənzəyir, o da Parfenon və Qoliziya bir o qədər bənzəyən zavallı bir binadır (arxitektərlər zarafatla ona "Messidor üslubu" deyirlər). Napoleon Parisi – Vandom meydanındadır; hər halda bu üslub özünəməxsus özəmətdən məhrum deyildir: bu özəmət onun toplardan əridilmiş bürünə sütununda görünür. Restavrsiya Parisi – Birja binasındadır: bu binada hər şeydən əvvəl olduqca hamar frizini qoruyub saxlayan ağ sütunlar nəzərə çarpır; ümumilikdə isə iyirmi milyona başa gələn dördbucaqlıdan ibarətdir.

Şəhərin müxtəlif məhəllələrindəki bir çox binalar öz üslubu, bəzəməsi və bənzərlikləri baxımından dövr üçün xarakterik bir abidələrə bağlıdır. Bilici gözü bunu dərhal sezmə bilər. Yalnız baxmağı bacarmaq lazımdır. O zaman bütöv bir əsrin ruhunun və müəyyən bir hökəmrənlik dövrünün xüsusiyyətlərinin qapı dəstəyində belə ifadə olunduğunu anlamaq çətin məsələ deyildir.

Bələliklə, təkrar edirik, bugünkü Paris heç bir ümumi simaya malik deyildir. O, müxtəlif əsrlərdən alınmış bir çox nümunələrin məcmusudur. Həm də on gözəl nümunələr ortalıqdan yox olmuşdur. Fransanın paytaxtı yalnız evlər sayəsində böyüyür, lakin necə evlər! Əgər belə davam edərsə, Paris hər əlli ildən bir öz ümumi simasını dəyişməyə məcbur olacaqdır. Odu ki, Paris arxitekturasının tarixi əhəmiyyətinin az qala gündən-günə yox olub getməsi olduqca təbii haldır. Getdikcə Parisdə tarixi abidələr azalmağa başlayır və hamının gözləri qarşısında tikilən evlərin dalğası altında yox olub gedir. Babalarımız daş binaları görmüşdülər; uşaqlarımız isə yalnız suvaqlı Parisi görəcəklər.

Yeni Parisin yeni binalarına gəlincə, biz böyük bir məmnuniyyətə bu barədə bir söz deməyə də bilərik. Buna səbəb bizim bunların qarşısında müəyyən dərəcədə heyran qalmamamızdır deyil. Cənab Sufflo tərəfindən tikilmiş müqəddəs Cenevəv kilsəsi, şübhəsiz, daşdan yapılmış dadlı qoqala bənzəyir və onun heç zaman misli-bərabəri olmamışdır. Fəxri Legion binası da dadsız kökə deyil. Taxıl bazarının qübbəsi ingilis jokeyinin pilləkənə sancılmış papağına bənzəyir. Müqəddəs Sülpsis kilsəsinin qülləsi iki ədəd

klarmeti andırır. Eybi yox, bu da fəna arxitektura forması deyil! Bundan başqa, bu evin damı üzərində, hər şeyi tamamlamaq üçün, teleqraf da qurmuşdurlar. Müqəddəs Roq kilsəsinin baş qapıları öz ehtisamı ilə yalnız müqəddəs Aqvitənlı Fomanın kilsəsi ilə müqayisə edilə bilər: hər ikisində yuvarlaq şəkili Qolqofa və ağacdan qayırılmış qızıl rəngdə Günəş var. Bunların hamısı böyük zəka tələb edir. Nəbatat bağçasının dolanbac yollarındakı fənər də qərībā bir şeydir. Sütunları Yunanıstana, pəncərə və qapılarının yarımdairəsi Romaya, böyük və alçaq qübbələri İtəbax dövrünə bənzəyən Birja binasına gəlincə, şübhəsiz, o da olduqca düzgün və təmiz memarlıq abidəsidir; bunu sübut etmək üçün bu binanın heç zaman Afınada belə qətiyyətlə təsadüf edilməyəcək üst mərtəbəylə bəzədildiyini göstərmək olar. Bu binanın gözəl düz xətti bəzən böyük zövqlə parçalanmış və soba boruları qurulmuşdur. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edirəm ki, hər hansı binanın görünüşü bir qayda olaraq onun təyinatına uyğundursa və bu təyinat öz-özülüyündə binanın xarakterindən xəbər verirsə, sözsüz ki, kral sarayı və parlament binası, şəhər bələdiyyəsi və məktəb, maneje və akademiya, anbar və məhkəmə binası, muzey və kazarma, türbə, məbəəd və teatr üçün cəmi müvəffəqiyyətə yaranan bu abidəylə fəxr etmək lazımdır. Hələlik isə bu binadan yalnız birja kimi istifadə edirmişlər. Bundan başqa, hər bir bina müəyyən bir iqlimə uyğunlaşdırılmışdır. Şübhə yoxdur ki, həmin bina xüsusi olaraq bizim soyuq və yağışlı iqlimimiz üçün tikilmişdir. Damı Şərqdə olduğu kimi yastıdır. Odur ki, qış vaxtı damın qarını süpürmək lazım gəlir; zətən damın qar süpürməyə ölvərşini tikildiyinə kim şübhə edə bilər? O ki qaldı biz əvvəl böhs etdiyimiz təyinat məsələsinə, bina öz təyinatına tamamilə uyğundur: bu bina Yunanıstanda olsaydı, məbəəd olardı, Fransada isə birja olmuşdur.

Bələliklə, şübhəsiz, bütün bu binalar gözəl arxitektura abidələridir. Bunlara Rivoli küçəsi kimi bir neçə olduqca gözəl və izdihamlı küçələr əlavə edilsə, bir zamanlar hava balonundan Parisə baxdıqda tamaşaçının gözləri qarşısında zəngin xətlər və ehtisamlı təsvirlər, rəngarəng mənzərələr, şahmat taxtasında görünən sadə bir əzəmət və valehedici gözəllik görünəcəyinə şübhə edilə bilməz.

Hər halda bugünkü Paris gözəlrimizin qarşısında nə qədər gözəl görünsə də, XV əsrin Parisini yazmışa salın və onu təəvvür edin; qüllə və zəng qüllələrindən ibarət bu qərībā hasarın arasından bir işıqlı dünyanı seyr edin. Üfüqlərin səmasında köhnə Parisin Qotik

profilini canlandırın; onun binalarına gözəl fantastik görünüş verən Ay işığını Parisin üzərinə salın və yalnız bundan sonra onu bugünkü Parislə müqayisə edin.

Yeni şəhərin sizə verə bilmədiyi təsiri əski şəhərdən almaq arzusunda olsanız, böyük Pasxa, yaxud Üçlər bayramında şəhər çağrı yük-sək bir yerə qalxın, oradan bütün şəhəri seyr edin, kilsə zənglərinin səslərinə qulaq asın. Göylərdən verilmiş bir işarəylə – çünki bu işarəni verən günəşdir – minlərcə kilsə birdən-birə səslənməyə başlayacaq. Əvvəlcə siz orkestrdəki musiqiçilərin “tutti” işarəsinə gözləyərək öz musiqi alətlərini köklədikləri kimi, kilsələrin bir-birini səslədiyini eşidəcəksiniz. Sonra isə hər bir zəng qülləsinin səsini aydınca eşitməyə başlayarsınız; lakin bu uzun zaman davam etmir: zəng səsləri gəldikcə ucalır və bunların bir-birinə qarışmasından, gurlamasından füsunkar bir konsert yaranır. Siz bir-birinə qarışan, bir-birini yararaq şəhərin üzərində uçan və uzaqlara dağılan səslərin ehtizazı qarşısında heyran qalırırsınız. Halbuki, bu səs dənizi heç də xaos bənzəmir. Gurultulu olsa da, əhəngdən də məhrum deyildir. Siz zənglərin ayrı-ayrı notlarını eşidirsiniz; iri və xırda zənglərin hər bir qammasını izləyə bilərsiniz, siz müqəddəs Yefstafiya kilsəsinin böyük zənginin boğuş və yeknəsaq gurultusunu, uzaq bir qəsəbədə məchul bir kilsənin çalan zənginin bilinməz yerlərdə qeyb olan kəskin və sürətli notlarını eşidirsiniz. Bu qərībā konserti, mükəmməl idarə edilən orkestrdəki kontrabas kimi, baş rolda Paris Notr-Dam kilsəsinin böyük zənginin boğuş səsi müşayiət edir. Və bu gurultunun arasından, ara-sıra açılan məbəəd qapılarından gələn kilsə nəğmələri qulaqlarınıza çatır.

Bəli, bu musiqi bir opera qədər yüksəkdir. Paris adətən gündüzlər danışır, gecələr isə Paris adətən nəfəs alır. Lakin burada – Paris oxuyur. Bu zənglər xoruna diqqətlə qulaq asın; bu yarım milyon insanın pıçıldaması, çay dalgalarının sahilə çarpmasına, əsən rüzgarlara, Parisi ohatə edən dörd məşənin kvartetinə qulaq asın. Qoy bu səslər kilsə zənglərinin gurultusunda həddindən artıq kəskin görünsə biləcəkdir şeylərin təsirini yumşaltsın. Bundan sonra siz bu suala cavab verərsiniz: mögər siz yer üzündə bu zəng konsertindən, bu səs dənizindən, hər biri üç yüz fut ağırlığında olan daş fleytalarda bir səsə oxuyan on minlərcə mis səsdən, bu böyük orkestr-şəhərdən, fırtınaya bənzəyən bu simfoniyaadan daha parlaq, daha əzəmətli və daha çox ruh oxşayan bir şey görmüsünüz?

DÖRDÜNCÜ KİTAB

I

MƏRHƏMƏTLİ İNSANLAR

Yuxarıda təsvir etdiyimiz hadisələrdən on altı il əvvəl, Fomin həftəsinin gözəl bir səhər çağı, ibadətdən sonra, Paris Notr-Dam kilsəsinin binasında canlı bir məxluq tapmışdılar. O, kilsənin astanasında, müqəddəs Xristoforun təsviri qarşısında qurulmuş beşiyin üzərində uzanmışdı. 1413-cü ilə qədər bu təsvirin qarşısında diz çökmüş kavalər Antoni dez-Essarın heykəli vardı (bu ildən sonra istər müqəddəs Xristoforu və onun pərəstişkarını oradan götürməyi lazım bilmişdilər). Mərhəmətli insanlar rəhm etsin deyə həmin beşiyin üzərinə uşaq tullamaq adət halını almışdı. Beşiyin qarşısında sədəqə üçün mis qab da qoyulmuşdu.

1467-ci ilin Fomin günündə bu beşikdə uzanmış canlı məxluq beşik ətrafında toplaşmış, xüsusilə, zərif cinsin nümayəndələrindən, ibarət yonı qoca qarılardan ibarət böyük bir dəstənin böyük marağına səbəb olmuşdu.

Qabaqda dayanmış dörd nəfər qadın beşik üzərində əylərək bağırırdılar; əyinlərindəki rəhib əbasına bənzəyən boz bünöncəklərindən rəhibə olduqları dərhal gözü çarpırdı. Mən bu dörd təvazökər və hörmətli şəxsin adlarını gələcək nəsilə qarşısında gizlətmək üçün heç bir səbəb görmürəm. Bu dörd qadın Aqnesə la-Germ, İonna de la-Tarm, Henriyetta la-Qotyer və Hoşer la-Violet idi. Bunların dördü də dul arvad idi. Dördü də Etyen-Qodri məbədinə yaşayırdı. Roislərinin icazəsi ilə və Pyer d'Elyi nizamnaməsinə uyğun olaraq mövzuya qulaq asmaq üçün evdən çıxmışdılar.

Bu hörmətli qadınlar hal-hazırda Pyer d'Elyi nizamnaməsinə riayət etsələr də, Mişel de Bram və Piza kardinalı nizamnamələrinə heç bir əhəmiyyət vermədən pozurdular. Bu nizamnamələrə görə, onlar həmişə öz susqunluqlarını ciddi şəkildə qorunmalıydılar.

Aqnesə taxta beşiyin üzərində qurdalanan və camaatın toplaşmasından qorxaraq bar-bar bağıran bu kiçik məxluqa baxaraq Hoşerdən soruşdu:

– Bacı, bu nədir?

İonna dedi:

– Əgər hər kəs öz uşağını bu cür atmağa başlasa, biz nə edəyək?

Aqnesə sözünə davam etdi:

– Mənim uşaqdan başım çıxmıyır, lakin mənə elə gəlir ki, bu uşağa baxmaq günahdır.

– Bu ki, uşaq deyildir, Aqnesə, bu natamam bir meymuna bənzəyir, – Hoşer dedi.

– Bu bir işarədir! – Henriyetta la-Qotyer də sözünə davam edərkən dedi:

Aqnesə yenə sözə başladı:

– Deməli, xaç mərasimi həftəsindən başlayaraq, bu günə qədər bu üçüncü möcüzədir. Zəvvarlara istehza etməyə cəsarət edən və Obervilli Məryəm ana tərəfindən qoribə surətdə cəzalandırılan adamın başına gələn möcüzədən bir həftə belə keçməmişdir; o, son bir ayda baş verən ikinci möcüzə idi.

– Bu ki, sadəcə eybəcər bir uşaqdır, – İonna dedi.

Hoşer sözünə davam edərkən:

– Həm də görürsənmi, nə yaman bağırır, az qalır oxuyanın səsinə batırsın, – dedi. – Nə bar-bar bağırırsan, səsinə kəssənə!

La-Qotyer qollarını köksünə qoyaraq dedi:

– Ehtimal ki, bu eybəcəri Reyms arxiyepiskopu cənabları Paris arxiyepiskopu cənablarına göndərmişdir.

Aqnesə la-Germ dedi:

– Mən bunun kafirlə donuzun birləşməsindən əmələ gələn bir heyvan olduğuna əminəm. Hər halda bu xristian uşağı deyil, onu ya suya, ya da ocağa atmaq lazımdır.

La-Qotyer əlavə etdi:

– Mən ümidvaram ki, onu heç kəs öz evinə aparmaz.

– Aman, yərabbi! – Aqnesə yenə sözə başladı. – Küçənin sonunda, arxiyepiskop sarayının yaxınlığındakı torbiyə evində çalışan zavallı dayələrin halı nə acınacaqlıdır! Bu eybəcərlə nə cür döş verəcəklərini xəyalıma belə gətirə bilmirəm. Mən döşümü xortdana verərdim, amma buna verməzdim.

İonna dedi:

– Amma bu zavallı la-Qerm nə sadədil qadındır! Sən bu cybə-cörin on azı dörd yaşı olduğunu və şübhəsiz, ət yeməyi sənin döşindən üstün tutduğunu görmürsənmi?

Həqiqətən, “bu cybəcor” yeni doğulmuş uşaq deyildi (onu başqa cür adlandırmıyaq biz özümüz də çox çətinlik çəkirik). O, üzərində o zamankı Paris yepiskopu olan Gilyom Şartyenin damğası basılmış kətan torbaya qoyulmuş olduqca kələ-kötür, əyri-üyrü və nadinc bir şey idi. Torbanın içindən başa bənzər bir şey görünürdü. Bu baş cybəcorliyin son dərəcəsi idi. O bir yığın sarı saçdan, bir ədəd ağlayan gözdən, ucadan bağrıdığı üçün ağızdan və ona yaxınlaşacağı adamı dərhal dişləyəcəyi zənn edilən dişlərdən ibarət idi; bu qarıba məxluq torbanın içində çırpınır və onu əhatə edən, get-gedə çoxalan camaatın böyük heyrotinə səbəb olurdu. Başında arxasına sallanan uzun örtüyü olan Aloiza Qondelorye adlı zəngin və şanlı bir qadın altı yaşında qəşəng bir qızıcağın olından tutaraq buradan keçərkən birdən dayandı və beşikdə bulunan bu zavallı məxluqa baxdı. İpək və məxmər paltarlı qızı Fler de Lis Qondelorye işə incə barmığı ilə cərpayının üzərindəki “atılmış uşaqlar” yazısını höccələyirdi.

Zəngin xanım üzünü nifrətlə çevirirək:

– Tfu! – dedi. – Mən belə zənn edərdim ki, buraya həqiqətən yalnız uşaqları qoyurlar.

Xanım bu sözlərlə beşiyin qarşısındakı mis qabın üzərinə gümüş bir pul tullayaraq, çıxış qapısına doğru yönəldi. Gümüş pul mis pullar arasında ucadan cingildədi və taxta beşiyi əhatə edən sadə qadınların heyrotinə səbəb oldu.

Bir az sonra kral protonotariusu olan lovğa alim Rober Mistrıqol da buradan keçirdi. Onun bir əlində iri həcmli dua kitabı vardı. O biri əli ilə də arvadı Gilyemetta la-Meressin qolundan tutmuşdu. Beləliklə, möhtərəm alimin hər iki tərəfində bir ədəd rəqulyator vardı: biri ruhani, digəri isə biri dünyəvi rəqulyator idi.

Rober Mistrıqol beşiyə nəzər saldıqdan sonra:

– Atılmış uşaq! – Yəqin ki, Flegetonun sahilindən tapılmışdır.

Arvadı dedi:

– Onun yalnız bir gözü var. O biri gözünün yerində isə ziyilə bənzər bir şey var.

Rober Mistrıqol etiraz etdi:

– Bu ziyil deyil, yumurtadır və yumurtanın içində bunabənzər başqa bir şeytan balasının mayası var. Həmin şeytan balasının göz cuxurlarında isə yenə də bunun kimi bir yumurtə var. Hamısı belədir.

Gilyemetta la-Meress soruşdu:

– Siz bunu haradan bilirsiniz?

Protonotarius cavab verməkdən çəkinərək:

– Haradan bildiyimin fərqi yoxdur, hər halda bilirəm, – dedi.

Hoşer soruşdu:

– Cənab protonotarius, sizcə bu uşağın gələcəyi necə olacaq?

Mistrıqol cavab verdi:

– Çox pis olacaq.

– Aman, yarab! – Qoca qarılardan biri bağırırdı. – Hələ adam keçənlik taun xəstəliyini düşünəndə və deyilənə görə, ingilislərin Qonfler sahilinə çıxmağa hazırlaşdıqlarını eşitdikdə lap qorxuya düşür.

Orada dayanmış başqa bir qarı əlavə etdi:

– Bəlkə də bu hadisə saray əhlinin sentyabrda Parisə köçməsinə mane oldu; ticarət isə onsuz da pis bir haldadır.

Joanna de la-Tarm dedi:

– Zənnimcə, bu balaca cadugər beşiyə deyil, odun şələsi üzərinə qoyulsaydı, Paris əhalisi üçün daha yaxşı olardı.

Bir qarı əlavə etdi:

– Həm də bu odun şələsini yandırmaq lazımdır.

Rober Mistrıqol:

– Bu çox ağıllı iş olardı, – dedi.

Gənc bir keşiş bir neçə dəqiqə idi ki, qadınların laqırtısına və protonotariusun mülahizələrinə qulaq asırdı.

Bu keşişin geniş ciddi alını, dərin baxışları vardı.

O camaatın arasından sakitcə qabağa keçərək, balaca cadugərə baxdı və əlini uzatdı. Tam vaxtında atılmış addım idi, çünki mömin qadınlar qəşəng bir tonqalın alovlanması xəyallarına gətirdikcə ağızları sulanırdı.

Gənc keşiş:

– Mən bu uşağı qəbul edirəm, – dedi, – və uşağı əbasının altına alaraq yola düşdü. Hamı onun dalınca heyrotli gözlərlə baxırdı. Bir dəqiqə sonra gənc keşiş o zaman kilsədən monastıra aparən qırmızı qapının arxasında yox oldu.

Heyrət bir qədər azaldıqdan sonra Leonna de la-Tarm qonşusu Henriyyəta la-Qotyerin qulağına doğru öylələrək:

– Bacı, mən sizə demədimmi, bu gənc keşiş Klod Frolo cadugərdir, – dedi.

KLÖD FROLLO

Klod Frollo həqiqətən adi adam deyildi.

O, keçmiş əsrdə gah xırda zadəganlara, gah da yüksək burjuazi-yaya mənsub edilən orta bir ailədən idi. Ailəsinə Paqlə qardaşlarından Tırşap mülkü miras qalmışdı. Vaxtilə bu mülk yepiskopun idi. Bundan başqa onlara iyirmiyyə qədər ev də qalmışdı ki, bu evlər XIII əsrdə konsister məhkəməsində uzun müddət davam edən itxıfla səbəb olmuşdu.

Klod Frollo hələ uşaqlıqdan ata-anası tərəfindən ruhani mənəsbinə hazırlanırdı. Ona latın dilini öyrətməşdilər, yeniyetmə vaxtından başını aşağı salmağa və sakit səsle danışmağa adət etmişdi. Atası onu Universitet məhəlləsindəki qapalı Törşi kollecinə oxumağa qoymuş, o burada latınca öyrənərək və dua kitabı oxuyaraq böyümüşdü.

Təbiət etibarilə, o qəmgin, ciddi və çalışqan uşaq idi; dərslərini çox asanlıqla öyrənirdi. Tənəffüsdə gürultu etməz, yoldaşlarının dəcəlliklərində və oylonca məclislərdə iştirak etməz və salnaməçilərin "Universitetdə altıncı üsyan" kimi gürultulu adla adlandırdıqları 1463-cü il qarışıqlıqlarından kənarda qazandı. O qışın az aristokrat olan məktəblərdə oxuyan tələbələri incitməz və bəzən həqiqətən də olduqca gülünce paltarlar geyinən bu məktəbliləri lağa qoymazdı. Digər tərəfdən, o, bütün dərslərə gəlməyə səy göstərirdi. Hüquq dərsi verən abbat Sen-Pyer de Val Froillonun həmişə birinci skamyada, kafedranın qarşısında oturduğunu, professorun mühazirəsini dizlərinin üzərində söyləyirdi və qışın soyuq günlərində donmuş barmaqlarını isitdiyini görürdü. Kilsə tarixi professoru Mil-d'İlyenin də hər bazar ertəsi öz mühazirələrində ilk gördüyü tələbə Klod Frollo olardı. Klod Frollo hər zaman tələsə-tələsə və tövşüyərək auditoriyaya daxil olardı. Bunun sayəsində, Klod Frollo on altı yaşlarında ikən ilahiyyat elmində hər bir kilsə xadimi ilə, sxo-lastika elmində isə – Solbon doktoru ilə yarışa çıxma bilirdi.

Klod Frollo ilahiyyatı bitirdikdən sonra kilsə tarixi elminə girişdi və böyük elmi ehtirasla bütün kilsə dekretlərini – Gispal yepiskopu Teodorun, Vorms yepiskopu Buxarın, Şart yepiskopu İvin, Böyük Karlin dekretlərini tamamlamış, Qratisyanın dekretlərini, XI Qri-qorinin məcmuəsini və papa III Honorinin "Ruhun aynası haqqında"

risaləsini qismən tədqiq etmişdi. O, 618-ci il yepiskop Teodordan başlayaraq, 1227-ci ildəki papa IX Qriqoriyə qədər böyük bir dövrü əhatə edən orta əsrlərə aid bütün mülki və dini hüquqdan baş çıxır və təhlil edə bilirdi.

Dekretləri mənimsədikdən sonra, o, təbabəti və azad incəsənəti öyrənməyə başladı. Klod Frollo bitki və müalicə məlhəmləri elmini tədqiq etdi, qızdırma, yara və çiban haqqında əslahi məlumatlar əldə etdi; beləliklə, Jak d'Espar böyük bir həvəslə ona təbib diplomu, Rişar Gellon isə – cərrah diplomu verdi. Bir sözlə, o bu dövrdə məlum olan bütün elmləri mənimsəmişdi; o dövrdə bütün elmin və hikmətin cəvherini təşkil edən latın, yunan və yəhudi dillərini mükəmməl şəkildə öyrənmişdi. O, elmi sərvətləri həqiqi bir ehtirasla bir-bir mənimsəyirdi. 18 yaşında ikən artıq dörd fakültənin hamısını bitirmişdi. Gənc alimin həyatının yalnız bir məqsəd vardı: o da oxumaq idi.

Həmin dövrdə, yəni 1466-cı ildə yay olduqca keçdiyindən taun xəstəliyi peyda olmuş, bunun nəticəsində tək Paris qraflığında 40 mindən yuxarı adam ölmüşdü. Ölənələr arasında, salnaməçi Jan de Truanın söylədiyinə görə, "gözlə və xoş təbiətli, həkim və alim, kral münəccimi Arnul" da vardı. Şəhərin Tırşap küçəsində bu xəstəliyin böyük fəlakət törətdiyi haqda xəbər yayılmışdı. Bu həmin küçə idi ki, Klodun atan-anası da burada öz kiçik mülklərində yaşayırdılar. Gənc məktəbli təşvişə düşüb tələsik evlərinə qayıtdı və içəriyə girər-girməz, atasını-anasını doğrudan da ölmüş gördü. Klodun bütün ailəsindən yalnız bələkdə olan kiçik qardaşı qalmışdı. Zavallı uşaq evdə yap-yalnız qaldığından, beşiyin içində bar-bar bağırırdı. Gənc tələbə, uşağı qucağına aldı və dalgın halda evdən bayıra çıxdı. Bu zamana qədər o yalnız elmin nə olduğunu bildirdi, indi isə həyatla tanış olmağa məcburdu.

Bu hadisə Klodun həyatında dönüşə səbəb oldu. 19 yaşında ikən yalnız yetim qalmaq deyil, bəlkə ailədə başçı olmaq məcburiyyətində qaldığından, o dərhal məktəb xeyalpərəstliyindən adi həyata qayıtmağa məcbur oldu. Əvvəlcə kiçik qardaşına qarşı yalnız mərhəmət hiss etdiyi halda, az sonra bu zamana qədər elm və kitabdan başqa heç bir şeyi sevməyən bir adamın qadiri olduğu sədaqət və ehtirasla onu sevməyə başladı.

Az sonra bu sevgi misilsiz dərəcəyə çatmışdı; indiyə qədər qəlbində zərrəcə sevgi hissi duymamış bir adam üçün bu bir növ ilk

sevdə olmuşdu. Uşaq yaşlarından zorla xatırlaya bildiyi ata-anasından ayrılmış, kitablar arasında həbs edilmiş, indiyə qədər yalnız əgilə əhəmiyyət verən, elmin dərinliklərində dalan və klassik ədəbiyyatı tədqiq edirkən zənginləşən bu zavalı tələbə, indiyə qədər bir dəfə belə öz könlünün səsinə qulaq vermək üçün bir hadisəyə belə təsadüf etməmişdi. İndisə sanki göydən düşmüş balaca qardaşı, birçə günün içində həm atasından, həm də anasından məhrum qalan bu uşaq, onu dəyişdirmiş və tamamilə yeni bir insan etmişdi. O, yer üzündə Solbon mühazirələrindən və Homerin şeirlərindən başqa şeylər də olduğunu, insanın məhəbbətsiz yaşaya bilməyəcəyini, ılıf və məhəbbət hissindən məhrum olan bir insanın – cırıldayan, qulaqları batıran yağlanmış araba təkərindən başqa bir şey olmadığını anladı. Sadəlik olduğundan və həyatı az tanıdığından elə zənn etdi ki, ailə məhəbbəti, qan əlaqəsi – yeganə qanuni və zəruri bir əlaqədir və bütün varlığını təmin etmək üçün yalnız kiçik qardaşına qarşı məhəbbət bəsləmək kifayət edər.

Bu səbəblə o kiçik Jani dərindən, hərərətli, dalgın təbiətə məxsus bütün ehtirası ilə sevmişdi. Bu kiçik, zəif, sarışın, qırmızıyanaq, zavalı məxluq, eynən yetim olan qardaşından başqa heç bir istinad-ğalı olmayan bu yetim yavru, onu ruhunun dərinliklərinə qədər mütəəssir edirdi; hər zaman ciddi tənəkkürə alışdığından Jani taleyini də dərindən mərhəmət duyğusu ilə düşünməyə başlamışdı. O, olduqca böyük ehtiyat tələb edən, olduqca xəfif və incə bir məxluqa nə cür baxılırsa, ona da eyni böyük qayğı ilə baxmağa başladı. Ona qardaşdan artıq oldu, ana oldu.

Uşaq anasını itirdiyi zaman hələ süddən ayrılmamışdı: odur ki, Klod onu dayıya verdi. Ona Tırşap mülkündən başqa, atasından Bisetr civarında, dördbucaqlı Jantiliya qülləsinin yaxınlığında bir dəyirman da qalmışdı. O zaman dəyirmançının arvadı öz sağlam uşağını əmizdirirdi. Dəyirman Universitet məhəlləsindən çox da uzaq olmadığı üçün Klod balaca qardaşını dəyirmançının arvadının yanına aparmadı qət etdi.

Bu gündən sonra həyatının yalnız özü üçün lazım olmadığını anladığından ona daha qarşı ciddi nəzərlərlə baxmağa başladı. Kiçik qardaşının fikri onu istirahət saatlarında məşğul etdiyi kimi, dərslər oxuyarkən də daha çox soy göstərməsinə səbəb olurdu. O öz həyatını Allah qarşısında məsul olduğu qardaşının təbiəti ilə məşğul olmağa, heç bir zaman evlənməməyə və yalnız qardaşının səadət və rahatlı-

ğını təmin məqsədilə çalışmağa qərar verdi. Bu hadisə onun özünü ruhani mənsəbinə həsr etmək niyyətini daha da möhkəmləndirdi. Alimliliyi, mülayim təbiəti, nəhayət, Paris yepiskopunun varisi adını daşması, onun qarşısında kişlə qapılarını bütün genişliylə açdı. İyirmi yaşında ikən, papanın xüsusi icazəsilə, o, keşiş oldu və Paris Notr-Dam kilsəsinin ibadətini gec keçirilirdiyi "tənbəllər hissəsi" deyilən bir hissəsində kiçik keşiş vəzifəsində çalışmağa başladı.

Yalnız kiçik qardaşını yoxlamaq üçün dəyirmanə gedərkən ayrılı bildiyi kitablarına aludə olduğundan bu yaşlarda az-az təsadüf edilən ciddi və təvəzökar həyat sürməsi və güclü ağıl sayəsində çox keçmədən hamının hörmətini qazanmış və heyratına səbəb olmuşdu. Tezliklə alim kimi şöhrəti xalq arasına yayıldı. Ancaq o zamanlar tez-tez təsadüf edildiyi kimi, onun da alimlik şöhrəti dəyişilərək cadugər şöhrətlə əvəz olundu.

Bir dəfə Fomin günündə "tənbəllər hissəsi"ndə ibadət keçirib öz hücrəsinə qayıtdıqda Klod Frollo atılmış uşaqlar üçün müəyyən edilmiş beşiyin ətrafında bir dəstə qoca qarınnın toplandığını gördü və üzünə bu qədər təhdid və nifrət yağdırılan bu zavalı kiçik məxluqa yaxınlaşdı. Uşağın acınacaqlı vəziyyəti, eybəcərliyi, kiçik qardaşını xatırladan acizliyi, nəhayət, ölürsə, onun öziz kiçik qardaşının da kim bilir, bəlkə bunun kimi atılan uşaqlar taleyino məruz qala biləcəyini birdən-birə təəssür etməsi – bütün bu duyğular və fikirlər qəlbini mərhəmətlə doldurdu və nəticədə Klod Frollo bu uşağı özü ilə aparmağa qərar verdi.

Uşağı torbanın içindən çıxardıqda, onun həqiqətən son dərəcə eybəcər olduğunu anladı. Uşağın sol gözünün üzərində bir ziyil vardı; başı çiyinlərinin içinə girmişdi. Bel sümüyü əyrilə, döş qəfəsi, qılcaları əyrilə; buna baxmayaraq, uşaq canlı bir həyat eşqilə çırpınırdı; Klod Frollo onun hansı dildə danışdığını anlamasa da, bağırmasından sağlam və qüvvətli ağ ciyərlə malik olduğunu görürdü. Uşağın eybəcərliyi Klodun qəlbində mərhəmət oyaatmışdı. O, kiçik Jani gələcəkdəki günahlarından nə olursa-olsun, göstərdiyi mərhəmət müqabilində onun hesabına sayılması üçün qardaşına qarşı bəslədiyi məhəbbət xatirinə bu uşağı da saxlamağa and içdi. Beləliklə, öz kiçik qardaşının adına xeyriyyə sərmayəsi qoymuş olurdu; günlərin bir günündə Jani xeyrli işlərdən və cənnət qapılarını açan həmin paralardan tamamilə məhrum qala biləcəyini nəzərə alaraq, indidən onun xeyrinə ehtiyat görürdü.

Uşağın adını "Kvazimodo" qoydu. Bu uşağı tapdığı günü qeyd etmək, yoxsa bununla bu kiçik məxluqun natamam və biçimsiz olduğunu söyləmək istədiyindənmi məlum deyil, hər halda, nə üçün Kvazimodo adlandırıldığını müəyyənləşdirmək də mümkün deyil. Həqiqətən, Kvazimodo¹ – ayrı vücudlu, qozbel və total bir şey olduğundan "guya insan"dan başqa bir şey deyildi.

III

VƏHŞİ SÜRÜNÜN ÇOBANI DAHA ZALIM OLUR

1482-ci ildə artıq Kvazimodo böyümüşdü.

Bir neçə il bundan əvvəl – 1472-ci ildə Luyi de Bomonun yerinə kilsonin baş keşişi vəzifəsinə təyin edilmiş ögey atası Klod Frolonun söyləri sayəsində Paris Notr-Dam kilisəsində o, zəngəclən vəzifəsinə təyin edilmişdi. Luyi de Bomon da vaxtilə XI Lüdovikin bərbəri olmuş Olivye Le-Denin himayədarlığı sayəsində Gilyom Şarteydən sonra Paris yepiskopu təyin edilmişdi.

Beləliklə, Kvazimodo zəngəclən vəzifəsində çalışırdı.

Getdikcə məbədlə zəngəclən arasında bir növ qərībə, lakin olduqca çıx əlaqələr yaranmışdı. Öz eybəcərliyi və qaranlıq keçmiş sayəsində işıqlı dünyadan həmişəlik uzaqlaşmış, ta uşaqlıqdan bu ikiqatlı təlsim dairəsinə girmiş zavallı onu ohatə edən mühitin içində, sığındığı binanın divarları daxilindəki şeylərdən başqa heç bir şey görməməyə adət etmişdi. O böyüdükcə Paris Notr-Dam kilisəsi tədricən onun üçün bir yumurta, bir yuva, bir ev, bir vətən və bir dünya olmuşdu. Şübhəsiz, bu canlı məxluqla bu bina arasında dərin və sirli bir əhəngdarlıq vardı. Hələ balaca olduğu zaman məbədin qaranlıq dəhlizlərində iməklərkən onun insan simasını və heyvan vücudunu görəndə bir adam binada heç bir canlı məxluq olmadığı zamanlarda onu burada dolaşan cinə bənzərdə bilirdi. Daha sonralar o, zəngi hərəkətə gətirən kəndirdən ilk dəfə şüurlu bir surətdə yapışmış, ondan salınaraq zəngi çalmağa başladığı zaman ikinci atası Klod, nəhayət, uşağın dili açıldığını və danışmağa başladığını zənn etmişdi.

¹ Katoliklərdə Fomin günü pəncədən sonrakı ilk bazar gününə deyilir. "Quazimodo" eyni zamanda latınca "guya, guya ki" deməkdir.

Beləliklə, Kvazimodo yaşadığı, yatdığı, heç bir zaman içərisindən çıxmadığı, daima gizli təzyiqini hiss etdiyi bu binanın divarları arasında yavaş-yavaş böyüyürək, nəhayət, tamamilə bu bina ilə birləşmiş, onun üzvi hissələrindən biri olmuşdu. Vücudunun kələ-kötürü bir növ bu binanın küncələrinə sıxışmış və Kvazimodo bu evin yalnız sakini deyil, bəlkə də malı olmuşdu; hətta demək olardı ki, ilbiz yerləşdiyi balıqçulağının formasına düşdüyü kimi, o da nəhayət, bu binanın şəklinə düşmüşdü.

Kilsə onun məskəni, yuvası, qabığı idi. Onunla bu əski kilsə arasında bir növ gizli və dərin bir təmas, maqnetik və demək olar ki, kimyəvi bir yaxınlıq vardı. Tısbığa öz canağına bağlı olduğu kimi, o da bu binaya bağlı idi. Kilsənin kələ-kötür divarları onun qımına çevrilmişdi.

Əlbəttə, bina ilə insan arasında apardığımız bu qərībə, birbaşa, simmetrik, üzvi birləşmə təsəvvürü yaratmaq üçün müraciət etdiyimiz məcazları oxucular hərfi mənada anlamamalıdır. Bu qədər uzun zaman bir-birə yaxın yaşamaları sayəsində onun kilsonin ən xırdaca hissələrinə belə bağlandığını, bu kilsonin varlığına qarışdığını söyləmək də əbəsdir. Bura sanki onun öz eviydi. Burada onun enmədiyi zirzəmi bucağı, zənglərin üzərində toxunmadığı bir nöqtə belə yox idi. O, tez-tez kilsonin bayır tərəfindən bir neçə mərtəbəsini dirmaşa-dırmaşa çıxar, divar çıxıntılarından və qüllənin heykəllərindən yapışaraq yuxarıya qalxardı. Qayaya dirmaşan kərkənkələ kimi, kilsonin başına dirmaşdığını dəfələrlə görmüşdülər. Kilsonin başındakı iki böyük nəhəng bürənc yüksək qorxunc və təhdidedicə mənzərəsi onda zərrə qədər döhşət oyatmazdı. Baş bundan heç bir zaman gicəllənməzdi; bu bürclərin üzərinə xeyli asanlıqla dirmaşdığını, bunların onun əlləri və ayaqları altında təhlükəsiz bir şey olduğunu görənlər Kvazimodonun onları sanki öyrətdiyini düşünsə bilərdilər. Bu nəhəng kilsonin uçurumları arasında daima sıçraması, dirmaşması və sürüşməsi sayəsində o nəinki meymuna, yaxud da dağkeçisinə dönmüşdü, hətta Kalabriya uşaqları kimi yeriməkdən öncə üzməyi, körpə çəmə iken donizlə oynamağı öyrənmişdi.

İnsana elə gəlirdi ki, o yalnız vücudu ilə deyil, ruhuyla da kilsəyə alışmış. Bu ibtidai həyat içində ruhundakı halları və kələ-kötür qabığında ruhunun qəbul etdiyi şəkli müəyyən etmək çətin məsələydi. Kvazimodo tokgözlü, qozbel və total yaranmışdı. Klod

yalnız böyük zəhmət və xariciyədə səbirli ona danışmağı öyrədən bilmədi. Lakin təbiət sanki bu zavallı məxluq hər bir nöqsanla təchiz etmədiyinə təəssüf etmiş, çünki təbiətin etmədiyinə tale tamamlamışdı. Kvazimodo 14 yaşında zəngəncan olduqdan bir qədər sonra vücudundakı nöqsanlara bir nöqsan da əlavə etmişdi; zənglərin gurultusu onun qulaq pərdəsini yırtmış və tamamilə kəlməmişdi; doğulduğu zaman, xarici aləmlə əlaqə bağlamaq üçün təbiətin ona verdiyi yeganə yol birdən-birə əbədi bağlanmış, bununla da Kvazimodonun ruhumu işıqlandıran yeganə sevinc və həyat işığı sönmüşdü. Kvazimodonun ruhu dərin qaranlığa qorq olmuşdu. Zavallı eybəcər dərdinə əlac yox idi. Qulaqlarının kəlməsi, onun dilini də ləlməmişdi. Çünki o, qulaqlarının kəlməsini anladıqdan sonra ətrafındakı adamların qəhqəhəsinə səbəb olmamaq üçün daim susmağa qərar vermiş və yalnız yalnız olduğu zamanlar öz-özünə ilə danışmağa başlamışdı. Klod Frollonun bu qədər böyük zəhmətlə açdığı dilini, o özünü könlü bağlamışdı. Bir az sonra bunun nəticəsi daha da pis oldu; ehtiyac onu danışmağa vadar etdiyi zaman, dili dolarsa, paslanmış qapı cəfəsi kimi cırdılayırdı.

Bu möhkəm və qalın qabığın arasında Kvazimodonun ruhuna girsə, bu eybəcər varlığın qəlbini dərinliyini ölçə bilsəydik, bu qaranlıq məxluqun məzmununu anlasa, onun ən qaranlıq ruhi qatlarına, daxilindəki bütün gizli yerlərə işıq sala və bu qaranlıq mağaranın daxilində hər halda ehtimal edilən ruhun üzərinə birdən-birə parlaq bir işıq sala bilsəydik, şübhəsiz ki zavallı ruhu hissələrdən məhrum və acımacıqlı bir yerdə, miskin vəziyyətdə görərdik. O, ayaq üstə durmaq üçün olduqca alçaq, uzanmaq üçün olduqca qısa olan Venetsiya həbsxanalarına salınan zavallı insanların vücudlarına bənzəyirdi.

Şübhəsiz, eybəcər vücudun içində ağır və get-gedə bütün qüvvəsinə itirir. Kvazimodo vücudunun təmsalında yaradılmış ruhunun mövcudluğunu olduqca dumanlı şəkildə hiss edirdi. Xarici təəsşüratların onun şüuruna çatıncaya qədər bir çox dəyişikliklərə uğrayırdı. Onun beyni bir növ başqa aləm idi; ondan keçən bütün fikirlər, qırıq və ayri-ayrı şəkildə meydana çıxırdı. Oduq ki, düşüncələrinin düşgün olma biləcəyi də şübhəli idi. Bunun nəticəsində döfələrlə gördüyü şeylərə əldənir, döfələrlə yanlış rəylər verir, beynində döfələrlə çılgın və gic fikirlər əmələ gəlirdi.

Bu zavallı beynin quruluşunun ilk nəticəsi bu idi ki, o heç bir şeyə doğrudan-doğruya və sağlam düşüncəyə baxa bilmirdi. Bu şeylər onun üzərində heç bir təsir buraxmazdı. Xarici aləm, bizim kimi adi insanlara nisbətən onun nəzərində daha uzaqda görünürdü.

Bu eybəcərin bədbəxtliyinin ikinci təzahürü – onun kinli olması idi. Həqiqətən, Kvazimodo vəhşi olduğu üçün kinli, eybəcər olduğu üçün vəhşi idi. Bəzən təbiət də bizim qədər məntiqli ola bilər. Həddindən artıq çoxalan gücü də kininin səbəblərindən biri idi. Qobbs deyir: “Qüvvətli uşaq mərhəmətli ola bilməz”. Bununla belə, vicdanla qeyd edilməlidir ki, bu kin onun qanında olmaya da bilirdi. Həyatının ən ilk addımlarından, o bir səvq-təbiə ilə hər kəsin ona nifrət etdiyini, onu rədd etdiyini, ondan çəkdiyini hiss etmiş, sonra da bunu aydınca anlamağa başlamışdı. Böyükdən sonra isə ətrafında nifrət və kindən başqa heç bir şeyə təsadüf etməmiş və bu qərara gəlmişdi ki, insanlara eyni şeylə cavab verməlidir; onu yaralamaş silahı götürdü: o da kinli oldu.

Kvazimodo insanlarla ünsiyyət qurmaya da bilirdi. Onun üçün kilsə də kafə idi. Bu kilsədə mormərdən qayrılmış müxtəlif insanlar, krallar, övlətlər, yepiskoplar vardı; bunlar heç olmasa onun üzünə tūpürmə və ona sakit, xeyirxah bir nəzərlə baxırdılar. Zətan başqa heykəllər də, iblislər və divlər də Kvazimodoya nifrət etmirdilər; bəlkə də buna səbəb onların Kvazimodoya bənzəmələri idi. İblislər və divlər başqa insanlara olduqca istəhzalı nəzərlə baxırdılar. Övləyi onun dostu idi. Ona xeyir-dua verirdi. Divlər də onun dostu idi, onlar Kvazimodonu müdafiə edirdilər. Kvazimodonun bu heykəllər məclisini sevməsinə səbəb də elə bu idi. O, çox zaman bu heykəllərlə birinin qarşısında diz çöküb otur və bu heykəllə saatlarla söhbət edərdi. O, heykəllə söhbət etdiyi zaman kilsəyə giren olanda, Kvazimodo serenada oxuyarkən yaxalanmış aşiq kimi qaçıb aradan çıxardı. Kilsə onun üçün yalnız cəmiyyət deyildi. O, böyük bir aləm, təbiət idi. Kvazimodo pəncərələrdəki rəngli şüşələrdən başqa çiçəkli hasar, üzərinə Şaksoniya kapitellərindəki daş quşlar qonmuş daş yarpaqlardan düşən kölgədən başqa kölgə, kilsənin böyük qüllələrindən başqa dağlar, ayaqları altında gurlayan Parisdən başqa dəniz təsəvvür edə bilməzdi. Lakin o hər şeydən çox öz məbədinin zəngini sevdi. Bu zəng onun ruhunu oyadı, bəzən onun dar bir yerdə mərhəmətsiz surətdə özilmiş zavallı qanadlarını açmağa imkan

verərək onu xoşbəxt edirdi. O bu zəngləri sevər, oxşardı, onlarla söhbət edirdi. Onların dilini başa düşürdi. O bu zəngləri ta kiçiyinən böyüyünə qədər sevdi. Oradakı zəng qülləsi və yan tərəfdəki iki qüllə onun üçün üç böyük qəfəsdən başqa bir şey deyildi. Bu üç qəfəsdə onun bəslədiyi quşlar yaşar və yalnız onun üçün oxuyardılar. Doğrudur, bu zənglər onun qulaqlarını kar etmişdi, lakin məlumdur ki, analar bəzən onlara daha çox əzab və məşəqqət verməmiş övladlarını daha çox sevdilər.

Bir şey də nəzərə alınmalıdır: Kvazimodonun eşitdiyi zəng səsləri onun qulağına hələ də çatan yeganə səs idi. Odu ki, o ən böyük zəngə qarşı xüsusi məhəbbət bəslərdi; bayram günlərində onun ətrafında guruldayan bütün bu zəng ailəsi içərisində onun ən çox sevdiyi böyük zəng idi. O bu zəngin adını Mariya qoymuşdu. Mariyadan başqa cənub tərəfdəki qüllədə yalnız bir zəng vardı ki, həcmi bir qədər kiçikdi. Bu zəngin də adını Jakelina qoymuşdu. Bu zəngin adı onu kilsəyə bəxş etmiş Jan Montekyünün arvadı Jakelina Montekyünün şərəfinə qoyulmuşdu. Jan Montekyü bu zəngi kilsəyə bəxş etməsinə baxmayaraq, bir müddət sonra Monfokonda başını cəllada təslim etmişdi. İkinci qüllədə altı zəng vardı. Nəhayət, altı ən kiçik zəng böyük pəncərənin üzərindəki qüllədən asılmışdı. Bundan başqa burada taxtadan qayrılmış bir zəng də vardı ki, böyük cümlə axşamından parlaq Məsih səhər ibadətinə qədər çalınardı. Beləliklə, Kvazimodonun ixtiyarında cəmi on beş zəng vardı, lakin bunların arasında onun ən çox sevdiyi zəng yenə də Mariya idi.

Zənglərin ucadan çaldığı günlərdə Kvazimodonun sevinci həddindən artıq daşardı. Baş keşiş: "Başla" deyər-dəməz o dərhal başqalarının aşağı endiyi cəldlikdən də böyük sürətlə dik burma pilləkənlə yuxarıya dırmaşardı. Tövşüyə-tövşüyə böyük zəngin asıldığı yərə çatır, bir neçə saniyə böyük məhəbbət və pərəstişkarlıqla ona baxar, sonra nəvazişlə söhbətə başlayaraq uzun yolda çapacağı atını oxşayan süvari kimi zəngi oxşamağa başlardı; o sanki zəngin ağır zəhmət çəkəcəyinə təəssüf edirdi. Bu nəvazisərdən sonra Kvazimodo aşağı mərtəbədəki köməkçilərinə bağıraraq başlanmalarını əmr edirdi. Zəngçələrin köməkçiləri kəndirdən tutar, halqa cırılda-mağa başlar və az sonra böyük metal kütləsi yavaş-yavaş hərəkətə gəlirdi. Kvazimodo nəfəsini çəkərək, onun yellənməsini seyr edirdi. Zəng dilinin birinci zərbəsindən Kvazimodonun dayandığı taxta

döşəmə titrəyirdi. O hər dəfə zərbə vuranda silkələnərək çılğın bir qəhqəhəylə bağırardı: "Haydı!" Zəngin yellənməsi getdikcə artar və o artıqca, getdikcə daha iri dairələr cızıqca Kvazimodonun yeganə gözü də getdikcə genişlənir və getdikcə daha çox fosfor parıltısı kimi parılamağa başlardı. Nəhayət, zənglər çalmağa başlar, bütün zəng qülləsi titrərdi; daşdan, sinkdən və taxtadan qayrılmış zəng hissələri sanki rəqs edirdilər – hər şey, təməl dirəklərindən zəng qülləsinin başındakı xaça qədər hər şey titrəməyə başlardı. Kvazimodo su qazanı kimi qaynardı; o, o yan-bu yana gəzinər, qüllə ilə birlikdə titrər, bütün vücudu sarsılırdı. Zəng də sanki qızışmağa başlayaraq, mis ağzını zəng qülləsinin hər iki divarı qarşısında növbəylə açardı. Və bu ağzıdan dörd mil uzaqlara yayılan səslər çıxardı. Kvazimodo zəngin açıq ağzı qarşısında dayanar, öyilər və yenə qalxardı. Sanki zəngin gurultusu nəfəs almasını özünə çəkirdi; o gah iki yüz fut dərinlikdə ayaqlarının altında qaynayan meydana, gah da hər saniyə qulağının dibində gurlayan zəngin böyük mis dilinə nəzər atardı. Bu onun eşidə bildiyi yeganə bir səs idi, dünyanın sükutunu pozan yeganə bir səs idi. Kiçik bir quşcuğaz günəşin şüalarından həzz aldığı kimi, o da bu səslərdən nəşələnirdi. Birdən dəliliyi tutur, yeganə gözü cəhənnəm kimi parlağa başlardı. Hürümçək milçəyi təqib etdiyi kimi, o da ona yaxınlaşan zəngi təqib edər və birdən-birə üzünə atılırdı. Zəngdən yapaşaraq onunla birlikdə yellənər, bürüncdən qayrılmış bu divın qulağından möhkəmcə tutaraq dizlərini bir-birinə sıxar, dabanları və vücudunun ağırlığı ilə zəngin yellənməsini daha da sürətləndirirdi. Zəng qülləsi tir-tir titrərdi; Kvazimodo bağırır və düşürünü qırdırdı. Sarı saçları başında dimdik qalxar, köksü tövşüyə-tövşüyə çırpınar, zəng isə bu çılğın atının altında kişnərdi. Bu – zəng deyildi, bu – zəngçələndi deyildi, bu – bir fırtına, qasırğa, başgicəllənməsi, sayıqlama idi; bu – səmavi atın yalından yapışmış ruh idi; bu, yarınsan-yarızəng şəkildə qərribə bir kentavr – idi. Bu – misdən qayrılmış, qorxunc və qanadlı bir atın üzərində göylərdə uçan Astolf¹ idi.

Bu qərribə məxluqun burada olması bütün məbədə başqa bir həyat verir. Mövhumatçı xalqın rəyinə görə, bu zəngçələndə kilsənin bütün daşlarını canlandıran və bu əski məbədinin daxilindəki hər şeyi

¹ Oyanış dövrü italyan şairi Lüdovik Ariostonun "Qəzəbli Roland" cəngavər poemasının qəhrmanı. O öz qanadlı atı ilə Aya, cənnətə, cəhənnəmə və s. uçar.

titrədən gizli bir qüvvə vardı. Bu məbədi zinetləndirən minlərcə heykəli canlandırmaq üçün bu eybəcər karlikin kilsədə olması kafi idi.

Həqiqətən, bütün kilsə bu qeyri-adi zəngçəlinin əllərində itaət-kar silah kimi idi; o, səsinə uralmaq üçün işarə gözləyirdi; Kvazimodo bu binanın həqiqi cini idi. O sanki bütün binanı nəfəs almağa məcbur edirdi; o bu binanın hər yerində vardı, o sanki eyni zamanda bu kilsənin hər bir yerində görünmək iqtidarındaydı. Bir də gördüyün ki, meydana toplaşmış camaat ucurunun üzərinə sallanmış və imək-ləyərək dırmaşan, gips meduzalardan birinin içini yoxlamaq üçün divarın bir çıxıntısından o biri çıxıntısına sıçrayan eybəcər karliki dəhşətlə seyr edərdi: məlum olurdu ki, bu Kvazimododur və qarğa yuvalarını dağıtmaqla məşğuldur. Bəzən də da məbədin içində gəzən bir adam Kvazimodonu qaranlıq bir bucaqda qas-qabağını sallayaraq oturmuş görürdi. Gah da zəng qülləsində böyük bir baş və kəndirin ucundan çılgıncasına sallanan biçimsiz bir vücut görünərdi: bu da Kvazimodo idi, axşam ibadət üçün zəng çalardı. Bəzən qülləni zinetləndirən və kilsə damının qalereyasını əhatə edən zərif yonma məhəccərin üzərində gecələr biçimsiz bir vücutun dolaşdığını görmək olardı. Bu da bizim qozbel idi. Qonşu qadınların söylədik-lərinə görə, bu zaman bütün kilsə fantastik, xariqilədə və qorxunc bir mənzərə alardı; sanki kilsənin gözləri və ağzı vardı; sanki bu qocaman məbədin qarovulunu çəkən daş köpəklər gecə-gündüz ağzı-larını açaraq, boğazlarını uzudaraq hüür, daş ilanlar fısıldayırdı; yeni il gecəsində ibadətə gələnlər kilsənin təybatay açılmış böyük qapılarından içəriyə girdikləri zaman bu qorxunc div sanki camaatı udurdu. Sanki onun boğazından keçənlər bir daha yer üzünə qayıt-mayacaqdı. Bütün bunlara səbəb Kvazimodo idi. Məsirdə onu bu evin Allahı sayardılar, orta oşrlərdə ona şəyatin deyirdilər; halbuki o, məbədin qəlbi idi.

Kvazimodo o dərəcədə bu məbədin qəlbi idi ki, onun həqiqətən yaşadığını bilən hər kəs, bu gün Paris Notr-Dam kilsəsini kimsə, ruh-suz və ölü görür; onlar buradan bir şeyin yox olduğunu hiss edirlər. O – həyatdan məhrum edilən böyük bir vücutdur. O, ruhunu təslim edən skeletdir; yalnız keçmişdə ruhun olduğu yeri görmək müm-kündür. Yalnız bu qədar. O, bir kəllədir ki, göz dəlikləri var, lakin gözləri əbədi olaraq sönmə.

IV

KÖPƏK VƏ ONUN SAHİBİ

Lakin yer üzündə bir insan vardı ki, Kvazimodonun bütün bəşər övladına qarşı bəslədiyi nifrət ona aid deyildi. O bu insanı kilsəni sevdiyi qədər, bəlkə daha çox sevirdi: bu adam – Klod Frollo idi.

Bu məhəbbətin səbəbini anlatmaq çətin deyil. Klod Frollo onu öz himayəsinə almış, saxlamış və ona tərbiyə vermişdi. Hələ uşaq-kən, başqa uşaqlar onu incitdiyi, köpəklər isə ona hürdüyü zaman-larda o hər dəfə Frollonun dızlari arasında sığınmağı adət etmişdi. Klod Frollo ona danışmağı, oxumağı və yazmağı öyrətməmişdi; nəhə-yət, Klod Frollo onu zəngəlan etmişdi. Kvazimodonu böyük zənglə qovuşdurmaq – Romeonu Cülyettaya qovuşdurmaq kimi bir şey idi. Odur ki, Kvazimodonun minnətdarlığı dərin, ehtirash və nəhayətsiz idi; atalığının üzü ara-sıra ələmli və ciddi görünsə də, səsi adətən quru və sərt, hətta kəskin və amirənə olsa da, Kvazimodonun ona qarşı minnətdarlığı bir dəqiqə belə zəifləməmişdi. Kvazimodo baş keşişin müti köləsi, vəfah xidmətçisi, sayıq köpəyi idi. Zavallı zəng-çəlinin qulağı tutulduqdan sonra onunla Klod Frollo arasında gizli hərəkət dili əmələ gəlirdi. Bu dili yalnız onlar anlaya bilirdilər.

Bələliklə, baş keşiş Kvazimodonun az-çox əlaqə saxladığı yeganə insan idi. O yer üzündə yalnız iki şeylə əlaqəyə girmişdi: kilsə və Klod Frollo ilə.

Heç bir şey baş keşişin zəngçəlinin üzərindəki hökmü və zəng-çəlinin baş keşişə qarşı məhəbbətilə müqayisə edilə bilməzdi. Klod Frolloya yalnız bir işarə etmək, yalnız filan şeyin ona xoş gələ biləcəyini düşünmək kafi idi ki, Kvazimodo dərhal kilsənin zəng qüllə-sindən başaşağı atılsın. Kvazimodonun son dərəcə inkişaf etmiş fiziki qüvvəsini kor-korənə başqa birinin ixtiyarına verməsi qeyri-adi görünürdü. Bu yalnız oğul məhəbbəti və ya nəkərin ağaya səda-qəti deyil, həm də daha güclü ağılin qarşısalınmaz təsiri idi. Fəqir, bədbəxt və məskin bir məxluq, yüksək və dərin, müdrik ağılin qarşı-sında başını sallayaraq və yalnız nəzərlərlə baxardı. Nəhayət, kim bilir, bəlkə də burada hər şeydən ziyadə təşəkkür və minnətdarlıq duy-gusu vardı. Bu, o qədər hüquqsuz bir minnətdarlıq idi ki, onu nə ilə müqayisə edəcəyimiz belə bilmirik. Bu fəzilət insanlar arasında çox da təsadüf edilən şeylərdən deyil. Bələliklə, bir sözlə deyə bilirik ki, heç bir zaman heç bir köpək, heç bir at, heç bir fil öz sahibini, Kvazimodo baş keşişi sevdiyi qədər sevməyib.

KLOD FROLLO FƏSLİNİN DAVAMI

1482-ci ildə Kvazimodonun iyirmi, Klod Frollonun isə otuz altı yaşı vardı; Kvazimodo böyümüş, Klod Frollo isə qocalmışdı.

Artıq Klod Frollo Torşsi məktəbinin sadələşmiş tələbəsi, bir körpənin sevimli hamisi, bir çox elm və biliklər əxz etmiş, lakin həyatla az tanış olan gənc və xeyalparəst bir filosof deyildi. O, ciddi və sərt, hətta qəmgin bir keşiş, ibadətə gələn böyük bir kütlənin ruhani atası idi; onu artıq "cənab baş keşiş" çağırırdılar, o, yepiskopun ikinci müavini idi. Monleri və Şatofer ibadət xanəkarını və 174 kənd məbədlərini idarə edirdi. Onun qasqabaqlı və ciddi siması vardı; onun qarşısında yalnız cübbəli kiçik nəğməçilər deyil, yaşlı nəğməçilər və ruhanilər də titrərdilər; kilsə eyvanının sivri qübbələri altından yavaş addımlarla, özəmətli və dəlgün halda qollarını köksündə cərpazlayıb başısağrı addımlardı. Başını o qədər aşağı sallardı ki, bütün üzündə yalnız geniş və dəz alnını görmək mümkün olardı.

Klod Frollo ruhani mənsəblərə yüksəlsə də, nə elmdən, nə də kiçik qardaşının tərbiyəsindən ayrılmamışdı. Bu iki şey onun həyatının ən ciddi qayəsi idi. Lakin zaman keçdikcə əvvəllər onun üçün bu qədər şirin olan vəzifələrə bir qədər acı qarışırdı: keşiş Pol Diakon demişkən, zamanın təsirindən ən yaxşı donuz piyi də açılışır. Tərbiyə aldığı döyirmanın şərəfinə dü-Mulən¹ adlandırılan kiçik Jan-Frollo o qədər da Klodun arzu etdiyi bir istiqamətdə yetişmirdi. Böyük qardaşı ilə zənn edirdi ki, ondan müti, çalışqan, mömin, dinc bir uşaq çıxacaq; halbuki kiçik qardaş bağbanın bütün söylərinə baxmayaraq, hər zaman üzünü günəşə doğru çevirən ağaclar kimi böyüyür və gözəl budaqlarını yalnız tənəbbüllü, dəcəlliyə və səyahətə doğru uzadırdı. O, olduqca intizamsız və həqiqi bir şeytan balası idi; bu da Klodun qasqlarının çatılmasına səbəb olurdu; lakin eyni zamanda o, sevimli və şən bir cocuq idi. Bu da böyük qardaşın gülümsəməsinə səbəb olurdu. Klod onu vaxtilə özünün oxuduğu Torşsi məktəbinə qoydu, vaxtilə Frollo adı ilə iftixar edən bu müqəddəs yerin bu gün Frollo adı ilə ləkələndiyini gördükcə kədərli daha da artırdı. O, tez-tez Jana bu barədə olduqca uzun və ciddi nəsihətlər verərdi; bu

kiçik yaramaz isə komediyalarda və həyatda çox-çox təsadüf edilən olduqca mərhəmətli qəlbə malik olduğundan qardaşının nəsihətlərini səbirlə dinlərdi. Lakin nəsihətləri dinləyib qurtardıqdan sonra yenə əvvəlki dəcəlliyinə və yaramazlığına başladı. O gah yenidən məktəbə gəlmiş bir tələbəni incitməyə başlar (bu adət bizim günlərə qədər davam edən qiymətli bir ənənədir), gah da özü kimi bir dəstə yaramaz uşağa rəhbərlik edərək meyxanaları dağıdır, meyxanaçıyı döyər və çölləklərdəki şərəbi açıb yerə tökərdi; sabahkı gün isə məktəbin sub-inspektoru Kloda latınca yazılmış bir şəhadətnamə gətirərdi; bu şəhadətnamədə Janın fəmiliası qarşısında bu sözlər yazılırdı: "Dava-dalaş, səbəbi – həddindən artıq şərəb içmə". Nəhayət, hələ yalnız 16 yaşında olan bu uşağın yaramazlıqlarının meyxanalarla kifayətlənmədiyi, hətta bəzən başqa, daha ədəbsiz yerlərdə olduğu xəbərləri yayılırdı.

Ən təmiz bir məhəbbətinə aldanmış Klod Frollo bundan məyus olar, daha çox elmlə məşğul olmağa başlar, öz məhəbbətini heç olmasa ona istehza etməyən və qayğısını çəkdiyiniz üçün bəzən xırda-para ilə əvəzinə verən, lakin hər halda heç vaxt bu qayğıları əvəzsiz buraxmayan elmə qarşı daha çox məhəbbət bəslərdi. Beləliklə, o get-gedə alim olur və eyni zamanda hər bir alimliyin təbii bir nəticəsi kimi gedikcə daha ciddi bir keşiş və daha kədərli insan olurdu. Hər bir kəsin ağlında, xasiyyətinə və davranışlarında müəyyən paralellik mövcuddur. Bu paralellik daim inkişaf edir və yalnız həyatdı təsadüf edilən böyük dönüşlər zamanı pozula bilər.

Klod Frollo gənc yaşlarından insanın əldə edə bildiyi bütün məsələlərə vəqif olduğdan sonra tənəbəl adamların dayandığı nöqtədə dayanmaq istemirdisə, zəruri olaraq yulunda davam etməli və doymaq bilməyən ağı üçün yeni qidalar axtarmalı idi. Qədim təsvirlərdə olduğu kimi, ilanın öz quyruğunu dişləməsi hər şeydən artıq elmə tətbiq edilə bilər. Çox ehtimal ki, Klod Frollo da bunu öz təcrübəsində anlamışdı. Bəzi ciddi adamlar onun bütün bəşər elminə vəqif olduğdan sonra qadığın olummuş elmlər aləminə dalmağa cəsarət etdiyini söyləyirdilər. Haqqında deyirdilər ki, o təcridcən elmin bütün meyvələrini dadmış və nəhayət, aqlıqdanmış, yoxsa toxluqdanmış qadağan edilmiş meyvədən də dadmışdır. Oxucularımızın xatırladığı kimi, Klod Frollo Seybonna ilahiyyat alimlərinin konfranslarında da, Sena Marten məktəbində kanonik hüquq təcridçilərinin disputlarında da, Paris Notr-Dam kilsəsinin daxilində doktorların yığıncaqlarında

¹ Döyirmançı deməkdir (frans.).

da ara-sıra iştirak edirdi; o zaman o, Paris universitetin dörd fakültəsi tərəfindən yetişdirilən, icazə verilmiş və bəyənilmiş bütün nemətlərdən dadmışdı, bu nemətlər onu doyurmamışdı halda bezdirmişdi. O zaman Klod Frollo bu bitmiş, mühüdd maddi aləmin dərinliklərini araşdırmağa başlamışdı. O, günahə batmaq qorxusu qarşısında belə ehtiyat etməmiş, kimyagərlər, münəccimlər və gəmetiklərlə bir süfrəyə oturmuşdu. Vaxtilə orta əsrlərdə bu süfrənin ətrafında İbn Rüşd, parisi Gilyom və Nikolay Flamel kimi adamlar görkəmli yer tutarlardı; həmin süfrənin ətrafında uzaq keçmişlərdə yeddışamlı bir şamdanın işığında, Süleyman peyğəmbər, Zərdüş, Pifaqor öyləşirdi. Hər halda belə zənn edirdilər; bu doğrudur, ya doğru deyil – başqa məsələ.

Hər halda baş keşiş “Məsum Ruhlar” məzarlığına tez-tez ziyarət edirdi. Doğrudur, həmin məzarlıqda 1466-cı ildə vəbə xəstəliyindən ölmüş atası ilə anası da dəfn edilmişdi. Lakin ehtimal ki, yaxınlıqda bulunan Nikolay Flamel və Klod Pernelin məzarları üstündə ata-anasınınkindən daha çox ibadət edirdi. Dəfələrlə onun Lombardiyalıları küçəsindən keçdiyini, Katiblər küçəsi ilə Marivo küçəsi arasındakı kiçik bir evə gizli-gizli girdiyini görmüşdülər. Bu evi Nikolay Flamel tikdirmiş və təqribən 1417-ci ildə bu evdə də vəfat etmişdi. O zamandan bu evdə kimsə yaşamırdı. Bütün ölkələrin kimyagərləri və gəmetikləri evin divarları üzərinə öz adlarını o qədər yazmışdılar ki, divarlar xarab olmuşdu; ev uçub dağılırdı. Qonşulardan bəziləri bir dəfə qapının dəliyiindən baxanda baş keşişin zirzəmilərdə böyük sayıl torpağı qazıdığını görmüşdülər. Deyilənə görə, Nikolay Flamel bu zirzəmilərin divarları üzərində müxtəlif heroqliflər və şeirlər yazmışdır. Bir çoxlarının fikrincə, Flamel tapdığı qızıl iksirini də bu zirzəmilərdə basdırmışdı. İki əsr idi ki, kimyagərlər evin içini eşib qazaraq onu xarabə qoymuşdular.

Baş keşiş Paris Notr-Dam kilsəsindəki simvolik qapılara da qoribə məhəbbət bəsləyirdi. Bu cadu kitabı bütün binanı daima tərənnüm edən müqəddəs dastana ləyaqətsiz baş səhifə olavə etdiyi üçün, güman ki, cəhənnom əzablarına məruz qalan Paris yepiskopu Gilyom tərəfindən daş hərfli bəzək olunmuşdu. Baş keşiş haqqında belə bir rəvayət vardı ki, o, müqəddəs Xristoforun nəhəng heykəlini dərinlən tədqiq etmiş, o zamanlar kilsənin həyətidə olan və xalqın rüşxəndlə “Cənab Leqri” adlandırdığı başqa bir böyük və müəmmalı heykəli də əsaslı surətdə öyrənmişdir. Lakin onun daha çox

həyətdə saatlarla oturduğunu və baş qapıların üzərindəki yonma bəzəkli tədqiq etdiyini görmək mümkün idi. Bəzən əllərindəki çıraqları aşağıya sallamış ağlısız heykəllərini, gah da əllərindəki çıraqlarını qarşılarında saxlayan ağlı qız heykəllərini tədqiq etdiyini zənn etmək olardı: bəzən də sanki qapıların sol qanadı üzərində təsvir edilmiş qarğanın, kilsənin gizli bir nöqtəsinə baxdığı zənn edilən gözələrinin istiqamətini təqib edərdi. Şübhəsiz, qızıl iksiri Nikolay Flamelin zirzəmisində basdırılsaydı, həmin qarğanın gözələrinin baxdığı nöqtədə basdırılmış olacaqdı. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, nə cür olmuşdusa, Paris Notr-Dam kilsəsi binasında Klodla Kvazimodo kimi bir-birinə həç də bənzəməyən iki adam eyni zamanda məftun olmuşdu. Bunlardan biri yarınsan, vəhşi, tamamilə ağıldan məhrum kimi bir vücud idi; o, bu kilsənin gözəlliyini, intizamını, əhəngdarlığını sevmişdi; o biri – alim və ehtirash bir insan idi, o da bu kilsənin daxili mənasını, əsətirini, simvolizmini, bir sözlə, daima insan ağı qarşısında duran müəmmasını sevmişdi.

Baş keşiş Qrev meydanına baxan və zənglərin olduğu yərə yaxın kilsə qüllələrindən birində yaşayırdı. Onun yaşadığı yer kiçik bir hücrə idi. Deyilənə görə, onun icazəsi olmadan buraya kimsə, yepiskopun özü belə daxil ola bilməzdi. Bu hücrə vaxtilə böyük bir cadugər şöhrəti qazanmış yepiskop Hükö Bezanson (1326-1332) tərəfindən zəng qülləsinin təpəsində, qarğa yuvalarının yaxınlığında tikilmişdi. Bu hücrədə nə olduğunu kimsə bilmirdi; lakin gecələr qüllədəki kiçik pəncərədə qumıldayan qoribə və tünd qırmızı bir işıq kiçik fasilələrlə səyridiyini, yox olduğunu və yenidən səyridiyini yaxındakı meydançadan dəfələrlə görmüşdülər; bu işıq sanki körüklərdən omələ gəlirdi. Hər halda bu, şam işığı deyil, ocaq işığı idi. Yuxarıdakı pəncərədə səyriyon bu işıq aşağıdakılara olduqca qoribə təsir bağışlırdı. Qonşu qadınlar bir-birilə piçıldasaq deyirdilər: “Baş keşiş yənə ocağını qalamışdır; hər halda bu bir şeytan ocağıdır”.

Çox ehtimal ki, bütün bu söylədiklərimizdə cadugərlikdən zərər qədər əsər belə yox idi, lakin od olmadan tüstü çıxmaz; alim baş keşiş isə onsuz da o qədər yaxşı ad çıxarmamışdı; bununla belə etiraf etməliyə ki, Misirin bütün elmləri – nekromantiya, hər bir cadugərlik, hər cür sehrbazlıq, nə qədər məsum xarakterə malik olsa da, Paris Notr-Dam kilsəsi konsistoriya hakimləri arasında Klod Frollo qədər amansız düşməne malik ola bilməzdi. Buna baxmayaraq, kilsə

kapitulunun bütün alimləri ehtimal ki, oğrusayağı "qoyma, qaçdı, tutun oğrunu!" deyə hər kəsdən əvvəl bağırmağa başlayan baş keşiş cəhənnəmin bütün işlərinə vəqif olan, kabalistikanın¹ dərinliklərinə dalan və gizli surətdə səhrkarlıqla məşğul olan adam hesab edirdilər. Sədə xalq da məsələyə bu nəzərlə baxırdı. Xalqın nəzərində Kvazimodo şeytan mücəssəməsi, Klod Frollo isə cadugər idi. Hər kəsə bolliydı ki, zəngçalan müəyyən müddət baş keşiş xidmət etdikdən sonra isə ruhunu ona təslim edəcəkdı. Odur ki, baş keşiş olduqca ciddi bir həyat sürməsinə baxmayaraq, mömin adamların nəzərində yaxşı ad qazana bilməmişdi. Hər bir riyakar qarı onun cadugər olduğunu hiss edirdi.

Zaman keçdikcə Klod Frollonun qəlbi də getdikcə sərtləşir və quruyurdu; hər halda onun qara bulud arxasından görünən üzündə parlayan ruhunu görə hər bir kəs dərhal bu qərara gələ bilirdi. Başındakı tüklərin vaxtından əvvəl tökülməsinə, başını hər zaman aşağıya sallanmasına, daima dərindən köks ötürməsinə səbəb nə idi? Bir-birinin üzünə hücum etməyə hazırlaşan iki öküz kimi qarşılarnı çatdıq halda dodaqlarındakı töbəssümü doğuran gizli fikir nə idi? Başında qalmış saçları nə üçün bu qədər tez ağarmışdı? Onun gözlərini domna ocağının divarında açılmış dəliklər kimi arasına par-par parladan hansı daxili hərərət idi?

Daxilində əzab çəkdiyini göstərən bütün bu əlamətlər nəql ediyimiz bu dövrə daha da artmışdı. Gözlərində o qədər qəraba və qorxulu bir ifadə vardı ki, dəfələrlə onu kilsədə yalnız görəən kiçik nəğməçilər dəhşətlə ondan qaçib gizləndirdilər. İbadət əsnasında onun yaxınlaşmışda olanlar xora bəzi anlaşılmaz sözlər əlavə etdiyini dəfələrlə eşitmışdilər. Kilsənin düşmələrini təmizləmək üçün tutulmuş qadın dəfələrlə baş keşişin cübbə altından barmaqlarını və yumruğunu əsəbi-əsəbi sıxdığını görmüş və qorxmışdu. Bununla bərabər, baş keşiş getdikcə daha da ciddi və sort olmağa başlayırdı. O heç bir zaman bu qədər ciddi həyat sürməmişdi. İstər mənsəbi, istərsə xasiyyoti etibarilə o həmişə qadınlardan uzaq gəzərdi. İndi isə onun sanki qadınlara dərindən nifrət bəslədiyini görünürdü. İpək bir tumanın yellənməsini görə-görməz dərhal əbasının başlığını qaldırırdı. Qadınlara qarşı o qədər ciddi ki, 1481-ci ilin dekabr ayında kralın qızı Şahzadə Anna dö-Bojyö kilsənin nəzdindəki monastırı ziyarət etmək

istədiyi zaman o buna qəti surətdə etiraz etmiş və "hansı silk və nə yaşda olursa olsun bütün qadınlarnı" monastıra daxil olmasını qadağan edən 1334-cü il nizamnaməsini yepiskopa göstərmişdi. Yepiskop isə "içəriyə buraxılmaması etiraz doğura biləcəyindən, zadəgan nəslə mənsub bəzi qadınlarnı" istisna edilməsi haqqındakı ləqat Odonun məktubunu xatırlatmağa məcbur olmuşdu. Lakin baş keşiş yenə etiraz etmiş və 1207-ci ildə nəşr edilmiş ləqat məktubunun 1334-cü ildəki nizamnamədən 127 il əvvəl olduğunu və sonrakı qərarların əvvəlki qərarları ləğv etdiyini göstərmişdi. Hər halda, o, şəxsən şahzadənin hüzuruna çıxmaqdan imtina etdi.

Bundan başqa, son zamanlar onda qaraçı qadınlara qarşı bir növ xüsusi nifrət oyanmışdı. O, yepiskopa müraciət edərək, qaraçı qadınlara kilsənin qarşısındakı meydanı rəqs etmək və qaval çalmağın qadağan edilməsi haqqında ondan xüsusi əmr ala bilməmişdi. Eyni zamanda, kif basmış konsistor aktlarının arasında eşələnərək keçdi və donuz vasitəsilə insanları pis yola aparmaqda ittiham edilən cadugərlərin və cadugər qadınlarnı yandırılması, yaxud asılmasına dair sənədləri toplamağa başlamışdı.

VI

XALQIN NİFRƏTİ

Əvvəldə söylədiyimiz kimi, kilsənin yaxınlığındakı məhəllələrdə yaşayan adlı-sanlı və adsız-sansız adamlar istər baş keşişi, istərsə də zəngçalanı sevmirdilər. Klod və Kvazimodo çox zaman bir yerdə küçəyə çıxardılar. Beləliklə, onların bir yerdə çıxdıqlarını və xidmətçinin ağasının dalınca kilsənin yaxınlığındakı dar, qaranlıq və rütubətli döngələrlə getdiyini gördükdə əgər Klod Frollo başını yuxarıya qaldıraraq ətrafında döyünən itoyanadlanı cəsəətli və əzəmətli baxışlarıyla süzməseydi (lakin Klod Frollo çox nadir hallarda başını qaldırırdı), onların üzünə təhqirlər, atmacalar və qəhqəhələr yağmağa başlardı. Klod Frollo ilə Kvazimodo yaşadıkları məhəllədə Renyenin bu misrələrini xatırladırdılar:

Şairi təqib edir hər yetən, hom hər yolçu,
Sanki birobətdanlar qovalarlar bayquşu.

¹ Hürufilik

Gah da dəcəl uşaqlardan biri Kvazimodonun donqarına sancaq batırmaqdan dərin bir zövq alaraq həyatını və sümüklərini böyük risk altına qoyur; gah da qoca və arsız bir qarı Klodu dırsəyi ilə dürtmələyərək qulağma pıçıldadı: "Vay soni şeytan! Yaxşı olə düşmüşən". Gah da bir dəstə dilənçi qarı sütunların yanındakı pillələrdə oyləşərək Kvazimodo ilə baş keşiş oradan keçəndə gurultu salar və onların dalınca: "Vay, vay, vay, birinin vücudu nə qədər gözəldirsə, o birinin ruhu da o qədər gözəldir", – deyərək nəzakətli sözlər yağdırırdılar. Gah da bir dəstə küçə uşağı və mək-təbii bir ayaqları üstündə tullana-tullana sıraya düzülər və tikanlı sözlər ataraq onları latınca alqışlayardılar: "Eia! Eia! Claudus eum claudo!"².

Lakin keşişlə zəngçalan çox zaman bu sözlərə əhəmiyyət verməzdilər: keşiş öz dərin düşüncələrinə dalar, zəngçalanına qulaqları kar idi.

1

ABBAT SEN-MARTEN

Klod Frollonun alimliyinin və ciddi bir həyat sürməsinin sorağı hər yana yayılmışdı. Xüsusilə, şahzadə Bojyonu kilsəyə buraxmaqdan imtina etdiyi zamandan onun şöhrəti daha da artmışdı. Belolikkə, bir ziyarətin xatirəsi uzun zaman yaddaşlardan silinməmişdi.

Axşam vaxtı idi. Klod yenidən ibadətə öz hücrəsinə qayıtmışdı. Hücrəsində, bəlkə də, küncdəki barıtə bənzəyən qara tozla dolu bir neçə banka istisna edilərsə, heç bir qəribə və sirli bir şey yox idi. Doğrudur, divarın bəzi yerlərində müxtəlif yazılar görünürdü; lakin bu yazılar kilsə xadimlərinin əsərlərindən iqtibas edilmiş hədislərdən başqa bir şey deyildi.

Baş keşiş böyük bir sandığın qarşısında oyləşdi. Hücrədə üçşamlı mis bir şamdan yanırdı. Sandığın üzərində əlyazmalar vardı. Baş keşiş dırsəyini Otənli Honoriyin "Tale və azad iradə haqqında" sərlövhəli kitabının açıq səhifəsi üzərinə qoydu və yenidən çap olunmuş kitabı dalğın-dalğın vərəqləməyə başladı. Bu kitab onun hücrəsində yeganə çap olunmuş əsər idi. Qapının döyülməsi baş keşişin dalğın-lığını pozdu.

Dişləri arasından sümüyün qoparıldığını görəndə aç köpək nə cür mırıldayırsa, alim də cyni odobli səsə bağıraraq soruşdu:

– Kimdir?

Qapının arxasından həy verdilər:

– Dostunuz Jak Kuaktyedir!

Klod qapını açmaq üçün ayağa durdu.

Həqiqətən, gələn kralın həkimi idi. Bu adam əlli yaşlarında, sort və yaltaq üzlü, tülkügöz bir kişi idi. Lakin o, tək deyildi; onunla birlikdə içəriyə bir adam da girdi. Klod bu adamı tanımadı. Hər ikisinin öynində uzun və tünd boz rəngli dələ dərisindən astarı olan paltar və qayış kəmərlər vardı. Papaqları da eyni maldan və cyni rəngdə

² "Ehey, ehey Klodla çolaq" (lat.), Söz oyunu: "Claudus" latınca çolaq deməkdir.

idi. Əlləri paltarın geniş qolları arasından görünmür, ayaqları uzun paltarlarının qırışları altında görünmürdü. Papaqlarını tamamilə göz-
lərinin üzərinə basmışdılar.

Baş keşiş onları hücrəyə dəvət edərək:

– Xoş gəlmişsiniz, ağalar, – dedi. – Mən gecənin bu vaxtında bu qədər hörmətli qonaqların məni ziyarət edəceyini heç zənn etməzdim. – Bu nəzakətli sözləri söyləməklə bərabər, sinayıcı və narahat baxışlarla hökmin və yoldaşının üzünə baxdı.

Doktor Kuaktye bütün Frans-Konte sakinlərinə məxsus uzanan və bir qədər nəgmə oxuyurmuş kimi səslənən şivə ilə cavab verdi:

– Klod Frollo de Tırşap kimi böyük bir alimi ziyarət etmək heç bir vaxt gec ola bilməz.

Bu sözlərdən sonra, doktor ilə baş keşiş arasında nəzakətli sözlər başladı. Bu nəvaziş və nəzakət o zamankı adətlərə görə alimlər arasında olan hər bir söhbətdən əvvəl zəruri idi. Bununla belə, bu nəvazişlər onların bir-birinə qarşı dərin nifrət bəsləmələrinə heç də mane olmazdı. Bu adət indi də davam etməkdədir. Başqa bir alimi böyük bir səxavətlə tərif və mədh edən hər bir alimin dili şəkər qarışdırılmış zəhərə bənzər.

Jak Kuaktyenin Klod Frolloya söylədiyi nəzakətli sözlər möhtərəm doktorun öz uğurlu karyerası müddətində kralın xəstəliklərindən aldığı dünya nemətlərinə aid idi. Bunlar hər halda qızıl iksirinin kəşfindən daha əhəmiyyətli və daha əsaslı idi.

Klod Frollo deyirdi:

– Ah, cənab doktor! Qardaşınız oğlu Pyer Versenanın yepiskop mənsəbi aldığını eşidər-eşitməz o qədər sevindim ki... O, Amyen yepiskopu təyin edilmişdir, deyilmi?

– Bəli, cənab baş keşiş, şükür olsun cənab Allaha.

– Hələ bilirsiniz milad bayramının birinci günündə siz, prezident cənablarının hesab palatasında bütün qulluqçularla bərabər başda çıxış etdiyiniz zaman nə qədər özəmətli idiniz.

– Cənab Klod, vitse-prezident, yalnız vitse-prezident ola bilər.

– Sent-Andre küçəsindəki yeni və cəhəşamlı evinizin inşaatı nə yerdədir? Həqiqətən, Luvr sarayına bənzəyir. Ərik ağacından qayırılmış qapının üzərinə hökk olunmuş yazı xüsusi mənim xoşuma gəlir. Necə də məzəli və sevimli sözdür: "Sahildə məskən".

– Heyhat! Cənab Klod, bu evin tikilməsi mənə çox baha oturmuşdur. Ev tikildikcə, mən daha çox müflis olmağa başlayıram.

– Nə olar, zəton sizin gəliriniz də çoxdur. Hər halda sizin müflis müşkül məsələdir.

– Mənim Puassidəki kastelyanlığım keçən il mənə heç bir gəlir gətirmədi.

– Lakin sizin Triyeldə, Sen-Cemsdə, Sen-Jermen-an-Ledə yığdığınız torpaqbasdı vergilər az deyil.

– Onlar nədir ki, yalnız iyirmi altı livrdən ibarətdir, həm də Paris livri deyildir.

– Bundan başqa siz kraldan məvacib alırsınız. Hər halda bu daimi bir mədəxildir.

– Bəli, dostum Klod, lakin bu qədər bəhs edilən bu yaramaz Polinyi mülkü on yaxşı illərdə belə mənə altmış qızıl eküdən artıq gəlir gətirmir.

Klodun Jak Kuaktyeyə söylədiyi bu komplimentlər tikanlı və bir qədər istehzalı tərzdə söylənməmişdi. Həm də bunu söylərkən, üzü zalım və zəhərli təbəssümlə gülürdü. Bu təbəssüm öz mənəvi üstünlüyünü hiss edən, lakin maddi nemətlərdən məhrum olan bir adamın üzündə görünə bilər. Bununla belə Jak Kuaktye heç bir şey sezmirdi.

Nəhayət, Klod onun əlini çıxaraq:

– Allaha and içirəm ki, – dedi, – sizi bu qədər sağ-salamat görməkdən çox məmnunam.

– Cənab Klod, çox təşəkkür edirəm.

Klod yenə dedi:

– Yaxşı yadıma düşdü. Sizin əlahəzrət xəstənin nə haldadır?

Doktor birlikdə gəlidiyi yoldaşına qıyqacı nəzər saldıqdan sonra cavab verdi:

– Həli pis deyil, lakin doktorunun haqqını vaxtında vermir.

Yoldaşı soruşdu:

– Kuaktye dostum, siz eləmi zənn edirsiniz?

Bu sözlər heyret və məzəmmətlə söylənməmişdi. Doğrusu, tanıdığı bu adam otağın qapısından girər-girməz təşvişə düşən baş keşiş bu məchul adama diqqətli bir nəzər atdı; baş keşiş söhbətə başlamaq maraqlandığı bu məchul adamı saymayaraq XI Lüdovikin imtiyazlı xüsusi doktoru qarşısında nəzakət göstərməyə məcbur olmuşdu. Bununla belə Jak Kuaktye ona müraciət etdiyi zaman yenə də heç bir şey sezmirdi.

– Cənab Klod, yaxşı yadıma düşdü, mən sizin yanınıza sizin dostlarınızdan birisini gətirmişəm. O sizin haqqınızda çox şeylər eşitmişdir və sizinlə tanış olmaq istəyir.

Baş keşiş diqqətlə Kuaktyenin yoldaşına baxdı və bu moxul adamın dərin və şübhəli nəzərlə onu süzdüyünü hiss edərək dedi:

– Siz də elmlə məşğul olursunuz, deyilmi?

Çirəğin saldığı zəif işıqda bu adamın altmış yaşında, ortaboylu, zəif və bir qədər xəstə bir qoca olduğunu görmək olardı. Onun üzü aristokrat üzünə bənzəməsə də, hər halda düzgün və ciddi idi; gözləri dərin dəliklərin içərisində qərribə bir parıltı ilə parıldayırdı. Papağının altında isə geniş, ağıllı və qırıqlı alnı görünürdü.

Bu moxul adamı baş keşişin sualına cavab verərək:

– Hörmətli ustad, – dedi, – sizin şöhrətinizi çox eşitmişəm, odur ki, sizinlə tanış olmağa qərar verdim. Mən alimin otağına girmədən əvvəl öz ayaqqabılarını çıxaran yoxsul və əyalət zadəganından başqa bir şey deyiləm. Adımı bilmək arzu etsəniz, söyləyə bilərəm – adıma Turanjo deyirdi.

Baş keşiş: “Çox qərribədir, adı heç də zadəgan adına bənzəmir!” – düşündü və də, qarşısında qeyri-adi bir adam olduğunu zəif də olsa hiss etdi. Qeyri-adi bir ağıllı sahib olduğu üçün, Turanjo dayının xoz papağı altında qeyri-adi bir ağıllı olduğunu anlamışdı; onun ciddi üzünə baxdıqca qasqabaqlı üzündə Jak Kuaktyenin sözlərindən doğan istehzalı təbəssüm gecə düşdükcə qeyb olan boz qaranlıq kimi yavaş-yavaş çəkilməyə başlamışdı. O yenə ciddi tərzdə və sakitcə öz böyük kreslosunda oyləşdi, yenə dirşəyini masanın üzərindəki adı nöqtəyə dirədi, başını isə əlinə söykədi. Bir müddət susduqdan sonra işarə ilə qonaqlarını oturmağa dəvət etdi və Turanjoya dedi:

– Hörmətli cənab, siz mənimlə hansı elmlə bağlı məsləhətləşməyə gəlmisiniz?

Turanjo cavab verdi:

– Hörmətli ustad, mən xəstəyəm, həm də bərk xəstəyəm. Siz böyük bir həkim şöhrətinə maliksiniz. Mən də sizinlə bir təbib kimi məsləhətləşmək üçün yanınıza gəlməyə qərar verdim.

Klod çiynilərini qaldıraraq:

– Təbib kimi! – dedi. O bir neçə dəqiqə nə söyləmək istədiyini düşündürmüş kimi susdu, sonra sözüünə davam edərək: – Cənab Turanjo, – dedi, – əgər bu sizin doğru adınızdirsə, başınızı lütfən bu tərəfə çevirin. Sualinizin cavabı həmin divarın üzərində yazılmışdır.

Turanjo onun əmrini icra etdi və başının üzərində divarda cızılmış yazını oxudu: “Təbabət elmi – yuxuyozmanın balasıdır – Yambliqus”.

Doktor Jak Kuaktye yoldaşının bu sualından heç də məmnun qalmamışdı. Klodun cavabı onun narazılığını daha da artırdı. Turanjo dayının qulağına doğru əylərək baş keşişin eşidə bilməyəcəyi yavaş bir səsle dedi:

– Mən bunun dəli olduğunu sizə qabaqcadan söyləmişdim. Siz özünüz gözünüzlə görüb, inanmaq istədiniz.

Turanjo dayı eyni yavaş səsle və acı təbəssümlə cavab verdi:

– Lakin doktor Jak, bu dəli haqlı da ola bilər.

Kuaktye soyuq tərzdə dedi:

– Nə cür əmr edirsiniz, – sonra baş keşişə müraciət etdi: – Siz alim adamsınız, cənab Klod, lakin keçənlik qar insanı nə qədər maraqlandırarsa, siz də Hippokratla bir o qədər maraqlanırsınız. Təbabət elmi bir yuxuyozma imi! Əczaçılar və əttarlar bu sözlərinizi eşitmiş olsaydılar, sizi dəşə basacaqlarına heç bir şübhə olmazdı. Demək, siz miksturaların qana, məhləmlərin dəriyə təsirini danırırsınız? Siz insan deyilən əbədi xəstə üçün xüsusi olaraq yaranmış, bu dünya deyilən bitki və mədəniyyətdən ibarət əbədi-yət əczaxanasını inkar edirsiniz?

Klod soyuq bir əda ilə cavab verdi:

– Mən nə əczaxanani, nə də xəstəni inkar edirəm; mən yalnız təbibi inkar edirəm.

Kuaktye getdikcə daha da qızıqaraq davam etdi:

– Demək, sizin fikrinizə, podaqra xəstəliyinin bədənə daxil olan yara olması, güllə yarasının üzərinə qızardılmış şıcan qoyularaq sağaldılması, qoca kişinin damarlarına gənc insanın qanı ustalıqla daxil edilərsə, qocanın gəncləşə bilməsi, iki dəfə ikinin dörd olması, bədənin iflic olanda əvvəlcə qabağa, sonra isə geriye əyilmək səhv fikirdir?

Baş keşiş heç də pozulmayaraq cavab verdi:

– Bəzi şeylər haqqında mənim xüsusi rəyim vardır.

Kuaktye hirsindən qıpqırmızı qızardı.

Turanjo dayı dedi:

– Yaxşı, yaxşı, cənab Kuaktye, hirsilənməyin vaxtı deyildir. Axı cənab baş keşiş bizim dostumuzdur.

Kuaktye sakit oldu, lakin yenə də dişləri arasından bu sözləri çıxardı:

– Bu dəlidir, sadəcə dəlidir.

Turanjo dayı bir qədər susduqdan sonra sözü başlayaraq:

– Lakin – dedi, – cənab Klod, mən sizin hüsurunuzda bir qədər sıxıldığımı hiss edirəm. Halbuki, mən həm can çağlıgım, həm də taleyim haqqında sizinlə məsləhətləşmək istəyirəm.

Baş keşiş cavab verdi:

– Hörmətli cənab! Əgər bu məqsədlə gəlmisinizsə, mənim pirləkenimi çıxmaq üçün əziyyət çəkməyə də bilərsiniz. Mən təbəbət elminə inanmadığım kimi, astrologiyaya da çox az inanıram.

– Doğru söyləyirsiniz? – Turanjo heyrlənlə soruşdu.

Kuaktye saxta qəhqəhəylə güldü və astadan Turanjoya dedi:

– Mən sizə söyləmədimmi? Siz bunun dəli olduğunu görmürsünüz mü? O, astrologiyaya inanmır!

Klod sözünə davam edərək:

– Hər bir ulduz şüası ilə insan başı arasında bir sap mövcud olduğunu zənn etmək nə qədər puç və əfsanə bir xəyaldır! – dedi.

Turanjo soruşdu:

– O zaman siz nəyə etiqad edirsiniz?

Baş keşiş bir müddət susdu, sonra söylədiyi sözləri rədd edən qərribə təbəssümlə dedi:

– Mən Allaha etiqad edirəm.

Turanjo dayı xaç çəkərək:

– Cənab Allaha!

Kuaktye:

– Amin! – dedi.

Turanjo sözünə davam edərək:

– Möhtərəm cənab baş keşiş! – dedi. – Mən bu qədər dindar bir adama təsadüf etməkdən çox məmnunam. Lakin nə cür ola bilər ki, siz böyük bir alim olduğunuz halda elmə inanmırsınız?

– Yox, qətiyyətlə belə deyildir. – Baş keşiş Turanjonun qolundan yapışaraq bağırırdı və göz bəbəklərində parlaq bir işıq yandı. – Yox, mən elmi inkar etmirəm. Mən elmin dərinliklərində bu qədər uzun bir müddət boş yerə əlşəməmişəm; mən hər halda elmin sayəsində bu dərəcəyə gəldim ki, qəziyimdəki uzun zirzəminin son nöqtəsində bir işıq, alov gördüm. Şübhəsiz, bu, həkimlərin və çalışqan insanların ilahi nuru tapdıqları gözqamaşdırıcı baş laboratoriyadan gələn işığın inikasıdır.

Turanjo onun sözünü kəşərək soruşdu:

– Bəs sizin şəksiz və həqiqi saydığınız şey nədir?

– Kimya.

Kuaktye dedi:

– Cənab Klod, şübhəsiz, kimyada həqiqət var, lakin təbəbətə astronomiyamı inkar etməyin nə mənası vardır?

Baş keşiş həyəcanla:

– Sizin yaratdığınız diaqnoz elmi də və astrologiya elmi də puç və əfsanədir.

Doktor güldü və dedi:

– Demək, siz Epidavr və Xaldeyə çox də böyük hörmət bəsləmirsiniz.

– Qulaq asınız, cənab Kuaktye. Mən öz düşüncələrimi sizə açıq söyləyirəm. Mən kral həzrətlərinin baş təbibi deyiləm və əlahəzrət astrologiya elmi ilə məşğul olmaq üçün öz rəsədxanasını mənim ixtiyarına verməmişdir. Hirsələnməyin və mənim sözlərimə qulaq asın. Təbəbət elmi büsbütün puç bir elmdir. Bunu kənara qoyaq. Bəs siz astrologiya elmindən nə kimi bir həqiqət əxz edə bilərsiniz? Astrologiya elmi sayəsində isbat edilən şəksiz bir həqiqəti mənə göstərə bilərsinizmi?

– Siz kabbalistika üçün mühüm olan köprücük sümükələrinin simpatik xasiyyətini inkar mı edəcəksiniz?

– Cənab Kuaktye, bütün bu söylədikləriniz səhvədən başqa bir şey deyil. Sizin heç bir düsturunuz həqiqətə uyğun deyil, halbuki kimya bir çox əhəmiyyətli kəşflər əldə etmişdir. Yəni siz bu nəticələri inkar edəcəksiniz: yerin içərisinə basdırılmış buz parçası min il keçdikdən sonra büllura çevrilir. Hər bir mədəniyyətin babası qurğusundur, çünki qızıl mədəniyyət deyildir, qızıl – nurdur. Qurğuşun tədricən hər biri iki yüz ildən ibarət olan dörd dövr keçirir, sonra arsen, daha sonra qalay, ən sonunda isə gümüş olur. Məgər bu fakt deyilmi? Lakin köprücük sümükələrinin gizli qüvvəyə malik olduğuna, ovuc və ulduzlarnın üzərindəki xətlərin gizli qüvvəyə malik olduklarına inanmaq nə qədər gülünclü bir şeydir. Bu bəzi vəhşilərin etiqadınca, sanköynək quşunun köstəbəyə və taxılın balığa dönməsi kimi gülüncdür.

Kuaktye dedi:

– Mən də kimya ilə məşğul olmuşam. Mən iddia edirəm ki...

Lakin həyəcanlı baş keşiş onun sözünü kəsdi və dedi:

– Mən isə həm kimya, həm astrologiya, həm də təbəbət elmi ilə məşğul olmuşam. Bütün həqiqət də yalnız bundadır (bu sözlərlə

sandığın üzərindəki içi tozla dolu olan bankanı götürdü). Yalnız bundadır hər şey! Hippokrat – xülyadır, Uraniya – xülyadır, Hermes – fikirdir! Qızıl isə bir Günəşdir; qızıl yaratmağı bacarmaq – Allaha bənzəmək kimi bir şeydir. Yer üzündə yeganə bir elm varsa, o da budur. Təkrar edirəm, mən təbii astrologiya elmini əsaslı surətdə öyrənmişəm və iddia edirəm ki, bu elmlər puç və əfsanədir. İnsan bədənini qaranlıq bir şeydir; soyunarlər də qaranlıqdadır.

Bu sözləri deyib oturduğu kürsüdə geriye doğru ayıldı. Üzündə cəsarət və ilham ruhu görünürdü. Turanjo sakitcə ona baxırdı. Kuaktye özünü gülümsəməyə məcbur edərək, sezdirmədən çiynlərini qaldırıb yavaş səsle təkrar edirdi:

– Divano, başdan-başa divanədir!

Birdən Turanjo ondan soruşdu:

– Yaxşı, siz o gözəl məqsədə çatdı bildinizmi? Siz qızıl yarada bildinizmi?

Baş keşiş dərin düşüncələrə dalmış insan kimi qırıq-qırıq cavab verdi:

– Əgər mən buna müvəffəq olsaydım, Fransa kralının adı Lüdovik deyil, Klod olardı.

Turanjo qaşlarını çatdı.

Klod nifrətli bir təbəssümlə sözüne davam edərək:

– Mən nə danışım! – dedi. – Buna müvəffəq olsaydım, Şərqi İmperiyasını yenidən dirəldə biləcəydim halda, Fransa taxtı nəyimə lazımdır?

Turanjo:

– Eləmi! – dedi.

Kuaktye mırıldandı:

– Vay səni bədboxt divano!

Baş keşiş həmsöhbətlərindən çox özüne müraciət edirmiş kimi sözüne davam etdi:

– Amma mən hələ də sürünürəm, hələ də üzümü və dizlərimi zirzəmilərin daşlarında qanatmağa məcburam. Mən hələ güman edərəm, amma görmürəm. Mən oxumuram, yalnız höccələyə bilərəm.

Turanjo soruşdu:

– Siz höccələməyib artıq əsaslı surətdə oxumağa başladığınızı zaman, qızıl qayıra biləcəksinizmi?

Baş keşiş cavab verdi:

– Buna şübhə edə bilərsinizmi?

– Allah görür ki, mənim pula böyük ehtiyacım var, mən sizin kitablarınızı oxuyub öyrənmək istərdim. Hörmətli ustad, lütfən söyləyin. Sizin elminiz Allaha xoşdur?

Klod bu suala əzəmətli bir tomlarla cavab verdi:

– Bəs mən kimin xadimiyəm?

– Doğru buyursunuz, ustad. O halda siz mənə bunları öyrətməyə razı olarsınız? Mənə bari olifantı ilə tanış edin.

Klodun patriarxlara məxsus əzəmətli kahin görünüşü vardı.

– Ey qoca, məchuliyyət aləminə səyahət etmək üçün uzun illər lazımdır. Sizinse ömrünüz, zənnimcə, kifayət etməz. Artıq sizin saçınız ağarmışdır. Halbuki, bu qalın meşəliklərə yalnız qarasaçı girmək mümkündür ki, oradan çıxdıqda saçlar ağ olsun... Elm özlüyündə insanın özünü qırıqlar əmələ gətirir, onu qurudur və solmağa məcbur edir; onun qocalıq qırıqlarına ehtiyacı yoxdur. Lakin siz bu yaşda böyük həvəslə müdrik insanların çətin əlifbalarını öyrənməyə başlamaq istəyirsinizsə, buyurun, gəlin, təcrübə edərim. Ey qoca, mən sizi ehramlara tamaşa etməyi, Heredotun bəhs etdiyi Misir padşahlarının türbələrini, Babil qülləsini, Hindistandakı Eqlinq məbədinin ağ mərmərdən tikilmiş böyük mehrabını tamaşa etmək üçün səyahətə vadar etmiyəm. Mən də sizin kimi, müqəddəs Səkra kitablarındakı Xaldevi saraylarını, Süleymanın məbədinə görməmişəm. Zəton bu məbəddən çoxdan xarabazara çevrilmişdir. Əbədi-İsrail padşahlarının məqbərələri və onların daş qapıları da çoxdan uçmuşdur. Biz yalnız əlimizdə olan Merkuri kitabından alınmış parçalarla kifayətlənirik. Mən sizə bərkət simvolu olan müqəddəs Xristoforun heykəlidən, müqəddəs məbəddəki bir əlini buludlara doğru qaldıran, o biri əlini isə bir qab içində sallamış iki mələkdən bəhs edəəcəyəm...

Baş keşişin əvvəlki koskin cavablarından bir qədər pozulmuş Jak Kuaktye yenə qüvvə toplayaraq müsahibinin səhvini tutmuş alim tənqidlə Klodun sözünü kəsdi və dedi:

– Hörmətli Klod, siz səhv edirsiniz: simvol ilə ədəd eyni şey deyil; siz Orfeylə Merkuriyə qarışdırırsınız.

Baş keşiş ciddi tərzdə cavab verdi:

– Yox, siz səhv edirsiniz! Dedal – tomlədir; Orfey isə divardır; Merkuri – bütöv binadır, o hər şeydir. – Sonra Turanjoya özünü tutaraq sözüne davam etdi: – Siz nə zaman arzu etsəniz, gələ bilərsiniz. Mən Nikolay Flamel putasının dibində qalmış qızıl parçalarını sizə göstərə bilərəm. O zaman siz onu əsl qızıl müqayisə edə

bilərsiniz. Mən sizi yunan kələminin sirli qüvvəsi ilə tanış edərdim. Lakin hər şeydən əvvəl mən sizə əlifbanın marmar hərflərini, kitabın qranit səhifələrini oxutduracağam. Biz yepiskop Gilyom və müqəddəs Yumru loannın qapılarından başlayaraq müqəddəs məbədə qədər gedəcəyik, sonra biz Marivo küçəsindəki Nikolay Flamelin evinə, onun Məşum ruhlar məzarlığında qəbrinin yanına, Monmoransi küçəsindəki iki xəstəxanaya gedəcəyik. Mən sizə Sen-Jerve xəstəxanasının baş qapısının qarşısında qoyulmuş dörd ədəd böyük çuqun sacayaqların üzərindəki və Ferroneri küçəsindəki heroqlifləri oxumağı öyrədəcəyəm. Bundan sonra biz birlikdə müqəddəs Cenevye, müqəddəs Martin, müqəddəs Yakov fasadlarını tədqiq edəcəyik.

Üzündəki ifadədən çox da axmaq bir adam olmadığı görünən Turanjo artıq Klodun sözlərini anlamırdı. Nəhayət, onun sözlərini kəsərək:

– Lakin – dedi, – sizin bəhs etdiyiniz kitablar haradadır? Mən onların haqqında bir kəlmə belə eşitmədim!

Baş keşiş hücrənin pəncərəsinə açdı və barmağı ilə böyük Paris Notr-Dam kilsəsini göstərdi:

– Budur kitabların biri, – dedi.

Notr-Dam kilsəsi ulduzlu göylərin üzərində qara siluet kimi görünürdü. Kilsənin qüllələri, divarları və qübbəsi şəhərin ortasına qonmuş ikibaşlı böyük bir sfinksa bənzəyirdi.

Baş keşiş bir müddət sakitcə bu nəhəng binaya baxdı, sonra aha çəkdi və sağ əlini masanın üzərindəki çap olunmuş kitaba, sol əlini isə kilsəyə doğru uzatdı və kitabdan kilsəyə doğru kədərlə baxaraq dedi:

– Əfsus! Bu onu məhv edəcək!

Tələsik kitabın səhifəsinə baxan Kuaktye özünü saxlaya bilməyib bu sözləri söylədi:

– Burada dəhşətli bir şey vardır? “Müqəddəs Pavelin risalələrinə aid qeydlər. Nürlenberq, Antoni Qoberger, 1474”. Bu heç də təzə şey deyil. Bu kitab sirləri təfsir edən Pyer Lombarın əsəridir. Bəlkə onun çapı sizi qorxudur?

Dərin fikrə getdiyi görünən Klod bu zaman baş barmağını Nürlenberq çapxanasından çıxmış bu kitabın üzərinə qoyub, bu sirli sözləri söylədi. Əfsus! Əfsus! Xırda şeylər böyük şeylərə qalib gəlir; bir diş böyük bir kütləni parça-parça edir. Bir Nil siçovulu timsahı öldür.

rür. İtburun qılınca-balıq balınarı öldürür, kitab isə binanı məhv edəcək.

Bu zaman kilsə zəngləri çalınaraq çıraqların söndürülməsi signalı verildi. Doktor Kuaktye öz yoldaşına yavaş səsle daima bu sözləri təkrar edirdi: “O dəli olmuşdur”. Yoldaşı isə cavabında bu dəfə: “Mən də elə zənn edərdim” – deyirdi.

Artıq bundan sonra monastırda yabançı kimse qala bilməzdi. Hər iki qonaq getməyə məcbur idi.

Turanjo Klodla vidalaşarkən:

– Cənab baş keşiş! – dedi, – mən əlim adamları çox sevirəm və onları təqdir edərdim, odur ki, sizə qarşı da xüsusi hörmətim var. Sabah Turmel abbatlığına gəlin və abbat Sen-Marten de Turu soruşun.

Baş keşiş qonaqları ötürdükdən sonra çəşqin halda öz otağına qayıtdı; çünki o, nəhayət, Turanjo dayının kim olduğunu anlamışdı; o, Turmel abbatlığında mühafizə edilən monastır sənədlərindən birində yazılmış bu sözləri xatırladı: “Abbat Sen-Marten, yəni Fransanın kralı abbatlığın kanoniki sayılır. O, müqəddəs Venansiyenin xələfi olduğundan, monastır mədaxilinin bir qismi ona çatır. O xəzinədar kreslosunda əyləşməlidir”.

Deyilənə görə, o gecədən sonra XI Lüdovik hər dəfə Parisə gələndə baş keşişlə söhbət edirdi; onu da deyirlər ki, Klodun kralın etimadını qazanması XI Lüdovikin köhnə dostlarından olan Olivye Le-Denlo Jak Kuaktyenin həsədinə səbəb olurdu; hətta Jak Kuaktyenin buna görə kralı dəfələrlə məzəmmət etdiyini də söyləyirdilər.

II

BU ONU MƏHV EDƏCƏK

Baş keşişin “Bu onu öldürəcək. Kitab binanı məhv edəcək.” kimi müəmmalı sözlərində hansı mənə gizləndiyini aşırdırmaq məqsədilə bu fikirlərin üzərində bir qədər dayanacağımız üçün xanım oxuculardan üzr istəyirik.

Bizim rəyimizcə, bu fikrin iki tərəfi vardır. Əvvəla, bu fikir bir rəhbir fikri idi; burada kilsə xadimlərinin yeni qüvvə, yəni mətbuat qarşısında hiss etdikləri qorxu sezişirdi. Bu qorxu Quttenberq çap maşınının qaranlıqı yardığını görəndə mehrab xadiminin gözlərinin kor olması nəticəsində gözlərinin kor olması nəticəsində ürayında

əmələ gəlmişdi. Mətbu sözün qorxan kilsə mehrabı və əl yazısı, şifahi söz və yazılı söz idi; bu qorxu Legion mələyinin altı milyon qanadını birdən-birə çarpmasını gören quşçunun qorxusuna bənzəyirdi. Bu qorxu bəşəriyyətin azad olmasını hiss edən və gören, zəkanın etiqad üçün son bir quyu qazdığını, ağılın dindarlığı taxtından düşürdüyünü, dünyanın Romalı titrətdiyi günlərin yaxınlaşdığını bəsirot gözü ilə gören və anlayan peyğəmbərin səsi idi. Bu, çap maşını sayosində ilahiiyyət qabından buxarlanan insan düşüncəsini gören filosofun peyğəmbərliyi idi. Bu, qalanı dəşən mis toxmağı görüb dəhşətə gələn və öz-üzünə: "Qüllə tab gətirməyəcək" söyləyən əsgərin çarəsizliyinə bənzəyirdi. Bu, bir qüvvənin başqa bir qüvvəni əvəz etməsi demək idi. Bu: "çap maşını kilsəni məhv edəcək" demək idi.

Lakin hər şeydən əvvəl ağıla gələn və bu sadə fikrin daxilində birinci fikrin nəticəsi olan, lakin daha az aydın və daha mübahisəli olan, keşişdən ziyadə filosof və sonatkarı aid olan başqa bir fəlsəfi fikir vardı. Bu fikir ondan ibarət idi ki, insan düşüncəsi şəklini dəyişdikcə, ifadə üsulunu da dəyişəcək, hər bir nəslin rəhbər düşüncəsi eyni üsul və vasitələrdən qidalanacaq, bu qədr möhkəm və əsaslı olan daş kitab daha möhkəm və daha əsaslı olan başqa bir kitaba təslim olacaq. Baş keşişin bu qeyri-müəyyən formulasında başqa bir mənə də vardı: bir sonət başqa bir sonəti möglüb edəcək; kitabçılıq arxitekturanı məhv edəcək.

Həqiqətən, insanın yaranışından xristian erasının XV əsrinə qədər arxitektura həmişə bəşəriyyətin böyük kitabı olmuş, bəşəriyyətin maddi və mənəvi inkişafının müxtəlif mərhələlərini ifadə etmişdir. İbtidai insanlar öz yaddaşlarının həddindən artıq yükləndiyini hiss etdikdə, başçı övladının gətirdikə çoxalan xatirələrini mühafizə etmək üçün şifahi sözlün acizliyi meydana çıxdıqda bu xatirələri daha ayən, daha möhkəm və eyni zamanda daha təbii bir şəkildə təsvir etməyə başladılar: hər bir xatirəni bir abidə şəklində mühafizə etdilər.

İlk abidələr adı qaya qırıntılarından ibarət idi. Musa deyirdi ki: "Bunlara dəmir toxunmamışdır". Arxitektura da yazı kimi əlifbadan başladı: daşı dikinə qoyurdular; bu da hərf demək idi; və hər bir hərf bir heroqlifdən ibarət idi; hər bir heroqlifdə də, sütunun başındakı kapitellər kimi müəyyən ideyalar yığırdı. İbtidai tayfalar hər yerdə və hər zaman, yer kürəsinin hər bir nöqtəsində bu cür etmişlər. Keltlərin "dik duran daşlar"ına istər Sibirə, istərsə də Cənubi-Amerika pampaslarında təsadüf edilir.

Sonralar sözlər quraşdırmağa başladılar: daşı daş üstünə qoyaraq qranitdən hecalar təşkil etməyə, hecalardan sözlər əmələ gətirməyə başladılar. Kelt dolmenləri və kromlekləri, etrus kurqanları, yəhudilərin ohəngdən qayrılmış korpieləri – bunlar hamısı xüsusi adlardır. Bəzi tikililər, xüsusilə kurqanlar müəyyən adamların adlarından ibarət idi. Bəzən bu sözləri yazanın ixtiyarında çoxlu daş və yer olanda o, cümlə qurmağa başlayırdı. Karnakdakı üst-üstə qalaqlanmış druid daşları artıq uzun bir cümləydi.

Nəhayət, növbə kitablara da çatdı. Rəvayətlər simvolları yaratdı, ağacın budağı yarpaq altında görünmədiyi kimi, bunlar da simvollar altında qeyb olmağa başladı. Bəşəriyyətin etiqad etdiyi bu simvollar getdikcə artmış, böyümüş və mürəkkəbləşmişdi. Bütün bu simvollar təsvir etmək üçün ilk abidələr kifayət etmədi: bu abidələr, eynən özləri kimi çılpaq, sadə, torpaqdan doğmuş ibtidai rəvayətləri təsvir etmək üçün kifayət idi. Simvollar özlərini binaların üzərində ifadə etməyə başladılar. Bunun nəticəsində arxitektura insan düşüncəsi ilə birlikdə inkişaf etməyə başlayaraq minlərcə başa və qola malik bir divo döndü. Uçuşu simvol deyilə biləcək simvolların gözəçarpan, əbədi, maddi şəklini yaratdı. Halbuki qüdrət və qüvvət mücəssəməsi olan Dedal ölçülərlə məşğul olduğu, ağıl mücəssəməsi olan Orfey nəğmələr oxuduğu halda, hərf mücəssəməsi olan sütun, heca mücəssəməsi olan qübbə, söz mücəssəməsi olan ehram, birdən-birə həndəsə və şeir qanunlarıyla hərəkətə gələn qruplaşmış, kombinasiyalar qurmuş, bir-birinə qarışmış, yüksəlmiş, enmiş, gah yer üzündə bir sıraya düzülmüş, gah da göylərə doğru ucalmışdılar. Nəhayət, onlar müəyyən dövrün ümumi ideyasının əmri ilə Ekliptik məbədi, Ramzə məqbərəsi, Süleyman məbədi kimi gözəl binaları təşkil edən bu gözəl kitabları yazmağa başladılar.

Baş ideya, yəni sözlər yalnız bu binaların mahiyyətində deyil, bəlkə də onların şəklində də ifadə olunmuşdu. Məsələn, Süleyman məbədi yalnız müqəddəs bir kitabın sadə bir cildi deyildi, bu məbəddə öz-özlüyündə müqəddəs bir kitab idi. Keşişlər onun hər bir hasarında qrafik surətdə tərcümə və təsvir edilmiş sözləri oxuya bilirdilər; onlar bir məbəddən o biri məbədə keçərək sözün son nöqtədə, ən konkret və eyni zamanda arxitektura şəklində olan bir gamidə mühafizə edilməsi son bir mənasına çatıncaya qədər bu sözlərin nə cür dəyişdiyini görə bilirdilər. Beləliklə, söz binanın içində idi. Lakin bu sözün şəklində insanın bədəni üzvi mumiya tabutunun üzərində təsvir edilirdi kimi, onun qabığına təsvir edilmişdi.

Yalnız binaların şəkli deyil, bəlkə də bu binaların tikilməsi üçün seçilən yerlər də onların təsvir etdikləri ideyanı xatırladır. Şən, yaxud ələmli bir simvolu təəssüm etdirmək və gözə xoş gəlmək üçün Yunanıstanda məbədləri dağların zirvəsində tikirdilər. Hindistanda isə bu məbədləri dağların içərisinə girərək, oradakı bir sıra nəhəng qranit qayaları dələrək biçimsiz zirzəmi məbədlər oyurdular.

Beləliklə, son altı minillik dövrdə arxitektura olduqca qədim zamanlarda tikilmiş Hindistan məbədlərindən başlayaraq, Köln kilsəsinə qədər hər zaman insan nəslinin nəhəng kitabı olmuşdur. Bu son dərəcə doğru bir şeydir; hər bir dini simvolun, hər bir insan ideyasının bu böyük kitabda öz abidəsi, öz səhifəsi vardır.

Hər bir mədəniyyət teokratiyadan başlayıb, demokratiyada başa çatır. Mütəlaqiyətin tədricən azadlığa keçməsi haqqındakı qənun arxitekturalarda da hiss olunur; biz təkid edirik ki, memarlıq yalnız binaları tikməklə, yalnız əsəti, yaxud bir kahin simvolunu ifadə etməklə, müqəddəs kitabların sirli lövhələrini müxtəlif heroqliflər vasitəsilə öz daş səhifələri üzərinə köçürməklə kifayətlənmir. Hər halda boşer cəmiyyətdə belə hallar olur. Müqəddəs simvol azad fikrin təsirilə silinir, yox olur, insan kahinlərin dəyənlərinin altından qurtulur, fəlsəfi sistemlərin inkişafı dini ifşa edir, belə olsaydı, arxitektura insan əqlinin bu yeni halını ifadə etmək iqtidarında ola bilməzdi; bunun yalnız ilk səhifələri yazılı bilməz, son səhifələr isə boş qalardı; beləliklə, onun işi yarımqıç, kitab isə natamam qalardı. Halbuki, həqiqətdə tamamilə başqa şey görürük.

Misal üçün orta əsrləri yada salaq. Bu əsrlər bizə daha yaxın olduğundan onları anlamaq daha asandır. İlk dövrdə kilsə xadimləri Avropanı təşkil edir, Vatikan Kapitoliya ətrafındakı Roma xarabalıqlarından əmələ gəlmiş yeni Romanın ünsürlərini toplayır və öz ətrafına yığırdı. Xristianlıq cəmiyyəti yeni əsaslar üzərində qurmaq üçün bütporostlik mədəniyyətinin xarabalıqlarına yarıya biləcə materiallar axtarır və tapdığı qırıntılardan yeni bir iverarxiya binası tikirdi. Bu binanın da qübbəsini ruhanilik təşkil edirdi. Həmin dövrdə barbarların əli altında, xristianlığın təsiri altında, qədim yunan-Roma arxitekturasının xarabalıqlarından Roman arxitekturasının əmələ gəlməsi əvvəlcə ümumi xaos fonunda dumanlı şəkildə hiss edilir, sonra isə aydınca görünməyə başlayırdı. Roman arxitekturası isə Misir və Hindistan memarlığının doğma bacısı, katolisizmin əbədi

ələməti, papa vəhdətinin silinməz heroqlifləri idi. Həqiqətən, bu dövrün bütün təfəkkürü zülmətli roman üslubunda görünmüşdü. Buradakı hər şeydə VII Qriqorinin hökmranlıq vəhdəti, mütəlaqiyəti, sarsılmazlığı hiss olunur. Buradakı hər şeydə keşiş görünsə də, heç bir yerdə insan görünmür; burada silklər öz ifadəsini tapsa da, xalqdan heç bir əsər-ələmət yox idi.

Nəhayət, Səlib müharibələri dövrü başlayır. Bu hər halda qüvvətli bir xalq hərəkatı idi; hər bir xalq hərəkatı isə, səbəb və məqsədlərindən asılı olmayaraq, hər zaman öz arxasınca bir iz, azadlıq ruhu buraxır. Nəyə yeni bir şey əmələ gəlməyə başlayır. Bundan sonra qızgın xalq hərəkatları dövrü başlayır ki, buna da tarixdə "jakeriya", "prageriya" və "liqa" deyirlər. Hökumətlər titrəməyə, mütəlaqiyətlər dağılmağa başlayır. Feodallar ruhanilikdən hakimiyyətin bölünməsinə tələb edir, lakin bir az sonra tarix meydanına xalq çıxacaqdır ki, o hakimiyyətin böyük qismini, aslan payı tələb edə-cəkdir. Əsil aslan da buna dəyərlər. Beləliklə, ruhanilərin arasından zadəganlıq, zadəganların arasından isə xalq keçib meydana çıxır. Avropa dəyişir, onun dəyişməsilə arxitektura da dəyişməyə başlayır. Arxitektura səhifəni mədəniyyətlə birlikdə çevirmiş, yeni dövrün ruhu onu əmrə müntəzir halda tapmışdır: xalqlar Səlib müharibələrindən azadlıq gətirdikləri kimi, arxitektura da sivri qübbələr götürmüşdi; beləliklə, yavaş-yavaş, Roma baş keşişinin hökmranlığı ilə birlikdə roman arxitekturası da ölür. Heroqliflər kilsələrdən qeyb olaraq, feodal qəsrələrində məskən salır. Bunun sayəsində zadəganlıq öz nüfuzunu artırmağa çalışır. Keçmişdə olduğuq doqmatik sayılan məbədlər belə burjuaziyannın, elin, azadlığın malı olur, keşişin hökmranlığından çıxır, sənətkarın malı olur. Sənətkar bu məbədi istədiyi kimi dəyişir. Hər bir sirt, əsəti və ənənə məbəddən xaric edilir, fantaziya və şitaqlıq hakim olur. Keşişlər yalnız kral qapıları və mehrab qalmışdır. Divarlar isə artıq sənətkarın malıdır. Arxitektura kitabı dinin, Romanın, keşişin əlindən çıxaraq, xəyal, şeir ələminə, xalqın əlinə keçir. Arxitekturanın sürətlə və dəfələrlə dəyişməsi də bununla izah edilə bilər. Altı-yeddi əsr hökmranlıq etmiş dərğün, hərəksətsiz və sabit roman arxitekturasından sonra gələn bu arxitektura dövrü üç əsrdən artıq davam etmir. Sənətsə iri addımlarla yoluna davam edir. Vaxtilə bütünliklə yepiskoplara aid olan bu işə xalqın dühəsi və orijinallığı hakim olur. Hər tayfa bu kitabın üzərində bir şey yazır. Hər tayfa kilsələrin ön fasadlarındakı əski Roma heroqliflərinə

qazıdır, artıq burada özünə yer edən yeni simvolların altındakı ayrı-ayrı nöqtələrdə əski ehkamların xüfif izləri görünür. Artıq milli cild altındakı dini əsas seçmək çətinləşir. Bu dövrdə daşda ifadə edilmiş düşüncənin müəyyən üstünlükləri var və bu üstünlükləri bugünkü mətbuat azadlığı ilə müqayisə etmək mümkündür. Bu "azad arxitektura" idi.

Lakin bir məsələ var ki, bu azadlıq həddini aşaraq son dərəcə uzaqlara gedir. Bəzən yalnız baş qapılar deyil, bəlkə də bütün fasad, hətta bütün məbəd yalnız kilsənin ideyasına uyğun deyil, tamamilə yabançı olan simvolik bir mənanı təcəssüm edirdi. XIII əsrdə parislil Gilyom, XV əsrdə isə Nikolay Flamel bəzən belə şeylərə yol verirdilər. Buna misal olaraq Sen-Jak de la-Buşi kilsəsini göstərmək mümkündür.

O zamanlar fikir azadlığı yalnız bu sahədə yaşaya bilər, bu səbəbdən də azadlıq yalnız bina deyilən kitabların üzərində təzahür edə bilərdi. Binalarda əbədiləşdirilmiş fikirlər kitablarda söylənsəydi, bu kitablar cəllad tərəfindən bazar meydanında yandırılırdı. Lakin sübhəsiz, bu şəkildə meydana çıxmaq üçün onlar olduqca böyük ehtiyatsızlıq göstərməli idilər. Beləliklə, kilsənin fəsadında ifadə edilmiş fikir, kitabda ifadə edilmiş fikrin edamına hazır olmalıydı. Ona görə, azadlıq ideyası yer üzündə təzahür etmək üçün arxitekturdan başqa bir yol və vasitə tapa bilmədiyindən özünü bu sahəyə verməmişdi. Bütün Avropada sayca insanı heyran qoyan və inanılmaz dərəcədə saysız-hesabsız kilsə və məbədlərin tikilməsinə də səbəb yalnız budur. O zaman ki cəmiyyətin bütün maddi və mənəvi qüvvələri bir mərkəzdə, arxitekturalarda birləşmişdi. Beləliklə, sənət Allah evi tikmək bəhanəsi ilə gətirdikə daha da genişlənirdi.

O zamanlar şairlik təbii mənəviyyət olan hər bir adamın xüsusiyyəti idi. Kütəllər arasında yayılmış və tunc qalxanlardan ibarət mürəkkəb divar kimi hər tərəfdən sıxışdırılan xalq dühəsi arxitekturalardan başqa bir yol tapa bilmədiyindən özünü sənətin bu növü ilə ifadə edirdi. Onun illadaları kilsələr şəklində doğurdu. Bu dövrdəki bütün sənətlər arxitekturalara təbə olmağa məcbur idi; hər bir sənət böyük ustadın dərslərinə başlayırdı. Şair-arxitektör öz ideyalarını ifadə etmək üçün binanın fəsadında lazım olan heykəltəraşlıq əsərlərini yaratmağı heykəltəraşa, binanın rəngli şüşələrini çəkməyi rəssama, zəngləri asmağı və ahəngdar səs-lər çıxarmağı zəngçilərə tapşırırdı. O zaman dar məna-də yoxsul sayılan və əylənmələr halında acınacaqlı

həyat sürən şair də nəyəsə bənzəmək üçün yüksək bir şorqi, yaxud mənsur bir mədhiyyə şəklində binanın bir küncündə yerləşmişdi; bir sözlə, şair, Əsli-nin faciələrinin Yunanıstandakı Əlevzin əsərlərində, yaxud Tövrətin Süleyman məbədinə oynadığı rolunu oynamaq istəmişdi.

Beləliklə, memarlıq Quttenberq qədər bütün dünya üçün ümumi olan yazı şəklində idi. Şorq tərəfindən başlanmış, Yunanıstan və Roma tərəfindən davam etdirilmiş olan bu qranit kitab örtə əsərlər tərəfindən tamamlanmışdı.

Ruhani memarlığın xüsusiyyətləri hərəkətsizlikdən, tərəqqiyə qarşı miflətdən, ənənəvi xatərlərdən, ibtidai tiplərin mühafizə edilməsindən, insanın və bütün təbiətin simvolizminin anlaşılma-yan tələblərinə təbə olmasından ibarət idi. Bu anlaşılma-yan kitabları yalnız onlardan xəbərdar olanlar oxuya bilərdi. Zətən, burada hər bir təşbehin, hər bir iyrənc şeyin onları mühafizə edən mənası var. Hindistan, Misir, Roma binalarından rəsmlərini dəyişməyi, yaxud heykəltəraşlıqda çeşidlilik əmələ gətmələrini tələb etmək çox qorbu görünür. Onlar yaxşılaşma doğru hər bir dəyişikliyi küfr sayırdılar. Arxitekturanın daşlarla əlaqədar olması səbəbsiz deyil: arxitektura özü də axırda dönüb daş olur.

Öksinə, xalq memarlığı tikililərinin xarakterik xüsusiyyətləri onların rəngarəngliyi, mütorəqqiliyi, orijinallığı, döbdoboli olması və durmadan inkişaf etməsidir. Onlar dindən o qədər uzaqlaşmışlar ki, öz gözəlliklərinin qayğısına qalar, daha gözəl qədim heykəllər, əski arabesklər yarada bilərlər. Onlar müasirdirlər, boşqoridirlər. Əhatə olunduqları bütün ilahi şeylərə özlərinə məxsus olan insanı keyfiyyətləri cəlaməyə çəhşirlər. Onlar simvolikdirlər, ancaq təbiətin özü kimi dərk olunandırlar. Teokratik və xalq memarlığı arasında olan fərq kahinlərin dili ilə xalq dili arasında da, hərqlişlə sənət arasında da. Süleyman peyğəmbərli Fidi¹ arasında da mövcuddur.

Burada söylədiklərimizə qısaca yekun vurmalı olsaq, mntərəcə dəlillərin və əhəmiyyətsiz etirazların üzərindən keçərək, yuxarıda ümumi şəkildə söylədiklərimizə əsasən bu noticiyə gəlirik: memarlıq XV əsrdə qədər boşqorriyyətin əsas salnaməsi olmuşdur; bu dövrdə binalarda ifadə olunmayan heç bir böyük və əhəmiyyətli fikir meydana çıxmamışdır; hər bir dini fikir kimi, hər bir xalq arzusu da bu

¹ Məhsur yunan heykəltəraşı

və ya digər memarlıq abidəsi şəkildə ifadə olunmuşdur; bundan başqa, daşın üzərində ifadə edilməmiş heç bir az-çox ciddi insan düşüncəsi də meydana çıxmamışdır. Görəsən, nə üçün? – Onuncun ki, hər bir fikir – istər fəlsəfi və istərsə dini olsun – əbədi olmaq istəyir; çünki bir nəslə həyəcana gətirmiş ideya, başqa bir nəslə də həyəcana gətirmək və özündən sonra iz buraxmaq istəyir. Belə olduğu halda əl yazısı əbədiyyət və ölməzliyi təmin edə bilərmidi? Şübhəsiz, bina daha möhkəm, zaman dəyişikliklərinə daha az təbə olan bir kitabdır. Yazılı sözü möhv etmək üçün bir süngər və kitab qurdu yetər. Daşa həkk olunmuş sözü möhv etmək üçün isə zəlzələ, yaxud da böyük bir inqilab lazımdır. Halbuki barbarlar Kolizeyi möhv edə bilmədi, səllər isə ehramları silib apara bilmədi.

On beşinci əsrdə hər şey dəyişməyə başlayır.

İnsan düşüncəsi özünü əbədləşdirmək üçün nəinki arxitektura daha möhkəm və sarsılmaz, bəlkə də daha sadə və asan üsul köşf edəcək.

Memarlıq taxtından salınır: Orfein daş hərfələri Quttenberqin qurğuşun hərfələri ilə əvəz edilir.

Kitab binanı möhv edir.

Çapçılığın köşf olunması – bütün tarixi hadisələr arasında ən böyük hadisədir. Çapçılıq – bütün inqilabların anasıdır. Boşoriyyətin fikirlərini ifadə etmək vasitəsi kökündən dəyişildi; insan fikri köhnə formasını yenisi ilə dəyişdi. Adəm dövründən bu yana bilik və elmi təmsil edən simvolik ilan, nəhayət, öz qabığını dəyişdi.

Fikir mətbu söz sayısında əbədləşdi; o qanadlandı, onu ələ keçirmək mümkün deyildi. O, möhv edilə bilməzdi. Fikirilər havada cöylan etməyə başladı. Memarlığın hakim olduğu dövrlərdə fikir nəhəng dağ kimi müəyyən əsrə və məkana hakim olurdu. İndi isə o bir dəstə quş kimi havada uçur və dörd tərəfə qanad çalaraq hər yeri bir anda işğal edir.

Bir daha təkrar edirik: insan fikri bu şəkildə tamamilə sarsılmaz bir şeydir. Keçmişdə o, sabit idi, indi isə uçan maddə olmuşdu. Keçmişdə o möhkəm idi, indi isə ölməz olmuşdu. Maddəni möhv etmək hələ mümkün bir şeydir, lakin hər yerdə var olanı puç etmək mümkün deyildir. Yer üzünü sel bassa – ən yüksək dağ belə dalgalar altında qeyb olar, amma quşlar yenə havada uçar; seldən birçox gəmi belə qurtulsa, onlar istirahət etmək üçün bu gəminin üzərinə qonurlar, onun üzərində duraraq selin azalmasını və bu xaosdan əmələ

gələcək yeni dünyanı gözləyirlər. Həmin yeni dünya doğarkən, üzərində uçan, qanadlı və canlı fikri görür.

Onu da qeyd edək ki, bu, insan fikrini ifadə etmək üçün ən möhkəm vasitə deyil; eyni zamanda bu ən sadə, ən münasib və ən yararlı bir vasitədir; onun yükü ağır deyil. Halbuki, özünü binalarda ifadə etməyə məcbur olan bir fikir, başqa sənətlərə də müraciət etməyə məcburdur; bunun üçün tonlarla qızıl, dağlar qədər daşı, bir meşə çatı, minlərcə işçi lazımdır. Kitab şəkildə ifadə olunmuş fikir üçün isə bir parça kağız, bir qədər mürəkkəb və bir ədəd qələm kafidir. Odu ki, insan fikrinin çapxanası memarlıqdan üstün tutmasına heç də təəccüb edilməməlidir. Bir çayın mənbəyindən kanal çəkilərsə və bu kanal çaydan dərin olarsa, çay öz keçmiş məcrasını tərk etməyə məcbur olacaq.

Odu ki, kitab çapxanasının icad edilməsindən sonra memarlığın yavaş-yavaş sönməsinə və zoifləməsinə heç də təəccüb edilməməlidir. Burada çayın suyu azalır, həyat əlamətləri yox olur, əsrlərin və xalqların fikirləri memarlıq əsərlərindən uzaqlaşır. On beşinci əsrdə mətbu söz hələ zoif olduğu və qüdrətli memarlıqdan yalnız artıq qalan şirəni çəkmə bildiyi üçün memarlığın zoifləməsi hələ az nəzərə çarpırdı. Lakin XVI əsrdən başlayaraq memarlıq ciddi sürətdə zoifləməyə başlayır, artıq ictimai fikrin baş ifadəçiliyindən məhrum olur; o, zavallı və klassik formaya keçir; Avropa Qalliyaya məxsus orijinal şəkildən yunan və Roman şəklinə, haqiqi və müasir şəkildən – psevdoantik şəkli keçir. Memarlığın bu süqutuna da İntibah dövrü deyirlər. Lakin bu süqut özəmətlidir, çünki əski Qotika dənəsi nəhəng Mayn çapxanasının arxasında qürub edən günəşdir və bir yığın qarışıq Roma dağlarını və Korfin sütunlarını hələ bir müddət öz son şüaları ilə işğallandırır. Bizsə qürub edən bu günəşin son şüalarını sübh şəfəqi zənn edirik.

Lakin memarlıq başqa sənət növləri ilə müqayisə olunmağa başladığı andan, ohatə dairəsinə, hakim və müstəbid mövqeyini məhdudlaşdırdıqdan sonra artıq başqa sənətlər qarşısında təbə gətirmək iqtidarında deyildi. Memarın zəncirlədiyi bu sənətlər azadlığa çıxaraq uçub hər bir tərəfə yayılırlar. Onlar bu qurtuluş sayəsində qazanır, öz ixtiyarlarına buraxıldıqlarından qüvvətlənməyə və möhkəmlənməyə başlayırlar. Heykəltəraşlıq naqqaşlığa, ikonə çəkmək sənəti – rəsəmə, liturgiya – musiqiyə çevrilir; sanki Böyük İskəndərin ölümündən sonra onun imperiyası parçalanır və hər bir hissəsi ayrı-

ayrı padşahlıq olur. Beləliklə, Rafael, Mikelancelo, Jan Qujon, Palestina kimi on altıncı əsrə nur saçan parlaq zəkalar doğur.

Sənətlərlə birlikdə insan fikri də hər səhədə azad olmağa başlayır. Orta əsrin zindqları katolisizmin bədənini yaramışdılar. XVI əsr isə din birliyinə son zərbəni endirdi. Kitab çapı olmasaydı, islahat yalnız parçalanmaya olardı; kitab çapı islahatı inqilaba çevirdi. Mətbuatsız din azadlığı ağılaşmışdır.

Bu sadəcə təsadüf, yoxsa tələdir, hər halda Quttenberq Lüterin həqiqi sələfidir.

Nə isə, orta əsrlərin günəşi tamamilə batdıqdan, Qotika dühası əbədi olaraq sənət üfüqlərindən yox olduqdan sonra memarlıq da get-gedə solmağa, sönməyə və puç olmağa başlamışdı. Mətbu kitab binanı eşən, onun qanını soran qurda bənzəyirdi. Bina getdikcə öz rəngini itirir, zəifləyir, arıqlayır, xırdalanır, solur, bir heç olmağa başlayırdı. O artıq, heç bir şey ifadə etmirdi. Onda keçmiş sənətin xətiyəsi belə hiss olunmurdu. Öz şirəsindən qida almağa məcbur olduğu üçün insan fikrinin inkişafı ilə bir yerdə addım ata bilmədiyindən, bütün sənət növləri tərəfindən tərk edilmiş bina sənətkar tapa bilmədiyi üçün peşəkarlara müraciət etməyə başlayır. Əlvan şüşələrin yerinə sadə şüşələr qoyulur; heykəltoraşın yerini daşyanan tutur; arxitekturanın bütün qüvvəti, bütün orijinallığı, bütün həyatı, bütün zəkası yox olur; arxitektura zəvallı kopya şəklində yaşamağa başlayaraq səfil bir həyat sürür.

Hələ XVI əsrdə binanın zəruri, həm də olduqca yaxın ölümünü qabaqcadan anlamış Mikelancelo müdhiş bir qərara gəlmişdi. Bu sənət dahisi Panteonu Parfenonun üzərində yerləşdirərək Romada müqəddəs Pyotr kilsəsini yaratmışdı. Memarlığın bu böyük əsəri orijinal arxitekturanın son və yeganə işiğidir. Bu, yekun vurulması zəruri olan daşdan qayrılmış uzun bir hesab vərəqənin altında nəhəng bir sənətkarın atdığı imza idi. Lakin Mikelancelo öldükdən sonra, öz kabus və kölgəsini görmüş zəvallı arxitektura nə ilə məşğul idi? O, müqəddəs Pyotr kilsəsini nümunə götürərək, onu kopya etməyi belə bacarsaydı, dörd yarı olardı: xeyr, o bu kilsəyə nəzərə yaratmağa başlayır. Bunu gördükdə insan hiddətə gəlir. Sonrakı əsrlərin hər birinin müqəddəs Pyotr kilsəsi kimi bir kilsəsi var: XVII əsrin Val de Qras, XVIII əsrin müqəddəs Cenevəyə kilsəsi var. Bundan başqa: hər bir ölkədə müqəddəs Pyotr kilsəsi var: məsələn Londonda və

Sanki-Peterburqda; Parisdə isə iki və ya üç belə kilsə vardır. Lakin bu kilsələr – ölməzdən əvvəl uşaqlaşan zəif bir sənətin gülünə və boş laqərtisindən başqa bir şey deyildir.

Xuxarıda adlarını çəkdiyimiz bu böyük binalarla birlikdə XVI-XVIII əsrlərdəki sənətin ümumi simasını araşdırsaq, burada da eyni tənəzzülü və zəifliyi görərik. II Fransiskodan başlayaraq, arxitektura formaları get-gedə silinməyə başlayır və bunların arasında xəstəlikdən sonra arıqlamış adamın sümükləri göründüyü kimi, həndəsi fiqurlar görünməyə başladı. Sənətkarın yaratdığı gözəl xətlərin əvəzinə cizgiçinin ruhsuz və soyuq xətləri əmələ gəldi; bina artıq bir bina olmaqdan çox çoxbucaqlı həndəsi fiqura bənzəməyə başladı. Halbuki arxitektura çırpıq hədəni örtmək üçün var qüvvəsi ilə çalışdı: o gah yunan frontonunu Roma frontonu ilə qarışdırır, gah da bunun əksini edirdi. Bununla belə, meydana çıxan şeylər Panteon, Parfenon və Romadakı müqəddəs Pyotr kilsəsinin zəvallı surətindən başqa bir şey deyildi. Üslublarında elə bir vəhdət yox idi. Budur Kral meydanında, Dofin meydanında küncələri yonma daşdan tikilmiş IV Henrinin körpici evləri! Budur, XIII Lüdovik əsrinin ağır, alçaq, biçimsiz, qozbel qübbəli kilsələri! Budur İtaliyaçılığın ən fəna nəziyyəsi olan Mazarinin arxitekturası! Budur XIV Lüdovikin sarayı, saray əhli üçün tikilmiş uzun, soyuq, cansızca kazarmalar! Budur XV Lüdovikin üslubu, hindiba yarpaqları, vermşel bəzəkli, onsuz da duzsuz, qarışıq və qoca bir arxitekturanı dıha da çirkinləşdirən ziyil və firlar. İkinci Fransiskodan başlayaraq XV Lüdoviko qədər bu yaramazlıqlar böyük sürətlə artırdı. Əvvəlki sənətdən yalnız dəri və sümük qalmışdı. Ehtimal ki, bu sənət can verməkdə idi.

Görəsən, o zaman kitab çapı hansı vəziyyətdə idi? Memarlığı tərk edən bütün həyat qidaları ona doğru axırdı. Memarlıq arıqladıqca, kitab çapı kökəlir və böyüyürdü. Keçmişdə bəşəriyyətin binalara sərf etdiyi bütün qüvvə artıq kitablara sərf edilməyə başlayırdı. Artıq kitab XVI əsrdən başlayaraq zəifləməkdə olan arxitekturanın səviyyəsinə çatır, onunla mübarizəyə girişir və nəhayət, onu öldürürdü. XVII əsrdə kitab çapı o qədər qüvvətləndi və öz qüdrət və qalibiyyətinə o dərəcə inanırdı ki, artıq yer üzündə böyük ədəbi mərhələ açmaq iqtidarında olduğu hiss olunurdu. Mətbuat XVIII əsrdə XIV Lüdovikin sarayında kifayət qədər istirahət etdikdən sonra Lüterin əski qılıncını götürüb Volteri silahlandırmış və memarlıq sahəsində ağır zərbə endirdiyi qoca Avropanın üzərinə gurultulu hücum etmişdi.

XVIII əsrin sonlarına yaxın hər şeyi yıxmış və qalib gəlmişdi. Artıq XIX əsrdə o yaratmağa başlamalıydı.

Burada özümüza bir sual verək: görəsən, son üç əsrdə bu iki sənətdən hansı insan fikrinin həqiqi ifadəsi olmuşdur? Bu iki sənətdən hansı insan fikrinin yalnız ədəbi və sxolastik cəhətlərini deyil, bəlkə də onun hərəkətlərini geniş, dərin və ətraflı ifadə edə bilirdi? Hansı sənət fasilə və açıqlıq yaratmadan daima insan nəslinə üstün gəlir, minayaqlı div kimi daima irəliyə doğru gedirdi? Memarlıq, yoxsa kitab çapı?

Əlbəttə, kitab çapı! Memarlığın ölməsi, qəti olaraq ölməsinə, mətbu kitab tərəfindən öldürülməsinə heç bir şübhə ola bilməz. Öldürməsinə də səbəb bu idi ki, memarlıq əsəri ancaq daha az davam etməsinə baxmayaraq, daha bahalı idi. Hər bir kilsə milyardlarla pul deməkdir. Bu arxitektura kitabının üzünü köçürmək, yəni minlərcə böyük və cəhşamlı binalar tikmək, bir şahidin sözlərinə görə, "əski paltarını çıxarıb atmaq və bütün dünyanı yeni, ağ rəngli keşş geyimlərlə bəzəmək üçün", minlərcə memarlıq abidələrinin yarandığı dövrdə bir daha qayıtmaq üçün nə qədər böyük vəsait lazım gəldiyini oxucular özləri təsəvvür etsinlər.

Kitab yaratmaq üçün isə uzun zamana görə yoxdur. Kitabın qiyməti daha ucuzdur və daha uzaqlarda intişar tapa bilər. Hər cür insan fikrinin bu yolla gətməsi də heç təəccüblü deyil. Əlbəttə, buradan belə bir nəticə çıxarmamalıdır ki, guya memarlıq ayrı-ayrı yerlərdə ayrı-ayrı cəhşamlı abidələr və əsərlər yaratmamışdır. memarlığın hökman olduğu dövrdə xalq tərəfindən bir yerə toplanaraq və ayrı-ayrı rəpsodiyalardan ibarət bir toplu kimi meydana çıxan İliadalar və Romanşerolar, Mahabaratlar Nibelunqlar dastanı yarandığı kimi, kitabın hökmanlığı zamanında da böyük bir ordu tərəfindən qənimət alınmış toplardan tökmə sütun yaradıla bilərdi. Dahi bir arxitektör təsadüfən XX əsrdə də doğula bilər. Məsələn, XIII əsrdə, arxitekturanın hakim olduğu bir zamanda böyük şair Dante doğulmuşdu. Lakin memarlıq artıq hər şeyə üstün gələn, hakim və kollektiv bir sənət ola bilməzdi. Artıq bəşəriyyətin böyük dastanları, böyük binaları, böyük əsərləri tikilməyəcəkdir. Artıq bu dastanlar, binalar və əsərlər çap olunacaq.

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, memarlıq gələcəkdə təsadüfən yüksəlsə belə, hər halda hakim ola bilməyəcəkdir; o, vaxtilə ömr etdiyi və qanunlarını müəyyənləşdirdiyi ədəbiyyatın qanunlarına

tabe olmağa məcburdur. Bu sənət növləri artıq öz rollarını dəyişmişdir. Şübhəsiz, sayıları az olsa da, arxitektura dövründə yaradılmış poemalar monumentaldır. Məsələn, Hindistandakı Vijay poeması çox qoribə, qol-budaqlı, hind məbədləri qədər anlaşılmazdır. Misirdə şerin binalar qədər əzəməti vardır; qədim Yunanıstanda şeirdə gözəllik və aydınlıq vardır; xristian Avropasında şerin xüsusiyyəti katolik əzəmətindən, xalq sadəliyindən, İntibah dövrünün zəngin və cəhşamlı təbiətindən ibarət idi. Tövrət – Əhramlara, İliada – Parfenona, Homer – Fidiyə bənzəyir. XIII əsrdə yaşamış Dante – son Roman kilsəsidir; XVI əsrdə yaşamış Şekspir isə – son Qotik məbəddir.

İndiyə kimi bir qədər natamam və istər-istəməz qırıq şəkildə söylədiyimiz fikirləri yekun vurarkən, onu deyə bilərik ki, bəşəriyyətin iki növ kitabı, iki növ əlyazması, iki növ təfəkkür tərzı vardır: biri memarlıq, o biri isə kitabdır. Biri daş kitab, digəri kağızdan hazırlanmış kitabdır. Uzaq əsrlərin dərinliklərinə baxmaq imkanı verən bu iki kitab müqayisə edildikdə sütunlar, portallar, obelisklər şəklində meydana çıxmış qranit kitabələrin, nəhəng əlifbaların, əhramlardan başlayaraq zəng qüllələrinə qədər, Xeopsdan başlayaraq Strasburqa qədər bütün yer üzünü, bütün keçmiş əhatə edən və insan əllərlə yaradılmış bu böyük dağların yox olmasına təəssüf etməmək mümkün deyil. Bu daş səhifələrdən bütün keçmiş oxumaq mümkündür. Memarlığın yazdığı bu kitabı tez-tez oxumaq, onun səhifələrini çevirmək faydasız olmazdı; lakin yəno də bu o demək deyildir ki, kitabın yaratdığı binanın əzəmətinə inkar etmək olar.

Bu bina – böyük bir binadır. Avara bir statistikın hesablamasına görə, Quttenberqdən başlayaraq bu günə qədər çap olunmuş bütün cildləri bir-birinin üzərinə qoysaq, Yerlə Ay arasındakı məsafəni doldurmaq mümkündür. Lakin biz burada bu əzəmətdən bəhs etmirik. Bununla belə kitab çapının bu günədək bizə nə verdiyini təsəvvür etmək istəsək, o qarşımıza bütün bəşəriyyətin yorulmadan tikdiyi, özülü bütün yer kürəsinə dayanan və zirvəsi gələcəyin qatı dumanlıqları arasında gözədən itən nəhəng bir bina şəklində meydana çıxar. Bu həqiqəti bir fikrə qaynağıdır. Bu, qızıl qanadlı bal anlarının toplaşdığı ri pətoyidir.

Bu binanın minlərcə mərtəbəsi var. Bu binanın kənarlarında elmin qaranlıq mağaraları görünür; mağaraların içərisindən bir-birinə yol var. Sənət bu binanın ön tərəfində yaratdığı müxtəlif arabesklər,

yuvarlaq pəncərələr, yonma bəzəklərlə gözləri qamaşdırır; burada hər bir fərdin əməyi nə qədər xüsusi əhəmiyyətə malik olsa da, yenə də öz yerində və göz qabağındadır, burada hər şey ağızdan gəlir. İnsan təfəkkürünün bu monumental binasını Şekspir məbədinə başlayaraq, Bayron məscidinə qədər minlərcə qüllə zəlzələndirir. Bu binanın təməlinə memarlığın kitabına yazılmamış boşluğun bəzi qədim yazıları qeyd edilmişdir. Qapının sol tərəfində ağ marmərdən hazırlanmış əski bir bələyef var. Bu Homerdir; sağ tərəfdə – bir çox dillərlə malik olan Təvrat yeddici başını qaldırmışdır. Daha uzaqda Vedələr və Nibelunqlar kimi bir qədər qarışıq əsərlərlə birlikdə Romanşero əjdahasının başı görünür.

Ancaq bu gözəl bina hələ də tamamlanmayıb. Kitab çapı o qədər böyük mexanizmdir ki, daima cəmiyyətin bütün intellektual şərəfini sorur və yeni işlər üçün yeni ideyalar püskürür. Bütün insan soyu material məşəsi üzərində dayanmışdır; hər bir ağıl – bəznadır; hər bir sadə adam ona tapşırılan yarığı doldurur, öz daşını qoyur, dəlikləri tutur, divarları suvarır və bunun nəticəsində bina gündən-günə yüksəlir. Ayrı-ayrı ədəblərin fərdi töhfələri yanaşı kollektiv töhfələr də əməl gəlir; məsələn XVIII əsr “Ensiklopediyası”, inqilab dövrü isə “Moniteri” vermişdir.

Həqiqətən, çapçılıq sonsuz spirallər üzərində artan və böyüyən bir bina; burada dillər bir-birinə qarışır, burada yorulmaz fəaliyyət, istirahətsiz əmək, bütün boşluğun əməkdaşlığı var. Yeni tufan, yeni barbar hücumları olarsa, boşluq üçün vəd edilmiş məskəndir. Bu bina – insan nəslinin ikinci Babil qülləsidir.

ALTINCI KİTAB

1

KÖHNƏ MƏHKƏMƏ SİSTEMİNƏ QƏRƏZSİZ BAXIŞ

1482-ci ildə yer üzündə on xoşbəxt bir adam vardı ki, bu da Beynəlxalq, d'İvri və Marqadakı Sent-Andri baronu, kral müşaviri və kamergeri, Paris şəhər şurasının üzvü kavalier Rober d'Estutvil idi. 17 il bundan əvvəl, daha doğrusu 1465-ci il noyabr ayının 7-də, yeni quyuqlu ulduz çıxan il bu adam kraldan Paris prevoza vəzifəsi kimi gəlirli bir vəzifə almışdı. Bu vəzifə xidmət olmaqla yanaşı, həm də fəxri vəzifə idi. İsa Lomonusun söylədiyinə görə, bu vəzifə bəzi haqq və ixtiyarları, bəzi siyasi imtiyazlarla birləşdirirdi.

1482-ci ildə kral XI Lüdovikin qızı ilə Burbon kavalierinin izdivacı dövründə kralın özündən vəzifə almış zadəganların olduğu qəribə vəziyyətə dəyirdi. Rober d'Estutvilin Paris şəhər şurasında Jak de Vilyeni əvəz etdiyi gün Jan Dove de Eli, de Torreti əvəz edərək məhkəmə rəisi vəzifəsini tutmuşdu. Yenə həmin gün Jan Juvenel Dezersen Fransa ali məhkəməsi sədri vəzifəsini tutan Pyer de Morvilliyeni əvəz etmiş, Renyo de Dorman isə kral sarayının müdiri vəzifəsində olan Pyer Pyuni əvəz etmişdi. Halbuki, prezident, ali məhkəmə sədri və saray müdiri vəzifələrində nə qədər adamlar dəyişilsə də, Rober d'Estutvil yenə də Paris şəhər şurasının sədri vəzifəsində qalmaqda idi. Formanlarda yazıldığı kimi, bu vəzifə ona “əmanət” edilmişdi. Haqqı ilə söyləmək lazımdır ki, o bu vəzifəni doğrudan da yaxşı mühafizə edirdi. Bu vəzifədən yapışmış, ona adət etmiş, onunla o qədər qarışmışdı ki, XI Lüdovik səltənətinin ikinci dövründə kralın dəyişikliyi olan meylinə belə tab gətirmiş və davam edə bilmişdi. XI Lüdovik şəkkak, qayğılı və səbirsiz adam idi; o, tez-tez dəyişiklik etmək, yeni adamlar təyin etməklə hökumətinin sarsılmazlığını təmin etmək niyyətində idi. Kavalier d'Estutvil

bununla da kifayətlənərdi, öləndən sonra belə həmin vəzifəyə oğlunun təyin edilməsini qabaqcadan təmin edə bilməmişdi. Artıq iki ildə ki, zadəgan Jak d'Estutvilin adı atasının adı ilə bərabər Paris şəhər şurası üzvlərinin siyahısına daimi qeyd olunmuşdu. Bu, şübhəsiz, az-az təsadüf edilən müvəffəqiyyət və böyük hörmət idi. Onu da qeyd etməliyəm ki, Rober d'Estutvil qəhrəman bir döyüşçü idi. Kralı müdafiə edərkən "İctimai rifah lıqası" oleyhinə namusla vuruşmuş və 14...-cü ildə kraliça Paris şəhərinə daxil olanda ona şəkərdən qayrılmış qəşəng bir maral bağışlamışdı. Bundan başqa Rober d'Estutvilin kral qarovulunun rəisi və kralın dostu olan Tristan ilə də yaxınlığı vardı. Bütün bu söylədiklərimizdən aydın görünür ki, messir Rober olduqca xoş və şən həyat sürürdü. Əvvəla, o, yaxşı məvacib alırdı. Onun baxdığı mülki və cinayət işlərləndən gələn gəlir və üzüm tənəyindən sallanan iri üzüm salıxımları kimi büdcəsinə əlavə olunurdu. Rober d'Estutvilin gəlirinə Mant və Korbey körpülərindən, duz çəkənlərdən və odun ölçənlərdən alınan vergi də əlavə edilmişdir. Bundan başqa, Rober d'Estutvil şəhər mərasimlərində qırmızı şabalıd rəngli libaslar geyinmiş bütün müşavirlərin qarşısında gözəl əsgər paltarında addımlamaq ixtiyarına da malik idi. Həmin paltarın təsvirini bu gün də onun Normandiyaadakı Valmon abbatlığında olan məqbərəsində görə bilərsiniz. Onun gözəl döbilqəsi isə bu gün Monleridə mühafizə edilir. Hələ bütün şəhər və hobsxana qarovuluna, hobsxanalardakı bütün xidmətçilərə, iki nəfər Şatle katibinə, on altı şəhər məhəlləsindəki on altı komissara, baş hobsxana müdirinə, dörd nəfər daimi serjanta, on iki nəfər atlı şəhər qarovulçusuna, yüz iyirmi nəfər piyada qarovulçuya, gecə qarovulu başçısına, onun komandasına və köməkçilərinə rəislik etmək də özə bir ələm idi. Hələ mühakimə və edam etmək, cəza vermək, adam asmaq, şaqqalamaq haqqını demirik. Bundan başqa, onun o qədər də ciddi olmayan cəzalarına da ixtiyar vardı (formanlarda söylənilməyi kimi "bu cəzalar birinci instansiyaya aid" olan cəzalar idi). Bütün bu imtiyaz və haqq yeddi dairədən ibarət olan bütün Paris qraflığında ona verilmişdi. Rober d'Estutvil hər gün Filipp-Avqustun Şatlesindəki geniş və alçaq təğlər altında məhkəmə qərarları oxuyardı. Bundan böyük bir nəşə ola bilərdimi? O günün axşamı isə Rober d'Estutvil savab işlərdən ayrılaraq istirahət etmək üçün arvadı Ambruaz de Loreno cəhiz verilmiş Pale-Royal hasarları arxasında, Qaliley küçəsindəki gözəl evinə gedərdi. Həmin günün şəhəri cəzalaya məhkum ediyi

zavallı isə gecəsini uzunluğu on bir futdan, eni yeddi futdan, hündür-lüyü isə on bir futdan ibarət olan hobsxana hücrəsində keçirərdi.

Rober d'Estutvil Paris hakimi vəzifəsini daşımaqdan başqa baş kral məhkəməsinə də çalışırdı. Bu günə qədər az-çox yüksək rüt-bəli ilə bir adam olmamışdı ki, başını collada təslim etməzdən əvvəl onun ölindən keçməsin. Nemur qrafını Böyük bazara, konnetabl Sent-Polu isə Qrev meydanına aparmaq üçün Bastiliya ətrafındakı Sent-Antuana¹ yola düşən də həmin Rober d'Estutvil idi. Cənab d'Estutvil konnetabla qarşı dərin nifrət bəsləyirdi. Odu ki, onun Qrev meydanına gedərkən etiraz etdiyini və çırpındığını gördükcə cənab d'Estutvil səmimi qəlbdən sevinmişdi. Xoşbəxt və sakit həyat yaratmaq və Paris burqomistrləri tarixində fəxri səhifəyə düşmək üçün əlbəttə, söylədiklərimiz çox-çox kafidir. Həmin tarixdən öyrənə bilirik ki, Udar de Vilnevin Buşri küçəsində evi vardı. Gilyom de Xanqast isə biri böyük, biri isə xırda iki ev almışdı. Bundan başqa Gilyom Tibu Klopen küçəsindəki evlərini müqəddəs Cenevveyə rəhbərlərinə vəsiyyət etmiş, Hüq Obriyo isə Kirpi lövhəli bir evdə yaşayırdı. Bir sözlə, bu tarixdən çox sayda belə şeylər öyrənmək mümkün idi.

Şən və xoşbəxt həyat sürməyə səbəb olan bu qədər imtiyaza baxmayaraq, Rober d'Estutvil yanvar ayının yeddində yuxudan nəşəsiz oyanmışdı. Nəşəsinin nə üçün pozulduğunu belə izah edə bilməzdi. Buna səbəb bəlkə havanın tutğun olması idi. Bəlkə iri həcmli mədəsinə taxdıqı əski Monleri kəməri onu sıxırdı? Bəlkə pəncərəsinin yanından keçən arsızlar bağıra-bağıra öz ədəbsiz nəğmələrini oxumuş və ona lazımı dərəcədə hörmət göstərməmişdilər? Bəlkə o, yeni kral VIII Karlin gələn il onun gəlirini tam üç yüz yetmiş frank on altı su yarım azaldacağını dumanlı şəkildə etmişdi? Oxucu bu forziyələrdən istədiyini seçə bilər. Bizə gəlincə, biz bu fikirdəyəm ki, onun kefi ilə kefi pozulduğu üçün pozulmuşdu.

Oxucu bunu da nəzərə almalıdır ki, bu hadisə bayramın səhəri günü baş vermişdi. Yəni artıq hər kəs üçün, xüsusilə də şəhər hakimləri üçün olduqca sıxıntılı bir gün başlamışdı. Çünki şəhər hakimləri bayram günlərindən sonra adətən Paris küçələrini ağzınacan dolduran zir-zibili süpürməyə məcbur idilər. Bundan başqa, həmin gün Rober d'Estutvilin məhkəmədə iclası vardı. Keçmiş zamanlarda isə

¹ Qers, qala

– elə indi də belədir – məhkəmə iclasları nədənsə adətən hakimlərin keşlərinin pozulduğu günlərə təsadüf edirdi. Çox ehtimal ki, hikmət sahibi olan tobiət bunu onun üçün belə etmişdi ki, hakimlər öz acıqlarını kral, qanun və ədalət namına bir adamdan çıxınsınlar.

Bununla belə, məhkəmə iclası Rober d'Estutvilin iştirakı olmadan açıldı. Cənayət və mülki işlərə, xüsusi şikayətlərə baxan köməkçilər adətli üzrə artıq işə başlamışdılar. Səhər saat səkkizdən başlayaraq Şatle salonlarının birində qalın palıd ağacından qayrılmış arakəsmə ilə divar arasına sıxışdırılmış onlarca kişi və qadın kral məhkəməsinin üzvi və baş hakimin müavini Florian Barbadyenin mühakiməsinə böyük hörmətlə tamaşa edirdilər. Bu məhkəmə olduqca maraqlı və əyləncəli bir tamaşa idi. Onu da qeyd etməliyəm ki, Florian Barbadyenin mühakiməsi tapmaca kimi bir şey idi.

Məhkəmə zalı kiçik, alçaq tavanlı və təgdi idi. Otağın dal tərəfində bir masa vardı. Masanın üzərinə zəncəbək şəkili çəkilmişdi; masanın qarşısına palıd ağacından iri bir kreslo vardı; bu kreslo cənab d'Estutvilin idi və hal-hazırda boş idi; kreslonun sol tərəfində hakim müavini Florian Barbadyenin kreslosu qoyulmuşdu. Bir qədər aşağıda oyloşmuş katib kağızın üzərində nə işə quralayırdı. Otağın bir tərəfində, masanın qarşısında camaat oyloşmuşdi; qapı ilə masanın yanında isə bənövşə rəngli kamilot geyinmiş və döşlərində ağ xaç nişanları olan şəhər qoruvçuları vardı. Qırmızı və göy rəngli zolaqlı gödəkə geymiş iki nəfər şəhər milis serjantı hakimlərin masasının arxasında görünən alçaq və bağli qapının qarşısında qoruvçu köçürdülər. Qalın divardakı yeganə, dar və sıvı pəncərədən düşən zəif qış işığı iki məzəli heykəli işıqlandırırtdı. Bu heykəllərdən biri çirəli saxlayan daşdan yonulmuş şeytan, o biri isə salonun dal tərəfindəki zəncəbək masanın arxasında oyloşmuş hakim idi.

Həqiqətən, məhkəmə masası arxasında, iki qon kağızın ortasında dırsoklonorək oturmuş, ayaqlarını tünd qəhvəyi rəngli uzun bürüncoyinin ətləkləri arasında bir-birinə dolamış, başını ağ quzu dərisindən tikilmiş yaxalığına sommuş, oradan yalnız bir cüt tükü qası, bir cüt qırmızı, otli və sallaq yanaqları, bir cüt qımlıdayan gözü görünən bir adamı özünü təsəvvür etsəniz, Şatle məhkəməsinin üzvi Florian Barbadyenin necə adam olduğunu aydınca təsəvvür edə bilərsiniz.

Buraya Florian Barbadyenin kar olduğunu da əlavə etməlisiniz. Əlbəttə, məhkəmə üzvünün kar olması kiçik nöqsandır. Bununla belə, qulağının kar olması Florian Barbadyenin çox asanlıqla və eti-

raz qəbul etməyəcək şəkildə mühakimə etməsinə mane olmurdur. Doğrudan da hakime birçə şey lazımdır: o özünü elə göstərməlidir ki, guya qulaq asır; möhtərəm məhkəmə üzvü isə, kargüzarlıqda əsas şərtlərdən olan bu qaydanı çox gözəl icra edirdi. Çünki onun diqqətinə heç bir gürultu mane ola bilməzdi.

Məhkəmə salonunda olanlar arasında onun hərəkətlərini amansız şəkildə təftiş edən bir nəfər vardı. O da bizim dostumuz Jan Frolo Dü-Mülən idi. Bu həmin dünənki təəcül məktəbli idi ki, ona məktəb skamyasından başqa hər yerdə təsadüf etmək mümkündür.

Jan Frolo yoldaşı Roben Pussenlə birlikdə tamaşa etdikləri bu səhnə haqqında bəzi qeydlər etdiyi halda yanında oyloşmuş yoldaşı xəlvətcə gülürdü. Jan yavaş səsle Roben Pussenə müraciət edərkən dedi:

– Baxsana! Baxsana! Janna dü-Büisonu görürsən? O, yeni körpüdəki tonbəlin gözəl qızıdır! Bu qoca axmaq işə ona cəza verir. Onun gözü hardadır, qulaqları hardadır, görmürmü, eşitmirmi? Küçədə iki dəfə “Ey Allahımız!” duasını oxumağa görə on beş su dörd qurşu cərimə kəsirlər? Çox ağır cəzadır! Nəgə oxuyanlar üçün çox ağır qanunlar var. Bəs bu kimdir? Aha, tanıdım, zirehli geyim ustası Roben Şiyef de Vildir. O, yenicə səxə qəbul edilmişdir. Nə olar, qoy getsin həbsxanada səxə qəbul edilməsini bayram etsin. Bir bax, bir bax! Oğrular arasındakı iki zadəganı görürsən? Eqlə de Suen ilə Yüten de Maylyidir! İkisi də cəngavərdir! İsayə and olsun, belədir ki. Aha, anladım! Onlar aşış-aşış oynayırlarmış! Bəs bizim müdhiş qumarbaz rektorumuz nə üçün burada deyil? Kral xəzinəsi mənfəətinə yüz Paris livri cərimə! Bu Barbəden nə yaman adamdır! Nə yaman düyü-şür! Zaten onun qulaqları kədr, heç bir şey eşitmir. Qardaşım kimi bəs keşiş olum, əgər belə şeylər mənim qabağıma alsə. Cəcə-gündüz oynamağa, oyunla yaşayıb-ölməyə, əvvəlcə köynəyimi, sonra işə ruhumu belə oyunda uduzmağa hazıram. Aman Allah, nə çox xanım var! Aha, gözəllərim, buyurun, buyurun! Ambraza Leküyer, İzabella la-Paynnett, Berardo Jironen! Vallah, bunların hamısını tanıyıram! Cərimə cəzası! Cərimə cəzası! Lap haqqındadır! Ulduzlu kəmərlə bağladığımız bəsdir! On Paris “su”su! Ho, nazlı xanımlar, kefiniz necədir! Off! Eybəcər qoca hakim! Off! Kar Florian! Off, Sarsaq Barbəden! Hələ oyloşməsinə görürsənmi? O istər şikayətçini, istərsə də məhkumu, əlinə çəlon hər şeyi içəri ötürməyə çalışır! O hər şeyi udur! Boğula-boğula udur, qarnını doldurur. Cərimələr, vergilər,

məhkəmə xərcləri, cərimələr, fəlaqqa, həbsxana, hər şey onun üçün qoğal, yaxud müqəddəs loan marsipanı kimi bir şeydir. Hələ baxsana! Bir qadın da var! Tibo la-Tiboddur ki var! Qlatinyi küçəsindən çıxmağa cürət etdiyi üçün onu da məhkəməyə çəkiblər. Bas bu oğlan kimdir? Aha! Tanıdım! Oxatan Jifrua Mabondir! Aha! Allaha qarşı küfr edirmiş! Tiboda cərimə! Jifruaya cərimə! Hər ikisinə cərimə! Qoca kaftar! Görünür, o bu işlərin ikisini də qarışdırıb, Mörc gəlirəm ki, o qızı allahsızlıq üçün, jandarmı isə gecə gəzintisi üçün cəzaya məhkum edəcəkdir! Roben, Roben, baxsana, diqqətlə baxsana! Onların gətirdikləri kimdir? Baxsana, nə çox serjant çağırmışlar! And içirəm Yupiterə, bütün köpəklər buradadır. Görünür, çox yekə bir heyvan ovlamışlar. Ehtimal ki, qabandır! Roben! Bu çöldonuzunun çox yekə bir şey olacağını zənn edirəm. Aman Allah! Bu ki bizim dünənki qəhrəmanımız, bizim təlxəklər keşişi, bizim zongçalanımız, qozbelimiz, topalımız, təlxəyimizdir! Bu ki, Kvazimodur!

Həqiqətən, yeni gətirilən adam Kvazimodo idi. Kvazimodonu qolları bağlı halda böyük bir qarovul gətirirdi. Onu əhatə edən qarovulçularla birlikdə məhkəmə salonuna gecə qarovulunun rəisi də daxil oldu. Onun yaxasında Fransanın gerbi, arxasında isə Paris şəhərinin gerbi vardı.

Bununla belə, Kvazimodonun bütün şəxsiyyətində ona qarşı bu qədər fəvqəladə tədbirlər görülməsi üçün eybəcərlikdən başqa heç nə yox idi. O, qasqabaqlı, sakit və sakit halda dayanmış, yalnız arasına tok gözündə parlayan hirsli və kədərli baxışlarla qolundakı zəncirlərə baxırdı. Eyni kədərli və hirsli nəzərlərlə ətrafındakılara da baxırdı. Baxışlarında məyus və yorğun bir ifadə vardı, qadınlar barmalarını uzadaraq onu göstərir, eybəcərliyinə gülürdülər. Bu zaman hakim Florian katibin ona verdiyi Kvazimodonun işini diqqətlə nəzərdən keçirdi, sonra bir müddət fikrə getdi. Sorğu-suala başlamazdan əvvəl hər zaman göstərdiyi ehtiyatlılıq sayəsində məhkəmənin adlarını, vəzifələrini, nədə müqəssir bilindiklərini qabaqcadan bilirdi. Odu ki, qabaqcadan müttəhimlərin gözlənilən cavablarına iradlar hazırlayır və karlıgını bürüzə verməməyə çalışaraq istintaqın çətinliklərindən qurtulurdu. Qarşısındakı iş kor adamı idarə edən it kimi bir şey idi. Bozən qoribo bir sual, yaxud yersiz bir sözlə karlıgı aşkara çıxsa da, bəziləri onun dərin ağır sahibi, bəziləri isə axmaq zənn edirdilər. Lakin hər iki halda məhkəmənin namusuna zərər

qədər ziyan dəyməzdi. Çünki hər bir hakim üçün axmaq, yaxud dərin ağır sahibi olmaq qar olmaqdan daha yaxşıdır. Beləliklə, o öz karlıgını hamıdan gizlətməyə çalışır və adətən buna müvəffəq olurdu. İş o yerə çatmışdı ki, axırda özünü belə aldatmağa başlamışdı. Bu o qədər çətin bir iş də deyildi. Bəllidir ki, bütün qozbeller həmişə başlarını yuxarıya qaldıraraq yeriyir, bütün pəltəklər nitq söyləməyi sevər, bütün karlar isə olduqca yavaş danışar. Florianə gəldikdə, o yalnız qulaqlarının azca eşitmədiyini zənn edirdi. Bu onun öz şəxsiyyətinə səmimi və ayaq qiymət verdiyi dəqiqələrdə ictimai rəyə etdiyi yeganə güzəşt idi.

Beləliklə, hakim Florian Kvazimodonun işini ləyiqincə mənimsədikdən sonra başını qaldırdı, əzəmətli və bitərəf görünmək üçün gözlərini qıydı. Beləcə o yalnız kar deyil, həm də kor olmuş, nümunəvi hakim üçün zəruri olan iki əsas şeyi təmin etmişdi. Hakim Florian əzəmətli bir hərəkətlə sorğuya başladı:

– Adınız nədir?

Bu zaman "qanunda nəzərdə tutulmamış" kazus baş verdi: karın sorğu-sual edirdi. Ona sual veriləcəyini Kvazimodoya kimse deməmişdi. Odu ki, diqqətlə hakimin üzünə baxır və cavab vermirdi. Kar hakim isə, müqəssirin kar olduğunu bilmədiyindən adətən bütün müqəssirlərin cavab verdiyi kimi onun da cavab verdiyini zənn edərək mexaniki surətdə nə axmaqcasına suallarına davam etdi:

– Çox yaxşı! Nəçə yazınız var?

Aydın bir məsələdir ki, Kvazimodo bu suala da cavab vermədi. Hakim cavab aldığına əmin olduğundan yenə sözlünə davam etdi:

– Nə işlə məşğulsunuz?

Yenə sükut. Salondakılar bir-birinin üzünə baxaraq pıçıldamağa başladılar.

Hakim müqəssirin üçüncü suala da cavab verdiyini zənn edərkən halını pozmadan sözlünə davam etdi:

– Yetər! Siz üç şeydə ittiham edirsiniz: əvvəla gecə asayışı pozmusunuz; ikinci, yüngül təbiətli bir qadını zorlamaq istəmisiniz; üçüncüsü, kral həzrətlərinin qarovuluna qarşı açıqdan-açıq müqavimət göstərmisiniz. Bu ittiham maddələri üzrə izahat verməlisiniz. Cəvab katib, müqəssirin indiyə qədər söylədiklərini qeyd etdinizmi?

Sualı eşidən katib özünü saxlaya bilməyib güldü, onun arxasınca camaat elə bir sarsıdırıcı bir qəhqəhə ilə gülməyə başladı ki, kar hakim və kar müttəhim bünə görməyə bilməzdi. Kvazimodo boylanıb baxdı

və donqar çiynlərini nifrətlə oynatdı, hakim Florian isə müttəhimin yaramaz cavab verməsindən camaatın şiddətlə gülməyə başlamasını zənn edərək Kvazimodonun çiynlərini oynatmasını da təsəvvürünün doğruluğuna yozaraq, töəcəblə məsələyə qarışdı və müttəhimə acıqlanaraq kəskin bir söz söyləməyi lazım bildi:

– Məlun, sən mənim sualıma elə cavab verirsən ki, bu cavab üçün səni doyuncə döymək lazımdır. Sən kiminlə danışdığını bilirsənmi?

Aydın bir məsələdir ki, hakimin sözləri camaatı daha da güldürdü. Bu sözlər o qədər qoribə və axmaq göründü ki, polislər belə gülmək komanda verilibmiş kimi bərkdən gülməyə başladılar. Yalnız Kvazimodo ətrafında olanları qətiyyənlə başa düşmədiyindən ciddi nəzərlərlə baxırdı. Hakim getdikcə daha da hirsələnirdi. Müttəhimə acıqlanıb onu qorxutmaqla camaata da təsir edəcəyinə və özlərini ədəbli aparmalarına məcbur edə biləcəyinə ümid bəsləyirdi.

– Vay səni məlun, quldur! Sən kral həzrətləri tərəfindən hər bir cinayətin öünü almaq üçün və ümumi sakitliyi mühafizə etmək üçün təyin edilmiş məhkəməyə müraciət etməyə cürətni edirsən? Sən bilirsənmi mən kiməm? Mənim adım Florian Barbedyendir! Mən hakim cənablarının müaviniyəm! Həm də komissaram, müstəntiqəm, nəzarətçiyəm, həm də mənim ixtiyarım yalnız Parisə deyil, bəlkə onun bütün ətrafına çatır.

Aydın məsələdir ki, kar adam başqa bir karla istədiyi qədər danışa bilər. Bu zaman məhkəmə masasının arxasındakı qapı açılmasaydı və salona Paris prevosunun özü daxil olmasaydı, öz rütbə və vəzifələrini saymağa başlayan hakim Florianın nitqinin harada və nə zaman bitəcəyini Allah bilirdi. Bununla belə, Paris prevosunun gəlməsi hakimin getdikcə artmaqda olan dilavərliyinə mane ola bilmədi. Hakim Florian üzünü bir qədər prevoya tərəf çevirdi, bir az əvvəl Kvazimodoya yağdırdığı hədələrini bir qədər zəiflədərək ona müraciət etdi:

– Cənab prevə, məhkəməyə qarşı yaramazlıq və hörmətsizlik göstərdiyi üçün mən bu müqəssirə lazım bildiyiniz cəzanı verməyinizi rica edirəm.

Bu sözləri söylədikdən sonra alından kağızın üzünə göz yaşı kimi düşən iri tər damcılarını tövşüyərək silə-silə yenə yerində öyləşdi.

Rober d'Estutvil qaslarını çataraq, karın anlaya biləcəyi amirano və təsirli hərəkətlə üzünü Kvazimodoya çevirdi, sonra ciddi səsle ondan soruşdu:

– Səni buraya nə üçün gətiriblər, yaramaz?

Zavallı adını soruşduqlarını zənn edərək, nəhayət, sükutu pozdu və boğuq səsle cavab verdi:

– Kvazimodo!

Bu cavab suala heç uyğun olmadığından, yenə hamı gülməyə başladı. Cənab d'Estutvil isə hirsindən qıpqırmızı qızaraq bağırdı:

– Məlun, sən mənə də gülürsən?

Kvazimodo harada işlədiyini soruşduqlarını zənn edərək cavab verdi:

– Mən Notr-Dam kilsəsinin zəngçalanıyam.

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, bu şəhər yuxudan kefsiz oyanıldığından bu cür cavabları eşitmədən də yetərinəcə əsəbiləşmiş prevə onun sözünü kəsərək:

– Zəngçalansan! – kinayəylə dedi. – Bu saat mən ömr edəmə, Paris meydanlarının hər birində sənin belində çubuqla zəng çalsınlar! Məlun, eşidirsənmi?

– Əgər siz mənim yaşımı soruşursunuzsa, deyə bilərəm ki, Martin günündə mənim təxminən iyirmi yaşım tamam olacaqdır.

Bu dəfə prevonun səbir kasası tamamilə daşdı.

– Bəli! Məlun, sən məhkəməyə istehza edirsən! Serjant, bu yaramazı Qrev meydanına aparın və bir saat döyə-döyə danışdırın. Yaramaz, mən sənə göstərəm! Həm də onu meydana apararkən, ömr edin ki, carçı dörd boru çalanla bərabər Parisin bütün yeddi məhəlləsinin hər birində bu məlunun məhkəməyə qarşı açıq-açıqına hörmətsizlik göstərdiyi üçün cəza aldığı xəbər versinlər.

Katib dərhal bu ciddi və sərt, lakin ədalətli qərar kitabına yazmağa başladı.

Bir küncdə öyləşmiş Jan Frolo dü-Mülən bağıraraq:

– Yekəqarın cənabın başı haqqı, çox ədalətli məhkəmədir! – Zəhrimara qalasan! – dedi.

Baş hakim yenə üzünü Kvazimodoya çevirdi və gözələrini bəzəldərək dedi:

– Mənə elə gəlir ki, bu yaramaz “zəhrimara qalasan” söylədi.

Cənab katib, məhkəmədə ədəbsiz sözlər söylədiyi üçün cəzasının üzünə on iki su məbləğində cərimə də əlavə edin. Həm də bu cərimənin yarısı müqəddəs Yevstaf kilsəsinin mənfəətinə olsun. Mən bu kilsənin mənfəətini həmişə gözləyəm.

SIÇAN YUVASI

Məhkəmənin qərarı bir neçə dəqiqədə yazılıb qurtardı. Qərarın məzmunu aydın və qısa idi. O zaman Parisdə və onun dairələrində mövcud olan məhkəmə işləri hələ işlədilməmişdi. Bu islahatı sonralar prezident Tibo Balye ilə kral prokuroru Rojer Barm keçirmişdi. O zaman məhkəmə işlərində saysız-hesabsız paraqraflar və maddələr yox idi. Bunları yalnız XVI əsrin başlanğıcında adlarını çəkdiyimiz həmin iki vəkil məhkəməyə daxil etmişdi. O zaman hər şey aydın, sadə idi. Müəkkəb deyildi. Məhkəmənin yalnız bir məqsədi vardı. Döngəsi olmayan və kolluğa təsadüf etməyən bütün cığırların sonunda dar ağacı, çarx və rüsvayçılıq sütunu görünürdü. Hər halda, insanlar o zaman haraya varacağılarını bildirdilər.

Katib yazdığı qərarı məhkəmə sədrinə təqdim etdi. Sədr qərarın üzərinə möhürünü basdı və məhkəmənin başqa şöbələrində sədrlik etmək üçün salondan çıxdı. Kefsiz olduğundan gün ərzində bütün Paris həbsxanaların dustaqla dolduracağına təəccüb etməmək də olardı. Jan Frollo ilə Roben Pusspen öz-özlərinə xəlvətə gəlmişdilər. Kvazimodo laqeyd və təəccüblü baxışlarla ətrafa boylanırdı.

Katib, Florian Barbədyenin imza atmazdan əvvəl qərarı oxuyarkən bu zavallıya bir qədər rəhm edərək onu yumşalda biləcəyinə ümid edərək ağzını Florianın qulağına yapışdırdı və Kvazimodonu göstərərək:

– Bu adam kəndir! – dedi.

Katib ümid edirdi ki, istər mütəhimə, istərsə də hakimə aid olan bu nöqsan Fiorianda müqəssirə qarşı bir qədər mərhəmət oyada bilər. Lakin yuxarıda söylədiyimiz kimi, Florianın ən çox çalışdığı bu idi ki, kimsə onun karlılığını bilməsin; bundan başqa Florian o dərəcədə kər idi ki, katibin ona söylədiyi sözləri də eşitmədi. Bununla belə, hakim eşitdiyini göstərmək üçün cavab verdi:

– Belə de! Onda başqa məsələ. Mən bunu bilmirdim. Elə isə o, rüsvayçılıq sütununun yanında bir saat da artıq dayanmalıdır. – Bu sözləri söylədikdən sonra, hakim qərarı dəyişdi və nəhayət, imzaladı.

Kvazimodoya kin bəsləyən Roben Pusspen dedi:

– Ona bu da azdır! Bundan sonra camaatla necə rəftar etmək lazım olduğunu anlayar.

Oxucunun icazəsiylə dünən axşam Esmeraldanın dalınca getmək üçün Qrenquarla birlikdə tərk etdiyimiz Qrev meydanına qayıdaq.

Səhər saat on idi, dünənkı bayramın izləri hələ də görünürdü. Kükənin döşəməsi qırıq şeylər, lentlər, şlyapa lələkləri, şam damcıları, xalq şənliyinin qalıqları ilə dolu idi. Bir çoxları sönmüş ocaqların köşövlərini ayaqları ilə eşəloyir, "Sütunlu ev" in qarşısında dayanaraq, binanın dünənkı çətişanlı görünüşünü xatirinə gətirir və son dəfə zövq almaq üçün evin divarındakı mıxları seyr edirdilər. Şirin su və pivə satanlar arabalarını camaat arasında sürərək keçməyə çalışırdılar. Alverçilər dükanlarının qapısı önündə dayanıb söhbət edir və bir-birini çağırırdılar. Bütün söhbətlər dünənkı bayram, Flan-driya söfirləri, Koppenol və təlxəklər keşişi haqqında idi. Hər kəs öz rəyini söyləyir, hamı ucadan gülürdü. Meydandakı rüsvayçılıq sütununun ətrafında dayanmış dörd nəfər atlı polis serjantının yanına bir dəstə avara adam toplaşmışdı. Onlar gözələnən cəzaya tamaşa etmək intizarı ilə könüllü olaraq uzun müddət dayanıb baxmağa və əziyyətə qatlaşmağa hazır idilər.

Oxucu Qrev meydanında əmələ gələn bu canlı və gürultulu səhnəyə nəzər salsə, meydanın qərb tərəfində sahılı bucaq yarıdan yarımqotik-yarımmərmə üslubunda tikilmiş qədim Tur-Rolan evinin fasadının bir tınındə parlaq rənglərlə boyanmış, kiçik bir çardaqla yağışdan, barmaqlıqlarla oğruların qorunan böyük ictimai dua kitabı olduğunu görə bilər. Barmaqlığın olsa da, kitabı varoqləmək olurdu. Kitabın yaxınlığında meydana açılan sivrişəkilli, bir-birinə bitişdirilmiş iki xaça bənzəyən zolaqlı bir pəncərə vardı. Köhnə evin aşağı mərtəbəsində oyulmuş dəlikdən ibarət, bu kiçik və qapısız hücrənin yeganə pəncərəsindən içəriyə bir qədər işıq və hava da giro bilirdi. Hücrədə hökm sürən kədərli sükut Parisin ən izdihamlı və ən gürultulu meydanının yanında xüsusilə nəzərə çarpırdı.

Bu hücrə üç əsrdən bəri Parisdə şöhrət qazanmışdı. Üç əsr bundan əvvəl Roland qülləsinin sahibi xanım Roland Səlib müharibələrindən birində həlak olmuş atasının xatirəsi üçün öz evinin divarında bu hücrənin oyulmasını əmr etmiş və geniş sarayından yalnız qapısı bağlı olan bu zaviyoni özü üçün saxlamış və həmişəlik burada

yerləşmişdi; daxmanın kiçik pəncərəsi yay-qış açıq qalırdı. Bu qadın yerdə qalan bütün var-dövlətin və mülkünü Allah yolunda yoxsullara paylamışdı. Roland xanım diri-diri özünü dəfn etmiş kimi bu məzarın içində tamam iyirmi il ölüm intizarı ilə yaşamış, gündüzlər və gecələr ibadət edərək Allahdan atasının əfv edilməsini diləmiş, qara torbadan ibarət paltarla, kül yığını üzərində uzanmış, yastıq əvəzinə daş belə qəbul etməyərək yaşamışdı. Onun yediyi bir parça çörək, içdiyi bir qab su idi. Bunu da onun pəncərəsinə mərhəmətli yolçular gətirib qoyardılar. Beləliklə, öz var-yoxunu yoxsullara paylayan madam Roland – özü sədaqə ilə yaşayırdı. Məzara köçməzdən, yəni ölümündən əvvəl madam Roland öz hücrəsini özü və başqaları üçün durmadan ibadət etmək ehtiyacını hiss edən, öz böyük dərəcini, yaxud böyük günahlarını diri-diri dəfn etmək istəyən ələmli qadınlara, analara, dul arvadlara, qızlara vəsiyyət etdi. Vaxtilə yoxsullar bu qadın üçün ehtisamlı dəfn mərasimi təşkil etmişdilər; bu mərasim zahirən parlaq olmasa da, göz yaşları və minnətdarlıqla zəngin idi; təəssüf ki, guşonışın olmuş mömin qadın himayəsi olmadığından övlidlər sırasına daxil edilməmişdi. Bu hal yoxsulları məyus etmişdi. Daha azad düşüncə yoxsullar özlərinə təsəlli verərək, bunun Romadan cənnətdə daha asan olduğunu düşündürdülər və papaya müraciət etməyə imkanları olmadığından, cənab Allaha müraciət edərək bu mərhum qadın üçün ibadət edirdilər. Əksəriyyət isə Rolandın xatirəsini müqəddəsləşdirməyə başlayaraq, onun paltarının cırıqlarını müqəddəs oşya kimi mühafizə etmişdi. Mərhum qadının xatirəsi üçün şəhər idarəsi ictimai dua kitabı sifariş etmiş, kitabı hücrənin pəncərəsi önünə qoymuşdu. Beləliklə, ibadət etmək üçün arasıra burada dayanan yolçular, ibadət zamanı sədaqə vermək lazım olduğunu da xatırlayırdılar. Beləcə, madam Rolandın zaviyəsinə varış olan zəvallı münzəvi¹ qadınlar tamamilə unudulmayıb, öz zaviyələrində acından ölməyə bilirdilər.

Zatən orta əsr şəhərlərində diri-diri dəfn edilmiş adamların bu kimi məzarları az deyildi. O zamanlar ən izdihamlı küçələrdə, ən gürultulu meydanlarda belə, demək olar ki, atların ayaqları, arabaların təkərləri altında bu cür zirzəmilərə, quyulara, qapısı hörlülmüş, barmaqlıqlı daxmalara təsadüf etmək olardı; bu daxmalarda əbədi bir yas tutmaq, əbədi bir cəza çəkmək üçün könüllü olaraq özünü

məhkum etmiş insanlar gecə və gündüz ibadətə məşğul olurdular. Bu qəribə mənzərədən ağılımıza gələn ilk fikir, evlə qəbir, qəbiristanlıqla kənd arasında orta halqa təşkil edən bu müdhiş hücrə, könüllü olaraq guşonışınla çəkilən və artıq ölü hesab edilən bu canlı məxluq, qaranlıqda son damcı yağını yandıran çırağ, zirzəmidə qımıldayan həyat nişanəsi, bu nəfəs, bu səs, qutu içində edilən əbədi ibadət, həmişəlik olaraq başqa bir ələmə doğru çevrilmiş bu üz, başqa bir günəşi ifadə edən göz, məzar daşı arxasından gələn səsləri dinləyən qulaq, vücudun əsiri olan ruh, həbsxananın əsiri olan vücud və nəhayət, canlı bədənlə qranitdən ibarət iki qabıq altında daim sızıldayan ələmli bir ruh nə qədər xalqa yabançı idi. Ondan nə qədər uzaq idi. Kimsənin bunlardan xəbəri yox idi.

O dövrün az düşüncə və qaba dindarlığı dərindən iman və etiqadın təsiri altında edilmiş bu hərəkətin nə qədər mürəkkəb olduğunu dərk etmirdi. Xalq bu cür şeylərə sadə nəzərlə baxırdı; bu fədakar insana hörmət bəsləyir, ona pərəstiş edir, bəlkə də onda müqəddəs bir şey olduğunu zənn edir, lakin onun çəkdiyi əzabları düşünməz, bu hal onun qəlbində mərhəmət oyatmazdı. Ara-sıra zəvallı münzəviyə bir parça çörək gətirir, hələ diri olub-olmadığını anlamaq üçün kiçik pəncərədən içəriyə baxardılar; lakin kimsə onun adını soruşmaz, onun nə zamanın bəri ölmək istədiyini bilməzdi; zirzəminin içində cürü-bu by canlı skelet haqqında bəzi şeylər soruşan bir adama təsadüf edilsə belə, ona sadəcə bu cavabı verirdilər: Kişi olduqda – “rahib”, qadın olduqda isə – “rahibədi” deyirdilər.

Beləliklə, o dövrdə hər şeyə sadə nəzərlə, metafizikası, mübaligəsiz, böyüdücü şüuşəyə müraciət etmədən, adi gözlə baxardılar. O zamanlar hələ nə maddi, nə də mənəvi təbiət üçün mikroskop icad edilməmişdi. Bundan başqa, bu hadisəyə kimsə əhəmiyyət verməyə də, o zamanlar tənhalığa çəkilənlərin sayı heç də az deyildi. O zamanlar Parisdə tövbə və ibadətə açıq çox sayda belə zaviyə vardı. Lakin onu da qeyd etməliyə ki, ruhanilər camaatda dinə qarşı olan rəğbəti canlandırmaq üçün bu zaviyələrin boş qalmamasına çalışırdılar. Könüllü olaraq ibadətə məşğul olmaq istəyənlər tapılmayanda buraya cüzam xəstəliyinə tutulanları basardılar. O zamanlar Qrev meydanındakı qəfəsdən başqa Monfokonda, Məsum ruhlar məzarlığında və yanılmırsam, Klişon məhəlləsində də bu cür qəfəslər vardı. Bu gün həmin zirzəmi və hücrələrin izləri qalmışdır;

¹ Tənha həyat keçirən, guşonışın

BİR QOĞALIN TARİXÇƏSİ

yaşayan rəvayətlər isə bu hücrələrin çox olduğunu isbat edir. Universitet məhəlləsində də bu cür zirzəmilər vardı. Müqəddəs Cenevəv dağının təpəsində bir orta ömrə lovu su quyusunun dibindəki peyin yığılı üzərində uzanaraq tam otuz il yeddi tövbə duası oxumaqla məşğul olmuşdu. Bu adam gecələr hündür səslə dua oxuduğundan bu gün belə "Danışan su quyusu" küçəsinə daxil olan bir şəxs həmin münzəvinin səsini eşitdiyini zənn edir.

Tur-Rolan evindəki hücrəyə gəlincə, qeyd etməliyəm ki, bura heç vaxt güşənişin qıtlığı çəkmirdi. Madam Roland öldükdən sonra, o, çox nadir hallarda bir və ya iki il boş qalmışdı.

Bir çox qadınlar ata-analarının, sevgililərinin yasını öləndə qədər saxlamaq, öz günahlarını ibadətə yuyub aparmaq üçün özlərini bu hücrəyə qapayırdılar. Onlara daxil olmayan hər işə burnunu soxan acıdıl parislilər burada dul qadınların az olduğunu qeyd edirlər.

O zaman ki adətə görə, divarın üzərindəki latın yazısı bu hücrənin əhəmiyyətini hər bir savadlı yolçuya anladır. Hər bir binanın nəyə xidmət etdiyini qapının üzərindəki qısa devizlə izah etmək adətə XVI əsrin ortasına qədər davam etmişdi. Məsələn, bu gün belə Fransada Turvildəki sabiq feodal höksxanasının qapısı üzərində bu sözlər oxumaq mümkündür: "Sileto et spera" (sükut və ümid et); İrlandiyada isə Forteskyü sarayının böyük qapıları üzərindəki gerbin altında belə bir yazı var: "Forte scutum, salus ducum" (rəhbərlərin qurtuluşu möhkəm qalxandır); İngiltərədə, Kouper qonaqpərvər qrafların qəsrələrinin qapısının üzərində isə belə bir yazı var: "Tuum est" (Bu, sənikidir). Məsələn burasındadır ki, o zamanlar hər bir bina bir fikir mücəssməsi idi.

Tur-Rolan evinin qapalı hücrəsində qapı olmadığından, hücrənin pəncərəsi üzərində iri latın hərfləri ilə belə bir lövhə vurulmuşdu: "Tu, ora" (Sən, ibadət et).

İncə mətləbləri anlamağa ehtiyac duymayan, Böyük Lüdovika" lövhəsini "Sən-Dəni Qapıları" sözləri ilə tərcümə etməyə meyl göstərən xalq təfəkkürü həmin qaranlıq və rütubətli hücrənin adını da "Siçan yuvası" (Trou aux Rats) qoymuşdu. Beləliklə, latınca "Tu, ora" yazısını bir qədər səbəst tərcümə etmişdi. Bu ad çox tənənlə olmasa da, daha bədii səslənirdi.

Bu əhvalat baş verən zaman Tur-Rolan evindəki hücrə boş deyildi. Oxucu hal-hazırda bu hücrədə kimin olduğunu bilmək istəyirsə, biz onun diqqətini Siçan yuvasına cəlb etməklə yanaşı, sahilboyu ilə Şatle məhəlləsindən Qrev meydanına doğru gedən üç qadının laqırtısına da yönəlməliyik.

Bu qadınlardan ikisi ösil Paris qadınlarına məxsus paltar geymişdilər. Başlarında ağ, kətan ləçəkləri, göy və qırmızı zolaqlı çitdən tikilmiş tumanları, kənarları rəngli saplarla tikilmiş, qıclarına yapışmış ağ hörmə corablari və sarı göndən tikilmiş, altı qara, biçimsiz çəkmələri vardı. Xüsusən də başlarına qoyduqları şey, lent və krüje-vayla bəzədilmiş byuznuzlara bənzəyirdi. Bəzi qəşəbələrdə yaşayan kəndli qadınlar bu gün də belə şeylər taxırlar. Bundan başqa, onların başlarına taxdıqları şey rus qvardiyası alaylarında istifadə olunan papaqlara bənzəyirdi. Hər halda, geyimlərdən varlı tacir təbəqəsinə mənsub olduqları məlum olurdu. Qulaqlarında sırğa, barmaqlarında üzük və başqa qiymətli şeylər yox idi; lakin qiymətli şey taxmamaları yoxsulluqlarından deyil, bəlkə də cərimə vermək istəmədiklərindən idi.

Üçüncü qadının paltarı da təxminən əvvəlki iki qadının paltarına bənzəyirdi; lakin o, görünüş və hərəkətlərindən əyalət notariuslarının arvadlarına bənzəyirdi; qurşağını çox yuxarı bağlamasından belə bu qadının Parisə yaxın zamanlarda gəldiyi anlaşıldı. Bundan başqa, başına qatlama ləçək örtmüş, çəkmələrinə bant bağlamışdı, tumanı isə uzununa deyil, eninə qırıncılıydı; bir sözlə, qadının geyimində sağlam zövqə uyğun olmayan nə desən tapmaq mümkün idi.

Əvvəlki iki qadın əyalət qadınlarını Parislə tanış edən şəhərli qadınlara xas yerləşlə yeriyirdilər. Əyalətdən olan qadın kök bir uşağın qolundan tutmuşdu. Uşağın o biri əlində iri bir qoğal vardı. Təəssüf ki, bunu da qeyd etməliyəm ki, havanın soyuqluğundan axan burnunu yayılqla deyil, dili ilə silirdi.

Uşağı sürüyə-sürüyə aparmaq lazım gəlirdi. O, ayaqları dolaşadolaşadolaş yeriyir və tez-tez bürəyirdi. Anası isə hər dəfə onu söyürdü. Doğrudur, o ayaqlarının altına baxmaqdan, daha çox qoğala baxırdı.

Çox ehtimal ki, onu dişlərilə qoğala hücum çəkməyə qoymayan ciddi bir səbəb vardı; hər halda o, qoğala toxunmur, yalnız ona sevgiyə baxmaqla kifayətlənirdi. Bu kiçik şişman uşağa bu qədər əziyyət verməkdən olduqca zülmkar bir adam olmaq lazım idi.

Qadınların üçü də (o zamanlar yalnız zadəgan təbəqəsinə mənasub olan qadınlara "xanım" deyərdilər) birdən danışdılar.

Qadınların arasında yaşca ən kiçik və ən şişmanı olanı əyalətli qadına deyirdi:

– Damuazel Mayetta, bir az sürətlə gedək, mən gecikməkdən çox qorxuram. Şatlədə dedilər ki, onu dərhal rüsvayçılıq sütununun yanına gətirəcəklər.

İkinci parisli qadın onun sözünü kəsərək dedi:

– Bu nə sözdür, damuazel Uarda Münye, siz nə danışsınız? O, düz iki saat rüsvayçılıq sütununa bağlı saxlanılacaqdır. Gecikmərik. Öziz Mayetta, siz heç rüsvayçılıq sütununa bağlanmış adam görmüsünüz?

Əyalətli qadın cavab verdi:

– Əlbəttə, Reymsdə görmüşəm.

– Bizim Parisdəki rüsvayçılıq sütunlarının yanında Reyms sütunu heç bir şeydir. Mən əminəm ki, orada yalnız kəndliləri bağlayırlar. Nə böyük şeydir ki!

Madam Mayetta dedi:

– Yalnız kəndliləri?.. Reymsdə?.. Mahudçular meydanında? Yox, belə deyil. Biz orada çox gözəl canilər də görmüşük. Hətta atasını və anasını öldürən canilər də görmüşük. Yalnız kəndliləri? Siz bizi nə zənn edirsiniz, Jerveza?

Əyalətli qadın öz şəhərlərinin rüsvayçılıq sütununun şərəfini müdafiə edərək, əsəbiləşirdi. Xoşbəxtlikdən, madam Uarda Münye söhbətin mövzusu vaxtında dəyişdi:

– Yaxşı yadıma düşdü, damuazel Mayetta, – o soruşdu, – bizim Flandriya səfirləri haqqında rəyiniz necədir? Əcəba, siz bu cür əcaib qulyabanıları Reymsdə də görmüsünüz?

Mayetta cavab verdi:

– Yox, səmimi etiraf edirəm, flandriyalıları yalnız Parisdə görmək mümkündür.

– Səfirlərin arasındakı uzunboylu adamı gördünüzümü? Görək ki, corabçı idi.

Mayetta cavab verdi:

– Bəli, gördüm, o, Saturna çox bənzəyir.

– Bəs üzü çıpaq qarına oxşayan şişman kişini gördünüzümü? Qırmızıgözlü, cındır paltarlı, saçları dimdik duran alçaqboy səfiri də gördünüzümü?

Üçüncü qadın söhbətə qarışdı və dedi:

– Amma hər şeydən gözəl onların atları idi. Həqiqətən, bu atlar onların ölkəsində olan modaya görə bəzədilmişdi.

Əyalətli qadın Mayetta lovgalanaraq onun sözünü kəsdi və dedi:

– Ah, özizim, siz 1461-ci ildə Reyms şəhərində kralın taxta çıxdığı gün prins və kral meyvətinin atlarını görsoydiniz neylərdiniz! Nə gözəl örtükləri və çulları vardı! Bu örtüklərin bəzisi zərif qızılı ipəkdən tikilib ətrafına samur xəzi tutulmuşdu; bəzisi məxmərdən idi. Bəzilərindən üzərində qiymətli daşlar, qızıl və gümüş, rəngli qotazlar vardı. Hər halda çox bahalıydı. Hər bir atın üzərində gözəl bir pəjə¹ əyləşmişdi.

Madam Uarda soyuq səslə cavab verdi:

– Amma bütün bu sözləklərinizə baxmayaraq, yenə də flandriyalıların atları çox gözəl idi. Hələ dünyanın aşxam tacirlərin rəisi şəhər idarəsi binasında onların şərəfinə ehtisamlı bir ziyafət təşkil etmişdi. Orada onları konfet, şəkərləmə və bir çox başqa-başqa dadlı şeylərə qonaq etmişlər.

Jerveza dedi:

– Ay qonşu, siz nə danışsınız. Flandriyalılar dünyanın aşxam cənab kardinalın evində, kiçik Burbon sarayında idilər.

– Yox, düz deyil, onlar şəhər idarəsi binasında idilər!

– Yox, yox, yox! Burbon sarayında idilər!

Uarda əsəbi halda sözüno davam etdi:

– Mən lap yəqin bilirəm ki, onlar şəhər idarəsində idilər. Hətta mən bunu da bilirəm ki, orada doktor Skurabl latınca bir nitq də söyləmişdir; bu nitqdən onlar çox məmnun qalmışdılar. Bunu mənə orim söylədi. Özü də universitetin daimi kitabxanəçisiydi.

Jerveza da əsəbiləşməyə başlayaraq:

– Mən də lap yəqin bilirəm ki, onlar Burbon sarayında olmuşlar, – dedi, – Hətta kardinalın saray təsərrüfat müdirinin onları nəyə qonaq etdiyini də bir-bir saya bilərəm: onlar on iki cüt pəncə və dadlı

¹ Orta osrlərdə saraylarda xidmət edən zadəgan nəslindən oğlan.

şərab kvartı içmişlər; 24 ədəd qızıl rəngli Lion marsipanı qutusu boşaltmışdılar; hər biri iki girvənkə ağırlığında iyirmi dörd ədəd dadlı çörək yemişlər; altı çəllək Bon şərabı boşaltmışlar; bu şərab həm ağ, həm də qırmızı, özü də ən yaxşı şərab imiş. Elo güman edirəm ki, sizi inandırmaq üçün bu faktlar tamamilə kifayət edir. Mən bunların hamısını ərimdən eşitmişəm; o, kapitulda əlli nəfərə rəhbərlik edir; o hətta bu gün şəhər Mesopotamiyadan Parisə gəlmiş Trabzon imperatoru ilə papa İoannın səfirlərini Fləmandriya səfirləri ilə müqayisə edirdi. Onların qulaqlarında sırğaları da varmış.

Udarda bu qədər ətraflı dəlillərdən sonra da halını pozmayaraq: – Amma hər halda onlar şəhər idarəsində şam ediblər, – cavab verdi, – həm də şəhər idarəsi bina olandan bəri bu qədər böyük ziyafət olmasını kimsə xatırlamır.

– Mənsə sizə deyirəm ki, onlar Kiçik Burbon sarayında şam etmiş, serjant Le Sek isə onlara xidmət etmişdir. Sizi də çaşırdıran budur.

– Mən sizə deyirəm ki, şəhər idarəsində olmuşlar.
– Əzizim, onlar Burbon sarayında olmuşlar. Hələ mən bunu da söyləyə bilərəm ki, bu münasibətlə sarayın darvazalarından bir lövhə asılmış və lövhənin üzərində “Ümid” sözü yazılıbmış.
– Ziyafət şəhər idarəsində olmuşdur, şəhər idarəsində olmuşdur deyirəm. Hətta Güsson-Levuar orada fleyta çalmışdır.

– Mən də sizə deyirəm ki, bu belə deyil!
– Mən də sizə deyirəm ki, belədir ki, var!
– Mən də sizə deyirəm ki, belə deyil!
Mehriban və şişman Udarda təslim olmaq istəmirdi. Artıq bir-birinin saçını yolmağa hazır idilər ki, birdən Mayetta səsləndi: – Baxın, baxın, görürsünüz körpünün yamına nə qədər adam yığı-şıb. Yəqin nəyəsə baxırlar.

Jerveza dedi: – Hə, mən də dəf səsi eşidirəm. Görünür, yenə qaraçı Esmərdə keçisi ilə bərabər oyun çıxarır. Mayetta, tez ol gedək, balacanı da bir az tez sürü. Siz buraya Parisin qoriboluklarını görməyə gəlməmişiniz? Düənə Fləmandriya səfirlərini gördünüz, bu gün də qaraçı qıza baxarsınız.

– Qaraçı qıza? – Mayetta bağırdı və oğlunun əlindən bərk-bərk yapışaraq geriye döndü. – Allah məni ondan uzaq etsin. Mənim bəlamı oğurlayar. Gedək, Eştəş, qaçaq burdan!

O sahilboyu ilə Qrev meydançasına doğru yüyürməyə başladı. Körpüdən tam uzaqlaşana qədər qaçdı. Dalınca sürükləyə-sürükləyə aparıldı; uşaq yıxıldı. O da tövşüyə-tövşüyə dayandı. Bu zaman Jerveza ilə Udarda ona çatmışdılar.

Jerveza soruşdu:

– Qaraçı qızın uşağını oğurlayacağı hardan ağılıza gəldi? Siz nə danışsınız!

Mayetta dalgın halda başını yırğaladı.

Udarda dedi:

– Çox qoribədir, Qudula bacı da qaraçılar haqda bu fikirdədir.

Mayetta soruşdu:

– Qudula bacı kimdir?

Udarda cavab verdi:

– Əgər siz bunu bilmirsinizsə, dərhal anlaşılr ki, Reymsdən gəlmisiniz. Qudula bacının Şıcan yuvasının məhbüsü olduğunu bilmirsiniz?

Mayetta soruşdu:

– Necə? O bizim qoğal apardığımız həmin yoxsul qadındır?

Udarda başını yırğalayaraq onun sözlərini təsdiq etdi:

– Özüdür ki, var. Bu saat siz onu Qrev meydançasındakı pəncərədən görəcəksiniz. O da şəhər meydançalarında rəqs edən və fala baxan soygar qaraçılar haqda sizinlə eyni fikirdədir. Qaraçılara qarşı bu qədər böyük nifrət bəsləməsinin səbəbi məlum deyil. Lakin siz, Mayetta, siz niyə onlardan bu qədər qorxursunuz?

Mayetta əlləri ilə uşağın yumru başını oxşayaraq dedi:

– Ah, mən Paxita Şanflerinin başına gələn hadisənin mənim də başıma gəlməsinə istəmirəm.

Jerveza onun əlindən yapışaraq:

– Aman, – dedi. – Sevimli Mayetta, bunu bizə də söyləyin.

Mayetta cavab verdi:

– Məmnuniyyətlə. Amma çox qoribədir: necə ola bilər ki, siz Paris qadınları bunu hələ də bilmirsiniz. Yaxşı, mən sizə danışaram, ancaq burada dayanmağın mənası yoxdur. Yeriyə-yeriyə də danışmaq olar. Məsələ belə olub. Paxita Şanfleri 18 yaşında gözəl bir qız idi. O zamanlar mən də onun kimi gözəl idim. Bütün işlərdə də özü müqəsssidir. Hal-hazırda o da mənim kimi otuz yaşında, dolu və qəşəng bir qadın ola bilərdi. Əri olardı, oğlu olardı. Zətən onun ayaqları on dörd yaşında ikən бүdrəmişdi. O, Reymsdə yaşayan soygar

musiqiçi Gibertonun qızı idi. Bu homin musiqiçidir ki, VII Karlın tacqoyma mərasimində Orlean bakirəsi ilə bir qayıqda Vel çayı ilə Sileridən Müizona qədər üzdüyü zaman kralın qarşısında gözəl bir hava çılmışdı. Paxitanın atası öləndə uşağın yaşı çox az idi; onun yalnız anası qalmışdı. Qardaşı Pradon Parisdə mis qab və qazan ustası idi; Paren-Harlen küçəsində emalatxanası vardı; özü də keçən il ölüb. Görürsünüz ki, bu qız çox yaxşı bir ailədən çıxmışdı. Bədbəxtlikdən, onun anası çox mərhəmətli, lakin ağıl o qədər də başında olmayan bir qadın imiş; qızına heç bir şey öyrətməyib; qızın bəcadığı yalnız bir qədər tikmək və nazlanmaq idi. Beləliklə qız getdikcə böyüyür, evin gəliri isə artmırdı. Qızla anası Reyms şəhərində, çayın yaxınlığında, Folpen küçəsində yaşayırmışlar. 1461-ci ildə, yəni kralımız XI Lui taxta çıxdığı il – Allah onun ömrünü uzun etsin! – Paxita o qədər gözəl və o qədər şən bir qız idi ki, onun adını “nazlı quşcu-ğaz” qoymuşdular. Qızın gözəl dişləri vardı. Onları göstərmək üçün hər zaman məmnuniyyətlə gülürdü. Məlum məsələdir ki, bu gün güldüyün şeyə sabah ağlarsan və gözəl dişlər hər zaman gözəl gözələrin mənzərəsini pozur. Şanfleri də belə bir qız idi. Anası ilə birlikdə yoxsul həyatı keçirirdilər; səyyar musiqiçi öləndən sonra işləri daha da xarablaşmışdı. Dərziliklə məşğul olaraq təxminən altı su qazanırdılar. Vaxtilə səyyar musiqiçi sağ ikən onlar bir gecədə, kralın taxta çıxdığı gün bir həftəyə qazandıqlarından on dəfə artıq qazanmışlar. Artıq o zamanlar keçmişdi. 1461-ci ilin qış ayları idi. Evlərində ocaq qalamaq üçün bir odun parçası belə yox idi. Soyuğun şiddətindən Paxitanın yanaqları qıpqırmızı qızarmış, o daha da gözəlləşmişdi; kişilər onu təqib edərək bəzi cəzəbedici təkliflər edirdilər. Nəhayət, qız məğlub olmağa məcbur oldu. – Estaş! Qoğalı dişləmə! – Bazar günlərinin birində qız kilsəyə boyundna qızıl xaç gələndə onun artıq məhv olduğunu dərhal anladıq. Təsəvvür edin, on dörd yaşında! Onun ilk sevgilisi Reyms yaxınlığındakı qəsrin sahibi gənc vikont Kormontrel idi. Bundan sonra kralın atlı qarovulunun zabiti Anri de Triankur da onun sevgilisi oldu. Bir müddət də keçdi, qız daha da alçaldı və təcridən serjant Şior de Balyonun, Kamer-lakey Geri Oberjonun, şahzadənin bərbəri Mase de Frenünün, kral əspazı Teven-nisi Lemuanın olına keçdi; nəhayət, daha da alçalaraq, küçə musiqiçisi Gilyom Rasinin və fənərci Tyerri Demerin sevgilisi oldu. Ən nəhayətdə isə zavallı Şanfleri hər kəsin malı oldu. Artıq ona qızıl pul deyil, qara pul verirdilər. Bir sözə, bir il belə keçməmiş zavallı

qız oğrular başçısının kənizi olmuşdu. Heç ağlınıza yerləşə bilmədi? Birce ildə Şanflerinin başına nələr gəlmişdi!

Mayetta ah çəkdi və kirkpklərində görünən göz yaşlarını sildi. Jerveza dedi:

– Lakin mən bu hadisədə xariquladə heç bir şey görmürəm, nə qaracıların, nə uşaqların buraya nə dəxli olduğunu anlamıram.

Mayetta cavab verdi:

– Bir az səbir edin. Bu saat uşağın dəxli olduğunu anlarısınız. 1466-cı ildə, yəni düz 16 il bundan əvvəl Paxitanın bir qızı olmuşdu. Zavallı qadın! O nə qədər sevinirdi! O çoxdan uşağ arzulayırdı. Anası çoxdan öldüyündən Paxitanın artıq yer üzündə nə sevdiyi, nə də onu seven bir məxluq qalmışdı. İlk günahını işlətdiyi gündən keçən beş il ərzində zavallı Şanfleri on bədbəxt insan olmuşdu. Onun kimsəsi yox idi, küçədən keçərkən hər kəs onu barmalğa göstərər, şəhər qarovulçuları onu döyürdülər; cır-cındırlı küçə uşaqları onu incidirdilər. Həm artıq onun iyirmi yaşı vardı. İyirmi yaş isə bu cür həyat sürən qadınlar üçün qocalıq deməkdir. Gözəlliyi ilə al-ver etməsi artıq keçmişdə dərzilik sənətindən qazandığından da az gəlir verirdi. Üzündə görünən hər bir qırıq onun qazancını bir ekü azaldırdı. Artıq qış günləri onun üçün böyük əzabə çevrilmişdi, yenə ocağında odun, torbasında isə on qalmamışdı. Sofalotə adət etdiyindən artıq işləyə də bilmir, buna görə də böyük əzab çəkirdi. Sən-Remi kilsəsinin keşişi bu cür qadınların qocalıqda aqlıqla soyuğu hamıdan çox hiss etdiklərini daha yaxşı anladır.

Jerveza Mayettanın sözünü kəsərək:

– Çox yaxşı, – dedi, – bəs qaracıların buna nə dəxli var?

Daha səbirlə və diqqətlə qulaq asan Udarca:

– Dayansana, Jerveza, – dedi, – hamısını əvvəldən söyləseydi, onda nə qalardı ki? Davam edin, Mayetta.

Mayetta sözüne davam etdi:

– Deməli, bu qadın çox məyus və çox bədbəxt idi. Şəhərdən axşama kimi ağlayırdı. Lakin ləkəli və yalqız olmasına baxmayaraq, yer üzündə sevə biləcəyi və onu sevə biləcək bir insan olsaydı, o özünü daha az bədbəxt və daha az kimsəsiz hiss edərdi. Belə bir insan yalnız uşaqla ola bilər, çünki yalnız uşaqlar bu iş üçün məsum ola bilər. Zavallı Şanfleri ondan dərhal üz çevirməyən yeganə insan olan bir oğrunu sevdikdən sonra buna daha çox inanmışdı. Lakin bir müddət keçdikdən sonra oğrunun da ona nifrət etdiyini anladı. Sevən

qadınların onların qəlbini təmin edən sevgiliyə, yaxud da uşağa ehtiyacları var; yoxsa onlar çox bədbəxt olurlar. Artıq sevgiliyə malik olmaq imkanından məhrum olduğu üçün bütün gücünə uşaq arzulamağa başladı. Əxlaqsız həyat sürməsinə baxmayaraq, ibadətindən qalmayan bir qadın kimi daima uşaq üçün Allaha yalvarırdı. Cənab Allah ona rəhm etdi və uşaq verdi... Məlum məsələdir ki, uşağın olmasına çox sevinmişdi; daim ağlayır, uşağı oxşayır və öpürdü. Uşağa özü süd verməyə başladı; yeganə mələfəsindən uşaq üçün əski qayırdı. Artıq nə soyuq, nə də acıq hiss edirdi. Hətta yenidən gözəlləşmişdi: qarımış qız gənc ana olmuşdu. Yenə pərəstişkarları peyda oldu. Onları rədd etmirdi. Çünki uşağını saxlamaq üçün ona pul lazımdı. Bu vasitəylə qazandığı pullara uşaq əskisi, döşlük, krujeva loçkələr və ipək koftalar tikirdi. Özünə bir yorğan almağı belə xəyalına gətirmirdi. – Estaş, sənə demədimmi qoğalı yemə! – Uşağın adını Aqnesa qoymuşdular. Uşağın atasının adını Şanfleri özü belə bilmirdi. Şübhəsiz, heç bir şeyini əsirgəməyən anasının sayəsində qızçıgöz kiçik şahzadə kimi daim ipoklər və krujevalar içində idi. Onun bir cüt incə çəkmələri vardı. Bu cür çəkmələri kralımız XI Lüdovikin uşaqları belə geyməmişdi. Qızın anası bütün dərziilik sənətini yadına salaraq bu çəkmələri onun üçün öz əli ilə tikmişdi. O qədər güləbotin işlətməmişdi ki, bir cübbəyə belə yetərdi. Mən əminəm ki, bu qədər gözəl gül rəngli çəkmələri kimə görməmişdi. Onlar mənim baş barmağım boyda idi və bunları uşağın ayağında görün bu qədər kiçik bir çəkməyə ən incə ayağın belə girə biləcəyinə inanmazdı. Amma uşağın da nə qədər kiçik, nə qədər gözəl, rəngəng və gül rəngli ayaqları vardı. Ayaqlarının rəngi çəkmələrin rəngindən də qəşəng idi. Udarla, sizin də uşağınız olanda kiçik uşaq ayaqlarından və əllərindən gözəl heç bir şeyin olmadığını anlırsınız.

Udarla ah çəkərək cavab verdi:

– Mən özüm də uşaq arzu edirəm. Lakin bu yaramaz Andre Münye ilə nə etmək olar?

Mayetta sözüna davam etdi.

– Amma Paxitanın uşağının yalnız əlləri və ayaqları gözəl deyildi. Mən onu görəndə dörd aylıq idi. Həqiqətən, ay parçası idi. Qəşəng qara gözləri, incə ağzıçıqazı və yeni-yeni qırılmağa başlayan ipək qara saçları vardı. İndi on altı yaşında gözəl qaraşın bir qız olar. Anasının məhəbbəti gündən-günə artırdı. O daima qızını oxşayır, öpür, qıdıqlayır, çimdindir, bözöyürdi. Zavallı ana lap deli olmuş kimiydi.

Hər dəqiqə Allahına şükür edirdi. Onun ən çox heyran qaldığı şey uşağın kiçicik və gül rəngli ayaqçıqazları idi. Bu ayaqçıqazlar onu vəcdə gətirirdi. Dodaqlarını uşağın ayaqlarından ayırmazdı. Seve-seve onlara tamaşa edirdi. Gah bu ayaqları kiçik çəkmələrinin içinə soxar, gah da soyundurar və işığa doğru gətirərək diqqətlə seyr edərdi; uşağı carpaysının üzərində yeridərdi. Bütün ömrünü bu kiçik ayaqların qarşısında düz çökərək keçirməyə, körpə İsanın ayaqları kimi geyindirib-soyunduraraq öpüb-yalamağa hazır idi.

Jerveza yavaş səsle dedi:

– Bunların hamısı yaxşı sözlərdir, ancaq bunun qaraçılara nə dextli var?

– Bu saat, bu saat – Mayetta cavab verdi. – Gözəl bir gün idi. Reyms şəhərinə qəribə adamlar gəlmişdi. Bunlar daima bütün ölkəni dolayan sərsərilər və dilənçilər idi. Özlərinin rəisləri və ağsaqqalları vardı. Əsmərzülü, qıvrımsaçlı idilər. Qulaqlarında gümüş sırgıları vardı. Qadınlar kişilərdən daha çirkin idi. Üzləri daha qara idi; saçları açıq, saçları dağınıq idi; oynalarında ələbəzək cındır tumanları, arxalarında isə lifdən hörülmüş bürüncökləri vardı; saçları at quyruğu kimi dallarından sallanırdı. Ayaqlarına dolayan uşaqlar meymunları belə qorxuda bilirdilər. Bu qrup Reyms şəhərinə Polşadan keçərək Aşağı Misirdən gəlmişdi. Deyilənə görə, onlar papanın yanında tövbə edərək bağışlanmalarını xahiş etmişdilər. Papa da onlara cəza təyin etmişdi; bunun noticəsində onlar üç yeddi il bir gəccə belə yatağa uzanmadan yer üzünü dolamalı idilər. Reyms gəlməklərində möcşəd öz gələcəklərini bilmək istəyən vətəndaşların fəlinə baxmaq idi. Məlum məsələdir ki, onları şəhərə buraxmadılar. Bütün qaraçı alayı Bren qapılarının arxasında işlədilməyən tabaşir karxanasının yaxınlığında, üzərində dayırmən olan tənənin döşündə çadır qurmuşdu. Bütün Reyms əhalisi onların çadırına gəlməyə başladı. Qaraçıların reymslilərin əllərini müayinə edir və qərübə şəkildə surətdə gələcəkdən bəhs edirdilər; onlar Yəhudanın papa olacağını belə söyləməyə hazır idilər. Bununla belə, çox keçmədi ki, onlar haqqında cürbəcür pis xəbərlər yayılmağa başladı: cibdən pul kisəsi çıxardıqlarını, uşaqları oğurladıqlarını və hətta insan ətini yediklərini söyləyirdilər. Ağullı görünmək istəyənlər ehtiyatsız olanlara deyirdilər ki, onların yanına getməyin. Ancaq sonra özləri xəlvətcə oraya gədirdilər. Bir sözlə, hamı ağlını itirmişdi. Məsələ burasındadır ki, onlar gələcəyi heç də peyğəmbərlərdən pis xəbər vermirdilər. Qaraçı

qadınlar gənc qızların ovucularında qarğa dilində, yaxud türkçə – yaxşı yadımda deyil – yazılmış qərībə şeylər oxuyurdular; bunu eşidən analar qızlarına pəroştə ilə baxır, fəxr edirdilər. Məsələn, qızlardan biri krala, o biri papaya, üçüncüsü isə kapitana ərə getməli idi. Zavallı Paxita da maraqlanaraq qızının taleyinin gələcəkdə necə olacağını öyrənmək istədi. Kim bilir, bəlkə də günlərin bir günündə onun qızı Aqnesa Ermənistan çarçası, yaxud bunabənzər bir şey olacaqdı. Nəhayət, bir gün o da qaraçıların yanına getdi. Qaraçı qadınlar uşağa tamaşa etməyə, onu oxşamağa, onun incə əllərinə heyran olmağa, qara dodaqları ilə onu öpməyə başladılar. Zavallı ana isə sevinirdi. Onların ən çox heyran qaldıqları şey Aqnesanın ayaqları və çəkməciqləri idi. O zaman uşağın olsa-olsa bir yaşı olardı; lakin artıq dil açmış, anasının üzünə baxaraq, şən-şən güldürdü; totuq və yuyumru bir uşaq idi; bir sözlə, lap cənnət pərilərinə bənzəyirdi. Uşaq qaraçı qadınları gördükdə çox qorxmış və ağlamışdı. Lakin anası onu daha da bərk-bərk öpməyə başlayaraq falçıların onun sevimli Aqnesası haqqında söylədiklərindən məmnun halda evinə qayıtmışdı. Falçıların peyğəmbərliyinə görə, Aqnesa gözəllərin gözəli, mərhəmətli bir kraliçə olmalı idi. Paxita qucağında gələcəkdə kraliçə olacaq uşağ tutmasıyla fəxr edərək Folpen küçəsindəki damına qayıtdı. Ertəsi gün uşağın çarpayıda sakitcə yatdığından istifadə edərək – o həmişə uşağı öz yanında yatızdırardı – qapını bağlamadan Şəhri küçəsində yaşayan qonşu qadının yanına qaçdı ki, vaxt gələcək, İngiltərə kralı II Həbəş hersoqunun onun qızına xidmət edəcəyini və bir çox bu kimi boş şeyləri söyləsin. Geriyə dönrəkən pilləkəndən uşağın ağlamasını eşitmədiyi üçün öz-özünə dedi: “Cox yaxşı, uşaq hələ yatır”. Qapı taybatay açıq idi. Halbuki, o qapını örtüyünü olduğu kimi gözəlcə xatırlayırdı. Zavallı ana tələsik otağa içinə girdi və özünü yatağa doğru atdı. Yataq boş, uşaq isə orada yox idi. Paxita yüyürə-yüyürə otaqdan çıxdı, pilləkənləri düşdü və başını divara vura-vura bağırmağa başladı: “Yavrum. Hanı mənim balam? Balamı kim apardı?” Küçə boş və kimsəsiz idi, onun evi isə qonşu evlərdən uzaqda idi. Kimsə onun uşağını kimin apardığını söyləyə bilməzdi. O bütün şəhəri dolaşdı, bütün küçələri aradırdı, bütün günü çəşqin halda hər yeri gözdü, balası oğurlanmış vəhşi heyvan kimi qapıların, pəncərələrin yanında dayandı, inlədi, ağır-ağır nəfəs aldı. Saçları dağılmışdı, döhşətli görünüşü vardı, gözələri od tutub yanırdı, lakin ağlaya bilmirdi. Yolçuların qabağını kəsərək, bağırırdı: “Mənim

qızım! Mənim qızım! Mənim sevimli qızıcağım! Mənim qızımı kim mənə qaytarsa, onun qulu olaram, köpəyi olaram, bütün kənlərimi ona təslim edərdim!” Yolda Sen-Remi kilsəsinin keşişinə təsadüf etdi və ona dedi: “Cənab keşiş, mən torpağı dirmaqlarımla əkməyə hazıram, yalnız mənim uşağımı qaytarın!” Udar da, sizi inandırırəm ki, onu görənlərin ürəkləri qan ağlayırdı, hətta mən olduqca sərt adam olan prokuror Ponsa-Laqaqrın belə ağladığını gördüm. Zavallı ana! Axşam evə qayıtdı. O evdə olmadığı zaman iki qaraçı qadını qoltuqlarında bir bağlama otağa girdiklərini, əz sonra çıxıb qapını bağlayaraq tələsə-tələsə getdiklərini qonşu qadınlardan biri görmüşdü. Qaraçıları gətirdikdən sonra otaqda uşaq ağlamasına bənzər bir şey eşidildi. Yazıq ana şən-şən güldü, pilləkəni sürətlə çıxaraq, yuxarıya qaçdı, var qüvvəsilə qapını itələyib içəriyə girdi... Onun döhşətli halını təsəvvür edərsinizmi, Udar da! Çarpayının üzərində qəşəng, gül kimi Aqnesanın, Allahın kərəmi olan bu gözəl yavrunun əvəzində, balaca iyğənc, topal, çəş, qozbel bir eybəcər uzanmış, bar-bar bağırırdı. Yazıq ana gözələrini döhşətlə qapayaraq bağırırdı: “Yəni, bu cadugərlik mənim qızımı bu qorxunc eybəcəmə çevirmişlər?” Qonşular Paxitanın dəli olacağından qorxaraq, bir eybəcəri götürüb aparmışdılar. Əlbəttə, bu kiçik və qorxunc eybəcəri şeytanla əlaqəyə girmiş qaraçı qadınlardan biri doğmuşdu. Onun dörd yaşı olardı və insan dilinə bənzəməyən bir dildə bəzi şeylər danışdırdı. O, tamamilə anlaşılmayan sözlər söyləyirdi. Paxitaya gəlincə, o düşmənin üzünə Aqnesanın çək-məsinin düşdüyünü görüb – qızından ana qalan yalnız bu idi – çəkmə tayını dodaqlarına sıxdı və uzun bir müddət lal və hərəkətsiz, nəfəs belə almadan durdu. Kənardan tamaşa edən onun ölü zənn edə bilərdi. Birdən-birə bütün vücudu sarsıldı, çılgın halda çəkmə tayını öpməyə və hiçqıraraq ağlamağa başladı. Sanki qəlbi parça-parça olmuşdu. Sizi inandıraram ki, biz hamımız ağlayırdıq. Paxita bağırırdı: “Mənim qızım, mənim sevimli qızıcağım, son haradasan?..” Bu bağırışı bizim bəğrimizi yanırdı. Mən bu gəl bəlu bəlu yadma salarkən ağlayıram. Bizim yavrularımız bizim qanımızdan deyilmi? Sevimli Estaşım! O nə qədər gözəldir! Bilirsiniz, o nə qədər sevimlidir! Hələ dünən o mənə qayıdıb deyirdi: “Mən jandarm olmaq istəyirəm...” Ah, Estaşım, səndən məhrum olsaydım, nə edərdim?.. Paxita birdən ayağa durdu və bar-bar bağıraraq, bütün şəhərin küçələrini dolaşmağa başladı. O: “Qaraçı cadırgahına, qaraçı cadırgahına! Cadugərləri yandırmaq lazımdır!” bağırırdı.

Lakin məlum oldu ki, qaraçılar artıq Reymis törk etmişlər; geco o qədər qaranlıq idi ki, artıq onları təqib etmək belə mümkün deyildi. Ertəsi gün Reymisin iki mil uzaqlığında, ardıcılı düzdə, Tillua ilə Ge arasında Paxitanın uşağına məxsus bant da tapılmışdı. Bundan başqa, burada böyük bir ocağın qalıqları, bir neçə qan damcısı və keçi qığı vardı. Bunu gören şəhər əhalisi həmin yerdə qaraçıların ziyafət düzəltmədiklərini və iblislə birlikdə uşağı yediklərinə artıq şübhə etmədi. Yazıq Paxita bu dəhşətli xəbəri eşitdikdə ağlamadı belə; o nəse demək istəyir, lakin bacarmayaraq yalnız dodaqlarını törpəpirdi. Ertəsi gün onun saçları ağappaq ağarmışdı, bir gün keçdikdən sonra isə o, şəhərdən yox oldu.

Udarda dedi:

– Həqiqətən müdhiş əhvalatdır, elə bir sərgüzəştir ki, qatili belə ağlada bilər.

Jerveza əlavə etdi:

– Mən indi sizin qaraçılardan bu qədər qorxmağınıza heyrdət etmirəm.

Udarda sözüünə davam edərək:

– Həm də siz Estaşi götürüb getməkdə çox ağıllı iş gördünüz. Hər halda bunlar – Polşa qaraçılarıdır – dedi.

Jerveza dedi:

– Yox. Deyirlər, bunlar Kataloniyadan, İspaniyadan gəlmişlər.

Udarda cavab verdi:

– Kataloniyadan?... Ola bilər... Mən həmişə Kataloniya ilə Polşanı və Valoniyanı qarışdırıram. Hər halda onların qaraçı olduqları qatidir.

Jerveza əlavə etdi:

– Buna da heç şübhə edilə bilməz ki, onlar kiçik uşaqları yeməkdən çəkinməzlər. Əgər mənə bu qaraçı Esmeraldanın öz balaca ağzıcağı ilə uşağın yediğini söyləsələr, heç də təəccüb etməm. Onun ağ keçisi çox qarıboş şeylər göstərir; hər halda burada bir cadu var.

Mayetta kədərli hekayəsinin davamına bənzəyən dərin düşüncəyə dalararaq dinnəz-söyləməz yeriyirdi. Bu dalgınlıq yalnız hekayənin təsiri ilə əmələ gələn həyocan titrəyişlərinin qəlbinin ən dərin guşələrinə çatdığı zaman kəsilə bilərdi. Jervezanın: “Yaxşı, Paxita Şanflerinin necə olduğunu kimə öyrənə bilmədimi?” – sualına Mayetta heç bir cavab vermədi. Jerveza onu adı ilə çağıraraq, ölini

silkələdi və yenə sualını təkrar etdi. Mayetta dərin yuxudan oyanmış kimi görünürdü.

Qulaqlarında cingildəyən sözləri şüursuz halda təkrar edərək:

– Paxita Şanfleri necə oldu? – dedi. Sonra sanki bu sözlərin mənasını anlamğa çalışaraq bir qədər qızıxdı və cavab verdi:

– Yox, onun necə olduğu məlum olmadı! – Bir az da susdu, sonra yenə sözüünə davam edərək dedi: – Bəziləri onu axşam qaranlığında Fleşambo qapısından çıxaraq Reymisdən getdiyini gördüklərini söyləyirdilər; bəziləri isə onun şəhər təzədən əski Baze qapılarında keçdiyini söyləyirlər. Bir dilənçi onun kiçik qızıl xacını tapmışdı; bu xaç həmişə bazar təşkil edilən bir talada daşdan qayrılmış bir xaçın üzərindən asılıbmış. Onu 1461–ci ildə məhv edən də bu xaç idi: bu xaçı ona ilk sevgilisi vikont Kormontreyl bağışlamışdı. Paxita böyük ehtiyac içində olsa da, heç vaxt bu xaçdan ayrılmağa razı olmazdı; sanki o bu xaçı həyatından artıq sevirdi. Odur ki, biz hamımız bu xaçı gördükdə artıq onun ölmüş olduğunu zənn etdik. Bununla belə, Levot məyxanasının xidmətçiləri onu böyük Paris yolu ilə ayaqyalın gedərək gördüklərini söyləyirdilər. Lakin əgər bələydisə, o, Vel qapılarında keçməli idi, bu isə o biri sözlərə uyğun gəlmirdi. Mənə gəlincə, mən bu fikirdəyəm ki, o həqiqətən Vel qapılarında keçmişdir. Lakin Parisə daxil olmaq üçün deyil, o biri dünyaya getmək üçün.

Jerveza dedi:

– Mən siz başa düşmürəm.

Mayetta möyüs bir təbəssümlə cavab verdi:

– Vel qapılarında keçdikdə çaya rast gəlirsən.

Udarda titrəyərək dedi:

– Demək, o özünü suda boğmuşdur, deyilmi?

Mayetta dedi:

– Boli, özünü suda boğmuşdur... Zavallı atası Giberto! O, günlərin bir günündə qayıqda nəgmə oxuya-oxuya körpünün altından keçərkən həmin körpünün altından sevimli Paxitasının da keçəcəyini heç xətinəmə gətirə bilirdimi! Həm də qayıqsız və nəgmə oxumadan!

Jerveza soruşdu:

– Bəs ayaqqabı necə oldu?

Mayetta cavab verdi:

– Ayaqqabı qadınla bərabər yox oldu.

Udarda dedi:

– Bicarə ayaqqaht!

Udarda şişman və həssas bir qadın idi. Mayetta kimi o da bir ah çəkərək bununla kifayətlənmək niyyətində idi. Lakin Jerveza maraqlı qadın olduğundan bununla kifayətlənməyərək üzünü Mayettaya doğru çevirdi və birdən-birə soruşdu:

– Yaxşı, bəs o eybəcər uşaq necə oldu?

– Hansı eybəcər uşaq? – Mayetta ondan soruşdu.

– Cadugərlərin Paxitanın qızının əvəzində qoyub getdikləri balaca qaraçı eybəcəri soruşuram... Onun axırı nə oldu? Onu suda boğdular, deyilmi?

Mayetta cavab verdi:

– Heç də belə olmadı.

– Necə heç də belə olmadı? Yaxşı, bəlkə odda yandırdılar? Zətən cadugər toxumu ilə belə rəftar etmək lazımdır.

– Dediklərindən heç biri olmadı, Jerveza. Cənab baş yepiskop qaraçı uşağını halına yanaraq çin və şeytanları onun bədənindən xaric etdi, xaç suyuna saldı, xeyir-dua etdi və Paris Notr-Dam kilsəsində atılmış uşaqlar üçün qurulmuş uşaq evinə qoyulması üçün Parisə göndərdi.

Jerveza narazı halda öz-özünə söylənərək:

– Bu yepiskoplar da lap başa belədir! – dedi. – Onlar elə bilirlər ki, alim olduqları üçün başqa adamların etmədiklərini etməlidirlər. İnsaf et, Udarda, bu da heç bir işdirmi? Çin toxumunu Allah məbədinə atmaq olarmı? Heç şübhə ola bilməz ki, bu eybəcər uşaq iblis yavrusudur... Yaxşı, Mayetta, bəs Parisdə o necə oldu? Mən bu uşağın heç bir xeyirxah xristian tərəfindən qəbul edilmədiyinə əminəm.

Mayetta cavab verdi:

– Bilmiyəm. Elə o vaxtlar mənim ərim şəhərdən iki mil uzaqlıqda yerləşən Berüdə kənd notariusu vəzifəsinə təyin olundu. Bununla da biz bu əhvalatı tamamilə yaddan çıxardıq. Həm də Berü ilə Reyms arasında iki topə var, onlar Reymsin zəng qüllələrini görməyə belə mane olur.

Möhtərəm qadınlar söhbət edə-ədo Qrev meydanına çatdılar. Başları söhbətə qarışdığından Tur-Rolan evindəki kiçik məbədin yanından belə dayanmadan keçərək mexaniki sərətdə rüsvayçılıq sütununa doğru hərəkət etdilər. Sütunun ətrafındakı camaat getdikcə çoxalırdı. Çox ehtimal ki, bu saat hər kəsin diqqətini cəlb edən bu

tamaşa Şıçan yuvasını da, onun yaxınlığında dayanmaq fikrində olduqlarını da tamamilə unuduracaqdı; lakin birdən Mayettanın darta-darta apardığı altı yaşlı gənbul Estaş səfərlərinin məqsədini onlara xatırladı.

İnstinkt ilə “Şıçan yuvası”nın arxada qaldığını hiss edən balaca Estaş dedi:

– Anacan, indi qoğalı yeyə bilərəmmi?

Estaş bir qədər hiyləgər və daha az qarınqulu olsa idi, bir az da gözləyər, yalnız evlərinə, Universitet məhəlləsinə, Andre Münye-nin Balans küçəsindəki mənzilinə qayıtdıqdan sonra və artıq “Şıçan yuvası” ilə bu mənzil arasında Senanın iki qolu ilə beş körpüdən ibarət məsafə əmələ gəldikdən sonra bu ehtiyatlı sualı verməyə cəsarət edərdi:

– Anacan, indi qoğalı yeyə bilərəmmi?

İndisə bu sual tamamilə yersiz və ehtiyatsız idi, çünki o, anası-nın çoxdan unuduğu məsələni onun yadına saldı.

Mayetta birdən-birə dedi:

– Vay, yaxşı yadıma düşdü. Biz məhbus qadını bütövlüklə unudmuş ki, Şıçan yuvasını mənə göstərin, qoğalı ona verim.

Udarda dedi:

– Bu saat, bu saat! Bunu etsəniz, çox gözəl və xeyirli bir iş görür-siniz.

Lakin məsələnin bu yerdə olması heç də Estaşın xoşuna gəlmədi.

– Vay, mənim qoğalım! – deyərək inləməyə başlayaraq, çiyn-lərini atdı. Məlumdur ki, bu hərəkət uşaqlarda ən böyük narazılıq ifadə edir.

Qadınların üçü də geriye qayıtdı. Məbədə yaxınlaşdıqda Udarda yerə qalan iki qadına dedi:

– Biz üçümüz də birdən-birə pəncərədən içəriyə baxmamalı-yıq, çünki biz tərki-dünya qadını səksəndirə bilirik. Mən pəncərə-dən baxanda, siz elə edin ki, guya ibadətə məşğulsunuz. Qadın mənə bir az tanıyır. Nə zaman yaxınlaşmaq lazım gəldiyini mən sizə işarə ilə bildirirəm.

Bu sözləri deyib, Udarda təkbaşına pəncərəyə yaxınlaşdı. Pəncərədən içəriyə baxar-baxmaz, dərhal onun üzündə dərin mərhəmət və acıma ifadəsi göründü; şən və gülər üzünün rəngi o qədər sürətlə dəyişdi ki, sanki birdən-birə parlaq gün şüasının yerini zəif ay işığı

tutdu. Gözləri yaşardı, ağlayacaqmış kimi dodaqları büzüldü. Bir dəqiqə sonra barmağını dodaqları üzünə qoydu və əli ilə Mayettaya işarə etdi. Mayetta dərhal ayaqlarının ucunda yavaş-yavaş yeriyərək yaxınlaşdı. O qədər həyəcanlı və dərin bir sükutla yaxınlaşdı ki, sanki can verən xəstənin yatağı yanında idi.

Doğrudan da, bu iki qadının gözləri qarşısında açılan mənzərə o qədər də fərhli deyildi. Qadınlar nə hərəkət edə bilər, nə də əh çəkə bilərdilər, yalnız sakitcə barmaqılıq pəncərədən içəriyə baxırdılar.

Bu, çatma təyli qübbəsi olan dar hücrə idi. Forma etibarilə bir qədər katolik yepiskopunun mitansının iç tərəfinə bənzəyirdi. Kündə boş daş döşəmənin üzərində bir qadın oturmuşdu, daha doğrusu çömbəlmişdi. Qadın dizlərini əlləri ilə qucaqlayaraq bərk-bərk köksünə sıxmış, çənəsini isə dizlərinə dayamışdı. Kərpic rəngində bir torba geniş qatlarla bədənindən aşağıya sallanırdı. Uzun və ağarmış saçları bədəninin və ayaqlarının üzərindən döşəməyə qədər sallanmış, üzünü büsbütün örtmüşdü. İlk baxışda olduqca qoribə bir şeyə bənzəyirdi. Daxmanın qaranlığında bir növ qaramtıl üçbucaq kimi görünürdü. Pəncərədən içəriyə düşən işıq onu biri qaranlıq, digəri işıqlı olan iki hissəyə bölürdü. Bu qadın Qoyyanın rəsmlərindəki yanışıq-yarıqaranlıq fonda solğun bənizli, hərəkətsiz, kədərli halda qəbir üzərində öyləmiş, yaxud həbsxana barmaqılıgna söykənmiş kabusa bənzəyirdi. Bu nə qadın, nə kişi, nə də müəyyən formaya malik canlı məxluq idi: o yalnız bir heykəl, yalnız bir kabus idi. Alatoranda qaranlıqla işıq bir-birinə qarışdığı kimi, o da kabusla qarabəsmənin qarışığıydı. Arıq və kədərli üzünü yerədən uzanan saçlarının altından çox çətinliklə görmək olurdu. Paltarının altından soyuq və rütubətli döşəmənin üzünə qoyduğu yalın ayaqlarının barmaqları azacıq görünürdü. Bu matəm libasının altından görünən ən kiçik şey belə tamaşaçının titrədə bilirdi.

Bu heykəl o qədər hərəkətsiz idi ki, onun daş döşəməyə möhkəm bağlandığını düşünmək olardı. Onun nəfəs alması belə sezilmirdi. Gecələrini və gündüzlərini yalnız yırıq bir torba içində, yanvar ayının sazağını ayaqyalın, ocaqsız və işıqsız, rütubətli bir dəlikdə, qranit daşların üzərində, kiçik pəncərəsindən heç bir günəş işığının keçə bilmədiyini, yalnız külək əsdiyini bir daxmada keçirsə də, sanki heç bir əzab çəkmir, heç bir şey hiss etmirdi. Sanki üzərində öyləşdiyini daşla

birlikdə donub daş olmuş, pəncərədən içəriyə əsən buz kimi soyuq külək onu dondurub buz parçası etmişdi. Gözləri hərəkətsiz halda bir nöqtəyə dikilmişdi. İlk baxışda o xəyalata, sonra isə bütə bənzəyirdi. Yalnız ara-sıra gömgöy göyormiş dodaqları nəfəs almaq üçün xəfiscə açılır və titrəyirdi, lakin yelin apardıqı xəzan yarpaqları kimi yenə ruhsuz və cansız halda qalırdı. Ara-sıra tutqun gözləri də nəyəsə baxardı, lakin bu baxışlarda ələmli, inadlı, dərin bir şey vardı; daim bir nöqtəyə dikilir, bayırdan görünməyən naməlum bucağa tuşlanırdı; sanki bu baxış onun möys qəlbindəki bütün ələmli düşüncələri gizli bir şeylə gizli bağlarla birləşdirirdi.

Məskəninə görə "münzəvi", paltarına görə "torbalı" adı ilə xalq arasında məşhur olan bu qadın belə bir qadın idi.

Qadınların üçü də – Mayetta ilə Udaradanın yanına Jerveza da gəlmişdi – pəncərədən daxmanın içərisinə düşən xəlif işığa da mane olurdular; lakin işıqsız qoyduqları zavallı qadın onlara heç bir əhəmiyyət vermirmiş kimi görünürdü.

Udarda yavaş səslə dedi:

– Ona mane olmayaq! O vəcd içindədir, dua edir!

Mayetta getdikcə artan həyəcanla bu yorgun və solğun bənizə, bu pırpızlı başa baxırdı. Gözləri yaşardı.

– Qoribədir! – dedi.

Mayetta pəncərənin barmaqılıgı arasından başını içəriyə soxdu və zavallı qadının gözlərini ayırmadığı küncə baxdı. Başını barmaqılıgı arasından çıxaranda üzü göz yaşı ilə ıslanmışdı.

Udardadan soruşdu:

– Siz bu qadını hansı adla çağırırsınız?

Udarda cavab verdi:

– Biz ona Qudula bacı deyirik.

Mayetta dedi:

– Mən isə ona Paxita Şanfleri deyirəm.

Bu sözləri deyib barmağını dodaqlarına doğru apardı və başını barmaqılıgı arasından içəri soxaraq küncə baxmaq üçün Udardaya işarə etdi. Udarda içəri baxdıqda münzəvi qadının gözlərini ayırmadığı küncdə altın və gümüş gülbətinlə ustalıqla işlənmiş kiçikçik və qırmızı rəngli bir ayaqqabı gördü. Udardadan sonra Jerveza da daxmanın küncünə baxdı. Sonra qadınların üçü də bu zavallı anaya baxaraq ağlamağa başladılar.

Lakin nə onların baxışları, nə də göz yaşları münzəvi qadının diqqətini cəlb etmədi. Yenə əlləri əvvəlki vəziyyətdə qalmış, dodaqları lal və sözsüz, gözləri isə bir nöqtəyə dikilmişdi; onun həyatını bilənlərin qəlbi isə bu qırmızı ayaqqabıya baxdıqca parça-parça olurdu.

Qadınların üçü də uzun zaman susdular; onlar pıçiltıyla danışmağa belə cəsarət etmirdilər. Bu böyük sükut, böyük dər, xırda başmaqçıqdan başqa hər şeyi unudan bu dərin və lal sükut onlarda elə bir təəssürat oyatmışdı ki, sanki masxa və milad günlərində mehriban ölündə dayanmışdılar.

Nəhayət, ən çox maraqlanan, buna görə də daha az həssas olan Jerveza münzəvi qadını çağırmağa cəsarət etdi:

– Qudula bacı, ay Qudula bacı! – dedi.

Jerveza hər dəfə səsinə bir az da yüksəldərək qadını üç dəfə çağırırdı. Lakin münzəvi qadın yenə hərəkətsiz idi: nə bir baxış, nə bir nəfəs, nə bir söz, nə də bir hərəkət. O, lal və sakit idi.

Udarda daha yumşaq və nəvazişli səsə qadını çağırmağa başladı:

– Bacıcan! Qudula bacı!

Yenə eyni sükut, yenə eyni hərəkətsizlik.

Jerveza dedi:

– Nə qoribə qadındır! Onu sanki topla da oyatmaq mümkün deyil.

Udarda dedi:

– Bəlkə də gözləri kordur, – Jerveza əlavə etdi.

– Bəlkə də o ölüb! – Mayetta bağırırdı.

Hər halda bir şey aydın idi ki, ruh letargiya yuxusu ilə yatmış bu hərəkətsiz vücudu törk etməmişdisə də, insanın bədən üzvlərinin hiss edə biləcəyi yerlərdən uzaqlaşmış, qaranlıq bucaqlara dalmışdı.

Udarda dedi:

– Görünür, qoğalı pəncərənin yanında qoyub getməliyik. Ancaq belə etsək, dəcəl uşaqlar qoğalı oğurlaya bilərlər. Görəsən, onu necə oyatmaq olar?

Bu zamana küçədən iri bir köpəyə qoşulmuş kiçik bir araba keçirdi. Estaşın fikri bu arabanın yanında idi. Birdən o, qadınların pəncərədən nəyə baxdıqlarını gördü; Estaş uşaq marağı ilə daşın üzərinə durmuşdu. Barmaqlarının ucuna qalxaraq kopmuş və qırmızı yanaq üzünü pəncərəyə yaxınlaşdırıb bağırırdı.

– Anacan, qoy mən də baxım!

Münzəvi qadın bu ahəngdar, tərəvətli, saf uşaq səsinə eşidər-eşitməz səksəndi. Başı yay kimi sürətli hərəkətlə geriye çevrildi. Zəif və nazik əllərlə alnına düşən saçlarını کنارə atdı və təəcübü, ələmli və mayus gözlərlə çocuğun üzünə baxmağa başladı. Gözləri ildırım kimi parladı.

Qadın birdən-birə başını dizləri arasına soxaraq bağırırdı:

– Pərvədigara, bən özge uşaqlarını mənə göstərmə!

Boğuş və xırıltılı səsi sanki sinəsini parçalayırdı.

Balaca Estaş vüqarlı bir səsə dedi:

– Salam, xanım!

Gözlənilməz sarsıntı münzəvi qadını ayıltı. Bədəninə titrətmə tutdu; dişləri bir-birinə dəyməyə başladı. Başını bir qədər qaldırdı və qışırmaq istəyirmiş kimi dirsəklərini yana açdı, əllərlə ayaqlarını qucaqlayaraq:

– Aman! Nə soyuqdur! – dedi.

Udarda möys olaraq:

– Zavalı qadın! – dedi. – Ocağınızı qalamaq lazımdır?

Münzəvi qadın başını yirgələdi.

Udarda ona bir şüşə uzadaraq sözüne davam etdi:

– Buyurun, bir az darçın şərabi için! – dedi. – İçin! Bu sizi qızdırar!

Qadın yenə başını yirgələdi və diqqətlə Udardanın üzünə baxaraq dedi:

– Su!

Lakin Udarda yenə öz sözündə durmuşdu:

– Yox, yox, ay bacı, yanvar ayının soyuğunda da heç su içilərmə? Siz bir qədər darçın şərabi içməli və sizinçün bişirdiyimiz bu qoğalı yeməlisiniz.

Qadın Mayettanın ona doğru uzatdığı qoğalı rədd edərək dedi:

– Qara çörək!

Jerveza da birdən-birə mərhəmət duyğusu ilə coşaraq, çiyindəki mahud bürüncöyünü çıxararaq:

– Alın, alın, – dedi. – Bu bürüncək sizinkindən daha istidir. Alın, onu çiyinizə salın.

Lakin qadın şəraba qoğaldan imtina etdiyi kimi, bürüncəyi də rədd edərək cavab verdi:

– Torba!

Mərhəmətli Udarda dedi:

– Axı siz hər halda dünənki bayramı bir şeylə qeyd etməlisiniz. Münzəvi qadın dedi:

– Mən onsuz da dünən bayram olduğumu bilirəm. Budur, iki gündür ki, kəsəmdə birçə damcı su belə yoxdur. – Sonra bir qədar susdu və yenə əlavə etdi:

– Bayram olanda məni yaddan çıxarırlar – çox da yaxşı edirlər. Mən insanları bütöyün unutduğum halda, onlar məni nə üçün yad etsinlər? Ocağın közü sönəndə, kül də soyuq olur.

Bu qədar uzun nitqdən yorulmuş kimi o yenə başını dizlərinin üzərinə qoydu. Sadə və mərhəmətli Udarla bu son sözlərdən soyuqdan şikayət duyaraq, yenə sadələşməsinə soruşdu:

– İstəyirsiniz, bu saat sizin ocağınızı qalayaq?

Münzəvi qadın qərib bir səslə soruşdu:

– Ocaqmı?... On beş ildən bəri torpağın içində yatan zavallı yavrumu qızdırmaq üçün ocağımızın atəşi yetərmir?

Vücudu bütöyün sarsılır, səsi titrəyir, gözləri parlayırdı. Dizlərinin üzərində qalxdı. Birdən-birə rəngi qacmış, zəif əlini ona baxan uşağa doğru uzatdı və bağırırdı:

– Aparın uşağı! Tez aparın! Bu saat qaraçı gələcək!

Bu sözləri deyib, torpağa yıxıldı; alnı daş döşəməyə döydi; daş dəyən daş səsi eşidildi. Qadınların üçü də onun öldüyünü zənn etdi. Lakin bir neçə saniyə sonra o yenə tərpəndi. Dizlərinin və dirsəklərinin üzərində sürünə-sürünə uşaq ayaqqabısını qoyduğu küncə doğru getdi. Qadınlar artıq pəncərədən baxmağa cəsarət etmədilər. Lakin yanıqlı və dəhşətli bağırıqlarla başın sağa sola divara vurulmasından əmələ gələn boğuş gürultü arasından dərin ahlər və öpüş səsləri eşidilirdi. Nəhayət, üçünü də sarsıdan yüksək gürultudan sonra artıq heç bir şey eşitmədilər.

Jerveza başını pəncərədən içəriyə soxmağa cəsarət edərək:

– Yoxsa özünü öldürdüyü? – dedi. – Bacı! Qudula bacı!

Udarla təkrar etdi:

– Qudula bacı!

Jerveza sözünə davam edərək:

– Aman Allah! – dedi. – O torpənmir. Yoxsa öldü? Qudula?..

Mayettanın nəfəsi darıxırdı. Uzun zaman bir söz belə söyləyə bilmədi. Nəhayət, özünü zorlayaraq dedi:

– Dayanın! – Sonra pəncərəyə doğru öylərək, daxmanın içində uzanmış qadını çağırırdı: – Paxita! Paxita Şanfleri!

Sönməkdə olan fitili püflüyörək fişəngi bilmədən partladan və üz-gözünü yandıran bir uşaq bu sözlərin Qudula bacıya bağışladığı təsirdən Mayettanın qorxduğu qədər qorxmazdı.

Münzəvi qadın bütün vücudu ilə titrədi, yalın ayaqları ilə sıçrayaraq, gözləri parlaya-parlaya pəncərəyə doğru yüyürdü, Mayetta, Udarla, Jerveza və uşaq qorxularından səhələ qədər qaçdılar. Bu zaman pəncərənin barmalıqlığında qadının ələmli üzü göründü. O, vəhşi bir qəhqəhə ilə gülərək bağırırdı:

– Oho!.. Məni çağırən kimdir? Qaraçı mı?

O tərəf-bu tərəfi baxan gözləri rüsvayçılıq sütununun yaxınlığında səhnəni gördü. Üzində dəhşətli qorxu görünürdü. Skeletlə bənzəyən əllərini pəncərənin arasından uzadaraq xırıltılı səslə bağırırdı:

– Sən yənəmi buradasan, ey qaraçı törəməsi? Məni çağırən sən idin! Ey uşaq oğrusu! Lənət olsun sənə, lənət olsun, lənət olsun!..

IV

BİR DAMCI SU ÜÇÜN GÖZ YAŞI

Bu sözlər, cəmi meydanda cəmi zamanda davam edən iki səhnəni birləşdirən xəttə bənzəyirdi. Bu səhnələrdən biri Şiçan yuvasında, o biri isə rüsvayçılıq sütununa qalxan pilləkəndə baş verirdi ki, bunu bir azdan təsvir edəcəyik. Birinci tamaşanın şahidləri yalnız üç qadın idi; onlarla oxucunu bir az əvvəl tanış etmişdik. İkinci tamaşanın tamaşaçıları isə camaat hamısı idi; Qrev meydanındakı rüsvayçılıq sütununun və dar ağacının ətrafına toplaşmış tamaşa edirdilər.

Dar ağacının dörd tərəfində səhər saat doqquzdan dörd nəfər polis serjantı dayanmışdı. Camaat da edamı, adam asılmasa da, hər halda birinin döyülcəyini, yaxud qulaqlarının kəsilməyini, bir sözle, bunabənzər bir şey olacağını gözləyirdi. Qısa müddətdə camaat o qədər çoxalmışdı ki, əvəz adamların hər tərəfdən sıxışdırıqları dörd serjant özlərini müdafiə etmək üçün dəfələrlə yumruq və qırıncaların yardımına müraciət etməyə məcbur olmuşdu. Onsuz da bu cür tamaşalardan qabaq aparılan bu hazırlıqlara alışan camaat o qədər böyük bir səbirsizlik göstərmirdi. Olduqca sadə, on fut hündürliyində və içibəş daş kubdan ibarət olan bu tikintinin ətrafında dolaraq öylənirdi. Yonulmamış daşlardan ibarət olan olduqca dik bir pilləkən kubun yuxarıdakı meydançasına qalxırdı. Burada üfüqi şəkildə

bütöv palid ağacından hazırlanmış bir çarx qoyulmuşdu. Cəza veriləni bu çarxa bağlayırdılar. Diz üstə çökdürüb əllərini dalında bağlardılar. Kiçik tikintinin daxilində qurulmuş çıxırıq vasitəsilə hərəkətə gələn məhvör çarxı fırlatmağa başlayır, çarx isə fırlanmaqla bərabər üfufi vəziyyətinə saxlayırdı. Beləcə cəza verilənin üzünü meydanın hər tərəfindən görmək mümkün idi. Buna canını "çevirmək" deyirdilər.

Oxucu aydınca görür ki, Qrev meydançasındakı cəza yeri şəhər idarəsinin yanındakı cəza yeri qədər maraqlı deyil. Burada nə dəmirli dam, nə səkkizguşəli fənər, nə zərif sütunların dama bitişik yarpaq və çiçək şəkili başlıqları, nə əcaib və biçimsiz novlar, nə ağac işləmələri, nə də ustahqla yonulmuş daşlar vardı. Buradakı dörd divar torpaqdan hörülmüş və bütün inşaat iki taxtadan, nazik və çılpaq daşdan qayrılmış bir dar ağacından ibarət idi. Bir sözlə, qotik arxitekturasının həvəskarları üçün burada çox da qiymətli bir şey yox idi. Yalnız onu da qeyd etməliyik ki, orta əsrlərdə yaşayan tələbsiz avaralar arxitekturalardan baş çıxarmır və cəza yerinin gözəlliyini çox az düşündülər.

Nəhayət, arabanın dalına bağlanmış canını gotirdilər. Canını eşafotun üzərinə çıxardıqda onu meydanın hər tərəfindən kəndir və qayıqla çarxa bağlı halda görmək mümkün oldu. Dərhal bütün meydana bağırı, qəhqəhə və fit səsləri eşidildi. Hamı Kvazimodonu tanıdı.

Bu həqiqətən Kvazimodo idi. Taleyin qəribə gərdişi varmış! Hələ dünən xalqın heyranlıq və bağırışları ilə alqışlanan, Misir her-soqu, Tun kralı və Qaliley imperatorundan ibarət möijyyətə əhatə edilmiş və tələklər kəşfi sifətində ortaya atılan Kvazimodo bu gün yenə həmin meydanda, rüsvayçılıq sütununun yanında qolları bağlı halda dayanmağa məcbur edilmişdi. Camaatın arasında onun özü də, yəni dünənki fateh və bugünkü cani də daxil olmaqla elə bir adam tapılmazdı ki, bu dəyişikliyin nə üçün baş verdiyini aydın başa düşə bilsin. Bunun üçün Qrenquar və onun fəlsəfəsi lazım idi.

Nəhayət, əlahəzrət kralın carçısı Mişel Nuare xalqı susdurdu və bir səsə bir şəhər çıxarılmış möhkəmə qərarını oxudu. Sonra polis palırtı geyinmiş möijyyəti ilə birlikdə arabanın arxasında dayandı.

Kvazimodo ətrafında baş verən bu səhnəyə tamamilə laqeyd nəzərlərlə baxır, qasqlarını belə tərpətmirdi. O zamankı dəftərxana

dilinə görə, "kəndir və zəncirlər möhkəm olduğu üçün" müqavimət göstərmək mümkün deyildi. Bir sözə, onun qolları kəndir və qayıqla o qədər möhkəm bağlanmışdı ki, bağlar bədəninə belə kəsirdi. Bu adət və ənənə bizim günlərə qədər davam edir. Bu gün belə fəlaqə vuranlar bizim mədəni, insanpərvər və mərhəmətli xalqımız arasında vətəndaşlıq hüququna malikdirlər. (Hələ biz kürək cəzasından və gilyotindən bəhs etmirik.)

Kvazimodonu itələyən itələyənə aparmış, sürümüş, yuxarı dartmış və qollarını bağlamışdılar. O heç bir müqavimət göstərməmişdi. Onun simasında vəhşi, yaxud küt adamının üzündə görülən heyranlıqdan başqa heç bir şey yox idi. Hamı onun kar olduğunu bilirdi. İndisə onun kar olduğunu da zənn etmək olardı. Onu dizüstü yuvarlaq taxtanın üzərində əyləşdirdilər – o yenə müqavimət göstərmədi. Əynindəki gödəkcə ilə köynəyini çıxardılar, qurşaqdan yuxarısı çılpaq qaldı – o yenə müqavimət göstərmədi. Mürəkkəb bir sistem təşkil edən qayıq və toqqalları vasitəsilə onu çarxa bağladılar – Kvazimodo bu dəfə də heç bir müqavimət göstərmədi, yalnız, qəssabın arbasından başı sallana-sallana aparılan dana kimi tövsüyə-tövsüyə nəfəs alırdı.

Jan Frolo dü-Mülən dostu Pusspenə dedi (şübhəsiz, bu iki tələbə bu cəza mərasimində iştirak etməyi də özləri üçün zəruri vəzifə saymışdılar):

– Nə gic adamdır! Qutuya qoyulmuş böcək kimi heç nə anlamır.

Kvazimodonun çılpaq qozbelini, dəvə döşünə bənzəyən döşünü, qıllı və qaba çiyinlərini gördükdə, xalq yüksək qəhqəhəylə gülməyə başladı. Qəhqəhə sakitləşməmiş şəhər idarəsi məmurlarına məxsus mündür geymiş alçaqboylu, möhkəm vücdulu bir adam taxtanın üzərinə çıxdı və məhkumun yanında dayandı. Dərhal bu adamın adı dildən-dilə doladı; bu adam Paris məhkəməsinin rəsmi cəlladı Pyero Torterü idi.

Pyero Torterü qara rənglə boyanmış qum saatını səhnənin bir küncünə qoydu. Saatın üst şüşəsinə qırmızımtıl qum doldurulmuşdu, xırdaca qum qırıntıları altdakı şüşənin içində tökülürdü. Bunu etdikdən sonra, Pyero Torterü gödəkcəsini çıxardı və sağ əlinə incə bir qamçı aldı. Qamçının başına mıxça ilə bir neçə uzun, ağ rəngli, parlaq, düymümlü və ucları dəmirələnmiş qayıq bağlanmışdı. Sol əl ilə köynəyinin sağ qolunu dirsayinə qədər çirmədi.

Bu zaman Jan Frollo sarışın və qıvrımsaçlı başını camaatın başı üzərində qaldıraraq (o daha yaxşı görə bilmək üçün dostu Pusspenin çiynlərinə dırmaşmışdı) bağırdı:

– Ağalar və xanımlar, buyurun! Bu saat mənim qardaşım baş keşşin zəngəcalanı cənab Kvazimodoya cəza verəcəklər. Buyurun, gəlin, tamaşa edin, Şərq arxitekturasının gözəl bir nümunəsidir. Belə qübbə, ayaqları isə ayrı sütunlardır.

Bu sözləri eşidən xalq, xüsusilə uşaqlar və gənc qızlar qəhqəhə-lərlə gülüşməyə başladılar.

Nəhayət, collad ağayını yerə vurdu və çarx fırlanmağa başladı. Kvazimodo qayıqların altında titrədi. Eybəcər üzündə birdən-birə görünən küt heyrot camaatın daha çox gülüşməsinə səbəb oldu.

Çarx fırlanaraq Kvazimodonun qozbelini colladın qarşısına gətirdikdə cənab Pyero sağ olını qaldırdı, nazik qayıqlar ilan kimi havada qijildayıb zavallının belinə endi. Kvazimodo yuxudan oyanmış kimi səksəndi. Artıq o anlamğa başlamışdı. Bədəninə sıxan qayıqların altında büzüldü; eybəcər üzündə heyrot və ağrıqarısq daha çirkin ifadə göründü. Lakin o, yenə də bir səs belə çıxarmadı. Yalnız ilan vurmuş kimi başını yırğalamağa başladı.

Birinci taziyanədən sonra ikinci, sonra üçüncü və sonra isə say-sız hesabsız taziyanələr enməyə başladı. Çarx fırlanır, taziyanələr yağdırdı. Az sonra zavallının belində qan göründü. Qan qozbelin qaralmış çiynlərdən sel kimi axırdı; nazik qayıqlar isə havada qijildə-yaraq qan damcılarını camaatın üzünə sıçardırı.

Kvazimodo zahirən yenə də ətrafında baş verənlərə tamamilə laqeyd görünürdü. O əvvəlcə çox da kəskin hərəkət etmədən, yavaşca qollarını bağlayan qayıqları qoparmaq istədi. Hər halda bir çoxları onun tək gözünün qaldığını, özələlərinin gərginləşdiyini, bədən üzvlərinin büzüldüyünü, kəndirli qayıqların isə dartıldığını gördü. Bu ümidli bir təşəbbüs idi; qayıqlar yenə də əvvəlki kimi möhkəm idi. Onlar yalnız bir az cırlıladı, lakin qopmadı. O zaman zəifləmiş Kvazimodonun üzündəki heyrot ifadəsinin əvəzinə dərin və acı bir məyusluq göründü. O yeganə gözünü yumdu, başını köksünə doğru salladı və özünü ölüliyə vurdu.

O artıq heç bir hərəkət etmirdi; heç bir şey onun ən zəif hərəkə-tinə belə səbəb ola bilməzdi. Nə bədənindən axan qan, nə getdikcə daha da şiddətlənən taziyanələr, nə get-gedə qızıxan və qan gördükcə daha da sarıxan olan colladın qozbəi, nə də uçan bəcəyin qijiltısı-

dan daha kəskin olan müdhiş qayıq qijiltısı, xülasə heç bir şey onu hərəkətə gətirə bilməzdi.

Nəhayət, cəzanın əvvəlindən dar ağacına qalxan pilləkənin yanında qara atın üzərində dayanmış möhkəm məmuru qara rəngli əsasını qum saatına doğru uzatdı. Collad əlini aşağı saldı. Çarx dayandı; Kvazimodonun gözü yavaş-yavaş açıldı.

Taziyanə cəzası bitmişdi. Colladın iki köməkçisi cəzalanının qanlı çiynlərini yudular, çapıqları bitişdirən bir yağ ilə bədəninə yağladılar, sonra isə çiynlərinə sarı bir kotan parçası atdılar. Pyero Tortürü isə qanla islanmış qayıqları çırparaq qanı cəşafotun üzünə tökdürdü.

Lakin Kvazimodonun cəzası bununla bitməmişdi. O, Florian Barbedyen tərəfindən Rober d'Estutvilin qərarına əlavə edilmiş müdrik bir qeydə görə, bu rüsvayçılıq sütnunun yanında bir saat ayaq üstə dayanmalı idi. Çox ehtimal ki, Florian Barbedye Kumenli İoanna aid olan və "surdus absurdus" (kar-axmaqdan) ibarət aski bir cinası təsdiq etmək üçün bu qeydi yapmışdı. Odur ki, collad qum saatını çevirdi və ədalət sonuna qədər davam etsin deyə qozbəli çarxa bağlı saxladı.

Sadə xalq, xüsusilə orta əsrlərdəki xalq cəmiyyətdə uşağın ailədə oynadığı rola bənzər rol oynayırdı. Nə qədər ki, o əxlaq və əqli baxımdan həddi-büluğa çatmayıb, şairin uşaqlar haqqında söylədiklərini onun haqqında da söyləmək mümkündür: "Bu yaşda onlar mərhəmətin nə olduğunu bilməzlər".

Yuxarıda, tamamilə əslisi olmasa da, xalqın Kvazimodoya nifrət bəslədiyini söyləmişdik. Hər halda xalq arasında bu iyrənc və murdar donqar zəngəcalana qarşı kin və nifrət bəsləməyən bir adam belə tapılmazdı. Odur ki, onu rüsvayçılıq sütnuna bağlı görənlər böyük fərəhlə sevinmişdi; bir az əvvəl kökdüyü müdhiş cəza və bu cəzadan sonra düşdüyü acınacaqlı vəziyyət camaatda mərhəmət duyğusu oyatmaq əvəzinə bəlkə də onun nifrət və kinini daha da şiddətləndirmiş, onu miskin qəhqəhələrlə silahlandırmışdı.

Odur ki, indi rəsmi vəkəllərin təbiri ilə desək, "ictimai cəza" verildiyi zaman xüsusi intiqamın minlərcə şəkildə meydana çıxmasına təəccüb etməməliyik. Hər şeydə olduğu kimi, burada da qadınlar üstünlük qazanmışdılar. Demək olar ki, qadınların hamısı onu sevmirdi, bəziləri kinli, bəziləri isə çirkin olduğu üçün onu kin bəsləyirdi. Eybəcərliyinə görə nifrət bəsləyənlər xüsusilə böyük həyəcan keçirirdilər.

– Vay səni kafir! – Bir qadın bağırırdı. O biri qadın:
 – Onun yalnız bir işi var, o da süpürgəyə minib at çapmaq!
 Üçüncü bir qadın qəhqəhə çəkərək deyirdi:
 – Bax, o bu gün dünənkindən daha gözəldir. Heyif ki, dünyanın bugünkü kimi olmadı. Amma nə gözəl tələklər keşişi çıxardı!
 Qoca bir qarı təəssüflə qeyd etdi:
 – Holə bu nədir ki, bu yalnız rüsvayçılıq sütunudur. Dar ağacı lazımdır!
 – Ey məlun zəngçi, səni nə zaman öz böyük zənginlə birlikdə yerin yüz fut dərinliyinə basdıracaqlar?
 – Buna baxsana, holə bu iblis ibadət üçün zəng də çalır!
 – Vay səni məlun bayaqş, qozbel, çaş, qulyabanı!
 – Bir qadın uşağını salmaq istəyirsə; ona bir dəfə baxsa, kifayətdir: ona baxmaq həqiqətən də dava-dərmandan qüvvətdir.
 İki dost tələbə – Jan Frollo ilə Roben Pussen isə boğazlarını yırtı-yırtı əski bir xalq nəğməsinə oxuyurdular:

Cani üçün bir xalta yetər,
 Uyuq üçün də küləş.

Zavallının üzərinə hər tərəfdən istehza, söyüş, təhqir, bəzən də daş yağırıdı.

Kvazimodo kar idi, lakin o, tək gözüylə əla görürdü. Xalqın hiddəti isə üzərdə də sözlər qədər aydın və mənalı görünürdü. Həm də onun üzərinə yağdırılan daşlar hər tərəfdən eşidilən gurultulu qəhqəhələrin mənasını çox gözəl izah edirdi.

O, bir müddət özünü toxtatmağa çalışdı. Lakin getdikcə, cəlladın qamçıları altında tab götürən səbri tükənməyə başladı: o, minlərcə bədənin sancılmasına davam görə bilmədi. Asturiya ölkəsinin pikadorun nəzəsinin sancılmasından heç bir şey hiss etmədiyi halda, itlərin hürüşməsindən və bayraqların yellənməsindən hiddətlənir.

Kvazimodo əvvəlcə yavaş-yavaş hədələyici baxışlarla xalqı nəzərdən keçirdi. Lakin çarxa bərk-bərk bağlandığında baxışları zəhləsini aparan və yarasını didən çibinləri qovmaq üçün aciz idi. Onda Kvazimodo o qədər şiddətlə güc verməyə və dartınmağa başladı ki, əski çarxın taxtaları belə çırtıldamağa və cırdılmağa başladı.

Bu hal kütlənin daha çox gülüşməsinə və gurultusuna səbəb oldu. Zavallı zəncirlərini heç bir vasitəylə qopara bilməyəcəyini gördükdə sakitləşməyə məcbur oldu. Yalnız ara-sıra dərinlən nəfəs alaraq hiddətlə ah çəkirdi. Üzündə nə qızartı, nə də həyə ifadəsi görünürdü. O, həyənin nə olduğunu anlamaq üçün mədəniyyətdən olduqca uzaq, ibtidailiyə olduqca yaxın idi. Bundan başqa bu cür eybəcər adamda həyat hissi ola bilərmidi? Onun getdikcə daha da qaranlıqlaşan, daha da elektrikləşən eybəcər üzünə qəzəb, kin, ələm və ümitsizlik bulud kimi yayılır, parlayan tək gözündə yanan minlərcə qığılcım elektrik cərəyanı kimi sifətini təitirdirdi.

Lakin Kvazimodo camaat arasında qatır belində gələn keşişi gördükdə bu bulud bir dəqiqəliyə dağıldı. Zavallı holə uzaqdan keşişi və qatırı görər-görməz, üzü aydınladı. Üzündə əvvəlki aciz hiddətin əvəzində qoribə təbəssüm, mülayimlik görünürdü. Keşiş yaxınlaşdıqca, üzündəki təbəssüm daha da artır, o, xoşbəxt görünürdü. O, sanki öz xilaskarını qarşılayırdı. Lakin cəza yerinə yaxınlaşdıqda qatır üstündə əyləmiş keşiş kimə cəza verildiyini bilən kimi başını aşağı saldı, qatırın başını sürətlə geri döndərdi və çarxa bağlanmış adamanı yalvarıcı nəzərlərindən qurtulmaq istəyirmiş kimi oradan uzaqlaşdı. Sanki acınacaqlı vəziyyətdə olan bu zavallının onu tanıya biləcəyindən və ona salam verə biləcəyindən ehtiyat edirdi.

Bu ruhani baş keşiş Klod Frollo idi.

Kvazimodonun simasına yenə qara buludlar çökdü. Hərdən onun dodaqlarında təbəssüm görünürsə də, bu təbəssüm artıq ağırlı, ələmli və dərin kədər ifadə edən təbəssüm idi.

Bir qədər də keçdi. Artıq saat yarımdan çox olardı ki, ona özəb verir, təhqir edir, söyür və istehza edərək, az qala daşıyırdılar.

Birdən-birə Kvazimodo çarxın üzərində o qədər müdhiş bir qüvvə ilə qımıldandı ki, hər şey titrədi. O, nəhayət, bu vaxtdək ısrar etdiyi sükutunu pozaraq insan səsinə çox it hürüşünə bənzəyən və ətrafındakı gurultunu batıran xırıltılı və qəzəbli səslə bağırırdı:

– Su!

Bu qorxunc səs kütlədə mərhəmət oyatmaqdan, əksinə, dar ağacını əhatə edən mərhəmətli parisililəri daha böyük qəhqəhələrə səbəb oldu; etiraf etməliyə ki, parisililər bu zaman oxucunu bir az əvvəl tanış etdiyimiz qaragüruha mənsub quldur və qatillərin dəstəsindən qəddar və zalım idilər. Zavallının ətrafında onun susuzluğuna

istehza edən səslərdən başqa heç bir səs eşidilmirdi. Doğrudur, o, mərhəmətə layiq olduğu qədər, həm də gülünc və iyrənc görünürdü; üzü qıpqırmızı qızarmışdı, qan-tar içindəydi, gözləri vəhşi heyvan gözləri kimi parlayır, ağzından qəzəb köpükləri daşdıran, dili isə bir qarış çıxmışdı. Camaatın arasında susuzluqdan əzab çəkən bu zavallı adama su vermək istəyən mərhəmətli bir qəlb tapılsaydı belə, bu rəhmdil insanı öz niyyətindən çəkəndirmək üçün cəza yerində kifayət qədər mövhumat və şər mövcud idi.

Bir neçə dəqiqə də keçdi. Kvazimodo yenə ümitsiz baxışlarla küt-ləyə baxdı, daha müdhiş və acı səsə bağırdı:

– Su!

Yenə qəhqəhələr guruladı.

Roben Pusspen murdar bir gölməçədən götdüyü süngəri ona doğru fırladaraq bağırdı:

– Al bunu iç, al bunu, məlun bayquş! Hələ mən sənə çox borc-luyam!

Bir qadın Kvazimodonun başına doğru daş ataraq dedi:

– Al bu da sənə su, hər gecə bizi öz məlun zənginlə oyatdığın yetər!

Bir çolaq əlindəki ağacıyla onu vurmağa çalışaraq bağırırdı:

– Hə, necəsən, dostum, sən yenə də zəng qülləsinin təpəsindən özürümüzə bəla yağdıracaqsan?

Adamlardan biri onun başına bir bardaq parçası ataraq bağırdı:

– Al, bu bardaqdan iç, məlun eybəcər! Sənin eybəcər üzün, Alla-hın nifrət etdiyi murdar sifətin mənim arvadımın ikibaşlı uşaq doğ-masına səbəb olmuşdur.

Bir qoca qarı ona doğru kirəmit parçası ataraq vızıldadı:

– Hələ mənim pişiyim də altıyaqlı bala doğmuşdur. Mühəssir sən deyilsənmi?

Kvazimodo təngnəfəs halda üçüncü dəfə bağırdı:

– Su!

Bu zaman onun gözləri qarşısında qərribə bir mənzərə yarandı: Camaat aralanaraq yol verdi, qərribə geyimli, əli qavallı gənc bir qız camaatdan ayrıldı: qızın arxasınca qızılı buynuzlu ağ bir çöpış irəli-ləyirdi.

Kvazimodonun gözü parladı. Bu qız onun keçən gecə qaçıрмаq istədiyi həmin qaraçı qız idi; o bu anda həmin iş üçün cəza aldığıni

dumanlı şəkildə düşünürdü. Ancaq bu fərziyyə tamamilə yersiz və əsassız idi. Çünki ona cəza verilməsinə səbəb yalnız kar olması və kar hakimin əlinə düşməsi idi. Odur ki, Kvazimodo qızın ona doğru gəlməkdə məqsədinin intiqam almaq və ona sille vurmaqdan başqa bir şey olmayacağına şübhə etmirdi.

Həqiqətən gənc qız sürətli və xəff addımlarla pilləkənlə yuxa-rya çıxdı. Kvazimodo kin, qəzəb və acizliyindən təngnəfəs olmuşdu. O, çarxı darmadağın etmək istədi. Onun gözündə ildırım gücü olsaydı, şübhəsiz ki, gənc qaraçı qız yaxınlaşar-yaxınlaşmaz dərhal onu məhv edərdi.

Gənc qız heç bir söz söyləmədən ondan əbəz yerə üzünü çevir-məyə çalışan Kvazimodoya yaxınlaşdı və kəməndəki su qabını açaraq zavallının qurumuş dodaqlarına yaxınlaşdırdı.

Bu zaman indiyədək qurumuş və qıpqırmızı qızarmış tək gözündə iri bir yaş gilesi görünürdü. Göz yaşı onun hələ də kin və məyusluq yağan eybəcər və iyrənc üzünə düşdü. Kim bilir, bəlkə də bu göz yaşı onun axıtdığı ilk göz yaşı idi. O öz susuzluğunu belə büsbütün unutmuşdu. Qaraçı qız bir qədər səbirsizlik göstərərək, su qabının boğazını onun naqqa balığı kimi iridişli ağzına yaxınlaşdırdı. Kvazi-modonun susuzluğu o qədər şiddətli idi ki, suyu böyük qurtumlarla içərək su qabını tamam boşaltdı.

Suyu içdikdən sonra öz çirkin dodaqlarını irəli uzatdı. Şübhəsiz, susuzluğunu yatıran bu gözəl əli öpmək istəyirdi. Lakin gənc qız bəlkə də onun gecəki hərəkətinə xatırlayaraq, ona etimad bəsləmə-diyindən bir az əvvəl oxşadığı heyvanın qolunu dişləyə biləcəyind-ən qorxan uşaq hərəkətilə əlini geri çəkdi. Zavallı Kvazimodo məzəmmət və kədər dolu nəzərlə ona baxdı.

Dərin mərhəmət hissilə eybəcər və kinli, cyni zamanda bədbəxt məxluqa yardım edən gözəlliyə, tərəvətə, paklığa, füsunkarlığa və zərifliyə kim heyran qalmazdı. Rüsəvayçılıq sütununun yanında bu mənzərə daha əzəmətliyi. Hətta kütlə belə vəcəd gələrək əl çal-mağa və qışqırmağa başladı.

Bu dəqiqələrdə minzəvi qadın rüsəvayçılıq sütunu meydança-sındakı qaraçı qızı hücrəsinin pəncərəsindən görərək dəhşətli səsle bağırdı:

– Lənət olsun sənə, qaraçı törəyi! Lənət olsun! Lənət olsun!

QOĞAL HEKAYƏSİNİN SONU

Esmeralda sapsarı saraldı, ayaqları bir-birinə dolaşaraq aşağı endi. Münzəvi qadının səsi onu təqib edirdi:

– Düş, düş, oğru qaraçı! Sənin də oraya çıxmaq vaxtın gələcək!

– Münzəvi sərəmsəyib, – camaat arasında narazı mızıltilar eşidildi və bununla da bütün söz-söhbət bitdi. Çünki o zamanlar bu cür qadınlar qorxulu sayıldığından, onların hərəkətləri cəzasız qalırdı. Bundan başqa, xalq arasında gecə və gündüzünü ibadətlə keçirən şəxslərə qarşı hədsiz hörmət vardı.

Bir az da keçdi, artıq Kvazimodonu geri qaytarmaq lazım idi. Onu çarxıdan azad edib, qollarını açdılar. Kütlə dağılışdı.

Yoldaşlarıyla evlinə qayıdan Mayetta Böyük körpüyə çatanda, birdən-birə dayandı və oğlundan soruşdu:

– Yaxşı yadıma düşdü, Estaş, qoğalı nə etdin?

– Ana, – uşaq cavab verdi, – siz o daxmada oturan qadınla söhbət edəndə iri bir köpək qoğalının bir parçasını dişləyib yedi. Ona görə mən də qoğalı yeməyə başladım.

Anası dedi:

– Vay soni, yaramaz uşaq! Sən qoğalın hamısını yedin?

– Yox, ana, qoğalı köpək yedi. Mən ona dedim ki, yemək olmaz... o isə mənim sözümə qulaq asmadı. Onda mən özüm də yeməyə başladım...

Mayetta mızıltilı səslə, lakin eyni zamanda gülümsəyərək:

– Nə yaramaz uşaqdır, – dedi. – Udar da xanım, inanırsınız, o bu saat bizim Şarlaranjdakı bağımızda olan bütün turş giləsləri da yeyə bilər. Babası boş yerə onun gələcəkdə kapitan olacağını söyləmiş ki! Yaxşı, belə olsun, cənab Estaş, ancaq bir də belə iş görsən, vay halına, qarınqulu!

YEDDİNCİ KİTAB

KEÇİYƏ SİRR VERMƏYİN TƏHLÜKƏSİ

Bu hadisələrdən bir neçə həftə keçdi.

Mart ayı idi. Perifrazın klassik babası Dübarta hələ Günəşə "şamlar padşahı" adını verməyə də, yəni də o parlaq və şən bəliylə işıq saçdı. Gözəl və ilq yaz günlərindən biri idi. Bütün Paris meydanlara və küçələrə çıxaraq böyük bayram keçirmiş kimi sevinir və gülürdü. Bu aydın, sıcaq və işıqlı günlərin müəyyən saatında o zamankı Paris Notr-Dam kilsəsinin baş qapısı olduqca gözəl bir rəngə boyanır. Bu həmin bir saatdır ki, batmaqda olan günəş son şüaları ilə kilsənin qərb tərəfini işıqlandırmağa başlayır. Günəşin şüaları getdikcə üfqişkil şəkildə alaraq, kilsənin sivri fasadını qabartmaq üçün yavaş-yavaş meydana uzaqlaşır. Fasadın dik divarlarıyla yuxarı qalxaraq onun minlərcə qabarıq bəzəklerini gülcədən çıxarmağa məcbur edir, bu zaman nəhəng mərkəzi xonça dəmirçi küresinə bənzər-yən təpəgöz gözü kimi işıq saçır.

Bəli bir saatda, batmaqda olan günəşin qırmızımtıraq şüalarının işıqlandırdığı kilsənin tam qarşısında, meydanca ilə Papert küçəsinin tinində gözəl və Qotik üslubda tikilmiş evin darvazaları üzərindəki daş balkonda bir neçə gözəl və gənc qız şən-şən söhbət edir və gülüşürdülər. Sivri, incilərle bəzənmiş başlıqlarından ayaqlarına qədər uzun örtüklər sallanır, öyünlərində incə, işləməli köynəklər vardı; o zamankı dəbə görə köynəklərinin hörməsi arasından döşləri də xəffice görünürdü. Üst tumanlarına nisbətən alt tumanları daha geniş və daha bahalı idi (bu da o zamankı dəbin qərribə hallarından biri idi), öyünlərində nə vardısı, hamısı incə qaz-qazdan, ipəkdən və məxmərdən tikilmişdi. Əllərinin ağıllı bütün vaxtlarını boş-boş keçirdiklərini göstərirdi. Söylədiklərimizi nəzərə alaraq bu qızların zəngin və məşhur ailələrə mənsub olduqlarını anlamaq mümkün idi. Həqiqətən bu xanımlar, yəni Fier de Lis de Qondelorye və onun rəfiqələri – Dina

de Kristeyl, Amelotta de Monmişel, Kolomba de Qayfonten və balaca de Şanşevriye bu zaman, yəni aprel ayında kralın qardaşı qraf Bojünün öz zövcəsiylə birlikdə, şahzadənin gələcək zövcəsi Flandriya şahzadəsi Marqaritaya mürobiyyə seçmək, sonra isə onları şahzadəni qarşılamaq üçün Flandriyaya göndərmək üçün Parisə gəlməsi münasibətilə dul Qondeloryenin evində toplaşmış nəcib ailələrin qızları idi. Otuz millik bir dairədə yaşayan bütün zadəganlar qızlarının bu şərəfinə nail olmasına çalışırdılar. Bu münasibətlə Parisə çoxlu qız gətirilmiş, yaxud göndərilmişdi. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz qızların ata-anaları, qohum-qardaşları onları mühafizəsini sabiq kral nişançı əsgərinin dul arvadı Aloiza de Qondeloryeyə tapşırırdılar. Bu xanım öz yeganə qızı ilə birlikdə Paris Notr-Dam kilsəsinin qarşısındakı evində yaşayırdı.

Gənc qızların öyləşdikləri balkona sarı rəngli Fləmandriya dərisindən olan divar kağızıyla bəzədilmiş otaqdan çıxılırdı. Sarı rəngin üzərinə qızıl boya ilə yaraqlar və budaqlar çəkilmişdi. Tavana çatan sütunlar qızıl və qoribə rəngli kiçik rəsmlərlə bəzədilmişdi. Üstü işləməli sandıqçaların üzərində cürbəcür daşlar parlayırdı; gözəl bir dolabın üzərinə donuz başı çəkilmişdi. Donuz başının üzərindəki gerb rəsmi ev sahibəsinin əski zadəgan arvadı, yaxud dul arvad olduğunu göstərirdi. Otağın dal tərəfində, yuxarıdan aşağıya doğru gerb və qalxanla bəzədilmiş yüksək buxarının yanında böyük bir kreslo vardı. Qırmızı məxmərlə örtülmüş bu kreslodə madam Qondelorye öyləşmişdi. Üzündən və geyimindən onun əlli beş yaşa çatdığını dərhal müəyyən etmək olardı.

Qondelorye xanımın yanında məğrur baxışlı, bir qədər lovğa və ədəb az görünən bir gənc durmuşdu. Bu gənc bir çox qadının aşiq ola biləcəyi yaraşlıq gəncələrdən idi. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, fizionomiya elmi ilə az-çox tanış olan daha ciddi adamlar onu gördükdə yalnız çiyinlərini çəkirdilər. Gəncin əynində kral qvardiyası nişançılarına xas parlaq geyim vardı. Bu libas hekayəmizin birinci hissəsində təsvir etdiyimiz Yupiterin geyiminə olduqca bənzədiyindən ikinci dəfə təsvir etməyə ehtiyac duymuruq.

Gənc qızların bəzisi balkonda, bəzisi də balkonun yanındakı otaqda öyləşmişdi. Qızlar qızıl qotazlı məxmər müttəkillərdə, yaxud gözəl palıd ağacından qayırılmış incə kreslolarda öyləşmişdilər. Hər birinin dizi üzərində tikməli kətan vardı. Hamısı da tikmə tikirdilər. Kətanın bir ucu döşəməyə sərilmiş xalının üzərinə düşmüşdü.

Onlar aralarında gənc bir oğlan olduğunu hiss edən gənc qızlara məxsus piçqılıt və yavaş səsli söhbət edirdilər. Lakin yalnız burada olması ilə qadın izzəti-nəfsini hərəkətə gətirmək iqtidarında olan gənc isə zahirən qızlara heç bir əhəmiyyət vermirmiş kimi görünürdü. Qızlar bir-birinin ardınca və var gücləri ilə onun diqqətini cəlb etməyə çalışdıqları halda, o, zəmsə əlcəyəli kəmərinin pilyəni silməklə məşğul idi.

Ara-sıra ev sahibəsi gəncə yavaş səsli bəzi şeylər söyləyirdi, o isə bir qədər məcburi və bir qədər də yəndəmsiz nəzakətlə ona cavab verirdi. Kapitanla piçıldaşaraq söhbət etdikcə Aloiza xanımın qızı Fler de Liso altıdan-altıdan baxmasına və gülümsəməsinə görə, məsələnin nə yerdə olduğunu anlamaq mümkün idi. Çox ehtimal ki, onlar öz aralarında həmin gəncə Fler de Lisin gələcəkdəki izdivacından bəhs edirdilər. Zabitin soyuq törpənəsi isə hər halda onun sevginin məsələsində o qədər də ciddi olmadığını aydınca göstərirdi. Zabitin üzündə çıxıntı və məzəmmət vardı. Bugünkü qarnizon podporuçikləri zabitin üzündəki bu ifadəni heç bir çətinlik çəkmədən: "Köpək kimi itaətəkdir" ifadəsilə tərif edə bilirdilər.

Bir çox analar kimi qızı üçün heç bir şey əsirgəməyən madam Qondelorye isə zabitin bu soyuqluğunu qətiyyənlə görməyərək, Fler de Lisin iynəylə tikmə tikməsinə, yaxud yumağı açmaqda göstərdiyi məharətə zabitin diqqətini cəlb etməyə çalışaraq, piçıldaya-piçıldaya onunla söhbətləşməkdə davam edirdi.

– Baxın, öziz kuzen, siz bir baxın ona! Görürsünüz necə ayılır! – zabitin paltarının qolundan yapışıb özünə tərəf dartaraq qulağına deyirdi:

– Həqiqətən, doğru buyursunuz, – gənc cavab verib yenə öz pərişan halına və soyuq sükutuna dalırdı.

Lakin bir dəqiqə sonra o yenə öyləməyə məcbur olurdu. Madam Aloiza isə yenə piçıldayırdı:

– Həç ömrünüzdə deyilinizin üzündən xoş, şən və gözəl üz görmürsünüz? Görürsünüz nə gözəl sarışın saçları var, üzü nə qədər gözəldir! Hələ əllərinin incəliyinə bir baxın! Görürsünüz nə gözəl gərdəni var! Sanki durna boynudur! Bilirsinizmi, bəzən sizə nə qədər qibbə edirəm! Vay səni, çapaqın, təbiət sizi kişi yaratmaqla nə qədər xoşbəxt etmişdir! Doğrudan da, Fler de Lis füsunkar qızıdır və siz onu dəlicəsinə sevirsiniz, deyilmi?

– Şübhəsiz, – zabit cavab verirdi. Lakin tamamilə başqa cür düşündü.

Birdən Madam Aloiza onun çiyinə xəfficə toxunaraq dedi:

– Onunla bir danışsanız! Nədən utanırsınız?

Öz tərəfimizdən oxucunu inandırıb bilirik ki, bu utancaqlıq kapitanın nə məziyyəti, nə də qüsuru ydu. Buna baxmayaraq, o tələb olunmuşu etməyə çalışdı.

Fler de Lisə yaxınlaşaraq dedi:

– Sevimli əmiqizi! Rica edirəm söyləyin görüm, hördüyünüz bəzək nəyin təsviridir?

Fler de Lis məzəmmətli səsle cavab verdi:

– Sevimli əmioğlu! Mən bunu sizə üç dəfə söyləmişəm. Bu, Neptunun mağarasıdır.

Çox ehtimal ki, Fler de Lis anasına nisbətən kapitanın soyuqluğunu və pərişanlıqını daha aydın hiss edirdi. Zabit sözünə davam edərək yenə soruşdu:

– Bəs bu Neptun mağarasını kimin üçün tikirsiniz?

– Müqəddəs Antoni abbatlığı üçün, – Fler de Lis başını belə qaldırmadan cavab verdi.

Kapitan xalçanın bir ucunu əlinə aldı və soruşdu.

– Sevimli əmiqizi, borunu bu qədər soyulmuş və şişman jandarm kimdir?

– Tritondur, – Fler de Lis cavab verdi.

Fler de Lisin qırıq-qırıq söylədiyi cavablarında məzəmmət hiss olunurdu. Gənc zabit onun qulağına nəzakətli, yaxud bəyazı bir şey söyləmək lazım gəldiyini anlamışdı. Hər halda nə olursa olsun, bir şey söyləməli idi. Onun qulağına doğru əyildi:

– Ananızın VII Karl zamanındakı nəvələrimiz kimi daima üzərinizdə gərb hörlülmüş tuman geyməsinə səbəb nədir? Sevimli əmiqizi, ona söyləyin ki, bu cür tumanlar artıq dəbdən düşmüşdür, həm də gərb şəklinə hörlülmüş qarmaqla dofna yarpağı¹ onu hərəkət edən qazan papağına bənzədir. Doğrusu, sizi əmin edirəm ki, artıq gərb üzərində öyləşmək dəbdə deyil.

¹ Burada olduqca çətin tərcümə edilən bir cınas var. Qondelorye fəmiyyəsi, "gond", "qarmaq" və "furiyer", dofna ağacı sözlərindən ibarətdir. (Ruscaya tərcümə edənün qeydi).

Fler de Lis gözəl gözlərini ona doğru çevirərək, məzəmmətədiçi və yavaş səsle dedi:

– Sizin mənə söyləmək istədiyiniz elə bundan ibarətdir?

Bu zaman mərhəmətli madam Aloiza de Qondelorye qızla oğlanın bir-birinə doğru əyildiklərinə və pıçıladaşdıqlarına heyran və məmnun olaraq, dua kitabının qarmağını əlində oynada-oynada özünə deyirdi:

– Nə gözəl aşiqanə mənzərədir!

Kapitan getdikcə özünü daha da narahat hiss edərək, yenə tikmə məsələsinə qayıtdı:

– Doğrudan da çox gözəl tikmədir, – dedi.

Bu halda Kolomba de Kafonten yaraşqlı kapitanın cavablaşığına ümid bəsləyərək, Fler de Lisə müraciət edərək soruşdu:

– Sevimli Qondelorye, siz Roş Qüyuyon sarayının divar kağızlarını görmüsünüz?

Kolomba de Kafonten suyuşirin, gözəl, sarışın bir qız idi. Əyində belini qucan mavi rəngli ipək paltarları vardı.

Diana de Kristeylin çox gözəl dişləri olduğundan, o daima yeri gəldi-gəlmədi gülürdü. O da gülə-gülə söhbətə qoşularaq soruşdu:

– Siz olduqca gözəl bağçası olan həmin saraydan bəhs edirsiniz?

Amelotta de Monmişel qıvrımsaqıl qəşəng və qaraşın bir qız idi. Diana adətən güldüyü kimi, o da adətən səbəbini özü belə bilmədən ah çəkirdi. Amelotta de Monmişel dedi:

– Bu sarayın yaxınlığında əski Paris hasarından qalmış böyük və qədim bir qüllə var, deyilmi?

Madam Aloiza da söhbətə qoşularaq dedi:

– Sevimli Kolomba, deyərsən, siz VI Karl zamanında cənab Bakvillün sahib olduğu evdən bəhs edirsiniz, orada doğrudan da, divarları gözəl qobelenlər çəkilmişdir.

Gənc zabit bığlarını buraraq dedi:

– VI Karl zamanında, VI Karl... Aman yarab, möhtərəm xanım nə qədim zamanları xatırlamışdır.

Madam Qondelorye sözünə davam edərək:

– Həqiqətən çox ehtişamlı qobelenləri var, – dedi. – Çox qiymətli işidir, mənə elə gəlir ki, onlar nadir incilərdir.

Yeddi yaşında, zəif vücutlu Berenşka de Şanşevriye adlı bir qız balkon sürəhisinin yonca yarpaqları şəklinə qayrılmış dəşiklərdən meydana baxırdı. Birdən bağıraraq dedi:

– Ah, əziz xaç ana, baxsana, meydanda əli qavallı nə gözəl rəq-qasə rəqs edir! Həm də ətrafına nə qədər adam toplaşdı!

Həqiqətən otaqda qaval səsi eşidilməyə başlamışdı.

Fler de Lis istəməyi halda üzünü meydana doğru çevirib dedi:

– Qaraçı qızı olacaq!

– Baxaq, baxaq! – rəfiqələri bağırışaraq, balkonun sürəhisinə doğru yüyürdülər. Nişanlısının soyuqluğundan fikrə dalan Fler de Lis isə asta addımlarla onların arxasınca getdi. Gənc zabit isə onun-çün bu qədər ağır bir səhəbtin bitməsinə səbəb olan bu hadisədən məmnun qalaraq yenidən növbədən qurtulmuş əsgər kimi yenə buxarının yanına qayıtdı. Halbuki, gözəl Fler de Lisin yanında qarovul çəkmək o qədər də ağır vəzifə deyildi. Əvvəllər bu vəzifə onun çox xoşuna gəlirdi; lakin bu gözəl qızla yaxınlığı artıq onu bezdirmişdi. İzdivainı getdikcə yaxınlaşması isə onun qolbini günü-gündən daha da soyudurdu. O həm də xaraktercə stabil adam deyildi; onu da açıq söyləməliyə ki, onun zövqü də bir qədər bayağı idi. Məşəqə olduqca gözəl bir ailəyə mənsub olmasına baxmayaraq, hərbi qulluqda olduğu zaman bir qədər qaba şeylərə adət etmişdi. Meyxana kimi keş yerlərini çox sevər, o qədər də nəzakət tələb etməyən qadınlar arasında özünü rahat və azad hiss edirdi. Doğrudur, bir qədər təhsil də almış və ailədə bəzi yaxşı vərdislərə yiyələnmişdi, lakin olduqca gənc yaşlarında ailəsini tərk edərək hərbi qulluğa girdiyindən əski zadəganlıq döbdəbəsi əsgərlik həyatının gedişində get-gedə solur, öz əski parıqlığını itirirdi. Onu ən çox dərindən Fler de Lisin yanında olma-sıydı; bununla belə, ara-sıra yenə də onu ziyarət edirdi; bunun iki səbəb vardı: biri bu idi ki, öz sevgisini yavaş-yavaş sağa-sola xərc-ləş-də, olduqca kiçik bir qismini bununçün mühafizə etmişdi; ikinci səbəb o idi ki, bunca vüqarlı, ciddi, nəzakətli, tərbiyəli şəxslər arasında söyüş adət etmiş dilinin açılmasından və ağzından meyxana sözünün çıxmasından daima ehtiyat edirdi. Belə bir iş baş versəydi, əməlli-başlı qiyamət qopa bilirdi!

Bütün bunlara baxmayaraq, o yenə də zəriflik və ədə məsələsində kimsədən geri qalmazdı. Bu şeylərin bir-birinə necə uyğun gələ biləcəyini oxucular özləri müəyyən edə bilərlər. Mənim vəzifəm yalnız bir tarixçi kimi hər şeyi söyləməkdən ibarətdir.

Beləcə, gənc zabit bir neçə doqquz ayaq üstə dayanıb nə isə düşü-nür, bəlkə də heç düşünmürdü. Buxarının bezəkli tininə söykənmişdi. Birdən Fler de Lis üzünü ona tutaraq soruşdu (biçarə qız özünü elə göstərirdi ki, guya ona hirsənib):

– Sevimli əmioğlu, iki ay bundan əvvəl gecə qarovulunda ikən bir qaraçı qızı bir dəstə yaramaz əlindən xilas etdiyinizi söyləmə-mişdiniz?

Kapitan cavab verdi:

– Bəli, əmioğlu, deyəsən, belə bir şey söyləmişəm.

– Elə isə orada, meydanda rəqs edən qaraçı qız həmin qaraçı deyil ki? Buraya gəlib baxsanız, bəlkə onu tanıdınız, Feb.

Qızın onu yaxınlaşmağa dəvət etməsində bir növ bəzişmaq arzusu vardı. Bu arzunu onu öz adı ilə çağırmağında da görmək olardı. Kapi-tan Feb de Şatoper (bu fəslin başlanğıcından bəhs etdiyimiz zabitin adı belə idi) asta addımlarla balkona çıxdı.

Fler de Lis olini mehribancasına onun çiyinə qoyaraq:

– Odur, meydanda rəqs edən bu qıza baxın... – dedi. – Bu sizin xilas etdiyiniz qaraçı qız deyil?

Feb meydana baxdı və cavab verdi:

– Bəli, özünü ki, var. Mən onu keçisindən tanıyıram.

Amelotta heyratından allarını yelləyərək:

– Ah, doğrudan da, nə qəşəng keçidir! – qışqırdı.

Balaca Beranjerə soruşdu:

– Onun buynuzları doğrudanmı qızıldandır?

Madam Aloiza kreslosundan durmayaraq soruşdu:

– Bu qız keçən ilin sonunda Jibar qapılarında Parisə daxil olan qaraçıları deyil ki?

Fler de Lis yavaşca ona söylədi:

– Anacan, bu qapılara indi cəhənnəm qapıları deyirlər.

Fler de Lis anasının bəzən işlətdiyi köhnəliş sözlərin kapitannın xoşuna gəlmədiyini yaxşı bilirdi. Həqiqətən də, gənc zabit madam Aloizanın sözlərini eşidər-eşitməz güle-güle mızıldamağa başla-mışdı:

– Jibar qapıları! Jibar qapıları! Görək ki, kral VI Karl bu qapılar-dan keçmişdi.

Beranjeranın gözləri daima ora-bura baxırdı. Birdən gözlərini kilsonin qüllələrindən birinə dikərək qışqırdı:

– Xaç ana! O yuxarıdakı qara paltarlı adam kimdir?

Gənc qızlar yuxarı baxdılar. Doğrudan da, Qrev meydanına baxan şimal qülləsinin təpəsində bir adam sürəhiyə söykənmişdi. Paltarından ruhaniyə oxşayırdı. Aşağıdan onun paltarını və əllərini başını tutduğunu aydınca görmək mümkün idi. Bu adam heykəl kimi

hərəkətsiz dayanmış, gözlerini meydandakı tamaşaya dikmişdi. O, göydən sorça yuvasını güdən və havada uçaraq diqqətlə bu yuvaya baxan çalığana bənəyirdi.

Fler de Lis dedi:

– Bu Jozas baş keşişidir.

Kolomba de Qajfonten dedi:

– Əgər onu buradan tanıya bilərsinizsə, demək, gözələriniz çox iti görür.

Diana de Xristeyl dedi:

– O kiçik rəqqasəyə nə yaman diqqətlə baxır!

Fler de Lis:

– Rəqqasənin işi çox fəna ola bilər! – dedi. – Baş keşiş qaraçı qızları heç sevməz.

Amelotta de Monmişel əlavə etdi:

– Çox təəssüf ki, bu adam ona bu qədər qərribə nəzərlə baxır!

Qız o qədər gözəl rəqs edir ki...

Birdən Fler de Lis bağırdı:

– Sevimli əmioğlu Feb! Madam ki, siz bu qaraçı qızı tanıyırsınız, ona işarə edin bizim yanımıza gəlsin. Heç olmasa, bir qədər əylənərik.

Gənc qızlar hamısı birlikdə əl çalaraq bağırışdılar:

– Lütfn, rica edirik, lütfn!

– Bu nə sözlər! – Feb cavab verdi. – Şübhəsiz, o məni çoxdan unutmuşdur; mən onun adını belə bilmirəm. Madam ki, arzu edirsiniz, xanımlar, sınayaram. – Bu sözləri deyib, gənc zabıt balkonun sərahisindən əylələrək uca səslə bağırdı:

– Ey, sevimli qız!

Bu zaman rəqqasə qaval çalmırdı. Başını səslə gələn tərəfə çevirdi; parlayan gözələrini Febin üzünə dikdi. Yerində donub qaldı.

– Sevimli qız! – kapitan təkrar etdi və onu barmağıyla çağırdı.

Gənc qız bir daha ona baxdı, sonra qıpqırmızı qızaraq qavalını qoltuğuna aldı və təəcüblə baxan tamaşaçıların arasından yol açaraq, ilan tərəfindən ovsunlanan quşçugaz kimi, asta-asta Febin çağırdığı evin qapısına doğru gəldi.

Bir dəqiqə sonra salon qapısının pərdəsi açıldı; qapıda qıpqırmızı qızarmış, tövsümü, pərişan gənc qaraçı qız göründü. İri gözələrini yərə dikərək, qapının qarşısında dayandı. Balaca Beranjera əl çalmağa başladı.

Rəqqasə hərəkətsiz dayanmışdı. Onun görünməsi gənc qızlara qərribə təsir bağışlamışdı. Heç bir şübhə yox idi ki, onları ruhlandıran dumanlı və qarışıq bir arzu idi: onlar özlərini yaraşığıl zabıtə bəyən-dirməyə çalışmışdılar; zabitin parlaq mundiri qızların bütün nəz və ədə oxlarının atıldığı hədəf idi; gənc zabıt onların arasına düşdüyü andan qızların arasında gizli bir rəqabət yaranmışdı; bu rəqabəti onlardan heç biri öz qəlbində belə etiraf etmək istəmirdi. Buna baxmayaraq bu rəqabət hər an, hər dəqiqə onların sözlərində, hətta hərəkətlərində duyulurdu. Bununla belə, onların hamısı təxminən eyni dərəcədə gözəl olduğlarından eyni silahla vuruşur və hər biri qələbə çalacağına ümid bəsləyə bilirdi. Lakin qaraçı qızın gəlişi birdən-birə bu tarazlığı pozdu. Qaraçı qız o qədər gözəldi ki, qapının astanasında görünür-görünməz bütün otaq xariquladə parıltıyla işıqlandı. Palıd ağacı və divar kağızından ibarət olan bu dar məkanda o, böyük meydandakından daha gözəl və daha cazibədar görünürdü. Gənc qızlar ixtiyarsız olaraq onun gözəlliyi qarşısında mat qalmışdılar. Hər biri öz qəlbində bu qaraçı qızın gözəlliyindən nə qədər uzaq olduğunu hiss etmişdi. Odu ki, təbiri caizsə, yavaş-yavaş cəbhəni dəyişdilər. Bir-birinə bir söz deməyələr də, bir-birini yaxşı anlamışdılar: kişilərin ağilları ilə anlaya bilmədikləri şeyi, qadınlar öz instinktləriylə daha tez anlayır və bir-birinə daha tez cavab verirlər. Artıq onların arasında düşmən yox idi; hamısı birdən-birə bunu hiss etmiş və dərhal öz sıralarını sıxlaşdırmışdılar. Bir stəkan suyu boyamaq üçün bir damcı şərəb kafidir. Gözəl qadınlar məclisində müəyyən əhvali-ruhiyyə yaratmaq üçün daha gözəl bir qadının zühur etməsi kifayətdir. Xüsusilə, əgər bu qadınların arasında yalnız birçə kişi olarsa, bunun təsiri daha çox olar.

Odu ki, qaraçı qızın məclisin qadın qismi tərəfindən soyuq qarşılanması heç də təəccüblü deyil. Qızlar qaraçı qızı başdan-ayağa süzdülər. Sonra bir-birinin üzünə baxdılar, bununla da hər şey həll olundu: onlar bir-birini yaxşı başa düşürdülər. Gənc qız isə son dərəcə pərişan olduğundan gözələrini belə qaldıra bilmir, ona müraciət olunacağını gözləyirdi.

Hər kəsdən əvvəl sükutu kapitan pozdu.

Cəsarətli və ədalətli bir səslə:

– Vəcdanına and olsun, – dedi, – çox gözəl möxluqudur! Sevimli əmioqızı, sizin fikriniz nədir?

Bu sözü nəzakətli aşiq heç olmasa bir az yavaş söyləyərdi. Bununla belə, bu sözlər qaraçı qızın gəlməsindən sonra əmələ gələn qadın qışqıncılığını dağıda bilmədi.

Fler de Lis özünü yalandan etinasız göstərərək, ağır-burnunu aydı:

– Niyə, pis deyil!

Qızlar bir-birilə pıçıldadılar.

Nəhayət, qızlardan heç də az qışqanmayan madam Aloiza (o öz qızı üçün qışqanırdı) rəqqasəyə dedi:

– Əzizim, bəri gəlsənə!

Gənc qaraçı qızın yarı boyunda olan kiçik Beranjerə gülməli bir vüqar ilə təkrar etdi:

– Yaxın gəlsənə, yavrum!

Qaraçı qız əsilzadə xanımına yaxınlaşdı; Feb də ona doğru bir neçə addım ataraq təntənəli səslə dedi:

– Məni tanıdığınızı üçün özümü xoşbəxt saya bilərəm, kiçik xanım?..

Gənc qız onun sözünü kəsərək gülümsədi və baxışlarını ona yönəldərək olduqca məhrıbcasına cavab verdi:

– Əlbəttə, tanıdım!

– Yaddaşı çox yaxşıdır! – Fler de Lis dedi.

– Ah, yaxşı yadıma düşdü, – Feb cavab verdi. – Siz o axşam qəfil-dən yox oldunuz. Yoxsa məndən qorxurdunuz?

– Yox, – qaraçı qız cavab verdi.

“Əlbəttə” və “yox” sözlərini olduqca qərribə və xüsusi tərzdə tələffüz edirdi. Bu, Fler de Lisin heç də xoşuna gəlmədi.

Aşağı töbəyəyə mənsub qızla danışmağa başlar-başlamaz dərhal dili açılan Feb sözünə davam edərək:

– Gözlərim! – dedi, – siz öz əvəzinizdə mənim qollarım arasında qaşqabaqlı, təkgöz və qozbel bir eybəcəri qoyub getdiniz. Səhv etmərsən, o, Notr-Dam kilsəsinin zəngçisi idi. Onun baş keşişin qeyri-qanuni oğlu olduğunu mənə söyləmişdilər, lakin bəziləri onu lap şeytanın doğduğunu iddia edirlər. Onun müqəddəs bayram günlərinə bənzəyən əyləncəli bir adı var. Yaxşı xatirimdə deyil... Hər halda bu ad bayram adına bənzəyir. Bu məlun sizi qaçırmayacaq istəyirdi. Sanki siz kilşə qarovulçuları üçün yaranmışsınız! Vay quldur! Görəsən, o sarsaq sizdən nə istəyirdi? Söyləsiniz!

– Mən özüm də bilmirəm, – qız cavab verdi.

– Nə böyük cəsarət! Tanınmayan, bilinməyən bir zəngçilən qız qaçırr, sanki qraf imiş! Rəzil bir yaramaz zadəgan ovu ovlayır! Bu görünməmiş, eşidilməmiş bir şeydir! Zəton, o öz payını aldı. Pyerro Tortorü zərəfat bilməz. Sizi məmnun edərsə, xəbər verə bilərəm ki, o məlun cəzasını layiqincə aldı.

Bu sözlər qaraçı qızın yadına Qrev meydanındakı səhnəni saldı:

– Zavallı! – dedi.

Kapitan qəhqəhələrlə gülməyə başlayaraq dedi:

– Lənət şeytana! Nə yersiz mərhəmətdir! Mənim də qarnım papanın qarnı kimi şişsin, əgər mən...

Burada zabıt burada birdən-birə özünü topladı:

– Xanımlar, – dedi, – çox üzr istəyirəm, az qalmışdı axmaq sözlər danışım.

Kolomba de Qayfonten:

– Ayıb deyilmi, müsyö! – dedi.

Fler de Lis yavaş səslə əlavə etdi:

– Çarə nədir! O bu yaramaz həşəratın dililə danışır.

Fler de Lisin qəzəbi getdikcə artırdı. Şübhəsiz, kapitanın getdikcə qaraçıya daha çox heyran olması onun hirsinin yatmasına səbəb ola bilməzdi. Zabıt dabanının üzərində fırlanaraq əsgər sadələşlüyü ilə:

– Vallah, çox yaxşı qızıdır! – dedi.

Diana de Kristeyl yenə ağzını açaraq gülümsədi və dedi:

– O, vəhşilər kimi geyinmişdir!

Bu söz hər kəs üçün işıq mənbəyi oldu. Çünki bu sözlə qaraçı qızın ən zəif cəhəti kəşf edilmişdi. Qızın gözəlliyini inkar edə bil-mədiklərindən paltarına hücum etdilər.

Amelotta de Monmişel qıza dedi:

– Əzizim, doğrudan da, ləçəksiz və baş örtüyü olmadan küçələrdə nə cür dolaşa bilərsiniz?

– Bu qədər də qısa tuman geyinmək olar? – Kolomba Qayfonten əlavə etdi.

Fler de Lis istehza ilə sözünə davam edərək dedi:

– Əzizim, qızıl kəmər daşıyırsınız, sizi polis serjantları küçədən tutub apara bilirlər.

Diana de Kristeyl istehza ilə gülürək:

– Əzizim, – dedi, – Bilirsinizmi, bütün ədəbli qadınlar kimi qollu paltar geyinsəydin, qolların günəşdən bu qədər yanmazdı.

Əsobiləşmiş, zəhərli ilan dillərlə zavallı küçə rəqqasəsini bütün vasitələrlə sancmağa çalışan bu tərbiyəli xanımlar Feb de Şatoperdon daha çox diqqətləyir idilər. Bu xanımlar eyni zamanda həm zalım, həm də lətif idilər; onlar zavallı qaraçı qızın cürbəcür parçalardan tikilmiş olan qurama paltarına kinli nəzərlərlə baxıb, az qala iyləyirdilər. Qızın üzünə qəhqəhələr, istehzalar, iynəli sözlər yağdırdı. Zavallı gənc qaraçı qızın üzünə kinli baxışlar və ucuz lətifələr dolu kimi yağdırdı; qarşımızdakılar sanki gözəl bir könizin döşünə qızıl iynələr sancmaqla əylənən şanlı və şöhrətli Roma matronaları idi. Sanki gözəl vücudlu, burunlarının dəlikləri genələn tularlar gözləri parlaya-parlaya, ovçunun toxunmağı qadağan etdiyi zavallı və aciz maralı iyləyirdilər.

Həm də bu şöhrətli xanımlar arasında zavallı küçə rəqqasəsi kimi idi ki? Onlar çox ehtimal ki, onun burada olmasının əhəmiyyəti belə verməyərək, gözəl olsa da, onun barəsində olduqca iyirənc və nifrətli bir şey haqqında danışmışı ucadan danışır, hər şeyi üzünə söyləyirdilər.

Qaraçı qız bu sancmalarla laqeyd qalmırdı. Ara-sıra yanaqları həyə ilə qızarıb, gözləri isə kinli-kinli parlağa başlayırdı; dodaqlarından sərt bir söz qopmaq istəyirdi, üzündə isə oxucuya tanış olan ifadə görünürdü. Lakin qaraçı qız məlahət, qəm və itaətlə dolu gözlərini Febin üzünə dikərək susurdu. Bundan başqa, onun gözəlində xoşbəxtlik və məhəbbət vardı. Sanki qovulacağından qorxdığı üçün səbr edir və danışmırdı.

Febə gəlincə, o gülür və ərsizliklə mərhəmət qarışıq əhvali-ruhiyyə ilə qaraçı qızın tərəfini saxlayırdı.

Ayaqlarının qızıl məhmizlərini cingildəyərkən təkrar edirdi:

– Onlara fikir verməyin, yavrum, qoy nə istəyirlərsə danışsınlar. Əlbəttə, sizin paltarı bir qədər adətdən xaric və qəribə görünə bilər. Lakin siz o qədər gözəlsiniz ki, bunların hamısı gözəlliyiniz qarşısında heç bir şeydir.

Sarıxın Kolomba Qayfonten kinayəli təbəssümlə başını dala qovzayaraq və durna boynunu göstərərək dedi:

– Aman yarab! Mənə elə gəlir ki, kral nişançıların qolbi qaraçı gözələrindən çox asanlıqla ələvənilirlər!

– Niyə də ələvənilməsin? – Feb cavab verdi.

Haraya düşəcəyi belə nəzərə alınmadan atılmış daş kimi təsadüfən söylənən bu cavabı eşidən Kolomba, Diana, Amelotta, Fler de

Lis, bir sözlə, qızların dördü də gülüsməyə başladılar. Ancaq Fler de Lis o qədər güldü ki, gözləri yaşadı.

Kolombanın qarşısında gözlərini yərə diken qaraçı qız yenə başını qaldırdı, sevinc və qürur dolu gözlərini yenə Febin üzünə dikdi. Bu zaman o, fəvqəladə dərəcədə gözəl görünürdü.

İndiyə qədər bu səhnəni sakitcə seyr edən və nə baş verdiyini yaxşı başa düşməyən mədam Qondelorye Febin son sözlərinin təhqirəmiz olduğunu hiss edərək birdən-birə bağdırdı:

– Aman yarab! Mənim ayaqlarımın altında qurdalanan nədir? Tfu! Nə murdar heyvandır!

Bu heyvan qaraçı qızla birlikdə daxil olan və şöhrətli xanımın yanından keçərkən buynuzlarıyla onun tumanları arasında dolaşmış qalmış keçicik idi. Bu hadisə səhəbi dəyişdi. Qaraçı qız heç bir söz demədən keçiciyəzin buynuzlarını paltarlardan azad etdi.

Berenjə sevincindən atılıb-düşməyə başlayaraq bağdırdı:

– Vay! Budur, qızıl dirmaqlı keçiciyəz!

Qaraçı qız diz çöküb xeyli müddət yalnız buraxdığı keçisindən bağışlanmasını rica edirmiş kimi yənəgim onun başına söykədi.

Bu zaman Diana Kolombanın qulağına doğru əylənərək dedi:

– Aman yarab! Necə olub ki, mən bunu qabaqcadan düşünmüşəm. Bu qaraçı qızın keçisi də varmı! Onun cadugər olduğunu söyləyirdilər. Həm də keçisi çox qəribə şeylər göstərə bilər.

– Çox yaxşı, elə isə qoy bu keçiyə bir qədər bizi əyləndirsin!

– Kolomba sözsə başladı. – Keçi bizə bəzi şeylər göstərsəydi, pis olmazdı.

Diana ilə Kolomba bir səsle qaraçı qıza müraciət edərək:

– Əzizim, – dedilər, – keçini bir qədər oynatsanız.

– Mən sizin bu sözlərlə nə demək istədiyinizi anlamıram, – rəq-qasə cavab verdi.

– Yəni biz deyirik ki, keçiyə oyundan-filandan, cadudan-zaddan bizim üçün göstərsin də, əylənək.

– Çox yaxşı, çalışaram, – qız cavab verdi və “Cali”, “Cali” deyə-deyə keçinin qəşəng başını oxşamağa başladı.

Bu zaman Fler de Lis keçinin boynundakı dəri və üzəri işlənmiş kiçik kəməni görərkən qaraçı qızdan soruşdu:

– Bəs bu nədir?

– Bu mənim sirrimdir, – qaraçı qız ciddi tərzdə cavab verdi və iri gözlərlə Fler de Lisin üzünə baxdı.

Fler de Lis düşündü: "Sənin sirrini anlasaydım, pis olmazdı".

Ev sahibəsi isə yerindən ayağa duraraq narazı tərzdə dedi:

– Hə, qaraçı qız, ya sən, ya da keçin qarşımızda rəqs etməzsə, burada olduğunuzu anlamaqda çətinlik çəkəcəyəm.

Qaraçı qız heç bir söz söyləmədən yavaş addımlarla qapıya doğru yönəldi. Lakin qapıya yaxınlaşdıqca ayaqlarının sürəti də azalırdı. Sanki onu burada maqnit cəzb edirdi. Birdən yaşarmış gözlərini Febin üzünə dikdi və dayandı.

Kapitan qışqırdı:

– Doğrudan da belə getmək yaramaz! Qayıdın və bizim qarşı-mızda rəqs edin. Həm də gözəlim, yaxşı yadıma düşdü, sizin adınız nədir?

Rəqqasə gözələrini ondan ayırmayaraq cavab verdi:

– Esmeralda!

Gənc qızlar bu qeyri-adi adı eşidər-eşitməz dəli kimi qəhqəhə çəkorək gülməyə başladılar.

Diana dedi:

– Bir qız üçün nə qədər də dəhşətli bir adı!

– Görürsünüz mü, – Amelotta cavab verdi. – Doğrudan da bu cadugər imiş!

Madam Aloiza təntənəli səsle:

– Özizim, – dedi, – bu ada müqəddəs kitablarda təsadüf edilmir.

Bu əsnada kimsənin ona əhəmiyyət vermədiyindən istifadə edən Beranjera əlindəki dadlı çörəklə keçini otağın uzaq bir küncünə çəkib onunla bərk-bərk dostlaşmışdı. Uşaq maraqlanaraq keçinin boynundakı dua qabını açmış və içindəkiləri xalının üzünə tökmüşdü. Bu əlifba idi, hər bir hərfi də kiçik kiçik bir taxta üzərində ayrıca yazılmışdı. Taxtacıqları xalının üzünə tökər-tökməz keçinin öz fokuslarından birini göstərməyə başladığını çocuq heyərlə anlamışdı: keçiciyəz qızıl dımağı ilə hərfəri bir-bir çıxarır və xəfifcə itələyər-itələyər onları qayda ilə düzürdü. Bir az sonra bu hərfərdən bir söz əmələ gəlmişdi. Beranjera isə heyərləndən əllərini sallayaraq birdən-birə bağmışdı:

– Fler de Lis ana! Bir baxsana, gör keçini nə etmişdir!

Fler de Lis onun yanına yüyürdü. Bütün vücudu sarıldı. Keçinin döşəmənin üzünə düzduyü hərfərdən "Feb" sözü əmələ gəlmişdi.

Qız titrək səsle soruşdu:

– Bunu kim yazdı? Keçimi?

Beranjera sadəlvəhcəsinə cavab verdi:

– Bəli, bəli bibi, bunu keçini yazdı.

Uşaq hələ yazı yazmayı bilmədiyindən buna şübhə etmək olmazdı.

Fler de Lis: "Demək, onun sirri bu imiş" düşündü.

Uşağın səsinə hamı yüyürüşdü. Anası da, gənc qızlar da, qaraçı qız da, zabıt da burada idi. Qaraçı qız keçinin etdiklərini gördükdə əvvəlcə qıpqırmızı qızardı, sonra sapsarı saralaraq kapitanın qarşısında dayanıb, cani kimi titrədi. Kapitan isə məmnun təbəssüm və heyərlə ona baxırdı.

Gənc qızlar heyran qalaraq piçıldadırdılar:

– Feb! Bu ki kapitanın adidir.

Fler de Lis daş kimi donub qalmış qaraçı qıza dedi:

– Sizin gözəl hafizəniz var! – Sonra hiçqıra-hiçqıra ağlamağa başlayaraq qəşəng əlləri ilə üzünü qapadı və kədərli səsle dedi:

– Aman, bu qız cadugərdir!

Eyni zamanda qəlbinin dərinliyində bir səsin ona – "Bu sənin rəqibindir!" – piçıldadığını eşirdi.

Fler de Lis bayıldı.

Anası qorxuya düşərək bağrıdı:

– Qızım! Qızım! – Rədd ol buradan, məlun qaraçı!

Esmeralda dərhal bədbəxtlik törədən hərfələrini yığışdırdı, əli ilə Cəliyə işarə etdi və Fler de Lisi bir qapıdan çıxaranda o da başqa qapıdan çıxdı.

Kapitan Feb yalqız qaldıqda hansı qapıya doğru getmək lazım gəldiyini düşünərək bir saniyə tərəddüd etdi. Nəhayət, qaraçı qızın ardınca getdi.

II

KEŞİSLƏ FİLOSOFLU EYNİ ŞEY DEYİL

Gənc qızların şimal qülləsinin sürəhisinə söykənərək meydanada rəqs edən qaraçı qıza diqqətlə tamaşa edərkən gördükləri keşiş həqiqətən Klod Frolo idi.

Yəqin ki, oxucular Klodun qüllənin təpəsində özü üçün təşkil etdiyi o sirli hücrəni unutmamışlar. (Sözarası söyləməliyəm ki, mən indi belə içərisinə kiçik dördbucaqlı bir pəncərədən baxılması mümkün olan hücrənin həmin hücrə olduğuna qəti surətdə əmin

deyiləm. Bu pəncərə zəng qülləsinin şərq tərəfində, insan boyu hündürlüyündə qayırılmaqla bərabər, zəng qülləsinə qalxan yolda olan kiçik meydançaya baxırdı. Hal-hazırda bu hücrə bomboşdur, divarları kilsə fəsadını təsvir edən biçimsiz, iyrcə, saralmış təsvirlərlə doludur. Suvağı tökülmüş bir daxmadır. Elə güman edirəm ki, hazırda bu daxmada yarasa və hörümçəkdən başqa heç bir şey yoxdur və onlar oraya düşən çibinlərlə birlikdə müdhiş bir mübarizə aparırlar.)

Hər gün, gün batmazdan bir saat əvvəl, baş keşiz zəng qülləsinə çıxar və öz hücrəsinə girib, bəzən bütün gecəni burada keçirirdi. O gün, daxmasının alçaq qapısına çatıb daima kəməridən asılı torbasında daşdığı açarı açar yerinə salmaq istədikdə birdən qulağına meydandan qaval və şax-şax səsləri gəldi. Söylədiyimiz kimi, bu daxmanın yalnız bir pəncərəsi vardı ki, o da kilsənin damına açılırdı. Klod Frollo tələsik açarı açar yerindən çıxardı. Bir az sonra o, dalğın və kədərli halda həmin qüllənin təpəsində dayanmışdı. Gənc qızlar da onu məhz bu vəziyyətdə görmüşdülər.

O, ciddi, hərəkətsiz və dərin düşüncələrə dalmış, yalnız bir nəq-təyə baxırdı; bütün Paris onun ayaqları altında idi. Aşağılarda minlərcə evin şiş damları, yaşıl çəmənlər, körpülərin altından ilan kimi qıvrıla-qıvrıla keçən çaylar, küçələrdə və meydanlarda dalğa-dalğa axan insanlar, tüstü dumanları, Notre-Dam kilsəsinin ətrafında sıx düzülmüş haşiyəli damlar görünürdü. Lakin bu böyük şəhərdə baş keşizin yalnız bir şey görürdü, o da kilsə qarşısındakı meydança idi; bu izdihamın içində gördüyü şey isə yalnız bir sima – qaraçı qız idi.

Bu baxışın nə cür baxış olduğunu və onun gözlərində yanan aləvün haradan doğduğunu müəyyənləşdirmək çətin məsələydi. Bu hərəkətsiz, eyni zamanda çaşqın və rahatsız baxış idi. Küləyin əsməsindən titrəyən ağac budaqları kimi ara-sıra ixtiyarsız titrəməyə sarsılan hərəkətsiz vücuduna, söykəndiyi mərmərdən də hərəkətsiz görünən dirsəklərinin donuqluğuna, üstündə daş kimi donmuş təbəssümünə baxan hər kəs Klod Frollonun bütün vücudunda yalnız gözlərinin canlı olduğunu söyləyə bilərdi.

Rəqqasə rəqs edirdi. Qaval barmağının ucunda fırlanır və havaya atılırdı. Yuxarıdan üzərinə düşən qurğuşun baxışların ağırlığını belə hiss etməyərkən, qıvrıq və xəlif hərəkətləri Provans sarabandası rəqsini oynayırdı. Ətrafına böyük izdiham toplaşmışdı. Ara-sıra qırmızı və sarı köynəkli bir adam ətrafındakı dairəni genişləndirir, sonra isə rəqqasədən bir az aralıda qoyulmuş kreslodə əyləşib keçinin başını

dizlərinin üzərinə qoyurdu. Çox ehtimal ki, bu adam qaraçı qızın yol-daşı idi. Klod Frollo bu adamın üzünü yaxşı görə bilmirdi.

Baş keşiz bu məchul adamı gördükdən sonra artıq iki nəqtəyə baxmağa başlamışdı. Onun diqqəti bu adamla rəqqasə arasında bölünmüşdü. Get-gedə gözlərinə matəm və qaranlıq çökürdü. Birdən Klod Frollo dikoldi. Bədəninə şiddətli titrəmə bürüdü.

Dişləri arasından mırıldanaraq:

– Bu adam kimdir? – dedi. – Mən qaraçı qızı həmişə tək görmüşəm.

Sonra dolama pilləkənin dolanbac qübbəsi altında yox olaraq aşağıya endi.

Zəng qülləsindəki daxmanın yarıcaq qapısının yanından keçər-kən, həyratına səbəb olan bir şey gördü: Kvazimodo pəncərənin üzərindəki daş siporin arasından başını çıxarıb meydançaya baxırdı. Meydandakı tamaşaya o qədər dalmışdı ki, yanından keçən atalıqna əhəmiyyət belə vermirdi. Onun yeganə gözündə həlim və qoribə ifadə vardı.

Klod öz-özünə söylənərək:

– Çox qoribədir, – dedi. – Yoxsa bu da qaraçı qıza baxır?

Klod Frollo aşağıya enib, bir neçə dəqiqədən sonra zəng qülləsinin aşağı mərtəbəsindəki qapıdan meydana çıxdı.

Meydanda qaval səsinə toplaşmış tamaşaçılara yaxınlaşaraq soruşdu:

– Bəs qaraçı qız necə oldu?

Tamaşaçılardan biri:

– Bilmirəm! – dedi. – İndicə harayasa getdi. Yanılmıramsa, onu bax o evə, qarşdakı evə rəqs etməyə çağırırlar.

Baş keşiz bir az əvvəl qaraçı qızın rəqs etdiyi yerdə, bir dəqiqə bundan əvvəl rəqqasənin sürətli və qıvrıq ayaqları altında qeyb olan qəşəng və qoribə bəzəkli xalçanın üzərində sarı-qırmızı köynək geymiş bir adam gördü; bu adam bir az pul qazanmaq üçün ellərini belinə qoyaraq başını qaldırmış, üzü qızarmış, boynunu uzanmış halda bir az əvvəl əyləşdiyi kreslonu dişlərində tutaraq ətrafına toplaşmış camaatın arasında dolaşırdı: o, qonşu qadınların birindən aldığı və olduqca zavallı səslə miyoldayan pişiyi kreslonun üzərində əyləşdirmişdi.

Təlxək pişik və stulla bədəninə tər bası-basa yanından keçəndə baş keşiz bağırırdı:

– Bu nədir! Pyer Qrenquar! Siz burada nə edirsiniz?

Baş keşişin zəhmli səsi zavallı təlxəyi edə səksəndirdi ki, o, müvazinətini itirdi və stul pışikle bərabər oradakıların başına düşdü. Camaat arasında zavallı üçün heç də təhlükəsiz olmayan səs–küy qalxdı. Çox ehtimal ki, Pyer Qrenquar (bu doğrudan da Pyer Qrenquar idi) pişiyini aldığı qonşu qadınla hesablaşmalı idi. Bu hadisə onun üçün çox baha olacaqdı. Ətrafındakı adamların üzü, başı cırmaqlanmış və əzilmişdi. Lakin Qrenquar Klod Frollonun ona işarə edərək arxasınca getməsinə istədiyini görüb, qarışıqlıqdan istifadə etdi və qaçıb kilsədə gizləndi.

Klod Frollo kilsəyə daxil oldu və bir neçə addım getdikdən sonra sütunlardan birinə yaxınlaşdı və diqqətlə Qrenquarın üzünə baxdı. Lakin Qrenquar bu alim və ciddi adamın onu təlxək paltarında görməsindən həyə edir, ona tamamilə başqa bir nəzərlə baxacağını zənn edirdi. Keşişin baxışında isə heç bir istehlaz və kinayəli şey yox idi; əksinə, onun baxışı sakit və dərin idi. Nəhayət, baş keşiş sözsə başladı:

– Pyer, – dedi, – yaxın gəlin. Siz mənə bəzi şeyləri anlatmalısınız. Hər şeydən əvvəl bir sualıma cavab verin. Sizin iki aydan bəri görünməyinizə və birdən–birə sizin üçün çox da yaraşmayan cənnət alması kimi qırmızı–sarı paltar geyərək meydanda oyunbazlıq etməyinizə səbəb nədir?

Qrenquar yazıq bir səslə dedi:

– Ruhani ata! Bu həqiqətən müdhiş bir paltardır və mən özümü balqabaq içinə soxulmuş pışik kimi hiss edirəm. Ətiraf edirəm ki, bu paltarla pifaqorçu bir filosofu polis serjantlarına döydürmək kimi təhlükəli bir işə üz–üzə qoymaqla çox da yaxşı iş görmədiyimi anlayıram. Lakin möhtərəm ata, çarəm nədir? Hər şeyə müqəssir mənim köhnə sürtükümdür. Nə edə bilərəm ki, bu sürtük cındır olub köhnə paltarsatanın səbətində istirahət etmək bəhanəsilə hələ qışın əvvəlindən olduca alçaqcasına mənə xoyanət etmişdir. Bundan sonra artıq mən nə edə bilirdim! Təəssüf ki, zamanımızdakı mədəniyyət hələ o dərəcəyə çatmamışdır ki, qədim filosof Diogenin arzu etdiyi kimi çıl–çılpaq küçələrdə gəzə biləm. Bunu da nəzərə alın ki, məsələ yanvar ayında baş vermişdir. Hava çox soyuq və küləkli idi. Qışın bu fəslə isə boşqırıyağı tərəqqi yolunda irəliləyi doğru bir addım aparmağı təcrübə etmək üçün çox da münasib deyildir. Mən elə bu vəziyyətdə idim ki, birdən əlimə bu xırqələr düşdü. Mən onları

götürüb mənim kimi kip qapalı olan bir adamı o qədər də kip örtməyən əski qara sürtükü atdım. Odur ki, müqəddəs Jemənyə sayaqı təlxək libasında gəzirəm. Çarəm nədir? Apollonun özü belə çar Admetin donuzlarını otarmamışdı?

Baş keşiş:

– Söz yoxdur, özünüz üçün çox gözəl bir məşguliyyət tapmışsınız! – dedi.

– Möhtərəm, ruhani ata! Ətiraf etməliyəm: fəlsəfə ilə məşğul olmaq və şeir yazmaq, körük basmaq, yaxud atəşi göylərdən almaq, pışikləri kresloya bağlayaraq küçələri dolaşmaqdan daha yaxşıdır. Odur ki, mənə çağırduğunuz zaman özümün eşşəkdən də axmaq olduğumu anladım. Amma, ustad, mən nə edə bilərəm? Axı yemək, içmək lazımdır! Ən gözəl İskəndəriyyə şeirləri belə mənə boş olduqda pendir parçasına nisbətən heç bir şeydir. Həm də çox ehtimal ki, mənim Flandriyalı Marqarita üçün gözəl bir toy şeri yazdığımı bilirsiniz. Şəhər idarəsi bu şerin gözəl olmadığını bəhanə edərək mənə bunun əvəzində heç bir şey vermədi. Sanki dörd ekü üçün Sofoklun tragediyasını yazmaq mümkün imiş. Beləliklə, mən sadəcə acından ölmək təhlükəsi qarşısında idim. Xoşbəxtlikdən təbiət mənə çox qüvvətli bir çənə vermişdir. Mən də öz çənəmə dedim: “Oyun göstər, qüvvətini bildir, özün–özünü dolandır, *ale te ipsam*”. Bir dəstə sərsəri ilə dost oldum, onlar mənə cürbəcür şeylər və fokuslar öyrətdilər. İndi mən hər gün dişlərimə bir parça çörək verirəm. Bu parça çörəyi də dişlərim qan–tərimlə qazanmışdır. Hər halda ətiraf edirəm ki, öz istedadımı çox fəna bir şəkildə tətbiq etməkdəyəm. Bunu da yaxşıca anlayıram ki, insan ömrü dişlərində kreslo saxlamaq və qaval çalmaqla keçirmək üçün yaranmamışdır. Lakin möhtərəm baş keşiş cənabları, məsələ yalnız ömrü keçirməkdə deyil, bəlkə ömrün davamı da lazımdır.

Klod dinnməz–söyləməz onun sözlərinə qulaq asırdı. Birdən onun dərin gözlərində ciddi bir ifadə göründü. Qrenquar qolbinin ən dərin guşasında birinin eşələndiyini hiss etdi.

Klod dedi:

– Pyer, bunların hamısı düzdür. Lakin mənə söyləyin görüm necə oldu ki, siz hal–hazırda bu rəqqasə qaraçı qızla bir məclisə düşmüşsünüz?

Qrenquar cavab verdi:

– Sədə bir şey. O mənim arvadımdır, mən də onun əriyəm. Keşişin qara gözləri alovlanaraq parıldıdı. Hirsle Qrenquarın qolundan yapışaraq bağırdı:

– Məlun, sən doğrudanmı bunu etdin? Sən doğrudanmı Allahı o dərəcədə unutdu ki, bu qadınla əlaqəyə girdin?

Qrenquar titrəyərək cavab verdi:

– Möhtərəm ruhani ata! And içirəm cənnətdə olan payıma, and içirəm sizə ki, əgər sizi narahat edən yalnız bu isə, mən heç bir zaman o qızı toxunmamışam.

– O halda sən nə boş-boş ər-arvadlıqdan danışırısan? – keşiş soruşdu.

Qrenquar mümkün dərəcədə qısa şəkildə, artıq oxucuların bildiyi Möcüzələr Sarayında baş verən toy və kasanın sınıması hadisəsini nəql etdi. Hər halda anlaşıldığına görə, indiyə qədər bu izdivac heç bir nəticə verməmişdi. Qaraçı qız elə ilk gündən başlayaraq hər dəfə zıfaf gəcəsindən çəkinirdi.

Qrenquar hekayəsini bitirdikdən sonra:

– Bu çox acı bir şeydir, – dedi, – lakin mənim bədbəxtliyim bundadır ki, mən bəkirəyə evlənmişəm.

Qrenquar hekayəni nəql etdikcə get-gedə sakit olan baş keşiş soruşdu:

– Siz bu sözlərlə nə demək istəyirsiniz?

Şair cavab verdi:

– Bunu izah etmək çox çətin məsələdir. Bilirsinizmi, bütün məsələ bir növ mövhumatdır. Mənim arvadım tapılmış, yaxud atılmış uşaq olmuşdur. Bunu mənə bizim aləmdə qaraçıları padşahı deyilən qoca bir təlxək söyləmişdir. Tapılmış və atılmış uşaq isə eyni şey deməkdir. Qızın boynunda bir talisman var. Bu talismanın sayəsində bu qızın öz ata-anasını günlərin bir günündə tapa biləcəyini söyləyirlər. Lakin bu qız öz bəkirəliyindən məhrum olsa, talisman öz qüvvəsini itirəcəkdir. Elə buradan da aydınca görünür ki, biz hər ikimiz olduqca pəhrizkar bir həyat sürürük.

Klodun üzü get-gedə açılırdı.

– Demək, Pyer, – dedi, – sizin zənninizcə bu qıza bu günə qədər kimsə toxunmamışdır?

– Cənab Klod, necə olub ki, bu cür mövhum fikir onun ağılına möhkəmcə batmışdır. Doğrudur, bu qədər böyük səfəltə içində yaşayan qaraçıların arasında pak və məsum qalmaq çətin məsələdir.

Lakin onun bu məsələdə üç müttəfiqi var: biri qaraçıları hersoqu, o biri qaraçıları dəstəsi, üçüncüsü isə xırdaça bir xəncər. Qaraçıları hersoqu onu öz himayəsi altına almış və ehtimal ki, gələcəkdə onu şəhərpərest bir abbata mənfəətlə sata biləcəyinə ümid bəsləyir. Qaraçıları dəstəsi isə ümumiyyətlə, ona müqəddəs bir şey kimi pərəstiş edir. Nəhayət, bu yaramaz qızın kiçiklik bir xəncəri var ki, şəhər hakimlərinin qadağan etməsinə baxmayaraq, onu hər zaman özüylə bərabər gəzdirir və gizli bir yerdə saxlayır. Onu qucaqlar-qucaqlamaz xəncərin dərhal öldürəcəyinə heç bir şübhə ola bilməz. Doğrusunu söyləyirəm, lap arı kimi bir şeydir.

Baş keşiş Qrenquarın bu izahatından kifayətlənməyərək ona suallar verməyə başladı. Qrenquarın cavablarından anladığına görə, Esmeralda olduqca lətif, gözəl və məhzun bir qız imiş; yalnız üzünü bəzən bürükdürməsi gözəlliyini bir qədər pozarmış; bu qız olduqca sadəvil və eyni zamanda ehtiraslı bir qız idi; o indiyə qədər kişi və qadın arasında olan fərqi nədən ibarət olduğunu belə bilmir; o yalnız gürultü, rəqs və təmiz havanı sevir; o, ayaqlarına gözə görünməyən qanadlar taxılmış arıya bənzər; o sanki fırtına içində uçur və dolayır. Bütün bu xasiyyətlərinə səbəb sürdüyü sərsəri həyatdır. Qrenquarın öyrəndiyinə görə, bu qız uşaq ikən Kataloniyanı, bütün İspaniyanı, Siciliya adasını dolayıb; hətta mənsub olduğu qaraçı dəstəsi onu Axay torpağındakı Əlcəzair padşahlığına da aparıb. Axay torpağı isə bir tərəfdən, Kiçik Albaniya ilə Yunanıstanla, o biri tərəfdən isə Siciliya dənizi ilə həmsərhəddir. İstanbulun yolu da buradadır. Qrenquarın söylədiyinə görə, qaraçıları yalnız bütün ağ ərəblərin baş hakimi olan Əlcəzair padşahının hökmünə tabe olurlar. Əsil həqiqət budur ki, Esmeralda uşaq ikən Macarıstan vasitəsilə Fransaya gəlmişdir. Gənc qız dolaşdığı ölkələrdən qərībā-qərībā dil və şivələrin qarışıqlarını, dilini şirənləşdirən olduqca qərībā sözlər və nəğmələr götürüb. Dilinin rəngarəngliyi yarı Paris, yarı Afrika dəbində olan paltarına bənzəyir. Dolaşdığı məhəllələrin əhalisi onun şənliyini, sevimli görünüşünü, diribəşliyi, nəğmələrini və rəqsini sevirdi. O, bütün şəhərdə yalnız iki adamın ona qarşı nifrət bəslədiyinə dərinlən inanır. Bu iki adamdan danışanda həmişə qorxu keçirir: bunlardan biri Qrev meydanındakı münzəvi qadındır. Bu murdar qadın nədənsə bütün qaraçıları qarşı nifrət bəsləyir və hər dəfə bu zavallı rəqqasə onun pəncərəsinin yanından keçərkən lenet yağdırmağa başlayır: ikincisi isə bir keşişdir ki, hər dəfə ona təsədüf

edərkən nəzərlərilə onu sancır və üroyinə vəlvələ salan sözlər söy-ləyir.

Son sözlər baş keşişi olduqca pərişan etmişdi. Lakin Qrenquar baş keşişin kefinin pozulmasına heç bir əhəmiyyət vermədi, çünki ilk dəfə qaraçı qıza rast gəldiyi axşamı, o axşam baş keşişin oynadığı rolu tamamilə unutmaq üçün qayğısız şairə iki ay bəs etmişdi.

Qrenquar sözüna davam edərkən dedi:

– Bu kiçik rəqqasə heç bir şeydən qorxmur. O heç vaxt fala bax-madığından qaraçı qızlara qarşı irəli sürülən cadugorlik ittihamı təh-lükəsindən uzaqdır. Qrenquar isə onun əri deyil, qardaşıdır. Həm də zavalı filosof ən nəhayət, öz taleyi ilə barışmış və böyük bir səbirlə platonik ər rolunu aparırdı. Hər halda onun sığınmağa bir yeri və yeməyə bir parça çörəyi vardı. Hər səhər sərsorilər yuvasından adə-tən, bu gənc qaraçı qızla bərabər çıxar, küçələri, meydanları dolaşa-raq, yoldan keçən camaatın və pəncərədən baxanların atdıqları xırda pulları toplardı. Hər axşam öz daxmalarına qayıdardılar; qız yatdığı daxmanın qapısını bağlar, Qrenquar isə onunla bərabər mömin yuxu-suyla uyuyardı. Onun izah etdiyinə görə, sürdüyü həyat olduqca xoş-dur və xəyalının zənginləşməsinə yardım edir. Bundan başqa insafla söyləmək lazımdır ki, bizim filosof həqiqətən bu qaraçı qıza aşiq olduğuna çox da əmin deyildi. O eyni dərəcədə qızın keçisini də sevirdi. Bu keçi sevimli, həlim, ağıllı, başadüşən, bir sözlə, çoxbil-miş keçiydi. Zətən, orta əsrlərdə öz müəllimini tonqala qədr aparən belə oxumşlara tez-tez təsadüf etmək olardı. Halbuki, qızıl dirmaqlı keçiciyin guya cadugorlik hesab olunan oyunları olduqca məsum şey-lər idi. Qrenquar bu oyunları müfəssəl surətdə və məmnuniyyətlə baş keşişə izah edirdi. Baş keşişin isə bunlarla maraqlandığı görü-nürdü. Ümumiyyətlə, söyləməlidir ki, keçidən tələb edilən oyun üçün qavali bu və ya başqa bir şəkildə tutmaq kifayət idi. Qaraçı qız keçini özü öyrətmişdi. Və bu səhədə onun o qədr böyük məharəti vardı ki, hərflərdən keçisinin Feb sözünü yazma bilməsi üçün yalnız ikinci ay kifayət etmişdi.

Keşiş dedi:

– Febmi? Nə üçün Feb?

– Səbəbini mən də bilmirəm! – Qrenquar cavab verdi. – Bəlkə də bu sözdə gizli və sirli bir mənə var. O bu sözü tək qaldığı anlarda daima pıçılıyla söyləyir.

Klod diqqətlə baxan gözlərini Qrenquarın üzündən ayırmayaraq sözüna davam etdi.

– Siz bu sözün ad olmadığına əminsiz?

– Kimin adı ola bilər? – şair soruşdu.

– Mən nə bilim? – keşiş cavab verdi.

– Ağılıma bir şey gəlir: bu qaraçılar qismən atəşpərəst olurlar və günəşə ibadət edirlər. Çox ehtimal ki, bu məsələ Feb sözünün nə mənada olduğunu bizə aydın izah edir.

– Yox, yox! Pyer, bu məsələ sizin üçün nə qədər aydınsa, mənim-çün bir o qədər qaranlıqdır.

– Mənimçün heç bir təfəvütü yoxdur. Qoy o nə qədər istəyir Febin adını söyləsin; mənə bu kifayət edərkən, Cali artıq onu sevdiyi qədər, mənə də sevir.

– Cali nə deməkdir?

– Onun keçisinin adıdır.

Baş keşiş çənasini əlinin üzünə dayadı, sanki dərindən düşüncəyə daldı. Bir dəqiqə sonra, birdən-birə üzünü sürətlə Qrenquara çevi-rərək soruşdu:

– Ona toxunmadığına and içirənsən, deyilmi?

– Kimə?.. Keçiyəmi?

– Yox, yox! Qadını söyləyirəm.

– Öz arvadımmı? And içirəm ki, toxunmamışam.

– Sən tez-tezi onunla yalnız qalırısan?

– Hər axşam bir yerdəyik. Hər halda bir saat bir yerdə qalırıq.

Klod qaslarını çətararaq dedi:

– Aha!.. Siz bu bir saat içində dua oxumaqları məşğul olursu-nuz?

– Sizi əmin edirəm ki, mən bu vaxtın ərzində bir çox dualar oxuya bilərəm. O isə mənə toyuğun kilsəyə verdiyi əhəmiyyət qədər baş qoşar.

Baş keşiş həyəcanla təkrar etdi:

– Ananın botnına and iç ki, sən o qıza zərər qədər belə toxun-mamışsan.

– Mən yalnız anama deyil, hətta atamın başına belə and içirəm ki, ona toxunmamışam.

– İndi isə hörmətli ruhani atam, icazə verin sizə bir sual verim.

– Söyləyin!

– Bütün bunların sizə nə dəxli var?

Baş keşişin solğun üzü gənc qız yanaqları kimi qıpqırmızı qızardı. O, bir qədər susdu, sonra kefi pozulmuş kimi cavab verdi:

– Mənə qulaq asın, Pyer Qrenquar. Mənə məlumdur ki, siz hələ kilsədən rədd edilməmişsiniz. Mən sizin halınıza yəni, sizə yaxşıq etmək niyyətindəyəm. Halbuki, bu qaraçı qızla ən kiçik bir əlaqəyə girişmək belə sizi iblisin qulu edə bilər. Siz gözəl bilirsiniz ki, ruh hər zaman bədənin sayəsində möhv olur. Əgər siz bu qadına toxunsanız, başınızda böyük həlakət gələcəkdir.

Qrenquar qulağının ardını qaşıyaraq:

– Mən bir dəfə təcrübə etdim... – dedim. – O bizim toy etdiyimiz gün idi... Lakin o zaman əlim yandı.

Keşiş dedi:

– Pyer, siz buna necə cəsarət edə bildiniz? – Keşişin üzünə qaranlıq çökdü.

Şair gülümsəyərək sözüünə davam etdi:

– İkinci dəfə isə, mən yatağıma uzanmadan əvvəl qapının dəliyiindən içəriyə baxdım və orada tək bir köynəyin içində, incə və çılpacaq yağıyla çarpayını cımlıdan ən gözəl qadını gördüm.

Baş keşiş Klod, Qrenquara qəzəblə baxaraq bağırdı:

– Rədd ol cəhənnəmə!

Klod heyrlənməmiş Qrenquarı itələyərək iri addımlarla kilsənin qaranlıq qübbəsi altında yox oldu.

III

ZƏNGLƏR

Zavallı Kvazimodo qətlgaha bağlandıqı gündən sonra Paris Notr-Dam kilsəsinin yaxınlığında yaşayanların onun artıq əvvəlki həvəslə zəng çalmadığını gördülər. Əvvəllər o, zəngləri böyük bir həvəslə çalar, zənglərin uzun müddət səslənməsinə yol verər, səhər saatlarından axşam ibadətində qədər uzanan böyük melodiyalar yaradar, ibadət əsnasında böyük zəngi var qüvvəsilə hərəkətə gətirər, nişanlanma, yaxud adqoyma günlərində kiçik zənglərin hərəkətlərindən böyük nəğmələr və qammalar yaradardı. Bu qammalar müxtəlif və zəngin səslərdən ibarət bəzək kimi havada uçub, dolaşardı. Qədim kilsənin

üzərində səhərdən axşama qədər zənglər guruldardı; burada hər zaman bu mis dodaqlarla yorulmadan nəğmə oxuyan bir varlıqın ruhunu hiss etmək olurdu. Lakin artıq bu ruh harasa qaçmışdı; artıq kilsə məyus görünürdü, artıq kilsə əsasən sükut içində yaşayırdı. Bayram və dəfn günlərində zənglər soyuq və quru səslə, kilsə nizamnaməsinin tələb etdiyi kimi, çalırdı. Artıq bu zənglərdə heç bir şey hiss olunmurdu. Kilsənin daxilində ibadətə müşayiət edən orqan səslərilə bayırdakı zənglərin səslərindən ibarət iqiqat gurultudan yalnız orqan səsləri qalmışdı. Zəng qülləsinin öz bəstəkarından məhrum olduğunu zənn etmək olardı. Bununla belə, Kvazimodo yenə də zəngçilən vəzifəsində qalırdı. Görəsən, ona nə olmuşdu? Onun qəlbini hələ də gomirən qətlgahın təsiri idimi? Yoxsa onun ruhunda yenə colladın təziyanələri eşidilirdi? Onun çəkdiyi cəza qəlbindəki yeganə sevgini – zəng məhəbbətini susdurmuşdu? Yoxsa onun sevgilisi Məryəm adlı böyük zəngin rəqibi vardı? Yoxsa gözəl Məryəm zəngçilən üçün daha əziz və gözəl olan başqa bir şey görə on dörd kiçik qardaşı ilə bərabər unudulmuşdu?

İş belə gətirdi ki, 1482-ci ilin 25 martı çərşənbə axşamına düşmüşdü. O gün hava o qədər təmiz və aydın idi ki, Kvazimodonun qəlbində yenə zənglərə qarşı əski məhəbbəti baş qaldırmışdı. Kilsə xadimi dori ilə örtülmüş, qızıl suyuna çəkilmiş dəmir mixəli və olduqca ustalıqla düzəldilmiş yonma bəzəkli baş qapıları taybatay açarkən Kvazimodo da şimal zəng qülləsinə qalxmışdı.

Kvazimodo zəng qülləsinin üst tərəfinə çıxdıqdan sonra bir müddət buradakı altı zəngə baxaraq başını məyus-məyus yırğaladı. Sanki onunla bu zənglər arasında əmələ gəlmiş yadıqla görə qüvvələri vardı. Lakin zəngləri hərəkətə gətirər-gətməz, bu zəng salxımlarının əlində müti bir alət olduğunu yenidən hiss edər-etməz, budaqdan-budağa sıçrayan quş kimi səs pillələrilə gah yuxarı qalxan, gah da aşağı enən bu zəngli və həyəcanlı oktavını görər-görməz (o bu səsləri yalnız görə bilirdi, çünki eşitməyə qadir deyildi), qılcıqlı saçan simlərini titrədirək strettə, trel və arpecio ifa edən bu iblis çalmağa başlar-başlamaz Kvazimodo qulaqlarının kar olmasına baxmayaraq, yenə özünü məsud hiss etdi, bütün dərclərini unuttu və coşqun çay kimi qəlbinə dolan sevinc üzünə sirayət etdi. Kvazimodo o yan-bu yana dolaşaraq əl çalır, bir kəndirdən, o biri kəndirə sarı qaçır, xoru idarə edən dirijor kimi öz səsi və hərəkətlərilə altı müğənniyə ruh və can verirdi.

TALE

– Haydı, haydı, Qabriel, – deyirdi, – haydı daha ucadan! Tənbəl olma! Tibaldo, meydanı susdur! Geriyə qalma! Haydı, tez ol, tez ol! Vay səni, tənbəl, sən paslanmısan yoxsa, sənə nə olmuşdur? Bax, indi çox yaxşıdır! Tez olun, tez olun! Sürotla hərəkət edin! Məni susdurduğunuz kimi, qulaqlarımı kar etdiyiniz kimi onların da qulaqlarını kar edin. Çox gözəl, Tibaldo, çox gözəl! – Vay səni, Gilyom, heç utanmırsan? Sən hamıdan böyüksən, amma Panye hamıdan bala-cadır, halbuki Panye sənədən daha yaxşı işləyir, onun səsi səninkindən gurultuludur. Vay, vay, vay! Heç utanmırsanmı! Yaxşı, yaxşı, Qabriel! Daha şiddətlə çal! Daha şiddətlə çal!.. Ey! Ey siz, sərcələr, yuxarıda gizlənmisiniz, niyə səsinizi kəsmisiniz? Səsinizi heç eşitmək mümkün deyil! Siz yalnız ağzınızı ayırırsınız, özünüzlə elə göstərsiniz ki, guya oxuyursunuz, halbuki, susursunuz! Haydı, tez olun! Bu gün vəhy günüdür. Həm də görürsünüz, günəş nə gözəldir?! Həqiqi bir gurultu salmalısınız. Zavallı Gilyom! Vay səni, şişman dostum, sən lap yorulmusan ki...

Kvazimodo bu sözlərlə öz zənglərini hərəkətə gətirirdi. Altı zəng bir-birilə bəhsə girərək yarışır, zıncırovlarla bəzənmiş İspaniya qatırları kimi sağrıların günəşdə parladır və ara-sıra bağıran sarbanın təkidlə yüyürdürlər.

Birdən Kvazimodo zəng qülləsinin damındakı aspid kirəmitlərin üstündən meydançaya baxdıqda meydanın ortasında qəribə paltarlı gənc bir qızın dayandığını gördü. Bu qız meydana bir xalı sərmiş və ağ keçisini onun üzərinə çıxarmışdı. Qızla keçinin ətrafında camaat toplaşmağa başlamışdı. Bu tamaşa birdən-birə onun fikrini dəyişdi, soyuq hava cərəyanı qaynayan qatranı sorulotdiyi kimi, onun da musiqi həyəcanını soyutdu. O, artıq zəngləri çalmırdı; arxasını zənglərə doğru çevirərək, şifer siporin arxasında çömbəldi və artıq bir dəfə baş keşişi də heyrotlandırdığı heyran, xəyal, dalgın, mehriban və aşiqanə nəzərlərlə gənc qıza baxmağa başladı. Unutduğu zənglər birdən-birə susdu. Sərraflar körpüsündə dayanıb Kvazimodonun saldıq gurultudan nəşə alan zəng həvəskarları bundan heç də məmnun qalmadılar. Onlar sümük göstərilərək əvəzində dəş verilən it kimi təəcüblü və narazı halda buradan uzaqlaşdılar.

Yenə həmin mart ayının gözəl günlərindən biri idi. Mart ayının 29-u, şənbə günü, müqəddəs Yevstafiya günü idi. Bizim gənc dostumuz Jan-Frollo de Mülən paltarını geyinəndə birdən cibindəki kisədən metal cingiltisi eşidildiyini anladı.

Kisəni şalvarının cibindən çıxararaq:

– Zavallı kisəm! – dedi. – Bu necə ola bilər! Doğrudanmı bir qəpik pulum belə yoxdur? Zavallı kisa! Səni aşiq oyunu, pivə kasaları və Venera boşaltdı! Sən nə qədər boş, qırıq və yaramazsan! Sən qoca qaranın döşlərinə bənzəyirsən! Sizdən soruşuram, cənab Siseron və cənab Seneka! Sizin əsərləriniz odur, baxın, cildləri özəlmiş və qabarmış halda pəncərənin önünə atılmışdır, sizdən soruşuram, bəs onda bildiklərim mənim nəyimə görəkdir! Mən xəzinə məmurundan, yaxud Sərraflar körpüsündəki yəhudilərdən də yaxşı bilərəm ki, üzərində xaç nişanı olan qızıl pulun qiyməti 35 unsiyadır, hər bir unsiya da 25 su və 8 qəpikdir. Üzərində aypara nişanı olan qızıl pulun qiyməti 36 unsiyadır və hər bir unsiya 26 su və 6 Paris quruşudur. Lakin aşiq oyununa qoymağa bir mis quruşum olmadığı halda bütün bunlar mənim nəyimə görəkdir! Ey böyük konsul Siseron, bu elə böyük bir bədbəxtlikdir ki, bunun altından müfəssəl mülahizələrlə, hər cür “quemadmodum” və “verum enim vero” sözlərlə çıxa bilməzsən.

Jan pərişan və məyus halda paltarını geyindi. Çəkməsini düymələyəndə ağına bir fikir gəldi; lakin bu fikirdən özünü çəkindirməyə çalışdı; ancaq bu fikir yenə onu yormağa və incitməyə başladı. Jan jiletini torsinə geymişdi, bu isə onun daxilində böyük bir mübarizə gətirdiyini açıq-aydın göstərirdi. Nəhayət, papağını döşəmənin üzərinə çırparaq bağdı:

– Daha pis! Qoy, olan olsun! Qardaşımın yanına getməliyəm! Söyüş və təhqir eşitsəm də, hər halda bir qədər pul öldə edə bilərəm!

Jan sürtükünü tez-tələsik geydi, papağını döşəmənin üzərindən götürdü və olduqca ümidssiz halda otaqdan bayıra çıxdı.

O, Laqarp küçəsilə Köhnə şəhərə doğru yola düşdü. Güşet küçəsindən keçərkən burnuna şişə qızaran ətin ləzzətli qoxusu gəldi. Jan bu böyük ictimai mətbəxə məhəbbətlə baxdı; bu mətbəx vaxtilə Fransisko rahibi Kalatayironun aşağıdakı patetik sözlərinə səbəb

olmuşdu: "Həqiqətən, bu aşxanaların tayı-bərabəri yoxdur!" – Lakin Janın yemək üçün pulu yox idi, odur ki, ah çəkərək Şatle qapılarına doğru addımladı. Şatle qapıları ikiqatlı iri qüllədən ibarət idi və bu qüllə Qədim şəhərin giriş qapısını mühafizə edirdi. Burada istehza üçün Perine Leqlərin heykəli qoyulmuşdu. Həmin Perine Leqlər vaxtilə VI Karl zamanında Parisi ingilislərə təslim etmişdi. Odur ki, onun heykəlini həminin təhqir edə bilməsi üçün Laqarp və Büsi küçələrinin tininə qoymuşdular. Üç əsr idi ki, buradan keçənlər həmin heykələ daş və palçıq atırdılar. Bu artıq adət halını almışdı. Buna baxmayaraq, Jan heykəlin yanından keçərkən daş götürüb atmaq zəhmətinə qatılanmadı.

Jan de Molendino Kiçik körpünü və müqəddəs Cenevəv küçəsinə keçdikdən sonra Notr-Dam kilsəsinin yanına çatdı. Burada yenə fikrə gedərək Leqrinin heykəlinin yanında gözişməyə başladı.

– Hər halda, söyüşdən vaz keçmək mümkün olmayacaq, halbuki pul verəcəyi də böyük şübhə altındadır, – iztirabla təkrar etdi.

Jan kilsədən çıxan xidmətçilərdən birini dayandıraraq baş keşişin harada olduğunu soruşdu.

Kilsə xadimi cavab verdi:

– Yanılmıramsa, o zəng qülləsindəki hücrəsinə getdi. Ancaq siz kralın, papanın, yaxud bunabənzər adamların adından gəlməmişinizə, ona mane olmadığınızı heç də məsləhət görmürəm.

Jan sevincindən ol çalmağa başlayaraq bağırdı:

– Nə yaxşı oldu! Qardaşımın cadugorliklə məşğul olduğu daxmanı görmək üçün nə gözəl bir təsadüf!

Bu fikrin təsiri altında qəti addımlarla qara boyalı kiçik qapıdan keçib zəng qülləsinin üst qatına çıxan müqəddəs Jil pilləkəni ilə yuxarı qalxmağa başladı.

Yolda öz-özünə düşündürdü:

– Nəhayət, mən bu daxmanı görəcəyəm! And içirəm həzrət Moryəmə ki, qardaşımın hamidan var qüvvəsilə gizlədiyi bu hücrə olduqca maraqlı şeydir. Bu fəlsəfə daşı məni adi çay daşı qədər maraqlandırmır. Odur ki, onun sobasının üzərində böyük bir fəlsəfə daşı görməkənsə, yağlı qağınacaq tapsaydım, daha məmnun olardım.

Jan sütunlu qalereyaya çıxdıqdan sonra nəfəsini dirdi və sonu olmayan bu pilləkənə lənətlər yağdırmağa başladı; sonra Şimal qülləsindəki dar qapıdan içəriyə daxil olub yenə yuxarı qalxmağa başladı. Zənglərin asıldığı meydanın yanından keçdikdən sonra yan tərəfdə,

alçaq bir qübbənin altında qalan dəmir qəfəslə və ağır qıfıllı alçaq bir qapı gördü. Bu qapını tapmaq istəyənlər qapının qara boyası üzərində ağ hərflərlə cızılmış aşağıdakı yazı ilə onu asanca tanıya bilərlər: "Mən Koralini sevirəm. 1823. İmza etdi: Ejen". "İmza etdi" sözü mətnin içində yazılmışdır.

Jan:

– Of! – dedi. – Çox ehtimal ki, o buradadır!

Açar qılın üstündə idi və qapı içəridən bağlanmışdı. Jan yavaşca qapını açıb başını içəriyə soxdu.

Şübhəsiz, hörmətli oxucu rəssamlığın Şekspiri olan Rembrandtın gözəl və lətif əsərlərini bir qədər tanıyır. Onun bir çox ecəzakı lövhələri arasında doktor Faustun təsvir edən ən gözəl bir rəsmi var; bu rəsm həqiqətən insani həyrətə salır. Gözləri qamaşdıran bir rəsmdə qaranlıq hücrənin ortasında bir masa təsvir edilib. Masanın üzərində müxtəlif qeyri-adi şeylər var: skelet başları, qlobuslar, distillə cihazı, kompaslar, heroqliflər, perqamentlər. Masanın qarşısında uzun bürüncəkli xəz papağı gözünün üstünə basmış bir alim oturub. Onun vücudunu yarıya qədər qaldıraraq və yumruğunu masanın üzərinə dayayaraq böyük maraq və dəhşətlə qaranlıq boşluqda parlayan günəş şüaları kimi otağın dal tərəfində, divarda parlayan bir növ elmi sehr hərflərindən ibarət olan işıqlı bir dairəni seyr edir. Bu kabbaltik günəş parlayaraq sanki öz sirli parlıltı ilə yarımqaranlıq otağı doldurur. Bu lövhə eyni zamanda həm gözəl, həm də dəhşətlidir.

Jan yarıaçıq qapıdan başını içəriyə soxmağa cəsarət etdikdə onun gözləri qarşısında Faustun hücrəsinə bənzər bir mənərə canlandı. O da qarşısında xəfficə işıqlanmış qaranlıq bir otaq gördü. Burada da böyük bir masa, böyük bir kreslo, kompaslar, şüşələr, tavandan asılmış heyvan skeletləri vardı; döşəmənin üzərində qlobus, içində cücülər və qərribə otlar olan şüşələr, ölü başları, bir-birinin üzərinə atılmış və vərəqlərinin kənarları əzilmiş və çirilmiş qalın əlyazmalar vardı. Bir sözlə, burada o zamankı elmə aid hər cür "zir-zibil" görmək olardı; bunlar hamısı toz və hörmçək toru ilə qapanmışdı; burada yalnız parlaq hərflərdən ibarət dairə və qartal günəşə baxan kimi heyranlıqla əlovlu bir kabusu seyr edən həmin alim yox idi.

Lakin hücrə boş deyildi. Böyük kreslodə masaya doğru əyilmiş vəziyyətdə bir adam oturmuşdu. Bu adam arxasını Jana doğru çevirdiyindən yalnız çiyinləri və boynu görünürdü; lakin Jan təbiətin qırx-dığı bu dazbaşı dərhal tanıdı.

Deməli, Jan öz qardaşını tanıyırdı. Lakin qapı o qədər yavaş açılmışdı ki, Klod qardaşının hücrəyə girdiyini eşitməmişdi. Hər şeyə marağ göstərən toləbə fürsətdən istifadə edib bir neçə dəqiqə otağa göz gözdirdi. Otaqda yenica gördüyü böyük soba divanın sol tərəfində, pəncərənin tam altında idi. Pəncərədən içəriyə düşən işığın qaranlıq otaqda yaratdığı fonda krujeva pərdəsinə bonzeyon girdə hörümçək toru vardı. Torun ortasında isə, bir hörümçək hərəkətsiz oturmuşdu. Ocağın üzərində bir-birinə qarışmış fantastik şüşələr, müxtəlif qablar, retortalar, kolbalar vardı. Jan burada tava görmədiyi üçün ah çəkdi. "Ammma qardaşımın qiyamət mətbəxi varmı", – düşündü.

Ocaq yanırdı, hətta demək olardı ki, bu çoxdan bəri qalanmamışdı. Jan kimyagorlik alətləri arasında, şüşədən hazırlanmış bir maska gördü. Bu maskanı çox ehtimal ki, baş keşik qorxulu bir tərkib hazırlayarkən özünü oddan mühafizə etmək üçün üzünə taxırdı. Şüşə maska toz basmış və unudulmuş halda otağın bir küncünə atılmışdı. Onun yaxınlığında eyni şəkildə toz basmış bir körtük vardı, körtüyün üzərində latın hərfləri ilə yazılmış aşağıdakı yazını oxumaq olardı: "Spira, Spera – Nəfəs al, ümid et".

Kimyagorlər arasında olan dəbə görə divarlar bir çox başqa yazılarla doldurulmuşdu; bu yazılardan bəziləri mürekkəblə yazılmış, bəziləri isə divarın üzərində cızılmışdı. Burada həm Qotik, həm yəhudi, həm yunan, həm də latın yazılarına təsadüf etmək olardı. Bunlar nizamsız şəkildə bir-birinə qarışmış və bir-birinin üzərinə atılmış, ağac budaqları kimi bir-birinə dolamışdı. Burada müxtəlif fəlsəfolərdən, hikmətlərdən, müxtəlif sayıqlamalardan ibarət qoribə bir xəlitə vardı. Bəzən bu yazılar demir nizələrin üzərində ucalan bayraq kimi gözə çarpır və qabarırdı. Bu cür yazılar əsasən qısa yunan, yaxud latın şifrlərindən ibarət idi. Orta əsrlərdə bu şifrləri çox gözəl izah edə bilirdilər. *Unde? Inde? – Homo homini monstrum.* – *Astra, castra, nomen, numen.* – *Μέγα βιβλίον, μέγα χαρὸν.* – *Sapere aude.* – *Flat, ubi vult, se sairo*¹. Bəzən çox ehtimal ki, heç bir mənası olmayan ayrı-ayrı sözlərdə təsadüf etmək olardı. Məsələn: *Αναρχωρεῖται* (taleyin puç edilməsi), kim bilir, bəlkə də bu sözə monastir daxilindəki həyata acı bir işarə vardı. Başqa bir yerdə yeno

sadə dini qaydaya təsadüf etmək olardı. Bu da düzgün hekkzametr şəklində ifadə edilmişdi. Məsələn: "*Coelestium dominum, terrestium icito domuum*". Ara-sıra bəzi Şərq yazılarına da təsadüf edilirdi. Lakin Jan yunan dilini çox da mükəmməl bilmədiyindən bunları oxuya bilmədi; bütün bu yazılar ulduz, insan, heyvan və üçbucaq şəkilləri ilə bəzənmişdi. Hücrənin divarı meymunun mürekkəbə batmış qələmlə cizmə-qara etdiyi kağız parçasına bənzəyirdi.

Ümumiyyətlə, otaq nizamsız və daima boş olan bir otağa bənzəyirdi; təcrübə qablarının bərhad vəziyyətdə olduğu otaq sahibinin uzun müddətdən bəri öz məşğələlərindən uzaqlaşdırıldığını göstərirdi.

Otağın sahibi üzərində müxtəlif qoribə rəsmlər çəkilmiş böyük bir əlyazma üzərinə oylorək sanki dərin fikrə getmişdi. Hər halda Jan oyaqkən yuxu görə bu adamın böyük dalgınlıqla söylədiyi aşağıdakı sözləri eşitdikdə bu qərarə gəldi:

– Bəli, Manu belə deyir, Zərdüşt də bu fikirdədir: Günəş oddan, Ay isə Günəşdən işıq alır. Od – kainatın ruhudur, odun itibadətə atmaları daimi cərəyanlar şəklində bütün dünyaya yayılır, bu cərəyanlar fəzada bir-birinə təsadüf edərək işıq əmələ gətirir; onlar yer üzərində bir-birinə təsadüf etdikləri yerdə qızıl əmələ gətirir. – Işıq və qızıl eyni şeydir; istər işıq, istərsə də qızıl odun konkret formalarıdır; bunların arasında yalnız bir fərq var: bu fərq də görünən və duyulan şeylə, maye və bərk cisimlər arasında olan fərqdır. Lakin bu da eyni cisimlərdən ibarətdir. Burada da su buxarı ilə buz arasında olan fərq vardır. Yalnız bu qədr! – Bu, boş bir xəyal deyil, bu – təbiətin ümumi qanunudur. – Lakin təbiətin ümumi qanununu necə öyrənmək olar? – Mənim əlimə düşən bu işıq belə qızıldır. Müəyyən bir qanunla saçılan və yayılan atomlardır, yalnız bunları başqa bir qanun əsasında qatılaşdırmaq lazımdır! – Lakin buna hansı vasitəylə müvəffiq olmaq mümkündür? – Bozi alimlər günəş ziyasını torpağın içinə basdırırdılar. İbn Rüşdi, – bəli, bəli, İbn Rüşdi günəş ziyalarından birini böyük Kordova məscidində Quranın olduğu sol sütunun altında basdırırmışdı; lakin iş burasındadır ki, təcrübənin müvəffəqiyyətsizliyi olub-olmadığını öyrənmək üçün bu yeri yalnız səkkiz min il sonra qazıb açmaq lazımdır!

Jan öz-özünə dedi:

– Vay soni, şeytan! Bu qızıllı çox gözləmək lazım gələcək. Baş keşik dalgın-dalgın sözüünə davam edərək:

¹ Haradan? Oradanmı? – İnsan, insan üçün heyvandır. Ulduzlar, cadırgah, ad, ilahiyat. – Böyük kitab, böyük qanun. – İdrak etməkdə cəsarət ol. – İstədiyi yerdə üzür.

– Bəzi alimlər də deyirdilər ki, bu təcrübəni Sirius ziyası ilə etmək lazımdır – dedi. – Lakin məsələ burasındadır ki, bu planetin ziyası başqa ulduzlarla birlikdə Yer kürəsinə çatmadan əvvəl bir-birinə qarışdığı üçün onu öldürmək çox çətin bir işdir. – Nəhayət, Flamel bu fikirdədir ki, bu təcrübəni adı odla etmək daha asandır. – Flamel! Bu adın özündə belə bir qəzavü-qəder və qismət var. Flamma!¹ – Bəli, bəli, bütün qüvvət əloddadır! – Almaz kömürdə, qızıl isə atəsdədir! Lakin bunları oradan nə cür çıxarmalı? – Majistri deyir ki, əsrar və cadu qüvvəsinə malik olan bəzi qadın adları var. Təcrübə əsnasında bu adlar çəkilsə, müvəffəqiyyət qazanıla bilər. – Baxaq görək, bu barədə Manu nə deyir: “Qadınların hörmət qazandığı yerlərdə allahlar məmnun qalır; qadınların nifrət qazandıqları yerlərdə, allahlara ibadət etmək və yalvarmaq əbəsdır! Qadınların dodaqları hər zaman pak və təmiz olur; bu – axar su kimi bir şeydir, bu – Günəşin ziyasıdır. – Qadın adı ahəngdar olmalıdır, bu ad insanı oxşamalı, ruhu həyəcanə gətirməlidir. Qadınların adı uzun samitlərlə bitməli və xeyir-dua sözlərinə bənzəməlidir”. – Bəli, bu müdrik haqlıdır. Doğrudan da Mariya, Sofiya, Esmeral... – lənətlər olsun! Yenə bu fikir!..

Klod kitabı bərkədən ördü və uzaqlaşmaq istəməyən bir fikri özündən qovmaq istəyirmiş kimi alını uovuşdur. Sonra masanın üzərindən, bir mixçə və kiçik bir çəki götürdü. Çəkicin dəstəsi üzərində qoribə cadu işarələri vardı.

Acı-ası gülərək:

– Son zamanlar mən heç bir təcrübədə uğur qazana bilmirəm – dedi. – Məndən uzaqlaşmaq istəməyən bir fikir beynimə yerləşib onu dəşir. Mən fitilsiz və yağısız yanan çıraq sahibi Kassiodorun sirini belə tapa bilmirəm. Halbuki, bu bəlkə də çox sadə bir şeydir.

– Belə! Yəni bu qədər sadə şeydir! – Jan öz-özünə donquldandı. Baş keşiş sözüne davam edərkən dedi:

– Beləliklə, insanı mənasız dəli şəklinə salmaq üçün rəzil bir fikir kafidir. Ah, Nikolay Flamel bir dəqiqə belə öz böyük məqsədindən uzaqlaşdırmağa müvəffəq ola bilməyən Klavdiya Pernel burada olsaydı, mənə necə də güldürdi! Necə! Zexiyelin möcüzələr göstərən çəkici mənim əlimdədir! Bu məşhur ravvin öz hücrəsində öyləşib çəkicini mixçaya vurduğu zaman ölümə məhkum etdiyi düşməni minlərcə mil uzaqda olsa da, bir dırək yərə girirdi. Bir dəfə

Fransa kralı axşamüstü bu cadugərin qapısını lüzumsuz yərə döydüyü üçün Parisdə səkidə dızədək yərə batmışdı. Bu hadisə üç əsr bundan əvvəl baş vermişdir. – Heyhat! Bu saat həmin çəki və həmin mixçə mənim əlimdədir, lakin bu alətlər demirçinin əlinəki məşə qəder qorxulu deyil. Bütün məsələ yalnız bundadır ki, Zexiel çəkicini mixçaya vurduğu zaman söylədiyi həmin tilsimli söz kəşf edilmişdir.

Jan öz-özünə düşündü: “Boş sözlərdir!”

– Çox gözəl, bir dəfə də təcrübə edək! Əgər təcrübə müvəffəqiyyətlə olsa, mixçanın başında göyümlük qığılcım parlayacaqdır. – Emen-gətan! – Yox, bu deyil. Sigeyani, Sigeyani! Qoy bu mixçə Feb adını daşıyan hər bir kəsin məzarını qazsın. Ah, lənətlər olsun! Yenə eyni fikir, daima eyni fikir!

Çəkici hiddətlə kənara fırlatdı, sonra başını masanın üzərinə qoydu. Kreslonun arxası hündür olduğundan Jan onun üzünü görmürdü. O, bir neçə dəqiqə yalnız Klodun kitab üzərində əsəbi bir halda sıxılmış yumruğunu gördü. Birdən Klod ayağa durdu, kompası götürdü və divara böyük hərflərlə yunanca bir söz yazdı: ΑΥΡΟΧΗ!

Jan öz-özünə dedi:

– Qardaşım ağılı itirib, latınca “Fatum” sözünü yazmaq daha asan olardı, axı hamının yunanca bilməsi vacib deyil.

Baş keşiş yenə kreslosuna əyləşdi və qızdırılmış xəstə kimi başını iki əli arasına aldı. Jan heyrtlə qardaşına baxırdı. Quşcuğaz kimi qayğısız olan, daima öz arzularının və meyillərinin əsir olan, müdhiş ehtirasların nə olduğunu bilməyən bu təbiət yavrusu başı bambaşqa əyləncələrlə məşğul olduğundan insan ehtiraslarının dalgalanaraq necə şiddətlə aşib-daşdığını, çıxış yolu tapmayanda özünü ürayə çırpıldığını, içəridən çılgın hiçqırıqlarla və dilsiz həyəcanlarla partladığını, səddi qoparıncaya qədər, öz coşqun dalgalarını yeni bir məcraya salıncaya qədər böyük fırtınalar qopara biləcəyini təəvvürünə belə gətirə bilmirdi. Klod Frollonun soyuq və ciddi qılağı Janı hər zaman aldadardı, arsız məktəbliyi qar örtülü Etnanın altında qaynar, qızğın lavanı olduğunu ağına belə gətirə bilməzdi.

Bütün bu gördüklərini birdən-birə anlayıb-anlamadığı bizi məlum deyil, yalnız bunu bilirik ki, yüngül fikrli gənc olmasına baxmayaraq, görməyə haqqı olmadığı bir şeyi gördüyünü, böyük qardaşının qəlbindəki ən dərin və ən intim yərə baxdığını və bunu Kloddan gizlətmək

¹ Alov

¹ Tələ

lazım gəldiyini anlamışdı. Baş keşişin əvvəlki hərəkətsizliyi yenidən təkrarlanan kimi yavaşca bir neçə addım qapıdan uzaqlaşdı və pilləkəni yenidən çıxmış kimi ayaqlarını tappıldatmağa başladı.

Baş keşiş hücrənin dərin bir küncündən bağırdı:

– Buyurun! Mən sizi çoxdan gözləyirəm. Qəsdən qapını örtməmişdim. İçəriyə buyurun, cənab Jak!

Jan cəsarətlə içəriyə daxil oldu. Bu ziyarətdən heç də məmnun qalmayan baş keşiş kreslodan sıçrayaraq bağırdı:

– Bu sizsiniz, Jan?..

– Bəli, – dillə və şən məktəbli cavab verdi, – Jak olmasın, Jan olsun, nə fərq var, hər ikisi “J” ilə başlayır...

Klodun üzünü yenidən sərtləşdi:

– Bura niyə gəlmisiniz? – o soruşdu.

Jan özünü utancaq, zavallı və ədəbli göstərməyə çalışaraq papagını əlində olduqca məsum tərzdə fırlaya-fırlaya:

– Qardaşım, – cavab verdi, – gəldim ki, sizdən bir neçə...

– Nə istəyirsən?!

– Bir neçə məsləhət lazımdır, böyük ehtiyacım var.

Jan: “Bir az da pul, buna olan ehtiyacım daha çoxdur” – sözlərini deməyə cürət etmədi. – Cümlənin son hissəsi boğazında qaldı.

Baş keşiş ciddi tərzdə:

– Müsə, – dedi, – mən sizdən çox narazıyam.

Tələbə dərin bir ah çəkərək qorxa-qorxa soruşdu:

– Təəssüf?

Klod kreslosunu ona doğru çevirdi və Janın üzünə diqqətlə baxaraq sözü davam etdi:

– Sizi görməyimə çox şadam.

Bu müqəddimə yaxşı heç nə vəd etmədi. Jan möhkəm danlanacağı hiss edirdi.

– Jan, sizin haqqınızda hər gün şikayətlər gəlir, keçən gün gənc vikont de Ramonşanı ağaclarla döymüsünüz. Bu dava-dalaş nədir?

– Boş bir şeydir! – Jan cavab verdi. Bu yaramaz dəliqanlı atını elə yerlə çapırdı ki, üzorimizə pəlçiq sıçratmaqla öylənirdi.

Baş keşiş sözü davam etdi:

– Bəs, Maye Farjelin paltarını nə üçün cırıq-cırıq etmişiniz?

– Eh, bu barədə heç danışmağa dəyməz! O, lap cır-cındır içindəydi! Tamamilə boş şeydir!

– Şikayətdə “cır-cındır” deyil, “paltar” yazılmışdır, son ki latın dilini bilirsiniz?

Jan bir söz söyləmədi.

Klod başını yırğalayaraq sözü davam etdi:

– Bəli, indi tələbələr dərslərini belə oxuyurlar! Az-maz latınca bilirlər. Suriya dilini heç anlamırlar. Yunan dilinə isə əhəmiyyət vermirlər. Ən savadlıları belə yunan sözü təsadüf etdikdə: “Bu yunan-cadır, oxumağa dəyməz” – deyərək üzərindən keçirlər.

Tələbə cəsarətlə Klodun üzünə baxaraq dedi:

– Qardaşım! Divarda yazılmış həmin yunan sözünün mənasını fransızca sizin üçün izah etməmi istəyirsiniz?

– Hansı söz?

– Ανερχη.

Baş keşişin yanaqları xəlif tüstü kimi yüngülca qızardı. Bu tüstü vulkanın içəridən fəaliyyətə başladığını göstərirdi.

Amma Jan bunu görmüşdü.

Böyük qardaş çətinliklə soruşdu:

– Çox yaxşı, Jan, söylə görüm, bu sözün mənası nədir?

– Tale, – o dedi.

Klodun rəngi qadı, tələbə isə qayğısızcasına sözü davam etdi:

– Bu sözün altında eyni xətt ilə cızılmış Ανερχετα, söz isə “eyib” deməkdir. Görürsünüzmü, mən yunancanı çox yaxşı bilərəm.

Baş keşiş susurdu. Yunan dili dərsi onu dərin düşüncələrə daldırdı.

Ərköyün böyüdülmüş uşaq hiyləgərliyinə malik Jan xahişini dilə gətirmək üçün fürsət düşdüyünü anladı, odur ki, olduqca mülayim səslə dedi:

– Sevimli qardaşım, yəni siz mənə o qədər az sevirsiniz ki, yaramazlara və küçə uşaqlarına bir neçə yumruq vurduğuma görə mənə acığınız tutur!

Lakin bu sözlər böyük qardaşa istənilən təsiri bağışlamadı. Günəş buluda təsir etməyən kimi, baş keşişin alını yenə qırmış qaldı.

Baş keşiş sərt tərzdə soruşdu:

– Bu sözləri söyləməkdə məqsədin nədir?

Jan ürəkclənərək cavab verdi:

– Məqsədim? Nə olacaq! Mənə pul lazımdır.

Baş keşiş qardaşının cəsarətli xahişini eşidən kimi sakit oldu və üzündə atalığı ifadəsi göründü.

– Jan, – dedi. – Son bilirsən ki, bizim Tirsapdakı fermamız vur-tut 39 livr və 11¹/₂, su mədəxil verir. Doğrudur, bu fermayı Palle qardaşları işlədən gəliri daha az idi, lakin hər halda bu pul da bir şey deyil.

Jan mətanətlə dedi:

– Bəs pul lazım olanda mən nə etməliyəm?

– Bundan başqa sən yaxşı bilirsən ki, həmin mülkümüz girov qoyulmuşdur və onu geri qaytarmaq üçün cənab yepiskopa iki gümüş marka verməliyik. Mənsə indiyə qədər bu məbləği toplaya bilməmişəm. Sən ki bunu bilirsən, deyilmi?

Jan üçüncü dəfə dedi:

– Mən yalnız bunu biliyəm ki, mənə pul lazımdır.

– Yaxşı, söylə görüm, bu pul sənə nəyə görə lazımdır?

Bu sualı eşidəndə Janın gözlərində ümid şöləsi parladı, yenə mehriban bir səslə dedi:

– Görürsünüz, qardaşım, mən sizi hər boş iş üçün yormazdım, siz elə zənn etməyin ki, mənim məqsədim sizdən pul alıb meyxanalarda kef etmək, yaxud Paris küçələrində at çapmaqdır. Həm də at qiymətli yohərlə bəzənmiş olsun, yanında bir nəfər xidmətçi. Yox, qardaşım, bu pul mənə xeyirli bir iş üçün lazımdır.

Klod bir qədər təəccüblə soruşdu:

– Bu necə xeyirli işdir?

– Mənim iki yoldaşım var. Onlar birləşərək yoxsul bir arvadın uşağı üçün paltar almaq istəyirlər, bu paltarın da qiyməti 3 florindir. Onların hər biri bir florin qoyur, mən də...

– Yaxşı, bu iki yoldaşının adı nədir?

– Birinin adı qəssab Pyerdir, o birinin adı isə quşbaz Baptistdir.

Baş keşiş dedi:

– Belə! Top kilsə məhrabına yaraşdığı qədər, bu adlar da xeyirli işə yaraşır.

Bu yerdə bir az gec olsa da, Jan öz dostları üçün olduqca yersiz adlar uydurduğunu anladı.

– Bundan başqa, – Klod sözünə davam etdi, – yoxsul qadının üç florin qiymətində uşaq paltarını nəyə lazımdır? Nə zamandan bəri dul arvadlar öz uşaqlarını bu cür geyindirməyə başlayıblar?

Səbri tükənmiş Jan bağırdı:

– Yaxşı, elə isə sizə açıq söyləyə bilərəm, bu pul mənə bu axşam İzabella la-Tyerri ilə Val-d'Amura getmək üçün lazımdır.

– Əxlaqsız mənfur! – baş keşiş bağırdı.

– *Avayneia* – Jan sakitcə cavab verdi:

Bəlkə də qəsdən qardaşının otağındakı divardan oxuduğu bu söz Kloda qoribo təsir bağışladı. Dodaqlarını gəmirərək qızardı və susdu.

Nəhayət, Jana dedi:

– Get... Mən qonaq gözləyirəm.

Jan son dəfə say edərək dedi:

– Qardaşım! Hec olmasa mənə bir az xırda pul verin, mən bu gün hələ də nahar etməmişəm.

Klod dedi:

– Sən Qrasiyanın dekretalları ilə məşğul olsaydın, daha yaxşı olardın.

– Dövlətlərim itib.

– Latin ədəbiyyatından kimi öyrənirsiniz?

– Horatsinin kitabını oğurlatmışam.

– Bəs Aristoteldən nəyi keçibsiniz?

– Qardaşım, ruhani atalardan birinin dediyinə görə kafirlərin öz yollarını azmasına səbəb həmişə Aristotelin metafizikası olmuşdur. Rədd olsun Aristotel! Onun yalançı hökmlərinin etiqadını pozmasını istəmirəm.

Baş keşiş dedi:

– Cavan oğlan, kral son dəfə şəhərə gəldikdə, onun məişətində zadəganlardan Filipp de Komin adlı biri vardı. Həmin adamın atının çuluna bu sözlər yazılmışdı: "İşləməyən dişləməz". Bunu həmişə yadınızda saxlamağı sizə məsləhət görürəm.

Jan barmağını yanına dayayaraq, gözlərini yerə dikmiş və hirsli halda dinnməz-söyləməz dayanmışdı. Birdən üzünü su quşu məharətilə Kloda sarı çevirərək dedi:

– Beləliklə, sevimli qardaşım, demək, bir parça çörək almaq üçün mənə bir neçə quş verməkdən belə imtina edirsiniz.

– İşləməyən dişləməz.

Amansız baş keşişin bu cavabını eşitdikdə, Jan hiçqırıqlarla ağlayan qadın kimi əllərilə üzünü qapadı və ümitsizcəsinə bağırdı:

– Otototototot.

– Bu nə deməkdir? – Klod heyətlə soruşdu.

Jan dırnaqlarıyla elə indicə cırmaqlayaraq qızartdığı və ağlam-sınmış kimi görünən gözlərini cəsarətlə Klodun üzünə dikərək:

– Siz bunu bilmirsiniz? – soruşdu. – Bu yunancadır. Bu *Esxilin* anapestidir. Kədərini ən yüksək dərəcəsini ifadə edir.

Bu sözləri deyib elə qəhqəhə çəkdi ki, bunu gören ciddi baş keşiş də gülməməkdən özünü saxlaya bilmədi. Həqiqətən, buna onun özü müqəssir idi. Uşağı bu qədər ərköyün böyütmək olar?

Jan, Klodun gülümsəməsini görüb cəsarətləndi və sözüünə davam edərək:

– Ah, sevimli qardaşım, – dedi. – Mənim çəkmələrimə baxsanız, lap dağılmışdır. Bu yurtq çəkmələrdən faciəli bir hal ola biləmi?

Lakin baş keşiş yenə ciddiləşdi:

– Mən sənə yeni çəkmə göndərərəm, – dedi, – lakin sənə əlinə pul verməyəcəyəm.

Jan yalvarmaqda davam edərək:

– Qardaşım, – dedi, – heç olmasa bir az ver. Söz verirəm ki, bunun əvəzində bütün Qrasianı əzbər öyrənərəm, Allaha ükrələ ibadət etməyə başlayaram, elm və fəzilət ələmində həqiqi Pifaqor olaram! Ancaq Allaha and verirəm, mənə bir az pul verin, görmürsünüzmü, aclıq öz müdhiş ağzını açmışdır, bu ağzı cəhənnəmdən daha qaranlıq və daha dərin, rahibin burnundan daha pis qoxuyur.

Klod yalnız başını yırğaladı və yenə dedi:

– İşləməyən...

Lakin Jan onun sözünü kəsərək bağırırdı:

– Elə isə, rədd olsun hər şey! Yaşasın sənlilik! Gedib meyxanalarda dalaşacağam, döyüşəcəyəm, qab-qacaq sındıracağam, qızlarla oylanacağam! – Jan papağını tavana qədər atıb barmaqları ilə çırtma çaldı.

Baş keşiş hirsli onun üzünə baxaraq:

– Jan, – dedi, – sənə qəlbin yox imiş.

Jan dedi:

– Onda Epikürün sözüünə inansa, mənim bir şeyim də çatmır ki, nədən qayırdığımı və adının nə olduğu məlum deyil.

– Jan, siz özünü düzəltmək barədə çox ciddi düşünülməlisiniz.

Tələbə gözlərini Klodun üzündən ayırıb, təcrübə qablarına dikdi.

– Bu nədir! – qışqırdı. – Demək, burada hər şey xaindir, şübhələr də, düşüncələr də!

– Jan, sən çox təhlükəli yoldasan, haraya getdiyini bilirsenmi?

Jan cavab verdi:

– Meyxanaya gedirəm,

Klod dedi:

– Meyxana isə, rüsvayçılıq sütununa aparır.

– Nə olar! Rüsvayçılıq sütunu da hər halda başqa sütunlar kimi bir sütundur, kim bilir, bəlkə də Diogen onun sayəsində, nəhayət, insanı kəşf edə bilmişdi.

– Rüsvayçılıq sütunu isə dar ağacına aparır.

– Dar ağac isə tələzi qoludur, bir ucundan insan, o biri ucundan isə bütün dünya asılmışdır. İnsanın buradakı rolu o qədər də acınacaqlı bir şey deyil.

– Dar ağac isə cəhənnəmə aparır.

– Nə olar! Hər halda cəhənnəmdə soyuq olmaz.

– Jan, Jan, sizin axırınız çox pis olacaq.

– Hər halda əvvəlini yaxşı başlamışam!

Bu zaman pilləkəndən ayaq səsləri eşidildi.

Klod barmağını dodaqlarına apararaq dedi:

– Sakit! – Jak gəlir. – Sonra yavaş səslə əlavə etdi: – Jan, mənə qulaq asın, burada gördüklərinizi və eşitdiklərinizi heç vaxt heç kəsə söyləmə. Tez ol, bu sobanın içində gizlən və tərpənmə.

Jan sobanın içinə girdi. Bu zaman onun ağına gözəl bir fikir gəldi.

– Mənə bax, qardaşım: mən susmağa hazıram, ancaq bunun əvəzində mənə bir florin verməlisiniz.

– Yaxşı, yaxşı! Söz verirəm, ancaq səsinə kəs.

– Ancaq bir şərtlə, pulu qabaqcadan ver!

Baş keşiş hirsli-hirsli pul kisəsini ona ataraq bağırırdı:

– Yaxşı, yaxşı, al!

Jan yenidən sobanın içinə girmişdi ki, qapı açıldı.

V

QARA PALTARLI İKİ ADAM

İçəriyə qara paltar geyinmiş qas-qabaqlı bir adam daxil oldu. Dostumuz Janı heyərləndirən hər şeydən öncə (Jan sobanın içində rahatca öyləşərək oradan otaqda baş verən hər şeyi görüb-çisidə bilirdi) gələn adamın miskin görkəmi idi. Onun üzündə mülayim bir ifadə vardı, lakin bu, hakimlərə və pişiklərə xas şübhəli mülayimlik idi. Saçları tamam ağarmışdı, üzünün qırışlarından altmış yaşlarında olduğu məlum olurdu. Gözlərini tez-tez qırpır; sıx və ağarmış qas-ları vardı; dodaqları sallaq, əlləri isə son dərəcə iri idi. Jan dərhal bu adamın ya həkim, ya da hakim olduğuna qərar verdi; bundan başqa adamın burnuyla ağzı bir-birində çox aralıydı ki, bu da Janın rəyincə, şübhəsiz, axmaqlıq nişanəsi idi. Jan bunu da anladıqdan sonra olduqca

narazı halda sobanın bir küncünə qısıldı. Kim bilir, neçə saat bu qədr narahat vəziyyətdə, həm də çox da xoş olmayan bir məclisdə qalacaqdı.

Baş keşiş gələn adamı qarşılamaq üçün ayağa belə durmadı. Yalnız işarəylə qapının yaxınlığındakı kresloya əyləşməsinə təklif etdi. Bir az susdular. Baş keşiş sanki yenə də öz dərin düşüncələrinə dalmışdı. Sonra bir qədər himayədar tonda:

– Xoş gördük, cənab Jak, – dedi.

– Xoş gördük, cənab baş keşiş, – qonaq cavab verdi.

“Cənab Jak” və “cənab baş keşiş” sözlərinin tələffüzündən, sübhəşiz, müəllimlə tələbənin görüşüyü belli olurdu.

Qonaq Klodun sükutuna mane olmaq istəmirdi. Klod bir az susduqdan sonra sözüə davam etdi:

– Necədir, – dedi, – irəliləyişə ümid varmı?

– Təəssüf, cənab keşiş, – qonaq qəmli-qəmli gülümseyərək cavab verdi, – mən ocağı üfürməyə davam edirəm; kül boldur, lakin bir zorro qızıl əmələ gəlmir.

Klod səbirsiz hərəkət edərək:

– Cənab Jak Şarmolü, mən heç də bundan böhs etmirəm, sizin cadugər oleyhinə başladığınız məhkəməni soruşuram. Yanılmırsam, siz adamın adını söyləmişiniz. Onun adı Mark Senen olmalıdır, özü də hesablama palatasında xidmət edir, elə deyilmi? O, cadugərliyini etiraf etdimi? İşgəncə bir nəticə verdimi?

– Təəssüf, vermədi, – Jak yenə qəmli təbəssümlə cavab verdi. – Biz bu şərafə nail ola bilmədik; bu adam daş kimi bir şeydir, onu qaynar suda qaynatsalar da, heç bir söz söyləməz. Onun qollarını, ayaqlarını burub çıxarmışlar, başına min oyun açmışlar – lakin heç bir nəticə verməmişdir. O, müdhiş bir adamdır. Artıq mən də taqətdən düşmüşəm.

– Siz onun evindən heç bir şey tapa bilmədinizmi?

Jak torbasını eşələyərək:

– Bəs nə! Bəs nə! – Əlbəttə tapdım. Biz onun otağından bu perqamenti tapdıq. Bunun üzərində bəzi sözlər yazılmışdır, mənasını da başa düşürük. Halbuki, istintaq hakimi Filip Leliyə yəhudi dilini bir az bilirdi. O bu dili Brüsseldə Kantersten küçəsindəki yəhudilərin işinə baxdığı zaman öyrənib.

Jak bu sözləri söyləməklə bərabər perqamenti də açdı.

Baş keşiş:

– Göstərsən! – dedi və əlyazmaya nəzər saldıqdan sonra bağırdı: – Cənab Jak, bu ki həqiqətən cadugərlikdir! “Emin hetan” – acınna-lərin kefi məclisinə yığışan yarasaların sözüdür. “Per ipsum, et cum ipso, et in ipso” – bu da iblisi cəhənnəmə vasil etmək üçün söylənilən düsturdur. “Hax, pax, max”, – bunlar da – tibb istilahlarıdır. Qudurmuş itlərdən xilas olmaq üçün söylənilən duadır. Cənab Jak, siz kilisə işlərinə baxan kral prokurorusunuz, bu sözü mən sizə söyləyirəm, bu əlyazma – çox zərərli bir şeydir.

Jak yenə torbasının içində eşələnrək:

– Onda biz bu adama yenə işgəncə verməliyik. Bunu isə Mark Senenin evindən tapmışıq.

Torbasından çıxardığı qab Klodun sobasının üzərindəki qablara bənzəyirdi.

Baş keşiş dedi:

– Vay! Bu kimyəgər kolbasıdır.

Jak bir az qorxa-qorxa gülümseyərək sözüə davam etdi:

– Etiraf etməliyəm, mən bu qabda da təcrübə etdim, lakin bu təcrübə də heç bir müvəffəqiyyət qazanmadı.

Baş keşiş qabı nəzərdən keçirməyə başladı.

– Görəsən, o öz qabının üzərinə nə həkk etmişdir? “Ox, ox”. Bu düstur adətən birədən qorunmaq üçün söyənir! Bu Mark Senen sadəcə cahil bir adammış ki! Mən elə güman edirəm ki, bu cür sözlərin yardımı ilə siz qızıl əldə edə bilməyəcəksiniz. Bunu yatağımıza uzananda yastığımızın altında qoyun, bundan başqa heç nəyə yaramaz!

Kral prokuroru dedi:

– Yaxşı yadıma düşdü, səhvlər məsələsinə soruşacağdım! Bir az bundan əvvəl aşağıda kilisənin böyük qapılarını nəzərdən keçirirdim; Həzrət Məryəmin ayaqları altında diz çökmüş yeddi çılpaq heykəlin arasındakı ayaqları qanadlı heykəlin həqiqətən Merkurinin heykəli olduğuna qəti əminsiniz?

– Əlbəttə, – Klod cavab verdi. – Hər halda İtaliya alimi Avqustin Nifo belə nəql edir. Bu həmin alimdir ki, saqqallı iblisli əlbir idi və ondan bir çox şeylər öyrənmişdi. Hər halda aşağıya endiyimizdə mətn gözələrim qarşısında olduğundan bunların hamısını sizə izah edərdəm.

Şarmolü hörmətlə təzim edərək:

– Toşəkkür edirəm, – dedi. – Lap yadımdan çıxmışdı, sizdən bir şey daha soruşacağam: həmin kiçik cadugər qızı həbs etmək üçün ömrü verməyimi nə zaman arzu edəsiniz?

– Hansı cadugər qızı?

– Siz tanıyırsınız, bu həmin gənc qaraçı qızıdır ki, kansistor hakiminin qadağan etməsinə baxmayaraq, hər gün gəlib kilso qarşısında rəqs edir. Onun qızı buynuzlu bir keçisi də var. Çox ehtimal ki, bu keçinin ruhuna cinlər daxil olub, o həm oxumağı, həm yazmağı, həm də hesab çəkməyi Pikatriksdən pis bacarmır. Yalnız bu keçinin mövcudluğu belə bütün qaraçı qadınları asdırmaq üçün əsas ola bilər. İndi çox münasib vaxtdır, lazım gələrsə, biz tez qorar verə bilərik. Amma etiraf etməliyəm, bu rəqsə çox gözəl qızdır! Nə qədər də gözəl qara gözələri var! Sanki iki Misir yaqutudur! Çox yaxşı, biz onunla nə zaman məşğul olacağıq?

Baş keşiş ağappaq ağararaq güclü eşidilən səsle dedi:

– Vaxtı çatanda mən sizə söylərəm! – Sonra bir az toxdayaraq əlavə etdi: – Hələlik isə siz Mark Selenlə məşğul olun.

Şarmolü gülümsəyərək:

– Bu barədə, narahat olmayın! – dedi. – Evə qayıdarsınız, qayıtmazsınız, dərhal ona təzadən işgəncə verilməsini ömrü edəcəyəm. Lakin mən sizə açıq söyləməliyəm, bu insan deyil, şeytandır. O hətta Pyer Torterinin özüni belə tənqida görə bilər. Onu üfufi xəltanın içinə salıb istintaqı edəcəyik. Artıq buna kimso tab gətirə bilməz. Bunu da təcrübə edək.

Klod qəmli düşüncələrə dalmış kimi görünürdü. Nəhayət, Şarmolüyə tərəf döndü:

– Pyer... yəni, cənab Jak, mən sizə başqa söz söyləmək istəyirəm... siz Mark Selenlə məşğul olun.

– Bəli, bəli, cənab Klod. Zavallı! O hələ çox əziyyətlər çəkəlməlidir! Lakin nə etməli! Təqsir özündədir! Cadugərlər məclisində nə işi vardı! Hesab palatasının xidmətçisi böyük Karlın bu məşhur sözünü bilməli idi ki: “Cinlər xeyrə aparmaz”. Bu qızın məsələsinə gəldikdə – onun adı Smeraldadır, nədir – mən bu barədə sizin əmr-lərinizi gözləyəcəyəm. Yaxşı yadıma düşdü! Biz böyük qapılardan keçəcəyimiz zaman, çox rica edirik, kilsənin baş qapısının üzərində təsvir edilmiş bağban rəsinin mənasını mənə izah edin. Bu əkinçi-filan deyildir ki? Cənab Klod, fikriniz başqa yerdədir?

Həqiqətən, Klod öz ələmində olduğundan Şarmolünün sözlərinə qulaq asırdı. Şarmolü onun gözələrinin pəncərənin yaxınlığındakı iri hörümçək toruna dikildiyini gördü. Bu zaman sadələvə bir milçək bahar günəşinə doğru uçmaq üçün özünü hörümçək torunun içinə salmış və orada dolaşmış qalmışdı. İri hörümçək torun silkeləndiyini hiss edib oturduğu uzaq bir küncdən sıçramış, dərhal milçəyin üzərinə atılmış, qabaq ayaqları ilə onu ortadan qatlamış və çirkin xortumunu başına sancmışdı.

Kansistor məhkəməsinin kral prokuroru:

– Zavallı milçək, – dedi və onu xilas etmək üçün əlini uzatdı.

Lakin baş keşiş birdən-birə yuxudan oyanmış kimi səbəbi hərəkətlə onun əlindən yayıpı və bağladı:

– Cənab Jak, qoyun taleyini hökmü yerinə yetsin!

Prokuror qorxmış halda üzünü ona çevirdi: sanki onun əlindən dəmir kolbötlini yayıpmışdır. Keşişin gözələri donuq halda baxır və parlayırdı; o, gözələrinin milçəklə hörümçəkdən ibarət olan bu kiçik, lakin müdhiş səhnədən ayırmayırdı.

Nəhayət, Klod boğuş səslə:

– Bəli, bəli... Bu bir rəmdir! Görürsünüz, o yenidən doğulmuş, yenidən uçmağa başlamışdı, o, şənbə nəşəli idi, bahar, hava və azadlıq axtarırdı! Lakin bu məlun pəncərəyə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz mürdər hörümçək hardansa zühur etdi! Yazıq rəqsas! Yazıq milçək! – Sənin taleyin budur! Jak, ona toxunmayın, onun taleyi budur! Hey-hat, Klod, sən də bir hörümçəksən! Lakin Klod, sən eyni zamanda bir milçəksən! Sən elmə, işığ, günəşə doğru uçurdun, sən yalnız azad dünyaya, əbədi həqiqət nuruna nail olmaq arzusu ilə yaşayırdın; lakin başqa bir ələmə, nur, bilik və elm ələminə açılan bu parlaq pəncərəyə atıldıqda, sən, ey kor milçək, ey çılgın alim, sən, səninlə bu nur arasında taleyin çəkdiyi incə hörümçək torunu görmədin, sən ey zavallı, divanə, başını itirib bu torun üzərinə atıldın, indisə başın yaraqlı, qanadların yolunmuş, bu torun içində çırpınaraq taleyin dəmir pəncələrindən qurtulmaq istəyirsən. Cənab Jak, hörümçəyə toxunmayın, qoyun öz işini bitirsin!

Şarmolü heç bir şey anlamayaraq onun üzünə baxırdı.

– Sizi əmin edirəm ki, – dedi, – ona toxunmaram; yalnız Allaha and verirəm, əlimi buraxın. Siz mənim əlimdən sanki kolbötlini yayıpırsınız.

Lakin baş keşiş onun sözünə qulaq asmaq niyyətində deyildi.

Gözlerini pəncərədən ayırmayaraq sözüne davam etdi:

– Ey divano! Sən öz inco milçək qanadlarınla bu müdhiş toru yarib keçə bilsəydin, elə zənn edirsən ki, nura çata biləcəkdin? Əfsus? Bu toru keçdikdən sonra sən şüşəyə, şəffaf müqavimətə, büllur divara, bütün fəlsəfi sistemləri həqiqətdən ayıran, misdən daha möhkəm bir şeyə rast gələcəkdin. Ey puç elm! Nə qədər alim öz başını sənə vurub parçalanmaqçün uzaqlardan uçub gəlir! Nə qədər müxtəlif elmi sistem bir-birinə qarşıaraq bu əbədi şüşəyə çirpilir və vızıldasır!

O susdu. Qeyri-ixtiyari söylədiyi elmi mülahizələr sanki onu sakitləşdirmişdi: Jak Şarmolü isə aşağıdakı sualı verməklə onu yenə də həmin dünyaya qaytardı:

– Cənab Klod, sizə bir sualım var: qızıl öldə etmək üçün mənə nə zaman yardım edə bilərsiniz? Mən hər halda bir noticə öldə etməyi çox istədim.

Baş keşiş acı təbəssümlə çiynlərini oynatdı:

– Cənab Jak, – dedi, – Mixail Psellin “İblislərin qüdrəti və fəaliyyəti haqqında dialoq” əsərini oxuyun. Oradan anlayarsınız ki, bizim yaptığımız iş o qədər də günahsız və məsum iş deyil.

Şarmolü dedi:

– Cənab Klod, rica edirəm, yavaş danışın. Mən özüm də belə zənn edirdim. Lakin kilşə işlərinə baxan kral prokuroru kimi adı bir vəzifədə işlədiyin və öldə yalnız otuz türk eküsü miqdarında maaş aldığı üçün istər-istəməz kimya ilə də məşğul olmağa məcbursan. Ancaq siz allaha, yavaşdan danışaq.

Bu halda Şarmolü sobanın altında diş qıcırdamasına bənzər səslər eşitdi.

Bundan xeyli narahat olaraq soruşdu.

– Bu nə səssdir?

Məsələ burasındadır ki, Jan gizləndiyi yerdə narahat vəziyyətdə oturmaqdan tənə gəlmiş və birdən oradan bir parça quru çörək, bir parça da kif bəsmiş pendir tapmışdı. Səhərdən bəri ağzına heç bir şey almadığından heç nəyi nəzərə almadan Allahın qismət etdiyi ruzini yeməyə başlamışdı. Bundan başqa, olduqca ac olduğundan çörəyi çox həvəslə yeyir və quru çörək parçasını özən dişlərinin əmələ gətirdiyi səsi belə azaltmağa çalışmışdı. Bu səs prokurorun diqqətini cəlb etməsi və onu təşvişə salmışdı.

Klod dərhal cavab verdi:

– Bu çox ehtimal ki, mənim pişiyimdir, şıcan tutmuşdur.

Bu izahat cənab Şarmolünü tam təmin etdi.

Ehtiramla gülümsəyərək:

– Həqiqətən, – dedi, – bütün böyük mütəfəkkirlərin evlərində hər zaman ev heyvanları olmuşdur. Hətta Servi belə deyir ki: “Hər bir mənzilin cini olmalıdır”.

Lakin Klod, Janın yeni bir əngəl çıxara biləcəyindən qorxduğu üçün, möhtərəm tələbəsinə məbədin böyük qapıları üzərindəki bəzi təsvirləri birlikdə tədqiq etmək istədiklərini xəbərlədi və hər ikisi otaqdan çıxdılar. Jan bu hadisədən çox sevinmişdi. Çünki artıq dizlərində əbədi olaraq çənəsinin izi qalacağından qorxmağa başlamışdı.

VI

TƏMİZ HAVADA SÖYÜLƏN YEDDİ SÖYÜŞÜN TƏSİRİ

Jan sobanın altından çıxaraq:

– Şükür Allaha! – dedi. – Nəhayət, bu iki bayquş çıxıb getdi! Rədd olsunlar cəhənnəmə! Xaqs, paqs, maqs! Biro! Qudurmuş it! Şeytan!.. Boş-boş danışmaqdları bir şey qalmadı! Onların səs-küyündən qulaqlarım bu saat da cingildəyir. Üstəlik də kiflənmiş pendir! Vay! Yaxşı, baxaq görək, qardaşımızın kisəsində nə var, sonra isə bütün bu pulları şüşəyə çevirək.

O heyvət və məhəbbətə tam vaxtında əlinə düşmüş kisoni nəzərdən keçirdi, üst-başını düzəldi, çəkmələrinin tozunu sildi, hissə bulaşmış qollarını təmizlədi, fit çaladı, bir az fırlandı, qardaşının kabinetindən bir şey götürüb-götürməməyin mümkün olduğunu aydınlaşdırmaq üçün o tərəf-bu tərəfə boylandı, qiymətli daşları olmadığından sobanın üzərindəki bəzi rəngbəhrəng şüşəcikləri İzabella la-Tyerə bağışlaya biləcəyini nəzərə alaraq, bu şüşəcikləri götürdü, nəhayət, qardaşının kilidləməyərkə getdiyi qapını açdı, onu rahatlıq etmək üçün qapını açıq buraxaraq quş kimi tullana-tullana pilləkənə aşağı enməyə başladı. Qaranlıq pilləkəndə bir şeyə toxundu, həmin şey mırıldanaraq geriyyə çəkildi. Jan bunun mütləq Kvazimodo olduğunu düşündü. Bu fikir ona o qədər əyləncəli göründü ki, ucadan qəhqəhə çəkdi və yanlarını tuta-tuta, gülə-gülə, son pillələri də endi. Jan artıq meydanda idi. Ancaq hələ də qəhqəhəylə gülürdü!

Ayağı səkiyə çatır-çatmaz yerə bir topik vurdu və bağırırdı:

– Artıq sənə çatdım ey gözəl və sevimli Paris torpağı! Bu məlun pilləkən Yaqub peyğəmbərin mələklərini belə tənqə gətirə bilər. Yəni kifli bir pendir yemək və pəncərədən Parisin zəng qullələrinə baxmaq üçün göyləri dələn bu daş pilləkəni dırmaşmağa ehtiyac varmı?

Jan bir neçə addım da irəlilədikdən sonra yarasaların ikisini də, yəni böyük qardaşı ilə Jak Şarmolünü gördü; onlar kilsənin böyük qapılarının üzərindəki yonma bəzəkləri diqqətlə nəzərdən keçirirdilər. Jan xələtçə onlara yaxınlaşdıqda baş keşişin yavaş səslə Jaka bu sözləri söylədiyini eşitdi: “Əyyubun bu heykəlini göy daşın üzərində kənarlarına qızıl çəkdirərək Paris yepiskopu Gilyom yaptırmışdır. Əyyubun heykəli fəlsəfə daşını təsvir edir. Bunun daha mükəmməl formasını əldə etmək üçün təcrübədən keçirmək və yonmaq lazımdır. Raymond Lülili deyir ki: “Formanın xüsusiyyəti mühafizə edildikdə, ruha zərər dəymir”.

Jan öz-özünə dedi:

– Mənim üçün heç bir fərqi yoxdur. Hər halda pul kisəsi cibimdədir.

Bu zaman Jan arxadan gur və ağızdan bir səs eşitdi:

– Zəhrimara qalsın! Lənət olsun İblisin balasına! Lənət olsun! İşıqlı gün görməsinlər! Papaya and olsun və s. və i.ə.

Jan ucadan dedi:

– Bu səs hər halda mənim dostum kapitan Febin səsidir.

Baş keşiş, quyruğunu içərisindən tüstü çıxan və kralın başı görünən vannanın içində gizlətməyi əjdahanın mənasını kral prokuroruna izah edərkən Febin adını eşitdi. Klod diksindi, Şarmolünün hədsiz heyratına səbəb olaraq birdən-birə susdu və boylanıb baxdıqda qardaşı Janın madam Qondeloryenin evi qarşısında dayanmış ucaboy bir zabitle söhbət etdiyini gördü. Bu həqiqətdən də kapitan Feb də Şatoper idi. Feb nişanlısının evinin küncünə söykənərək hələ də söyüş yağdırırdı.

– Kapitan Feb, – Jan, Febin qolundan yapışdı, – amma siz çox gözəl söyüş söyləyirsiniz.

– Cəhənnəm ol burdan! – Kapitan bağırırdı.

– Özün cəhənnəm ol! – məktəbli cavab verdi. – Amma sevimli kapitan, lütfən söyləyin görüm, ağzınızdan bu gözəl sözlərin səli kimi axmasına səbəb nədir?

Kapitan onun ölünü sıxaraq cavab verdi:

– Çox üzr istəyirəm, dostum Jan. Məsələ burasındadır ki, dörd-nalə gedən atı dayandırmaq o qədər də asan deyil. Mən ki dördnalə çapa-çapa söyürdüm. – Sonra başını yuxarıya qaldıraraq dedi: – Bu saat bu axmaq qızların yanından gəlirəm, hər dəfə də bunların yanından çıxanda ağzım söyüşlə elə dolur ki, boğulmamağa üçün, bayıra çıxar-cıxmaz dərhal bu söyüşləri küçüyə tūpürməyi lazım bilirəm.

Jan soruşdu:

– İstəyirsen, gedək bir şey içək.

Bu təklif kapitanı tamamilə sakitləşdirdi.

– Böyük məmnuniyyətlə, – o cavab verdi, – ancaq pulum yoxdur.

– Zərəri yoxdur, mənə pul var.

– Doğrudan? Göstər baxım!

Jan özəmətlə, eyni zamanda sadəlvəhcəsinə kisəsini açaraq kapitana göstərdi. Bu zaman baş keşiş heyratından donub qalmış Şarmolünü təbaxaraq onlara yaxınlaşdı və bir neçə addımlıqda dayandı. Janla Feb isə kiseni yoxlamaqla məşğul olduqlarından ona heç bir əhəmiyyət vermədilər.

Feb bağırırdı:

– Jan, bu nə deməkdir! İçi pulla dolu bir kisə, həm də sizin cibinizdə? Bu, su vedrəsinə əksi düşmüş Ay kimi bir şeydir: Ayı vedrənin içində görünür, halbuki orada deyil. Mərc gələrkən ki, sizin kisenizdəki pul deyil, daşdır.

– Doğrudur, siz haqlısınız. Baxın, cibimdə nə cür daşlar gözdirirəm! – Jan heç bir söz söyləmədən vətəninə xilas edən romaliya məxsus loğlalıqla kisenin içindəkiləri yaxındakı səkinin üzünə boşaltmışdı.

Feb dedi:

– Bu həqiqətdən də puldur, xırdası da var, irisi də! Lap heyran qalmışam!

Jan özəmətlə və təmkinlə dayanmışdı. Pullardan bir neçəsi səkinin üzərindən palçığa düşdü: kapitan bu pulları götürməkdən əyilmək istədisə də, Jan ona mane olaraq dedi:

– Kapitan Feb də Şatoper, heç utanmırsınız?

Feb pulları bir-bir saydı və Jana müraciət edərkən tənənlə səslə:

– Bilirsiniz, Jan, burada tam iyirmi üç Paris susu var! – dedi. – Siz bu gecə Başkəsənlər küçəsində kimi soymusunuz?

Jan sarışın başını yuxarı qaldırdı və gözlərini istehza ilə qıyaraq dedi:

– Bəs bizim ağıldankəm qardaşımız baş keşiş nəyə görəkdi!

Feb bağırdı:

– Lənət şeytana! Çox layiqli adammış!

Jan dedi!

– Çox yaxşı, gedək içməyə.

– Yaxşı, hara gedəcəyik? – Feb soruşdu. – “Həvvanın alması”na?

– Yox, kapitan. “Qədim hikmət”ə gedək. Mənim bu meyxanadan xoşum gəlmir.

– Jan, onu cəhənnəmə rədd elə! “Həvvanın alması”nın şərabı daha dadlıdır. Bundan başqa, bu meyxananın qapısında günəşin şüaları altında xumarlanan üzüm tənəyi var. Mən şərab içərkən onu seyr edərək öylənirəm.

– Çox yaxşı, “Həvvaya” və onun almasının yanına gedək, – Jan razı oldu və Febin qolundan yapışaraq sözüünə davam etdi:

– Sevimli kapitan, yaxşı yadıma düşdü, siz bu saat Başkəsonlər küçəsini yad etdiniz, ancaq yanlış söylədiniz. İndi artıq belə söyləməyirlər: indi ona Quldurlar küçəsi deyirlər.

Dostlar “Həvvanın alması” meyxanasına doğru getdilər. Şübhəsiz, getmədən əvvəl yerə düşmüş pulları yığışdırdılar. Bu da aydın məsələdir ki, baş keşiş də onları uzaqdan təqib etməyə başladı.

Baş keşiş narahat və məyus halda addımlayırdı. Görəsən, bu adam, bir az əvvəl Qrenquarla görüşündən sonra yadından çıxara bilmədiyi həmin məlun Feb deyil ki? Buna əmin deyildi, lakin hər halda onun Feb olduğunu bilirdi. Bu rəmzi söz baş keşişin iki qayğısız dostu xəlifə addımlarla təqib etməsi, onların sözüünə qulaq asması, onların hər bir hərəkətini təvəssülə seyr etməsi üçün yetərli idi. Onların söhbətlərinə qulaq asmaq çətin də deyildi: onlar olduqca ucadan danışır, söhbətlərinin ətrafdakılar tərəfindən eşidiləcəyindən sıxılmaz və ehtiyat etmirdilər. Onlar qadınlardan, duellərdən, şərabdan və başqa axmaq şeylərdən bəhs edirdilər.

Birdən küçələrdən birinin tinində qaval səsi eşidilər. Zabitin öz yoldaşına bu sözləri söylədiyini Klod açıq-aydın eşitdi:

– Zəhrimara qalsın! Tez ol, tez gedək!

– Kapitan Feb, nə olub?

– Qaraçı qızın məni görəcəyindən qorxuram.

– Hansı qaraçı qız?

– Keçisi olan gənc qaraçı qız.

– Esmeraldamı?

– Elədir ki, var, Jan. Mən daima onun bu qərībə adını yadımdan çıxarıram. Tez gedək, yoxsa məni taniyar. Onun küçədə mənimlə söhbət etməsini heç istəmirəm.

– Kapitan Feb, siz onunla tanışsınız?

Burada baş keşiş Febin güldüyünü və Janın qulağına doğru əyilərkən ona bir neçə söz pııldadığını gördü. Sonra Feb qəhqəhələrlə gülməyə başlayaraq tənəni şəkildə başını yırgaladı.

Jan soruşdu:

– Doğru söyləyirsiniz?

– Namusuma and içirəm! – Feb cavab verdi.

– Bu axşam?

– Hə, hə, bu axşam.

– Onun gələcəyinə əminsiz?

– Jan, siz çəmsiniz, yoxsa sizə nəse olub? Heç belə şeylərdə şübhə etmək olar?

– Elə isə, kapitan Feb, sizə deyə bilərəm ki, çox bəxtiyarsınız!

Baş keşiş bütün söhbəti eşitmişdi. Dişləri bir-birinə toxunur, vücudunu xəlifə titrəmə sarsıdırdı. O, bir dəqiqə dayandı, başı gicələnmiş adam kimi fənər dirəyinə söykəndi, sonra yenə bu iki dostun arxasınca getdi.

Lakin onlara çatanda artıq söhbətin mövzusunu dəyişmişdi, artıq onlar bağıra-bağıra şəhər, ancaq o qədər ədəbli olmayan bir nəğmə oxuyurdular.

VII

KABUS

O zamanlar məşhur olan “Həvvanın alması” meyxanası Universitet məhəlləsində Rondel ilə Batonye küçələrinin tinində yerləşirdi. Bu meyxana alt mərtəbədə, xeyli geniş, lakin olduqca alçaq bir salondaydı. Salonun qübbə şəklində tavanı vardı; tavan sarı rəngə boyanmış hündür taxta sütuna dayanmışdı. Salonda masalar düzülmüşdü; divardan isə par-par parıldayan qurğuşun qablar asılmışdı; küçəyə böyük bir pəncərə açıldı, qapının ağzında üzüm tənəyi bitmişdi.

Salon qonaqlarla dolu idi. Onların arasında çoxlu yüngüləxlaq qadınları da vardı. Qapının üzərində köhnə bir lövhə vardı. Lövhənin üzərində öləndə alma olan bir qadın təsvir edilmişdi. Lövhə paslanmış və yüngül meh əsəddə belə tərpənərək qonaqları çağırmış kimi hərəkətə gəlir və cırıldayırdı.

Artıq qaranlıqlaşdı. Küçə işıqları hələ yandırılmamışdı. Bu səbəbdən meyxananın işıqları gecə qaranlığında uzaqdan görünən dəmirçixana kimi parlayırdı. Stəkan səsləri, şən gurultular eşidilirdi; yoldan keçənlər sınıq pəncərələrdən bağırır və söyüş səsləri eşidirdilər. Tərlənmiş pəncərə şüşəsindən yüzlərcə müxtəlif adamlar görünür, arasına müdhiş qəhqəhə səsləri eşidilirdi. Buradan keçənlər öz işləri üçün tələsdiklərindən bu gurultuya fikir vermirdilər. Yalnız cır-cındır geyinmiş küçə uşaqlarından biri ara-sıra ayaqlarının ucuna qalxaraq pəncərədən içəri baxar və bərkdən bağırardı:

– Ey, sərxoşlar!

Həmin gurultulu meyxananın qarşısında bir nəfər o yan-bu yana dolaşır və daim pəncərədən içəri baxırdı. Qarovulçu qarovul cəkdiyi yerdən ayrılmadığı kimi, o da buradan bir addım belə uzaqlaşmırdı. Bu adam oynındəki bürüncəyini üzünə çəkmişdi. Bürüncəyi bəlkə də özünü soyuqdan qorumaq, ya da paltarını gizlətmək üçün meyxananın yanındakı dükandan yenidən satın almışdı. Bu adam ara-sıra qurğuşun çərçivəli pəncərənin yanında dayanıb diqqətlə qulaq asır, içəriyə baxır və ayaqlarını yerə döyəcəliyirdi.

Nəhayət, meyxananın qapısı açıldı; ehtimal ki, onun gözlədiyi də bu idi. Qapının ağzında iki sərxoş göründü; yarıcaq qapıdan bayıra düşən işıq onların şən və qırmızı üzlerini işıqlandırmışdı. Bürüncəkli adam küçənin o biri tərəfinə keçib oradan bunları seyr etməyə başladı.

Sərxoşlardan biri bağıraraq dedi:

– Yüz min lənət olsun! İndi saat 7 olacaq! Artıq görüşə getmək vaxtıdır!

– Sizi inandıraram ki, – yoldaşı dili dolaşa-dolaşa dedi, – mənim evim söyüş küçəsində deyil. Mən İoann kilsəsinin yaxınlığındakı Yumşaq çörək küçəsində oluram. Əgər buna etiraz etməyə başlasanız, korgodandan da iribunuz olduğunuz məlum olacaq. Hər kəsə məlumdur ki, bir dəfə ayı belinə minmiş adamı qorxu-filan bilməz, siz isə... sizə dadlı şeyləri çox sevirsiniz!

Birinci sərxoş dedi:

– Dostum Jan, siz tamamilə sərxoşsunuz!

İkinci sərxoş yığılanaraq:

– Kəfiniz nə istəyirsə söyləyin, Feb, – cavab verdi, – lakin buna baxmayaraq, artıq sübut edilmişdir ki, Platonun siması ovçu tulasına bənzəyirdi.

Şübhəsiz, oxucu bunların bizim dostlarımız – kapitanla tələbə Jan olduğunu anlamışdır. Yəqin ki, küçənin o biri tərəfindəki adam da bunları tanımışdı. O, asta addımlarla bu iki dostu təqib etməyə başladı. Dostlardan birinin ayaqları bir-birinə dolaşırdı, kapitan isə kef məclislərinə daha çox adət etdiyindən xeyli mətin və düzgün addımlarla yeriyirdi. Bürüncəkli adam onların danışığına diqqətlə qulaq asaraq aşağıdakı maraqlı söhbəti eşitdi:

– Zəhrimara qalsın! Cənab tələbə, siz düz xətlə yeriyə bilmirsiniz! Yaxşı bilirsiniz ki, mən bir az sonra sizi törk etməliyəm. Artıq saat yeddiddə və indi mənim görüşüm var.

– Mənə mane olmayın! Mən göylərdə ulduzlar və alovlu nizələr görürəm! Sizə... gülməkdən cırlan Dampmartən qəsrinə bənzəyirsiniz.

– Jan, nənin ziyəllərinə and içirəm ki, siz olduqca boş sözlər danışırırsınız. Qulaqlarım sizə qulaq asmaqdan yoruldu. Jan, yeri gəlmişkən, heç pulunuz qaldı?

– Cənab rektor, burada heç bir səhv yoxdur: “Parva boucheria” – “xırda qəssab dükanı” deməkdir.

– Jan, dostum Jan, siz gözəl bilirsiniz ki, mən Sen-Mişel körpüsündə bu qıza görüş təyin etmişəm. Mən onunla birlikdə körpünün yaxınlığında dükən saxlayan Falurdel qarının evinə getməliyəm. Mən bu qarının otaq kirayəsini verməliyəm. Dostum Jan, qardaşınızın kişisində olan pulların hamısını sorubamı verdik? Kəsin dibində heç bir şey qalmayıb? Sən bilmirsənmi ki, bu kaftar qan mənə inanmaz, borclu qalmağıma razı olmaz...

– Vaxtımdan olduqca səmərəli istifadə etdiyimi anlamamışam hər cür var-dövlətdən və puldan qiymətlidir...

– Vay, lənətə gəlmiş! Buraxın, boş-boş danışmağı! Nəhayət, mənə söyləyin görün, pulunuz qaldı, ya qalmadı? Qalıbsa, onları mənə verin, yoxsa Əyyub kimi cüzam xəstəliyinə tutulsanız da, Sezar kimi qotur olsanız da, bütün ciblərinizi axtarmağa məcbur olacağam!

– Hörmətli ağam, Qalyam küçəsinin bir ucu Şüşəçilər küçəsilə, o biri ucu isə Toxucular küçəsilə kəşisir.

– Bəli, bəli, dostum Jan, mənim zavallı yoldaşım, siz Qalyam küçəsi haqqında çox doğru söylədiniz, lakin Allah eşqinə, özünüzo golin, mənə bir az pul lazımdır, artıq saat yeddidir.

Jan:

– Sakit ol və qulaq as! – dedi və dili dolaşa-dolaşa məhni oxumağa başladı.

Səbri tamamilə tükənmiş kapitan bərkdən qışqırdı:

– Vay səni, məlun tələbə, yediyin loğma sənin boğazında qalsın! – və Janı elə bərk itələdi ki, Jan əvvəlcə hasara deydi, sonra isə səkinin üzünə yıxıldı. Feb soruşları heç vaxt tərk etməyən qardaşlıq mehribanlığıyla Janın başını qaldırdı, təbiətin Paris küçələrində yox-sullar üçün hazırladığı və varlıların “zibil yığını” adlandırdıqları yastıqların birinin üzünə qoydu. Kapitan Janın başını çürümüş kələm yığınından ibarət qalağın üzünə qoydu. Tələbə dərhal xoruldamağa başladı. Lakin kapitanın qəlbində hələ də Jana qarşı kin qalmışdı.

Möhkəm yuxuya getmiş tələbəyə müraciət edərək:

– Bu sənin üçün daha pis olar, – dedi, – hər halda yoldan keçən bir şeytan arabası səni götürüb aparar! – Bu sözləri söylədikdən sonra Feb uzaqlaşdı.

Uzun müddətdən bəri onları təqib edən bürüncəkli adam küçənin ortasında uzanmış Janın başı üzərində təəddüdlə dayandı, sonra dərindən bir ah çəkərək kapitanın arxasınca getdi.

Əgər oxucu etiraz etməsə, biz də onların etdiyi kimi, Janı açıq səma altında buraxaraq onların dalınca gedək.

Kapitan Feb Sent-Andre küçəsinə çatdıqda birinin onu təqib etdiyini anladı. Təsəffüfən boylanıb geriə baxdıqda, uzun kölgəyə bənzər bir şeyin divarların yanı ilə xəlvətcə onun dalınca gəldiyini gördü. Feb dayandıqda – kölgə də dayandı; Feb yenə yeriməyə başladıqda – kölgə də yeriməyə başladı. Ancaq bu hadisə onu heç də təşvişə salmadı. Öz-özünə dedi:

– Qoy gəlsin. Onsuz da cibimdə bir quruşum yoxdur!

Feb Otən vaxtilə oxumuşdu məktəbin qarşısında dayandı. Uşaq olarkən məktəbin yanından keçərək giriş qapısının qarşısında kardinal Pyer Bertranın heykəlinin qabağında dayanar, Priapin Horat-sinin satıralarında acı bir dillə şikayətlənərək etdiyi həqarətlərdən birini edərdi, özü də bu həqarəti o qədər böyük kin-küdurətlə edərdi ki, onun sayəsində “Eduya yepiskopu” heykəlinin ayağındakı yazı

artıq tamamilə silinib getmişdi. Küçədə kimsə yox idi. Lakin Feb mundirinin düyməsinə saymazıya düymələyərək başını yuxarıya qaldırırdı ona doğru yaxınlaşan kölgəni gördü; kölgə o qədər yavaş addımlarla yaxınlaşırdı ki, yalnız onun şlyapasını və bürüncəyini görə bildi. Kölgə ona yaxınlaşıb kardinal Bertranın heykəlindən də hərəkətsiz halda qarşısında dayandı və gecənin qaranlığında pişik gözləri kimi parlayan gözlərini kapitan Febin üzünə dikdi.

Kapitan qorxaq adam deyildi; əlidayənəkli quldura rast gəlsəydi belə, qorxmazdı; bununla belə, bu səyyar heykəli, daşdan qayınmış bu adamı gördükdə bədənində titrəmə hiss etdi. O zamanlar gecələr Paris küçələrini dolaşan kabus haqqında müxtəlif şayiələr dolaşırdı. Bu daş kimi donmuş adamı gördükdə kapitanın ağlına gələn də bu oldu. O bir neçə daqiqə dinməz-söyləməz kabusa baxdı, sonra süni qəhqəhə çəkərək dedi:

– Hörmətli cənab, əgər siz mənim fərz etdiyim kimi, oğrusunuzsa, sizə söyləməliyəm ki, mənim nəzərimdə boş qoz qağıcı ovlayan ley-ləyə bənzəyirsiniz. Əzizim, mənim var-yoxum məhv oldu. Baxın, siz oraya müraciət etməlisiniz. Bu məbəddə gümüşdən qayırılmış bir xaş var.

Kölgənin əli bürüncəyin altından uzandı və ayı pəncəsi kimi ağır bir şey kapitanın çiyinə endi. Kölgə eyni zamanda dilə gələrək dedi:

– Kapitan Feb de Şatoper?

– Adımı haradan bilirsiniz? – Feb bağırdı.

Bürüncəkli adam müdhiş səslə sözünə davam edərək dedi:

– Mən yalnız sizin adınızı deyil, eyni zamanda bu gün görüşə gəldiyinizi də bilirəm!

Feb heyvətlə cavab verdi:

– Tamamilə doğrudur!

– Görürsünüz saat 7-yə təyin edilmişdir.

– Bu da doğrudur, on beş daqiqədən sonra.

– Falurdel qarının evində görüşəcəksiniz.

– Doğrudur.

– Sen-Mişel körpüsünün yanında.

– Dualarda buna müqəddəs Mikayıl mələyi deyirlər.

Kabus mırıldanaraq:

– Kafir! – dedi. – Siz qadınla görüş təyin etməsiniz.

– Əlbəttə, kişiylə təyin etməyəcəyəm ki!

– Bu qadının adı...
– Smeralda! – Feb şən səsə bağırırdı. Yavaş-yavaş həmişəki qayğısızlığı geri qayıtdı.

Kölgə bu adı eşitdikdə Febin çiyini bərkdən sıxaraq bağırırdı:

– Kapitan Feb de Şatoper, sən yalan söyləyirsən!

Kapitan qüvvətlə dartınaraq qolundan yapışmış dəmir kəlbətin-dən qurtuldu, üzündə qəzəb və kin vardı. Məğrurcasına şpaqasının dostəyindən yapışdı. Bu qəzəbin qarşısında hərəkətsiz dayanmış bürüncəkli adamı görün olsaydı, qorxardı. Bu mənəzə Don-Juanla komandor heykəlinin vuruş səhnəsinə bənzəyirdi.

– İsayə və Şeytana and olsun! – kapitan bağırırdı – Bu sözü Şatoper nəslinə mənsub olanlara demək olmaz! Sən bu sözü təkrar etməyə cürət edə bilməzsən!

– Sən yalan söyləyirsən! – kölgə sakit səsə təkrar etdi.

Kapitan dişlərini qıcırdadı; bu halda o hər şeyi unutmuşdu. Nə xəyalatı, nə kabusu, nə də xurafatı nəzərə alırdı. O yalnız qarşısındakı onu təhqir etmiş adamı görürdü. Hirsindən boğula-boğula:

– Elə isə, çox gözəl!.. – dedi və şpaqasını çıxardı. Əsəbindən titrəyərək dili dolaşa-dolaşa: – Yaxın gəl! Tez ol! Sizinləyəm! Şpaqanızı çıxarınız! Qoy bu səki ikimizdən birimizin qanı ilə boyansın! – dedi.

Lakin düşməni yerindən tərpənmədi. Kapitanın vuruşmağa və ona hücum etməyə hazır olduğunu gördükdə, o acı və kədərdən titrəyən səsə:

– Kapitan Feb, – dedi, – siz öz görüşünüzü yadınızdan çıxarırırsınız.

Feb kimi tezqızısan adamlar südlü siyağa bənzəyirlər: içinə bir damcı soyuq su tökmək kifayətdir ki, köpü yatsın. Kapitanın əlində parlayan şpaqasını aşağı endirməsi üçün bu söz kifayət etmişdi.

Bürüncəkli adam sözünə davam edərkən dedi:

– Kapitan, mən səhə, o biri gün, bir ay sonra, bəlkə də on il sonra sizin boğazınızı kəsməyə hazıram, lakin siz hər şeydən əvvəl görüşə getməlisiniz.

– Doğrudan da, – Feb sanki özünə təsəlli verərək dedi, – görüşməsinizə qadınla şpaqaun hərəkətinin öz yeri var, bunların ikisi də varsa, birində niyə vəz keçməliyəm!

Yad adam təkrar etdi:

– Siz görüşünüzə gedin...

Feb kefi bir az pozulmuş halda şpaqasını qınına qoydu:

– Cənab, – dedi, – bu nəzakətinizə görə çox təşəkkür edirəm. – Doğrudan da, mən sizin dərəcənizi səhədən verə bilərəm; indiliklə mənə çox dəqiqələrdən mərhum etmədiyiniz üçün sizdən çox razıyam. Doğrudur, gözəlimin yanına sizi küçənin ortasında xəndəyə uzatdıqdan sonra da vaxtı-vaxtında gedə bilərdim. Belə hallarda qadınları bir az gözəltmək heç də fəna deyil. Lakin mənə elə gəlir ki, siz doğrudan da layiqli düşməsiniz. Bu səbəbdən haqq-hesabımızı səhəyə qədər təxirə salsaq, daha yaxşı olar. Artıq mən görüşə gedirəm! Siz bu görüşün saat yeddiyə təyin olunduğunu bilirsiniz. – Feb qulağının ardını qaşdı. – vay, zəhrimara qalasan, lap yadımdan çıxmışdı! – dedi. – Otağın pulun vermək üçün cibimdə bir qəpiyim yoxdur; qoca fahişə isə pulu qabaqcadan tələb edəcək. Zətən, onun mənə inənməməyə haqqı var.

Yad adam:

– Onda bunu verərsiniz... – dedi və Feb yad adamın soyuq əlinin onun ovcuna iri bir sikkə qoyduğunu hiss etdi. O, pulu qəbul etməkdən özünü saxlaya bilmədi və onun əlini sıxdı.

– Allaha and olsun ki, – o bağırırdı, – siz qəribə oğlansınız!

– Yalnız bir şərtim var, – yad adam dedi, – isbat etməlisiniz ki, siz haqlısınız, mən isə haqsızam, mənə otağın bir bucağında gizlədin ki, oradan bu qadının sizin söylədiyiniz qadın olduğunu görə bilim.

Feb cavab verdi:

– Mənim üçün heç bir fərqi yoxdur! Mən Martanın otağını kirayə götürəcəyəm, siz isə qonşuluqdakı it daxmasında yerləşərək oradan hər şeyi görə bilərsiniz.

Yad adam dedi:

– Yaxşı, elə isə gedək!

– Əmrinizə hazıram! – kapitan cavab verdi. – Mən yaxşı bilirməm, lakin ola bilər ki, siz bir iblis mücəssməsiniz, hər halda bu axşamıq dost olaq. Səhə isə bütün borclarımı qaytararam. Həm pulla, həm də şpaqa ilə.

Onlar sürətli addımlarla yola düşdülər. Bir neçə dəqiqə sonra su şırıltısı eşidildikdə Sen-Mişel körpüsünə çatdıqları məlum oldu.

– Əvvəl mən sizi dediyim yərə apararam, – Feb yoldaşına dedi, – sonra isə gözəlimin dalağa gedərəm. O mənə Kiçik Şatle yaxınlığında gözləyəcək.

Febin yoldaşı heç bir söz söyləmədi, ümumiyyətlə, qeyd etməliyi ki, bir yerdə getdikləri müddətdə o, bir kəlmə də danışmamışdı. Nəhayət, Feb alçaq bir qapının önündə dayandı və qapını bərk-bərk döydü. Qapının dəliyiəndə işıq göründü. Dişiyox ağızdan çıxan bir səs soruşdu:

– Kimdir?

Kapitan söyüşlə cavab verdi, güman ki, bu işarəydi; qapı dərhal açıldı və qoca bir qarı göründü; qarının əlində əski bir şamdan vardı; qadın da, istərsə şamdan da – hər ikisi titrəyirdi. Bu, belə bükülmüş, cır-cındır geyinmiş, başı əski ilə sarınmış qoca bir qarı idi; üzü, əlləri, boynu qırıxmışdı; dodaqları sallanmış, üst dodağının ətrafında isə ağ tükrlər görünürdü, o öz görünüşü ilə pişiyə bənzəyirdi.

Mənzilin içi heç də sahibosindən gözəl deyildi. Masalar əhənglə ağardılmışdı; tavanın dayaqlarını zaman qapqara qartalmışdı. Sobanın yarısı uçmuş, otağın küncələrindən hötürmçək torları sallanırdı; otağın ortasında qıçları sınmış bir neçə masa və skamya vardı; ocağın külündə murdar bir uşaq eşələnirdi; otağın dal tərəfində isə tavan-dakı lyuka dirənmiş pilləkən vardı.

Febin sirli yoldaşı bu fahişəxanaya girdikdən sonra bürüncəyinin yaxasını gözəlirəndək qaldırdı. Kapitan isə söyüş söyə-söyə əlində parlayan təzə ekünü qoca qarıya göstərər deyirdi:

– Martanın otağını...

Qoca qarı əylərək tozım etdi, pulu aldı və masanın siyirməsinə qoydu. Bu, qara bürüncəkli adamın kapitana verdiyi pul idi. Qoca qarı masanın yanından ayrılan kimi pırıpsaçlı və cır-cındır paltarlı uşaq külün içindən çıxıb qutuya yaxınlaşdı, pulu böyük möhərlə oradan çıxarır yerinə çubuq dəstəsindən qopardığı quru bir yarpaq qoydu.

Qoca qarı qonaqlara işarə edərək dalınca gəlmələrini tapşırırdı. Pilləkənlə yuxarıya qalxmağa başladılar. Üst mərtəbəyə çıxdıqdan sonra qoca qarı şamdanı sandığın üzərinə qoydu, Feb isə mənzili əla tanyan adam kimi qaranlıq dəhlizə baxan qapını açdı.

Sonra yoldaşına müraciət edərək:

– Əzizim, – dedi, – siz burada gizlənməlisiniz...

Bürüncəkli adam heç bir söz söyləmədən ona itaət etdi, kapitan isə o içəriyə girdikdən sonra qapını örtüdü və cəftəni keçirdi. Bir dəqiqədən sonra qoca qarı ilə birlikdə pilləkəndən enməyə başladılar. Otaq tamamilə qaranlıqlaşdı.

ÇAYA BAXAN PƏNCƏRƏNİN FAYDASI

Klod Frolo (bela zənn edirik ki, Febdən daha düşüncəli olan oxucu bürüncəkli adamın baş keşiş olduğunu çoxdan anlamışdır) qaranlıq daxmaya düşdükdən sonra harada olduğunu anlamırdı üçün bir neçə dəqiqə əlledirdi. Bu daxma damla otaq arasında üçbucaq şəklinə əmələ gəlmiş bir şey idi. Orada nə adi pəncərə, nə də baca vardı; damın əyri olması isə, Klodun daxmanın içərisində uzanmasına mane olurdu; odur ki, Klod təsadüfən tapdığı murdar bir zibil yığını üzərində çömbəlib oturdu. Başı hərərat içində idi. Ətrafını əllərlə araşdırdıqdan sonra sınıq şüşə parçası tapdı və şüşəni alına qoyaraq hərəratını bir qədər azaltdı.

Görəsən, həmin anda Klodun ruhunun dərinliklərində nələr baş verirdi? Bunu yalnız Allah və onun özü bilirdi. Feb, Esmeralda, Jak Şarmolü, Parisin küçələrində buraxdığı və böyük məhəbbətlə sevdiyi kiçik qardaşı, keşiş cübbəsi, hansısa Falurdelin yanına gedərkən bəlkə də itirməkdən qorxmamışdı namuslu adı; bütün bu sərgüzəştlərin onun düşüncəsində bir-birinə necə uyuşduğunu izah etmək çətindir. Lakin bir şeyə şübhə ola bilməz ki, bu düşüncələr onun şüurunda bir yerə toplaşaraq müdhiş harmoniya yaratmışdı.

O, on beş dəqiqə gözledirdi; bu müddət ərzində düz yüz il qocaldığını hiss etdi. Birdən ağac pilləkənin cırıltısını eşitdi. Kimsə pillələrə yuxarıya qalxırdı. Qapı açıldıqda işıq göründü. Qurdların yeyib çürütdüyü qapının ortasında iri bir dəlik vardı; Klod bu dəlikdən baxmağa başladı: qonşu otaqda baş verənləri bu dəlikdən görmək mümkün idi. Onun gözləri qarşısında belə bir mənzərə açıldı; pişik-sifət qarı əlində şamdan dayanmışdı; Feb isə bıqlarını bura-bura baxırdı. Nəhayət, Klod üçüncü simanı da gördü; bu Esmeralda idi. Esmeralda qapının arxasında görünəndə sanki Klodun gözələri qarşısında cazibədar bir xəyal canlandı. Klod tir-tir titrədi, gözələri qaraldı, qanı başına vurdu, qulaqları cingildədi, ətraf başına fırlanmağa başladı. O, bihüş oldu və bir neçə dəqiqə heç bir şey görmədi, heç bir şey eşitmədi.

Yenidən özünə gələndə artıq qarı qonşu otaqda deyildi. Otaqda yalnız Feblə Esmeralda qalmışdı; onlar taxta sandığın üstündə yanaşı oturmuşdular; şam onların gənc üzvlərini və daxmanın dal tərəfindəki

yoxsul çarpayını işıqlandırır. Çarpayının yanında pəncərə vardı. Pəncərənin yağış damcılarının parçaladığı hörümçək toruna bənzəyən qırıq şüşələrindən göyün bir parçası və qalaq-qalaq buludlardan özü üçün yastıq düzəldərək uyuyan Ay görünürdü.

Gənc qız karıxmış kimi ydi; yanaqları od tutub yanırdı. Vücudu titrəyirdi. Uzun kirpikləri qızarmış yanaqlarına kölgə salırdı. Üzünə baxmağa cəsarət etməyi zabit isə çox məmnun görünürdü. Qız şüursuz şəkildə barmağının gözəl, ancaq yəndəmsiz hərəkətiylə skamyanın üzərində qərribə-qərribə şəkillər çəkir və barmağına baxırdı. Ayaqlarının üzərində keçisi yatdığından onları görmək mümkün deyildi. Kapitan, görünür, xüsusi olaraq bu görüş üçün bəzənib gəlmişdi. Sürtükünün yaxasından və yanlarından qızıl qotazlar sallanırdı. Bu qotazlar o zamanlar çox gözəl hesab olunurdu.

Onların nə danışdıqlarını Klod böyük çətinliklə eşidə bilirdi. Qanı beyninə vurmuş, qulaqları cingildəyirdi (zətən, iki sevgilinin laqırtısı, içində mazaqlaşma olmasa, kənardan baxan adama o qədər də maraqlı görünür, bu laqırtı "mən səni sevirəm" ifadəsinin müxtəlif şakillərdə söylənilməsindən başqa bir şey deyil. Ancaq məsələ burasındadır ki, Klod onların söhbətinə laqeyd tamaşaçı kimi qulaq asmırdı).

Gənc qız başını qaldırmırdan:

– Ah, cənab Feb, – deyirdi, – siz mənə nifrət edirsiniz! – Mən çox pis hərəkət etdiyimi anlayıram.

Zabit isə nəvazişli tərzdə cavab verirdi:

– Gözəl, sənə nifrət etmək? Sənə nifrət etmək! Allah eşqinə söyləyin, mən nə üçün sizə nifrət etməliyəm?

– Sizinlə buraya gəldiyim üçün.

– Zənnimcə, bu məsələdə biz bir-birimizi yaxşı başa düşmürük; Mən sənə nifrət etməliyəm, kin bəsləliyəm.

Gənc qız qorxunc nəzərlə ona baxaraq:

– Kin bəsləmək? Mən sizə nə etmişəm ki? – dedi.

– Sən mənə uzun zaman yalvarmağa məcbur etmişin.

– Çarəm nədir?... – qız ah çəkdi. – Mən andımı pozmaq istəmirəm, tilsimim öz qüvvətini itirə bilər və mən heç vaxt ata-anamı tapmaya bilərəm. Ancaq nə fərqi var! Qoy, olan olsun! Artıq mənə nə ata, nə də ana lazımdır.

Qız bu sözləri söyləyərkən sevinc və məhəbbətdən yaşarmış gözlərini kapitanın üzünə dikdi.

Feb bağırdı:

– Əgər mən bundan bir şey anlayırsam, Allah belimi sındırsın. Esməlda bir daqiqə susdu, sonra gözləri yaşardı, köksündən bir ah qopdu və bu sözləri söylədi:

– Ah, sizi nə qədər sevdiyimi bilsəydiniz!

Gənc qızın varlığında o qədər ismət və günahsızlıq vardı ki, Feb özünü onun yanında bir qədər narahat hiss etdi. Lakin son sözlər onu yenə cürətləndirdi.

– Sən mənə sevirən! – O, heyranlıqla qışqırdı və qaraçı qızın belini qucaqladı. O bunu çoxdan gözləyirdi.

Klod bütün bu səhnəni öz daxmasından seyr edirdi. Tez-tez qol-tutğundakı xəncərin ucunu barmağı ilə yoxlayırdı.

Qaraçı qız xofli hərəkətlə kapitanın ona sarılmış əllərini özündən uzaqlaşdırmağa çalışaraq sözüno davam etdi:

– Feb! Siz çox mərhəmətli və alicənabsiniz! Siz gözəlsiniz! Siz mənə, zavallı qaraçı qızı ölüməndən xilas etdiniz. Nə vaxtdır ki, mənə xilas edən zabitin fikrini yaşayıram. Feb, mən sizi tanımamışdan çox-çox əvvəl xəyallarınızla yaşayırdım. Çoxdandır ki, sizin kimi gözəl geyimli, şpaqalı və gözəl simalı bir adam arzu edirdim. Sizin adınız da gözəldir, Feb, mən sizin hər şeyinizi sevirəm: adınızı da sevirəm, şpaqamızı da sevirəm. Feb, şpaqamızı çıxarın, verin baxım.

Feb gülümsəyərək:

– Uşaq! – dedi və şpaqasını çıxardı.

Qaraçı qız şpaqanın dəstəyinə, tiyəsinə baxdı, dəstəyin üzərindəki yazını maraqla oxudu və nəhayət, onu öpərək dedi:

– Sən igid bir adamın şpaqasısan. Mən öz kapitanımı sevirəm!.. Feb fürsətdən istifadə edərək, gənc qızın bir az öylmiş gözəl və incə boynundan öpdü. Qız dindik qalxdı, lələ kimi qızardı, Klod isə qaranlıq daxmanın içində dişlərini qıcadı.

Qaraçı qız dedi:

– Feb, mənim sizə sözüm var, qoyun sözümü deyim, ancaq əvvəlcə bir az otağın içində gəzin, mən sizin boyunuzu seyr etmək, məhmizlərinizin səsinə eşitmək istəyirəm. Siz necə də yaraşqlısınız!

Kapitan onu razı salmaq üçün ayağa durdu və qızı özündən məmnun halda süzərək:

– Sən nə qədər uşaqsanmış! – dedi. – Gözəl, bəs sən mənə rəsmi paltarında görməmişəm?

– Təəssüf ki, görməmişəm... – qız cavab verdi.

Feb:

– Rəsmi paltarım doğrudan da çox gözəldir! – Yenə qızın yanında oylşdı. Lakin bu dəfə əvvəlkindən daha yaxın oturdu.

– Mənə bax, sevgilim... – Feb sözə başladı.

Qaraçı qız uşağ şənliyi və şıltaqlığıyla incə əlini bir neçə dəfə onun dodaqlarına vurdu.

– Yox, yox, mən sizə qulaq asmaq belə istəmirəm! – o dedi. – Siz məni sevirsiniz? Mənə cavab vermənizi istəyirəm. Siz məni sevirsiniz?

Kapitan bir dizi üzünə çökərək:

– Mələyim, ruhum, gözəlim, səni sevməmək mümkündürmü! – dedi. – Vücudum, həyatım, ruhum, hər şeyim sənidir, nəyim varsa sənə qurbandır! Mən səni sevirəm və heç bir zaman səndən başqa kimsəni sevməmişəm!

Kapitan bu cür hallarda belə cümlələri o qədər təkrar etmişdi ki, bu dəfə də nəfəsini dörmədən və yanılandan söylədi. Qaraçı qız onun ehtirash etirafını eşitdikdə səadət dolu olan gözlərini göyü əvəz edən murdar tavana doğru qaldırdı və dedi:

– Ah! Artıq mən ölümə də hazıram!

Feb onu bir daha öpmək üçün yaranmış vəziyyətdən lazımınca istifadə etdi; bu öpüş zavallı baş keşişin öz daxmasında cəhənnəm əzabları çəkmişinə səbəb oldu.

Kapitan dedi:

– Ölməkmi! – mələyim, gözəlim, sən nə danışsən! Yupiterə and içirəm ki, əsil yaşamaq vaxtı indidir! Bu qədər xoş bir şeyin başlanğıcında ölmək?! Bu, nə qoribə zərafətdir! Məsələ qətiyyənlə bəndə deyil. Qulaq as, sevgilim Similyar... Bağışla... Esmeralda... sənin adın kafir adı kimi bir şeydir, tez-tez dolaşıq salıram. Bu ad mənim üçün qalın meşəlik kimi bir şeydir.

Yaxşı qız dedi:

– Aman, yarob! Halbuki, bu ad qoribə olduğu üçün mənə o qədər xoş gəlirdi ki, Əgər sizin xoşunuza gəlmirsə, məni sadəcə Marqo çağırma bilərsiniz.

– Yaxşı, yaxşı sevgilim, boş-boş şeylər üçün ağlama! Bu sadəcə addır, yalnız buna vərdis etməliyəm. Mən sənin adını əzbər öyrənərdəm, o zaman işlər lap düzələr. – Mənə qulaq as, sevgilim Similyar, mən səni o qədər sevirəm ki, mən səni o qədər sevirəm ki, ağla belə sığışmaz. Bir xanımı var, səni sevdiyim üçün lap ağlımı itirib.

Gənc qızın qəlbində qışqıncılıq duyğusu oyandı. Onun sözünü kəsərək:

– Kimdir o? – dedi.

– Onun adı sənin nəyinə lazımdır? – Feb cavab verdi. – Yaxşı, sən məni sevirsənmi?

Qaraçı qız dedi:

– Əlbəttə, sevirəm!

– Çox gözəl! Mən sənə sübut edərdəm ki, mən də səni sevirəm. Mən səni yer üzünün ən xoşbəxt qadını etməsəm, qoy bütpərəstlər allahı Neptun məni öz yabasının ucunda qaldırıb həlak etsin! Biz bir yerdə qəşəng bir otaq taparıq. Mən öz nişançılarımı rəsmi marşla sənin pəncərələrinin qarşısından keçirərdəm, mənim nişançılarım hamısı atlıdır və kapitan Milyonun nişançılarına həmişə qalib gələ bilərlər. Nişançılarının əlində dəyənək, ox, tüfəng var. Mən səni Rülyə yaxınlığındakı meydana rəsmi parada apararam. Paris qəmi-zonunun rəsmi paradi ehtisamlı bir tamaşadır. Sıradə səksən min əsgər olur! Otuz min əsgər polad zireh, dəbilqə geymişdir; altmış yeddi min bayraq var; parlament, hesab palatası, xəzinə, sikkəxana bayraqları – bir sözə, dənizli dərəcədə nəhəng bir ordu. Mən səni kral heyvanxanasındakı şirlərə baxmağa aparacağam; qadınlar vəhşi heyvanlara baxmağı çox sevirlər.

Gənc qız sözlərin mənasına belə varmıdan sevgilisinin səsinə qulaq asır və bu sözlərin təsirindən ən xoşbəxt xəyallara dalmışdı.

Kapitan yavaşca qaraçı qızın kəmərinə açmağa çalışaraq sözü-nə davam edirdi:

– Ah, sən nə qədər xoşbəxt olacaqsan!

Onun “çirkin hərəkətidən” qeyzlənmiş qız müqavimət göstərərək bağırdı:

– Siz nə edirsiniz?

– Heç bir şey... – Feb cavab verdi. – Zənnimcə, sən mənim yanıma köçəndən sonra əynindəki bu küçə və meyxana paltarını çıxarıb atmalısan.

Gənc qız nazla dedi:

– Feb, mən sənin yanında olacağam! – Və yenə xoyala daldı.

Kapitan onun müti quzuya dönməsindən cəsarətlənməyə belini yucaqladı. Qız artıq heç bir müqavimət göstərmirdi. Sonra o yavaş-yavaş qızın kəmərinin bağlarını açmağa başladı. Bağları açarkən qızın boynundakı yaylığını tərptədi. Öz daxmasında həyəcan içində boğulan keşiş yaylığın altından qaraçı qızın üfqiədə buludların arasından yüksələn Ay kimi girdi, gözəl və əsmər çiyini gördü.

Gənc qız yenə də Febə heç bir müqavimət göstərmirdi; sanki heç bir şey görmürdü. Kapitanın gözləri parlayırdı.

Birdən qız üzünü ona çevirərək sonsuz məhəbbətlə baxdı və dedi:

– Feb, mən öz dininə tanış et.

Kapitan qəhqəhələrlə gülürək:

– Mənim dinimləmi! Səni mənim dinimlə tanış etməli! Lütfən söylə görüm, mənim dinim sənə nəyinə gərəkdir!

Qız sadəlövhcəsinə cavab verdi:

– Sənə orə etmək üçün, mən sənə dinini tanımalıyam.

Kapitanın üzündə eyni zamanda heyrət və nifrət, qayğısızlıq və həyvanı bir ehtiras göründü.

– Belə de! İndi də, bunu uydurdun! – dedi. – Bizim evlənməyimizə ehtiyac varmı?

Qaraçı qız sapsarı saraldı və möyus halda başını köksünə salladı.

Feb məhrəbən səslə sözlünə davam edərək:

– Sevgilim, – dedi, – bu nə axmaq sözdür! Toy-filan nədir?

Məgər keşişin duası olmazsa, insanlar bir-birini sevmə bilməzlər?

O bu sözləri ən nəvazişli və oxşayıcı səslə söyləyərək gədikcə qaraçı qıza daha çox yaxınlaşırdı. Yenə qolları ilə onun qıvrıq və incə belindən yapışdı, gözləri parlaqlığa başladı; belə dəqiqələrdə Yupiterin özü belə bir çox axmaq işlər görmüş, mərhəmətli Homer isə buludu onun yardımına çağırırdı. Hər şey kapitan Febin də belə dəqiqələr keçirdiyini göstərirdi.

Klod bütün səhnəni görürdü. Daxmanın qapısı çürümüş çəllək taxtalarından qayırılmışdı, onların arasından o qədər geniş dəliklər açılmışdı ki, o, yurtda kimi qonşu otağa sığıya bilərdi. Bu əsmər bənizli, enlikürək rahib indiyodək monastır həyatı sürməyə məhkum edildiyindən izdivacsız yaşadığı halda, gecə baş verən ehtirash, aşıqanə səhnəni seyr edərkən titrəyir və qanı qaynayır. Bu həyasız gənc zabit gənc və gözəl qızın üst-başını açırdı. Qızın bu halı və zabitə təslim olmağa hazır görünməsi Klodun damarlarındakı qanını ərimiş qurğuşun kimi qaynamağa məcbur edirdi. O, fəvqəladə bir hal keçirirdi. Gözləri ehtirashı bir qışqırıqla hər bir çıxarılan sancığı, hər bir açılan düyməni təqib edirdi. Üzünü həşəratların çürüdüüyü qapı dəşiklərinə sıxaraq baxan zavallı Klodu bu halda görənələr onun qəfəsini barmaqlığı arasından gözəl bir ceyranı boğan çaqqalı seyr edən pələngə bənzədiyini zənn edirdi. Klodun gözləri qapının dəlikləri arasından yanan şam kimi parlayırdı.

Birdən Feb sürətli hərəkətlə qaraçı qızın çiyindəki yaylığı açdı. Solğun və dalgın halda oturmuş zavallı qız birdən-birə ayıldı. Sürətli hərəkətlə həddindən artıq üzlülük edən zabitdən uzaqlaşdı və çıpaq çiyinlərinə, sinəsinə baxaraq qıpqırmızı qızardı, utandı, incə və gözəl ollerilə sinəsini örtməyə çalışdı. Yanaqlarındakı parlaq qırmızılıq olmasaydı, onu bu cür səssiz və hərəkətsiz vəziyyətdə görənələr həya heykəli olduğunu zənn edərdilər. Qız başını aşağı salmış, gözlərini yerə dikmişdi.

Kapitan yersiz hərəkəti onun boynundakı talismanı aşkara çıxarırdı.

Kapitan hürküdüüyü gözələ yenidən yaxınlaşmaq üçün fürsət-dən istifadə edərək soruşdu:

– Bu nədir?

Qız həyəcanla dedi:

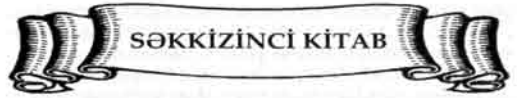
– Ona toxunmayın! O mənim talismanımdır! Ata-anama layiq ola bilsən, onları tapmaqda mənə yardım edəcək. Cənab kapitan, mən buraxın! Ah, mənim anam! Ah, zavallı anam! Anam! Sən haradasan? Mənim köməyimə gəl! Cənab Feb, Allah eşiqinə, yaylığını geri qaytarın!

Feb bir neçə addım geri çəkildi və soyuq səslə dedi:

– Ax, xanım əfəndi, artıq mənə sevmədiyinizi anladım!

Zavallı qız kapitanın boynuna sarılaraq onu öz yanında əyləşdirirdi və dedi:

– Mən səni sevmirəm?.. Sevimli Feb, mən səni sevmirəm? Ey kinli adam, sən mənə əzab vermək üçün bunu qəsdən söyləyirsən! Çox gözəl, al mənə, al bütün varlığımı! Nə istəyirsən et, nə istəyirsən edə bilsən, mən səninəm! Talismanla nə işin var! Anamla nə işin var? Sən mənim anamsan, çünki mən səni sevirəm! Feb, sevimli Feb, sən mənə görürsən? Feb, mənə, mənə baxsana. Mən sənə rədd etmək istəmədiyim, daima sənə dalınca qaçan həmin qızıqazam. Ruhum, həyatım, bütün varlığım, hər şeyim səndir, sevgilim! Çox gözəl, nə olar, evlənmək sənə xoşuna gəlmərsə, evlənməyə də bilərik; zətən mən nəyəm ki? Mən yazıq bir küçə rəqqasəsiyəm, sənə, sənə Feb, sən zadəgansan. Mənim nə qədər axmaq olduğumu görürsən! Heç rəqqasə də zabitə orə gedə bilər! Görünür ki, mən lap dəli olmuşam, yox Feb, yox, arzu edərsən, mən sənə oynasın, sənənin oluncagın, sənənin əyləncən olaram. Yalnız sənə, yalnız sənənin kəməzin olaram! Mən yalnız bunun üçün yaranmışam! Qoy mən namussuz olum, qoy hər kəs mənə nifrət etsin, mənə qəm heç bir fərqə yoxdur,

1

QURUMUŞ YARPAĞA DÖNƏN GÜMÜŞ PUL

yalnız bir şeyi arzu edirəm: mənə sev! Yalnız mənə sevmək mənə yer üzündə ən şən və xoşbəxt qadın etmək üçün kifayətdir. Feb, mən qocalanda çirkin olacağam, artıq sənin möhəbbətinə layiq olmayaacağam. Ey mənim ağam, onda siz mənə rədd etməyin, qoyun, heç olmasa, sizə qulluq edim, başqa qadınlar sizin üçün şorf hörəcək, mənə sizin kəntiniz olacağam, mən yalnız onlara baxacağam. Mahmızlarınızı, paltarınızı, çəkmələrinizi təmizləməyə mənə icazə verəcəksiniz, deyilmi? Feb, doğrudanmı bunları etməyə mənə icazə verəcəksən? Feb, indi ki belədir, al mənə, mən sənin qulunam, Feb, yalnız, sev mənə! Bizim kimi qaraçı qızlara yalnız iki şey lazımdır: azadlıq və sevgi!

Qız bu sözləri söylərkən gənc zabitin boynunu qucaqladı, ağlamış gözəl gözllərlə aşağıdan yuxarı onun gözllərinə baxır və sevinclə gülümsəyirdi. Onun məxmər və gözəl köksü zabitin paltarının mahuduna sürtünürdü. Gözəl və çılpaq vücudu onun dizləri üzərində qıvrılırdı. Sərməst və sərxoş olan kapitan dodaqları ilə onun gözəl, əsmər çiynindən öpdü. Gənc qız başını arxaya əymiş, gözllərini tavana dikərək bu hərarətli öpüşlərin təsirindən titrəyirdi.

Birdən Febin başı üzərində kin və hiddətdən gömgöy göyərmiş səlgün bir baş gördü. Onun kinli gözlləri parlayırdı; bu üzün yanında xəncərli bir əl də gördü. Bu üz və bu əl Klodun idi. O, qapını sıdırmış və özünü iki sevgilinin yanına atmışdı. Dəhşət içində titrəyən gənc qız bu müdhiş hadisədən özünü itirərək dili tutuldu. Sanki göyərçin başını qaldıranda iri yumru gözllərlə yuvasına baxan çalagını görmüşdü.

Qız qışqırmaq iqtidarında deyildi. O yalnız xəncərin Febin üzərinə endiyini və buğlanaraq qalxdığını gördü.

Kapitan döşəmənin üzərinə yığılaraq bağıldı:

– Vay, mələm!

Qız huşunu itirdi. Gözlləri yuxumalarkən, şüurunu itirərək hərarətli bir şeyin dodaqlarına toxunduğunu hiss etdi və bu öpüş onu cəllad damıqası kimi yandırdı.

Özünə gələndə gecə qarovulu əsgərlərini gördü. Kapitanı qan içində otaqdan aparırdılar. Keşis yox olmuş, otağın dal tərəfində çaya baxan pəncərə isə təybatay açıq idi. Biri döşəmənin üzərindəki bürüncəyin zabitin olduğunu zənn edərək qaldırırdı. Qız ətrafdakıların bu sözləri dediyini eşidirdi:

– Bu cadugər, kapitanı xəncərli öldürmüşdür!

Qrenquar və qaraçı dəstəsi böyük təşviş içində idilər. Bir ay idi ki, nə Esmeraldadan xəbər vardı, nə də onun keçisindən. Esmeraldanın tapılmaması qaraçıların roisini və bütün sərəsərləri məyus etmişdi; Qrenquarın da dördi ikiqat artmışdı. Qaraçı qız bir axtamüstü yox olmuş və o zamandan bəri tapılmırdı. Çox axtarıdılar, lakin bütün axtarışlar heç bir nəticə vermədi. Adam ələ salmağı sevməli bəzi kiçik uşaqları qızı bu axşam Sen-Mişel körpüsü yaxınlığında bir zabitlə birlikdə gördüklərini Qrenquara söyləyirdilər. Lakin qaraçıların qanununa görə heç bir şeyə inanmayan filosof ər idi; bundan başqa, o öz arvadının nə qədər möhkəm olduğunu hamıdan yaxşı bilirdi. O, mösum bir qızla qoribə tilsimin birləşməsindən möhkəm bir qaya əmələ gəldiyini şəxsən təcrübə çıxarmışdı. O bu iki amilin müştərik gücünü riyazi üsulla da hesablamışdı. Odu ki, bu cəhətdən tamamilə arxayın idi.

Bununla belə, Esmeraldanın yoxa çıxmasının səbəbini anlamıq çətin idi. Qrenquar dorin məyusluq içindəydi. Əgər mümkün olsaydı, o hətta arıqlayırdı da. Bu həsrət və kədər ona yer üzündə hər şeyi unutturmuşdu. O hətta öz ədəbi həvəsini, “düzgün və qeyri-düzgün fiqurlar haqqında” böyük əsərini belə unutmuşdu. O bu əsərini əlinə pul keçər-keçməz çap etdirmək niyyətində idi. (Qrenquar, Huq de Sen-Viktorun yazdığı “Didascalion”un Spirli Vindelini məşhur şriftləriylə çap olunduğunu gördükdən sonra sayıqlamağa başlamışdı.)

Bir gün Qrenquar dorin məyusluq içində la-Turnelin yanında keçərkən camaatın məhkəmə binası yanında toplaşdığını gördü.

Məhkəmə binasından çıxan bir gəncdən soruşdu:

– Burada nə var?

Gənc cavab verdi:

– Doğrusu, nə olduğunu özüm də bilmirəm, deyirlər, bir qadın jandarmı öldürmüşdür və indi onu mühakimə edəcəklər. Deyildiyinə

görə, işdə cadunun da rolu olduğundan məhkəməyə yepiskop, konsistor hakimləri, bir də Notr-Dam kilsəsinin baş keşişi olan qardaşım da dəvət edilmişdir. O bütün günlerini məhkəmədə keçirir. Mən onunla bir-iki kəlmə danışmışıydım, lakin salon dopdolu olduğundan camaatın arasından keçə bilmədim. Məna pul lazımdır, odur ki, qardaşımla görə bilməməyim məni çox məyus etmişdir.

Qrenquar dedi:

– Əzizim, mən böyük məmnuniyyətlə sizə pul verərdim, ancaq təəssüf ki, ciblərimin yırtığı sikkələrin ağırlığından əmələ gəlməmişdir.

Qrenquar bu gəncin qardaşı olan baş keşişlə tanış olduğunu ona söyləməyə cəsarət etmədi. Artıq oxucuların bildiyi kilsədəki hadisədən sonra Qrenquar onun yanına gəlməmişdi. Bu məsələ onu çox narahat edirdi.

Gənc yenə öz yoluna davam etdi. Qrenquar isə məhkəmənin böyük salonuna doğru gedən pilləkənlə çıxaraq camaatın ardınca getdi. O bu fikirdə idi ki, kədərini azaltmaq üçün məhkəmədə cəna-yət işlərinə qulaq asmaqdan gözəl çarə tapıla bilməz. Çünki hakimlərin son dərəcə axmaq və gülünc adamlar olduqlarını bilirdi.

Qrenquarın qarışdığı izdiham dinməz-söyləməz irəliyə hərəkət edirdi. Qədim binanın içərişisiylə ilan kimi qıvrılan qaranlıq koridorda uzun müddət sıxışdırılıb tapdalandıqdan sonra, nəhayət, Qrenquar böyük salona çıxan alçaq qapının yanına çatdı. Qapı açıq idi. Ucaboy olduğundan salondakı səhnəni dalğalanan camaatın başı üzərindən seyr edə bilirdi.

Bura geniş və yarımqaranlıq bir salon idi. Qaranlıq onu daha da geniş göstərirdi. Artıq qaranlıqlaşdıqdan salonun dar və sıvri pəncərələrindən içəriyə ancaq zəif işıq düşürdü. Bu işıq da salonun müxtəlif şəkəllərdən ibarət qubbasına çatmamış yox olub gedirdi. Məsanın üstünə şamdanlar qoyulmuşdu. Kağız yığınları üzərində bellərini bükərək oturmuş katiblər nəse yazırdılar. Otağın qapıya yaxın hissəsi camaatla dolmuşdu. Sağ və sol divarın yanında uzun cübbəli adamlar əyləşmişdi. Otağın dal tərəfində yüksək bir yerdə hakimlər cərgəylə əyləşmişdi. Son sıralarda oturan hakimləri qaranlıqda görmək mümkün deyildi. Hakimlərin üzləri ciddi və hərəkətsiz idi; divarlarda çoxlu zənbəq şəklində vardı. Hakimlərin başları üstündə İsanın dar ağacındakı təsviri güclə görünürdü; hər tərəfdə təbəzzin-

lər və nizələr parlayırdı. Salonda yanan şamların işığı onların dəmir uclarına düşmüşdü.

Qrenquar yanındakı adamların birindən soruşdu:

– Cənab, lütfən söyləyin, orada kilsə məclisində yepiskopların əyləşdiyi kimi cərgə-cərgə oturan bu adamlar kimdir?

Müsahibi cavab verdi:

– Cənab, sağ tərəfdəkilər məhkəmə üzvləridir, sol tərəfdəkilər isə müstəntiqdirlər; birincilərin əynində qırmızı cübbə, o birilərin əynində isə qara cübbə var.

Qrenquar yenə soruşdu:

– Bəs qan-tər basması qırmızı cübbəli o şişman adam kimdir?

– O, cənab sədrin özüdür.

Qrenquar məhkəmə işçilərini (çox güman ki, məhkəmənin elə bu binasında pyesinin uğursuzluğunu indiyədək unuda bilmədiyin-dən) qətiyyənlə sevmirdi. Odur ki, yenə soruşdu:

– Bəs onun arxasında oturan qoyunlar kimdir?

– Bunlar kral dəftərxanasının məruzəçiləri cənablarıdır.

– Bəs hamıdan qabaqda oturan o donuz kimdir?

– Parlament məhkəməsinin katibi cənablarıdır.

– Bəs sol tərəfdəki qırmızı pişiyə bənzəyən şişman adam kimdir?

– O, kansistor məhkəməsinin kral prokuroru Jak Şarmolüdür.

Məhkəmə üzvlərilə birlikdə əyləşmişdir.

Qrenquar dedi:

– Cənab, lütfən, bir sualıma da cavab verin. Onlar burada nə edirlər?

– Mühakimə edirlər.

– Mühakimə edirlər?... Kimi mühakimə edirlər? Mən burada heç bir məhkum görmürəm.

– Məhkum deyil, məhkumdur. O, arxasını bizə çevirdiyi üçün buradan görmək mümkün deyil. Onu camaat tərəfdən də görmək mümkün olmaz. O, baltaların arasında oturmuşdur.

Qrenquar sözüne davam edərək:

– Bəs bu qadın kimdir? – dedi. – Onun adı nədir?

– Özü də yaxşı bilmirəm, müsyo, mən yenincə gəlmişəm. Lakin bu fikirdəyəm ki, burada səhbət cadugərlikdən gedir. Hər halda məhkəmədə ruhani məhkəməsinin üzvləri də var.

Bizim filosof dedi:

– Çox yaxşı, bu böyük və hakim adamların insan ötinə necə yedik-
lorinə tamaşa edərkən, hər halda, maraqlı tamaşadır...

Qonşusu ona dedi:

– Müsə, necə düşünürsünüz, cənab Jak Şarmolünün çox müla-
yim görünüşü var, deyilmi?

Orenquar:

– Bəli, bəli! – cavab verdi, – mən, ümumiyyətlə, cənab Şarmolü-
nün dodaqları kimi incə dodaqları və onunku kimi zədəli burun poro-
ləri olan adamların həlimliliyinə çox da inanmıram.

Bu zaman yaxındakılar işarə edərək bu iki boşboğazı susdurdular;
məhkəmədə mühüm bir istintaq başlayırdı.

Salonun ortasında üzünü paltarları ilə örtmüş qoca bir qarı dayan-
mışdı. Qarı deyirdi:

– Cənab hakimlər! Mən mərhum Falurdelin arvadıyam. Qırx ildır
ki, Sen-Mişel körpüsündə yaşayıram və vergiləri vaxtı-vaxtında
verirəm. Mənim mənzilim körpüdən bir az yuxarı yaşayan boyaqçı
Tassenanın evinin qarşısındadır. Cənab hakimlər, mən indi qoca bir
qarıyam, lakin bir zamanlar gözəl bir qız idim. Qonşularım son günlər
məna deyirdilər ki: “Falurdel nəna, axşamlar cəhronizi çox öyirmə-
yin; şeytan öz buynuzları ilə qoca qarıların yununu daramağı sevir.
Keçən il Templ məhəlləsində dolayan kabus bu il də Qədim şəhərə
keçmişdir. Falurdel nəna, ehtiyatlı olun, bu kabus sizin də qapınızı
dəyə bilər!” Bir axşam mən cəhronin yanında əyləşmişdim. Bir də
gördüm ki, qapımı döyürlər. Soruşdum: “Kimdir?” Mənə söyləyə
cavab verdilər. Qapını açdım; içəriyə iki nəfər girdi. Bunlardan biri
gözəl bir zabıt, o biri isə qara paltarlı adam idi. Bu adamın yalnız
qızarmış kömür kimi parlayan qara gözləri görünürdü; gözlərindən
başqa heç bir şey görmək mümkün deyildi. Üzünü şlyapası və bürün-
cəyi ilə örtmüşdü, onlar mənə dedilər ki, bizi Martanın otağına burax.
Cənab hakimlər, Martanın otağı mənzilimin yuxarı mərtəbəsindəki
otağın adıdır. Hamı bunu bilir. Cənab hakimlər, bu otaq ən təmiz
otaqdır. Onlar bu sözü söylədikdən sonra mənə bir ekü verdilər. Mən
pulu masanın qutusuna qoyub öz-özünə dedim ki, çox yaxşı oldu, hər
halda, sabah Qloriyet sallaqxanasından bağırısaq almaq üçün işinə
yarar. Biz yuxarıya qalxdıq. Üst otağa çıxar-cıxmaz dönb geriye
baxdıqda gördüm ki, qara bürüncəklə adam yox olmuşdur. Mən buna
bir qədər təəccüb etdim. Gözəl zabıt ağayana bir adama oxşayırdı;
onunla birlikdə aşağıya endik, o çıxıb getdi, yenəcə yumağın döndə

birini ayırmışdım ki, zabıt gözəl bir gənc qızla qayıtdı, bu qız gəlin-
cək kimi bir şey idi, saçları dağınıq olmasaydı, günəşdən də gözəl
görünürdü. Qızın yanında iri bir keçi vardı. Keçinin qara, yaxud ağ
olması yaxşı yadımda deyil. Bu keçi mənə düşündürdü. Qızın gəlmə-
sinin mənə dəxli yox idi, lakin keçinin nə üçün gəldiyini başa düş-
mədim. Cənab hakimlər, mən ümumiyyətlə, buynuzlu və saqqallı
heyvanları sevmirəm; onların saqqalları erkəklərə, buynuzları isə
şeytanlara oxşayır. Buna baxmayaraq, heç bir söz demədim: hər halda
məna bir ekü vermişdilər. Cənab hakimlər, mən doğrumu mülahizə
etdim, deyilmi? Zabıtla gənc qız yuxarıya qalxdı və orada yalnız qal-
dılar. Keçi də onların yanında idi. Zabıtla qızı üst mərtəbəyə ötür-
dükdən sonra mən yenə aşağı endim və ayırməyə başladım. Bunu
da söyləməliyəm ki, mənim mənzilim iki mərtəbədə ibarətdir və
dal tərəfi körpünün üstündəki bir çox evlər kimi çaya baxır; istər istə,
istərsə də alt mərtəbələr pəncərələri körpüyə deyil, çaya baxır.
Beləliklə, mən sakitcə öyirməklə məşğul idim. Lakin nədənsə kabus
heç cür yadımdan çıxmırdı. Keçinin göründə dərhal kabusu yadıma
düşdü. Bundan başqa gənc qızın paltarları da çox qoribo idi. Birdən
yuxarıdan bağırtdı səs eşitdim. Ağır bir şey döşəmənin üzərinə yıxıldı,
pəncərə açıldı, mən üst mərtəbədəki pəncərənin tam altındakı pəncə-
rənin yanına yüyürdüm. Bir də gördüm ki, gözəlrimin qarşısında
qara bir şey özünü suya atdı. Bu, keşiş paltarları geymiş bir kabus idi.
O gecə aydın bir gecə idi. Odur ki, onun paltarını aydınca görə bil-
dim. Kabus çaya tullandıqdan sonra Qədim şəhərə doğru üzməyə
başladı. Mən qorxumdan titrəyə-titrəyə gecə qarovulunu çağırmağa
başladım. Qarovulçular mənim mənzilimə daxil oldular və bir az sə-
xəş olduqlarından məsələnin nə yerdə olduğunu aydınlaşdırmadan
məni döyəcəlməyə başladılar. Nəhayət, mən hadisəni onlara başa
saldım, biz üst mərtəbəyə qalxdıq. Bir də nə gördük? Otağın döşə-
məsi qan içində idi, kapitan isə boğazında xəncər uzanmışdı. Qız
özünü ölümcüllüyə qoymuş, keçi isə o yan bu yana qaçdı. “Bu nə
işdir başıma gəldi!” – düşündüm. İndi iki həftə döşəməni yuyub-
təmizləməyə məcbur idim! Söz yox ki, çox qoribo işə düşmüşəm!”
Zavallı gənc zabıt! Onu götürüb apardılar. Qız isə çı-çılpaq idi.
Qarovul onu da özlərilə bərabər apardı. Ancaq səbir edin! Məsələ
bununla qurtarmadı, məsələnin ən pisi hələ qabaqdadır! Şəhər təz-
dən mən masanın qutusunu açıb oradan pulu götürmək istədim, hal-
buki qutuda pul əvəzinə qurumuş bir yarpaq vardı!

Qarı susdu.

Camaatın arasından dəhşətli uğultu keçdi.

Qrenquarın qonşusu:

– Bu kabusa, bu keçiyə şeytan işi deyirlər!

Bunların yanında duran biri isə:

– Bəs bu qurumuş yarpaq nə deməkdir! – əlavə etdi.

Üçüncü bir şəxs:

– Heç şübhə ola bilməz ki, bu qız cadugərdir, özü də gənc zabit-ləri soymaq üçün iblisle itti-faq bağlamışdır!

Qrenquarın özü də bu hadisəni çox qərribə və həqiqətə uyğun saymaq üzrə idi.

Məhkəmə sədri vüqarla:

– Şahid Falurdel, – dedi. – Sizin məhkəməyə başqa nəşə söylə-mək niyyətiniz varmı?

Qarı cavab verdi:

– Cənab hakim, artıq sözüm yoxdur, yalnız onu deyə bilərəm ki, bu hadisə haqqında yazılmış protokolda mənim mənzilimin çirkin, qoxumuş və murdar əxlaqsızlıq yuvası olduğu göstərilir. Bu bir az ifratdır. Doğrudur, körpünün üstündəki evlər çox da bəzəkli deyil, orada çoxlu adam yaşayır, bununla belə, burada yaşayanların əksə-riyyəti qəssabdır, qəssablar isə varlı olurlar, onların arvadları şəhər xanımlarından heç də əskik deyil.

Qrenquarın nəzərində siması əjdahaya bənzəyən hakim ayağa durdu və dedi:

– Lütfn, diqqətli olun! Rica edirəm, cənab hakimlər müqəssi-rin üstündə xəncər olduğunu nəzərə alsınlar. Şahid Falurdel, iblisin sizə verdiyi puldan əmələ gələn quru yarpağı özünüzlə bərabər gətir-misinizmi?

– Bəli, cənab prokuror, – qarı cavab verdi. – Mən o yarpağı tapdım, budur!

Pristavlardan biri quru yarpağı götürüb əjdahaya verdi, o isə qaş-qabağını çataaraq başını yırğaladı və yarpağı sədrə verdi; sədr isə yarpağı kilşə işlərinə baxan kral prokuroruna verdi. Beləliklə, quru yarpaq bütün məhkəmənin nəzərindən keçdi.

Jak Şarmolü:

– Bu qovaq yarpağıdır, – dedi. – Cadugərliyin yeni isbatından başqa bir şey deyil...

Hakimlərdən biri sözə başlayaraq:

– Şahid! – dedi. – Siz yanınıza iki adamın gəldiyini söyləyirsiniz: biri əvvəlcə yoxa çıxan, sonra isə Sena çayını keçərkən gördüyünüz keşiş paltarlı adam, o biri isə zabitdir. Sizə pulu verən bunların hansı idi?

Qarı bir az düşündü və sonra cavab verdi:

– Zabit idi!

Camaat arasında gürultu qopdu:

Qrenquar öz-özünə düşündü: “Bax, bu məsələ mənim imanımı bir az sarsıtdı!”

Bu zaman kral prokuroru Filipp-Leyle yenə danışmağa başladı:

– Cənab hakimlərin icazəsilə xatırlatmalıyam, mərhum zabitin ölüm ayağında söylədiyi və onun dilindən hərfən yazılmış sözlər-dən məlum olur ki, o, qara paltarlı adamla danışanda bəlkə də onun şeytan ola bilməsi ehtimalını barədə bir qədər düşünmüşdü. Zabit bunu da əlavə edib ki, kabus müqəssir qadının Falurdel qarının evinə gətirilməsində israr edirmiş. Həm də kapitan cibində pulu olmadığını söylədikdə bu adam ona gümüş bir ekü vermiş və zabit bu pulu otaq kirayəsi olaraq qarına vermişdir. Bütün bunlardan sonra bu pulun cəhənnəmə aid olduğu görünür.

Bu məntiqi dəlil güman ki, Qrenquarın və camaatın arasındakı başqa şökkakların bütün şübhələrini dağıtdı.

– Zaten, məsələyə aid olan bütün sənədlər cənab hakimlərin ölin-dədir, – kral prokuroru əlavə etdi, – və bu barədə Feb de Şatoperin ifadəsini yoxlamaq olar.

Müqəssir qadın bu adı eşitmək ayağa durdu və üzü göründü. Qren-quar onun Esmeralda olduğunu görüb dəhşətindən mat qaldı.

Esmeraldanın üzü ölü sifəti kimi sapsarı saralmışdı. Onun böyük diqqətlə hörülmüş və qızıl pullarla bəzənmiş saçları pərişan halda çiynlərinə tökülmüşdü. Dodaqları gömgöy göymiş, çuxura düşmüş gözləri vəhşi nəzərlərlə ətrafa boylanırdı.

– Feb! – o bağırdı. – Amandır, cənab hakimlər, mənə öldürməz-dən əvvəl bir salıma cavab verin, sizi Allaha and verirəm, söyləyin görüm, sağdır mı?

Sədr cavab verdi:

– Müttəhim, sakit olun! Bunun sizə dəxli yoxdur!

– Amandır, mənə rəhm edin, söyləyin görüm, o sağdır mı! – qız təkrar etdi və zərif əllərini döşünə qoydu. Eyni zamanda zəncir sə-s-ləri eşidildi.

Kral prokuroru yenə quru səsə cavab verdi:

– Yaxşı, mən sizə söyləyərəm: o can verir. Razi qaldınız mı?

Zavallı heç bir söz söyləmədən skamyaya çökdü. Gözləri qup-quru, üzü isə mundan ağ idi.

Sədr yanındakı alçaq skamyada əyləşmiş qarapaltarlı, güləbətinli papaq qoymuş boynu zəncirli, əliçubuqlu adama müraciət edərək:

– Cənab pristav, o biri müttəhimimi getirin.

Həminin nəzəri kiçik qapıya doğru çevrildi. Az sonra qapı açıldı. Qrenqvar tamamilə mat qaldı: salona qızıl buynuzlu və qızıl dirnaqlı keçiyə daxil oldu. Gözəl heyvancığaz bir saniyə qapının astanasında dayandı və boğazını uzatdı. Sanki yüksək qayanın üzərində dayanıb qarşısındakı geniş üfşüqə baxırdı. Birdən keçiyə qarışı qızı görüb masanın və katibin başı üzərindən tullanıb müttəhimin dizlərinə sığındı, onu oxşamasını, yaxud nəvəş göstərməsini istəyirmiş kimi ayaqları altında uzandı; lakin müttəhim hərəkətsiz dayanmışdı, zavallı Cali isə onun bir baxışına belə nail ola bilmədi.

Falurdel qarış dedi:

– Vay, vay! Bu həmin murdar heyvandır! Mən onların ikisini də tanıyıram!

– Cənab hakimlər arzu edirsə, keçinin sorğusuna başlayaq. – Jak Şarmolü dedi.

Həqiqətən, ikinci müqəssir Cali idi. O zamanlar heyvanların cadugərlikdə təsirli bilinərək məhkəməyə çəkilməsi nadir hadisələrdən deyildi. Məsələn, Paris məhkəməsinin 1466-cı dair maliyyə hesabatında Korbeyl şəhərində edam edilmiş Jelle-Sular adlı bir nəfərlə onun donuzunun məhkəmə xərclərinə aid çox maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür. Burada hər şey qeyd olunmuşdur. Donuz üçün qazılan quyunun pulu, Morsan limanından gətirilmiş 500 çubuq dəstəsi, üç kasa şorab və üç girvənkə çörək. Bunları edam edilmiş donuz üçün hazırlasalar da, böyük bir qismi cellada çatmışdı. Nəhayət, həmin hesabatda donuzun on bir gün ərzində saxlanması şərf olunan vəsait də göstərilmişdir. Bəzən məhkəmə heyvanlarla da kifayətlənmirdi; Böyük Karlin və Mərhəmətli Luinin qanunlarına görə, göydə görünməklə mərhəmətli vətəndaşların rahatlığını pozan alovlu kabuslara belə böyük cəzalar tətbiq edilmişdi.

Kilso işlərinə baxan kral prokuroru dedi:

– Bu keçinin ruhuna girmiş və heç bir ovsuna tabe olmaq istəməyən iblis ısrar edərsə və məhkəməni qorxutmağa başlarsa, qabaq-

cadan söyləyirik ki, o zaman dar ağacı, ya da tonqal tələb etməyə məcbur olacağıq!

Qrenqvarın alınnda soyuq tər göründü. Şarmolü qarşısındakı masanın üzərinə qoyulmuş qaraçı qavalını götürüb keçiyə göstərdi və soruşdu:

– İndi saat neçədir?

Keçiyə ağıllı gözlərlə ona baxdı, sonra qızıl dirnağını qaldırıb yeddi dəfə döşəməyə vurdu; həqiqətən saat yeddi idi. Camaat nifrət və döşətlə dalğalanmağa başladı.

Qrenqvar artıq özünü saxlaya bilməyərək bağırdı:

– O özünü məhv edir! Məgər siz heyvanın nə etdiyini özü belə bilmədiyini görmürsünüz?

Pristav hirsle bağırdı:

– Ey, kimdir səs salan, sakit olun!

Jak Şarmolü yenə həmin qavalın sayəsində oxucunun bildiyi bir çox oyunları keçiyə göstərdi. Məsələn, indiki ilin hansı ayı olduğunu, ayın neçəsi olduğunu və sairəni bir-bir göstərdi. Məhkəmə mübahisələrinə məxsus optik gözübağlıca sayəsində Calinin Paris küçələrində dəfələrlə göstərdiyi adi oyunlara həmişə heyran qalan camaat bu oyunları məhkəmə salonunda görəndə son dərəcə pərişan oldu. Həmin keçinin ruhunda şeytan olduğuna inandı.

Kral prokuroru bununla da kifayətlənməyərək Calinin boynundan asılmış dəri torbanı açıb içindəki hərfləri döşəmənin üzərinə boşaltmışdı, keçiyə isə hərflərin arasından ayağı ilə üç hərflə götürüb “Feb” sözünü düzəltdi. Bu hadisə zavallı kapitanın cadugərliyə qurban olduğunu aydınca isbat edirdi. Odu ki, hər kəs öz cəlvəsi və gözəlliyilə həmin heyran qoyan qaraçı qıza, bu cazibədar rəqqasəyə müdhiş, qansoran bir iblis kimi baxırdı.

Rəqqasənin özü isə, hərəkətsiz və meyl kimi oturmuşdu. Nə Calinin əyləncəli hərəkətləri, nə hakimlərin təhdidləri, nə də camaatın boğucu gurultusu ona təsir etmirdi. Yalnız qarovulçulardan biri amansızcasına qolundan tutub silkeleyəndə xəyaldən ayıldı. Sədr tənənlə və ucadan:

– Müttəhim, – dedi, – siz cadugərliklə məşğul olan qaraçıları tayfasına mənsubsunuz. Siz bu işdə məhkəməyə cəlb edilmiş tilsimli keçiyə ilə birlikdə mart ayının 29-da, cəhənnəm qüvvələrinin, cadu və tilsimin köməyiylə kral nişançılarının kapitanı Feb də Şatoperi

xəncərlə öldürməkdə təqsirli bilinirsiniz. Siz bu təqsirinizi yenə də inkar edirsiniz?

Gənc qız üzünü öllərilə örtərək bağırdı:

– Aman, nə böyük dəhşət! Mənim Febimi! Aman! Nə böyük müsibət!

Məhkəmə sədri yenə laqəyd səslə təkrar etdi:

– Siz yenə bunu inkar edirsiniz?

Qız həyəcan içində olduğundan qırıq bir səslə:

– Mən sizə əvvəlcə söyləmişəm, – cavab verdi. – Bu hadisənin necə baş verdiyini özüm belə bilmirəm. Mən yalnız bunu bilirəm ki, onu öldürən keşişdir. Bu keşişi mən tanımırıam. Lakin o məni çoxdan təqib edən bir keşişdir.

Hakim onun sözünü təsdiq edərək:

– Bəli, bəli, – dedi. – Kəbus–rahib, deyilmi!

– Aman ağalar, mənə rəhm edin! Mən zavallı bir qızam!..

– Qaraçı qız, – hakim düzəliş verdi.

– Müqəssir inad ilə təqsirini boynuna almadığı üçün, – Jak Şarmolü mehriban səslə sözə başlayaraq dedi, – mən məhkəməyə onun işgəncə ilə danışdırılmasını təklif edirəm.

Məhkəmə sədri xəbər verdi:

– Məhkəmə buna razıdır.

Zavallı qız tir–tir titrədi. Bununla belə, o, qarovulçuların əmrinə tabe olaraq ayağa durdu və xeyli mətin addımlarla yeriməyə başladı. Qabağında Jak Şarmolü ilə konsistor məhkəməsinin üzvləri, ətrafında isə iki sıra nişançılar addımlayırdı. Onlar gizli qapıya doğru hərəkət etdilər. Qapı açıldı və dərhal bağlandı. Zavallı Qrenquar bədbəxt gənc qızın müdhiş bir pəncəyə düşdüyünü zənn etdi.

Qız qapının arxasında yox olduqdan sonra acı mələmə səsi eşidildi: keçiçiyə öz xanımı üçün ağlayırdı.

İclas müvəqqəti dayandırılmışdı. Məhkəmə üzvlərindən biri hakimlərin yorulduğunu və işgəncənin bəlkə də çox uzun sürəcəyini söylədi; lakin məhkəmə sədri ciddi səslə cavab verərək hakimin hər şeydən əvvəl öz vəzifəsini yerinə yetirməyə məcbur olduğunu qeyd etdi.

– Nə axmaq qadındır! – Qoca bir hakim mırıldanaraq dedi, – biz hələ şam etməmişik, o isə işgəncə verilməsinə razı olur!

GÜMÜŞ PUL VƏ QURU YARPAQ FƏSLİNİN DAVAMI

Esmeraldanın keçdiyi koridorlar o qədər qaranlıq idi ki, onları gün işığında belə çıraqla işıqlandırmaq lazım gəlirdi. Zavallı qız qarovulla əhatə olunmuş halda koridorlardan keçərək bir neçə pilləkən enib yenə qalxdıqdan sonra qaranlıq bir otağa atıldığını hiss etdi. Dairəvi formada olan bu otaq bu günədekə yeni Parisin binaları arasında mühafizə edilmiş böyük qüllələrdən birinin aşağı mərtəbəsində yerləşirdi. Bu zirzəmidə pəncərə yox idi; işıq yalnız alçaq və dəmir qapının arasından sızma bilirdi; ancaq otaq qaranlıq deyildi: qalın divarın içində böyük bir soba vardı; soba qalanmışdı, onun qırmızımtraq işığı zirzəmini işıqlandırır; bu işığın müqabilində zirzəminin bir küncünə qoyulmuş nazik piy şamın işığı solğun nura bənzəyirdi. Sobaın dəmir qapağı qaldırılmışdı. İçindəki əlovla işıqlandırılmış dəliyin ətrafında dəmir çubuqların ucları görünürdü; bu çubuqlar qara, iti və seyrək dişlərə bənzədiyindən soba, ağzından əlov saçan əfsanəvi ojdahaya bənzəyirdi.

Zavallı qız sobanın işığında otağın divarlarından asılmış müxtəlif qorxunc ələtləri gördü. Bu ələtlərin nəyə lazım olduğunu bilmirdi. Otağın ortasında gəndən hazırlanmış döşək vardı; döşək dəmirli kəmərlə tavandakı halqaya bağlanmışdı. Hələ daş qübbənin ortasından asılmış və ağacdan qayırılmış divan burnuna keçirilmişdi. Hələ gəldi atılmış maşalar, kolbotinlər, enli üçbucaq biçəqlər kürenin içində yanan kömürün üzərində qıpqırmızı qızarmışdılar. Bir sözlə, sobanın içində yanan məşum və qırmızı işıq şöəsi hələ düşürdüyə, qorxunc işgəncə ələtlərini işıqlandırır.

Bu cəhənnəmə o zaman sadəcə “işgəncə otağı” deyirdilər, Çarpayının üzərində rəsmi cəllad Pyerra Tortörü ayaqlaşmışdı. Cəlladın iki eybəcər köməkçisi vardı. Onların da dördbucaq şəklində üzvləri, kətan şalvarları və gön döşükləri vardı. Sobaın içində qızarmış dəmirləri köməkçilər o üz–bu üzə çevirirdilər.

Zavallı gənc qız ürkək olmaq istəyirdi, lakin otağın içinə daxil olar–olmaz dəhşətdən titrəməyə başladı. Otağın bir tərəfində qarovul əsgərləri sıraya düzülmüşdü; o biri tərəfində isə konsistor məhkəməsinin üzvləri olan keşişlər dayanmışdı. Otağın bir küncünə

masa qoyulmuşdu, masanın üzərində mürəkkəbqabı vardı. Məhkəmə katibi masanın arxasında əyləşmişdi.

Jak Şarmolü mehriban təbəssümlə qaraçı qıza yaxınlaşaraq:

– Əziz balam, – dedi, – siz yenə də inad edirsiniz?

Qız xəlifə eşidilən bir səslə:

– Artıq heç bir sözüm yoxdur... – dedi.

– Elə isə, – Şarmolü sözünə davam etdi, – bu hal bizi çox məmnun etməsə də, arzu etdiyimizdən daha ciddi şəkildə danışdırmağa məcburam. Zəhmət çəkib çarpayının üstündə əyləşin. Cənab Pyerra, xanım üçün yer boşaldın və qapını bağlayın.

Pyerra mırıldanaraq yerindən durdu və dedi:

– Qapını bağlasaq, ocaq söne bilər.

Şarmolü razılaşıdı:

– Yaxşı, əzizim, qapını açıq qoyaq.

Esmeralda ayaq üstə dayanmışdı. Üzərində bir çox bədbəxtlərin əzabları içində çırpındığı bu gön döşək onu qorxudurdu. Əti ürpəşdi. Özünü itirmiş halda dayanıb mənasız nəzərlərlə qarşısına baxırdı. Cəllad köməkçiləri Jak Şarmolünün işarəsilə onun qollarından yapışb çarpayının üzərində əyləşdirdilər. Onlar qızın heç bir yerini ağrıtmadılar, lakin gön döşəkləri onun çiyinlərinə toxunduqda damarlarından qanın üroyinə vurduğunu hiss etdi. Zavallı qız porişan nəzərlərlə bütün otağı süzdü. Divardan asılmış işgəncə alətlərinin qarmaqlarından qopub ona doğru gəldiklərini, vücudu üzərində süründüklərini zənn edirdi; lakin onun nəzərində bunlar alət deyil, yarasa, qırxaq, hörümçək, qorxunc və yırtıcı quşlar idi.

Şarmolü soruşdu:

– Doktor buradadırmı?

– Buradayam, – qara cübbəli adam cavab verdi.

Qız bu adamı yenidən gördü. Səsinə eşidər–eşitməz dıxsindi.

– Xanım, – konsistor məhkəməsinin prokuroru yenə mehriban səslə dedi, – mən üçüncü dəfə sizdən soruşuram: siz müqəssir olduğunuzunəni inkar edirsiniz?

Bu dəfə qız heç bir səs çıxarmayıq iqtidarında deyildi. O, yalnız başını yırğaladı.

Jak Şarmolü yenə soruşdu:

– Demək, siz yenə inad edirsiniz? Elə isə nə qədər məyus olsam da, qanunun üzərimə qoyduğu vəzifələrin icra etməyə məcburam.

– Cənab prokuror, nədən başlayaq? – Pyerra soruşdu.

Şarmolü qafiyə axtaran şair kimi dalgın görkəm alaraq susdu, sonra isə dedi:

– İspaniya çökməsindən başlayın.

Zavallı qız Allah və insanları tərəfindən yalnız buraxıldığını hiss edərək başını düz saxlaya bilməyib aciz–aciz köksünə salladı.

Cəlladla həkim ona yaxınlaşdılar. Cəlladın köməkçiləri isə bu müdhiş cəbbəxanada nəşə axtarmağa başladılar.

Zavallı qız bu dəhşətli alətlərin səsləndiyini eşitdikdə qalvanik cərəyanın toxunduğu ölü qurbağa kimi titrədi.

Yavaşca, kimsənin eşitməyəcəyi səsle:

– Ah, mənim Febim! – dedi və yenə sakit və hərəkətsiz mərmər heykələ döndü.

Bu mənzərə hakimdən başqa hər kəsin ürəyini yumşalda bilirdi. Sanki şeytan cəhənnəmin yanan daşları üzərində günahkar bir ruhu sorğu–sual edirdi. Bir neçə saniyədən sonra müdhiş mişarların, çarxların və millərin zəli kimi yapışacağı bu zavallı vücud cəllad və kəlbətinlərə qurban olacaq bu yazıq məxluq quzu kimi mehriban və zərif, qar kimi ağ Esmeralda idi. İnsanların ədalət məhkəməsi bu bığarə dəri dənəsini müdhiş işgəncə doyurmanında üyütməkdən başqa bir şey tapa bilməmişdi.

Pyerra Torterünün köməkçiləri qaba əllərilə gənc qızın qəşəng ayağını soyundurdular. Bu ayaqlar o qədər gözəl və zərif idi ki, Paris küçələrindən və meydanlarından keçən yولçular ona heyran qalırdılar. Cəllad belə bu yumşaq, incə və ağ ağaya baxaraq öz–özünə mırıldandı:

– Doğrusu, adamın heyfi gəlir!

Bu əsnada baş keşiş burada olsaydı, şübhəsiz, öz iş otağındakı hörümçək və milçək səhnəsini xatırlardı.

Az sonra zavallı qız gözlərinə pərdə çəkən dumanın arxasından “İspaniya çökməsi” deyilən şeyin ayağına doğru yaxınlaşdığını gördü; daha sonra bu müdhiş ayaqqabının vintlərinin burulduğunu, ayağını sıxmağa başladığını hiss etdi. Dəhşət ona güc verdi.

– Çıxarın bunu ayağımdan! – dəhşətlə bağırdı, sonra saçları dağıtmaq halda yerindən sıçrayıb əlavə etdi. – Aman verin!

O, kral prokurorunun ayaqlarına yığılmaq üçün döşəyin üzərindən sıçradı, lakin ayaqları ağır demir çəkmələrin içində olduğundan qanadları yamış arı kimi döşəmənin üzərinə yığıldı.

Jak Şarmolünün işarəsilə onu yenə döşəyin üstünə qoydular; iki qüvvətli əl, tavandan sallanan qayışı onun incə belinə bağladı.

– Sizdən son dəfə soruşuram, – Jak Şarmolü sarsılmaz soyuqqanlılıq və təvazökarlıqla dedi. – Təqsirinizi boynunuza alırsınız mı?

– Mən heç bir şeydə müqəssir deyiləm.

– Onda təqsirinizi isbat edən dəlillərə nə deyirsiniz?

– Təəssüf ki, cənab hakim, mən bunu izah etmək iqtidarında deyiləm.

– Demək, yenə də inkar edirsiniz?

– Bəli, inkar edirəm.

– İşinizə davam edin, – Şarmolü, Pyerraya dedi.

Pyerra alətin dəstəyini çevirdi, çökmə daraldı və zavallı qız yer üzündə heç bir şeylə təsvir edilməyəcək dəhşətli bağırçı qopardı.

– Dayanın, – Şarmolü cəllada dedi, sonra qaraçı qıza müraciət edərək: – Boynunuza alırsınız mı? – dedi.

– Boynuma alıram, – gənc qız bağırdı, hər şeyi boynuma alıram! Yalnız rəhm edin!

Zavallı qız cəzaya tab gətirəcəyinə yənilmişdi. Bu günə qədər şən, məmnun, qayğısız və azad həyat sürmüş gənc qızı ilk şiddətli ağrı məğlubl etdi.

Kral prokuroru dedi:

– İnsanlıq hissilə sizə söyləyirəm ki, əgər təqsirinizi boynunuza alsanız, siz ölüm cəzasına məhkum ediləcəksiniz.

– Mənim üçün heç bir fərqi yoxdur! – Zavallı qız bağırdı və belinə bağlanmış kəmərdən sallanaraq təqətsiz halda gön döşəyin üzərinə yıxıldı.

– Ayağa durun, gözəl, özünüzü düz saxlayın, – Pyerra onu qal-dıraraq dedi, – Yoxsa siz cənab Burqundiya hersoqunun boynundan asılmış qızıl yuna bənzəyirsiniz.

Jak Şarmolü ucadan dedi:

– Cənab katib lütfən, yazın! Beləliklə, ey gənc qız, siz cadugər-lər, eybəcər-lər, cinlər və yarasalarla bir yerdə eys-ışrət etdiyinizi boynunuza alırsınız, deyilmi? Cavab verin.

– Bəli, – qız olduqca yavaş səsle cavab verdi.

– Siz caduları eys-ışrətə çağırmaq üçün iblisin buludlara çıxar-dığı qoçu gördüyünüzü boynunuza alırsınız, deyilmi? Çünki bunu yalnız cadugər-lər görə bilərlər.

– Bəli!

– Siz büt-pərəstlərin murdar büt-lərinə, Bofomet başlarına sitayiş etdiyinizi boynunuza alırsınız, deyilmi?

– Bəli!

– Siz məhkəməyə cəlb edilmiş keç-i sifətində zühur edən şey-tanla daim əlaqədə olduğunuzu boynunuza alırsınız, deyilmi?

– Bəli!

– Nəhayət, siz şeytan və kabusların yardımı ilə mart ayının 29-da gecə vaxtı kapitan Feb de Şatoperi öldürdüyünüzü boynunuza alırsınız, deyilmi?

O, hərəkətsiz göz-lərini hakim-in üzünə dikdi və heç bir həyəcan və çaşqınlıq hiss etmədən şüurlu surətdə cavab verdi:

– Bəli!

O, tamamilə sındırılmışdı.

Şarmolü dedi:

– Cənab katib, bütün sözlərinizi yazın! – Sonra üzünü cəlladlara çevirib əlavə etdi: – Müqəssiri işgəncədən azad edin, onu məhkəmə salonuna aparın!

Zavallının ayağından çökmə çıxarıldıqdan sonra konsistor məhkəməsinin prokuroru qızın hələ də ağrıdan büzülmüş ayağını yoxla-yaraq dedi:

– Zərəri yoxdur, ayağınız az zədələnmişdir. Siz lap vaxtında bağrımdız, ayağınız elə bir vəziyyətdədir ki, bu saat rəqs də edə bilərsiniz, gözəl.

Sonra prokuror konsistor məhkəməsinin üzvlərinə dedi:

– Budur, – dedi, – məhkəmə həqiqəti aşkar etdi! Ağalar, həqiqəti aşkara çıxarmaq hər zaman xoşdur! Bu xanım isə hər halda bizim ona qarşı nəzakətlə davrandığımızı etiraf edə bilər.

III

GÜMÜŞ PUL VƏ QURU YARPAQ FƏSLİNİN SONU

Zavallı qız sapsarı saralmış vəziyyətdə və əxsaya-əxsaya məhkəmə salonuna qayıdanda camaat onun gəlişindən olduqca məmnun oldu. Kütlənin göstərdiyi bu məmnunluq teatrda antrakt bitdikdən və son səhnədən sonra pərdə qalxmağa başlayanda tamaşaçıların nümayiş etdirdiyi ovqata bənzəyirdi. Hakimler tezliklə şam edə biləcəklərini

düşünərək ikiqat sevindilər. Keçi də sevincindən mələdi. Zavallı keçi öz xanımına doğru atılırsa da, skamyaya bağlı olduğundan ona qovuşa bilmədi.

Artıq hava tamamilə qaranıqlaşmışdı; şamların sayının artmasına baxmayaraq, otaq çox zəif işıqlandığından salonun divarlarını yaxşı görmək mümkün deyildi. Şor qarışanda hər şeyin üzərinə sanki duman çökür; bu boz fon arxasında hakimlərin soyuq şimalları tutqun şəkildə görünürdü. Onların qarşısında, salonun o biri tərəfində, qaranlıqda bir ağartı görünürdü. Bu, müttəhim idi.

Zavallı qız sürünə-sürünə, nəhayət, öz yerinə çata bildi. Şarmolü ovvələ vüqarla kreslosuna öylədi, salonda sakitlik yarandıqda yenidən ayağa qalxdı və səndəki təbəbbürü gizlətməyə çalışaraq dedi:

– Müttəhim hər şeyi boynuna aldı.

– Qaraçı qız, – məhkəmə sədr dedi, – siz cadugərliyi, fahişəliyi, kapitan Feb de Şatoperi qətlə yetirdiyinizi boynunuza aldınız, deyilmi? Qızın üroyi sıxıldı; qaranlıqda titrəyö-titrəyö hiçqırdığı eşidildi.

– Nə cür istərsəniz olsun, – o, zəif səslə cavab verdi, – hər şeyi boynuma aldım, ancaq mənə bir az tez öldürün.

– Cənab kral prokuroru, – məhkəmə sədri dedi, – məhkəmə sizin noticənizə qulaq asmağa hazırdır.

Jak Şarmolü çantasından iri bir dəftər çıxarıb müxtəlif hərəkətlər edərək və müəyyən sözləri qeyd etməyə çalışaraq latınca üzündən oxumağa başladı. Burada məhkəmun təqsirlə olduğunu sübut edən bütün dəlillər Siseronun çox sevdiyi Plavtın getirdiyi iqtibaslarla zənginləşdirdiyi parafraxalarındakı kimi idi. Natiqlik sənətinin bu gözəl əsərini oxucuya bütövlükdə təqdim edə bilmədiyimizə çox təəssüf edirik. Natiq dram aktyorundan daha gözəl oxuyurdu. Nitqin giriş hissəsini bitirməmişdi ki, alnında iri tər damcıları göründü. Gözləri az qala hədəqəsindən çıxdı.

Birdən uzun bir cümlənin tən ortasında sözünü kəsdi. Adətən mərhəmətli və bir az da axmaq görünən gözləri parladı. Bu sözlər döftərcəsində olmadığı üçün hakimlərə fransızca müraciət edərək bağırdı:

– Cənab hakimlər! Bu məsələdə o qədər şeytan işi var ki, iblisin özü belə məhkəmə iclasında iştirak edir və bizə gülür! Şeytanın sifətini görmək istəyirsinizmi?

O, əlini uzadaraq keçini göstərdi. Keçi isə Şarmolünün hərəkətlərini görüb təqlid etməyə başladı. O, dal ayaqlarının üzərinə oturub

qabaq ayaqları və saqqallı başıyla cənab kral prokurorunun patetik hərəkətlərini yamsılayırdı. Keçiciyin özgələrin hərəkətlərini təqlid edə bilməsi Paris avaralarını həmişə heyrətləndirib. Oxucular bəlkə də bu məsələni xatırlayırlar. İndi isə bu təsadüfi hadisə, bu “sübut” olduqca böyük effekt doğurmuşdu. Keçiciyin ayaqlarını bağladılar. Kral prokuroru natiqliyinə davam etdi. Onun nitqi sonsuz olsa da, olduqca gözəl idi. Biz bu nitqin yalnız sonunu təqdim etmək olarsa da, onun həm də xırıltılı səs və müdhiş hərəkətlərlə söyləndiyini təsəvvür etməyi rica edirik.

– Beləliklə ağalar, bu cadugər artıq işfə edilmişdir, onun cinayəti sübuta yetirilmiş, cinayətkar niyyətləri aşkara çıxarılmışdır. Odur ki, biz Qədim şəhərə məxsus bu adada ali məhkəmə haqqına malik olan Paris Notr-Dam kilsəsinin möhtərəm ruhani xadimləri adından öz və tələb edirik: əvvəla, müttəhim cərimə edilməlidir; ikincisi, Paris Notr-Dam kilsəsinin böyük qapısı önündə camaat qarşısında bütün günah işlərindən tövbə etməlidir. Üçüncüsü, elə bir qərar çıxarılmalıdır ki, bu cadugər öz keçisi ilə birlikdə xalq arasında Qrev meydanı deyilən yerdə, yaxud kral bağının yaxınlığında, Sena çayındakı adada dar ağacından asılsın.

Şarmolü bu sözləri söylədikdən sonra papağını başına qoydu və oturdu.

– Vay, vay, vay! Nə bərbad latıncadır! – Qrenquar möyüs halda öz-özünə mırıldandı.

Bu zaman müttəhimin yanında öyləmiş qaracübbəli adam ayağa durdu. O, müttəhimin müdafiəçisi idi.

Hakimlər tamam acdıqları üçün nəşə mırıldanmağa başladılar.

– Cənab müdafiəçi! – Məhkəmə sədri dedi, – Rica edirəm mümkün dərəcə qısa danışsınız.

Müdafiəçi dedi:

– Cənab sədr! Vəkilliyini etdiyim bu qadın təqsirlərini boynuna aldığı üçün mən yalnız bir neçə söz söyləyə bilərəm. Salik qanununda deyilir ki: “Əgər cadugər insan qanını sorarsa və sonra işfə edilərsə, o iki yüz qızıl sudan ibarət səkkiz min denyelik cərimə verməlidir”. Mən rica edirəm, müttəhimə cərimə kəsilsin.

Kral prokuroru dedi:

– Bu qanun artıq ləğv edilmişdir...

Müdafiəçi etiraz etdi:

– Mən razı deyiləm!

Məhkəmə üzvlərindən biri:

– Səsa qoyulsun! – dedi, – cinayət sübut olunub, həm də artıq gecdir.

Məhkəmə üzvləri məhkəmə salonundan bayıra çıxmıyaraq məsələni səsa qoydular; hakimlər çox tələsdikləri üçün yalnız papaqlarını çıxarmaqla səsa verirdilər. Məhkəmə sədri hər bir məhkəmə üzvünə pıçıltı ilə sual verdikdə qaranlıqda başların bir-birinin ardınca açıldığı görünürdü. Zavallı müttəhim guya onlara baxırdı. Halbuki, onun pərdələnməmiş gözləri heç bir şey görmürdü.

Sonra katib nəsa yazdı və uzun və bükülü perqament sədrə verdi. Nəhayət, zavallı qız camaatın hərəkəti gəldiyini, qarvulçuların öz nizələrini yerə vuraraq gurultu saldıqlarını və buz kimi soyuq səsin bu sözləri söylədiyini eşitdi:

– Müttəhim qaraçı qız! Bizim mərhəmətli və ədalətli kralımız nə zaman arzu etsə, siz cinayət arabasına mindirilərək ayaqyalın, yalnız bir köynəkdə, boğazınızda kəndir Paris Notr-Dam kilsəsinin böyük qapılarına doğru aparılacaqsınız; orada əlinizdə iki girvənkəlik şam tutaraq tövbə edəcəksiniz; sonra isə sizi Qrev meydançasına aparacaqlar; siz orada keçinizlə bərabər şəhər dar ağacından asılacaq və boğulacaqsınız. Bundan başqa etdiyiniz və boynunuza aldığınız cəzəgərlik, səhrabazlıq, əxlaqsızlıq və kapitan Feb de Şatoperi öldürdüyünüz üçün konsistor məhkəməsinin mənfəətinə üç qızıl Lion eküsü miqdarında cərimə ödəməlisiniz. Cənab Allah özü sizə rəhm etsin.

– Aman Tanrım, mən yuxu görürəm! – qız söylədi. Bu zaman o, qüvvətli əllərin onu harayasa sürüklədiklərini hiss etdi.

IV

BÜTÜN ÜMİDLƏRİNİ ÜZ

Orta əsrlərdə evlər elə tikilirdi ki, bir hissəsi yerin altında, o biri hissəsi isə üstündə olurdu. Bu binalar Paris Notr-Dam kilsəsi kimi dirəklər üzərində tikilməşəydilər, hər bir sarayın, qüllənin, və kilsənin zirzəmisində olardı. Beləliklə, hər bir kilsənin zirzəmisində sanki alçaq tavanlı, qaranlıq, gizli və lal başqa bir kilsə vardı. Bu qaranlıq kilsələr gecə-gündüz orqan və zəng səslərilə dolu olan işıqlı kilsələrinin altındaydılar. Bəzən bu zirzəmilərdə meyit də dəfn olunurdu.

Bu zirzəmilər saraylarda, qalalarda, bəzən zindanlar da olurdu. Bəzən bu zirzəmilərdə həm adam basdırır, həm də ondan zindan kimi istifadə edirdilər. Mənşə və inkişafını yuxarıda izah etdiyimiz yüksək binaların təməllərindən başqa kökləri də vardı; bu köklər yerin altına uzanır və kök ataraq otaqlar, pilləkənlər, qalereyalar, bir sözlə, yerin altında da üstündəki kimi böyük bina təşkil edirdilər. Beləliklə, kilsə, saray və qalaların yarıya qədər yerə basdırıldığını söyləmək olar. Hər bir binanın zirzəmisində başqa bir bina idi. Onlara qalxmaq yox, enmək lazım gəlirdi; yerin altında olan bu mərtəbələr üst mərtəbələrin altında qazılmışdı. Onlar göl sahilindəki dağların və meşələrin ayna kimi parlayan sulara düşən əkslərini bənzəyirdilər.

Sen-Antuan qalasındakı, məhkəmə binasındakı və Luvrdakı zirzəmilərdən zindan kimi istifadə olunurdu. Bu zindanların mərtəbələri yerin altına enir, getdikcə daralır və daha da qaranlıq olurdu. Bu mərtəbələr sanki getdikcə şiddətlənən dəhşət zonalarıydı. Dante öz cəhənnəmini təsvir etmək üçün bundan gözəl örnək tapa bilməzdi. Qıf şəklində yapılmış bu zindanlar adətən dar və ensiz bir otaqda başa çatırdı. Dante bu otağa şeytani yerləşdirirdi. Bəşəriyyət isə buraya edam cəzasına məhkum edilmiş insanları salırdı. Buraya düşmüş zavallı insanlar, artıq günəş işığına, havaya, həyata, bütün ümidlərə vida etməli idilər! Buradan çıxan insanlar yalnız dar ağacına, yaxud tonqalda yanmağa gedərdilər. Bəzən bu insan burada çürüyə də bilirdi; bəşəriyyətin ədalət məhkəməsi buna insanı unutmaq adını vermişdi. Məhkum özü ilə xarici aləm arasında bir yığın daş və bir sürü keşikçi olduğunu və bu zindandan, bu nəhəng binanın bütün səhərlərinin böyük və mürəkkəb qiflə çevrilərək onu canlı aləmdən təcrid etdiyini hiss edirdi.

Asılmağa məhkum olunmuş Esmeraldanı qaçmasın deyər Şotə qüllələrindən birinin altında Müqəddəs Lüdovik tərəfindən tikilmiş dərin bir zindana salmışdılar. Hərəkət etmək iqtidarında olmayan bu bığar bəcəyi məhkəmə binasının müdhiş ağırlığı ilə özmişdilər. Tale və insan məhkəməsi eyni dərəcədə haqsızlığı göstərmişdi. Belə zəif məxluq əzmək üçün bu qədər müsibət və işgəncəyə qətiyyətlə ehtiyac yox idi.

Beləliklə, Esmeralda bu qaranlıq zirzəmiyə basdırılmış, dəfn edilmiş, qapadılmışdı. Əvvəllər günəşin şüaları altında parlayan meydana onu gülərkən və rəqs edərkən görünür indiki vəziyyətdə görseydilər, qeyri-ixtiyari titrəyirdilər. O, gecə kimi qaranlıq, ölüm

qədər soyuq idi. Üzündə ən xəlif yeli hiss etmədən, insan səsi eşitmədən, bir zərrə günəş işığı görmədən zəncirlər altında əzilmiş, sındırılmış gənc qız rütubətli divarlardan axan sudan əmələ gəlmiş gölməçələrin üstünə salınmış külək yığınları üzərində, yanında bir parça quru çörək və bir kasa su, hərəkətsiz və nəfəs almadan qaldığından əzab çəkmək iqtidarında belə deyildi. Feb, Günəş, günorta, hava, Paris küçələri, rəqs, alqışlar, gözəl bir zabitlə aşiqanə söhbət, sonra isə qoca bir qarı, keşiş, xəncər, qan, işğonca, dar ağacı – bütün bunlar hələ də onun xəyalında uçuşurdu, lakin bunlar gah cəzbedici bir kabus, gah da müdhiş xəyal şəklində uçurdu. Bütün bunlar onun nəzərində uzaq qaranlıqlarda qeyb olan dumanlı, müdhiş bir xəyal şəklində, uzaqlarda, yüksəklərdə, yer üzündə çalınan uzaq bir musiqi şəklində görünürdü; bu musiqi səsləri zavallı qızın atıldığı dərinliklərə böyük çətinliklə gəlib çatırdı.

Zavallı bu zirzəmiyə salındığı zamandan nə oyaq, nə də yuxulu vəziyyətdə idi; o gecəni gündüzdən ayıra bilmədiyi kimi, həqiqətlə yuxunu da bir-birindən ayırmaq iqtidarında deyildi. Hər şey bir yerə toplaşmış, qarışmış və nizamsız halda onun fikirlərində dolayırdı. O heç bir şey hiss etmir, heç bir şey bilmir, heç bir şey düşünmürdü. Heç bir canlı mövləq heç vaxt yoxluğa bu qədər yaxın olmamışdı.

Beləcə, o daşa dönmüş, keyimiş və lal bir vəziyyətdə oturarkən üst qapının gurultusunu xəfifcə eşidirdi. Qapı harada isə uzaqlarda, onun başı üzərində iki, yaxud üç dəfə səslənirdi. Ancaq zirzəmiyə zərrə qədər işıq düşmürdü. Məchul bir əl ona bir parça quru çörək atıb gəldirdi. Keşikçinin beləcə ara-sıra görünməsi, onu xarici aləmlə bağlayan yeganə vasitə idi.

O yalnız bir səsə diqqət yetirirdi. Zirzəmi rütubətli olduğundan başı üzərində ara-sıra su damcıları əmələ gəlirdi; bu damcılar qübbədən ayrılaraq müəyyən və müntəzəm fasilələrlə döşəmənin üzərinə düşürdü. Qız bu damcıların ətrafındakı gölməçələrə düşərək əmələ gətirdiyi səsə şüursuz halda qulaq asırdı. Gölməçəyə düşən su damcısı onun ətrafında yeganə həyat əlaməti idi. Bunlar vaxtı təyin edən yeganə saat idi; üzündə guruldayan müxtəlif və saysız-hesabsız səslər arasından qulağına çatan yeganə səs idi. Hər dəfə bir rütubətli və qaranlıq lağımda əlinin, yaxud ayağının üzərillə sürünən soyuq bir şey də hiss edir və dıksınırdı.

Bu zirzəmidə nə qədər qaldığını özü də yaxşı bilmirdi. O, haradasa, kiminsə ölüm cəzasına məhkum edildiyini tutğun şəkildə

xatırlayırdı; bir şeyi də xatırlayırdı: onu harasa aparmışdılar. Oyan-dıqda qaranlıq və dərin bir sükut vardı. Soyuqdan tir-tir titəyirdi. O imkənləmə istədi, lakin demir kəndəllər topuğuna batdı, zəncir səsləri eşidildi. O, ətrafındakı divarları, başının üzərindəki daş tavanı, altındakı külək yığını hiss edirdi; lakin burada nə çıraq, nə də baca vardı. O, külək yığınının üzərində öyləşdi. Ara-sıra, ayaqları uyuşan qaranlıqda qapının yanında tapdığı daşın üzərində otururdu.

Bir dəfə tavadan yerə düşən damcıları saymaq istədi; lakin az sonra bu qəmli məşğələ də özü-özlüyündə bitdi. Esmeralda yenə dərin bir yuxuya getdi.

Nəhayət, günlərin birində, yaxud bir gecə (bu qaranlıq daxmanın içində, gecə ilə gündüz arasında heç bir fərq yox idi) o, başı üzərində gurultu eşidirdi. Bu gurultu, ona bir parça çörək və bir kasa su gətirən keşikçinin gurultusuna bənzəmirdi. Qız başını qaldırıqda qapının dəlikləri arasından qırmızı bir işıq düşdüyünü gördü. Bu heç qapı da deyildi, bu onun zirzəmisinin yeganə qapısını təşkil edən taxta qapaq idi. Eyni zamanda ağır demir həncəmlər və qapağın paslanmış rəzələri səsləndi; qapaq qaldırıldı; bir fənər, bir əl və iki insan ayağı göründü. Qapağın açılmasından əmələ gələn dəlik o qədər dar idi ki, oradakı adamın başını və bədənini görmək mümkün deyildi. Gözləri çoxdan bəri işıq görmədiyindən fənərin işığından qamaşdı, dərhal gözlərini yummağa məcbur oldu.

Gözlərini bir də açanda atıq qapaq endirilmiş, fənər isə pilləkənin səkilərindən birinin üzərində idi. Qarşısında bir adam vardı. Qara cübbə onu ayaqlarına qədər qapamışdı, üzü də eyni qara başlıqla örtülüyüdü. Nə üzü, nə də əlləri görünürdü. Sanki qarşısında uzun və qara kəfən dayanmışdı. Ancaq kəfənin altında nəse hərəkət edirdi. Qız bir neçə dəqiqə bu kabusabənzər şeyə diqqətlə baxdı; lakin nə o, nə də qız, bir-birinə baxan iki heykəl kimi heç bir söz söyləmədilər. Bu dəqiqələrdə qaranlıq zirzəmidə canlı bir şey vardısı, o da yalnız rütubətli havada çıtırdayan fənər işığı və rütubətli qübbədən yeknəsək şəpplətilə yerə düşərək bu qeyri-müntəzəm çirtəltini pozan damcılar idi. Damcılar fənərin işığında gölməçənin bulanıq səthində konsentrik dairelər əmələ gətirirdi.

Nəhayət, məhbub qız sükutu pozmağa qərar verərək soruşdu:

– Siz kimsiniz?

– Mən keşikəm.

Bu səs və xüsusi bu səs ifadəsi qızın dıksınmasına səbəb oldu.

Keşiş boğuq səslə və aramla sözüinə davam etdi:

– Siz hazırısınızmi?

– Nəyə?

– Ölümə...

– Bu nə zaman olacaq?

– Sabah...

Qız başını sevincilə qaldırdı, lakin yenidən aşağı saldı.

– Ah, mən niyə bu qədr çox gözləməliyəm, – pıçıldadı, – niyə bu gün olmasın? Onlar üçün nə fərq var?

Keşiş bir az susduqdan sonra:

– Demək, siz çox bədbəxtsiniz? – soruşdu.

– Mən çox üşüyürəm! – qız cavab verdi və əllərilə dizlərini qucaqladı (Bu hərəkət üşüyən adamlara xasdır. Biz bu hərəkəti Qrev meydanındakı Siçan yuvasında olan münzəvi qadında da görmüşdük), dişləri bir-birinə toxunmağa başladı.

Keşiş qara başlığı altından qaranlıq daxmanı seyr edirdi.

– Odsuz!.. İşıqsız!.. Su içində!.. Nə qədər dəhşətlidir! – dedi.

– Bəli, – qız təəccüblə cavab verdi. Bu hal bir-birinin ardınca gələn bədbəxtliklərin başladığı zamandan davam edirdi. – İşıq hamı üçündür! Elə isə, nə üçün mənim qismətim yalnız qaranlıq olsun?

Keşiş yenə bir qədər susduqdan sonra dedi:

– Siz nə üçün burada olduğunuzu bilirsinizmi?

Qız unuduğu şeyləri yadına salmaq istəyirmiş kimi zəifləmiş barmaqlarını qaşlarının üzünə çəkdi və cavab verdi:

– Mənə elə gəlir ki, bir zaman bildirdim, indi isə tamamilə unutmuşam.

Birdən o, uşaq kimi ağlamağa başlayaraq:

– Mən buradan getmək istəyirəm, mən üşüyürəm! Mən qorxuram! Bütün vücudumda həşəratlar dolarsın.

– Yaxşı, elə isə, mənimlə gedək!

Keşiş bu sözlərlə onun ölundən tutdu. Zavallı qız ilklərinə qədər üşümüş olduğuna baxmayaraq, bu ölin təmasından daha bərk üşüməyə başladı.

– Ah! – o pıçıldadı, – bu, ölümün buz kimi soyuq əlidir! Bəs siz kimsiniz?

Keşiş başlığını açdı, qız onun üzünə baxdı. Qarşısında onu çoxdan bəri təqib edən həmin məşhur simanı, Falurdel qarının evində olduğu zaman sevimli Febinin başı üzərində görünən həmin iblis başını, son dəfə xoncarilə birlikdə parlayan həmin gözləri gördü.

Ona həmişə bədbəxtlik gətirən və yavaş-yavaş dar ağacına qədər gətirən bu kabus onu ayıltmışdı. Sanki hafizəsi üzünə salınmış pərdə artıq yox olmağa başlamışdı. Falurdel qarının evindəki gecə əhvalatından başlayaraq məhkəmə binasında ölüm cəzasına məhkum edildiyi zamana qədər son zamanlar başına gəlmiş bütün hadisələr bütün təfəsilatla yenidən gözləri önündə canlandı. Artıq bu xatirələr əvvəlki kimi dumanlı və qeyri-müəyyən deyildi; o hər şeyi müəyyən, kəskin, hiss edilə biləcək, dəhşətli şəkildə görürdü. Qarşısında gördüyü bu qorxunc sima çəkdiyi əzabların çoxluğundan yarıya qədər silinmiş və itmiş bütün xatirələrini yenidən canlandırdı. Sanki qəlb-nin yaraları birdən-birə açılmış, bu yaralardan yenə qan sızmağa başlamışdı.

Qız titrəyərək üzünü əllərilə qapadı və bağırdı:

– Aman! Yenə həmin keşiş!

Sonra ölini aciz-aciz aşağı salladı; başını sallamış, gözlərini yerə dikmişdi, dili tutulmuş halda titrəyərək oturdu.

Keşiş taxıl içində gizlənmiş zavallı torağayı təqib edərək çoxdan bəri səmada süzən çalağan nəzərilə ona baxırdı. Sanki bu müdhiş çalağan göydə uça-uça cızdığı dairələri getdikcə daraldaraq birdən-birə ildırım sürətilə aşağı enmiş və çırpınan zavallı quşu caynağı ilə tutmuşdu.

Qız pıçıldayaaraq:

– Yetər, yetər!.. – dedi. – Son zərbəni endirin! – Bu sözləri deyib, qəssab bıçağını gözləyən qoyun kimi başını dəhşətlə qabağa uzatdı.

– Demək, mən sizdə yalnız dəhşət oyadıram? – o soruşdu. Qız heç bir cavab vermədi.

O sualını başqa şəkildə təkrar edərək:

– Demək, məndən qorxursunuz? – dedi.

Qızın dodaqları büzüldü, sanki gülümsəmək istəyirdi.

– Hə! – qız bağırdı. – Cəllad həmişə müttəhimə əzab verir!..

Nəçə aydır ki, o məni təqib edir, qorxudur, izləyir. Yərab, mən ona rast gəldiyim günə kimi nə qədər xoşbəxt idim! Məni bu müdhiş uçuruma salan odur! Aman yərab! Onu bu öldürdün... Mənim Febimi bu öldürdün! – Qız hıçqırıqlarla ağlamağa başlayaraq başını qaldırdı və gözlərini keşişin üzünə dikərək: – Qatil, – dedi, – axı sən kimsən? Mən sənə nə etmişəm? Nə üçün mənə nifrət edirsən? Söylə, Allah eşqinə, söylə, mənimlə nə ədavətin var?

– Mən səni sevirəm! – Keşiş qışqırdı.

Qızın göz yaşları qurudu; mənəsiz nəzərlərlə ona baxdı. Keşiş isə onun qarşısında dizi çökərək ehtirasa ona baxdı.

– Əsidsirən? Mən səni sevirəm! – o təkrar etdi.

– Bu necə sevgidir? – Zavallı qız bütün vücudu ilə titrəyərək soruşdu.

– Uğursuz bir sevgi! – o cavab verdi.

Hər ikisi yaşadıkları acının təsirində bir neçə dəqiqə susdular: O – çılgınlamış, qız isə kütləşmişdi.

– Qulaq as! – Nəhayət, keşiş yenə sakit-sakit danışmağa başladı:

– Son hər şeyi bilməlisən! İnsanın nə etdiyini Tanrının belə görə bilməyəcəyini zənn etdiyi zamanlarda, qaranlıq və müdhiş gecələrdə, öz vicdanından gizli-gizli soruşduğu, öz ələmində belə etiraf etməyə cəsarət etmədiyi şeyləri indi mən sənə söyləyəcəyəm. Dinlə! Mən sənə rast gəlməmişdən əvvəl xoşbəxt idim.

Qız zəif nəfəs alaraq pıçıldadı:

– Mən də xoşbəxt idim!

– Mənə mane olma! Bəli, mən xoşbəxt idim, hər halda xoşbəxt olduğumu zənn edirdim. Mən məsəd və pak idim, qəlbimdə işıq və nur parlayırdı. Kimlərin mənə qədər sakit və qürurlu başını yuxarı qaldırmağa haqqı yox idi. Ruhanilər pəhrizkarlıq haqqında mənəmlə məsləhətləşirdilər, alimlər mənə elmi məsələlər soruşurdular. Bəli, elç mənə üçün hər şey idi! O mənə bacı kimi ydi – başqa heç bir şeyə ehtiyacım yox idi. Etiraf etməliyəm ki, zaman keçdikcə, başıma başqa-başqa fikirlər də gəlirdi. Yanımdan gözəl bir qadın keçərkən ehtirasım dalğalanardı. Gəncliyimə əmin olduğumdan ciddi heçür sürməklə və elmi məşğələlər sayəsində susduracağımı zənn etdiyim bu heyvani hisslər mənə zavallı mənə mehriban soyuq daşlarına bağlamış dəmir and zəncirlerini dəfələrlə sarıtmışdı. Lakin pəhriz, dua, ibadət, elmi məşğələlər, sirt və ciddi monastir həyatı yenə ruhuma heyvani hisslər üzərində hakim edirdi. Bundan başqa, mən daima qadınlardan çəkinirdim; kitabın vərəqlərini açar-açmaz, bəy-nimədə yaranan bütün alçaq və yaramaz fikirlər, elmin xəzinələri qarşısında puç olan dumanlıq kimi yox olub dağılırdı. Bir neçə dəqiqə keçər-keçməz, mən artıq bütün bu arzuların ruhumdan buxarlandığını hiss edir, yenə sakit olurdum. Zəkam əbədi həqiqətin sakit parıltılar qarşısında yenə aydın və pak olurdu. Mələm iblis gözllərim qarşısında – kilsədə, küçələrdə, meydana görünən dumanlı qadın xəyallarını yanıma göndərəndə gözllərim qarşısından yox olar-olmaz

onları dərhal unudar, əziyyət çəkmədən dəf edərdim. Əfsus! Sona qədər qalib çıxıb bilmədim; lakin buna müqəssir mən deyiləm, insana da, şeytana da bərabər güc verməyən cənab Allahdır! Dinlə, dinlə mənəim sözlərimi! Bir dəfə...

Keşiş burada dayandı; məhbus qadın onun köksündən gurultulu və boğuc ahlər çıxdığını eşitdi. Sonra keşiş yenə sözlünə davam edərək dedi:

– Bir dəfə hücrəmin pəncərəsi qarşısında oturub, kitab oxuyurdum. Nə kitabı oxuduğumu yaxşı xatırlamıram! O zamandan bəri başımdan fırtınalar keçir! Beləliklə, kitabla məşğul idim. Mənəim pəncərəm meydana baxır. Birdən qaval səsləri və gurultu eşitdim. Məşğuliyyətimə mane olduqlarına əsəbiləşərək pəncərədən meydana baxdım. Mənəim gördüyümü başqaları da gördü. Görən tək mən deyildim, halbuki bu tamaşa insan gözlləri üçün deyildi. Günorta idi, günəş par-par yanırdı. Meydanın ortasında bir məxluq rəqs edirdi. Bu qadın deyildi, xeyr, bu ilahi bir gözəllik təmsalı idi. Qapqara və parlaq gözlləri vardı. Qara saçlarında günəş işıqlarının qızıl rənginə boyanmış bir neçə tel görünürdü. Hərəkətlərinin sürətindən ayaqları sürətlə fırlanan çarxın milləri kimi göz qarşısında səyirirdi. Qara saçlarında kiçik dəmir piləklər vardı, bunlar günəşin işığında parlayaraq onun başında ulduzdan yapılmış tac kimi görünürdü. Göy zolaqlı ağ paltarında parıltılar vardı. Bunlar aydın yay gecələrindəki ulduzlu göyə bənzəyirdi. Gözlə və əsmər olları ilan kimi belinə sarılıb açılardı. Bütün vücudunda qərribə bir gözəllik vardı. Üzü günəşin yanar işığında bələ parlaq və aydın haləyə bənzəyirdi. Heyhat! Bu gənc çir sən idin, mən heyran, məftun və sərməst olaraq səndən gözllərimi ayıra bilmirdim. Mən sənə o qədər uzun müddət və diqqətlə baxdım ki, nəhayət, dəhşətdən titrədim və bunun qəza olduğunu anladım.

Keşiş bu sözləri söylərkən dayandı, ah çəkdi və sonra yenə davam etdi.

– Mən ovsunlandığımı hiss edərək, yıxılmamaq üçün bir şeydən yapışmaq istədim. Şeytanım əvvəllər mənəim üçün yaratdığı bütün təhlükələri yadıma saldı. Gözllərim qarşısında canlanan məxluq qeyri-bəşəri gözəlliyə malik idi və bu gözəlliyi yalnız göylər, yaxud cəhənnəm doğura bilərdi. Bu, bir ovuc torpaqdan yaranmış və qadın ruhunun zəif şüasıyla xəlifə işıqlanmış adı qadın deyildi. Bu, bir mələk idi, amma alovlu bir mələk idi. İşıq mələyi deyildi. Bu fikirdə ikən bir də onun yanımdakı keçini gördüm. Keçi adətən cadugərllərin

yanında olur; o da dişlərini ağardaraq mənim üzümə baxırdı; günəş onun qızıl buynuzlarını işıqlandırıldığından, buynuzlarında sanki bir alov yanırdı. O zaman mən bu mənzərənin şeytan hiyləsindən başqa bir şey olmadığını anladım; artıq bu qərara gəldim ki, sən məni məhv etmək üçün cəhənnəmdən gəlmişən. Bu inam beynimə möhkəm yerləşmişdi.

Keçiş bu sözləri söylədikdə məhbub qızın üzünə baxdı və soyuq səslə əlavə etdi:

– Bəli, mən buna indiyədək inanıram... lakin sehr öz təsirini göstərməyə başlamışdı; sənin rəqsindən başım gicəllənirdi; mən vücudumun çürüməyə başladığını hiss edirdim; ruhumdakı bütün gözəl arzularım və niyyətlərim yavaş-yavaş sönməyə və susmağa başladı. Soyuqdan donan adamlar kimi kimi mürgü döyməkdən həzz almağa başlamışdım. Birdən sən oxumağa başladın. Mən zəvalli nə edə bilirdim! Sənin nəğmənin rəqsindən daha səhrkar və cazibədar idi. Mən qaçmaq istədim, – lakin bu da mümkün deyildi. Sanki məni yerə bağlamışdılar; sanki məni döşəmənin mərmər daşları arasında dizlərimə qəddər basdırmışdılar. Bu mənzərəni sonuna qədər seyr etməli idim. Ayaqlarım buz kimi donmuş, başım isə hərərət içində yanırdı. Nəhayət, bəlkə də mənə rəhm etdiyi üçün oxumağımı dayandırıb getdin. Bu cazibəli xəyalın izi, bu səhrkar musiqinin səsi yavaş-yavaş gözələrimdən və qulaqlarımdan yox olmağa başladı; pyedestaldan yıxılmış heykəl kimi zəif, hərəkətsiz halda pəncərənin üzərinə yığıldım. Axsam ibadəti üçün çalınan zəng səsləri məni oyadı. Ayağa durdum, pəncərədən uzaqlaşdım, lakin heyhat, içimdə nəşə alt-üst olmuşdu və artıq onu düzəltmək mümkün deyildi; üzümə nəşə düşmüşdü və qaçmaqla bundan qurtulmaq iqtidarında deyildim.

O, yenə susdu, sonra davam etdi:

– Bəli, o gündən artıq özümü tanımağa başlamışdım. Mən hər bir vasitəyə müraciət etmək istədim. Elmi müşqələlərə, ibadətlərə, əməyə və mütləyə girişdim. Hər şey bühədə idi! Mən bu qərara gəldim ki, baş sevdə və ehtirasla dumanlananda elm də acizmiş! Bilir-sən, sənə rast gələndən sonra oxuduğum kitabların arasında həmişə səni gördüm! Mən hər zaman səni, sənin kölgəni, sənin gözəl simanı gördüm. Həmin sima bədbəxt bir günümə gözələrim qarşısında parlamışdı! Lakin bu simanın işığı artıq başqa işıq idi: o, günəşə gözünü zilləyən ehtiyatsız adamların gözələrində uzun müddət qalan qara dairələr kimi qaranlıq və dumanlı bir işıq idi.

Bu xəyaldan qurtulmaq iqtidarında olmadığımı, daima qulaqlarımda cingildəyən nəğməni eşitdiyimdən, dua kitabımın üzərində daima sənin rəqs edən incə ayaqlarını gördüyümdən, daima, rüyada belə səni öz yanımda hiss etdiyimdən bir daha səni görmək istədim, sənə toxunmaq, sənin kim olduğunu bilmək, sənin həqiqətən ruhumda həkk olunan ideal xəyalə bənzədiyinə inanmaq arzusuyla çırpındım. Kim bilir, bəlkə də həqiqəti görməklə öz xülyamı daşlara çırpacağdım. Hər halda, yeni təəssüratın birincini puça çıxaracağına ümid bəsləyirdim. Çünki ilk təəssürata artıq tab gətirə bilmirdim. Beləliklə, mən səni hər yerdə axtarmağa başladım. Nəhayət, səni yenə gördüm. Lakin bədbəxtlikdən sən ikinci dəfə gördükdən sonra artıq mən dəfə, sonsuz və əbədi olaraq səni görmək istədim. O zamandan artıq özümü idarə edə bilmirəm, iblis ipin bir ucunu mənim qanadlarıma, o biri ucunu isə sənin ayaqlarına bağlamışdı. Mən də sənin kimi səfil və sərsəri olmuşdum. Mən səni darvazaların yanında, küçələrdə, dənizlərdə gözləyirdim, mən səni qüllənin yüksəkliyindən izləyirdim. Hər axşam öz hücrəmə daha məftun, daha məyus, daha ümitsiz qayırdım.

Bundan başqa, mən sənin qaraçı olduğunu da öyrənmişdim. Artıq məsələnin cadusuz olmadığına heç bir şübhəm qalmamışdı. Qulaq as! Nəhayət, bu qərara gəldim ki, məni məğlub edən bu cəhənnəm qüvvəsinin ölindən yalnız məhkəmə vasitəsilə qurtara bilərəm. Keçmişdə olan bir hadisə yadıma düşdü. Bir cadugər qadın Bruno d'Asti məftun etdiyi üçün onu tonqala atdırmış və özünü xilas etmişdi. Mən də bu üsula müraciət etməyə qərar verdim. Əvvəlcə səni görməsəm unudaram deyə kiləs qarşısındakı meydana gəlməyini qadağan etdim. Lakin sən buna əhəmiyyət vermədin və yenə bu meydana göründün. Sonra səni oğurlayıb qaçırtmaq niyyətinə düşdüm, hətta bir gecə buna çalışdım da. Biz iki nəfər idik, səni yenəcə tutmuşduq, birdən bu məlun zabıt məsələyə qarışdı və səni azad etdi. Bu hadisə onun, sənin və mənim bədbəxtliyimizin başlanğıcı idi. Nəhayət, artıq nə edəəcəyimi bilmədiyimdən, sənin xəbərinə kilə məhkəməsinə yetirdim.

Elə gümən edirdim ki, Bruno d'Asti kimi mən də bu vasitəylə özümü sağalda biləcəyəm. Bu məhkəmə sayəsində artıq əlimə keçəcəyini zənn edirdim. Sən artıq zindanda mənim ixtiyarımda olacaqdın, artıq mənədən qaça bilməyəcəkdin; sən mənim varlığıma hakim olduğundan mən də sənə hakim olmalı idim. Madam ki, kin və fəna-lıq etmək lazım idi, o halda bunu sənə qəddər etməliydim! Yarıyolda

dayanmaq – axmaqlıq idi. Cinayəti sona çatdırdığının öz ləzzəti var. Keşişlə cadugorin zindanda küləş yığımı üzərində kef çəkməsinə nə mane ola bilər!

Bələliklə, sənin haqqında məhkəməyə məlumat verdim. Həmin vaxtlar sənə rast gəldikdə mən səni öz gözlərimlə qorxudurdum. Sənin öleyhinə başladığım bu sui-qəsd, sənin başının üzərində partlatmaq istədiyim bu şimşək istər-istəməz mənim gözlərimdə və təhdidlərimdə görünürdü, lakin mən yenə də tərəddüd edirdim. Mənim planım o qədər dəhşətli idi ki, bəzən özüm belə bundan dəhşətə gələrək geriye çəkildim. Kim bilir, bəlkə də mən özüm belə bu plandan çəkinirdim; kim bilir, bəlkə də bu qorxunc fikir heç bir səmərə vermədən beynimdə çürüyüb yox olacaqdı. Hər halda bu fikirdə idim ki, məhkəmənin gedişini davam etdirmək və ya sona çatdırmaq hər zaman mənim ixtiyarındadır. Lakin hər bir şər və kin əmansız olur və həmişə bir faktı çevrilmək istəyir: mən özüm güclü zənn etdiyim yerdə, fələk məndən də qüdrətli çıxdı. Təəssüf! Fələk səni mənim gizlicə qurduğum bu cəhənnəm məşinimin içinə atdı. Qulaq as! İndi qurtarıram!

Aydın və günəşli günlərin birində bir nəfər gülə-gülə və ehtirasla sənin adını çəkərək yanımdan keçirdi. Ah, lənətlər olsun! Mən onu təqib etdim, sonunu isə özün bilirsən!

Keşiş susdu: gənc qız yalnız bunu söyləyə bildi:

– Ah, mənim Febim!

Keşiş onun qolundan yapışaraq bağırdı:

– Onun adını söyləmə! Bədbəxtlər! Bizim hər ikimizi məhv edən odur! Daha doğrusu, bizim hər ikimizi fələyin bu anlaşılmaz oyunu məhv etdi! Sən əzablar içində çırpınırsan, qaranlıq, əbədi zindandan, sən üşüürsən, ancaq bəlkə də qəlbinlə dərinliklərdən səni isindirən, sənə işiq verən zəif bir ataş var; qon bu ataş sənin qəlbinlə oyuncaq kimi əylənən həmin boş adama qarşı bəslədiyən uşağ sevgisi olsun! Halbuki, mənim qəlbimdə zindan qaranlığı və qış soyuğu var; mənim ruhum soyuq, qaranlıq və ümitsizliklə doludur!

– Çəkdiyi əzablardan xəbərini varmı? Mən sənin mühakiməndə iştirak etdim: konsistor hakimlərinin skamiasında əyləşmişdim. Bəli, rəhbər başlığı altında zavallı və yazıq bir insan inləyir, əzablar içində çırpınırdı! Səni danışırdıqları zaman mən orada idim. Səni mənim etdiyim cinayətdə təqsirləndirdilər, səni mənim layiq olduğum edam cəzasına məhkum etdilər. Mən bütün şahidlərin sözlərinə, bütün

dəlillərə, bütün ittihamlara qulaq asdım, mən sənin bu tikanlı yolunu hər bir addımını təqib etdim! Mən yırtıcı heyvan kimi hər şeyi seyr etdim... Ah! Mən sənin işgəncəylə dindiriləcəyini gözləməyirdim. Qulaq as! Mən səni işgəncə otağına qədər də təqib etdim, xain və murdar collad əllərinin səni soyundurduğunu və sənə əzablar verdiyini gördüm. Mən sənin ayaqlarını gördüm, bu ayaqları öpmək haqqına malik olmaq üçün dünyanı verərdim, bütün həyatımı verərdim, həyatımın məhv olmasına razı olardım. Mən bu gözəl ayaqları müdhiş İspaniya çəkmələrinin sıxdığını, insan əzalarını üzlərini qanlı maddə halına salan ayaqqabıların dəhşətlərini gördüm. Ah, mən nə qədər bədbəxtəm. Bu müdhiş mənzərəni seyr edərkən paltarımın altında tutduğum xəncərimlə sinəmi doğradım. Sən ilk dəfə qışqıranda xəncəri sinəmə soxdum; ikinci dəfə qışqırısaydın bu xəncərlə ürəyimi yaraçaqdım. Bax, yaxşı bax. Yaram hələ də qanlıdır.

O, sinəsini açdı. Doğrudan da, sanki onun sinəsini pələng cırmaqlamışdı; sol tərəfdə isə xeyli dərin və hələ də açıq olan yara yeri görünürdü. Gənc qız dəhşətlə geri çəkildi.

Keşiş bağırdı:

– Aman, mənə rəhm et! Sən özünü bədbəxt sayırsan, lakin sən bədbəxtlik nə olduğunu bilmərsən! Keşiş olduğun halda bir qadın sevmək və bu qadının sənə nifrət bəslədiyini hiss etmək!.. Ruhunun bütün varlığıyla sevmək, yalnız bir təbəssüm üçün bütün qanını tökməyə, can verməyə, məslək və şöhrətini, ruhunu, əbədiyyəti, bu dünyadakı və o biri dünyadakı həyatını fəda etməyə hazır olduğunu hiss etmək! Bir qul kimi onun ayaqları altına düşmək üçün böyük bir padşah, mələk, Allah olmağına təvəssül etmək! Gecə və gündüz xəyalən onu qucaqlamaq, eyni zamanda onun əsgər mundirinə aşiq olduğunu görmək, onda yalnız dəhşət və nifrət doğuran rəhbər paltarından başqa heç bir şeyə sahib olmamaq! Bu qadının ruhsuz və qəlbəz bir gəncin qarşısında öz sevgi və gözəlliyini təslim etdiyini görmək, acizənə kin və hiddətdən başqa bir şey edə bilməmək! Yada düşdükcə ürəyi od kimi yandıran bu gözəl vücudu, başqaştı öpdükcə titrəyən bu lotif və cazibədar sinəni görmək! Aman, yarəb! Onun gözəl ayaqlarını, əllərini, çiynilərini sevmək, onun əsmər dərisindəki damarları xətrəlləmək, gecələr hücrənin düşməsi üzərinə yıxılmaq çətinləşmə və sonra bu gözəl vücudu sənin nəvəziflərinə deyil, müdhiş işgəncə alətlərinə təslim olduğunu görmək! Onu yalnız zindana salmağa müvəffəq olmaq! Bu od içində qızmış kəlbətindən də

müdhış və əzəblidir! Bədəni mişarla yarı bölünən, yaxud dörd atın quyuğuna bağlanıb parça-parça edilən bir adam bu böyük əzəblərin müqabilində nə qədər mosud və xoşbəxt adamdır! Damarlarda qayan qanın, hər dəqiqə parça-parça olmaq istəyən qəlbin, çatlayan başın, əlləri gəmirlən dişlərin, uzun gecə çəkilən böyük əzəblərin nə olduğunu anlayırsan? Səni yorulmadan qovuran və xırpalayan, hər zaman eyni fikirle özün və tapdalayan və amansız cəlladların, sevginin, qısqıncılığın, ümitsizliyin verdiyi əzəblərin nə olduğunu bilir-sən? Allah eşqinə, mənə rəhm et, mənim əzəblərimi azalt, təsəlli ver! Bu közlərin üstünə kül səp! Amandır, sənə yalvarıram, mənim alımı iri damcılarla yuyan tori sil, mənə bir əlinlə əzab ver, o biri əlinlə oxsa! Amandır, Allah eşqinə, mənə rəhm et, mənə rəhm et!

Keşiş bu sözlərlə döşəmənin üzərində əmələ gəlmiş gölməçəyə diz üstə düşərək başını daş səkilərə çırpırdı. Gənc qız baxır və dinməz-söyləməz onun sözlərinə qulaq asırdı, o taqətdən düşüb, zorla nəfəs alaraq susduqda qız yavaşca dedi:

– Ah, mənim Fəhim!

Keşiş dizləri üstündə ona doğru sürünərək bağırdı:

– Yalvarıram, sənə insan duyğusuna bənzər bir şey varsa, mənə rədd etmə! Mən səni sevirəm, mən bədbəxtəm! Ey zavalı, sən onun adını çəkəndə sanki dişlərinlə qəlbinə damarlarını gəmirlirsən! Mənə yazığın gəlsin! Sən cəhənnəm yavrusu olsan belə, mən sənin dəlinca getməyə hazıram. Mən nə mümkündür, hər şeyi etdim. Sənin cəhənnəmin mənim üçün cənnətdən də gözəldir; yalnız səni görmək – Allahu, Tanrını görməkdən daha xoş və əzizdir! Amandır, söylə, sən yenə də mənə rədd edirsən? Mənə elə gəlir ki, dağ yerindən tərənə, lakin qadın bu qədər böyük sevgini rədd etməz. Ah, sən yalnız arzu etsəydin! Biz nə qədər xoşbəxt olardıq! Biz qaçardıq, mən sənin qaçmağına imkan yaradardım, biz uzaq bir yerdə gizləndik, günəşin işıq saçdığı, ağacların kölgə saldığı bir yerdə, daima mavi göylərin göründüyü bir ölkədə özümüz üçün yuva qurardıq. Bir-birimizi sevərdik, ruhlarımız biri-birinə qarışırdı. Daima bir-birimizi arzu edərdik, daima bitməz və tükənməz sevgi piyaləsindən səadət içərdik.

Qız uca və vəhşi qəhqəhə ilə onun sözünü kəsdi:

– Mühəddəs ata, baxın, damcılarımızın arasından qan axır!

Keşiş bir neçə saniyə kəmiyyəb gözlərini əlinə dikdi. Sonra qərribə və məhrəban səsle sözüne davam etdi:

– Çox yaxşı, mənə təhqir et, mənə gül, mənə söy, ancaq gedək, gedək! Biz tələsməliyik, mən sənə söylədim, sabah... Sən özün bilir-sən ki... Qrev meydana, dar ağacı! Dar ağacı hazırlanmışdır. Bu dəhşətli bir şeydir! Sənin bu müdhış yərə gətirdiyini görmək mümkün deyil! Aman, həm özünü, həm də mənə rəhm et! Səni bu qədər sevdimi heç vaxt bilməmişəm, amandır, mənimlə gedək! Qoy səni xilas edim, mənə sevməyə hələ vaxtın olacaq; ona qədər mənə istədiyən qədər nifrət edə bilərsən! Gedək! Sabaha bir şey qalmayıb! Sabah! Dar ağacı, edam! Mənə rəhm et, özünü xilas et!

O çilgincasına qızın əlindən tutdu və onu özü ilə sürükləmək istədi.

Qız hərəkətsiz baxışlarını ona dikərək soruşdu:

– Fəh, necə oldu?

Keşiş onun əlini buraxaraq:

– Ah, – dedi, – sən nə qədər rəhimsizsən!

Qız soyuq tərzdə təkrar etdi:

– Fəh necə oldu?

– O öldü! – Keşiş dedi.

Qız soyuq və hərəkətsiz halda təkrar etdi:

– Öldü? Onda nə üçün mənə həyatdan danışırınsız?

– Hə, – Keşiş onun sözlərini eşitmirmiş kimi öz-özünə dedi, – çox güman ki, ölmüşdü. Xəncər onun sinəsinin dərinliyinə işlədi, zənnimcə, xəncərin ucu onun qəlbinə toxunmuşdu. Bəli! Hər halda bu dəfə mən qalib gəldim...

Gənc qız qızması bir pələng kimi onun üzərinə atıldı və qeyri-adi bir qüvvətlə onu pilləkənin üzərinə itələyərək bağırdı:

– Rədd ol, yirtici! Rədd ol, qatil! Qoy, ölümlü! Qoy onunla mənim qanım sənin əlində əbədi ləkə kimi qalsın! Sənəmi məxsus olum, məlun keşiş! Heç vaxt, heç vaxt! Bizi heç bir şey, cəhənnəm belə birləşdirə bilməz! Təkrar edirəm, heç vaxt! Rədd ol, məlun!

Keşiş yuxıldığında ayaqları sürüşmüşdü. O heç bir söz demədi, ayaqlarını cübbəsinin ətkələrindən azad etdi, fələri əlinə aldı və yavaş-yavaş qapıya doğru gedən pillələrin qalxmağa başladı; sonra qapını açdı və çıxdı.

Birdən gənc qız yenə onun başının qapının arasından uzandığını gördü; üzü dəhşətli idi; hiddətlə, kədərlə və ümitsizliklə bağırdı:

– Eşdirirən, o ölü!

Qız ölü kimi yərə yuxıldı; artıq qaranlıq zirzəmidə tavandan gölməçəyə düşən damcılardan xəfif şəppiltisindən başqa heç bir şey eşidilmirdi.

ANA

Dünyada ananın öz balasının ayaqqabısını gördükdə qəlbində oyanan duyğulardan fərhli bir şey ola biləcəyini zənn etmərəm. Xüsusilə də, bu ayaqqabı uşağın hələ yerimədiyi dövrdə adqoydu münasibətilə tikilmiş və güləbotinlə işlənmişdirsə. Bu ayaqqabı o qədər sevimli, o qədər incədir ki, ana bu ayaqqabını gördükdə, öz körpəsini gördüyünü zənn edir. Ana gülümsəyər, onu öpməyə başlayar, onunla söhbət edir və özüne belə bir sual verər: görəsən, yer üzündə bu qədər gözəl ayaq varmı! Uşağın özü burada olmasa belə, bu nazlı və incə məxluqun xəyalını canlandırmaq üçün bu qəşəng ayaqqabı tayını görmək kifayət edir. Ana öz uşağını gördüyünü zənn edir, bu canlı, şən balasının al yanaqlarını, bapbalaca əllərini, yumru başını, qırmızı dodaqlarını, aği göyə çalan dumduru gözlərini görür. Məsələn, qışda o öz körpəsini xalının üzərində sürünən, böyük bir çətinliklə kresloya dırmaşan görür, onun buxarıya yaxın gələ biləcəyindən qorxar. Yayda isə həyətdə, bağçada iməkləməyən, daşlar arasında bitən otları yolan, sadələh nəzərlərlə yekə itlərə, atlara baxan, heç bir qorxu hiss etməyən, daşlarla, çiçəklərlə oynayan, geriyyə qayıtdıqda çiçək ləklərinə qum, bağcanın cıgırlarına torpaq töküldüyünü gören bağbanı mırıldanmağa məcbur edən görür. Hər şey gülər, parlayar, ətrafındakı hər şey oynayır; külək də, günəşin işığı da onun qıvrım saçlarıyla oylənər; bütün bunlar ananın gözləri qarşısında birçə ayaqqabı tayına baxmaqla canlanır, onun qəlbinə şam kimi əridər.

Amma zavallı ana uşağından məhrum olubsa, bu kiçik və incə ayaqqabıyla bağlı xəyallar, sevinclər, lətif və nazlı söhbətlər dəhşətli bir şeyə çevrilir. Bu ayaqqabı işgəncə alətinə çevrilərək ananın qəlbinə didməyə başlar. Bu ayaqqabı tayı sayəsində qəlbinə yalnız bir teli, ən dərin və ən həssas teli çalmağa başlar; ancaq bu teli toxunan artıq nəvazişli mələk əli deyil, əzabverici iblis əli olar.

Gözəl bir gün idi. May günəşi yenica tünd mavi üflüklərdə görünməyə başlamışdı. Qarofalın özünün çoxsaylı "Xaçdan enmə" səhnələrini məhz bu fonda qələmə almağı sevdi. Birdən Qrev meydanının məhbusu meydana tokar səsi, at ayağı tappıltısı, zəncir cingiltisi eşitdi. Lakin bu ona heç bir təsir etmədi; gürultu qulağını batırmasın

dey o saçlarını qulaqlarının ətrafına möhkəm doladı və dizi üstə dayanaraq on beş ildir gözlərini ayırmadığı həmin cansız şeyi yoxlamağa başladı. Söylədiyimiz kimi, bu kiçik ayaqqabı onun bütün dünyasıydı; onun bütün arzusu və düşüncələri bu ayaqqabıya bağlıydı; bu düşüncələr yalnız ananın son nəfəsi ilə yoxa çıxa bilərdi. Al atlandı tikilmiş bu kiçik oyuncuqdan nə qədər həyəcanlı şikayətlər, acı məzəmmətlər, səmimi ibadət və hiçqırıqlar doğduğunu yalnız bu qaranlıq hücrənin divarları bilirdi. Heç vaxt bu qəşəng və kiçik şey üçün tökülən qədər göz yaş tökülməmişdi.

Bu gün qadının dördü hər zamankından daha şiddətli idi; ürək yandırən yüksək və yeknəsəq səslə söylədiyi sözləri meydana eşidirdi:

— Ah, mənim qızım, mənim qızım, yazıq balam! Demək, hər şey bitdi! Halbuki mən bunun sanki dünən olduğunu zənn edirdim! Yarab, yarab, onu məndən bu qədər tez ayırıraqdansa, heç verməmək daha yaxşı olardı. Demək, sən uşaqların həyatımızın bir parçası olduğunu, uşağından məhrum qalan ananın artıq Allaha belə inanmadığını bil-mirson! Ah, mən nə qədər bədbəxtəm! Heç o gün, evdən bayıra çıxmağın mənası varmı? Mənim yarab, aman yarab! Onu məndən bu qədər tez ayırırsa, görünü, sən onun mənimlə heç zaman birlikdə görməmişəm; onu pəncərənin önündə sevinc və fərəhlə qucaqladığımı, mənə gülümsədiyini, süd verdiyimi, yaxud onun incə ayaqlarını bütün vücudumla dodaqlarıma çatıncayadək addımlatdığımı görməmişəm! Aman yarab, sən bütün bunları görsəydin, mənə rəhmim gələrdi, həyatımın yeganə sevincini məndən almazdın! Aman yarab, mən bu qədərmi nifrətləliq məxluq idim ki, bu cəzaya məhkum etmədən əvvəl bir nəzarini belə məndən əsirgədin? Heyhat! Budur ayaqqabı! Lakin onun ayağı haradadır, mənim balam haradadır? Ah, sevimli qızım, sevimli qızım, onlar səni nə etdilər! Aman yarab, yarab, qızımı mənə qaytar! Məgər bu qədər bas deyil? Aman yarab, onu bir günlüyünə, bir saatlığına, bir dəqiqəliyinə qaytar, sonra mənim ruhumu əbədi olaraq ilbise təslim et! Mən sənin harada olduğunu bilsəydim, bu iki əllərimlə ötəyindən yapışaraq, yavrumu qaytarıncaya qədər buraxmazdım! Hələ onun qəşəng ayaqqabısı! Aman yarab, sən bunadımı rəhm etməyəcəksən! Sən zavallı bir ananı on beş illik əzab məhkum etmək istəyəcəksən? Müqəddəs Məryəm, mən üzümü sənə çevirirəm! Mənim yavrumu ölümdən aldırlar, oğurladırlar, onun qanını məşədə içdilər, sümüklerini gəmidirlər!

Ey müqəddəs Məryəm, mənə rəhm et! Mənim qızım! Qızımı qaytarın! Onun cənnətdə olması nəyimə lazımdır? Mənim sizin mələyinizə ehtiyacım yoxdur, mən öz balamı istəyirəm! Mən öz yavrusunu istəyən dişli pələngəm! Aman yarob, mən torpaqda eşələnə-cəyəm, balamı özümə qaytarmasan, sənə də, özümə də lənətlər yağdıracağam! Bax, görürsən, əllərim dişləməkdən dişik-deşik etmişəm! Aman, ey mərhəmətli Allah, sən mənə rəhm etməyəcəksənmi! Qızım yanımda olsaydı, bir günəş kimi mən isindirəydidi, qalan ömrümü böyük məmnuniyyətlə qara çörək və duzla keçirərdim! Heyhat, aman yarob, mən yalnız günahkar bir qadınam, lakin qızım məni mömin etmişdi. Onu sevdiyimçün dindar olmuşdum. Aman yarob, mən hər zaman onun təbəssümündə sənəin xəyalını görürdüm, sanki göylər qarşısında alarırdı. Ah, yalnız bir dəfə, bu qırmızı ayaqqabını yalnız birçə dəfə onun qəşəng ayaqlarına geyindirə bilsəydidi, müqəddəs Məryəm, mən sənə xeyir-dua söyləyərək ölməyə hazır olardım! Bəli, artıq o zamandan on beş il keçib; o artıq böyümüş olardı! Zavallı yavrum! Səni heç bir zaman, göylərdə belə, oraya gətmək mənim üçün mümkün olmadığından, görməyəcəyəm!.. Ah, lənətlər olsun! Bu ayaqqabını görmək və ondan yalnız bunun qaldığını anlamaq nə qədər böyük müsibətdir!

Zavallı qadın bu sözləri deyərək onunçün uzun illər boyu təsəlli və kədər mənbəyi olan ayaqqabı tayının üzərinə atıldı; birinci gün olduğu kimi, hiçqırıqlar indi də onu boğurdu: öz yavrusundan məhrum olan ana üçün hər bir ayrılıq günü – ilk gün deməkdir; bu dərddə köhnəlməz. Matəm libası köhnələr və cırıqlar, lakin dərddə hər zaman matəm içində qalar.

Bu zaman qadının pəncərəsi önündə sən uşaq səsləri eşidilməyə başladı. Zavallı ana hər dəfə bu səsləri eşitdikdə, yaxud pəncərəsinədən uşaqları gördükdə zavıyosinin ön qaranlıq küncünə çəkilir, heç bir şey görüb-əşitməmək üçün başını az qala divarlara soxmağa çalışırdı. Lakin bu dəfə o, əksinə, ayağa qalxdı və diqqətlə qulaq asmağa başladı. O, balaca bir oğlanın bu sözləri söylədiyini eşitdi:

– Bu gün qaraçı qızı dar ağacından asacaqlar.

O, milçəyin üzərinə atılan hörümçək sürətilə Qrev meydanına baxan pəncərəsinə doğru yüyürdü.

Həqiqətən, dar ağacına nərdivan qoyulduğunu və cəlladın yağışdan paslanmış zəncirləri yağlamaqla məşğul olduğunu gördü. Dar ağacının ətrafında bir neçə avara dayanmışdı. Bağırışan uşaqlar

gülüşə-gülüşə uzaqlara qaçmışdılar. Qadın meydana boylanıb danışdırmaq üçün adam axtarmağa başladı. Bu zaman gözü daxmasının yanında dayanmış bir keşişə sataşdı. Keşiş sanki buradakı dua kitabını oxuyurdu, halbuki gözləri dua kitabından çox dar ağacında qalmışdı. Ara-sıra məyus və sərt nəzərlərlə dar ağacına baxırdı. Qadın onun baş keşiş Klod Frollo olduğunu tanıdı.

– Ata, – Klod Frolloya dedi, – görəsən, kimi asacaqlar?

Keşiş dinməz-söyləməz onun üzünə baxdı. Qadın sualını təkrar etdikdə o cavab verdi.

– Bilmirəm.

Qadın sözüünə davam edərək dedi:

– Burada uşaqlar vardı, onlar qaraçı qızın asılacağını söyləyirdilər.

Keşiş cavab verdi:

– Deyəsən, elədi.

Paxita Şanfleri bu sözləri eşidər-əşitməz qəddarcasına güldü. Baş keşiş soruşdu:

– Baci, demək, siz qaraçı qızlara nifrət edirsiniz?

– Necə nifrət etməyim, – qadın cavab verdi. – Bunlar şeytandır, uşaq oğrusudur! Onlar mənim qızımı, tok balamı oğurlayıblar! Qəlbimi gəmirəydilər, daha yaxşı olardı!

Onun qorxunc görünüşü vardı. Keşiş soyuq-soyuq ona baxdı. Qadın sözüünə davam etdi:

– Birinə, xüsusilə nifrət edirəm, onu qarğamışam. O, gənc bir qızıdır, onun anası qızımı yeməyəydi, qızımla yaşıdılar. Bu ilan hər dəfə pəncərəmin yanından keçəndə qanımın qaynadığını hiss edirəm.

– Elə isə sevinin, mənim bacım! Bu gün doğrudan da onu asacaqlar, – keşiş dedi, o məzar daşı kimi soyuq idi.

Sonra başını aşağı saldı və yavaş-yavaş uzaqlaşdı.

Qadın böyük sevinclə əllərini bir-birinə vuraraq bağrırdı:

– Mən onun axırda dar ağacından asılacağını həmişə demişəm.

Sağ ol, ata!

Və saçları dağınıq, gözləri parıldayaraq ac və yemək vaxtı yaxınlaşdığını hiss edən qəfəsdəki canavar kimi həris bir nəzərlərlə pəncərəsinin dəmir barmaqlığı arxasında iri addımlarla gəzinməyə başladı.

MÜXTƏLİF CÜR YARADILMIŞ ÜÇ KİŞİ QƏLBİ

Ancaq Feb ölməmişdi. Ümumiyyətlə, onun kimi adamlar çox yaşayır. Kral prokuroru Filipp Leliye zavallı Esmeraldaya: "O, can verir" – deyəndə bunu ya səhvən, ya da zarafatla söyləmişdi. Baş keşik dustaq qıza: "O öldü" – dedikdə isə bu sözə əmin olduğu üçün deyil, bəlkə də inandığı, sübhə etmədiyi, bu niyyətdə olduğu və ümid bəslədiyi üçün söyləmişdi; hər halda rəqibinin sağ olma xəbərini sevdii qadına söyləmək onun üçün çox ağır olardı. Onun yerində olan hər kəs belə edərdi.

Məsələ Febin yarasının təhlükəli olmamasında deyildi, məsələ burasındadır ki, bu yara baş keşik zənn etdiyindən təhlükəsiz idi. Qarovulçuların yaralı Febi dərhal apardıqları həkim onun bir həftə sonra öləcəyindən qorxmış, həftə bunu latınca söyləmişdi. Lakin gənclik üstün gəlmişdi; bəzən, bu gün olduğu kimi, təbiət həkimlərin və onların diaqnozlarının acığına xəstəni xilas edir. Feb həkimin mənzilində qalmış və cərpayıda uzanmış halda Filipp Leliye ilə konsistor müstəntiflərinin ilk sorğularına cavab verməyə məcbur olmuşdu. Bu onu çox yorduğundan gözəl günlərin birində özünü bir qədər yaxşı hiss etmiş, müalicə haqqı əvəzinə qızıl məhmizlərini qoyub yox olmuşdu. Zətən, onun yox olması istintaq gedişinə mane olmamışdı. O zamanlar məhkəmə istintaq işinin müəmməl və aydın olması üçün çox da əlləşmirdi. Onun istədiyi bir şey var idisə, o da müqəssiri dar ağacından asmaq üçün imkan tapmaqdı. Hakimlərin zənnincə, artıq Esmeraldanın öleyhinə kafı dərəcədə isbat və dəlil toplanmışdı. Febi isə ölmüş hesab etmişdilər. Məsələ də bununla bitmişdi.

Halbuki, Feb çox da uzağa qaçmaq niyyətində deyildi. O, yalnız öz alayının olduğu yerə yola düşdü. Bu alay Paris yaxınlığındakı İl de Frans əyalətində, Ke-an-Bri qəsəbəsindəydi. Feb bu məhkəmədə xeyli gülünc rol oynayacağını dumanlı şəkildə təsəvvür etdiyindən məhkəmədə iştirak etmək arzusunda deyildi. Zətən, o nə etdiyini özü belə yaxşı başa düşmürdü.

Bir çox az təhsilli adamlar kimi mövhumatçı olduğundan bu məsələni düşündükdə istər keçinin özündə, istərsə də Esmeralda ilə

tanış olduğu qeyri-adi şəraitdə, qızın qaraçı olmasında və nəhayət, işə kabusun qarışmasında bir çox qorubəliklər görürdü. O bu hadisələrdə sevgidən çox cadugərlik görürdü. Hər şeydə onun gözlərinə cadugər, bəlkə də şeytan əli görünürdü. Bir sözlə, bütün bu hadisə onun üçün çox da xoş olmayan komediya idi. Yaxud o zamankı istilaha görə, misteriya idi. Bu misteriyada onun üzərinə olduqca gülünc və çox da şəərəli olmayan bir rol düşmüşdü. Bizim kapitan, Lafontenin təbiri ilə desək, "toyuq əlinə düşmüş tülkünün" vəziyyətindəydi.

Bundan başqa, burada olmadığı halda işin tez qurtaracağına, adının məhkəmədə söylənməyəcəyinə, söylənsə belə məhkəmə divarları xaricinə çıxmayacağına inanırdı. Bu məsələdə o yanlışdı. O zamanlar heç "məhkəmə qəzeti" də yox idi, bundan başqa, hər həftə bir saxta pul kəson qazanda qaynadıldığından, cadugər asıldığından, Paris meydanlarının birində bir kafir yandırıldığından insanlar hər növ dar ağacları, çarx və cinayət sütunlarının yanında qolları çırpanmış halda öz işini görən əski feodal Femidasını görməyə o qədər adət etmişdilər ki, ümumiyyətlə, buna az əhəmiyyət verirdilər. Qəti söyləmək mümkündür ki, yüksək təbəqələr cəza yerinə götürülən bədbəxtlərin adlarını belə bilmirdilər, qara camaat isə bu qaba xərdədən məmnun qalırdı. O zamanlar dar ağacından asmaq piroq qızardılması, heyvan şaqqalanması qədər adi bir şey idi. Cəllad qəsab kimi bir şey idi, sadəcə, bir az məhir idi.

Bələliklə, Feb çox az zamanda cadugər Esmeraldanı, yaxud Similyarı (o hələ də qızın adını yaxşı yadında saxlaya bilmirdi), qaraçı qızın, yaxud kabusun ona vurduğu xəncəri (o, xəncəri kimin vurduğunu da yaxşı bilmirdi) unutmuş və məhkəmənin gedişini çox az düşündürdü. Ürəyi boşalar-boşalmaz, Fler de Lisin xəyalı dərhal oraya daxil olmuşdu. Ümumiyyətlə, Febin qolbi təbiət kimi, o zamankı fiziklərin söylədiyinə görə, boşluq sevməzdi. Bundan başqa, dəmirçilərin və əlləri çatlamış südcü qadınların yaşadığı Ke-an-Bri kəndi çox da cazibədar məskən deyildi. Burada, yolun hər iki tərəfində iki sıra uzun daxmalar və evlər vardı – vəssalam.

Fler de Lis onun Esmeraldadan əvvəlki ehtirası idi. O, dəbdəbəli çehizli olan gözəl bir qız idi. Bələliklə, günlərin bir günündə tamam sağaldıqdan sonra qaraçı qızıyla bağlı əhvalatın iki ay ərzində tam bitmiş və unudulmuş olduğunu zənn edərkən atını minib madam Qondeloryenin qapısına gəlmişdi.

O, kilsonin əsas qapısı qarşısındakı meydanda toplaşmış böyük izdihama heç bir əhəmiyyət vermədi. May ayı olduğunu yadına saldı; Ruh günü deyilən bir mərasim olduğunu zənn edərək, atını qapıya bağladı və gülə-gülə gözəl nişanısının yanına qalxdı.

Falçı və keçə səhnəsi, məlun əlifba və Febin uzun zamandan bəri görünməsi hələ də Fler de Lisin yadından çıxmamışdı. Buna baxmayaraq, kapitan içəri girdikdə, onun yaraşıqlı görünüşünü, yeni mundirini, parlaq qayışını, gözəlindəki ehtirası o qədər bəyəndi ki, xeyli məmnun olaraq sevincindən qızardı. O gün gənc qız həmişəkindən gözəl görünürdü. Əsil-nəcəbətli sarışın qızlara çox yaraşan mavi paltar geymiş – bu hiyləni Kolombadan öyrənmişdi – iri gözələrində isə gənc qızlara xas sevdə həsrəti görünürdü.

Feb çoxdandır ki, Ke-an-Bri südcülərindən başqa heç bir qadın üzünü görmədiyindən Fler de Lisi gördükdə məftun oldu və elə nəvaziş və nozakətlə onu salamladı ki, hər şeyi unudub dərhal barışdılar. Adətən öz kreslosunda əyləşən madam Qondelorye belə onu danlamaqdan vaz keçdi. Fler de Lisin məzəmmətlərinə gəldikdə isə onlar daha çox sevon bir qızın şikayətlərinə bənəyirdi.

Gənc qız pəncərənin önündə əyləşib Neptun mağarasının tikisiyə məşğul idi. Kapitan onun kreslosunun hündür söykənəcəyinə söykənmiş, qız isə yavaş səslə Febi məzəmmət edirdi.

– Yaramaz, siz iki aydan bəridir haradasınız?

Feb bu sualdan bir qədər tutuldu:

– And içirəm, siz bu gün o qədər gözəlsiniz ki, baş keşişi belə dəli edə bilərsiniz.

Qız gülümsədi və dedi:

– Yaxşı, yaxşı! Mənim gözəlliyimi kənara buraxın: indi söhbət mənim gözəlliyimdən getmir. Sualıma cavab versəydiniz, daha yaxşı olardı.

– Yaxşı, sevimli əmiqizi, elə isə mən sizə qarnizon xidmətində olduğumu söyləməliyəm.

– Harada? Oraya getməzdən əvvəl nə üçün mənimlə görüşməyə gəlməmişdiniz?

Feb birinci sualın ikinci sualdan qaçmaq üçün olduqca münasib olduğuna sevinərək cavab verdi:

– Ke-an-Bridə idim!

– Bu ki, Parisin lap yaxınlığındadır! Məgər siz oradan birçə dəfə mənim yanıma gələ bilməzdiniz?

– Bilirsiniz... xidmət... elə bir şeydir ki, ... həm də sevimli əmi qızı, mən xəstə idim.

Qız qorxu ilə soruşdu:

– Xəstə idiniz!

– Bəli... Daha doğrusu yaralı idim.

Qız yenə soruşdu:

– Yaralı idiniz? – qızın üzündə dəhşət görünürdü.

Feb saymazyana dedi:

– Ah, qorxuya düşməyin. Boş şeydir! Azacıq savaşırdıq, şpaqa yerli qalmışdı! Sizinçün maraqlı olmaz!

Fler de Lis yaraşmış gözəl gözələrini qaldırıb onun üzünə baxdı və dedi:

– Necə yəni? Siz məndən nəsa gizlədirsiniz! Bu nə şpaqa yaradır! Mən hər şeyi bilmək istəyirəm!

– Yaxşı, sevimli əmiqizi, məsələ belə olmuşdu; mən Maqe Fedi ilə savaşırdım. Siz onu tanıyırsınız, Sen-Jermen an-Le qəsəbəsinə gəlmiş leytenantdır. Nəticədə bir-birimizin dərisini azca yaramışdıq. Yalnız bu qədər!

Yalançı danışan kapitan namus məsələləri üstündə olan bu cür toqquşmaların insanı qadınların nəzərində daha da yüksəltdiyini gözəl bilirdi. Fler de Lis doğrudan da qorxusundan, zövq və heyretindən həyəcanlanaraq onun üzünə baxdı. Ancaq tam sakit ola bilmədi.

– Sevimli Feb, siz tam sağaldınız mı? – soruşdu. – Mən sizin Maqe Fedini qətiyyətlə tanıyıram, lakin hər halda, görünür, çox pis adamdır. Axı siz nə üçün bir-birinizlə savaşırdınız?

Burada elə də zəngin toxəyyülə malik olmayan Feb tutularaq uydurduğu yalanın içindən necə çıxıb biləcəyini bilmədi.

– Doğrusu... mən özüm də yaxşı bilmirəm... At üstündə mübahisəmiz oldu... O nə isə mənə söylədi... – sonra söhbəti dəyişmək arzusu ilə bağladı: – Əmiqizi, yaxşı yadıma düşdü, meydana da ne gurultudur elə? – Feb bu sözləri deyib pəncərəyə yaxınlaşdı və sözüne davam edərək: – Aman əmiqizi, baxın, meydana nə qədər adam var! – dedi.

– Bilmirəm, – Fler de Lis cavab verdi, – yanılmırsam, bu gün kilə qarşısında cadugər bir qadın tövbə edəcək, sonra onu dar ağacından asılacaqdır.

Kapitan Esmeralda məsələsinin çoxdan bitdiyinə o qədər əmin idi ki, Fler de Lisin sözlərinə heç bir əhəmiyyət vermədi. Bununla belə, bir neçə sual verməkdən qalmadı:

- Bu cadugörin adı nədir?
- Bilmirəm, - qız cavab verdi.
- O nə etmişdir ki?

Fler de Lis ağ çiyinlərini oynadaraq yenə cavab verdi:
- Demirəm, bilmirəm!

Bu zaman anası söhbətə qarışaraq:

- Aman, yarab! - dedi, - indi o qədr cadugər əmələ gəlmişdir ki, adlarını soruşmadan yandırır. Bu, göy üzündəki buludu əldə etməyə çalışmaq kimi bir şeydir. Onun adı bizim nəyimizə görəkdir? Bu, cənab Allahın işidir.

Möhtərəm xanım bu sözlərlə ayağa durdu və pəncərəyə yaxınlaşdı.

- Hə, kapitan Feb, siz haqlısınız, - dedi. - Haqiqətən, çox adam toplaşmışdır. Sükür olsun ki, camaatın bir qismi damların üzərinə belə dırmaşmışdır... Feb, bunlara baxdıqda gəncliyim yadıma düşür. VIII Karl həzrətləri şəhərə daxil olanda da böyük izdiham vardı. Bunun neçənci ildə olduğu yadımda deyil! Mən bu barədə danışanda yəqin sizə çox qədim bir şey kimi gəlir. Amma mənə gəncliyimi xatırladır. Ah, o zaman xalq indikindən daha çox idi! O zaman Sent-Antuan qapılarının sallaqxanası belə tamaşaçılarla dolu idi. Kraliça kralın tərkinə minərək gəlirdi. Eyni şəkildə bütün saray xanımları da kavalərlərinin tərkinə minmişdilər. Hələ də yadımdadır: qısa-boylu Amaniyon de Qarland ucaboylu və yüzlərcə ingilis qıran kavalər de Matfelonun tərkində əyləşmişdi. Bunu gördükdə hamı ucadan gülüşməyə başladı. Ümumiyyətlə, bu olduqca gözəl bir mənzərə idi! Günəşin işığında saysız-hesabsız bayraqlar parlayırdı. Bütün şanlı fransız zadəganlığı böyük bir mərasim təşkil etmişdi. Burada baron bayraqları və adi zadəgan bayraqları vardı. Ən gözəli isə de Kalon, Jan de Şatomoran, de Kusi bayraqları idi, Burqundiya hersoqunun bayrağına isə söz ola bilməzdi! Heyhat, bütün bunların keçmişdə qaldığını xatırlamaq insanı nə qədər kədərləndirir.

Sevgililər boşboğaz qarıya qulaq asırdılar. Feb yenə nişanlısının kreslosunun arxasına söykənmişdi; burada dayandıqda o qədər də həyalı olmayan nəzərlərlə Fler de Lisin köksünə sıx yapışmamış köynəyinin əmələ gətirdiyi dəlikdən içəriyə daxil ola bildiyi üçün yeri xeyli münasib idi. Bu mənzərə Febi heyərləndirirdiyindən öz-özünə deyirdi: "Əsmər qadınları sarışın qadınlardan daha çox sevmək mümkündürmü?"

Hər ikisi susurdu, gənc qız ara-sıra mehriban və şən nəzərlərlə ona baxırdı; hər ikisinin saçlarında bahar günəşinin şüası parlayırdı. Fler de Lis birdən-birə pıçıldayaraq dedi:

- Feb! Üç aydan sonra bizim toyumuz olacaq. Məndən başqa heç bir qadını sevmədiyinizə and için!

Feb cavab verdi:

- Mələyim, and içirəm!

Sözlərinin doğru olduğunu Fler de Lisə inandırmaq üçün ehtiraslı baxışları ona kömək etdi. Kim bilir, bəlkə də bu dəqiqələrdə özü belə bu sözlərə inanırdı.

Bir-birilə bu qədər mehribancasına söhbət edən iki gəyörçünün halından heyran və məmnun qalan məhəmətli ana evdə bəzi əmrlər vermək üçün otaqdan çıxdı. Feb bunu gördü, artıq yalqız qaldıqlarından diribaş kapitan cəsarətləndi və ağlına xeyli qərribə fikir gəldi. Fler de Lis onu sevirdi, onlar nişanlanmışdılar, otaqda tək idilər, qız onun xoşuna gəlirdi, ona qarşı sevgi olmasa da, müəyyən ehtiras bəsləyirdi. O, öz meyvəsini elə ağacın dibindəcə yeyə bilməzdimi! Nə olacaqdı! - düşündü. Bu fikirlərin hamısının Febin ağlına gəlib-gəlmədiyini qəti söyləyə bilmərəm; lakin onun gözlərinin ifadəsi birdən-birə Fler de Lisi qorxutdu. Fler de Lis boylanıb baxdı və anasının otaqda olmadığını gördü.

- Aman yarab! - qız qışqırdı, qıpıqımızı qızardı və təşvişlə dedi: - Hava nə istidir!

- Doğrudan da, - Feb cavab verdi, - günortaya az qalıb, çox istidir, pərdəni endirmək lazımdır.

- Yox, yox! - zavallı qız çığırdı. - Əksinə, mənə sərin hava lazımdır!

Sonra dalına bir sürü tazi düşmüş ceyran kimi pəncərəyə doğru yüyürdü, pəncərəni açdı və balkona çıxdı. Feb onun ardınca getdi. Qız bundan heç də məmnun deyildi.

Balkonun qarşısındakı meydanda bu dəqiqələrdə qərribə və kədərli mənzərə vardı. Bu mənzərə qorxaq Fler de Lisin qorxusunun məzmununu tamamilə dəyişdi.

Bütün meydanı və ona bitişik küçələri böyük izdiham doldurmuşdu. Əgər şəhər mühafizəsinin serjantları və əllərində dayan-doldurum olan nişançılar iki cərgədə düzülməsəydilər, qurşağadakı olan alçaq hasar camaatın hücumunu dəf etmək iqtidarında ola bilməzdi. Kilsə qapısı qarşısındakı kiçik meydanca da həmin canlı hasarın sayəsində boş idi. Bu yeri yepiskop qarovulunun əsgərləri

mühafizə edirdilər. Böyük kilşə qapıları aşağı mərtəbələrə başlayaraq evlərin damlarına qədər hamısı açılmış və meydana baxan pəncərələrin (pəncərələrdə minlərcə insan başı görünürdü) əksinə qapalı idi.

İnsan dövizinin səthi boz, çirklə torpaq rəngindəydi. Kütlənin gözlədiyi tamaşa çox güman ki, cəmiyyətin aşağı təbəqələrini cəlb edən tamaşalardan idi. Cır-cındır içində olan pozğun camaatın arasından çoxlu səslər eşidilirdi. Burada sözdən çox qəhqəhə eşidilir, kəşidən çox qadın görünürdü.

– ...Ey! Maqye Balir! Onu eləcə buradadı asacaqlar?

– Ay axmaq! O burada tək köynəkdə yalnız tövbə edəcək, cənab Allahdan əfv istəyəcəkdir; bunu həmişə günorta vaxtı eləyirlər, dar ağacını görmək istəyirsən, Qrev meydanına get.

– Bir az sonra, mən də elə ora getmək niyyətindəyəm.

– Madam Bukambri, söyləyin görüm, doğrudanmı o ruhanini rədd etmişdir?

– Madam Beşen, hər halda belə söyləyirlər.

– Bu büt-pərəst kafirə baxsana!

– Bilirsinizmi, qayda belədir. Mühakimə olunan canı adı şöhrətdir, hakim onu edam etmək üçün Paris prevosuna, ruhanidirsə – yepiskop vəkilinə təslim etməlidir.

– Çox təşəkkür edirəm, cənab...

– Aman yarab! Zavallı! – Fler de Lis deyirdi.

Fler de Lis bu sözləri söylərkən məyus nəzərlərlə camaata tərəf boyladı. Fikri bu avara yığınınan çox başqa şeylə məşğul olan kapitan fürsətdən istifadə edərək onun belini qucaqlamaq istədi. Qız üzünü döndərərək təbəssümlə ona baxdı və yalvarıcı səslə dedi:

– Feb, Allah eşqinə, mənə rahat buraxın! Anam içəri daxil ola bilər və sizin əlinizi görür.

Bu zaman zəng qülləsinin saatı yavaş-yavaş saat on ikini vurdu. Camaat məmnun səslərlə dalgalandı. Saatin son, on ikinci vuruşu susduqdan sonra başlar fırtınaya başlayan dəniz kimi dalgalandı. Meydandan, pəncərələrdən, damlardan uca və sevincli səslər eşidilməyə başladı:

– Odur, gəlir!

Fler de Lis meydanadakı səhnəni görmək üçün üzünü əllərilə qapadı.

– Gözəl, – Feb ondan soruşdu, – siz otağa qayıtmaq niyyətində deyilsiniz?

– Yox, yox! – qız cavab verdi. Maraq, qorxusundan yumduğu gözlərini yenə açmağa məcbur olmuşdu.

Bu zaman Sen-Pyer küçəsindən meydana bir araba daxil oldu; bu arabaya qüvvətli Normandiya atı qoşulmuşdu; arabanı qolları ağ xaçlı, bənövşəyi kamzollu atlılar müşayiət edirdi. Serjantlar bas-tonlarını o tərəf-bu tərəfə sallayaraq camaatın arasıyla arabaya yol açırdılar. Araba ilə yanaşı bir neçə atlı məhkəmə pristavı və polis məmuru gəlirdi; onları qara libaslarından və at üzərində yəndəmsiz oturmalarından tanımaq olardı. Onların qabağınca da Jak Şarmolu gəlirdi.

Cinayət arabasında qolları arxasında bağlanmış gənc bir qız oturmuşdu; qızın yanında keşiş yox idi. O yalnız bir-cə köynəkdə idi; uzun və qara pərişan saçları (o zaman ölümə məhkum edilənlərin saçını dar ağacının yanında qırmaq adət idi) yarıçılpaq döşləri üzərinə və çiyinlərinə düşmüşdü.

Qarğa qanadı kimi parlaq, sıx, qara və dalğalı saçları arasından, boynuna bağlanmış kəndir görünürdü; kəndir bu zavallı qızın zərif çiyinlərini sürtürdü, sanki soxulcan qızılıgüle sarılmışdı. Kəndirin altından günəşin şüaları altında bərk vuran muncuqlu kiçik dua qabı görünürdü. Yəqin ki, ölümə məhkum edilənin son arzusunun rədd etməmək adət olduğundan bu duanı ondan almamışdılar. Pəncərədən baxan tamaşaçılar arabanın içində onun çılpaq ayaqlarını görə bilirdilər. Məsum qız son dəqiqəyədək həyalı qaldığı üçün çılpaq ayaqlarını gizlətməyə çalışırdı. Qızın ayaqları altında onun keçisi uzanmışdı. Məhkum qız çiyinlərindən düşən köynəyini dişiyə saxlamağa çalışırdı. Vəziyyətinin qorxunc olmasına baxmayaraq, bu qədər çılpaq vəziyyətdə camaata göstərilidiyini düşündüyündən özab çəkdiyi görünürdü. Əfsus, həya və ictimaiyyət belə duyğular üçün yaranmamışdır!

– İlahi! – birdən Fler de Lis kapitana dedi. – Baxın, əmioğlu, bu ki həmin keçisi olan murdar qaraçı qızıdır!

O, üzünü Febə doğru çevirdi. Feb sapsarı saralmış və diqqətlə arabaya baxırdı.

– Hansı qaraçı qız? Hansı keçi? – o mırıldanmağa başladı.

Fler de Lis sözünə davam etdi:

– Necə yəni! Yalnızda deyil?

Feb onun sözünü kəsdi:

– Nə demək istədiyinizi başa düşmürəm.

Feb otağa qayıtmaq niyyətilə bir addım atdı, lakin qısqançlıq hissi yenidən oyanmış Fler de Lis diqqətli və şübhəli nəzərlə ona baxdı. Dərhal bu cadugərin bir nəfər zabitlə olaqədər olması haqqında sözlər yadına saldı.

– Sizə nə olub? – Febdən soruşdu. – Sanki bu qadının görünüşü sizi pərişan etmişdir!

– Mənim? Heç vaxt! Nədən elə zənn edirsiniz? – Feb cavab verdi və gülümsəməyə çalışdı.

– Elə isə burada qalın, – Fler de Lis amiranə səslə dedi, – sonadək tamaşa edək. Çarəsiz kapitan tabe olmağa məcbur idi. Məhkum qızın gözlərini arabanın içindən ayırmaması onu bir qədər sakit etdirdi.

Bu qız Esmeralda idi – buna heç bir şübhə ola bilməzdi. O bu qədər alçalmasına və bədbəxt olmasına rəğmən yenə də son dərəcə cazibədar və qəşəng idi, yanaqları çökdüyündən iri qara gözləri daha da iri görünürdü. Solğun üzü isə pak və gözəl idi. Mazaçonun madonnası Rafaelin madonnasına bənzədiyi kimi, o da əvvəlki Esmeraldaya bənzəyirdi: ancaq daha zəif, daha zərif və daha çox arıqlamış vəziyyətdə idi. O, həyadan başqa bütün hissələrdən məhrum olmuş kimi görünürdü: dərd və ümidsizlik onu büsbütün pərişan etmişdi. Arabanın silkələnməsiylə vücudu cansız əşya kimi o tərəf-bu tərəfə yırılanırdı. Gözləri solğun və baxışları mənasız idi. Gözləri hələ də yaşlıydı, lakin bu göz yaşları donmuş və hərəkətsiz idi.

Bu kədərli mərasim kütlənin şən nidaları və marağıyla müşayiət olunurdu. Lakin müəllif həqiqəti yazmaq istəyən bir tarixçi kimi onu qeyd etməlidir ki, qaraçı qızın bu qədər gözəl və bədbəxt olduğunu görə bir çoxları, hətta ürəyi çox da yumşaq olmayanlar belə möys olmuşdular.

Nəhayət, araba böyük qapının qarşısında dayandı. Qarovulçular arabanın hər iki tərəfində nizamlı düzüldülər. Böyük qapının tayları təntənəli sükutun içində sanki öz-özünə cırlıdayaraq açıldı. Tamaşaçıların gözləri qarşısında uzun və qaranlıq, qara mahud düşənmiş kilsə göründü. Kilsədə yalnız bir neçə şam yanırdı. Uzaqda böyük məhrabın üzərində yanan şamlar kilsəni olduqca zəif işıqlandırıldığından öz qaranlıq və qorxunc ağzını günəş işığıyla dolu meydana açmış kimi görünürdü. Kilsənin dərinliyində, qübbədən düşməyədək salan qara mahudun üzərində böyük gümüş xaç vardı. Orta bomboş idi. Yalnız balkonlarda kilsə xadimlərinin və qulluqçularının başları

görünürdü. Kilsə qapıları açıldıqda məhkum qız kilsənin içindən gələn yeknəsəq və ələmli zəbur səsini eşitməyə başladı:

Məni əhatə edən sürüden qorxmaram.

Eşit məni İlahi, qurtar məni İlahi!

Çünki coşqun sular azğınlıqla ruhumu qorq etmək istəyir!

Dərin bataqlığa düşmüşəm və əlim heç hara çatmur.

Eyni zamanda böyük məhrabın qarşısından xora qarışmayan başqa kədərli nəğmə eşidildi:

“Mənim kəlamımı eşidənlər və məni rəsul edib göndərənə inanırlar əbədi həyata nail olacaq və mühakimə edilməyəcəklər, ölümdən həyata keçəcəklər”.

Xalq dərin ehtiramla dinləyirdi. Özünü tamamilə itirmiş zavallı qız bütün varlığıyla kilsənin qaranlığına dalmışdı. Qansız dodaqları titrəyir və sanki dua oxuyurdu; amma collad köməkçisi onun arabadan düşməsinə yardım etmək üçün yanaşıqda qızın pıçıldaya-pıçıldaya elə hey “Feb” dediyini eşitdi.

Onun qollarını və ayaqlarını açdılar, keçisinin də ayaqlarını açdılar və hər ikisini arabadan aşağıya düşürdülər; keçiyi özünü azad hiss etdikdə sevincilə mələməyə başladı. Sonra ayaqyalın qızı daş döşəmənin üstü ilə böyük səhnəyə apardılar. Boynuna dolanmış kəndir arxasında ilan kimi sürünürdü.

Bu zaman kilsədə oxunan şərqi səsləri kəsildi; kilsənin qaranlığında böyük qızılı xaçın və şamların hərəkəti gəlidiyi görünürdü. Sonra qapıçılar esalarını döşəmənin üzərinə vuraraq gurultu saldılar: bir neçə saniyədən sonra ruhani xırqələri geymiş ruhanilərdən və dua oxuyan kübbəli kiçik keşişlərdən ibarət uzun bir cərgə məhkumun və camaatın gözləri qarşısına çıxdı. Onlar yavaş-yavaş məhkuma yaxınlaşırdılar. Lakin məhkum qızın nəzərləri xaçı götürən xadimin arxasına gələn ruhaniyə dikildi.

– Bu odur! – Titrəyərək öz-özünə dedi, – yenə həmin keşiş!

Bu doğrudan da Klod Frolo idi. Onun sağ və sol tərəfində əli-çubuqlu xor reisi və onun köməkçisi gəlirdi. Baş keşiş başını yuxarıya qaldıraraq və ucadan bu nəğməni oxuyurdu:

Mən cəhənnəmin dərinliklərindən səni çağırırdım, səsimi eşitdin,
Sənə məni dəniz burulğanına atdın, dalgalar məni sarıtdı!

Onun gümüşü qumaşdan tikilmiş uzun cübbəsi vardı; döşünə böyük qara xaç tikilmişdi; hündür sivri qapının astanasında görün-
dükdə bənizi o qədər solğun idi ki, elə indicə öləcək zavallı bir məx-
luqun tabutunu qapıda qarşılamaq üçün yerindən durmuş və balkon-
dakı cənəzə üzərində dizüstə təsvir edilmiş mərmər yepiskop hey-
kəllərindən biri olduğuna zənn etmək olardı.

Eyni dərəcədə solğun olan və heykələ bənzəyən qız yanan sarı
bir şamın əlinin içinə soxulduğunu demək olar ki hiss etmədi. O,
tövbə surəsini oxuyan katibin cığrısını belə eşitmirdi; ona "amin de"
söylədikdə cold "amin" dedi. Keşiş qarovulçulara işarə edərək
ondan uzaqlaşmağı əmr etdiyini və təkbəşinə ona yaxınlaşdığını
görəndə bədəninə qüvvət gəldiyini hiss etdi. Qan başına vurdu, artıq
buz kimi donmuş bu qəlbində son qəzəb gülcümə alovlandı.

Baş keşiş asta addımlarla ona yaxınlaşdı; hətta son dəqiqələrdə
belə keşişin onun yarıqılpaq vücuduna ehtiras, qısqanclıq və şəhəvlə
baxdığını gördü. Sonra keşiş bərkdən dedi:

– Ey zavallı, öz arzulanı, yaxud özündən asılı olmayaraq etdiyini
günahlarını bağışlamaq üçün cənab Allaha yalvardınmı?

Sonra qızın qulaqlarına doğru əyilib əlavə etdi (tamaşaçılar keşiş-
in məhkumun tövbəsini dinlədiyini zənn edirdilər); – Mənim olmaq
istəyirsonmi? Mən hələ də səni xilas edə bilərəm!

Qız diqqətlə onun üzünə baxıb bağırdı:

– Rədd ol, iblis, yoxsa səni ifşa edərdəm!

Keşiş kinli-kinli gülümsədi:

– Sənə inanmazlar. Sənin müvəffəqiyyətin yalnız bundan ibarət
ola bilər ki, cinayətə bir qalmaqla da əlavə etmiş olarsan. Tez cavab
ver, mənim olmaq istəyirsonmı?

– Sən mənim Febimi nə etdin?

– O öldü, – keşiş cavab verdi.

Bu zaman keşiş qeyri-ixtiyari başını qaldırır meydanın o biri
tərəfinə, madam Qondeloryenin balkonunda Fler de Lislo yan-yana
dayanmış kapitan Febi gördü. Baş keşiş sarsıldı, əlini gözələrinin üzə-
rinə aparıb bir daha baxdı, dodağının altında lənət oxudu, özabdan
üzü tanınmaz hala düşdü.

– Elə isə, öl! – dişlərini qıcayaraq mırıldandı. – Heç kəs sənə
sahib olmayacaq!

Sonra əllərini qaraçı qızın başı üzərinə qaldıraraq mətəm zəngi
kimi soyuq səslə bağırdı:

– Artıq onun günahkar ruhu təslim olunur! Allah-taala özü sənə
rəhm etsin!

O zamanlar bu cür mərasimlər adətən bu müdhiş formulla bitirdi.
Bu, kilşə xadimilə cəllad arasında olan işarə idi.

Camaat diz çökdü, qapının altında dayanmış keşişlər səsləndilər:

– Yarob, özün rəhm et!

Camaat dəniz dalgalarının səsinə bənzəyən qarışıq uğultuyla
təkrar etdi:

– Yarob, özün rəhm et!

– Amin! – Baş keşiş dedi.

Sonra arxasını məhkuma çevirib yenə başını aşağı salladı, qol-
larını köksünə qoydu və qapının ağzında onu gözləyən keşişlərin
yanına qayıtdı. Bir dəqiqə sonra xaç, şamlar və bayraqlarla bərabər
kilşənin qaralıq qübbəsi altında yox oldu. Onun gur səsi kilşə xoruyla
birlikdə kədər və ümitsizliklə dolu olan bu şəri oxuyurdu: "Üzərimdə
göy qatları açıldı və üstümə sellər yağmağa başladı". Səsi getdikcə
ağlar və uzaqlaşdı. Eyni zamanda qapıçıların əsalarını daş döşə-
məyə vurmaları kilşənin sütunları ilə qübbə arasında əks-səda verirdi.
Bu səslər zavallı qızın son dəqiqəsinin yaxınlaşdığını xəbər verən
saat vuruşuna bənzəyirdi.

Kilşənin qapısı açıq qalmışdı; camaat bu boş, qara mahudla
döşənmiş, içində bir şam belə yanmayan, bir ses belə eşidilməyən
kilşənin içinə baxa bilirdi.

Məhkum qız indi ona nə edəcəklərini gözləyərək öz yerində
hərəkətsiz dayanmışdı.

Pristavlardan biri böyük qapının baryeflörini tədqiq etməklə
məşğul olan Jak Şarmolüyə nəşə xəbər verdi. Bəzilərinin dediyinə
görə, bu baryeflör İbrahim peyğəmbərin qurban kəsməsini başqa-
larına görə isə, fəlsəfə daşının keşfini təsvir edirdi. Orada təsvir
edilmiş mələk – Günəşi, ocaq – alovu, İbrahim isə – filosofu təmsil
edirdi.

Onu bu məşğuliyyətdən ayırmaq üçün bir qədər əziyyət çəkmək
lazım gəldi. Nəhayət, Jak Şarmolü başını çevirib işarə etdi; bu işa-
rədən sonra sarı köynəkli iki nəfər, qaraçı qızın qollarını bağlamaq
üçün yenə ona yaxınlaşdılar.

Zavallı qız həyatının son mənzilinə getmək üçün yenə bu məşum
arabaya minmək məcburiyyətində qaldıqda bəlkə də qəlbi yaşamaq
arzusu ilə çırpındı. O, göz yaşlarından qızarmış, lakin hal-hazırda

quru gözlerini göyə qaldırdı, günəşə, gümüş rəngli buludlara, onların arasından görünən üçbucaq və trapesiya şəkili maviiliklərə baxdı, sonra başını aşağı salladı, ətrafına, meydana, evlərə, xalqa baxdı. Birdən sarıköynək adamlardan biri onun biliklərini qanıranda o, dəhşətlə, həm də sevinc dolu bir səslə qışqırdı: orada, meydanın küncündə, həmin balkonda o öz sevgilisini, öz Febini, həyatının ən gözəl və fərəhli xəyalını görmüşdü! Demək, hakim yalan demişdi! Keşş də yalan danışmışdı! Bu həqiqətən o idi, buna heç bir şübhə ola bilməzdi! O sağ-salamat idi, hər zamankından daha gözəl idi, parlaq və zəngin mündirini, lələkli şlyapasını geymiş, sol yanından şpaqasını asmışdı.

– Feb! – Zavallı qız bağırdı, – mənim Febim! – O, sevgi və hey-rətdən titrəyən əllərini ona doğru uzatmaq istəsə də, əlləri bağlı olduğundan bunu edə bilmədi.

Bu zaman qız kapitanın qaşlarını çatdığını gördü, onun yanında dayanmış və çiyinə söykənmiş gözəl gənc qız qozəb və nifrət dolu təbəssümlə ona baxdı; zavallı qız Febin nəşə dediyini görsə də, sözlərini eşidə bilmədi; lakin onlar tolesik balkonun şüşəli qapısından içəriyə girdilər; qapı dərhal bağlandı.

– Feb! – Zavallı qız ümitsizcəsinə qışqırdı, – sən də buna inan-mırsan?

Bu zaman onun başından müdhiş bir fikir keçdi: o, kapitan Feb de Şatoperi öldürdüyü üçün ölüm cəzasına məhkum edildiyini xatırladı. İndiyə qədər o hər şeyə səbir edirdi. Lakin son zərbə olduqca əmansız idi; qız hüsnunu itirərkən yerə yıxıldı.

– Yaxşı, tez olun! Qurtarmaq vaxtıdır! Onu arabaya aparmı! – Şarmolü dedi.

Bu ana qədər kral heykəllərinin sıra ilə düzüldüyü qalereyada, qapının sivri tağı altında olduqca tuhaf və qoribə bir tamaşaçını kimso görməmişdi; o baş verənləri o qədər hərəkətsiz, boynunu irəliyə uzatmış halda izləyirdi, sifəti o qədər çirkin və eybəcər idi ki, oynıdo yanqırmızı-yanbənövşəyi təlök libası olmasaydı, onu kilsenin divarları boyu ilə çəkilməmiş və 600 ildir ki, açıq ağzından su tökülən eybəcər sifətlərdən biri zənn etmək olardı. Bu tamaşaçı kilsenin qapısı qarşısında günortadan indiyədək baş verən hər şeyi görürdü. Lap əvvəldən kimsənin ona əhəmiyyət vermədiyini görüb, yuxarı qalereyanın sütunlarından birinə qalın və düylünlü kəndirin ucunu möhkəmcə bağlamış, o biri ucunu isə yerədək uzatmışdı. Bunu edəndən

sonra sakitcə ətrafa boylanmağa başlamışdı. Hərəkətdən bir yanından ucan qarətəyüqlərə fit çalırdı.

Collad köməkçiləri Şarmolünün laqeydcəsinə verdiyi əmri yerinə yetirmək istəyində həmin tamaşaçı qəfləton qalereyanın sürəhisinə asdı, ayaqları, dizləri və əllərilə kəndirdən yapışaraq yağış damcısı şüşəylə aşağı süzüldüyü kimi, o da böyük sürətlə fəsadla aşağıya endi, damdan sıçrayan pişik cəldiylə collad köməkçilərinin yanına atıldı, onları ağır yumruqlarıyla kənara itələdi, uşaq oynuncadən yapışan kimi bir əlilə qaraçı qızdan yapışdı və sıçrayaraq kilsənin qübbəsinə doğru qalxdı, gənc qızı başı üzərinə qaldıraraq müdhiş səslə bağırdı:

– Sığmacaq!

Hər şey ildırım sürətilə baş verdi.

– Sığmacaq! Sığmacaq! – kütlə bağırdı və on minlərcə adam əl çalmağa başladı.

Kvazimodonun tək gözü sevinc və qürurdan parladı.

Məhkum qız gözəlilməz hədisədən özünə gəldi, gözlerini açdı, Kvazimodonun üzünə baxdı və sonra öz xilaskarından qorxmış kimi dərhal gözlerini qapadı.

Şarmolü də, colladlar da, qarovulçular da çaşqın-çaşqın dayanmışdılar. Həqiqətən də, məhkum kilsənin hüdudları daxilində azad idi; artıq ona toxunmaq olmazdı; kilsə ən düzgün sığmacaq hesab olunurdu; insanların hər cür məhkəməsi kilsənin astanasında öz qüvvəsini itirirdi.

Kvazimodo böyük qapının altında dayandı. Daş döşəmənin üzərində dayanmış iri ayaqları insan ayaqlarından çox roman sütunlarına bənzəyirdi. Onun böyük pırpızaqlı başı və yallı şir başı kimi çiyinlərinə yapışmışdı. Qorxusundan titrəyən gənc qızı ağ parça kimi özə biləcəyindən ehtiyatlanaraq qabarlı əllərinə tutmuşdu. Sanki onun qaba və kobud əllər üçün yaradılmamış incə və zərif bir şey olduğunu hiss edirdi. Kvazimodonun nəinki ona toxunmaqdan, hətta nəfəs almaqdan belə qorxduğu görünürdü. Sonra birdən-birə yenə onu əllərilə möhkəm sıxır, öz mali, öz sərvəti kimi, balasını bağrına basan bir ana kimi donqar köksünə sıxır. Onun yeganə siklop gözü ifadə edile bilməyəcək məhrəbanlıq, mərhəmət və əlmlə baxır; sonra yenə ildırım kimi çaxaraq yuxarıya baxmağa başlayır. Camaatın arasındakı qadınlar gah gülür, gah da ağlayırdılar, kişilər isə sevinc və hey-rətdən ayaqlarını tappıldadaraq əl çalırldılar. Həqiqətən, Kvazimodo, bu eybəcər məxluq, bu dəhşət və nifrət ifadəsi bu

1

SAYIQLAMA

Bədbəxt baş keşişin qaraçı qız üçün hördüyü və özünün də dolacağı məşum toru ögey oğlu qotiyot və cəsərlə parçaladığı vaxt Klod Frollo artıq kilsədə deyildi. Klod mehraba qayıtdıqdan sonra öz morasim libasını – kübbosini və yepitrixlini soyundu və heyərlə baxan kilsə xadiməsinə, kilsənin gizli qapısından çıxıb ilk təsadüf etdiyi qayıqçıya onu çayın sol sahilinə aparmasını əmr etdi. Senanı keçdikdən sonra haraya getdiyini özü belə bilmədən Universitet məhəlləsinin dolanbac küçələrinə girdi; hər addımda bir dəstə kişi və qadın rast gəlirdi; onlar qaraçı qızın dar ağacından asılmasına tamaşa etmək niyyətilə Sen-Mişel körpüsünə doğru tələsirdilər. Klod Frollo sapsarı saralmış, tutulmuş, bir dəstə uşağın gündüzün aydınlığından qovaladığı gecəqışı kimi çəşqin və pərişan idi. Harada olduğunu, nə düşündüyünü, nə arzu etdiyini təsəvvür edə bilmirdi. Addımlarını atır, yüyürür, haraya getdiyini düşünmədən gah o küçəyə, gah da bu küçəyə dönr, arxada buraxdığı və xəyalında canlandığı Qrev meydanından mümkün qədər uzaqlaşmağa çalışırdı. Baş keşiş müqəddəs Cenevveyə tapasının yanından və nəhayət Sen-Viktor darvazasından keçib şəhərdən çıxdı. Dönr baxdıqda Universitet məhəlləsinin hasar və qülləsi, cıvardakı qəsəbənin son evləri gözden itənəkdə qaçmağa davam etdi; nəhayət, nifrət etdiyi Paris toponimin arxasından qaldı, Parisdən yüz mil uzaqlaşdığını zənn etdi, kimsəsiz bir yerdə, düzlərə, tarlalara çatanda dayandı və dərindən əhcəkdi.

Bununla belə ağlın müdhiş fikirlər gəlmişdi. O öz qəlbinin içində baxdıqda dıksındı. Məhv etdiyi və özünü də məhv edən zavallı gənc qızı yadına saldı. Hər ikisini bir-birinə təsadüf etdikləri nöqtəyə qədər aparmış və tələyin hər ikisinin həyatını amansızcasına pərişan və bədbəxt edən iki dolanbac yolu xəyalına gotirdi. O, əbədi andların heçliyini, pərişızkarlığın, elmin, dinin, xeyir və fəzilətin mənasızlığını

dəqiqələr olduqca gözəl görürdü! O özüni yalnız qüvvətli deyil, həm də gözəl hiss edirdi; Kvazimodo onu rədd etmiş və bir az əvvəl əlindən qurbanlıq məxləq qopardığı bu cəmiyyətin üzünə, ovunu əlindən aldığı bu haqq və ədalət məhkəməsinə dişlərini əbəs yerə ağardan bütün bu polənglərə, bütün bu hakimlərə, qarovulçulara, cəlladlara, bütün bu kral nökrələrinə, bütün bu qüvvəyə, bir az əvvəl hər kəsin nifrət etdiyi bir adamın Allah yardımıyla üstün gəldiyi bütün bu varlığa nifrətlə və cəsür nəzorlərlə baxırdı.

Bu qədər çirkin bir insanın bu qədər gözəl, lakin bədbəxt bir məxləqə güydən düşmüş kimi himayə göstərməsi, eybəcər Kvazimodonun ölümə məhkum edilməsi bu qızı xilas etməsi kütləni rıqqətə gətirmişdi. Onlar təbiətin və cəmiyyətin rədd etdiyi nəsibsizlər idi; bir-birinə rast gələrək bir-birinə yardım etmişdilər.

Kvazimodo bir neçə dəqiqə öz qələbəsindən nəşə aldı, sonra yükünü də götürərək sürətlə kilsənin içinə daldı. Bütün cəsür hərəkatları həyran olan xalq onun sürətlə yox olmasına təəssüf edərək gözəllər qaranlıq məbədin içinə zilləmişdi. Birdən onu Fransa kralı qalereyasında gördülər. Kvazimodo sürətlə bu qalereyadan keçərək ölümün əlindən qopardığı qızı başının üzərində tutub yüksək səslə bağırırdı: "Sığınacaq!" Xalq yenə alqışlar yağdırmağa başladı. Kvazimodo qalereyanı keçdikdən sonra yenə kilsənin içində yox oldu, bir dəqiqə sonra üst meydançada göründü; o yenə sürətlə qaçır, yenə qaraçı qızı əllərində saxlayaraq "Sığınacaq!" – bağırırdı. Xalq yenə onu alqışlarla qarşıladı. Nəhayət, o üçüncü dəfə böyük zəngin salındığı qüllə meydançasında göründü. Sanki xilas etdiyi qızı qürur və iltifarla oradan bütün şəhərə göstərirdi. Özünün heç vaxt eşitmədiyi və başqalarının çox az eşitdikləri yüksək bir səs sanki göydəki buludlara çatmaq arzusuyla və böyük həvəslə üç dəfə bağrırdı:

– Sığınacaq! Sığınacaq Sığınacaq!

– Yaşasın! Yaşasın! – Xalq bağırırdı. Bu səslər güruldəyərək, çayın o biri sahilində – Qrev meydanında eşidilirdi. Bu səslər orada toplanmış camaatı və gözəlləri dar ağacından ayırmayan, məhkum qaraçı qızın gəlməsini səbirsizliklə gözləyən münzəvi qadını xeyli heyərləndirmişdi.

xatırladı, Allahın varlığına belə şübhə etməyə başladı. Ağlına gələn fəna fikirlər ona xüsusi nəşə verirdi və bu fikirlərə daldıqca sanki içindən cəhənnəm qəhqəhəsi eşidirdi.

Beləliklə, qəlbində eşələndikcə, qəlbinin içərisində təbiətin ehtiraslarına nə qədər geniş yer ayrıldığını inandığıca daha acı kədərlə gülməyə başladı. O, qəlbinin dərinliyindəki bütün nifrətini, bütün kin və qəzəbini qurdaladı, xəstəliyin diaqnozunu qoyan həkim soyuq-qanlılığıyla bu kinin, nifrətin istiqamətini dəyişmiş sevgidən başqa bir şey olmadığını, başqa insanlarda təmiz duyğular oyardan sevginin onun kimi qəlbə malik adama müdhiş şəkil ala biləcəyini, onu keşidsən iblisə çevirə biləcəyini anlamışa başladı. Bunu düşüncədən vəhşi səslə güldü və qəflətlən rəngi ağardı: qaraçı qızı dar ağacına, onu isə cəhənnəmə aparən bu acı, zəhərli, kinli və amansız ehtirasının ən qaranlıq bucaqlarına baxdı.

O, Febin ölmədiyini, baş verən hadisələrdən sonra kapitənin yenə sağ qaldığını, şən və məmnun yaşadığını, daha da şıq gözdüyünü, yeni məşuqə tapdığını və öz yeni məşuqəsinə əvvəlkinin ağacına doğru aparıldığını göstərdiyini yadına salıb daha da şiddətlə gülməyə başladı. Bundan başqa, bütün canlı məxluq içində ölümünün istədiyi, ancaq qətiyyənlə nifrət etmədiyi yeganə məxluq olan qaraçı qızı dar ağacına göndərdiyini xatırladıqca bu hal ona daha da gülünclə göründü.

Onun fikri kapitəndən avaralar izdihamına keçdi; qəlbində qoribə bir qısqıncılıq duyğusu hiss etdi. Bu camaatın, bütün Paris avaralarının onun sevdiyi bir qadını yarıcıpaq, təkcə alı köynəkdə seyr etdiklərini xatırladı. Yarımqaranlıq otaqda yalnız onun görə biləcəyi, ona ən ulyi, ən yüksək səadəti bəxş edə biləcək bu lətif və gözəl vücudun günün günorta çağı ehtiras və sevdə gecəsi üçün hazırlanmış kimi çılı-çılpaq, hər kəsin tamasına üçün meydanda qoyulduğunu düşündükdə ürəyi döyünməyə başladı. O bütün bu mürdərləşmiş, çılpışmış, əbədi olaraq ləkələnmiş sevgi sirlərini düşündükcə qəzəbindən ağlayırdı. Çirkin, arsız və mürdar gözlərin bu yarıcıpaq döşlərə baxdığını, bu gözəl qızın, bu həya, zövr və nəşə dolu ismətli zanbağın, böyük porəstiş və heyranlıqla dodaqlarını yaxınlaşdırmağa cəsarət edə biləcəyi piyalənin bütün Parisin qara camaatının, bütün oğru və dilənçilərin arsız və həyasız nəşəylə birlikdə içmək istədikləri ictimai paltar təknəsinə çevrildiyini düşündükcə hiddətdənən hicqırırdı.

Bu qız qaraçı olmasaydı, o da ruhani olmasaydı, yer üzündə Feb olmasaydı, qız da onu sevməsəydi, səadət və sevgi dolu bir həyatın mümkün olduğunu, yer üzünün müxtəlif nöqtələrində vaxtların portağal ağacları kölgəsində, bulaq başında, ulduzlu göylər, yaxud qürub edən günəşin şüaları altında sirin söhbətlər edərək keçirən xoşbəxt oğlan və qızlara təsadüf edildiyini, Allahın əmrinə olmasaydı, onun da bu qızla birlikdə xoşbəxt ailə qura biləcəyini, bu yer üzündə qazana biləcəyi böyük səadətinə təsəvvür etdikcə qəlbi fərah və ümidşüallə dolub daşırdı.

Bəli, o yalnız bu qızı düşünürdü! Onun fikri başından çıxmır, ona əzablar verir, qəlbini gəmirir, bütün varlığını xırpalayırdı. O nə təəsüf, nə də peşmançılıq hiss edirdi. Etdiyini bir daha etməyə hazır idi. Bu qızı kapitənin qucağında görməkdənsə, cəlladın ölində görməyə üstünlük verirdi, lakin o qədər böyük bir əzab içində çırpırmı, o qədər dərindən əzilir və qovrulurdu ki, saçlarının ağarır-ağarmadığını bil-məkcün ara-sıra əlilə saçından bir çəngə qoparırdı.

Gah bu səhər qızın boğazında gördüyü o mürdar kəndirin indi onun incə və gözəl boğazını qorxunc xalta kimi boğduğunu təsəvvür edir, bunu düşündükcə bütün bədəninə soyuq tor basırdı. Gah da iblisə qəhqəhəylə özü-özünə gülərək ilk dəfə canlı, qayğısız, şən, zərif görkəmdə rəqs edən və nəğmə oxuyan Esmeraldanın xəyalı əvəzinə ayaqyalın, boğazında kəndir, pilləkənlərlə yavaş-yavaş dar ağacına dırmaşan Esmeraldanı xatırladı. Bu iki mənzərə xəyalında o qədər canlı göründü ki, dəhşətli, qeyri-insani səslə bağırdı.

Qəlbində kədər və məyusluq fırtınası çəşub-daşarkən, hər şeyi kökündən qoparıb atarkən ətrafındakı təbiətə baxmaqdan da qalmırdı. Ayaqlarının altındakı kolun içində bir neçə toyuq eşələnərək soxul-cən axtarırdı, göydə zümürd kimi yaşıl rəngli cücülər uçuşaraq günəşin işığında yuyunurdular. Başının üzərindəki mavi göylərdə açıq rəngli qalaq-qalaq buludlar uçuşurdu, uzaq üfüqlərdə yüksək bir təpənin arasında Sen-Viktor abbatlığının qülləsi görünürdü, Kappo təpəsindəki dəyirmançı isə fit çalaraq yell dəyirmanının fırlanan qanadlarını seyr edirdi. O, ətrafında müxtəlif və minlərcə şəkildə qaynayan bu fəal, sakit və nizamlı, müəssəkil həyatın səhnələrini gördükcə, qəlbində yenə acı hiss etdi və yenə qaçmağa başladı.

Bələcə, hava lap qaranlıqlaşana qədər dözürdü, tarlaları dolaşdı. Onun təbiətdən, həyatdan, özündən, insanlardan, Allahdan, hər şeydən qaçması tam bir gün davam etdi. Bəzən üzüqoylu yerə yığılır

və dırnaqlarıyla torpağın içindən təzə taxıl pöhrələrini qoparırdı. Ara-sıra bir kəndin boş və kimsəsiz bir küçəsində dayanırdı; onu əzablar içində çırpındıran fikirlər o qədər amansız və əzablı idi ki, başını boynundan qoparıb yerə çırpmaq istəyirmiş kimi iki ölibə başından yapışırdı.

Günəş batırkən yenə öz vəziyyətini bütün aydınlığıyla təsəvvürünə gətirdi və dali olduğunu zənn etdi. Qaraçı qızı xilas etmək arzu və ümidini itirdiyi zamandan qəlbində coşub-daşan fırtına onun ağılında heç bir sağlam fikir, heç bir vahid və tam hiss buraxmamışdı. O monon məğlub və pərişan olmuşdu. Onun xəyalında yalnız iki şey aydın görünürdü: biri Esmeralda, o biri isə dar ağacı; qalan hər şey qaranlığa qorq olmuşdu. Bu iki obraz yaxınlaşaraq müdhiş bir harmoniya yaratmışdı və yerdə qalan bütün diqqəti onlara cəlb edirkən fantastik silsiləylə gözləri qarşısında böyüyürdü. Birni gedikcə öz şəffaf və cazibədar gözəlliyini artırır, o biri isə öz murdar çirkinliyini şiddətləndirirdi. Nəhayət, Esmeralda onun nəzərində ulduz, dar ağacı sümükləri çıxmış nəhəng olə çevrildi.

Qərībā burasıdır ki, bütün bu əzab-əziyyətin davam etdiyi vaxt ərzində bir dəfə də ciddi olaraq ölümü düşünməmişdi. Bəli, bu bəd-bəxt belə yaradılmışdı. O həyatdan ikeilli yapımışdı; bəlkə də o dünyadakı cəhənnəmi doğrudan da görürdü.

Qaranlıq çökmüşdü. Bu vücudun içində hələ də üzülən canlı varlıq dumanlı şəkildə evə qayıtmağı düşünməyə başlamışdı. O, Parisdən çox uzaqlaşdığını zənn edirdi; lakin boylındıqda Universitet məhəlləsinin hasarı ətrafında dolacağını gördü. Sağ tərəfdəki üfüq-də müqəddəs Sulpisiya kilsəsinin zəng qüllələri və Sen-Jermen-an-Pre kilsəsinin hündür spilləri görünürdü. Həmin tərəfə hərəkət etdi. Sen-Jermen abbatlığının dişi hasarı üzərindəki qarovulun səsinə eşidib o biri tərəfə yönəldi, abbatlıq dəyirmanı ilə cüzam xəstəxanası arasındakı çıxırda getməyə başladı; bir neçə dəqiqə yol getdikdən sonra, o zaman Pre-o-Kler adı ilə məşhur olan çəməniyə çatdı. Bu çəmənlilik o zaman məşhur idi və Paris civarında ən gürultulu yerlərdən biri sayılırdı; burada tələbələr və Paris kilsələrinin gənc xidmətçiləri gecə və gündüz dolayırdılar. Baş keçiş burada tanış adama rast gələ biləcəyindən qorxdu. O, insan görünüşündən qorxurdu. Qəsdən bütün günün az-çox izdihamlı məhəllələrdən uzaq gəzməyə və şəhərə mümkün qədər gec qayıtmağa çalışırdı. Odur ki, bu çəmənliliyin kənarıyla xəlvət-xəlvət yeriyərək, nəhayət, çayın sahilinə çatdı. Burada

Klod bir qayıqçı tapdı, qayığa minib çayyuxarı, əski şəhərin yerləşdiyi adaya qədər getdi, oradan boş və kimsəsiz sahilə çıxdı. Vaxtilə oxucu xəyalda dalan Qrenquarı bu yerdə görmüşdü; bu yer İnek adasına paralel uzanırdı.

Qayığın yeknəsoq yırğalanışı və suların şırıltısı zavallı Klodu uyutmuşdu. Qayıqçı onu düşürüb sahilədən uzaqlaşdıqda Klod klumlu sahildə mənasızcasına dayanıb hərəkətsiz halda gözlərini qarşısına dıkdı. O hər şeyin yelləndiyini, ehtizaza gəldiyini və qarşısında qaynanaşaraq oynadığını zənn edirdi. Böyük kədərdən doğan yorğunluq bəzən insanın ağılına bu cür təsir edər.

Günəş yüksək Nel qülləsinin arxasında qeyb oldu. Qaranlıq çökdürdü. Göyüzü ağarıb, sulardakı parıltı tutunulaşdı, iki zolağın ortasından Sena çayının sol sahili qaranlıq kölgə kimi görünürdü. Kölgə üfüqə çatanda qaralır, iti qara oxlarıyla üfüqün qaranlığına dalırdı. Üfüqdə evlərin siyah siluətləri görünür və göyüzüylə suyun işıqlı fonu üzərində əks olunurdu. O tərəf-bu tərəfdə, sobanın qapağı arasından görünən alov dilləri kimi işıqlı pəncərələr görünməyə başlayırdı. Göyüzüylə suların təşkil etdiyi bu iki aydın səth arasında ayrıca dayanmış böyük və qara obelisk Kloda olduqca qərībā təsir bağışlayırdı; bu təsir yalnız Strasburq zəng qülləsinin dibində arxası üstə uzanıb axşam qaranlığına qorq olan qülləni seyr edən adamın hiss edə biləcəyi təsirərlə müqayisə edilə bilər; ancaq Klod burada ayaq üstə dayanmış, obelisk isə uzanmışdı. Lakin göyüzünü əks etdirən çay onun ayaqları altındakı uçuşunu daha da dərinləşdirdiyindən böyük burun da kilsənin qülləsi kimi boş fəzaya uzanırdı; təəssürat cəmiydi. Ən böyük qərībālikə bundaydı ki, burun həqiqətən Strasburq kilsəsinin şpilinə bənzəyirdi, lakin iki mil yüksəkliyində olan şpil olduqca nəhəng bir şey idi: bu heç bir ölçüyə gəlməyən, heç bir insanın görmədiyi bir bina, həqiqi Babil qülləsiydi. Evlərin bacaları, hasarların dişləri, damların sivri spilləri, Avqustin monastırının zəng qüllələrinin ucları, Nel qülləsi – böyük obeliskin profilini parçalayan bu qabarıq xətlər təsiri daha da artırır, qol-budaqlı və fantastik bir heykəltəraşlığın qərībā xətlərini canlandırır.

Hazırda sayıqlayan və sorsəm vəziyyətdə olan Klod elə zənn edirdi ki, cəhənnəmin qapıları üzərindəki qülləni öz gözləriylə görür. Bu müdhiş qüllənin yüksək toposından işıq saçan minlərcə işıq onun nəzərində böyük bir cəhənnəm kürəsinin deliklərinə bənzəyir, oradan xırıltılı səslər, gürultular və bağırclar eşidilir. O, böyük bir

dəhşət hiss etdi. Heç bir şey eşitməmək üçün qulaqlarını tıxadı, bu mənzərəni görməmək üçün arxasını ona doğru çevirdi və tələsik addımlarla bu qorxunc qarabasmadan uzaqlaşmağa çalışdı.

Ancaq qarabasma onun qolbındə idi.

O yenə şəhərin küçələrinə girdi, mağazaların pəncərələrindən düşən işıqlarda görünən yolçular onun nəzərində uzun bir xəyalat silsiləsinə bənzəyirdi. Qulağında qəribə gürultular eşidilirdi. Qərribə təsəvvürlər və fikirlər onun ağlını qarışdırırdı. O bu evləri, sükuları, arabaları, kişiləri, qadınları görmürdü. O, bir-birilə qarşın qeyri-müəyyən şeylərdən ibarət xaosdan başqa heç bir şey görmürdü. Çəlləkçilər küçəsinin tinində xirdavəti dükanı vardı; dükanın pəncərəsi qədimdən girdə dəmirlə bəzədilmişdi. Bu dairələrdən taxta şamlar asılmış, yel ədikcə şamların silkələnməsi kastanyet səsinə bənzəyən gürultu əmələ gətirirdi; Klod qaranlıqda Monfokon qəbiristanlığında insan skeletlərinin səsləndiyini zənn etdi.

– Aman! – öz-özünə dedi, – dünənki külək onları bir-birinin üzərinə atıb, zəncirlərin səsi sümüklərin səsinə bir-birinə qarışdırır. Kim bilir, bəlkə o qız da orada, onların arasındadır.

Dərin fikirlərə daldığından hara getdiyini özü belə bilmirdi. Bir neçə dəqiqə yol getdikdən sonra Sen-Mişel körpüsünə çatdı. Körpü başında tikilmiş evlərdən birinin aşağı mərtəbəsindəki pəncərədən işıq görünürdü. Pəncərəyə yaxınlaşdı və simq şüşənin arxasından sönük bir otaq gördü. Bu otaq ona dumanlı şəkildə bir şey xatırlatdı. Kiçik çirəqlə işıqlanmış bu otaqda alyanaq, sarışın və şən bir gənc oturmuş, ucadan qəhqəhə çəkir, bayağı geyimli gənc bir qızı öpürdü; çirəğin yanında öyləmiş qoca bir qarı isə titrək səslə nəğmə oxuyurdu. Gənc öz gurlayan qəhqəhələrinə ara verəndə qarının nəğməsi eşidilirdi. Bu nəso anlaşılmaz və qorxunc bir şey idi. Nəğmə Qrev meydanının dalğalanmasından və gurlamasından, cəhrə əyirən qarının isə cəllad üçün yaxşıca bir kəndir əyirdiyindən bəhs edirdi. Kəndir İssi və Vanvr arasında əkilmiş və oğurların hələ oğurlaya bilmədiyini kəndir otundan öyirilməliydi; bu kəndir avara və səfil adamları sevindirmək və nəşələndirmək üçün gənc və gözəl bir qızı asmaq üçün hazırlanırdı.

Qarının nəğməsi bitir-bitməz gənc yenə qəhqəhələrlə gülməyə və gənc qızı oxşamağa başladı. Qoca qarı – Falurdel qarı, gənc qız – bir fahişə, gənc oğlan isə – Jan Frolo idi.

Klod bu mənzərəni seyr etməyə davam edirdi. Qarşısında gərdüyü onun üçün əhəmiyyətsiz bir məsələ idi.

Jan otağın o başındakı pəncərəyə doğru gedib onu açdı, uzaqlarda minlərcə işıqlı pəncərənin parlatdığı sahili nəzərdən keçirdi, sonra yenə pəncərəni bağlayaraq dedi:

– Zəhrimara qalasan, artıq gəcə düşüb! Vətəndaşlar – şamların, Allah isə – ulduzlarını yandırır.

Sonra yenə qızın yanına qayıdıb yumruğunu üzünə şüşə qoyulmuş masaya vurdu və bağrdı:

– Şüşə boşdur! Mənimlə pulum yoxdur! Ah, sevimli İzabellam, niyə Yupiter sonin ağ döşlərin elə yaratmamışdır ki, mən gecəgündüz oradan bon şorəbi sorub içə bilim.

Bu zarafat qızı ucadan güldürdü. Jan otaqdan çıxdı.

Klod kiçik qaradışının ona rast gəlməsini və onu tanımasını istəmədiyindən yerə uzandı. Xoşbəxtlikdən, gəcə qaranlıq idi, qaradaşı isə xəyli sorxoşdu. Bununla belə, Jan yerə uzanmış adamı görüb dedi:

– Oho! Görünür, gününü xəyli şən keçirib.

Jan nəfəs almamağa çalışan Klodu ayağıyla itələdi.

– Ölü kimi sorxoşdur, – Jan davam etdi, – lap şüşə çəlləkdən yenicə ayrılmış zəli kimidir. Çarə yox, beləsilə heç bir şey etmək mümkün deyildir. – Sonra ayılıb olavə etdi: – Başı da dazdır. Tamam qocadır! Xoşbəxt qoca!

Bu sözlərdən sonra Klod onun uzaqlaşma-uzaqlaşma söyləndiyini eşitdi:

– Hər halda ağıl gözəl şeydir. Çox ehtimal ki, mənim qaradışım baş keşir dünyanın ən xoşbəxt adamıdır: həm ağıllıdır, həm də cibində daim pulu var.

Jan getdikdən sonra Klod ayağa sıçrayıb qaranlıqda yüksək qüllələri evlərin damları üzərindən görünən kilsəyə doğru getməyə başladı. Lakin kilsənin qarşısındakı meydana çatdıqda gözələnə qaldırıp bu müdhiş binaya baxmağa cəsarət etməyib dayandı.

– Oh! Doğrudanmı bu gün, bu şəhər burada dəhşətli hadisə baş vermişdir! – pıçıldadı.

Nəhayət, binaya baxdı. Binanın üzərindəki sümada saysız-hesabsız ulduzlar parlayırdı. Aypara işıldayan qış kimi xaq şəkildə qara dəlikləri görünən sürahilərin kənarında, sağ qüllənin üzərində dayanmışdı.

Kilsənin qapısı artıq bağlıydı. Laboratoriyası olan qüllənin açarını baş keşiş həmişə yanında gəzdirərdi. O, kilsəyə daxil olmaq üçün bu aqardan istifadə etdi.

Kilsənin içi məzar kimi qaranlıq və sakit idi. Divarların üzərində qaranlıq uzun kölgələrdən səhəri mərasim üçün asılmış matəm pərdəsinin hələ götürülmədiyini anlaşırdı. Bu dərin gecənin kəhkəşan kimi parlayan qaranlığında böyük gümüş xaç parlayırdı. Qara pərdələrin üzərində balkonların hündür pəncərələrinin sivri başları görünürdü; Ay işığı sızan rəngli şüşələr gün işığındakı parlaqlıqlarını itirmişdilər; şüşələrdə yalnız ölü üzündə görünən göy-ağmtıraç-bənövşəyi rəng vardı. Baş keşiş pəncərələrin solğun rəngli oxlarını gördükdə onları məlun yepiskopların cübbələrinə bənzətdi. O, göz-lərini qapadı və bir də açıdıqda solğun bənizli adamların ona baxdığını gördü.

Klod kilsənin içiyə qaçmağa başladı. Bu zaman kilsənin yerindən hərəkətə gələrək nəfəs almağa, tərpənməyə, nəfəs almağa başladığını, qalın sütunlardan geniş küreklə torpaq qazıyan böyük pəncə əmələ gəldiyini və bu nəhəng məbədin müdhiş və yekə bir filə çevrildiyini, bu filin ayaq əvəzinə sütunlarla addım atdığını, qüllələrin filin xortumu, qara pərdəninse onun çulu olduğunu zənn etdi.

Baş keşişin sayıqlaması və çılgınlığı o dərəcəyə çatmışdı ki, bütün xarici aləm onun üçün bir növ hiss edilən, görünən, müdhiş apokaliptik bənzəyirdi.

Bir dəqiqəlik özündə yüngüllük hiss etdi. Yan qalereyaya daxil olduğunda bəzi sütunların arasından gələn qırmızı işıq gördü, sanki dən ulduzu sürətlə ona doğru yüyürürdü. Bu işıq balaca bir qendilin işığı idi. Bu qendil kilsədə dəmir bir qəfəsin arxasına qoyulmuş ümumi bir dua kitabının üzərində gecə-gündüz yanırdı. O, təsəlli, yaxud qüvvət tapmaq ümidilə, həyəcan və ehtirasla müqəddəs kitabə doğru atıldı. Kitabın Əyyub fəslə açılmışdı. O aşağıdakı sətirləri oxudu:

“Ruh mənim üzümün yanından uçub keçdi, mən də onun xəlifə nəfəsini hiss etdim, tüklərim biz-biz oldu”.

Bu sözləri oxuduqda əsasını yerdən qaldırarkən özünü yaralayan kor adamın hiss etdiyi şeyləri hiss etdi. Ayaqları bürdəni və dərəcəyə yığıldı; bu gün ölümünə səbəb olduğu qız yenə qeyri-ixtiyar yadına düşdü. Ağlına müdhiş fikirlər gəldiyini, başının cəhənnəm küresi kimi yandığını hiss edirdi.

Uzun müddət heç nə düşünməyərək hissiz və duyğusuz halda iblisin hökmünün təsiri altında məğlub və pərişan vəziyyətdə qaldı. Nəhayət, ağı başına gəldi və zəng qülləsinə çıxıb vəfalı Kvizimodsonun yanına sığınmaq istədi. Ayağa durdu, ancaq qaranlıqdan qorxduğu üçün yoluna işıq salmaq məqsədilə dua kitabının üzərindəki çırağı götürdü. Bu küfr idi; lakin bu cür əhəmiyyətsiz şeylərə diqqət etməmək vəziyyətdə deyildi.

Yavaş-yavaş zəng qülləsinə çıxan pilləkənlə qalxmağa başladı; qəlbində dumanlı bir qorxu vardı; sübhəsiz, meydana keçən tək-tük adamlar da gecənin bu vaxtında yüksək zəng qülləsinin gah bu tərəfində, gah da o tərəfində yanan çıraq işığını görərkən qorxmışdular.

Birdən o, özünün bir qədər sərinlədiyini hiss etdi və üst qalereyanın qapısı qarşısında dayandı, soyuq bir gecə idi; göy üzündə buludlar uçurdu, onların bir-birinin üzərinə atılan ağaran konarları yaz günlərində donu açılan çaydan axan buz parçalarının toqquşmasına bənzəyirdi. Hər tərəfdən buludlarla əhatə olunmuş aypara, buz parçalarıyla sıxışdırılmış hava gəmisinə bənzəyirdi. O bir dəqiqə dayandı, aşağıya baxdı və sütunların arasından iki qülləni bir-birilə birləşdirən barmaqlığın arasından aşağılara, Paris damlarının sakit sıralarına, sakit yay gecəsində uyuyan, sakit bir dəniz kimi xəfficə dalgacıqlarla ehtizaza gələn bu sayız-səhəbsəz, sivri uclu, bir-birinə sıxışdırılmış evlərin seyr etməyə başladı.

Bu zaman qüllə saati keskin və yavaş səslə çaldı. Gecə yarı idi. Klod gümrəni xatırladı: onda da, indi də, saat on iki dəfə çalmışdı.

— Oh! — dedi, — yəqin o artıq buz kimi soyumuşdur!

Birdən güclü külək əsdi və onun qendilini söndürdü, dərhal qüllənin o biri bucağında ağ bir kölgə, ağ bir qadın xəyalı gördü. Qadının yanında balaca bir keçi dayanmışdı və keçinin mələməsi qüllə saatının son səslərinə qarışırdı.

Klod qorxsada cəsarətini toplayıb baxdı: bu, o idi.

Onun üzü solğun idi, saçları səhəri kimi çiyinlərinə tökülmüşdü. Lakin boynunun ətrafındakı kəndir yox idi, əlləri də bağlı deyildi. O, azad idi — o, ölü idi! Onun əynində ağ paltar vardı, başından isə ağ örək sallanırdı.

O, gözələrini göyə dikərək yavaş addımlarla Kloda yaxınlaşdı. Keçi də onun dalınca gəlirdi. Klod qaçmaq istədi, lakin ayaqları sanki

düşməyə zəncirləndiyindən yerindən torpəni bilmədi; o irəliyə doğru hərəkət etdikcə Klod özündən asılı olmayaraq addım-addım geriyyə çəkiliydi. Beləcə, Klod pilləkən meydançasına çatdı. Qızın onu təqib edəcəyindən qorxaraq buz kimi donmuşdu. Əgər qız onu təqib etsəydi, qorxusundan ürəyi partlaya bilərdi.

Qız pilləkənə doğru gedən qapının yanına yaxınlaşdı, bir neçə saniyə orada dayandı, qarşısındakı qaranlıq diqqətlə baxdı, lakin görməyərək onun yanından keçdi. Qız ona həyatda olduğundan daha ucaboy göründü; onun ağ paltarının arxasından ayı görə bilər, nəfəs almağını belə hiss edirdi.

Qız yanından keçdikdən sonra o da cəmi yavaş addımlarla xəyalat kimi pilləkənlə enməyə başladı; sanki o da xəyalat olmuşdu. Gözləri ətrafı dolaşır, tükləri biz-biz olmuşdu; sönmüş qəndil hələ də ölmədi.

Burma pilləkəndən aşağıya enərkən qulağının dibində birinin güldüyünü və bu sözləri söylədiyini aydınca eşitdi: "Ruh mənim üzümün yanından uçub keçdi, mən onun xəlifə nəfəsini hiss etdim, tüklərim biz-biz oldu".

II

QOZBEL, TƏKGÖZ, TOPAL

Orta əsrlərdə, XII Lüdovik dövrünə qədər Fransanın bütün şəhərlərində sığınacaq vardı. Bu sığınacaqlar o zaman ki barbar qanunları və cəza tufanı arasındakı insan ədaləti üzərində yüksələn adaya bənzəyirdi. Bu adaya çıxışı hər bir cəmi qurtulmuş hesab olunurdu. Ümumiyyətlə, o zamanlar hər bir Fransa şəhərində cəza yerləri qədər sığınacaq da vardı. Bu bəlkə də bir qədər cəzasızlıqdan sui-istifadəyə bənzəyirdi. Lakin hər halda bu cəzadan sui-istifadəsinin nəticəsi idi. Bir sözlə, iki şəxir bir-biri arasında müvazinət yaradırdı. Kralların və prinslərin sarayları, xüsusilə məbədlər sığınacaq haqqına malik idi. Bəzən bu haqq yeni salınan şəhərlərə verilir. Məsələn, bu haqqı 1467-ci ildə kral XI Lüdovik Parisə vermişdi.

Sığınacaq sayılan yərə ağayını basma bilmiş cəmi artıq azad və toxunulmaz sayılırdı. Lakin o, bir daha buradan çıxmamalı idi; əgər sığınacaqdan kənara bir addım belə atsaydı, yenə də cəlladın ölünə düşürdü.

İşgəncə çarxları, dar ağacları bu sığınacaqları diqqətlə nəzarətdə saxlar, gəminin ətrafıyla üzən nəhəng kimi öz qurbanlıqlarını gözləyərdilər. Müqəssirlər bəzən hər hansı monastırda, sarayın pilləkənində, abbatlığın bağçasında, məbədin astanasında oturardılar. Sığındıqları yer onlar üçün bir növ həbsxanaydı.

Doğrudur, bəzən sığınacaq haqqı parlamentin təntənəli bir qərar ilə pozulur və məhkum cəlladın əlinə təslim edilirdi. Lakin bu çox nadir hallarda olurdu. Məsələn burasındadır ki, parlament üzvləri yepiskoplardan qorxurdular və şəhər idarəsilə ruhani rəisi arasında toqquşma yarananda şəhər idarəsi bu toqquşmadan çox az hallarda qalib çıxırdı. Bəzən elə olurdu ki, ədliyyə idarəsi məhkumu kilsədən çıxarıb öz qərarını yerinə yetirirdi. Məsələn, Paris cəlladı Pti-Jann, yaxud Emeri Russonun, Jan Vallerin qatillərini belə etmişdilər; lakin hər halda parlamentin qərarı olmadan sığınacaq haqqını zorla pozmağa cəsarət edənlər böyük cəza alırdılar. Fransa tarixində Fransa marşalı Rober de Klermonun və Burqundiya marşalı Jan de Şalonun faciəli taleləri məşhurdur. Halbuki, burada bütün məsələ öz sahibini öldürmüş Mark Perren adlı bir sərfə xidmətçisiylə əlaqədar idi. Lakin bu iki marşal Sen-Meri kilsəsinin qapılarını sındırmağa cəsarət etməmiş, xalq isə bu günahı onlara bağışlamamışdı.

Bu sığınacaqların o qədər böyük hörməti vardı ki, rəvayət ediliyinə görə, sığınacaq haqqı heyvanlara da şamil olunurdu. Hər halda salınması Eymuanın söylədiyinə görə, bir dəfə kral Daqober ov edərkən bir maral köpəklərin ölindən qoraraq müqəddəs Dionisi türbəsində gizlənmişdi; bütün it sürüsü türbənin qarşısına dayanmış, yalnız hümməklə kifayətlənməyə məcbur olmuşdu. Adətən, kilsələrin daxilində sığınacaq axtaranlar üçün xüsusi daxmələr olurdu. 1407-ci ildə Nikolay Flamel onlar üçün Sen-Jak de la-Buşi kilsəsinin qübbəsi altında xüsusi otaq tikdirməyi əmr etmişdi. Bu otaq ona 4 livr və 6 3/4 Paris susuna başa gəlmişdi.

Paris Notr-Dam kilsəsində də belə bir daxmə vardı; bu daxmə qübbənin altında, o zaman ki zəng qülləsi qarovlusunun arvadının özü üçün asma bağca düzəltdiyi yerdə idi; həmin asma bağca Babilin asma bağlarına kahi xurma ağacına, yaxud qapıçı arvadı Semiramisə bənzədiyi qədər bənzəyirdi.

Kvazimodo qalereya və qüllələri qızgın və triumfual bağırıqlarla yüyürərək keçdikdən sonra Esmeraldanı bu yərə gətirmişdi. Gənc qız bu qaçaqçıda hələ də tam özüne gələ bilməmişdi. O hələ də yarıyuxulu

halda idi; havaya qalxdığını, buludlar üzərində uçduğunu, yerden göyə qaldırıldığını dumanlı şəkildə xatırlayırdı. Ara-sıra qulağının dibində Kvazimodonun yüksək səsi, yaxud qulaqbatırıcı qəhqəhəsi eşidilirdi. Bu zaman qız gözlərini açıb və altında Parisin göy-qırmızı mozaika kimi günəşdən parlayan minlərcə şifer, yaxud kiromit dam-larını, başı üzərində isə Kvazimodonun qorxunc və eyni zamanda şən üzünü dumanlı şəkildə görürdü. Qız, hər şeyin bitdiyini, onu huşsuz halda asdıqlarını, sağkən dəfələrlə gördüyü bu eybəcər iblisin öldük-dən sonra onu götürüb özüylə apardığını zənn edərək yenə gözlərini yumdu. Qız onun üzünə baxmağa cəsarət etməyərək taleyinə boyun oymışdı.

Lakin təngnəfəs və yorulmuş zəngçalan qızı sığmaq sayılan dax-maya gətirdikdən sonra qollarını sıxan kəndiri qaba əlləriylə yavaş-yavaş açdığını hiss etdikdə sən altında qayaya toxunmuş gəminin sə-rənişlərinin gecenin qaranlığında hiss edə biləcəkləri səksəkəylə oyandı. O, kilsədə olduğunu gördü; cəlladın əlindən qoparıldığını, Fehin sağ olduğunu, lakin artıq onu sevmədiyini xatırladı. Son fikir əvvəlkinə acı zəhər qatıldığından zavallı qızın yadına hər şeydən əvvəl o düşdü; odur ki, üzünü qarşısında dayanmış dəhşətli Kvazimodoya tutub dedi:

– Məni niyə xilas etdiniz?

Kvazimodo onun nə dediyini anlamaq istəyirmiş gözünlə döyərək qıza baxdı. Qız sualını təkrar etdi. Lakin Kvazimodo kədərlə ona baxıb çıxdı. Qız heyətlə onun dalınca baxdı.

Bir neçə dəqiqə sonra o yenə qayıtdı və qızın ayaqları altına bir boğça atdı. Boğçada bəzi geyim şeyləri vardı; bunu da bir neçə mərhəmətli qadın onun üçün kilsə astanasında qoyub getmişdi. Qız özünə baxdıqca çırpacaq olduğunu görüb qıpqırmızı qızardı. Həyat yenə öz haqqını tələb etməyə başlamışdı.

Deyərsən, Kvazimodo onun utandığını anladı, o, iri əliylə yeganə gözünlə qapadı və bu dəfə yavaş addımlarla uzaqlaşdı. Qızsa tələsik geyindi. Kvazimodonun gətirdiyi şeylər ağ paltar və ağ bürüncək-dən ibarət idi. Monastır rəhbəsinin paltarına oxşayan bir şey idi. Qız geyindikdən sonra Kvazimodo yenə gəldi, bu dəfə bir əlində səbət, o biri əlində isə döşək vardı. Səbətin içində bir şüşə şərab, bir qəndər çörək və başqa yeməli şeylər vardı. Kvazimodo səbəti qızın qarşı-sına qoyaraq:

– Yeyin! – dedi.

Sonra döşəyi daş döşəmənin üzərinə salıb:

– Yatın! – dedi.

Zəngçalan ona öz naharını və öz yatağını gətirmişdi.

Qaraçı qız gözlərini qaldırıb ona baxdı, təşəkkür etmək istədi, lakin heç bir söz deyə bilmədi. Yazıq Kvazimodo həqiqətən qorxunc idi. Qız başını aşağı saldı və titrədi.

Kvazimodo dedi:

– Siz mənə qorxursunuz. Mən çox çirkinəm, eybəcərəm, deyilmi? Yaxşı, elə isə siz mənim üzümə baxmayın, yalnız söylə-diklərimə qulaq asın, gündüzlər siz burada qala bilərsiniz; gecələr isə kilsədə gəzinə bilərsiniz, lakin nə gündüz, nə də gecə kilsədən bayıra çıxmamalısınız, yoxsa məhv olarsınız: sizi öldürürlər, mənəso ölərəm.

Qız ona təşəkkür etmək üçün ayağa durdu, lakin o yox olmuşdu. Tək qaldıqdan sonra bu qorxunc məxluqun qərībā sözlərini düşündü, onun bu qədər qaba, eyni zamanda xoş səsinin əhənginə heyret edirdi.

Sonra otağını nəzərdən keçirməyə başladı. Otaq altı kvadrat fut idi; kiçik bir pəncərəsi və azacıq enişli olan kiromitli damın üzə-rinə çıxan qapısı vardı.

Bir neçə müxtəlif heyvan başı formasında olan sən borusu pəncə-rəsinə doğru uzanmış, sanki onun nəzərdən keçirirdi. Damın o tərə-fində minlərcə bacə görünürdü, bacalardan qatı tüstü çıxardı. Ölümə məhkum edilmiş bu vətənsiz, ailəsiz, evsiz, bədbəxt və zavallı qız uzun müddət bu qəmli mənzərəni seyr etməli idi!

Yalqızlığın ağır-acısını daha dərindən dərk etməyə başlayanda birdən nəso tüklü bir şeyin dizlərinə və əllərinə süründüyünü hiss etdi. Artıq hər şeydən qorxdığı üçün səksəndi və aşağı baxdı. Bu onun yazıq və diribəz keçisi Cali idi; Kvazimodo Jak Şarmolünün qarovulçularını pəron-pəron edəndə Cali də onu tutan adamların əllərindən qaçıb qurtula bilmişdi. Bir saat idi ki, qızın ayaqları altında uzanıb xumarlanırdı. Lakin onun diqqətini özünə cəlb edə bilmə-mişdi. Qaraçı qız keçisini görər-görməz onu çılgın öpüşlərlə öpməyə başlayaraq:

– Ah, Cali! Mənim yazıq Calım, – qışqırdı, – necə olub ki, sənı yaddan çıxarmışam, halbuki, sən heç vaxt məni unutmazsan. Ah, sən çox vəfalısan!

Bu zaman sanki görünməz bir əl uzun müddətdən bəri ürəyindən asılmış ağır daşı qaldırdı; bu daş onun qəlbinə əzirdi; artıq ağlaya

bilərdi; göz yaşları axdıqca onlarla bərabər qəm-kədərinin də azalmaqda başladığını hiss edirdi.

Qaranlıq çökdükdə Ay o qədər işıqlı, gecə isə o qədər gözəl idi ki, o, kilsəni əhatə edən üst qalereyada gəzinmək arzusundan vaz keçə bilmədi. Aşağıda torpaq rahat-rahat uyuyur, dünya Esmeralda-nın ruhunu qoruyurdu.

III

KAR

Ertəsi gün yuxudan oyandıqda hiss etdi ki, yuxudan doyuub. Bu ona çox qərribə göründü. O yatmağı çoxdan tərgitmişdi. Doğmaqda olan günəşin şüaları pəncərədən onun üzünə düşürdü. Lakin o pəncərədə günəşdən başqa bir şey də görüb qorxdı. Bu, Kvazimodonun müdhiş sifətiydi. Qız qeyri-ixtiyari gözlərini yumdu. Ancaq əbəş yərə! Ona elə gəldi ki, qırmızıya çalan göz qapaqlarının arxasından belə bu müdhiş, təkgöz, sınıqdış, eybəcər sifəti görünür. Gözlərini açmağa cəsarət etmədən onunla mümkün qədər mehriban danışmağa çalışan qaba bir səs eşitdi:

– Qorxmayın, mən sizin dostunuzam. Mən yalnız sizin yatmağınıza baxmaq üçün gəldim. Yatarkən sizə baxmaqçün buraya gəlməyimə etiraz etmirsiniz, deyilmi? Gözləriniz qapalı olduğu zaman mənəm burada olub-olmadığımı sizin üçün əhəmiyyətsizdir, deyilmi? İndi siz artıq mən gedə bilərəm. Baxın, mən yox oldum; artıq gözlərinizi açə bilərsiniz.

Onun səsi söylədiyi sözlərin məzmunundan daha ağrılydı. Qaraçı qız bu sözlərdən və bu səsdən mütəəssir olaraq gözlərini açdı. Onun dəhşətli sifəti doğrudan da pəncərədən yox olmuşdu. Qız pəncərəyə yaxınlaşdı, zavalhı qozbelin müti və kədərli vəziyyətdə divarın çıxıntısı arxasında gizləndiyini gördü. Nifrətinə qalib gəlməyə çalışaraq yavaş səslə ona dedi:

– Yaxın gəlin.

O kar olduğundan, şübhəsiz, onun sözlərini eşitmədi, lakin qızın dodaqlarının hərəkətindən onu qovduğunu zənn etdi; o ayağa durdu və əxsaya-əxsaya başını aşağı sallayıb kədər və ümitsizlik dolu təkgözüylə gənc qızın üzünə baxmağa cəsarət etməyərək yavaş-yavaş uzaqlaşmağa başladı.

– Buraya gəlin, deyirəm! – qaraçı qız dedi.

Lakin o uzaqlaşmağa davam edirdi. Bu zaman qız daxmasından bayıra cumaraq onun dalınca yüyürdü və qolundan tutdu. Kvazimodo qızın onun bədəninə toxunduğunu hiss edib titrədi. Yalvarıcı nəzərlə onun üzünə baxdı və qızın onu öz otağına apardığını görüb sevindi. Qız onu daxmanın içinə salmaq istəsə də, o dayanıb içəri girmək istəmədi.

– Yox, yox, – dedi, – torağay yuvası yapağın yeri deyil.

Bu zaman qız nazla yatağında öyləşdi; keçicik onun ayaqları altında yatmışdı. Hər ikisi bir neçə dəqiqə hərəkətsiz qaldı: Kvazimodo onun gözəlliyinə, Esmeralda isə onun eybəcərliyinə baxırdı. Qız ona baxdıqca vücudunda yeni-yeni qüsurlar tapırdı. Qızın gözləri onun əyri qılcalarından belindəki və köksündəki donqarına, donqarından urlu tək gözüne doğru dolanırdı. O, təbiətin bu cür bir anormalığı niyə yaratdığını anlaya bilmirdi. Bununla belə, onun sifətində o qədər mülayimlik və kədər vardı ki, qız ona qarşı nifrətdən artıq mərhəmət hiss etdi.

– Demək, siz mənim qayıtmağımı əmr etdiniz? – Kvazimodo sükutu pozaraq soruşdu.

– Hə, – Qız başı ilə təsdiq etdi.

O bu işarənin mənasını başa düşüb bir qədər tərəddüdlə əlavə etdi:

– Bilirsinizmi, məsələ burasındadır ki, təəssüf ki, mən karam.

– Zavallı! – Qaraçı qız dedi. Səsində səmimi təəssüf və mərhəmət vardı.

– Yalnız bu çatmırdı, deyilmi? – dedi. – Bəli, mən karam. Görürsünüz, təbiət mənə necə yaradıb! Bu dəhşətli bir şeydir, eləmi? Amma siz çox gözəlsiniz!..

Zavallının bu sözlərində öz bədbəxtliyini hiss edən adamın o qədər dərin ağrısı duyulurdu ki, qız heç bir söz söyləmək iqtidarında deyildi. Bundan başqa, onun heç bir şey eşitmədiyini artıq bilirdi. Kvazimodo sözlünə davam etdi:

– Mən heç vaxt öz bədbəxtliyimin dərəcəsini indiki kimi başa düşməmişdim. Özümü sizinlə müqayisə etdikdə dəhşətə gəlirəm. Özümü o qədər yazıq, bədbəxt və eybəcər hiss edirəm ki... Mən sizə yırtıcı heyvan təsiri bağışlayıram, eləmi? Halbuki, siz, siz – günəş ziyasısınız, siz – gül yarpaqlarının üzünə qonmuş şəbnəmsiniz.

Siz – nəgmə oxuyan bir quşcuğazsınız. Mən isə dəhşətlİYəm: insan kimi insan deyiləm, heyvan kimi heyvan; mən – küçə daşlarından da çirkən və mürdaram, tapdalanmış möhkəm bir şeyəm.

Bu sözləri söylədikdən sonra güldü, onun gülüşü insanın bağrını parçalayan bir gülüş idi. Sonra sözüna davam etdi:

– Bəli, mən karam. Lakin siz mənimlə işarələr, hərəkətlərlə danışa bilərsiniz, ağam mənimlə belə danışır. Bundan başqa, tezliklə mən sizin hər bir arzunuzu dodaqlarınızın hərəkətindən, baxışlarınızdan anlayacağam.

– Yaxşı, dəyin görün, mənə niyə xilas etdiniz! – qız gülümsəyərkən soruşdu.

Qız danışdıqca Kvazimodo diqqətlə ona baxırdı:

– Anladım, – o cavab verdi, – sizi nə üçün xilas etdiyimi sorursunuz? Demək, siz bir dəfə gecə vaxtı sizi qaçımaq istəyən və ertəsi gün müdhiş rüsvayçılıq sütununa bağlanaraq susuzluqdan yanan və əzab çəkən bir məluna su verdiyinizi unutmusunuz. Sizin bu mərhəmətinizin və verdiyiniz bir udum suyun əvəzini çıxmaq üçün bütün həyatımı fəda etməm belə az olardı. Əlbəttə, siz bu məlunu və bədbəxti çoxdan unutmusunuz, amma o sizi unutmamışdır.

Qız onun sözünü dinləyərkən olduqca müəssir olmuşdu. Zongçalanın yeganə gözü yaşardı, lakin göz yaşı yanağının üzərinə yuvarlanmadı: görünür, o, göz yaşlarını gizlətməyə çalışırdı.

– Qulaq asın, – o, həyəcanına üstün gələrək davam etdi. – Görürsünüz, bizim qüllələrimiz çox yüksəkdir, buradan yıxılan adam yere çatmamış ölür. Mənim bu qüllədən başısağa atılmam üçün sizin bir söz söyləməyinizə ehtiyac yoxdur: bir baxışınız kifayətdir.

Bu sözləri deyib ayağa durdu. Qaraçı qız özü nə qədər bədbəxt olsa da, bu qarıba məxlua yazığı gəlirdi. İşarə edərək qalmasını rica etdi.

– Yox, yox! – o dedi. – Mən burada çox qalmamalıyam, mən sizə baxanda özümü itirirəm. Siz mənə acıdığınız üçün gözlerinizi yumursunuz. Sizə uzaqdan baxsam, daha yaxşı olar. Yalnız bir şərtlə ki, siz mənə görməyəsınız, – sonra cibindən kiçik bir fit çıxarıb sözüna davam etdi: – Mənə ehtiyacınız olsa, nə zaman yanınıza gəlməyimi arzu etsəniz, mənə görmək sizdə hoddindən artıq nifrət oyatmazsa, yalnız birçə dəfə fit çalın. Mən bu fitin səsini yaxşı eşidirəm.

O, fiti yerə qoydu və tələsik qaçıb getdi.

GİL VƏ BÜLLUR

Günlər keçirdi. Esmeralda yavaş-yavaş sakitləşirdi. İfrat kədər, yaxud ifrat sevinc o qədər də uzunömürlü olmayan coşğun duyğular əmələ gətirir. İnsan qəlbi bu gərginliyə uzun müddət tab gətirə bilməz. Qaraçı qız son zamanlar o qədər əzab və müsibət çəkmişdi ki, indi yalnız buna heyrət edirdi.

Artıq özünü təhlükəsiz hiss etdiyindən ümid bəsləməyə başlamışdı. Doğrudur, hal-hazırda cəmiyyətdən, hətta həyatdan belə təcrid edilmişdi, lakin hər ikisinə qayıtmaq imkanlarından da tamamilə məhrum olduğunu dumanlı şəkildə olsa da hiss edirdi. Demək olar ki, öz məzarının açarını əlində tutmuş ölüyə bənzəyirdi. Uzun müddət onu təqib edən qorxunc xəyalların yavaş-yavaş uşaqlaşdığını hiss edirdi. Bütün bu iyrənc kabuslar – Pyerra Torterü, Jak Şarmolü, hətta bu qorxunc keşif də onun xəyalından silinib yox olmağa başlamışdı.

Bundan başqa, Feb də sağ idi. O buna əmin idi, özü onu sağ-salamat görmüşdü. Febin həyatı isə onun üçün hər şeydən vacib idi. Keçirdiyi müdhiş sarsıntılardan və müsibətlərdən sonra ruhunda toxunulmamış və sabit qalan yalnız bir hiss vardı, o da kapitana qarşı bəslədiyi sevgisi idi. Sevgi isə ağaca bənzəyir: o, öz-özünə böyüyür, bütün varlığımızda dərin kök salır, çox zaman qarabazara dönmüş sınıq bir qələbə göyerməyə və çiçəkləməyə başlayır. Sevginin gözü nə qədər kör olsa, bir o qədər çox yaşar. Bu da qarıba bir şeydir.

Əlbəttə, Esmeralda kapitana xatırlarkən, acı hiss etməyə bilməzdi. Doğrudur, Febin öldüyünü, qeyri-mümkün bir şeyə – min ömrü olsa belə qurban verməyə hazır olduğu bir adamın onu öldürmək istədiyinə inandığını düşündükcə dəhşətə gəlirdi. Lakin hər halda onu da çox günahlandırmaq olmazdı. “Cinayətini” özü etiraf etməmişdimi? Axı işgəncələrə tab gətirə bilmədi. Demək, bütün günah özündədir.

O bütün dirəklərlə qoparsalar belə, belə bir etiraf etməməliydi. Febi birçə dəfə görə bilseydi, onunla bir dəqiqəliyinə söhbət edə bilseydi, onu inandırması üçün birçə söz, birçə baxış kifayət edərdi. Qız buna qətiyyətlə şübhə etmirdi. Ümumiyyətlə, o bir çox qarıba şeylərə – məsələn, tövbə edərkən Febin təsadüfən orada olmasına, vaxtilə onunla bir yerdə gördüyü həmin gənc qızın da orada olmasına görə özünü aldadırdı; o heç şübhə etmirdi ki, gənc qız onun bacısıdır.

O, Febin onu sevdiniyə, yalnız onu sevdiniyə özünü inandırmaq istədiyi üçün olduqca sadə izahatdan tamamilə məmnun qalırdı. Məgər Feb sevdiniyi söyləyərkən on içməmişdi? Sadətil və hər şeyə inan-gənə qıza bundan artıq nə lazım idi? Nəhayət, bu işdə bütün dəlillər ondan çox qızın özünün öleyhinəydi. Beləcə, o gözləyir və ümid bəsləyirdi.

Onu əhatə edən, həyatını qoruyan və xilas edən bu məbəddə, bu geniş məbəddə qüdrətli sakitləşdirici vasitəydi. Bu arxitekturanın özəmətli xətləri, onu əhatə edən bütün predmetlərin dini xarakteri, binanın hər bir nöqtəsindən yayılan mömin və nurani fikirlər ona dərin təsir bağışlayırdı. Bundan başqa bu binada cəsidilən səslər o qədər özəmətli və təntənəliydi ki, onun xəstə ruhuna şəfa verirdi. Kilsə xadimlərinin yeknəsəq şərqləri, ibadət edənlərin keşişin bəzən yavaş, bəzən də ucadan verdiyi suallara verdikləri cavablar, pəncərə şüşələrinin ahəngdar titrəmələri, minlərcə boru kimi səslənən orqan, içi ərşlə dolu olan pətək kimi qijildayan üç zəng qülləsi, alçalın və yüksələn nəhəng qammanın kütlədən zəng qülləsinə – zəng qüllə-sindən isə kütləyə çatmasını əks etdirən bu qərribə orkestr, bütün bu aləm onun hafizəsini, xəyalını, kədərinə susdurur və boğurdu. Zəng-lər ona xüsusilə təsəlli verirdi! Sanki nəhəng qıflardan onun üzərinə böyük maqnetizm cərəyanları axırdı.

Hər səhər günəş doğarkən o daha sakit, daha azad nəfəs alır və daha az solğun görünürdü. Qəlbindəki yaralar sağaldıqca əvvəlki cəlvə və gözəlliyi yenə qayıdır, üzü yenə əvvəlki kimi mələhətli və cazibədar, ancaq əvvəlkinə nisbətən daha dağın və ciddi görünürdü. Əvvəlki xarakteri – şənliyi, qəşəng qıması, keçisinə olan sevgisi, şərqi həvəsi, həyası bərpa olunurdu. Hər səhər daxmasının bucağında daha diqqətlə geyinməyə başladır ki, qonşu mansardalarda yaşayanlar onu pəncərədən yarıçılaq görməsinlər.

Ara-sıra, Febi düşünmədiyi zamanlarda Kvazimodonu düşün-məyə başlamışdı. Kvazimodo onu başqa insanlarla, başqa bir aləmlə, başqa canlı məxluqlarla birləşdirən yeganə əlaqə, yeganə vasitə, yeganə halqa idi. Yazıq! O, Kvazimododan da artıq bu dünyadan təcrid olunmuşdu. O, heç bir vəchlə, taleyin göndərdiyi bu qərribə dostunu və hamısını anlaya bilmirdi. Bəzən təşəkkür və minnətdar-lıq duyğusunun hər şeyə göz yummağa mane ola bilməməsinə görə özünü məzəmmət edirdi. Lakin yenə də zavallı zəngçalana öyrəşə bilmirdi; o, həqiqətən, son dərəcə eybəcər idi.

Qız Kvazimodonun ona verdiyi fəti bircə dəfə də çalmamışdı. Buna baxmayaraq, Kvazimodo ilk günlər ara-sıra onun yanına gəlirdi. Qız özünü həddindən artıq aydın, sezilən nifrətli baxışlarla ondan çəkinməmək üçün özünü zorlayırdı. Kvazimodo yemək, yaxud su gətirdikdə ondan özünü çəvirəməyə çalışırdı; bununla belə Kva-zimodo onun hər bir hərəkətini görür və hər dəfə onun yanından möys gedirdi.

Bir dəfə Esmeralda Calini oxşadığı zaman Kvazimodo gəlirdi. O, bir müddət bu qaraçı qızla keçidən ibarət bu gözəl mənzərəyə dalğın-dalğın dayanıb baxdı, nəhayət, böyük və eybəcər başını yır-galayaraq dedi:

– Mənim bütün bədbəxtliyim bundadır ki, insana daha çox bən-zəyirəm. Çox istədim ki, bu keçi kimi tamamilə heyvana bən-zəyim. Qız heyrətlə ona baxdı.

O, qızın baxışına cavab olaraq:

– Hə, hə, mən bilirəm niyə, – dedi və yox oldu.

Bir dəfə də Kvazimodo onun daxmanın qapısında göründükdə (o heç zaman qapının içəri girməyə cəsarət etməzdi) qaraçı qız uşaqlıqdan yadında saxladığı qaraçı laylasını – bəstəsini yadında saxla-dığı, lakin sözlərini anlamadığı qədim bir İspaniya balladasını oxu-yurdu. Qarşısında bu eybəcər simanı görər-görməz gənc qızın səsi dərhal kəsildi və üzündə qeyri-ixtiyari dəhşət göründü. Zavallı zəng-çalan qapının astanasında dizi üstə yerə yıxıldı, çirkin əllərini donqar dözünə qoyub yalvarmağa başladı:

– Ah, yalvarıram, davam edin və mənə qovmayın.

Qız onun qəlbini qırmaq istəmədiyindən titrəyər-titrəyər roman-sına davam etdi. Oxuduqca üzündəki dəhşət də yox oldu, oxuduğu melanxolik və ələmlə ariyaya təslim oldu. Kvazimodo isə ibadət edir-miş kimi əllərini köksünə qoyub dizi üstə dayanmış, nəfəs almadan, gözünü qaraçının parlaq bəbəklərindən ayırmadan diqqətlə onun şorqisinə qulaq asırdı. Sanki o bu şorqinin qızın gözələrindən oxuyurdu.

Bir dəfə Kvazimodo port və qorxa-qorxa ona yaxınlaşdı.

– Qulaq asın, – dedi, – sizə bir şey xəbər verməliyəm.

Qız işarə edərək onu dinlədiyini anladır. O, ah çəkdi, danışmağa hazırlanmış kimi, ağzını bir az araladı, sonra onun üzünə baxdı, başını yırğaladı və üzünü əllərlə örtərək yavaş-yavaş uzaqlaşdı. Qaraçı qız son dərəcə heyrətləndi.

Məbədin divarları üzərində oyulmuş əyləncəli sifətlər arasında Kvazimodonun xüsusilə sevdii və sanki qardaş nəzərlə baxdığı bir

heyköl vardı. Bir dəfə qaraçı qız onun bu heykələ baxaraq bu sözləri söylədiyini eşitmədi:

– Of, niyə mən də sənin kimi daşdan deyiləm?

Bir gün səhər tezdən Esmeralda damın konarına yaxınlaşıb, kilsonin kamizindəki kiçik qüllələrin şiş uclu şpillərinin üstündən meydana baxırdı. Kvazimodo onun arxasında dayanmışdı. O, gənc qızın gözüne görünüb ürəyini bulandırmaq üçün arxada dururdu.

Birdən qaraçı qız diksindi, gözlərində eyni zamanda göz yaşı və sevinc parladi, dizi üstə dayanıb qəmli baxışlarla əllərini meydana doğru uzatdı və bağırdı:

– Feb, gəl, yanına gəl! Yalnız bir sözüm var, yalnız bir sözüm var, Allah eşqinə, yalvarıram! Feb, Feb!..

Onun səsində, üzündə, duruşunda, bir sözlə, bütün varlığında uzaq ufuqlarda bərq vuran doniz dalgalarında günəşin parlaq şüaları arasından görünən gəmidən yardım diləyən qəzaya uğramış dənizçinin ümitsizliyi görünürdü.

Kvazimodo əyləlib meydana baxdıqda bu mehriban və hərarətli yalvarışa səbəb zəngin kapitan mundiri geymiş və balkondan ona gülümsəyən gözəl bir xanımın şərifinə at çaparaq qılınıc ilə təzim edən bir gəncin olduğunu gördü. Zabit çox uzaqda olduğu üçün qüllənin yüksək təpəsindən onu çağırان zavallının səsinə eşidə bilməzdi.

Lakin bu səsi zavallı karın qulağı eşitdi. O, dərindən ah çəkdi, üzünü çevirdi; göz yaşının çoxluğundan ürəyi partlamaq dərəcəsinə çatmışdı. Əsəbi halda yumruqlarını başına vurmağa başladı, yumruqlarını başından ayırdıqda hər ovcunda bir çəngə sarı saç vardı.

Lakin qaraçı qız ona heç əhəmiyyət vermirdi. O, yavaş səslə öz-özünə danışır və dişlərini qıcırdadırdı:

– Zəhrimara dönsən! Demək, belə olmaq lazım imiş! Bütün məsələ gözəl olmaqda imiş!

Esmeralda isə dizi üstə dayanıb uca səslə bağırdırdı:

– Ah, budur, atdan düşdü! Bu saat evə daxil olacaq! Feb!.. Yox, o mənim səsimi eşitmir! Nə kilni bir qadındır! Qəsdən onu danışdırır ki, mənə eşitməsin! Feb! Feb!

Kar gözüünü ondan ayırmırdı. Bu pantomima onun üçün tam aydın idi. Zavallı zəngəncəlinin gözü yaşla doldu, lakin o ağlamırdı. Birdən yavaş hərəkətlə qızın qolundan tardırdı, qız başını çevirdi. Kvazimodonun üzündə tam sakit bir ifadə vardı. O, qızıdan soruşdu:

– İstəyirsiniz, onu çağırırmı?

– Ah, hə, əlbəttə! – qız qışqırdı və sevincdən üzü parladi. – Gedin, tez gedin tez olun, bax o kapitanı, görürsünüz, o kapitanı! Onu mənim yanına gətirin, onda mən səni sevərəm!

Qız onun dişlərini qucaqladı və öpməyə başladı. O yalnız qəmli-qəmli baxaraq başını yırğaladı və xəfif səslə dedi:

– Bu saat onu sizin yanınıza gətirərəm!

Sonra döndü və hiçqırıqlarını saxlaya-saxlaya pilləkəndən aşağıya doğru yüyürdü.

Lakin meydana çatanda yalnız gözəl atı gördü – at madam Qondeloryenin qapısına bağlanmışdı – kapitan isə içəri girmişdi. Kvazimodo başını kilsonin damına doğru qaldırdı və Esmeraldanı yenə eyni yerdə, eyni vəziyyətdə gördü. O, çiyinlərini oynatdı, qıza baxdı və sonra kapitanın madam Qondeloryenin evindən çıxacağını gözləməyə qərar verərək qapının ağzındakı sütunları birinə söykəndi.

O gün madam Qondeloryenin mənzilində adətən toyqabağı olan tontonəli qəbul günü idi. Kvazimodo oraya çoxlu adamın daxil olduğunu, lakin kimsənin çıxmadığını gördü. O ara-sıra kilsonin damına baxırdı, qaraçı qız da onun kimi hərəkətsiz dayanmışdı. Darvazadan bir mehtər çıxdı, atı açıb tövləyə apardı.

Bələliklə, tam bir gün keçdi. Kvazimodo hələ də darvazanın altında, Esmeralda isə damın üzərində dayanmışdı; Febə gəlincə, o heç şübhəsiz Fler de Lisin qulluğunda idi. Nəhayət, aysız qaranlıq bir gecə düşdü. Kvazimodo əbəz yera Esmeraldanı görməyə çalışdı: o əvvəlcə qaranlığın arasından qeyri-müəyyən, ağ bir ləkə gördü, az sonra artıq bu ləkə də görünmədi, hər şey silinmiş, qaralmış və yox olmuşdu.

Bu zaman Kvazimodo madam Qondeloryenin evindəki pəncərələrin başdan-baş çirəyən olduğunu gördü. Meydana baxan bütün evlərin pəncərələri də bir-birinin ardınca işıqlandı. Ancaq o bütün pəncərələrdəki işıqların söndüyünü də gördü; çünki gecəni yerindən törənmədi. Ancaq zabit evdən çıxmırdı ki, çıxmırdı. Son yollar evlərinə qayıtdığı, bütün başqa pəncərələrdəki işıqlar artıq söndüyü zaman Kvazimodo hələ də qaranlıq meydanda tək-tənha gözləyirdi. O, zaman gecələr kilşə meydana işıqlandırılırdı.

Madam Qondeloryenin mənzilinin pəncərələri gecəyarısından sonra da işıqlıydı. Bir yerdə dayanıb evin içində baş verən hər şeyə diqqətlə baxan Kvazimodo pəncərələrin rəngli şüşələrində rəqs edənlərin kölgələrini gördü. O, kar olmasaydı, yuxuya dalan Parisin

gurutusu sakitləşdikcə Qondeloryenin mənzilində getdikcə daha aydın eşidilən musiqini və şəhər qəhqəhə səslərini eşidirdi.

Gecə saat birə yaxın qonaqlar dağılmağa başladı. Kvazimodo qaranlıqda dayanıb onların bir-bir işıqlanmış qapıdan çıxdıklarını gördü. Lakin kapitan onların arasında deyildi. Onun başında kədərli düşüncələr dolaşırdı. Ara-sıra, adətən canı sıxılan adamların etdiyi kimi, o da yuxarı baxırdı. Göyün ulduzlu qübbəsi altına yırtıq-deşik parça kimi çökülmüş iri, qara buludlar krepdən sallanan qamaka bən-zəyirdilər. Onlar sanki göy qübbəsinin altına toxunmuş hörümçək toruydu.

Birdən balkonun şüşəbənd qapısı yavaşca açıldı, qapıda iki nəfər göründü, sonra qapı yenə səssizcə bağlandı. Balkona bir kişi və bir qadın çıxdı. Kvazimodo bir təhər kişinin gözəl kapitan, qadının isə bu səhər gördüyü gənc xanım olduğunu anladı: həmin xanım elə bu balkondan zabitə nəvəşizlə gülümsəyirdi. Meydan bütövlüklə qaranlıq idi; qapı bağlandıqdan sonra arxadakı ikiqatlı qırmızı pərdə otaqdan balkona zərrə qədər də işıq buraxmırdı.

Onların söhbətindən heç bir söz eşitməyən karın anladığına görə, gənc oğlanla gənc qız bir-birilə məhrəbəncəsinə danışır və sevişirdilər. Gənc qız oğlanın onu belini qucaqlamasına icazə versə də, öpüş verməkdən nəzla imtina edirdi.

Kvazimodo aşağıda dayanıb, yad gözlər üçün nəzərdə tutulmayan bu gözəl səhnəni seyr edirdi. O bu səadətə və gözəlliyə böyük kədərlə baxırdı. Bütün çirkinliyinə və eybəcərliyinə baxmayaraq, o da gənc idi, kişi idi, bel sümüyü şəkəst olmasın baxmayaraq, başqa insanlarda olduğu kimi əsəbləri vardı. Tələyin onun üçün yazdığı bu acı qismətini düşünür, qadının, sevginin, nəşənin onun üçün yaranmadığını, arzusunun gözündə qalacağını və doğulduğu gündən bəri yalnız öz gələcərinin səadətini təməşə etməsi olduğunu düşünürdü. Lakin onu ən çox incidən, qəlbində etiraz və yağı doğuran qaraçı qızın bu səhnəni görəcəyi təqdirdə nə hiss edəcəyi idi. Gecə çox qaranlıq idi, Esməralda durduğu yerdə olsa da (o buna şübhə etmirdi), heç bir şey görə bilməzdi. Baxmayaraq ki, o, balkonun altındaydı, yenə də bu aşiqanə mənzərəni böyük çətinliklə görə bilirdi. Bu hal ona təsəlli verirdi.

Gənc oğlanla gənc qızın söhbəti getdikcə qızışırdı. Sanki gənc qız artıq ondan heç bir şey tələb edilməməsinə istəyərək zabitə yalvarırdı. Hər halda, Kvazimodo qızın gözəl əllərini sanki ibadət üçün

bir-birinin üzünə qoyduğunu, göz yaşları içində gülümsədiyini, gözlərini göyə dikdiyinə və kapitanın həris-həris ona baxmasını görüncə bu qənaətdə gəlmişdi.

Gənc qızın xoşbəxtliyindən – çünki onun müqaviməti getdikcə azalırdı – balkonun qapısı birdən-birə açıldı və qapının ağzında yaşlı bir qadın göründü. Gənc qız tutuldu, zabitin üzündə hiddət göründü və hər üçü içəriyə girdi.

Bir az sonra darvazanın altından at finxırtısı eşidildi. Gənc zabit bürüncəyinə bürünüb sürətlə Kvazimodonun yanından keçdi. Atlı kəlinin tinin keçdikdən sonra Kvazimodo meymun cəldliylə onun dalınca yüyürək bağırdı:

– Ey kapitan, qulaq asın!

Kapitan dayandı və qaranlıqda ona doğru yüyürən yöndəmsiz və topal adama diqqətlə baxaraq dedi:

– Sənə nə lazımdır, ay avara?

Kvazimodo ona çatıb, atın cilovundan yapışdı və dedi:

– Kapitan, dalımcə gəlin! Bu yaxınlarda biri sizi görmək istəyir!

– Məhəmmədə an olsun, – Fəb mırıldanaraq dedi, – mən bu pırtlaşq dəyyəsu haradasa görmüşəm! Atın cilovunu burax görüm!

– Kapitan, – kar sözüne davam etdi, – sizi kimin görmək istədiyini nə üçün soruşmursunuz?

– Sənə deyirəm, atının cilovunu burax! – Kapitan səbirsizcə təkrar etdi: – Nə sallanmışan atın cilovundan? Bəlkə onu dar ağacı zənn edirsən!

Lakin Kvazimodo atın cilovunu buraxmaq niyyətində deyildi, əksinə, atı geri qaytarmağa çalışırdı. Kapitanın nə üçün müqavimət göstərdiyini başa düşmədiyindən dedi:

– Kapitan, gedək! Sizi bir qadın gözləyir, – sonra özünü bir qədər zorlayaraq əlavə etdi: – Sizi sevən bir qadın.

– Sarsağın biri, – kapitan bağırdı, – mənə sevon, yaxud sevdiklərini söyləyən qadınların hamısının yanına getməyə qətiyyəti yoxdur! Birçə o qalmışdı ki, o qadın sənə bən-zəsin, bayquş! Səni göndərən qadına söylə ki, mən evlənməyəm, rədd olsun!

– Qulaq asın! – Kvazimodo kapitanın müqavimətini bir sözə qıracağına ümid bəsləyərək dedi, – ağa, mənimlə gedək! Siz onu tanıyırsınız, o həmin qaraçı qızıdır.

Bu söz həqiqətən Fəbə güclü təsir bağışladı, lakin bu təsir Kvazimodonun zənn etdiyi kimi olmadı. Oxucunun xətinəndir, bizim

kapitan Kvazimodo məhkum qızı Şarmolünün ölündən xilas etdikdən az əvvəl öz nişanlısı ilə balkondan otağa keçmişdi. Ondan sonra madam Qondeloryenin mənzilinə gələndə bu məsələnin üzərinə qayıtmaqdan ehtiyat edirdi. Bu xatirə onsuz onun üçün acı bir xatirə idi; Fler de Lis isə bözi mülahizələrə görə qaraçı qızın ölümündən xilas olduğunu ona xəbər verməmişdi. Beləliklə, Feb yazıq "Similyarın" bir ay, bəlkə də iki ay bundan əvvəl öldüyünə tam əmin idi. Onu da deməli ki, gəcənin qaranlığı, qeyri-adi eybəcərlik, bu qərībā xəbərcinin boğuş səsi, gəcənin yarıdan keçməsi, küçənin boş və kimsəsiz olması, həm də atının Kvazimodonu gördükdə finxırması kapitana az təsir etməmişdi.

Qorxmış halda bağıraraq:

– Qaraçı qız! – dedi. – Yoxsa sən o biri dünyadan gəlmisən! – Bu sözləri deyərək xəncərinin dəstəyindən yapışdı.

Kar yenə atı geri döndərməyə səy edərək:

– Tez olun, tez olun! – Buraya, buraya gəlin!

Feb çəkməsinin ucu ilə Kvazimodonun döşünə möhkəm bir təpik vurdu. Kvazimodonun gözündən od çıxdı və kapitana hücum etmək istədisə də, özünü saxlayaraq pıçıldadı:

– Biri sizi çox sevdiyi üçün bəxtiniz gətirdi!

O, "biri" sözünü xüsusi vurğuyla dedi, sonra atın cilovunu buraxaraq dedi:

– Rədd olun!

Feb söyüş söyərək atını məhmızladı. Kvazimodo onun dalmca baxaraq pıçıldadı:

– Ah, belə qızdan necə imtina etmək olar?!

Kvazimodo kilsəyə qayıtdı, çağrını yandırdı və qülləyə çıxdı. Gözlədiyi kimi qaraçı qız hələ də həmin yerdə dayanmışdı.

Qız onu uzaqdan görər-görməz qabağına qaçdı.

– Tok gəlmisən? – Əllərini qəmli-qəmli aşağı salaraq dedi.

– Mən onu gözlədim! Gəlib çıxmadı, – Kvazimodo soyuq tərzdə dedi.

– Sən bütün gecəni gözləməli idin! – Esmeralda hiddətlənərək bağırırdı.

O, qızın hiddətləndiyini görür və narazı qaldığını hiss edirdi.

– Mən onu gələndə dəfə daha yaxşı gözləyəm, – başını aşağı salaraq dedi.

– Çıx get! – Qız dedi.

O getdi. Esmeralda ondan narazı idi; lakin o qızı məyus etməkdənsə narazılığına səbəb olmağa üstünlük verirdi. Bütün məyusluğu isə özü üçün saxlamışdı.

O gündən qaraçı qız bir daha onu görmədi; o, qızın otağına gəlmədi. Qız ara-sıra onun ələmli üzünü, ondan ayrılmayan tok gözünü uzaqda, qüllənin təpəsində görürdü. Ancaq qızın ona baxdığını görməz dərhal yox olub gedirdi.

Onu da qeyd etməli ki, zavallı qozbelin könüllü olaraq qızın yanına gəlməməsi onun kefini çox az pozurdu; hətta ürəyində bundan bir qədər razıydı da. Həç Kvazimodo da buna şübhə etmirdi.

Qız artıq onu görməyə də, ətrafında xeyirxah bir ruhun olduğunu hiss edirdi. O yatanda gizli bir əl ona yemək-icmək gətirirdi. Bir səhər o pəncərəsində içində quş olan bir qəfəs gördü. Otağının qapısının üzərində ağacdan qayırılmış eybəcər bir heykəl vardı. Qız bu heykəldən qorxurdu, dəfələrlə Kvazimodonun yanında bu heykəldən qorxdığını anlatmışdı. Bir gün səhər tezdən (bunların hamısı gecələr olurdu) qız həmin heykəli əvvəlki yerində görmədi; gizli bir əl bu heykəli parçalamışdı. Bu heykəlin yanına durmaşmağa cəsarət edən adam həm də həyatını təhlükəyə qoymalı idi.

Bəzən axşamlar Esmeralda bir səs eşidirdi; səs zəng qülləsinin çardağı altından gəlirdi; o, qafiyəsiz və vəznətsiz, yalnız kar adamın quraşdırı biləcəyi bir şeir oxuyurdu. Sanki bir şərqi onu uyutmaq üçün oxunurdu. Şəro bənzəyən şərqi beləydi:

Qız, üzümə deyil, qolbimo bax.

Gənc və gözəl oğlanın qolbi çox vaxt eybəcər olur;

Bozi qolblərdə eşq uzun zaman yaşamaz.

Qız, şam ağacı gözəl deyil,

Çinarn kimi yaraşıqlı deyil,

Halbuki şam qışda da yaşılır,

Heyhat! Bu sözlər nəyə yarar!

Gözəl olmayan yaşamamalıdır,

Gözəl yalnız gözəli sever.

Aprel yanvara arxasını çevirir.

Gözəllik təmizdir, gözəllik hər şeydən qüdrətlidir,

Gözəllik dolu bir həyat yaşar.

Qarğa yalnız gündüz uçar,

Bayquş yalnız gecə uçar,

Duma həm gecə, həm gündüz uçar.

Bir gün səhər təzədən oyananda qız pəncərəsində iki dibçək gördü. Qablardan biri olduqca gözəl və zərif büllur vaza idi; amma çatlaq idi; odur ki, vazanın içindəki su axmış, çiçəklər solmuşdu. O bir qab isə, sadə, qaba bir küp idi. Küpün suyu axmadığından onun içindəki çiçəklər tərəvətli və gözəl görünürdü.

Bunun qəsdən qoyulub-qoyulmadığı məlum deyildi. Amma hər halda Esmeralda solmuş gül dəstəsini götürüb tam bir gün qoynunda gəzdirdi. O gün qız qüllədə şərq səsi eşitmədi.

Amma buna heç bir əhəmiyyət vermədi. O öz Calisini oxşayı, madam Qondeloryenin mənzilinin qapısına baxır, öz-özünə Feblə danışır və çörəyinin qırıntılarıyla qaranquşları yemləyirdi.

Ümumiyyətlə, son zamanlar o, Kvazimodonu nə görür, nə də səsinə eşidirdi. Sanki zavallı zəngəlan kilsədən tamamilə yoxa çıxmışdı. Bir gecə Esmeralda yata bilmirdi, o, gözəl kapitanını düşünürdü. Birdən daxmasının yaxınlığında ah səsi eşitdi. Qız qorxub yerindən sıçradı və Ay işığında qapısının qarşısındakı meydançada eybəcər bir şeyin uzandığını gördü. Bu, Kvazimodo idi. Daş döşəmənin üzərində uzanıb onun qarovulunu çəkirdi.

V

QIRMIZI QAPININ AÇARI

Bu arada şəhərdə gəzən söz-söhbətlərdən qaraçı qızın xilas olduğu baş keçiş çatdı. Bunu öyrəndikdən sonra nə hiss etdiyini özü də yaxşı başa düşmürdü. O artıq Esmeraldanın ölümünə alışmış, zəhərli kasanı dibinə qədər içdiyini zənn edərək bu mənada tamamilə sakit görünürdü. Uzun zaman fikirləşdikdən sonra Klod bu qərara gəlmişdi ki, insanın qəlbində yalnız müəyyən dərəcədə kədər və ümidizlik ola bilər. Süngərə su hopduqdan sonra onu dənizə də atsan da, bir damcı su çəkməyəcək.

Esmeraldanın ölümü Klodun qəlbini hələ sora biləcəyi yeganə son damcı idi, bu ölümə artıq hər şey bitmişdi. Lakin o istər qızın, istərsə də Febin sağ qaldığını öyrəndikdən sonra qəlbində yeni sarsıntılar, əzablar, işgəncələr, acılar başlamışdı; amma Klodu əzab çəkməkdən yorulmuşdu.

O bu xəbəri eşitdikdən sonra zaviyosına qapanaraq artıq kapitul məclislərində və ibadətlərdə görünməməyə başlamışdı. Yanına heç

kosı, yepiskopu belə buraxmırdı. Bir neçə həftə tək-tənha yaşadı. Hamı onu xəstə sayırdı. O doğrudan da xəstə idi.

Bəs tək-tənha qaldıqda o nə edirdi? Zavallını hansı fikirlər əzir və xırpalayırdı? Bəlkə o öz bədbəxt sevdasıyla son və müdhiş mübarizə aparırdı? Bəlkə qızı və özünü ölümə doğru sürükləmək üçün yeni plan hazırlayırdı?

Bir dəfə sevgili qardaşı Jan uzun müddət qapını döydü, on dəfə öz adını çəkdi, söyləndi, yalvardı, lakin hər şey əbəsi idi: Klod qapını açmadı. O bütün gününü hücrəsinin yeganə pəncərəsinin şüşəsinə söykənərək keçirirdi. O buradan Esmeraldanın daxmasını, onun keçisini, bəzən də Kvazimodonu görə bilirdi. O bu kar eybəcərin qaraçı qıza xidmət etdiyini, onun hər bir sözüncə qulaq asdığını, böyük bir nəzakət və itaətkarlıqla onun söylədiklərinə əməl etdiyini görürdü. Klodun gözəl hafizəsi vardı, qısqancılıq hissi isə onun yaddaşını daha da kəskinləşdirirdi. Odur ki, birdən bir şey yadına düşdü: bir dəfə zəngəlanın qoribə baxışlarla qaraçı qıza baxdığını xatırladı. Klod özündən soruşurdu: görəsən, Kvazimodonu Esmeraldanı xilas etməsinə səbəb nədir? O, zəngəlanla qaraçı qız arasında baş verən müxtəlif səhnələrin şahidi olmuşdu – bu səhnələrin pantomiması uzaqdan ona çox mehriban görünürdü. Ümumiyyətlə, Klod gənc yaşlarından qadınlara qarşı son dərəcə etinasız olmuşdu; indisə özündə qəlbə heç vaxt hakim olmayan qısqancılıq hissinin oyandığını dumanlı şəkildə hiss edirdi; bu hiss onu həyadan və hiddətdən qızarmağa məcbur edirdi. "Kapitan olsa, yəni dörd yarıdır! – o düşündürdü. Bu eybəcəri sevmək – dəhşətdir!" Bu düşüncə onun bütün ruhunu alt-üst edirdi.

Klodun keçirdiyi gecələr müdhiş gecələr idi. Qaraçı qızın sağ qaldığını öyrəndiyi gündən qorxunc xəyalat və məzar düşüncələri ilk günlər ona böyük əzab versə də, birdən-birə yəni yox olmuş və yəni həyvanı ehtirasları onu həyəcana gətirməyə başlamışdı. Bu ösmər gənc qızın ona bu qədər yaxın olduğunu düşündükcə yatağının içində qurdalanırdı. Hər gecə onun qızması xəyalında Esmeralda canlanır və qanı qaynamağa başlayırdı. O gah Esmeraldanı xəncər zərbəsindən yerə yığılmış kapitanın üzərində, qorxusundan gözlərini qapayaraq Febin qanına bulaşmış ağ çıpaq döşünü açmış halda, özünü isə, qorxusundan ölü kimi olmasına baxmayaraq, onun solğun dodaqlarından ehtirasla öpdüyü halda, gah da cəlladın qaba əllərinin onun paltarını soyunduraraq qəşəng ayaqlarına dəmir vintli

müdhiş "İspaniya çökməsi"ni taxdığını gördü. Qızın çılpaq ayaqlarını onun gözlərinə ağ topuş dizlərinə qədər görünürdü; elə zənn edərdi ki, qızın fil diş kimi ağappaq dizi, xoşbəxtlikdən Pyer Törterünün müdhiş alətinin qamarlamadığı bu gözəl ayaqlar yenə onun qarşısındadır. Sonra onu edam günündə gördüyü kimi tək köynəkdə, boynunda kəndir, çiyniləri çılpaq, ayaqları yalın halda gördü. Bu ehtiraslı səhnələr canlandıqca o, yumruqlarını əsəbi halda duyur, bütün bədəni titrəyirdi.

Bu gecələrin birində keşişin qanı bu ehtiraslı xəyallardan o dərəcə həyəcana gəldi ki, dişlərlə yastığını gəmirməyə başladı, sonra çarpayısının üzərindən sıçrayıb kübbəsini çiynilərinə atdı və əli fənərlə, yarıçılpaq, pərişan, alov kimi yanan gözlərlə otaqdan çıxdı. O, monastırdan kilsəyə açılan qırmızı qapının açarının harada olduğunu bilirdi. Qüllənin pilləkəndəki qapının açarını isə həmişə yanında gəzdirdiyini oxucu çox gözəl bilir.

VI

QIRMIZI QAPININ AÇARI FƏSLİNİN DAVAMI

Həmin gecə Esmeralda öz daxmasında sakit, ümidli və şirin xəyal içində yatmışdı. Yuxusunda həmişəki kimi Febi görürdü, gecədən xeyli keçmişdi. Birdən yanında bir xışltı eşitdi. Ümumiyyətlə, o həmişə quş kimi sayıq yatırdı və kiçik səssiz dərhal oyanırdı. Gözlərini açdı, qaranlıq idi, lakin haradansa işıq saçan fənərin zəif işığında qapının nəfəsliyi qarşısında birinin dayanıb gözlərini ona dikdiyini gördü. Adam Esmeraldanın ona baxdığını görən kimi fənəri keçirdi; amma gənc qız onu tanıdı. Zəif səslə çığırdı:

– Ah! Yenə həmin keşiş!

Yaşadığı bütün müsibətlər, bütün fəlakətlər ildırım sürətilə gözünün qabağından keçdi. Qorxusundan buz kimi soyuyaraq çarpayının üzərinə yıxıldı.

Bir dəqiqə sonra vücuduna birinin toxunduğunu hiss etdi; bu təmas onu tamamilə oyatdı və yerindən sıçramaya məcbur etdi.

Keşiş yanında dayanmış və onu qucaqlamışdı. O bağırmaq istədi, lakin səsi çıxmadı.

– Rədd ol, zalım! Rədd ol, qatil! – Titrəyən və boğuc səslə dedi. Keşiş dodaqlarını onun çılpaq çiyninə sıxaraq pıçıldadı:

– Mənə rəhm et!

Qız iki əlilə onun daz başındakı seyrək saçlarından yapışdı və ona zəhərli ilan dişləri kimi təsir edən öpüşləri özündən uzaqlaşdırmağa çalışdı.

– Mənə rəhm et! – bədbəxt keşiş təkrar etdi.

– Sənə olan məhəbbətimin nə qədər böyük olduğunu bilsəydin! Bu eşq deyil, atəşdir, ərmiş qurğuşundur, qəlbimə sancılmış minlərcə bıçaqdır.

Keşiş onun qollarından yapışdı.

– Burax məni! – Qız qeyri-insani bir səslə bağırırdı. – Yoxsa üzünə tüpürərəm!

Keşiş onun əllərini buraxaraq:

– Tüpür üzümə, vur məni! – dedi. – Nə istəyirsən et, ancaq Allah eşqinə, yalnız məni sev.

Qız uşaq hiddətilə onun vurmağa başladı. O, incə yumruqlarını sıxır, var gücü ilə əllərini onun üzünə çırparaq təkrar edirdi:

– Rədd ol, iblis!

– Sev məni! Məni sev! Mənə rəhm et! – zavallı Klod bağırır və bu yumruqlara nəvazişlərlə cavab verərək onun ayaqları altında çırpınırdı.

Ancaq birdən qız onun qalib gəldiyini hiss etdi.

– Artıq bu iş bitməlidir! – Keşiş dişlərini qıcırdataraq dedi.

Qız aciz idi, o keşişin qüvvətli qolları arasında özünü tamamilə aciz hiss edirdi. Qız onun ehtiraslı əllərini bədəninə hiss edirdi. Son dəfə güc göstərdi və bağırmağa başladı:

– Kömək edin! İblis, iblis!

Lakin onun müdhiş bağırışlarını kimsə eşitmirdi. Yalnız Cali oyanmış və zavallı səslə mələməyə başlamışdı.

Klod boğula-boğula onun üzünə bağrırdı:

– Sənə sus deyirəm!

Birdən qaraçı qız geri çəkilərək döşmənin üzərilə sürünə-sürünə soyuq bir şey tapdı. Bu vaxtilə Kvazimodonun ona verdiyi fit idi. Qəlbində ümid şöləsi parladı; fiti dodaqlarına doğru aparıb, var gücü ilə üfürdü və çaldı. Kəskin fit səsi eşidildi.

– Bu nədir! – Klod heyərlə bağırırdı.

Lakin bu zaman qüvvətli bir əlin onu arxadan tutduğunu hiss etdi. Daxma zülmət qaranlıq idi, odur kimin tutduğunu dərhal anlaya bilmədi. Ancaq qulağının dibində hiddətli diş qıcırmasını aydınca

eşidirdi; qaranlıq olmasına baxmayaraq, başının üzərində enli bir bıçağın parladığını görə bildi.

Klod onu tutan adamın yalnız Kvazimodo ola biləcəyini hiss etdi və Esmeraldanın otağına xəlvətcə girdiyi zaman qapının ağzında bir şeyin ayağına dolaşdığını xatırladı. Lakin gözlənilmədən buraya gəlmiş bu adam heç bir söz söyləmədiyindən fikrinin nə qədər əsaslı olub-olmadığını bilmirdi. O xəncərlə öldən yapışaraq bağırdı: "Kvazimodo!" – bu təhlükəli dəqiqədə Kvazimodonun kar olduğunu bütöün unutmuşdu.

Klod birçə saniyədə yerə sərilirdi; qurğuşun kimi ağır bir dizin döşünün üstündən basdığını hiss etdi. Bu dizin Kvazimododan başqa kimsəyə məxsus ola bilməyəcəyini artıq şübhə etmirdi. Ancaq nə edə bilərdi? Kim olduğunu zəngəçalana necə başa sala bilərdi? Gecə o qədər qaranlıq idi ki, kar eyni zamanda kor olmuşdu.

Klod artıq məhv olduğunu zənn edirdi. Amansız gənc qız dişli pələng kimi qızıxdığından onu müdafiə etmək niyyətində belə deyildi. Artıq bıçaq boğazına yaxınlaşmışdı. Olduqca böhranlı dəqiqə idi. Lakin birdən onu boğan adam tərəddüd etdi. Boğuq səslə dedi:

– Yox, qızın üzərinə qan sıçramamalıdır!

Artıq heç bir şübhə ola bilməzdi; bu, Kvazimodonun səsi idi.

Sonra həmin qüvvətli əl Klodun ayağından darta-darta onu Esmeraldanın otağından bayıra çıxardı. Demək, o, otaqdan kənarda ölməliydi. Lakin onun xoşbəxtliyindən bir neçə dəqiqə bundan əvvəl Ay doğmuşdu.

Kvazimodo keşişi qapıdan bayıra çıxartdıqda Ayın solğun işığı onun sifətini işıqlandırdı. Kvazimodo onun üzünə baxdı, tır-tır titrədi, Klodun ayağını buraxdı və bir neçə addım geri çəkildi.

Onları qapının astanasına qədər təqib edən qaraçı qız birdən rolların dəyişdiyini gördükdə heyrət etdi: artıq təhdid edən keşiş, yalvaran isə Kvazimodo idi. Keşiş bir sıra hədəli və məzəmmətli işarələr göstərdikdən sonra işarə ilə zəngəçalana getməyi əmr etdi. Zəngəçalan isə başını aşağı sallayıb qaraçı qızın qapısı qarşısında diz çökdü, müti, lakin mətin səslə dedi:

– Ruhani ata, əvvəlcə məni öldürün, sonra nə istəsəniz edərsiniz!

Bu sözləri deyib bıçağı Kloda uzatdı. Hiddətindən özünü itirmiş baş keşiş ona doğru atılmaq istədisə də, gənc qız onu qabaqladı. Bıçağı Kvazimodonun ölindən qaparaq, hiddətlə qəhqəhə çəkdi və Kloda tərəf bağırdı:

– Bacarırsan, indi yaxınlaş!

O, bıçağı başının üzərində tutmuşdu. Keşiş tərəddüd içində dayanıb baxırdı. O artıq heç bir şübhə etmirdi ki, bir addım belə atsa, qız onu bıçaqlayacaq.

– Qorxaq, sən cürət etməyəcəksən! – qız bağırdı. Sonra Klodun ürəyinə min ox kimi birdən sancılacaq bu sözləri əlavə etdi:

– Mən Febin ölmodiyini bilirom!

Keşiş təpiyilə Kvazimodonu yerə yıxdı, hiddət və kinindən titrəyə-titrəyə qaranlıqda yox oldu.

Keşiş getdikdən sonra Kvazimodo qaraçı qızı xilas etmiş fiti yerdən götürdü və ona verərək dedi:

– Az qalmışdı plansın.

Sonra Kvazimodo onu tək buraxdı.

Gənc qız bu hadisədən olduqca mütəəssir olduğundan yorğun və təqsiz halda çarpayının üzərinə yığıldı və hiçqıra-hiçqıra ağladı. Onun başının üstünü yenə qara buludlar almışdı.

Keşiş isə divarlardan tuta-tuta öz otağına qayıtdı.

Artıq hər şey aydın idi; Klod, Kvazimodonu qışqırırdı.

O, dalğın-dalğın bu qorxunc sözləri təkrar etdi: "O kimsənin olmayacaq!"

I

BERNARDİN KÜÇƏSİNDƏ QRENQUARIN AĞLINA DALBADAL BİR NEÇƏ PARLAQ FİKİR GƏLİR

Qrenquar işlərin bu şəkli aldığı və bu faciədə iştirak edən əsas şəxslərin kəndirdən, dar ağacından və bu kimi çox da xoş olmayan şeylərdən qotiyən boyun qaçıra bilməyəcəklərini gördüyündən bu işdən mümkün qədər uzaq gəzməyi lazım bildi. Sərsərilər isə (Qrenquar Parisdə ən ədəbli cəmiyyət saydığı sərsərilərin arasında yaşamaqda davam edirdi) Esmeraldanın taleyi ilə maraqlanırdılar. Qrenquar, cənab Şarmolü ilə Tortürüdən başqa qarşısında heç bir maneə olmayan və onun kimi Peqas¹ qanadlarında buludlar üzərində uçmayan adamlar üçün bu hərəkəti tamamilə təbii sayırdı. Qrenquar onların söhbətlərdən aydın etmişdi ki, sıniq kasa vasitəsilə izdivaca girdiyi zövcəsi Paris Notr-Dam kilsəsində siğnacaq tapmışdır. Qrenquar buna çox sevinmişdi. Ancaq Qrenquarın oraya gedib onu yoxlamaq barədə düşünmürdü də. Ara-sıra yalnız keçini xatırlayırdı, vəssalam. Bir neçə quruş qazanmaq üçün gündüzlər cürbəcür əyləncə və fokuslar göstərər, gecələr isə Paris yepiskopu əleyhinə həvələr yazırdı; yepiskopun dəyirmanının çarxları vaxtını onu islatdığını heç cür yadından çıxara bilmir və daim intiqam hissilə yaşayırdı. Bundan başqa, Qrenquar, Noyyen və Turne yepiskopu Bodri-Lerujun "Daşların yonulması" əsərinə şərh yazmaqla məşğul idi; bu iş onun arxitektura zövqünü tərbiyələndirmiş, qəlbindəki kimyagorlik sevgisini tamamilə yox etmişdi; bu da çox təbii bir şeydir, çünki memarlıqla kimya bir-birilə sıx əlaqədədir. Qrenquar sadəcə ideya sevgisindən, bu ideyanı ifadə edə form sevgisinə keçmişdi.

¹ Şeir porisi sayılan qanadlı at.

Bir dəfə Qrenquar Sen-Jermen-l'Okserua kilsəsinin yaxınlığında, "Kral məhkəməsi" deyilən evin qarşısındakı "Arxiyerey məhkəməsi"nin tinində dayanmışdı. "Arxiyerey məhkəməsi"nin yaxınlığında XIV əsrə məxsus kiçik və gözəl bir məbəd vardı; məbədin qapısı küçəyə baxırdı. Qrenquar həvəslə bu evin arxitekturasına tamaşa edirdi. O, sonotkarın bütün dünyada yalnız incəsənəti gördüyü, incəsənətdə isə bütün dünyanı gördüyü eqoist, müstəsna, hər şeyi unuduran həzzı alırdı. Birdən ağır bir əlin çiyinə endiyini hiss etdi. Qrenquar başını çevirdi: qarşısında sabiq ustadı və dostu baş keşiş dayanmışdı.

Qrenquar mat qaldı. Baş keşişi çoxdandır ki, görmürdü. Klod isə şokkək filosofların daxili müvazinətlərini hər dəfə öz fikirləriylə pozan şəxslərdən idi.

Baş keşiş bir neçə saniyə susdu, Qrenquar isə onu nəzərdən keçirdi. Klod xeyli dəyişmiş, qış səhəri kimi bozarmış, gözləri batmış, saçları ağarmışdı. Keşiş sükutu pozaraq sakit, lakin soyuq tərzdə Qrenquardan soruşdu:

– Pyer, kefiniz necədir?

– Kefimmi? – Qrenquar soruşdu, – niyə ki, bəd deyil, nə pis, nə də yaxşıdır; ümumiyyətlə, pis deyil. Mən hər şeydə mötədiləm. Əziz ustadım, bilirsiniz, Hippokratın sözüne inansaq, can sağlığının bütün əlacı hər şeydə – yeməkdə, içməkdə, seviməkdə, yatmaqda mötədil olmaqdır.

Klod diqqətlə Qrenquarın üzünə baxaraq sözüne davam etdi:

– Demək, Pyer, sizin heç bir qayığınız yoxdur.

– Heç bir, – o cavab verdi.

– Bəs indi nə ilə məşğulsunuz?

– Əziz ustadım, nə ilə məşğul olduğumu özünüz görürsünüz, mən bu daşların necə yonulmasına və bu bərelyefin necə hazırlanmasına baxıram.

Keşiş gülümsədi, lakin bu acı gülüş idi; belə gülümsünərkən dodağın yalnız tərəfi qaldırılır.

– Bu sizə zövq veririmi? – o soruşdu.

– Bu, cənnətdir! – Qrenquar bərkdən dedi. Sonra nadir əşyalar sahibinə xas tərzdə daşın üzərinə əyilib dedi:

– Süjeti Ovidiy metamorfozlarından alınmış bu bərelyefin nə qədər ustalıqla, nə qədər zərif və incə düzəldildiyini görmürsünüz?

Bu sütünə baxın! Siz heç ömrünüzdə bunun yonma yarpaqları kimi zərif və incə kapiteli görmüsünüz? Bu üç girdə heykəl isə Jan Mal-yevenin əsəridir. Hələ bu, o böyük dahinin ən yaxşı əsərlərindən deyil. Bununla belə, üzərdəki sadədillik və mülayimlik, poza və drapirovkaların şən görünməsi və böyük nöqsanlarına baxmayaraq, nəzərəcarpan incəlik həmin heykəllərə olduqca cəlvəli, bəlkə də həddindən artıq incə bir ruh verir. Sizcə nəfis deyil?

– Bəli, əlbəttə, – keşiş cavab verdi.

– Siz bu məbədin içərisinə baxsaydınız! – Şair özünəməxsus boş-boğazlıqla cəsa gələrək sözünə davam etdi: – Hər yeri yonmadır! Onlar koləm yarpağı kimi saysız-hesabsızdır! Hücrə isə o qədər ciddi və orijinal bir üslubda yapılmışdır ki, mən heç yerdə belə şey görməmişəm.

Klod onun sözünü kəşərək:

– Demək, siz çox xoşbəxtsiniz, eləmi?

Qrenquar həyəcanla cavab verdi:

– Viedanımə and içirəm ki, bəli! Mən əvvəlcə qadınları sevirəm, sonra heyvanları sevməyə başladım. İndisə yalnız daşları sevirəm. Onlar da qadınlar və heyvanlar qədər zövq və nəşə verə bilərlər, ancaq vəfasız deyillər.

Klod əlini adəti üzrə alına qoyaraq dedi:

– Siz elə zənn edirsiniz?

– Əlbəttə! – Qrenquar sözünə davam edərək dedi. – Onlar böyük zövq verir.

Sonra keşişin etiraz etmədiyini görüb qolundan yapışaraq onu “Arxiyerey məhkəməsi”nin binasına doğru apardı.

– Budur, məsələn, bu pilləkən, hər dəfə bu pilləkəni gördükdə, özümü məsud sayıram. Bunlar Parisin ən sadə və eyni zamanda ən nadir pillələridir. Hamısı aşağıdan çəpənədir. Bu pilləkənin gözəl-liyi və sadəliyi onun pillələrindədir; hər bir pillənin bir fut eni var; bunlar bir-birinin içərisinə daxil olur, dodaqlar kimi bir-birinə yapışır. Bunun sayəsində pilləkən daha möhkəm və gözəl olur.

– Sizə başqa heç bir şey lazım deyil?

– Yox!

– Sonra peşman olmayacaqsınız ki?

– Nə peşman olacağam, nə də arzu edəcəyəm. Mən öz həyatımı yaxşı qurmuşam.

– İnsanların qurduğunu, – Klod dedi, – şərait pozur.

– Mən Piron məktəbinə aid filosofam, – Qrenquar cavab verdi, – odur ki, hər şeydə tarazlığı qorumağa çalışıram.

– Bəs nə ilə yaşayırsınız?

– Bəzən faciə və epopeya yazıram, lakin əsas gəlirim, sizə məlum olduğu kimi, dişlərimdə kreslolardan tikilmiş ehramlar qaldırmaq-dandır.

Klod dedi:

– Bu filosof üçün olduqca qaba məşğuliyyətdir.

– Hər halda bunda hər şey tarazlıq üzərində qurulmuşdur, – Qren-quar cavab verdi. – İnsanı idrak idarə etdikdə, o hər şeydə ifadə oluna bilər.

– Doğrudur, – o dedi və bir az susduqdan sonra sözünə davam etdi. – Amma siz çox acınacaqlı vəziyyətdə yaşayırsınız.

– Acınacaqlı! Bəlkə də doğru buyurursunuz, lakin bu hələ bəd-bəxtlik demək deyil.

Bu zaman hər iki müsahibin qulağına at ağağının tappiltisi gəldi; bir dəstə çiyninizəli kral nişançısı şəhərin küçələrilə çapırdı. Onların qabağında gözəl bir zabit gedirdi. Bu, gözəl süvari dəstəsi idi, onlar nizələrini yuxarı qaldırmışdılar.

– Bu zabitə nə yaman baxırsınız? – Qrenquar baş keşişdən soruşdu.

– Deyəsən onu tanıyıram.

– Onun adı nədir?

– Yanılmırsam, Feb de Şatoperdir, – Klod cavab verdi.

– Feb! Nadir addır! Tarixdə Fuas qrafı olan bir Feb də məşhur-dur. Yaxşı yadıma düşdü, bir gənc qızı xatırladım, Feb bu qızın dilin-dən düşmüş.

– Mənimlə gedək, – Baş keşiş dedi. – Sizə deyəcəkləri var.

Atlı dəstəsi çapa-çapa onların yanından keçəndən sonra Klodun ilk baxışda soyuq görünən üzündə azca iztirab hiss olunurdu. Klod qabağa düşdü, ona tabe olmağa adət etmiş Qrenquar isə arından getdi. Adətən hamı üzərində bu qədər böyük hökmə malik olan adamlar əlaqəyə girənlər həmişə belə edirlər. Onlar dinməz-söyləməz Bernardin küçəsinə çatdılar. Küçədə kimsə yox idi. Klod burada dayandı.

– Əziz ustad, mənə nə demək istəyirdiniz? – Qrenquar soruşdu.

– Sizcə, indicə gördüyümüz atlıların paltarları sizin və mənim geyimimizdən qat-qat gözəl deyil? – Baş keşiş dalğın görkəm alaraq dedi.

– Bilmiyəm, hər kəsin fikri var, – Qrenquar çiyinlərini çəkərək cavab verdi, – ancaq mən bu qırmızı-sarı pəncəyimi dəmir və polad zirəhdən üstün tuturam. Dəmir-dümürə yüklənmiş və eniş-yoxuşlu küküylə gedən araba kimi hər bir addımbaşı səs-küy çıxarmayanın nə mənası var?

– Demək siz, Qrenquar, heç zaman belə gözəl mundirli qoçaq oğlanlara həsəd aparmamısınız?

– Həsəd? Nə üçün, cəvab baş keşiş, niyə həsəd aparmalıyam? Onların mundirlərinə, silahlarına, nizam-intizamlarına! Yox, mən cür-cüründə içində olsa da, fəlsəfəyə və əzadlığa üstünlük verirəm. Mən, şirin quyruğu olmaqdansa, milçəyin başı olmağa üstünlük verirəm.

– Çox qəribədir, – keşiş fikirli-fikirli dedi, – Parlaq mundir heç də pis deyil!

Qrenquar keşişin yenə fikrə getdiyini görüb yaxınlıqdakı evlərə baxmaq üçün ondan uzaqlaşdı. Az sonra öllərini ovuşdura-ovuşdura yenə ona yaxınlaşdı.

– Cəvab baş keşiş, əsgərlərin parıldayan mundirlərinə bu qədər aludə olmasaydınız, sizə gedib bu qapıları yaxşıca nəzərdən keçirməyi təklif edərdim. Mən həmişə bu fikirdə olmuşam ki, cəvab Obrinin qapısı yer üzündə ən gözəl qapılardan biridir.

– Pyer Qrenquar, – Klod onun sözünü kəsərək dedi, – siz o gənc rəqqasə qızı nə etdiniz?

– Esmeraldanı? Siz söhbətin mövzusunı çox kəskin dəyişirsiniz.

– Yanılmıramsa, o sizin arvadınız idi?

– Bəli, sınıq kasa vasitəsilə izdivaca girməyimizi sayırsınızsa, belədir. Biz onunla dörd illiyə evlənmişik. – Sonra Qrenquar xeyli istəhzalı tərzdə baş keşişin üzünə baxdı və sözünə davam etdi:

– Yaxşı yadıma düşdü, demək, siz onu hələ də unutmamısınız?

– Bəş, siz, siz daha onun barəsində düşünmürsünüz?

– Hərdən bir... Mənim o qədər işim var ki!.. İlahi, nə sevimli keşisi vardı!

– Yanılmıramsa, bu qaraçı qız sizi ölümdən xilas etmişdi?

– Hə, lənət şeytana, bu doğrudur!

– Yaxşı, bəs onun sonu necə oldu? Siz onu nə etdiniz?

– Doğrusu, bilmərəm. Yanılmıramsa, onu asmışlar.

– Siz belə zənn edirsiniz?

– Buna əmin deyiləm, mən görəndə məsələ dar ağacına gəlib çıxdı, sivişib aradan yox oldum.

– Siz onun barəsində artıq heç bir şey bilmirsiniz?

– Dayanın, mənə dedilər ki, o, Paris Notr-Dam kilsəsində gizlənir və orada təhlükəsizdir. Mən buna çox sevindim. Ancaq keşinin xilas olub-olmadığını öyrənmə bilmədim. Mənim bildiyim ancaq budur.

– Çox yaxşı, elə isə, mən sizə daha artığını söyləyə bilərəm, – indiyədək sakit, yavaş və bir az da boğuş səslə danışan Klod qəfil-dən səsinə ucalaraq dedi, – O həqiqətən Paris Notr-Dam kilsəsində gizlənməmişdir, lakin üç gündən sonra məhkəmə onu oradan çıxarıb Qrev meydanında asdıracaqdır, artıq bu barədə məhkəmə palatasının qərarı var.

– Bu çox ağır xəbərdir, – Qrenquar dedi.

Keşişin əvvəlki soyuqluğu bir göz qırpmında geri qayıtdı.

– Onu ikinci dəfə həbs etmək nəyə gərəkdir, – şair özündən çıxdı, – bu məhkəmə qərarının nə mənası var? Bu qızın kilsənin qübbəsi altında, qaranquş yuvalarının yanında yaşamasının kimə ziyanı var?

– Görünür, yer üzündə kinli adamlar varmış, – baş keşiş cavab verdi.

Qrenquar dedi:

– Bu çox pis oldu!..

Baş keşiş bir az susduqdan sonra sözünə davam etdi:

– O sizi ölümdən xilas etmişdir, eləmi?

– Hə, bu hadisə bugünkü dostların olan sərsərilərin yanına düş-düyüm zaman baş vermişdi. Bir az da davam etsəydi, məni asacaqdılar. Bunu etsəydilər, indi çox peşman olardılar.

– Bəs siz onun üçün heç bir şey etmək istəmirsiniz?

– Böyük həvəslə, cəvab Klod, nə üçün də etməyim, ancaq bununla pis bir işə qarışmaqdan qorxuram.

– Boş şeydir!

– Necə yəni boş şeydir? Sizə asan gəlir, ancaq mənim iki böyük əsər başladığımı unudursunuz.

Klod əlini alına vurdu. Sakit görünməyə çalışmasına baxmayaraq, ara-sıra etdiyi kəskin hərəkətlər onun daxildən rahatsız olduğunu sübut edirdi.

– Onu necə xilas etmək olar?

Qrenquar cavab verdi:

– Əziz ustad, mən sizə yalnız "il-padelt" deyə bilərəm. Bunun mənası latınca: "Ümidimiz yalnız Tanrıya" – deməkdir.

– Onu necə xilas edək? – Klod dalğın-dalğın təkrar etdi.
– Mənə baxın, cənab baş keşiş! – Qrenquar əlini alına vuraraq bağırırdı. – Mənim təxəyyülüm çox zəngindir. Bir çıxış yolu taparam. Bəlkə Kraldan onun əfv edilməsini xahiş edək?

– Kraldan! XI Lüdovikdən?
– Niyə də olmasın?
– XI Lüdovikin mərhəmətinə nail olmaq pələngin pəncəsindən sümük qoparmaqdan çətindir!

Qrenquar yeni üsullar icad etməyə başladı.
– Yaxşı, elə isə başqa bir çarə var, – dedi. – İstəyirsiniz, saray xanımlarına orizə yazım, deyim ki, qız ikicanlıdır?
– İkicanlı?! Siz bunu haradan bilirsiniz? – Klod soruşdu. Onun gözləri parladı. Qrenquar qorxusundan tələsik dedi:

– Əlbəttə, bu mənə məlum deyil. Bizim izdivacımız tam mənada saxta izdivac idi. Mənim bu işə heç dəxlim yoxdur. Ancaq hər halda bu vasitə ilə işi ləngitmək olardı.

– Bunların hamısı boş-boş sözlərdir! Bu barədə danışmağa belə dəyməz!

Qrenquar dedi:
– Siz nəhaq yerə acıqlanırsınız. İşin ləngiməsi heç kimə ziyan gətirməz.

Keşiş ona qulaq asmırdı.
– Amma hər halda onu oradan çıxarmaq lazımdır! – o dedi. – Parlamentin qərarı üç gün ərzində həyata keçirilməlidir. Kvazimodo olmasaydı, bu qərar heç çıxarmazdılar. Bu qadınların nə qərribə zövqləri varmış! – Sonra səsinə ucalaraq sözüne davam etdi: – Pyer, mən nə qədər fikirləşirəm, onun üçün yalnız bir qurtuluş yolu görürəm.

– Necə? Mən öz tərəfimdən heç bir qurtuluş yolu görmürəm.
– Pyer, qulaq asın. Unutmayın ki, o sizi ölümdən xilas etmişdir, mən öz fikrimi sizə açıqca söyləyim. Kilsəni gecə-gündüz qoruyurlar və oradan bayıra yalnız girərkən qarovulun gördüyü adamları buraxırlar. Demək, siz kilsəyə daxil olarsınız, mən sizi onun yanına ötürərəm, siz onunla paltarınızı dəyişərsiniz, o sizin sürtükünüzü, sizə onun tumanını geyərsiniz.

– Hələ ki pis getmir. – Filosof dedi. – Bəs sonra?
– Sonra? Sonrası budur ki, o sizin paltarınızı geyib kilsədən çıxacaq, sizə onun paltarında orada qalacaqsınız. Ola bilər ki, buna görə sizi asınsın, ancaq hər halda bu üsulla o qurtulmuş olar.

Qrenquar olduqca ciddi görkəm alaraq qulağının ardını qaşıdı.

– Gör ha, – o dedi, – doğrusu belə bir fikir heç mənim ağılıma gəlməzdi.

Klodun bu təklifini eşidən zavallı şairin açıq və mərhəmətli üzünə birdən-birə qaranlıq çökdü; sanki aydın səmada görünən qara qorxunc buludlar şux italyan təbiəti üzərinə çökmüşdü.

– Yaxşı, Qrenquar, bu təklifə nə deyirsiniz?
– Mən yalnız onu deyə bilərəm ki, mənə “ola bilər ki” yox, “mütləq” asarlar.

– Nə olsun ki!
– Necə yəni nə olsun! – Qrenquar bağırırdı.
– O sizi ölümdən xilas etmişdir? Siz sadəcə öz borcunuzu qaytarmış olursunuz.

– Mənim indiyədək qaytarmadığım bundan başqa da çoxlu borcum var.

– Pyer, bu çox vacibdir!
Klod hökmə danışırdı.
– Cənab baş keşiş, – şair cavab verdi. – Siz israr edirsiniz, ancaq haqsızsınız, mən bir başqasının əvəzinə nə üçün dar ağacına gedə-cəyimi heç başa düşə bilmirəm.

– Sizi həyata belə bağlayan nodedir?
– Oho, min cür səbəb var.
– Hansıdır, deyə bilərsiniz?

– Hansı? Buyurun! Hava, səma, şöhrət, axşam, Ay işığı, mənim sərsəri dostlarım, qızlarla şəm laqırtı, arxitekturasını tədqiq etdiyim gözəl Paris binaları, birini yepiskopun və onun dəyirmanlarının öləyinə yazmaq niyyətində olduğum üç böyük əsər – ümumiyyətlə, bir çox şeylər! Anakaşor deyir ki, o günəşi seyr etmək üçün yaşayır. Bundan başqa mən bütün günlərimi səhərdən axşama qədər dahi bir adamla, yəni özümə birlikdə keçirmək şərəfinə nail olmuşam. Bu isə çox xoş bir şeydir.

– Boşboğaz! – Klod mırıldandı. – Yaxşı, sizin bu gözəl həyatınızı kim xilas etmişdir? Bu havayla nəfəs almaqda, göy üzünü seyr etməkdə, öz sərcə beyninizi müxtəlif cür boş şeylərlə dolduraraq öylənməkdə kimə borclusunuz? Esmeralda olmasaydı, siz indi harada olardınız? İstəyirsiniz ki, sizi ölümdən xilas edən adam ölsün! Son kimi ağıldankəm, başdanxarab, hərəkət etdiyini və düşündüyünü zənn edən zavallı və zəif bir məxluq oğurladığı həyat sayəsində yaşasın, parlaq günəş işığında yanan sısqışa şam kimi mənasız və faydasız

həyatını sürsün, gözəl, mülayim, cazibədar, füsunkar, ilahi bir məxluq məhv olsun! İnşafın olsun, Qrenquar! Bir az alicənab olun! Ondan nümunə götürün!

Klod həyəcan və ehtirasla danışdı. Qrenquar əvvəlcə təərəddüdlə qulaq asırdı; sonra yumşaldı və qarnı ağrıyan uşaq kimi üzünü büzdü. Nəhayət, yaşamış gözlərini silib dedi:

– Siz çox gözəl danışırınsız. Mən bu barədə düşünürəm. Ancaq sizin ağılınıza çox qəribə fikir gəlmişdir. – Qrenquar bir qədər susdu, sonra yenə sözü davam etdi: – Ancaq kim bilir! Bəlkə də mənə heç asmayacaqlar! Hər nişanlanan evlənmir ki. Bəlkə də onlar mənə daxmada gülünce bir geyimdə, əynimdə tuman, başımda ləçək görüb güləcəklər. Bundan başqa, onlar mənə assalar belə, dar ağacından asılmaq da başqa ölümlər kimidir! Yoxsa yox, belə deyil – bu başqa ölümlər kimi deyil. Bu bütün ömrünü təərəddüd içində keçirən mürəkkəb bir insana layiq ölümdür. O əsil skeptik kimi nə ötdir, nə balıq. Bu ölüm mətanətlə, eyni zamanda insanı yerlə göy arasında tutan və uzun müddət bu vəziyyətdə qalmağa məcbur edən qərarlısızlıq ruhuyla doludur. Bir sözə, bu ölüm filosofa layiq bir ölümdür, bəlkə də tələyimə belə bir ölüm yazılmışdır. Hər halda, yaşadığın kimi ölmək gözəl şeydir.

Klod onun sözünü kəsdi:

– Demək, razılaşıdıq?

– Yaxı, bu ölüm nə deməkdir axı? – Qrenquar heyran–heyran sözü davam etdi. – Ölüm – insanın xoşuna gəlməyən bir an, mənasızlıqdan həlliyyə keçid deməkdir. Biri filosof Kerkidasdan soruşur ki, “Ölmək istəyirsən?” O cavabında deyir: “Niyə də ölməyim? Öləndən sonra böyük insanları – filosoflar arasında Pifaqoru, tarixçilər arasında Hekateyi, şairlər arasında Homeri, musiqiçilər arasında Olimpi görəcəyəm”.

Baş keşiş ölini ona uzatdı.

– Yaxşı, qərar verdinizmi? Demək, sabah gələcəksiniz?

Bu söz fəlsəfəyə dalmış Qrenquarı yenə həqiqət aləminə qaytardı.

– Yox canım! – Qrenquar dərin bir yuxudan oyanmış adam kimi bağırdı. – Dar ağacından asılmaq çox axmaq fikirdir! Bu mənim planlarıma daxil deyil.

– Elə isə əlvida!

Gedərkən baş keşiş öz-özünə donquldandı: “Biz hələ görüşməyək!”

“Bu mənlə bir daha görüşmək istəmirəm” – düşünən Qrenquar onun yavaşca dediyi son sözləri eşidərək dalınca yüyürdü:

– Cənab baş keşiş, qulaq asın, köhnə dostların bir-birilə ixtilafının nə mənası var? Siz bu qızın, yeni mənim arvadım söyləmək istədim, dərindən qalırınsız. Çox gözəl! Siz onu kilsədən çıxarmaq üçün bir vasitə tapmışınız, lakin bu vasitə mənim üçün, yeni Qrenquar üçün, çox da xoş bir şey deyil. Odu ki, mən başqa bir vasitə tapmaq istədim. Mən istədim ki, eyni məqsədə başqa bir vasitə ilə, daha münasib bir vasitə ilə nail olmaq mümkün olsun. Bu saat mənim ağılıma çox gözəl bir fikir gəlmişdir. Mən sizə dahiyanə bir yol təklif etsəm və bunun sayəsində başımızı ilgəyə keçirmədən onu bu vəziyyətdən çıxarmaq mümkün olsa, onda necə? Bu sizi tamamilə təmin etməzmi? Məgər sizi məmnun etmək üçün mən mütləq dar ağacındanmı asmalıyam?

Klod səbirsizliyindən cübbəsinin düymələrini dartıb qoparırdı.

– Boşboğaz! O nə yoldur elə?

“Hə, – Qrenquar sağ əlinin baş barmağını burnunun ucuna aparıb dərin fikrə daldı və öz-özünə dedi: – Məhz belə! Sərsərilər çox yaxşı oğlanlardır, həm də Esmeraldanı sevirlər. Onların hamısı bu işdə iştirak etməyə hazırdır! Bundan asan iş yoxdur! Yalnız bir qədər qarışıqlıq salmaq, ara qarışanda onu götürüb qaçmaq lazımdır! Sabah axşam bunu etmək olar! Onlar bundan çox sevinərlər!”

– De görüm, de görüm nə vasitə tapmışın! – keşiş onu silkələyərək bağırdı.

Qrenquar özəmətlə görkəm alaraq ona sarı döndü:

– Məni rahat buraxın! Görmüşünüz ki, düşünürəm! – Sonra bir qədər düşündü, birdən-birə əl çalaraq bağırdı: – Çox gözəl! Müvəffəqiyyətə heç şübhə ola bilməz!

– Bu nə vasitədir, söyləmə? – Keşiş hiddətlə bağırdı.

Qrenquarın üzü sevincindən parlayırdı:

– Yaxın gəlin, – o cavab verdi. – Qulağıma söyləyirəm. Mən əntiqə bir əks-zərbə tapmışam. Bu vasitəylə hamımız çətinlikdən çıxacağıq. Razılaşın ki, mən axmaq deyiləm! – Birdən dayandı. – Yaxşı, keçi də onunladır?

– Hə, lənətə gələsən!

– Onu da asacaqdılar?

– Nə olsun ki?

– Hə, onlar keçini də asacaqdılar. Axı keçən ay donuzu asmışdılar. Bu cəlladın xeyrinədir, çünki heyvanın ətə ona qalır. Mənim Calimi, mənim sevimli keçiciyimi asacaqdılar! Zavallı çəpəşim!

Klod getdikcə daha da hiddətlənərək bağırdı:

– Lənətə gələsən! Sən özün də cəlladsan, nə kəşf etməsən, tez ol söylə! Səndən kəlbətinlə söz qoparmaq olmur!

– Sakit olun, usta! Qulaq asın.

Qrenquar Klodun qulağına doğru əyilib, küçədə kimsənin olmasına baxmayaraq, ara-sıra gah sağa, gah da sola boylanaraq pıçıldamağa başladı.

Qrenquar sözünü qurtardıqdan sonra, Klod onun ölindən tutdu və soyuq tərdə dedi:

– Yaxşı! Sabaha qədər!..

– Sabaha qədər! – Qrenquar dedi. Baş keşis uzaqlaşan kimi Qrenquar başqa tərəfə istiqamət götürərək yavaşdan öz-özünə deyirdi:

– Siz çox cəsarətli bir kələk qurdunuz, cənab Pyer Qrenquar! Eybi yox! Balaca adam olduğunuz o demək deyil ki böyük işlər görə bilmərik. Bitən böyük bir öküzü arxasında aparmamışdı! Qaranquşlar, alacəhrələr, silviyalər uça-uça okeanı keçmirlərmə!

II

SƏRSƏRİ OL

Baş keşis monastıra qayıdanda hücrəsinin qapısı ağzında qardaşı Jan dü-Mülənin dayandığını gördü. Jan dü-Mülən onun yolunu gözləyə-gözləyə vaxt öldürməkçün divarda kömürle böyük qardaşının profildən şəklini çəkirdi. Şəklə nəhəng burun çıkmışdı.

Klodun başında tamamilə başqa fikirlər olduğu üçün qardaşının üzünə baxmaq belə istəmədi. Bu ciddi və qəmgin keşisi tez-tez gülümsəməyə məcbur edən gənc yaramazın şən üzü belə Klodun irinli yaralarla dolu çürümüş ruhundan buxarlanaraq üzünə yayılan dumanları dağıtmaq iqtidarında deyildi.

Jan qorxa-qorxa sözə başladı:

– Qardaşım, mən sizi görməyə gəlmişəm.

Klod başını qaldırmadan quru-quru dedi:

– Sonra.

– Qardaşım, – gənc riyakar davam etdi, – siz mənə qarşı çox mərhəmətlisiniz və hər zaman mənə o qədər yaxşı məsləhətlər verirsiniz ki, daim sizinlə söhbət etmək ehtiyacı hiss edirəm.

– Sözünün canını de!

– Təssüf edirəm, qardaşım, siz hər dəfə mənə: “Jan, Jan! Alimlərin alimlik, tələbələrin tələbəlik gününün axırı var. Jan, ağıllı ol, yaxşı oxu, Jan, müəbbilərin icazəsi olmadan və qanunu bir səbəb olmadan məktəb binasından xaricdə gecələmə, Jan, vaxtını boş keçirmə, axmaq eşşək kimi küləşin üzərində uzanıb yatma! Jan, müəbbilərin sənə verdiyi cəzaları səbirlə qəbul et, hər axşam kilsəyə get və orada antifon və akafist oxu” söyləməkdə tamamilə haqlıyıbmışsınız. Ah, bunlar nə qədər gözəl məsləhətlərmiş!..

– Hə, nə olsun ki?

– Qardaşım, qarşınızda canı, mөлun, ədəbsiz və yaramaz biri durmuşdur! Əziz qardaşım, Jan sizin məsləhətlərinizə heç bir əhəmiyyət vermir və onları ayaqları altına salırdı. Axır ki, bunun cəzasını çəkməyə məcbur oldu! Cənab Allah ədalətlidir! Nə qədər ki cibimdə pulum vardı, kef edirdim, axmaq işlər görürdüm, həyatımı boş keçirirdim, ah, ilk görünüşdə cazibədar görünən bu səfahət, diqqətlə baxsaq, nə qədər dəhşətli bir şey imiş! Artıq mənim cibimdə bir quruşum belə qalmadı, mən öz köynəyimi, yataq ağımı, əl-üz dəsmalımı satdım. Artıq mənim şamım belə yoxdur; mən gecələr murdar piy qırığının işığında oturmağa məcburam. Tanış qızlar mənə gülürlər, mən adi su içməyə məcburam, bir yandan vicdanım da, o biri yandan da borcları mənə əzab verirlər!..

Baş keşis səbirsizliklə onun sözünü kəsdi.

– Tez ol, işdən danış, işdən danış!

– Əziz qardaşım, görürsünüz, mən artıq düzəlmək istəyirəm. Mən sizin yanınıza tövbə etməyə gəlmişəm. Mən artıq tövbə edirəm, bütün keçmiş işlərimdən əl çəkirəm, köksümü yumruqlayaraq qarşınızda etiraf edirəm. Siz mənim bir müddət sonra bakalavr və Torşi məktəbində müəllim müavini olmağımı arzu etməkdə büsbütün haqlısınız. Artıq mən sizin bu arzunuzu yerinə yetirmək üçün qəlbimdə böyük bir həvəs hiss edirəm. Lakin mənim nə müəkkəbim, nə qələmim, nə kağızım, nə də kitabım var. Mən bütün bunları əldə etmək istəyirəm, bunun üçün də mənə bir qədər pul lazımdır. Qardaşım, mən sizin yanınıza məyus bir qəlbə gəlmişəm.

– Mənə söyləmək istədiyiniz yalnız bu idi?

– Bəli, – Jan cavab verdi. – Başqa sözlə, mənə bir az pul lazımdır.

– Sənə verməyə pulum yoxdur.

– Yaxşı, qardaşım, – Jan ciddi və eyni zamanda qətiyyətlə dedi, – elə isə, nə qədər buna çox təəssüf etsən də, sizə bildirməliyəm ki, mənə başqalar çox faydalı tokliflər edirlər. Yaxşı, demək, siz mənə pul vermək istəmirsiniz? Elə isə, mən sərsəri olacağam.

O bu qorxunc sözləri deyib, ildırım zərbəsini gözləyən Ayaks kimi dayandı.

Baş keşiş etinasız halda cavab verdi:

– Nə olar, get, sərsəri ol.

Jan ona dorindən təzim etdi və fit çalaraq pilləkəndən endi. Qardaşının hücrəsinin pəncərəsinin altından keçərkən pəncərənin birdən-birə açıldığını eşitdi. Başını yuxarı qaldırıqda baş keşişin pəncərədən uzanmış qəzəbli başını gördü.

– Rədd ol cəhənnəmə! – Klod bağırdı. – Axırıncı dəfə sənə pul verirəm.

Klod bu sözləri deyib qardaşına bir dolu kisə atdı. Kisə Janın alnına dəyib onu şişirdi. Jan kisəni götürüb uzaqlaşdı. O qabağına sümk atılmış it kimi məmnun, eyni zamanda hirsli idi.

III

YAŞASIN ŞƏNLİK!

Bəlkə də oxucunun yadında olar: Möcüzələr Sarayının bir hissəsi əski şəhər hasarıyla əhatə olunmuşdur; bu hasarın bir qülləsi o zaman dağılmaq üzrə idi. Sərsərilər bu qüllələrdən birini özlərinə kefi yeri düzəltdilər. Alt mərtəbədə meyxana, üst mərtəbədə isə müxtəlif başqa əyləncə yerləri təşkil olunmuşdu. Bu qüllə ən qələbəlik və bütün sərsərilər məhəlləsinin ən murdar məntəqəsiydi. O, gecə-gündüz vızıldayan müdhiş an pətoyinə bənzəyirdi. Gecələr, ətrafda hər şeyin yatdığı, meydanı əhatə edən daxmaların heç bir pəncərəsindən işıq, pozgün qadınlar, oğurlanmış və ya qeyri-qanuni doğulmuş uşaqlar yaşayan evlərdən bir səs belə gəlmədiyi vaxtda şənlik qülləsi qaranlıq və sakitlikdə öz gurultusu və yanan qırmızı işığıyla seçilirdi. Bu işıq və gurultu qüllənin pəncərələrindən, qapılarından, çatlamış divarlarından, bir sözlə, hər bir dəliyindən çıxıb ətrafa yayılırdı.

Söylədiyimiz kimi, zirzəmidə meyxana vardı. Bu meyxanaya alçaq bir qapıdan girir və klassik İskəndəriyyə seirlərində təsvir olunan dik pilləkənlə enirdilər. Qapının üzərindəki lövhəni yeni sikkələrə və kəsilmiş cüco təsvirlərindən ibarət cizma-qara və məzəli bir yazı əvəz edirdi: “Ölülər üçün boşboğzlar meyxanası”.

Axşam bütün zəng qüllələrindən işıqları söndürmək işarəsi verilən zaman şəhər qarovulçuları cəsarət edib bu qorxunc Möcüzələr Sarayına gəlsəydilər, meyxanada hər zamankından daha böyük bir qələbəlik, sərxoşluq və söyüş yağmuru görürdilər. Meyxananın qapısında oturan dəstə-dəstə adamlar mühim bir iş görürmüş kimi yavaşdan nəse danışıq, orda-burda səkinin üzərində çəmbələn sərsərilər bıçaqlarını itiləyirdilər.

Meyxananın özündə isə şərabla aşiq oyunu bu axşam sərsərilərin ağılı məşğul etmiş məsələlərdən onları elə ayırırmışdı ki, söhbətlərindən nə etmək istediklərini anlamaq çətin idi. Onlar yalnız hər zamankından daha şən görünür və hər birinin əlində ora, balta, qılınç, yaxud köhnə tüfəng qundağı kimi silahlar vardı.

Deyirmi otaq çox geniş idi, lakin masalar o qədər bir-birinə sıx qoyulmuş və meyxananın qonaqları o qədər çox idi ki, buradakı kişilər, qadınlar, skamyalar, pivo bokalları, içən, yatan, oynayan, söyüş-sən sərsərilər, şillər balıqqulağı kimi bir-birinin üstünə qalaqlanmışdılar. Masaların üzərində bir neçə piy şam yanırdı; lakin meyxanayı əsasən ocaqdakı alov işıqlandırırdı. Burada ocaq teatr salonundakı çilçıraq rolunu oynayırdı. Zirzəmi çox rütubətli olduğundan, yayın isti vaxtlarında belə burada ocaq yandırardılar. Kərpicdən hörülmüş, ağır zəncirlərlə bəzənmiş, odun və torf ilə doldurulmuş, üstünə müxtəlif mətbəx şeyləri və qablar qoyulmuş böyük sobada, qaranlıq gecədə görünən bir demirçi kürəsinə bənzər bir ocaq yanırdı. Dal ayaqlarını vüqarla külün içinə qoyub şöngümüş yekə bir it ocağın üzərindəki ot çəkilməmiş şişi çevirirdi.

İlk baxışda nəzərəcarpan hərc-mərcliyyə baxmayaraq, bu izdihamın içində oxucuların tanıdığı üç şəxsin ətrafında toplaşmış üç əsas qrupun olduğunu görmək olardı. Bu şəxslərdən biri alabozğ şərqli libası geymiş Misir və qaracılar hersoku Matias Xuniadi-Spikali idi. O, bardaş quraraq və əlini yuxarı qaldıraraq masanın üstündə əyləşmiş, ətrafındakı avaralara cadugərlik bağlı müxtəlif hoqqalar göstərirdi.

İkinci dəstə köhnə dostumuz, Tun kralı Klopen Trulıyefunun ətrafında toplaşmışdı. Klopen Trulıyefu təpədən-dırnağadək silahlanmışdı. Astadan əmr edərək olduqca ciddi tərzdə qarşısındakı böyük açıq qutudan silah paylanması nəzarət edirdi; qutuda, baltalar, qılıncılar, tüfənglər, zirehlər, mizraqlar, oxlar görünürdü. Hər bir şey götürürdü: kimi şpaqa, kimi dəbilqə, kimi yay. Hətta uşaqlar da silahlanmışdılar, topallar belə zireh və dəmir geyinib iri dozanqurdu kimi meyhanadakı qonaqların ayaqları altında eşələnirdilər.

Nəhayət, üçüncü, həm də ən böyük, ən gürultulu və ən şən dəstə bir necə masa işğal etmişdi. Bu dəstənin arasında hərbi paltar geyinmiş bir adamın olduqca nazik səsi gəlirdi. Nazik səsin sahibi təpədən-dırnağa hərbi geyim və silah-sursat qurşanmış, oduq ki, yalnız qırmızı şiş burnunu, bir cəngə sarıxın saçlarını, qırmızı dodaqlarını və həyasız gözlərini görmək olurdu. O, kəməridən bir neçə xəncər və şpaqa asmışdı; sol tərəfindən böyük bir qılınc sallanırdı; əlində paslı bir tüfəng vardı; qarşısına böyük bir şorab kassası qoyulmuşdu; yanında isə şişman və olduqca ədəbsiz geyinmiş bir qız əyləşmişdi. Ətrafında oturanlar gülüşür, söylüşür və içirdilər.

Bunlara meyhanada xidmət edən və başlarının üzərində şorab parçaları o yan-bu yana qaçan qız və oğlanlardan, şarlar, kartlar və aşıqlar üzərində əyilən oyunçulardan, bir künədə söylüşənlərdən, o biri künədə öpüşənlərdən ibarət töxminən iyirmiye yaxın kiçik dəstəni də əlavə etsək, o zaman möhkəmcə qalanmış və meyhananın divarlarında minlərcə iri və gülünə kölgələr əks etdirən ocağın alovuyla işıqlanan bu mənzərə haqqında azacıq təsəvvür əldə edə bilərik. Salondakı gürultuya gəlincə, bu gürultunu yalnız var qüvvə-siz çalışan zənglərin gürultusuna bənzətmək olardı. İçində piy cizildayan qazanın fısıltısı salonun gah bu tərəfində, gah də o tərəfində eşidilən səs-küyə qarşıaraq meyhananı doldururdu.

Bu gürultunun və səs-küyün içində, otağın dal tərəfində, ocağın yanındakı skamyada filosof əyləşmişdi. O, dərin fikirlərə dalararaq, ayağını küllün içinə soxmuş və gözlərini ocağa zilləmişdi. Bu, filosof Pyer Qrenquar idi.

Klopen Trulıyefu öz dəstəsinə deyirdi:

– Tez olun, tez olun! Tez silahlanın, bir saat sonra yola çıxmalıyıq. Bir qız isə şorqi oxuyurdu: “Əlvida babacan, əlvida anacan! Artıq işıqlar da söndü!”

Bir az o tərəfdə isə iki kart oyunçusu bir-birilə mübahisə edirdi.

Bunlardan biri hirsindən qıpqırmızı qızarmış və yumruğunu o birinə göstərərək bağırırdı:

– Sənə deyirəm, bu valetdir! Yaramaz, sarsaq, mən sənə blicliyin yolunu öyrədərsəm! Burada danışdığından normandiyalı olduğu anlaşılan biri bağırırdı:

– Of! Camaatı buraya, duzlu balığı çölləyə dolduran kimi doldurmuşlar!

Qaraçılar hersoqu səsinin zil yerinə salaraq öz dəstəsinə təlim verirdi:

– Oğullarım! Fransa cadugorləri həmişə cadugorlər məclisinə gedəndə süpürgəsiz, yabası gedərdilər, onlar yalnız bəzi cadu sözləri sayəsində yola düşürdülər. İtaliya cadugorlərinin isə keçiləri olur. Bu keç qapının ağzında gözləyir. Lakin onların hamısı mütləq bacandan çıxmağa məcburdur.

Təpədən-dırnağa silahlanmış gəncin səsi, bütün gürultunu batırırdı. O, bağır-a-bağır:

– Ura, ura! – deyirdi. – Mən bu gün ilk dəfə hünər göstərməliyəm! Mən sizin yoldaşınız deyiləmmi? Ey siz, mənə şorab tökün, dostlarım, mənəm adım Jan Frolo dü–Müləndir, özüm də zadəganam. Lakin zadəgan olmağın sizin məclisinizi bütün məclislərdən yüksək tutmağıma mane olmur. Qardaşlarım, biz böyük və şorəfli bir iş görməliyik! Biz igid adamlarıq, deyilmi? Biz kilsoni mühasirə edəcəyik, qapıları sındıracağıq, zavallı qızı oradan götürəcəyik, onu hakimlərdən, keşişlərdən xilas edəcəyik, monastırı dağıdacağıq, yepiskopu sarayında yandıracağıq. Ah, bütün bu işləri etmək üçün bizə çox az vaxt lazımdır; şişman şəhər idarəsi rəisi şorbasından bir qaşığı yeyənəcn biz işimizi tamamlayacağıq! Bizim işimiz haqq və ədalət işidir, biz kilsoni darmadağın edəcəyik, vossalam! Biz özümüzlə barabər Kvazimodonu da götürərik, xanımlar, siz Kvazimodonu tanıyırsınız? Siz heç onun böyük zəngi necə həvəslə çalacağını görmüsünüz? Bu çox gözəl mənzərədir: sanki iblis divin belində əyləşmişdir! Dostlarım, qulaq asınız, mən məsləhətə sizin yoldaşınızam, mən sərsəri doğulmuşam. Mən çox zəngin bir adam idim, lakin bütün var-yoxumu kef və nəşəyə verdim. Anam mənə zabit etmək istəyirdi, atam mənə abbat etmək istəyirdi, bibim isə mühasibət kamerasında xidmət etməyimi tələb edirdi. Nədən mənəim kral prokuroru olmamı iddia edirdi, babam isə mənəim xəzinədə xidmət etməli olduğumu söyləyirdi. Mən isə sərsəri oldum. Mən sərsəri olacağımı atama

söyləyəndə o mənim üzümə tüpürdü, anam isə zar-zar ağlamağa başladı. Yaşasın, şonlik! Ey xidmətçi qız, sevgilim, mənə bir az da şorab ver, lakin süren şorabı lazım deyil, başqasından ver; o şorab adamın boğazını dalayır, elə bil, taxta qırığı udursan.

Camaat qəhqəhələrlə gülüşür və ona əl çalır. Jan müvəffəqiyyətindən daha da cəsarətlənərək sözlünə davam etdi:

– Nə gözəl və xoş səslər! – Sonra axşam ibadətində kanoniklərin oxumağını təqlid edərək mənasız bir şey oxumağa başladı. Lakin birdən şorqısını kəsib bağırırdı: – Ey, şeytan meyxanaçı, mənə şam yeməyi ver!

Araya bir dəqiqəlik sükut çökdü. Sükutun içindən öz dostəsinə təlimat verən qaraçıları hersoqunun sözləri aydınca eşidilirdi:

– Mışovula – Aduina deyirlər, tülküyə – Göyayaq, yaxud meşə qaçağı deyirlər, canavara – Bozayaq, yaxud Qızılayaq, ayıya – Qoca, yaxud Baba deyirlər. Cırıdan papağı sayəsində insan gözəgörünməz olur və bir çox görünməyən şeyləri görməyə başlayır. Xaç suyuna salınan hər bir qurbağa qırmızı, yaxud qara məxmərdən libas geyməli, boğazında və ayaqlarında zıncırovları olmalıdır. Kirvə onun başından, kirvənin arvadı isə onun dal ayaqlarından tutur. İblis Sidraquş qızları çıl-çılpaq rəqs etdirmək iqtidarındadır.

– Mən İblis Sidraquş olmaq istədim! – Jan onun sözünü kəsdi.

Bu zaman sərsərilər meyxananın bir küncündə pıclıdaşa-pıclıdaşa silahlanırdılar.

– Yazıq Esmeralda! – Qaraçılardan biri dedi. – Hər halda, bizim adamdır. Onu oradan xilas etmək lazımdır!

Yəhudiyə bənzəyən bir adam soruşdu:

– O hələ də Notr-Dam kilsəsindədir?

– Hə, albotto!

Tacir yəhudi dedi:

– Yaxşı, yoldaşlar! Elə isə həydi kilsəyə doğru! Lap vaxtıdır, çünki mən çoxdan məbədlərin birində iki heykəlcik görmüşəm. Bunlardan biri müqəddəs xaççəkdiren Yuhənnanın, o biri müqəddəs Antoninin heykəlləridir; hər ikisi təmiz qızıldan qayırılmışdır; ikisinin ağırlığı 7 marka 15 unsiya qədərdir, altlarındakı gümüş dəstək də 17 marka 5 unsiya ağırlığındadır. Mənim belə şeylərdən başım çıxır: axı mən zərgərim.

Bu zaman Jana yemək verdilər. Jan yanındakı qadını qucaqlayıaraq dedi:

– Bütün övlıyaya and içirəm ki, mən çox xoşbəxtəm! Budur, mən orada dazbaş bir şeytan görürəm, gözlerini mənasız-mənasız mənə bəzəlməmişdir. Mənim sol tərəfimdə isə başqaş oturmuşdur; onun iri qabaq dişləri var, dişləri elə böyükdür ki, çənəsini qətiyyənlə görmək mümkün deyil. Bundan başqa, mən bu saat Pontuaz mühasirəsində olan marşal Jieyo bənzəyirəm: mənim sağ qanadım təpəyə söykənib. Dostum, sən lapta topu satıcısına bənzəyirsən, halbuki gəlib mənimlə yan-yana oturmusan! Dostum, mən zadəganam, alverçiyə zadəgan arasında isə çox böyük fərq var. Rədd ol yammdan! Ey, sizə nə olub! Döyüşmək yetər! Vay səni Baptist qusubaz, öz gözəl burnunu bu oğlanın yekə yumruqlarına verməyə heyfən gəlmir! Sarsaq! Hər kəsə belə gözəl burnu olmaz ki! Ah, qulaqgəmirən Jaklina, sən doğrudan da sevimli imişsən! Ancaq çox təəssüf ki, sənin saçların yoxdur! Mənə baxın! Mənim adım Jan Frolodur, qardaşım isə baş keşişdir! Vallah doğru söyləyirəm! Mən sizin yoldaşınız oldandan bəri qardaşımın mənə cənnətdə vəd etdiyi evin yarısına olan hüququmdan könüllü olaraq əl çəkmişəm! Mənim Tırşap küçəsində icarəyə verilmiş evim var; bütün qadınlar isə mənə aşiq olmuşlar; müqəddəs Eliginin zərgər olması, şərfəli və şanlı Paris şəhərində beş sexinin olması və müqəddəs Lavrentinin yumurta qabığı ocağında yandırılması nə qədər səhivə və doğrudursa, mənim söylədiklərim də tamamilə doğrudur. Yalan danışırımsa, bir il mənə bir udum şorab içmək qismət olmasın. Sevgilim, pəncərədən baxsana; orada, ay işığına, küleyin buludları qovaladığını və əzişdiyini görürsən, mən də sənin ləçəyini eləcə əzişdirirəm. Ey siz, qızlar! Əriyon şamların yığışdırın! İsa və Məhəmməd! Sevgilim, bu necə xərdəkdir mənə verməyin! Başının artıq çoxdan məhrum olduğu saçları ehtimal ki, mənim qayğanağıma köçürmüşdür! Mən tüksüz qayğanağı daha çox xoşlayıram, İblis səni fındıqburun etsin! Heç söz ola bilməz, həqiqətən şeytan meyxanasıdır, buradakı qadınlar öz saçlarını qonaqlar üçün hazırlamış çəngəllərlə darayır!

Jan bu sözləri deyərək qabını döşəmənin üzünə atıb sındırdı və bir şorqi oxumağa başladı.

Bu zaman Klopen Trulyefu silah payladıqdan sonra Qrenquara yaxınlaşdı. Şair ayaqlarını bir-birinin üstünə qoyub ocağın yanında öyüşmüş və dərin fikrə dalmışdı.

Trulyefu çağırırdı:

– Ey, dostum, nə fikirləşirsən?

– Mənim hökmdarım, məsələ burasındadır ki, mən ocağa baxmağı çox sevirəm, – Qrenquar möyüs-möyüs gülümsəyərək dedi, – buna səbəb ocaqda ayaqlarımızı qızdırma bilməyimiz, yaxud şorba bişirmə bilməyimiz deyil. Səbəb odur ki, ocaq qığılcım saçır. Mən bəzən saatlarla qığılcımlara tamaşa edirəm. Mən ocağın fonunu örtən bu ulduzcuqlarda minlərcə müxtəlif şeylər koşf edirəm. Bu ulduzlar – böyük bir aləmdir!

– Mən sənə danışdıqlarından heç nə başa düşmürəm! De görüm saat nəçədir!

– Bilirəm, – Qrenquar cavab verdi.

Klopen Misir hersoquna dedi:

– Dostum Matias, mənə elə gəlir ki, biz ölverişsiz vaxt təyin etmişik. Deyirlər, kral XI Lüdovik Parisdədir?

Qoca qaraçı cavab verdi:

– Elə isə bacımızı onun pəncəsindən qurtarmağa daha çox əsasımız var.

Trulyefu dedi:

– Düz deyirsen, Matias! Biz bu işi tez başa çatdırırıq. Kilsədə müqavimət göstəriləcəyi real deyil, bundan heç bir qorxumuz yoxdur. Kanoniklər dovşan kimi qorxaqdırlar. Bundan başqa bizim sayımız da çoxdur. Sabah qızı aparmağa gələn məhkəmə şüanları lap mat qalacaqlar! Yox, onlar bu gözəl qızıqazı asə bilməyəcəklər!

Klopen bu sözləri deyib meyxanadan çıxdı. Jan isə sərxos halda bağırırdı:

– Mən içirəm, yeyirəm, mən sərxoşam, mən Yupiterəm! Ey sən, axmaq Pyer! Sən mənə bir də belə baxsan burnunun tozunu çırtmayla təmizləyəcəm.

Öz xəyal və fikirlərindən ayrılan Qrenquar gözləri qarşısında oynanılan gürultulu və nizamsız səhnəyə diqqətlə baxaraq donquldandı:

– Şərab heç vaxt xeyir vermir, sərxoşluq isə həmişə gürultulu olur. Bəli, mən şərab içməklə çox yaxşı iş görürəm. Müqəddəs Benedikt şərabın müdrik adamı belə dəli etdiyini söyləməkdə çox haqlıdır. Bu zaman Klopen yenə içəriyə daxil oldu və ucadan bağırırdı:

– Gecə yarındır!

Bu söz işarə kimi səsləndi. Hamı – kişilər, qadınlar və uşaqlar silahları ilə gürultu salaraq meyxanadan bayıra cumdular.

Ay buludların arxasında gizləndi, meydan büsbütün qaranlıqlaşdı; heç bir yerdən çıraq işığı gəlmirdi. Bununla belə, meydana böyük bir izdiham qaynaşırdı. Kişilərdən və qadınlardan ibarət dəstələr qaranlıqda bir-birilə pıçıladaşırdılar. Onların uğultusu eşidilir, ara-sıra qaranlıqda silah parıltısı gözə çarpırdı. Klopen böyük bir daşın üstünə çıxdı və bağırırdı:

– Hər kəs öz yerinə! Öz yerinizə, qaraçılar! Öz yerinizə, qoçaqlar! Hamı əl-ayağa düşdü və böyük izdiham sanki sıraya düzülməyə başladı... Bir neçə dəqiqə sonra rəhbər yenə səsinə ucaltdı:

– Dinləyin! Parisdən keçdiyimiz zaman gürultu salmamalıyıq! Parol! “Gödək tiyələr cingildəyir”. Fəxərləri yalnız kilsənin qarşısında yandıracağıq! Haydı, marş!

On dəqiqədən sonra atlı qarovulçular Sərraflar körpüsündən enərək bazar məhəlləsini ikiyə böləndən küçələrlə idrəliləyən uzun, qara və sakit dəstənin qabağıyla qorxu içində qaçırdılar.

IV

AYI XİDMƏTİ

O gecə Kvazimodo yatmamışdı. O yenidən kilsənin ətrafını dolaşmışdı. Kilsənin qapılarını diqqətlə bağladığı zaman baş keşişin yanından keçdiyini və kilsənin divarları qədər möhkəm və qalın böyük dəmir qapıları cəftə və qıfilla bağladığını görüb bundan məmnun olmadığını görməmişdi. Klod bu gün həmişəkindən daha çox təşviş içində idi. Oxucuya məlum olan Esmeraldanın daxmasındakı gecə hadisəsindən sonra o, Kvazimodoyla çox sərt rəftar edirdi. Ancaq onu nə qədər söysə, hətta döysə də, vəfalı zəngçilənin sədaqət və itaətini heç bir şey sarsıd bilməzdi. O, baş keşişin hər bir davranışına – söyüşlərinə, təhdidlərinə şapalaqlarına şikayət və narazılıq etmədən qatlaşırdı. O yalnız Klod qülləyə çıxanda diqqətlə onu təqib edir və təşvişli gözlərlə izləyirdi. Lakin o gündən baş keşiş artıq qaraçı qızı ziyarət etməkdən çəkinirdi.

Beləliklə, həmin gecə Kvazimodo əvvəlcə son zamanlar bir qədər baxımsız qalan zənglərinə – Jaklinasına, Mariyasına, Tibaldasına baxdı, şimal qülləsinin təpəsinə çıxdı və fənərinə damın sink çıxıntısının üzərinə qoyub oradan Parisi seyr etməyə başladı. Söylədiyimiz

kimi, olduqca qaranlıq bir gecə idi. O zamanlar küçələrində heç bir işıq yananıyan Paris Sena çayının ağ zolağıyla müxtəlif yerlərdə ikiye bölünmüş bir yığın nizamsız və qara-qura şeylərə bənzəyirdi. Kvazimodo yalnız uzaqdakı bir binanın pəncərələrindən birindən işıq gəldiyini gördü. Bu bina Sen-Antuan qapıları tərəfdəki damların üzərində qaranlıq kölgəsilə güclə sezilirdi. Orada kimsə yatmamışdı.

Zəngçi öz yeganə gözüylə qaranlıq və dumanlı üfüqə baxarkən içində qoribə narahatlıq hiss edirdi. Son günlər kilsənin ətrafında bezi qorxunc adamların gəzişdiyini və gözələrini gənc qızın hücrəsindən ayırmadıklarını gördüyü üçün çox ehtiyatlı olmuşdu. Kvazimodo bədbəxt qızın öleyhinə nəso bir sui-qəsd hazırlandığını hiss edirdi. O eyni zamanda bu qonaotə gəldi ki, bəlkə də xalq arasında qıza olduğu kimi, ona da nifrət bəsləndiyi üfün qıza sui-qəsd hazırlana bilər. Kvazimodo öz zəng qülləsindən ayrılmayıb tək gözünü daxmanın pəncərəsindən o tərəf-bu tərəfə gəzdirərək ətrafa diqqətlə baxır və könüllü olaraq üzərinə götürdüyü gözetçiliyi vəfəli it kimi namusla yerinə yetirməyə çalışırdı.

Təbiətin ona bəxş etdiyi uzağı aydın görmək qabiliyyətinə malik tək gözü ilə böyük şəhəri nəzərdən keçirərək birdən Kvazimodo Köhnə Dəriçilər sahilinin qərībā şəkə düşdüyünü gördü. Orada nəso bir canlanma vardı. Oradakı səki başqa küçələr və sahilboyu kimi qaranlıqda ağarmırdı, əksinə, qapqara qaralmışdı. Burada böyük bir hərəkətlənmə vardı. Hər şey xırda dalğalarla axan çay, yaxud hərəkət edən izdiham kimi dalğalanırdı.

Bu, Kvazimodoya çox qərībā göründü, daha diqqətlə baxmağa başladı. Qaraltısı görünənə izdiham, güman ki, Qədim şəhərə doğru irəliləyirdi, lakin heç yerdə sısqı bir işıq görünmürdü. Bu qaranlıq və dumanlı şey əvvəlcə sahilboyu ilə hərəkət etdi, sonra isə adaya doluşmağa başladı. Nəhayət, tamamilə yox oldu və sahil boyu xətti yenidən öz sakitliyinə və hərəkətsizliyinə qovuşdu. Buna baxmayaraq, Kvazimodo hələ şübhə içindəyən birdən Qədim şəhər adasını Notr-Dam kilsəsinin fəsadına nisbətən paralel olan Papert küçəsində bir şeyin hərəkətə gəldiyini gördü. Nəhayət, zülmət qaranlıq olmasına baxmayaraq, izdihamın qabağının bu küçədən meydana keçdiyini, bir dəqiqə sonra isə bütün yerdən izdihamla dolduğunu gördü.

Bu mənzərədə nəso qorxunc bir şey vardı. Yəqin ki, bu qərībā izdiham zülmət qaranlıqda gizlənməyə çalışmaqla bərabər, səs-küy salmadan, sakitcə hərəkət etməyi də lazım bilmişdi. Doğrudur, bu

qədər adamın ayağının tapılması istənilən halda eşidilməliydi. Lakin bu səs təbii ki, qulağı kar olan Kvazimodoya çatmırdı. Onun zorla görə bildiyi və gurultusunu qotiyən eşitmədiyi bu böyük izdiham yaxınlığında hərəkət etməsinə baxmayaraq, dilsiz və duyğusuz ölümlər yığnağı təsirini bağışlayırdı. Onun zənninə, yaxınlaşanlar insan deyil, qaranlıqda hərəkət edən kabuslar və kölgələr idi.

Kvazimodo bu mənzərəni gördükdə qorxdı. Xəyalından dərhal qaraçı qıza sui-qəsd edilməsi fikri keçdi. O, dumanlı şəkildə təhlükənin yaxınlığında hiss edirdi. Belə hələdici məqamda bu dərəcə küt başdan hər şey ağıllı və çəvik şəkildə götür-qoy edəcəyini gözləmək obos idi. Nə etməliydi? Qaraçı qızı oyadıb qaçmağa məcbur etsinmi? Necə? Artıq hər üç tərəfdən kilsəni əhatə edən meydan və küçələr adamlarla dolmuşdu. Kilsənin arxa divarı isə çaya baxırdı, ancaq çayı keçmək üçün nə körpü, nə də qayıq vardı. Kvazimodo yalnız bir çarə qaldığını anladı; o, kilsənin astanasında dayanmalı, gücü çatıncaya qədər müqavimət göstərməli, bəlkə də kömək gələr ümidi ilə Esmeraldamın rəhbərliyinə mane olmadan onu qorumağıydı. O özünün öldürülməsinə belə razı idi. Esmeraldamı oyatmaq istəmirdi, çünki bədbəxt qız ölümündən öncə hər zaman oyana bilərdi. Artıq qərara gəldiyindən diqqətlə düşməni nəzərdən keçirməyə başladı.

Meydandakı camaat getdikcə böyüyürdü. Ancaq, görünür, səs-küy az idi, çünki küçə və meydana baxan evlərin pəncərələri hələ də bağlıydı. Lakin birdən parlaq bir işıq göründü, bir-iki dəqiqə keçməmiş başlar üzərində yeddi-səkkiz məşəl göründü. Kvazimodo məşəllərin işığında meydana toplaşmış, çir-cındırlı, kərənti, niza, oraq və bıçaqla silahlanmış kişi və qadınlardan ibarət dəstəni aydınca gördü. Orada-burada, iyərnc başların üzərində heyvan buynuzları kimi şiş yaba ucları göründü. Kvazimodo xatırladı ki, bu adamları əvvəllər haradasa görüb. Ona elə gəldi ki, bir neçə ay bundan əvvəl təlxək papası olduğu zaman onu alqışlayan bezi simaları tanıyır. Bir əlində məşəl, o biri əlində əmud tutan bir adam səki üzərinə dırmaşmış, görünür, nitq söyləməyə hazırlaşdı. Eyni zamanda bu qərībā ordu yerini dəyişərək kilsəni əhatə etməyə başladı. Kvazimodo fonərinə götürüb baş verənləri anlamay və müdafiə taktikası düşünmək üçün qüllələrin arasındakı meydançaya endi.

Həqiqətən, Klopen Trulıyefu kilsənin baş qapılarına çatdıqda dəstəsini vuruşmaq üçün sıraya düzdü. O heç bir müqavimət göstərilmədiyinə baxmayaraq, təbiətin ehtiyatlı olduğu üçün gecə

gözətcilərinin gözlənilməz hücumunu etmək üçün hazırlıq görmək istəyirdi. Odur ki, Trulıyefu öz dostasını belə düzdü; ona uzaqdan, yaxud yuxarıdan baxıldıqda Roma üçbucağına, İskəndər falanqasına, yaxud (sonrakı zamanlara aid olsa belə) Qustav Adolfun iti tiyəsinə bənzədiyi görünürdü. Bu üçbucağın əsası meydanın dal tərəfinə qədər uzanırdı; bununla da Papert küçəsinin yolu qapanırdı; o biri tərəfi əlillər evinə, üçüncü tərəfi Sen-Pyer küçəsinə baxırdı. Klopen Trulıyefunun özü isə qaraçı hersoqu, dostumuz Jan və komandasındakı ən cəsur adamlarla birlikdə üçbucağın baş tərəfində dayanmışdı.

Orta əsrlərdəki şəhərlərdə Paris avaralarının bu gecə Paris Notr-Dam kilsəsinə təşkil etdikləri hücum kimi işlər nadir hadisə deyildi. O zamanlar bizim bu gün polis dediyimiz idarə qətiyyəni yox idi. O dövrdə ən çox əhalisi olan şəhərlərdə, hətta paytaxtlarda belə vahid mərkəz, hər şeyə rəhbərlik edən hökumət idarəsi yox idi. Feodalizm bu böyük icma şəhərlərini olduqca qəribə şəkildə yaratmışdı. Şəhər onu müxtəlif formalı və ölçülü hissələrə bölən minlərcə ayrı-ayrı feodal malikanələri toplusundan ibarət idi. Hər bir şəhərin özünəməxsus, daim bir-birilə düşmənçilik edən və tamamilə müstəqil polisləri vardı; bu da demək olar ki, polisin olmaması demək idi. Məsələn Parisdə torpaq vergisi yığmaq hüququna malik yüz qırx bir kətan sahibkarından başqa, torpaq vergisiylə bərabər mühakimə etmək hüququ olan iyirmi beş əmlak sahibi də vardı ki, bunlar yüz beş küçəyə malik olan Paris yepiskopundan tutmuş cəmi 4 küçə sahibi olan Notr-Dam-an-Pre kilsəsi rəisinə qədər böyük bir heyət təşkil edirdilər. Feodallar yalnız sözdə kral hakimiyyətinə tabe idilər. Həqiqətdə isə hamısı müstəqil idi və istədiklərini edirdilər. Feodalizm binasını yorulmaz XI Lüdovik yıxmağa başlamış, Rışelye ilə XIV Lüdovik kral hökumranlığı mənfəətinə bu işi davam etdirmiş, Mirabə isə xalqın xeyrinə başa çatdırmışdı. Doğrudur, XI Lüdovik Parisi döldürən müstəqil vassal müklərlərinin kökünü qazımaq məqsədilə bütün polislər üçün məcburi olan iki, yaxud üç qərar vermişdi. Məsələn, 1465-ci ildə Paris əhalisinə qaranlıq düşdükdən sonra pəncərələri şamla işıqlandırmaq və zəncirdə köpək saxlamaq əmr edilmiş, əməl etməyənlərin asılacağı elan edilmişdi. Yenə həmin ildə gecə vaxtı küçənin bu tərəfindən o biri tərəfinə dəmir zəncir asılması əmr edilmiş və gecələr küçəyə çıxdıqda xəncər, yaxud başqa silah daşımaq qadağan edilmişdi. Lakin şəhərdə qayda-qanun yaratmaq üçün görülən bütün bu təşəbbüslər iflasa uğramışdı. Şəhər əhalisi

pəncərələrində yanan şamları küləyin söndürməsinə əhəmiyyət vermir, köpəklərin küçələrdə asudə dolaşmasına sakitcə baxırdı. Dəmir zəncirləri isə küçəyə yalnız mühasirə zamanı çəkirdilər; xəncər gəzdirməyin qadağan edilməsi noticasında "Kəsilmiş Xirtəkdə" küçəsinin adı dəyişib "Kəsilmiş Boğaz" olmuşdu. Hər halda bunun özü də böyük irəliləyiş idi.

Köhnəmiş feodal qanunlarının təməli isə sarsılmaz idi. Yenə də bir-birinə qarışmış, bir-birinə mane olan nizamsız hüquq və imtiyazlar, şəhər, gecə qarovulu və başqa qarovullardan ibarət qəribə bir qarovul şəbəkəsi vardı. Lakin buna baxmayaraq, oğurlar, quldurlar, qaçaqlar, qatillər onların yanından maneəsiz keçirdilər. Odur ki, hər hansı quldur dəstəsinin bu qədər bir saraya, malikanəyə, yaxud izdihamlı məhəllələrdə belə yerləşən dükanə silahlı hücum etməsi o qədər də təəccüblü bir şey deyildi. Qonşular yalnız quldurlar onların qapısını döydüyü zaman işə qarışırdılar. Başqa vaxtlarda isə onlar tufəng səsi eşidər-eşitməz qulaqlarına pambıq tıxayıb pəncərələrini qapayıb, qarovulun köməyiylə, yaxud yardım olmadan hadisənin nə ilə bitəcəyini gözləyirdilər. Ertesi gün isə tanışlar bir-birinə təzə xəbər söyləyirdi: "Keçən gecə Etyen Barbetin evini qarət etmişlər", "Marşal Klermonun evini yarmışdılar" və s.ə. Odur ki, Luvr, Bastiliya kimi kral iqamətgahlarından başqa Burbon, Sans, Anqulem sarayları kimi bir çox böyük ağaların evlərinin ətrafında da daşdan hörülmüş hasarların mazağalları, darvazalarında qalaçalar vardı. Kilsələr isə onların müqəddəs olması mühafizə edirdi. Ancaq bu bəzilərinə, eyni zamanda Paris Notr-Dam kilsəsinə aid deyildi – onun istehkamları vardı. Məsələn, Sen-Jermen abbatlığının ətrafına baron qəsri kimi dişli hasarlar çəkilmişdi və bu abbatlıq çox ehtimal ki, zənglərdən çox toplara mis sərf etmişdi. Bu istehkamların izləri 1610-cu ilədək qalmışdı. Hazırda abbatlığın yalnız kilsəsi qalmışdır.

Qayıdaq yenə Notr-Dam kilsəsinə.

Avaralar ordusunda böyük nizam-intizam olduğunu da qeyd etməliyik: Klopen Trulıyefunun əmrləri sözsüz və böyük diqqətlə yerinə yetirilirdi. Dəstdə hərbi intizam yaradıqdan sonra onun layiqli rəhbəri Klopen pilləkənə çıxdı və arxasını kilsəyə çevirərək əlindəki məşəli yırğalaya-yırğalaya qaba və boğuc səslə danışmağa başladı. Məşəlin küləkəndə közərən, ya da öz tüstüsündə boğulan alovu gah kilsənin fəsadını qırmızımtraq işıqla işıqlandırır, gah da qaranlıqda qorq edirdi.

– Mən, Tun kralı, qaraçılar knyazı, tolxoklor yepiskopu – Klopen Trulyefu, Paris yepiskopu, kral şurasının üzvü Lui de Bomon, səno müraciət edirik. Bizim bacımız haqsız olaraq cadugorlikdə ittiham edilərək ölümə məhkum edildiyindən sonin kilsonda gizlənmışdir. Sən onu himayə və müdafiə etməlisən; halbuki kral məhkəməsi onu buradan çıxarmaq istəyir, sən də buna razılıq vermisen. Allah və bizim şanlı ittifaqımız olmasaydı, sabah bizim bacımız Qrev meydanında asılmalı idi. Ey, yepiskop, biz sonin yanına gəlmişik! Əgər sonin kilson toxunulmazdırsa, bizim bacımız da toxunulmazdır; ancaq siz bizim bacımızı toxunulmaz saymırsınızsa, biz də sizin kilsonizi toxunulmaz saymırıq. Odur ki, biz soni dovət edib deyirik ki: əgər sən öz kilsoni xilas etmək niyyətindəsənsə, bizim bacımızı təhlil ver, yoxsa biz onu zorla alacağıq və kilsoni tar-mar edəcəyik. Bu belədir ki, var. Sözümin doğruluğunu isbat etmək üçün bayrağımı bura sancıram. Allah özü soni mühafizə etsin, Paris yepiskopu.

Toossüf ki, bu qədrət mösum və vohşi tontono ilə söylənmiş bu sözləri Kvazimodo eşitmək iqtidarında deyildi. Avaralardan biri bayraqı Klopenə verdi, Klopen onu tontonoyla daşların arasındakı doliyo sancdı. Bayraq deyilən şey böyük bir yaba idi, ucuna isə leş taxılmışdı.

Sonra Trulyefu boylanıb öz ordusunu nəzərdən keçirdi və əsgərlərinin gözələrinin nizələrinin ucu kimi par-par parladdığını görüb mömnun oldu.

– İrəliyə, uşaqlar! İşə başlayın, qocaqlarım! – O bir az susduqdan sonra bağırdı. Bu sözləri söyləyən-söyləməz əvvəllər çilingər olan otuz nəfər sağlam vücudlu, enlikürək kişi sıradan irəli çıxdılar. Onların çiyində çökic, kəlbətin və domir linglər vardı. Onlar kilsonin böyük qapısına doğru getdilər, pilləkənləri çıxdılar və bir dəqiqə sonra qapıları linglə, qıfılları isə kəlbətinlərlə qırmağa başladılar. Sərsərlərin çoxusu baxmaq, yaxud onlara kömək etmək məqsədilə qabağa çıxdılar. Az sonra izdiham kilsonin qarşısından pilləkənin on bir pilləsinə di tutmuşdu.

Buna baxmayaraq, qapı açılmırdı.

– Zəhrimara qafasan! Nə tərs qapı imiş! – avaralardan biri deyirdi.

– Qapı çox köhnədir, lap sümük kimidir! – o biri dedi.

Klopen isə onları ruhlandıraraq bağırdı:

– Ürəkli olun, uşaqlar, qorxmayın! Başımın cavabdehəm ki, siz qapını sındırıb qızı qaçıracasınız və qarvulçulardan biri belə oynamadan baş mehrabı tar-mar edəcəksiniz. Baxın, deyəsən, qıfıl sınırdır!

Bu zaman Klopenin nitqini onun arxasından gələn dəhşətli gurultu kəsdi. O boylanıb baxdı. Sanki göydən düşmüş böyük bir şalban məbədin pilləkəninə onə qədər sərsərləri xurd-xəşil etmiş, oradan səkiyə düşərək dəhşətli bağırtılarla o yan-bu yana qaçan avaraların bir neçəsinin ayaqlarını özmişdi. Bir anda kilsonin qabağı boşaldı. Çilingərlər belə divarın içindəki dərin oyğun altında olmalarına baxmayaraq, qaçıb qapıdan uzaqlaşdılar; Klopen də qapıdan bir qədər uzağa çökəlmişdi.

– Yaxşı aradan çıxdım! – Jan bağırdı. – Mən onun nəcə vıyılıyla gəldiyini eşidirdim. Amma axmaq Pyerin sallaq ruhunu məhv etdi!

Şalbanın quldurları nə qədər böyük heyrətə və dəhşətə saldıqları təsvir etmək mümkün deyil. Onlar bir neçə dəqiqə mat-mat yuxarıya baxdılar. Haradansa düşmüş və şalbandan elə qorxmışdılar ki, iyirmi min nəfər kral nişançısından belə qorxmazdılar.

– Şeytan! – Qaraçılar hersoqu mırıldandı, – buradan cadu qoxusu gəlir.

– Bu sarsaq şalban aydan düşdü, nədir? – Andre Leruz dedi.

– Bəs deyirlər, ay qızların rəfiqəsidir! – Fransua Şanteprün mənəli-mənəli söylədi.

Klopen bu hadisəni izah edə bilmədiyindən onların üzünə baxırdı:

– Hamınız axmaqsiniz!

Kilsonin yüksək divarının ayağından məşəl işıqlarının düşə bilmədiyini toposinə qədər heç bir şey görmək mümkün deyildi. Ağır şalban kilsonin qapısı qarşısında, şalbanın əzdiyi bədbəxtlərin iniltiləri eşidilirdi.

Nəhayət, ilk həyəcan sakitləşdikdən sonra Trulyefu hadisənin səbəbini tapdı. Onun verdiyi izahat hamını razı saldı.

Trulyefu bağırdı:

– Lənətə gəlsiniz! Yəni bu kanoniklər özlərini müdafiə etməyə başlayıblar! Dağıdın! Dağıdın kilsoni!

– Dağıdaq, dağıdaq! – Avaralar vəhşicəsinə bağırdılar və qapılara tütəngərlərdən atəş açdılar.

Meydana yaxın evlərdə yaşayanlar güllə səslərini eşidib oynamışdılar. Bir neçə pəncərə açıldı, oradan başlarında gecə papağı və əllərində şam olan bir neçə adam göründü.

– Pəncərələrə atəş açın! – Klopen omr etdi:

Bütün pəncərələr dərhal qapandı, qorxuya düşmüş ev sahibləri bu gurultulu səhnəyə ani bir nəzər saldıqdan sonra titrəyə-titrəyə

arvadlarının yanlarına qayıdıb cadugərlərin Notr-dam kilsəsi qarşısında nədənsə birdən-birə kef moclisi qurduqlarına heyrət etdiklərini bildirdilər. Bəziləri isə 1464-cü ildəki kimi yenə burqundiyahların hücumu olub-olmadığını özlərindən soruşurdular. Kişilər kilsələri üçün, arvadlar isə ismətləri üçün qorxurdular. Hər halda kişilər də, arvadlar da qorxularından başlarını yastıqlarının altına soxmuşdular.

Hücum edənlər gah kilsəyə, gah da yuxarıdan düşmüş şalbanə baxa-baxa kilsəyə yaxınlaşmağa ehtiyat edirdilər.

– Kilsəni dağıdaq, dağıdaq! – Onlar təkrar edirdilər.

Şalbanə hərəkətsiz halda uzanmış, kilsə isə sakit və əzəmətli dayanmışdı. Quldurlar bu vəziyyətdən qorxuya düşməyə başlamışdılar.

– Ey çilingərlər, işə başlayın! Qapıları sındırın! – Klopen bağırdı. Kimsə yerindən tərpənmədi.

– Lənətlər olsun! – Trulıyefu deyirdi, – adınızı kişi qoymusunuz, şalbandan qorxursunuz!

Qoca çilingərlərdən biri Trulıyefuya dedi:

– Kapitan! Məsələ şalbanda deyil, məsələ bundadır ki, bütün qapı dəmir parçalarından qayrılmışdır. Bunların qarşısında bizim kölbətinlərimiz acizdir.

– Bəs qapını sındırmaq üçün sizə nə lazımdır?

– Bunun üçün bizə yekə qoçbaşı lazımdır.

Quldurbaşı bu sözləri eşidər-çətimaz yuxarıdan düşmüş şalbanə doğru yüyürdü və ayağını onun üstünə qoyaraq bağırdı:

– Budur, budur sizin istədiyiniz qoçbaşı! Bunu sizə cənab kanoniklər özləri göndərmişdir! – Sonra kilsəyə doğru təzim etdi və əlavə etdi: – Ey, kanoniklər, çox sağ olun!

Trulıyefunun bu hərəkəti öz təsirini göstərdi. Artıq şalbanə kimsəni qorxutmurdu. Quldur dəstəsi cəsarətləndi və az sonra iki yüz sağlam əlin tük kimi qaldırdığı ağır şalbanə var qüvvələriylə möhkəm qapıya vurmağa başladılar. Yanan bir neçə məşəlin zəif işığında böyük şalbanə başını aşağı oymış və daş nəhəngə hücum edənin iki yüz ayaqlı böyük heyvana bənzəyirdi.

Şalbanın hər bir zərbəsiylə, dəmir qapı nəhəng dəfin çıxardığı səse bənzər bir səs çıxarırdı; bununla belə, bütün kilsənin sarsılmasına və boğuc gürultunun kilsənin ən uzaq guşələrində belə əks olunmasına baxmayaraq, qapı açılmadı. Birdən yuxarıdan hücum edənlərin üzərinə dolu kimi böyük daşlar yağmağa başladı.

– Lənət şeytana! – Jan bağırdı. – Yoxsa bu qüllələr bizim üzərimizə öz sürəhilərini atmaq niyyətindədir!

Hücum edənlər getdikcə qızıqmağa başlamışdılar. Trulıyefu yepiskopun müdafiəsinə bəsbütün əmin olduğundan öz dəstəsinə ruh verirdi; sağdan və soldan hücum edənlərin üzərinə daşların yağmasına baxmayaraq, qapının üzərinə bir-birinin ardınca qüvvətli zərbələr endirilirdi. Daşlar ara-sıra, tok-tok düşürdü. Bu daşların çoxu serserilərin başlarına və ayaqlarına dəyirdi. Hücum edənlərin ayaqları altında çoxlu ölü və qana bulaşmış yaralıları vardı. Hücum edənlər getdikcə daha çox özlərindən çıxaraq zərbələrini qüvvətləndirirdilər. Böyük şalbanə zəng dili kimi qapıya çırpılır, yuxarıdan daş yağır, qapı isə cınladırdı.

Yəqin ki, oxucu kilsəni mühasirəyə alanları təngə gətirmiş bu gözəllənməz müqavimətə Kvazimodonun səbəb olduğunu çoxdan anlamışdır. Bədbəxtlikdən, bizim qocaq qozbelə təsadüf yardım etmişdi.

Kvazimodo iki qüllənin arasındakı meydançaya endikdən sonra bir müddət dəli kimi çaşqın halda o yan-bu yana yüyürməyə başladı; kilsəyə hücum etməyə hazırlaşan quldur dəstəsini hələ uzaqdan görəndə nə edəcəyini bilmirdi. Qaraçı qızı xilas etmək üçün Allaha, yaxud şeytana yalvarırdı. Bir dəfə cənub qülləsinə çıxıb, zəngləri çalmağa istədi. Ancaq zənglər çalmağa başlayanadək, onun sevimli Mariyası bir səs çıxaranadək quldurlar kilsənin qapısını on dəfə sındıra bilirdilər. Bu vaxt çilingərlər öz alətləriylə qapıya yaxınlaşırdılar. Kvazimodo nə edə bilirdi?

Bu zaman birdən Kvazimodonun yadına həmin gün dəşyonanların və bənnaların cənub qülləsinə təmir işləri gördüyü düşdü. Təbii ki, çox da böyük istedadla malik olmayan başına yaxşı bir fikir gəldi. Divar daşdan, dam sinkdən, çatılar isə ağacdən idi; çatılar da elə sıx idi ki, ona "meşə" deyirdilər.

Kvazimodo özüni həmin qülləyə verdi. Qüllənin alt otaqlarında doğrudan da çoxlu inşaat materialları vardı. Burada bir yığın daş-kösək, qurğuşun millər, taxta, doğranmış şalban, çınqıl toparları – bir sözlə, böyük cəbbəxana vardı.

Kölbətinlər və çəkiçlər kilsə qapısında öz işlərini gördükləri üçün, artıq vaxt itirmək yaramazdı. Kvazimodo təhlükənin qorxusundan on dəfə artmış gücüylə ən uzun və ən ağır şalbanə götürüb bir ucunu qüllənin dalıyına soxdu, o biri ucundan tutub aşağı buraxdı. Böyük

şalban 160 futluq yüksəklikdən düşərkən bir neçə heykəli də qopardı, sürəhiyə deydi, küləyin dayımdan qopardığı dayımdan çarxi kimi bir neçə dəfə havada fırlandı. Nəhayət, yerə çatdı. Dəhşətli bağrı eşidildi və qara şalban böyük, qara ilan kimi meydanda dıqırlandı.

Kvazimodo dayandığı yerdən gördü ki, şalban yerə düşəndə quldurlar uşağın üfürdüyü kül kimi dörd tərəfə dağıldılar. Onlar göy-bən düşən böyük şalbana vahimə içində baxaraq qapının üstündəki övliyə heykəllərinə ox və qırma yağdırdıqları zaman Kvazimodo onların qorxmasından istifadə edərək bənnaların külləyə daşdıqları daş yığınlarını, alət torbalarını şalbanı aşırıdğı sürəhinin kənarına toplamağa başladı. Onlar yenidən qapını sındırmağa başladığıda üzərlərinə daş yağmağa başladı. Avaralar kilsənin başlarına uçduğunu zənn etdirdilər.

Bu zaman Kvazimodonun sifətinə baxan olsaydı qorxudan dəhşətə gələrdi. Kvazimodo daş toparlarını sürəhinin yanına toplamaqla kifayətlənməyərək meydançaya başqa şeylər də topladı və sürəhildən daşı qurtarıdca yığdığı daşlardan atmağa başladı. O, qərībā cəldliklə əyilib-qalxırdı. Onun böyük başı, sürəhinin arasında görünür, sonra daşlar bir-bir aşağı yağmağa başlayırdı. Ara-sıra öz yeganə gözü ilə böyük bir daşın düşməsinə baxırdı. Daş hədəfə çatanda Kvazimodo sevincindən nəfəs çəkirdi.

Bununla belə, hücum edənlər yorulmadan çalışırdılar. Artıq dəmir qapı yüzlərcə alın vurduğu böyük şalbanın zərbələrindən iyirmi yerdən çatlamışdı. Taxtlar səslənir, heykəllər darımağda olub ətrafa səpələnir, qapının rozələri hər zərbədə yerindən oynayırdı, dəmirləşmiş taxta didilib, çilik-çilik olurdu. Ancaq Kvazimodonun xoşbəxtliyindən qapının demiri taxtasından daha çox idi.

Buna baxmayaraq, Kvazimodo böyük qapının sarsılmağa başladığını hiss edirdi. O, şalban zərbələrinin səsinə eşidə bilməyə də, bu zərbələr özünü kilsənin divarlarında və onun bədənində aydınca hiss etdirirdi. Kvazimodo yuxarıdan qızışmış, müvəffəqiyyət qazanacağına əmin olan quldurların yumruqlarını kilsənin qaranlıq divarına doğru qaldıraraq təhdid etdiklərini görürdü. O nə qaraçı qızın, nə də özünün bu xariqələdə gurultudan qorxaraq başı üzərində dəstə-dəstə ucan bayquşlar kimi qanadı olmadığını hirsələnirdi.

Kvazimodonun yağdırdığı daş yağışı hücum edənləri dəf etmək üçün kifayət deyildi. Bundan təşvişə düşən Kvazimodo dayandığı sürəhidən azca aşağıda iki böyük daş nov gördü; novların ucu böyük

qapının üzərində, üst tərəfi isə onun dayandığı meydançada idi. Kvazimodonun ağlına yeni bir fikir gəldi. O, tələsik daxmasına yüyürüb oradan bir qucaq küləş gətirdi, küləşə bir yığın talaşa və bir neçə kirəmit bağladı, sonra qayırdığı "top mərmirlərini" nova soxub fəoninin oduyla yandırdı.

Bu hazırlıqları gördüyü zaman daş yağmuru kəsildiyindən artıq hücum edənlər yuxarıya baxmırdılar. Çöl donuzunu öz yuvasında ovlayan bir dəstə ovçu tulası kimi tövşüyə-tövşüyə şalbanın sayəsində artıq xeyli zədələnmiş, lakin hələ də dözən böyük qapının qarşısında toplaşmışdılar. Quldurlar səbirsizliklə son və qəti zərbəni gözləyirdilər. Bu zərbəylə artıq qapı sındırılmalı idi. Hamısı qapı yıxılır-yıxılmaz tez bu zəngin kilsəyə, üç əsrdən bəri çoxlu qiymətli şeylərin daxil olduğu bu xəzinəyə girmək üçün özünü qabağa soxurdu. Onlar sevinclə və həris nəvələrlə bir-birinə sanbalı gümüş xaçları, zəngin və qiymətli kilsə geyimlərini, məzar bəzəklərini, balkonlardakı qiymətli şeyləri, şamdanları, qəndilləri, qiymətli kasaları, altın və almazdan qayrılmış parlaq qabları xatırladırdılar. Şübhəsiz, indi bu igidlər qaraçı qızı xilas etməkdən çox kilsəni qarət etməyi düşünürdülər. Hətta onu da fərz edə bilirdik ki, əgər qarətçilərin bəhanəyə ehtiyacı varsa, demək olar ki, bir çoxları üçün Esmərəldə yalnız bəhanə idi.

Onlar nəfəslərini saxlayıb özələrlərini gərginləşdirərək son zərbəni vurmaq niyyətilə şalbanın ətrafına toplaşdıqda birdən dəhşətli bir zərlə eşidildi. Bu səs onların üstünə şalban düşdüyü zaman eşidilən səsdən daha müdhiş idi. Sağ qalanlar və ağrıdan bağırmayanlar yuxarıya baxdılar: yuxarıdan adamların başına iki qaynar qurğuşun seli axırdı. Avaraların arasında qaynar suyun qarnı üzərində əmələ gətirdiyi qara dəlik kimi iri bir dəlik əmələ gəlmiş, bədənləri yanıbmışdı; ağrıdan bar-bar bağırın, can verən çoxlu adam vardı. Bu iki müdhiş şırnaqdan sıçrayan zərrələr hücum edənlərin üzərinə saçılır, dəmir vint kimi beyinlərini dəlirdi. Bədbəxtlərin başına dolu kimi od yağdırdı.

Yenə müdhiş iniltilər və bağırclar başladı; hücum edənlər ağır şalbanı ölərlərin və can verənlərin üstünə atıb, ətrafa yayıldılar. Qorxaqlar da, cəsarətliyərlə də qaçırdı. Meydan ikinci dəfə boşaldı.

Hamı gözünü zəng külləsinin təpəsinə dikmişdi. Orada fəvqəladə bir mənzərə canlanırdı. Ən üst qalereyada, mərkəzdəki girdə pencərənin üstündə, iki küllənin arasından səmaya doğru böyük bir

alov ucalırdı. Bu alov minlərcə qığılcım saçan çılgın və müdhiş bir alov idi. Külək onun odunu dillərini ətrafı yayırdı. Qırmızı işığın göründüyü qaranlıq qalereyadan bir az aşağıdakı iki nov ağzlarını qorxunc divlər kimi açaraq od püskürtdülər. Bu od yağışının parıltısı göyün qaranlıq fonunda gümüşü rəngə çalırdı. Bu iki ərmiş qurğuşun seli yerə yaxınlaşdıqca susanpın yüzlərcə dəliyindən tökülən su kimi dərəcə bənzəyirdi. Atəş selinin üzərində isə iki böyük qüllə vardı; biri qırmızı, o biri qara; bu qüllələr göyüzünə saldıqları kölgədən daha yüksəkde görünürdülər. Qüllələrin üzərindəki iblis və əjdaha heykəlləri onun dəhşətli görünüşünü daha da artırır, sanki alovun işığında hərəkət edirdilər; burada sanki qəhqəhələrlə gülən ilan ağzları, hürən köpək başları, ocağı üfürən kərtənkəllər, tüstüdən asqıran əjdahalar vardı. Yatdığı dərindən yuxudan gurultu və alovlarla oyanmış və yenidən hərəkətsiz qalan bütün bu cybəcərlərin arasında hərəkət edən yalnız bir cybəcər vardı ki, onun kölgəsi şam qarşısında görünən xortdan kölgəsi kimi ara-sıra alovun aydınlığında qımıldayırdı.

Bu qəribə mayak, ehtimal ki, Bisetr təpələrindəki odunçuları oyatmışdı. Onlar, şübhəsiz, Notr-Dam kilsəsinin qaranlıq qorq olmuş qüllələrindən saçılan bu işığa dəhşətlə baxırdılar.

Quldurlar dəhşət içində susurdular; bu süket ara-sıra yanan tövələdəki atlardan kişnərtisi, açılıb-bağlanan pəncərələrin tappıltısı, əlillər binasında əmələ gəlmiş qarışıqlıq, alovun və yağının guyultusu, ölənlərin iniltisi, səkinin üzərinə yayılan qurğuşunlu yağışın və monastıra qapanmış qorxmış kanoniklərin səslə pozulurdu.

Quldur dəstəsinin başçıları isə mədam Qondeloye evinin əlaqəpisi altında gizlənərək orada hərbi şura qurmuşdular. Qaraçılar hersoqu kürsünün üstündə əyləşib yerdən 200 fut hündürlükdə alovlanan fantastik ocağa dəhşətlə baxırdı; Klopen Trulıyefu hiddətindən əllərini gəmirirdi.

– Kilsəyə daxil olmaq heç mümkün deyil! – O mırıldanaraq dedi.

Qoca qaraçı Matias Xunqadi Spikali də mırıldanırdı:

– Kilsə deyil ki, qoca cadugördür!

– Papanın bığlarına and içirəm, – vaxtilə hərbi qulluqda olmuş yaşlı adam dedi, – kilsonin novları ərmiş qurğuşunu adamın başına Lektur qalasından heç də pis tökmür.

Qaraçılar hersoqu bağırırdı:

– Alovun qarşısında hərəkət edən o iblis görürsünüz?

– Lənət şeytana, – Klopen cavab verdi, – bu ki məlun zəngçalan Kvazimododur!

Qaraçı başını yırğaladı:

– Mən sizə dedim axı, bu şeytandır, istehkam iblisidir. O, silahlanmış aslan başlı əsgərə bənzəyir. Bəzən özünü idbar ata minmiş kimi göstərir. Sonra insanları daşa döndərərək onlardan qüllələr tikir. Onun tabeliyində əlli legion var. Buna heç bir şübhə ola bilməz ki, bu odur. Mən onu dərhal tanıdım. O bəzən türklər kimi ulduzlu parçadan tikilmiş gözəl paltar geyir.

– Bəs Belvin de l'Etual hərədadır? – Klopen soruşdu.

– Onu öldürüblər, – qaraçı qızlardan biri cavab verdi.

– Demək, Notr-Dam kilsəsi xəstəxananın işini çoxaldacaqdır, – Andre Leruz axmaqasına gülürək dedi.

– Yəni bu qapını sıdirmaq heç cür mümkün deyil?! – Tun kralı ağrısını yerə vuraraq bağırırdı.

Qaraçılar hersoqu məyus halda ərmiş qurğuşunu göstərdi. Qurğuşun yənə də divarın qara fasadılla aşağıya axır və öz arxasınca iki ədəd uzun və parlaq iz buraxırdı.

– Bəli, kilsələrin özlərini müdafiə etməsinə dair belə hallar əvvəllər də olub. – Tun kralı ah çəkərək dedi. – Məsələn, İstanbuldakı Ayasofya qırx il bundan əvvəl üç dəfə dalbadal qübbələrini silkələyərək Məhəmmədin ayparasını yerə atmışdı. Bu kilsəni tikmiş Paris yepiskopu Gilyom isə cadugör imiş. Yəni biz buradan əliboş gedəcəyik. Bu kübbəli canavarların bacımızı sabah asmasına yol verəcəyik?

– Həm də bu qədr qızıl-gümüşü əldən verməliyik! – Təssüf ki, adını bilmədiyimiz quldurlardan biri əlavə etdi. – Gəlin bir də sınayaq, – quldur təklif etdi.

Matias Xunqadi başını yırğaladı.

– Qapıdan girə bilməyəcəyik. Başqa bir yol axtarmalıyıq. Zirzəmiyə, dəlikdən, lağımdan-filandan bir şey tapmalıyıq.

– Kim bunu istəyir? – Klopen cavab verdi. – Mən ora qayıdıram. Yaxşı yadıma düşdü, bəs təpədən-dırnağa silahlanmış tələbə Jan hardadır?

– Yəqin ki, öldürülmüşdür, – biri cavab verdi, – hər halda onun qəhqəhəsi eşidilir.

– Heyif, – Tun kralı qaşlarını çatıb dedi, – mənə elə gəlir ki, o qorxaqlardan deyildi. Bəs Pyer Qrenquar hanı?

– Qrenquar, cənab kapitan Klopen, biz Sərraflar körpüsünə çatarmaz qaçıb getdi, – Andre Leruz cavab verdi.

Klopen ayağını yerə vuraraq bağırdı:

– Vay sarsaq! Özü bizi qızıqdırdı, işə gəldikdə qaçıb gizləndi. Yaramaz boşboğaz! Cırıq qadın ayaqqabısı!

André, Papert küçasına doğru baxaraq bağırdı:

– Kapitan, baxın, bizim tələbəni görürsünüz!

– Əhsən Plutona! – Klopen qışqırdı. – Bəs onun sürüyə-sürüyə gətirdiyi nədir?..

Həqiqətən bu Jan idi; ağır cəngavər yaraq-əsləhəsinin və arxasınca sürüldüyü uzun nərdivanın verdiyi imkana görə qaça-qaça gəlirdi; o, nərdivanla birlikdə özündən iyirmi dəfə uzun çöpü sürükləyən qarışqaya bənzəyirdi.

– Qələbə bizimdir! Şükür Allaha! – Səbiq tələbə bağırdı. – Mən Sen-Landri körpüsündən yük boşaldanların nərdivanını oğurlamışam!

– Oğlum, bu nərdivan sənin nəyinə lazımdır? – Klopen ona yaxınlaşaraq soruşdu:

– Budur! – Jan təngnəfəs halda dedi. – Mən onun harada olduğunu bildirdim: o, ali məhkəmənin müavininin sarayındaydı. Orada mənim tanış bir qızım yaşayır, o, kupidon kimi gözəldir. Bu qızla çoxdan tanış olduğumuz üçün, ona müraciət etdim və onun köməyiylə bu nərdivanı ələ keçirdim. Məhəmmədə and olsun! Biçarə, qapını tək köynəkdə gəlib açdı.

– Çox gözəl, – Klopen dedi. – Bəs bu nərdivan sənin nəyinə görəkdir?

Jan özündən razı halda onun üzünə baxdı və barmaqlarıyla çırtma çaltdı. Bu anda Janın özəmətli görünüşü vardı. Başına biçimsiz şənəlləri ilə düşməni qorxudan XV əsrin qorxunc dəbilqələrindən birini geymişdi. Janın dəbilqəsi on ədəd dəmir dimdiklə bəzədilmişdi. Beləliklə, o, Homerin Nestor gomisilə rəqabətə girişərək onun qorxunc “on dimdikli” loqəbini tələb edə bilirdi.

– Əlahəzrət hökmdar, deyirsiniz, bu mənim nəyimə lazımdır? Bəs siz üç qapının üzərindəki axmaq heykəlləri görmürsünüz?

– Hə, görürəm, nə olsun?

– Bu heykəllər Fransa krallarınıdır.

– Yaxşı, bunun mənə nə dəxli var? – Klopen soruşdu.

– Bir az səbir edin. Bu qalereyanın sonunda bir qapı var; bu qapı da həmişə yalnız cəftəylə bağlanır. Mən bu nərdivanla qalereyaya çıxaram, oradan isə kilsənin içinə girərəm!

– Bu çox ağıllı işdir, övladım! Ancaq qoy birinci məni çıxım!

– Yox, özizim! Nərdivan mənimdir. Siz mənədən sonra çıxıb bilərsiniz.

– Səni şeytan aparsın, – Klopen donquldandı. – Mən ikinci çıxmaq istəmirəm!

– Onda get özünə nərdivan axtar.

Jan bu sözləri deyib nərdivanı meydanla sürüyərək bağırdı: “Haydı dostlar, ardınca!”

Nərdivan bir dəqiqənin içində qaldırılaraq yan qapılardan birinin üzərindəki alt qalereyanın sürəhsinə söykəldildi. Quldurlar bağrıışa-bağrıışa hamısı birdən çıxmaq istəyirdi. Lakin Jan öz hüququnu mətənlə müdafiə edərək nərdivana birinci dırmaşmağa başladı. Bu dırmaşma uzun xeyli sürdü. Fransa krallarının qalereyası baş qapıdan 60 fut yuxarıdaydı, artırmanın on bir pilləsi onu daha da ucaldırdı. Jana ağır yaraq-əsləhiyə mane olduğundan o, bir əlilə nərdivanın pillələrindən yapışaraq o biri əlilə silahını tutub yavaş-yavaş dırmaşırdı. Nərdivanın təxminən yarsına çatdıqda artırmanın pillələri üzərində qalmış meylləri qışsə ilə süzdü.

– Təəssüf! – Öz-özünə dedi. – Bu meylləri yığımı İliadanın beşinci nəğməsinə layıqdır. – Sonra yenə dırmaşmağa başladı, onun ardınca bir neçə avara qalxırdı. Hər pillədə bir avara vardı. Aşağıdan bu dalğalanan zirehli bellərə baxanda, onlar qaralıqda kilsəyə dırmaşan polad qabıqlı ilana bənzəyirdilər; fit çala-çala, hamıdan qabaqda dırmaşan Jan isə bu illüziyanı tamamlayırdı.

Nəhayət, tələbə qalereyanın sürəhsinə çatdı və heç bir çətinlik çekmədən sürəhəni aşdı. Avaralar bərkədən əl çalaraq onu alqışladılar. Yenilməz bir qalını fəth etdikdən sonra yenidən sevinə-sevinə bağırmaq istəyirdi ki, birdən daş kimi yerində donaraq dayandı: o, kral heykəllərinin arxasında gizlənmiş və gözü vəhşi heyvan gözü kimi parlayan Kvazimodonu gördü. Hücüm edənlərin ikincisi addımını qalereyaya basar-basmaz qorxunc qozbel nərdivana doğru sıçradı, heç bir söz demədən qüvvətli əlləriylə nərdivanın ucundan yapışdı və üstündəki quldurların dəhşətli bağırtılarına baxmayaraq nərdivanı divardan ayırdı, sonra pillələri insanla dolu olan uzun nərdivanı xariqülədə bir qüvvətlə meydanın ortasına fırlatdı. Ən sət və cəsur adamların belə sarsıla biləcəyi dəqiqəydi. İtlənmiş nərdivan bir saniyə dümdüz dayandı, sonra yerində silkələndi, nəhayət, radiusu 80 futdan az olmayan müdhiş bir öyrə xətt cızaraq üzərindəki quldurlarla bərabər səkinin üzərinə aşdı. Bu hadisə zənciri qırılış əsmə

körpünün düşməsinə də böyük sürətlə baş verdi. Dəhşətli bağırta eşidildi, sonra bütün məşəllər birdən-birə söndü, meyit qalağının arasıyla bir neçə yaralı sürünməyə başladı.

Hücum edənlərin ilk zəfər bağırclarını fəryadlar və ağrıdan doğan fəryadlar əvəz etdi; Kvazimodo isə həç də kefini pozmadan, dirsəklərini barmaqlığın üzərinə dayayıb ayaqları altında baş verən hadisəni seyr edirdi; o öz görünüşüylə qülləsinin başından dəf edilmiş düşmənin hücumunu seyr edən qoca, üz-gözünü tük basmış qəsr sahibinə bənzəyirdi.

Jan Frolo olduqca böhranlı bir vəziyyətdə qalmışdı; o, yoldaşlarının bütöbütün ayrılması və qorxunc zəngəçələnlə qalereyada tək qalmışdı. Bununla belə, o özünü itirmədi və Kvazimodo nərdivanla məşğul olduğu vaxt qapısı açıq olar deyərək özünü zəng qülləsinin pilləkəninə doğru atdı. Lakin o yanılmışdı: zəngəçələnlə qalereyaya çıxdıqdan sonra bu qapını bağlamışdı. O zaman Jan kral heykəllərinin birinin arxasında gizlənib nəfəsini belə dərmədən çaşqın gözlərini qorxunc qozbelin üzünə dikmişdi. O, heyvanxana qarovulçusunun arvadıyla eşqbazlıq edərkən bir axşam aşiqanə görüşə gedən, lakin səhvən başqa bir hasardan əşarəq ağ şimal ayısı ilə üz-üzə gəlmiş bir adama bənzəyirdi.

Kar əvvəlcə ona həç bir əhəmiyyət vermirdi. Lakin boylanıb baxdıqda heykəlin arxasında gizlənmiş tələbəni gördü. Jan, zəngəçələnin bu saat onun üzərinə atılacağını zənn edirdi, lakin o, yeganə gözünü gənə dəcəlin üzünə dikərək hərəkətsiz dayanmışdı.

– Yaxşı, tay gözünü niyə mənə dikmişən? – Jan soruşdu və eyni zamanda silahını Kvazimodoğa doğru qaldırmağa başladı. – Kvazimodo, – o bağırtdı, – bu saat mən sənin ləqəbini dəyişəcəm: artıq sənə təkgöz deyil, kor deyəcəklər.

Jan kamani çəkdi, qanadlı ox havada vıyıldayıb qozbelin sol qoluna sancıldı. Kvazimodo boş şeymiş kimi buna əhəmiyyət vermədi. O, sol qoluna girmiş oxu sağ əli ilə çıxarıb sakitcə dizində sındırdı. Sonra oxun qırıqlarını daş döşəmənin üzərinə atdı, daha doğrusu, ox parçaları onun əlindən sürüşüb düşdü. Jan ikinci oxunu ata bilmədi: Kvazimodo oxu sındırıqdan sonra fışıldadı, iblis kimi onun üzərinə atıldı. Tələbənin zirehli geyimi divara dəyib əzik-üzük oldu. Sonra qalereyadakı yarımqaranlıqda, məşəllərin zəif və solğun işığında müdhiş bir səhnə başladı.

Kvazimodo sol əlilə Janın hər iki əlindən yapışdı; Jan müqavimət göstərmək niyyətinə deyildi: o, artıq məhv olduğunu anlamışdı. Kvazimodo sağ əlilə, dinməz-söyləməz Janın bütün yaraq-əsləhəsini – qılıncını, xəncərini, qolçaqlarını, zirehlərini, dəbilqəsini çıxardı. O, qozun qozun qabığını soyan meymuna bənzəyirdi. Tələbənin dəmir qınıni soyub döşəməyə atdı.

Jan özünü silahsız, çılpaq, zəif və bu qorxunc əllərin ixtiyarında gördükdə bu kar eynəcərnlə danışmağa belə cəhd etmədi, o yalnız gözlərini onun üzünə dikib gülməyə və on altı yaşındakı qayğısız uşaq cəsarətilə o zamanlar olduqca məşhur olan şərqi oxumağa başladı:

Dəbdəbəli geyinmiş, yaxşıca kökəlmişdi

Gözləşmə Kambre.

Marafən onu lüm-lüt soyundurdu...

Lakin Kvazimodo ona mahnısını başa vurmağa imkan vermədi. O sıçrayıb qalereyanın üzərinə çıxdı, bir əlilə tələbənin ayaqlarından tutaraq onu uçurumun üzərində silkelədi. Sonra boğuc bir səs eşidildi; sanki sür-sümük torbasını divara çırpırdılar. Yuxarıdan bir şey uçdu; zəng qülləsinin təxminən üçdə biri yüksəkliyində olan çıxıntılardan birinə ilişib dayandı; divardan başı partlamış, qol-qıçı sındırılmış, ruhsuz və cansız bir meyit asılmışdı.

Quldurların arasından dəhşətli bağırta eşidildi.

– İntiqam! – Klopen bağırtdı.

– Dağıdın kilisəni! – avaralar onun səsinə səs verdilər. – Haydı hücumla!

Sonra müxtəlif şivələrin, tələffüzlərin, ləhcələrin bir-birinə qarışdığı gurgultulu səs-küy başladı. Dəbdəbəli tələbənin ölümü avaraları hiddətləndirmişdi. Avaralar eyni zamanda uzun müddət bir qozbelin əlində aciz qalmalarından utanırdılar. Yeni nərdivanlar tapdılar, məşəlləri yandırdılar və bir neçə dəqiqədən sonra özünü itirmiş Kvazimodo müdhiş bir qarışqa sürüşünən kilisənin divarlarına dırmaşdığını gördü. Nərdivan tapmayanlar diüynünlə kəndir bağlayıb dırmaşırdılar; diüynünlə kəndir tapmayanlar isə heykəllərdən və qabaqlarındakı adamların ətkələrindən yapışaraq dırmaşırdılar. Getdikcə daha yüksəklərə qalxan bu qorxunc axının qarşısında dayanmaq mümkün deyildi. Vəhşi gözlər hiddətdən parlayırdılar. Bütün bu

qorxunc güruh Kvazimodoya doğru dırmaşırdı, sanki bu kilsənə başqa bir kilsə işğal etdiyi üçün öz iblislərini, divlərini, ojdahalarını ən qorxunc və fantastik heykəllərini müharibəyə göndərmişdi. Sanki canlı divlər kilsənin fəsadındakı daş divləri basıb keçirdi.

Kilsənin qarşısındakı meydanı minlərcə məşəl işıqlandırırdı. İndiyə qədər qaranlıq qorq olmuş bu qarışıq və intizamsız səhnə birdən-birə işıqlandı, bütün meydan göy üzündə əks olunan qırmızı şofaq kimi alovlanaraq yandı. Yuxarı meydançada qalanmış ocaq yanaraq şəhəri işıqlandırır; Paris divarları üzərində yüksələn iki zəng qülləsinin siluətləri bu aydınlıqda iki böyük kölgə kimi görünürdü. Sanki artıq şəhər də kilsənin yanındakı hadisəyə əhəmiyyət verməyə başlamışdı; hər halda hər bir tərəfdən zəng səsləri eşidilirdi. Quldurlar tövsüyə-tövsüyə və söyüş söyləyərək yuxarı dırmaşırdılar, Kvazimodo isə artıq bu böyük qüvvə qarşısında aciz qaldığını anlayaraq gətdikcə qalereyaya yaxınlaşan qəzəbli simaları gördükcə qaraçı qızın taleyi üçün qorxur, göylərdən bir möcüzə diləyir və ümitsizcəsinə barmaqlarını sındırır.

V

KRAL XI LÜDOVİKİN İBADƏTXANASI

Oxucunun xatirindədirsə, Kvazimodo quldur dəstəsini gördükdən bir az əvvəl zəng qülləsindən Parisi seyr edərkən bütün şəhərdə yalnız bir yerdə işıq yandığını görmüşdü. Bu işıq Sen-Antuan qapılarının yaxınlığında yüksələn uca və qaranlıq binanın ön və üst mərtəbəsindəki pəncərədən gəlirdi. Bu bina Bastiliya idi; yanan işıqsa XI Lüdovikin şamı idi.

Kral XI Lüdovik doğrudan da iki gün idi ki, Parisdə idi və iki gündən sonra yenidən öz istəkləmlə qəsri Montil-Letura getmək niyyətindəydi. O, ümumiyyətlə, öz şəhəri Parisdə yalnız ara-sıra, həm də qısa müddətə görünürdü. Onun Parisə bu qədər qısa müddətə gəlməsinə səbəb şəhərdə lazımı sayda gizli yolun, dar ağacının və Şotlandiya nişançılarının olmaması idi.

Kral bu gecəni Bastiliyada keçirmək niyyətində idi. Luvr sarayındakı iyirmi heyvan və otuz peyğəmbər heykəllərlə bəzədilmiş otuz kvadrat fut genişliyində böyük buxarlı geniş yataq otağı və on

bir fut uzunluğunda böyük çarpayı onun ürəyinə yatırmırdı. O bütün bu ehtişam içində özünü itirmişdi. Ciddi şəhərli zövqünə malik kral Bastiliyanın kiçik otağına və yatağına üstünlük verirdi. Bundan başqa Bastiliya Luvr sarayına nisbətən daha möhkəm qorunurdu.

Kralın bu məşhur həbsxanada seçdiyi bu "otaq" xeyli geniş idi və qəsrin qülləsindəki ən üst mərtəbədə yerləşirdi. Otaq dairəvi formada idi, divarlarından parıldayan küləşdən toxunmuş xalçalar asılmış, tavanın dirəkliyi qızıl suyuna çəkilmiş qalay rəngli zənbəqlərlə bəzədilmişdi. Dirəklərin arası açıq rəngdə boyanmışdı. İdi və avripiqment ilə işıqlandırılan alınan parlaq yaşıl rənglə boyanmış tavana ağ dəmirdən xonçalar vurulmuşdu.

Otağın bir cəfə də işıqcaqlı pəncərəsi vardı; pəncərənin dəmir zolaqlı məfil toru vardı. Ancaq pəncərənin rəngli şüşələrində 22 su qiymətinə olan kral və kraliçə gerbləri təsvir olduğundan içəriyə çox az işıq düşürdü. Bu otağın qapısı da bir idi; alçaq və yarımgerdə formalı qapı içəridən mahudla, bayırda isə İrlandiya ağacı ilə döşənmiş; bu qapı hələ 150 il bundan əvvəl köhnə evlərdə təsadüf edilən incə xarraz işlərindən idi. Soval onlardan kədərli bəhs edərkən deyir: "Bu qapılar binanı çirkin və yöndəmsiz göstərsə də, bizim qocalar ondan ayrılmaq istəmir, bütün məzəmmətlərə baxmayaraq onları mühafizə edirlər".

Ancaq bu otaqda o zaman istifadə olunan skamyalara, kreslolara, girdə, ya dördbucaqlı masalara, ibadət üçün incə sütunlu gözəl mehlərlərə təsadüf etmək olmazdı. Burada ən çox diqqəti cəlb edən şey qatlama kreslo idi ki, olduqca zərif işlənmiş dəstəkləri vardı. Bu kreslo taxtadan qayrılmış, arxasındakı qırmızı fon üzərində gül şəkilləri çəkilmiş; kreslonun oturacağı yerinə qırmızı Kordova məşini çəkmiş, ətrafına ulduzlu mıxçalarla bərkidilmiş uzun ipək saçaq asılmışdı. Otaqda bu kreslodan başqa kreslo yox idi, bundan da belə nəticəni çıxarmaq olardı ki, burada yalnız bir şəxsin oturmağa haqqı vardı. Kreslo ilə pəncərə arasında bir masa vardı; masanın üstünə qus naxışlı xalça sərilmişdi. Masanın üzərində mürekkəbə bulamış dəri pəribor, bir neçə perqament parçası, bir neçə qələm və üstü naxışlı gümüş bir piyalə vardı. Bir az o tərəfdə – kiçik bir çuqun soba, olduqca sadə bir ibadətqah, nəhayət, otağın lap dal tərəfində sarı-qırmızı ipək yorğanlı, yumru balıncı, güləbətsiz, saçasız sadə bir çarpayı vardı. XI Luiyə yuxu gətirən, yaxud yuxusuzluğuna səbəb olan bu tarixi çarpayını iki yüz il bundan əvvələdək dövlət şurası üzvlərindən birinin

evində görmək olardı; onu orada "Kır" romanında "Arrisidin" və ya "Əxlaq mücəssəməsi" adıyla məşhur olan qoca madam Pilu görmüşdü.

"Kral XI Lüdovik ibadət-xanası" adlanan bu otaq beləydi.

Oxucuyla birlikdə bu binaya daxil olduqda otaq tamamilə qaranlıq idi. Bir saat bundan əvvəl çıraqları söndürmək işarəsi verilmişdi. Böyük otaqda yalnız bir şam yanırdı, titrəyən şöbəsi buradakı beş nəfəri işıqlandırır.

Şama hamıdan yaxın olan adam ağaya bənzəyirdi; onun əynində qırmızı gümüş zolaqlı alt və üst paltar, qara rəngli və qızıl işləməli yol bürüncəyi vardı. Şamın işıqları onun paltarına düşür, paltar par-par parıldayırdı. Döşündə parlaq ipəklə işlənmiş gerb vardı: bucaq təşkil edən iki geniş zolağın sağ tərəfində zeytun budağı, sol tərəfində isə maral buynuzu vardı. Kəmərinə qiyəməli bir şpaqa asılmışdı; şpaqanın qızıl suyuna salınmış dəstəyi yuxarısında qraf tacı olan döbilqə darağına bənzəyirdi. Bu adamın acıqlı siması, özündən müştəbhə görkəmi vardı, başını möğrurcasına yuxarı qaldırmışdı. İlk baxışda onun lovğa, diqqətlə baxanda isə hiyləgər olduğu nəzərə çarpırdı.

Bu adam pinti geyinmiş, ayağını ayağının üstə aşıraraq ikiqat və yəndəmsiz oturmuş, şəxsın kreslosunun arxa tərəfində öləndə uzun bir perqament tutaraq başıaçıq dayanmışdı. Kresloda əyləşmiş şəxs dırsoklilə masaya söykənmişdi. Oxucu İspaniya məşinindən düzəldilmiş bu qiymətli kresloda oturmuş iki yəndəmsiz dizi, iki xeyli qaba və qara trikolu zəif budu, kənarlarına nimdəş xəz tikilmiş pamazı köynəkli vücudu və nəhayət qurğuşun piləkli qaytanı olan köhnə, kirli, qara mahud papağı təsəvvür edə bilər. Həmin geyimə altından bir tük belə görünməyən araçqın da əlavə edilə, oxucu kresloda əyləşmiş şəxsın qıyafəsinə tam təsəvvür edə bilər. Onun başı köksünə doğru sallandığından bütün üzündən yalnız burnunun ucunu görmək olardı, ona da işıq düşdüyündən olduqca uzun olduğu görünürdü. Bu şəxsın arıq və qırıq öləndən qoca olduğunu fərz etmək olardı. Bu adam XI Lüdovik idi.

Otağın dal tərəfində, qapının yaxınlığında Fləmandriya libasında iki adam asta-asta söhbət edirdi. Onların üzünə yaxşı işıq düşdüyündən Qrenquarın mistəriyası göstərilərkən orada olanlar bu iki nəfərin baş Fləmandriya səfirləri olduqlarını dərhal tanıyırdılar: bunlardan biri bəsirətli Gent burqomistri Vilhelm Rim, o biri isə məşhur corabçı

Jak Koppenol idi. Bu iki nəfərin XI Lüdovikin apardığı siyasətin sürəsinə vafiq olduğu diqqətli oxucunun yadında olar.

Nəhayət, otağın lap dal tərəfində, qapının ağzında qaranlıqda, heykəl kimi hərəkətsiz, alçaqboy, lakin qüvvətli vücudlu, hərbi paltar, bürüncəyində gerb şəkli olan bir adam da dayanmışdı. Bu adamın hamar üzü, bərəlməmiş gözləri, iri ağzı, uzun saçlarının tamamilə qapadığı qulaqları və ensiz alması vardı. Üzü cəmi zamanda həm köpək, həm də pələng üzünə bənzəyirdi.

Bütün bu dörd nəfər ayaq üstə dayanmışdı. Oturan yalnız kral idi. Krala ən çox yaxın olan mühüm adam ona uzun bir məktub oxuyurdu. Əlahəzrət isə görünür onun oxumasına diqqətlə qulaq asırdı. Fləmandriyalılar vəşşadən bir-birilə söhbət edirdilər:

– Ağalar, – Koppenol murıdanaraq dedi, – mən artıq dayanmaqdan yorulmuşam. Görsən burda bir kreslo yoxdur?

Rim xəlifcə gülməsinorək "yox" işarəsilə cavab verdi.

Təbiətən qalın səsinə alınlığa məcbur olduğundan heç də məmnun qalmayan Koppenol sözlünə davam etdi:

– İsayə and olsun, mən az qalırım öz emalatxanamda olduğu kimi bardaş qurub yerə oturum.

– Qətiyyən olmaz, cənab Jak?

– Cənab Rim, əcəba, bu ölkədə yalnız ayaq üstə dayanmaq qaydadır?

– Bəli, ya ayaq üstə, ya da ki, diz üstə, – Rim cavab verdi.

Bu zaman kral səsinə ucaltdı. Fləmandriyalılar susdular.

– Demək, biz xidmətçilərin paltarı üçün əlli su, saray məmurlarınızın bürüncokləri üçün on iki livr. Deməli, bəli! Siz qızıl ovuc-ovuc atırsınız! Siz ağıllığımızı itirmisiniz, Olivye?

Qoca bu sözləri deyib başını qaldırdı: boynundakı müqəddəs Mişel ordeninə məxsus qızıl zəncir parladı; şamın işığı isə onun zəif və qeyri-məmnun simasının işıqlandırdı.

Kağızları müsahibinin öləndən qaparaq çıxura düşmüş gözlərilə baxdı və sözlünə davam etdi:

– Siz bizi talan edirsiniz! Bütün bunlara nə ehtiyac var? Bu zinət, bu təntənə bizim nəyimizə lazımdır? İki saray keşişi və bir kiçik keşiş! Keşişlərin də hər birinə ayda on livr, kiçik keşişə isə ayda yüz su maaş! İldə doxsan livr alan bir kamer-lakey! Bir nəfər qapıçı, bir nəfər bostançı, bir nəfər aşpaz, bir nəfər aşpaz köməkçisi, bir nəfər açarçı, iki nəfər lakey – hər birinə də on livr maaş! Səkkiz livr maaşla

iki nəfər mətbəx xidmətçisi! İyirmi dörd livr maaşla bir mehtər və iki nəfər mehtər köməkçisi! Hər biri ildə altmış livr maaşla bir nəfər hambal, bir nəfər şimiyatçı, bir nəfər qoğalbişən, iki nəfər arabacı! İyirmi altı livr maaşla bir nəfər dəmirçi, yüz iyirmi livr maaşla bir nəfər xəzinədar və beş yüz livr maaşla bir nəfər müfəttiş! Hələ Allah bilir, daha nələr! Bu böyük bir dəlilikdir! Bu cür maaşlar vermək bütün Fransanı tar-mar etmək deməkdir! Livr sarayında toplanmış bütün qızılar bu böyük ocağın üzərində əriyib qurtara bilər! Bu qızılar heç çatmaz da və biz öz qab-qacağımızı satmağa məcbur olarıq, gələn il isə, cənab Allah və həzrət Məryəm bizə ömür versə (o bu sözləri söylərkən şlyapasını bir qədər qaldırdı), biz qalay kasalarda su içməyə məcbur olacağıq!

O bu sözləri söylərkən masanın üstündəki gümüş piyaləyə nəzər saldı, sonra yenə sözüünə davam edərək dedi:

– Bəli, cənab Olivye, kral və imperator kimi böyük hökmdarlar öz saraylarında bu qədər zinət və ehtişama yol verməməlidirlər, çünki bu dəbdəbə bütün ölkəyə yayılır. Bunu yaxşı yadında saxla, Olivye! Bizim xərclərimiz gündən-günə artır və bu bizim heç xoşumuzla gəlmir. Doğrudan da heç belə şey olar? 1479-cu ilə qədər bizim xərclərimiz 36 min livrdən artıq deyildi. 1480-ci ildə isə xərclər qırx üç min altı yüz on doqquz livrə çatdı, mən bu rəqəmi çox yaxşı yadımda saxlamışam, 1481-ci ildə isə – 66 min 680 livrə çatdı, bu il isə çox ehtimal ki, bu rəqəm 80 min livr olacaq. Demək, xərclər dörd ilin ərzində iki dəfə artmışdır! Bu dəhşətli bir şeydir, Olivye!

O bir qədər dayandı, nəfəsini dərdi, sonra yenə həyəcanla sözüünə davam etdi:

– Ətrafımda yalnız mənim ariqlamağımın hesabına kökələn adamları görürəm. Siz mənim pullarımı vücudumun bütün məsələlərinə sorub çıxarırsınız!

Hamı susurdu. Bu elə bir tutmayıdı ki, axırını gözləmək lazım idi. O davam etdi:

– Bu mənim yadıma Fransa feodallarının latın dilində mənə ərizə yazaraq xəzinənin onların zənninə öz boynuna götürməli olduğu xərcləri yenidən bərpa etməsinə istəmələri salır. Əcəb tələbdir! Heç başa düşmək istəyən yoxdur ki, bu xərclər bizim xəzinəmizi tamamilə yoxsullaşdırır bilər! Bəli, bəli cənab baronlar! Siz sübut etməyə çalışırsınız ki, biz əsil kral deyilik! Biz sizə göstəririk, əsil kral necə olur!

O öz əzəmətini hiss edərək gülümsədi; gülümsəyərkən bir az yüngülləşdi və flamandiyalılara bu sözləri söylədi:

– Cənab Rim, mənim sizə deyəcək bir sözüm var: bütün bu baş çörək paylayanlar, baş saqilər, ober-kamergör və eşikəgələri mənim ən axırıncı nökrəm olmağa belə layiq deyillər. Bunu yaxşı yadımda saxlayın, cənab Koppenol: onların bir quruluş qiyməti yoxdur. Bəş və mənasız yera kralın ətrafında veyllənən bu dörd yüksək saray adamı məhkəmə binasında böyük saatların ətrafında dayanan və bir az əvvəl Filipp Brilin yenilədiyi dörd heykələ bənzəyir. Bu heykəllər qızıl suyu ilə boyanmış olsa da, onların saat mexanizminə heç bir dəxli yoxdur. Mexanizm onlar olmasa da çox gözəl işləyir bilər.

O bir az düşündü, sonra qoca başını yırğalayaraq əlavə etdi:

– Yox, dostum, mən Filipp Brilin yoluyla getməyəcəyəm, mən tanınmış vassalları qızıla tutmayacağam. Davam et, Olivye!

Kralın müraciət etdiyi adam onun əlindən dəftərcəni aldı və yenə hündürdən oxumağa başladı:

– “...Möhür mühafizi nəzdində çalışan Adam Tenona Paris şəhərinin möhürlərini zərb etdiyi, köhnə möhürlər tamamilə silindikləri üçün işə yaramadığından buna yeni material sərf etdiyi üçün – on iki Paris livri”.

“Gilyom Frerə Turnel qüllələrindəki iki ədəd göyərçin xanada bu ilin yanvar, fevral və mart aylarında göyərçinləri saxladığı və bəslədiyi üçün sərf etdiyi yeddi ölçü arpaya görə – 4 livr və 4 Paris susu”.

“Fransiskan rahibinə bir caninin tövbəsini qəbul etdiyi üçün – 4 Paris susu”.

Kral sakitcə qulaq asaraq ara-sıra öskürür, piyaləni ağzına doğru aparır, bir udum içir və üzünü turşudurdu.

– “Keçən il məhkəmənin əmrilə Paris çuclərində boru çalınaraq əlli altı ilan oxunmuşdu, bunların pulu hələ verilməyib”.

“İstər Parisdə, istərsə də başqa yerlərdə guya basdırılmış xəzinələri tapmaq üçün yer qazılmasına – onu da qeyd etməliyəm ki, oralarından heç bir şey tapılmamışdır – qırx beş Paris livri”.

– Bir su tapmaq üçün bir ekü basdırmaq buna deyərlik. – kral dedi.

– “Turnel qülləsindəki demir qəfəsə altı ədəd ağ şüşə salmaq üçün – 13 su, kralın əmrilə əlahəzrətin ad gününün münasibətilə üstündə kral gerbi olan dörd ədəd qalxan hazırlanıb ətrafını çiçəklə bəzəmək üçün – 6 livr. Kralın əski kamzoluna iki ədəd yeni qol tikmək üçün – 20 su. Kralın çəkmələrini təmizləmək üçün bir qutu yağ – 15 quruş.

Kralın qara çoxşaları üçün yeni tövlə tikdirməyə – 30 Paris livri, kral şirləri üçün anbar tikdirməyə – 22 livr”.

– Bu heyvanlar xeyli baha başa gəlir! – XI Lüdovik dedi. – Ancaq, nə etməli? Kral şirsiz ola bilməz ki! Bu şirlərin içində sarı bir şir var, onun oyunları mənim çox xoşuma gəlir. Cənab Gilyom, siz mənim şirimə görmüsünü? Şirlər krala it əvəzinə, pələnglər isə pişik əvəzinə lazım olur. Böyük adamın – böyük də işi olmalıdır. Bütpərəstlik zamanlarında xalq Yupiterə yüz öküz və yüz qoyun qurban gətirdikdə padşahlar ona yüz qartal qurban verərdilər. Bu çox vəhşi bir adət idi, lakin hər halda gözəl bir şey idi! Fransa kraları hər zaman taxtlarının ətrafındakı bu heyvanların nərsinə qulaq asmağı sevərdilər. Bundan başqa ümidvaram ki, mənim onlara nisbətən az pul xərcləməyimə, hər halda, haqq verə bilərəm. Həm də bu da nəzərə alınmalıdır ki, mənim şirlərim, aylarım, fillərim və bəbirlərim o qədər də çox deyil. Davam edin, Oliviye! Mən yalnız flamandriyalı dostlarımdan diqqətini cəlb etmək niyyətində idim.

Vilhelm Rim hörmətlə təzim etdi, Koppenol isə qaşlarını çatdırdı. Kralın ayaqlarından birinə bənəyirdi. Lakin kral piyaləni yenidən dodaqlarına yapışdırdığı üçün bunu görmədi və tüpürüb dedi:

– Tfu! Nə murdar içkidir!

Oliviye davam etdi:

– “Altı ay məhkəmə qərarının intizarıyla həbsxanada saxlanmış bir avaranın xərci – altı livr dörd su”.

– Bu nə deməkdir! – kral bağırdı. – Asılacaq adama çörək vermək! Pasxaya and içirəm ki, mən onun yeməyinə bir su belə verməyəcəyəm! Oliviye, bu xüsusda cənab d’Estutvil ilə danışın və elə bu gün həmin oğlanın dar ağacına kəməni kəşilsin! Davam edin!

Oliviye “Avaranın saxlanması” maddəsinin qarşısına işarə qoyaraq davam etdi:

– “Baş Paris cəlladı Anri Kuzenə Paris hakimi cənablarının əmrilə alınmış və ölümə məhkum edilmiş adamların başını kəsmək üçün istifadə edilən böyük enli qılınç, onun qınıni düzəltməyə və qraf Lüdovik Lüksemburq üzərində ədalətin bərqərar olunması zamanı kəşalmsı köhnə qılınçın təmir edilməsinə yenə Paris hakiminin əmrilə altmış Paris susu...”

– Yeter! – kral onun sözünü kəsdi. – Bu maddəni böyük bir məmnuniyyətlə təsdiq edirəm. Mən belə xərclərə həç vaxt etiraz etməm. Mənim bu cür işlərə sərf edilən pula qətiyyənlə heyfim gəlməz. Davam et!

– “Hazırlanmış yeni böyük qəfəs üçün”...

– Aha! – Kral dikələrək iki əlilə kreslonun yanlarından yapıxdı və bağırdı. – Mən Bastiliyaya boş yerə gəlmədiyimi bilirdim. Bir az səbir edin, Oliviye! Mən həmin qəfəsi görmək istəyirəm, qəfəsə baxanda onun qiymətini mənə söylərsiniz. Cənab flamandriyalılar, tamaşa etmək istəyirsiniz? Bu çox maraqlı bir şeydir!

Kral müşahibinin qolundan tutaraq ayağa durdu, qapının ağzında lal və hərəkətsiz dayanmış adama qabaqda getməsinə işarəylə əmr edərək, flamandriyalıların da ardınca gəlmələrini tapşırıraq otaqdan çıxdı. Qapıdan çıxdıqda dəstə bir az da böyüdü: zirehli və silahlı bir neçə adam və yola işıq salan bir neçə xidmətçi də bu dəstəyə qoşuldu. Onlar bir müddət yüksək və qalın divarların arasıyla müxtəlif pillə-könlərdən və koridorlardan keçdilər; həminə qabaqda gedən Bastiliya komendantı daim öskürən qoca və xəstə kralın qarşısına bütün qapıların açılmasını əmr edirdi. Hər bir alçaq qapıdan keçərkən qocalıqdan belə bükülmüş kraldan başqa hamı başını əyməyə məcbur olurdu.

– Bəli, bəli, – kral dişsiz ağzını şappıldadaraq dedi, – mənə elə gəlir ki, məzar qapısından girəndə də çətinlik çıkmayəcəyəm.

Nəhayət, son qapıya çatdılar; bu qapı çoxlu qıfilla bağlandığından onları açmaq düz on beş dəqiqə çəkdi; onlar sivri qübbəli geniş və hündür bir salona daxil oldular; salonun ortasında məşəllərin işığında daşdan, demirdən və taxtadan qayrılmış içibə böyük bir kub gördülər. Bu kub “kralın qızcağızları” adıyla məşhur olan və dövlət məbhusları üçün hazırlanmış qəfəslərdən biri idi. Qəfəsin divarlarında iki, yaxud üç baca açılmışdı. Bacalara qalın dəmir barmaqlıqlar vurulduğundan onların arasında şişəni belə görmək mümkün deyildi. Qapını qəbir üzərinə qoyulan daşə bənəyir iri bir sal daş əvəz edirdi. Bu qapı yalnız birçə dəfə içəriyə açılırdı. Lakin burada ölünü canlı adam əvəz edirdi.

XI Lüdovik asta addımlarla qutunun ətrafında gəzişərək diqqətlə ona tamaşa etdiyi halda Oliviye hündürdən oxuyurdu:

– “Qalın dirəklərdən, tor və demirlərdən hazırlanmış doqquz fut uzunluğunda, səkkiz fut enində və yeddi fut hündürlüyündə olan bu qutu qalın dəmir təbəqəylə əhatə olunmuşdur. Bastiliyanın Sent-Antuan qüllələrindən birində olan bu qəfəsə mərhəmətli kralınızın əmrilə əvvəllər köhnə və yarıcuq qəfəsə olan bir məbhus saxlanılırdı. Yeni qəfəsə – hər birinin uzunluğu 12 fut olan 96 üfüqi dirək,

52 perpendikulyar dirək sərf edilmişdir; bu dirəkləri yonmaq, rəndələmək və hamarlamaq üçün iyirmi gün ərzində...”:

– Pis palıd deyil, – Kral yumruğuyla dirəklərə vuraraq dedi.

Oliviye davam etdi:

– “...Bundan başqa həmin qəfəsə iki yüz iyirmi dəmir təbəqə sərf edilmişdir. Hər bir təbəqənin doqquz və səkkiz fut uzunluğu var. Gödək dəmir təbəqələr, qurşaqlar, həcəmələr, rəzələr bu hesaba daxil deyildir. Cəmi 3735 girvənkə dəmir sərf edilmişdir; bundan başqa həmin qəfəsi döşəməyə bərkitmək üçün səkkiz ədəd böyük dəmir halqa, dəmir mixçalar sərf edilmişdir; bunların da ağırlığı 218 girvənkə olmuşdur; bundan başqa, həmin qutunun yerləşdiyi otağın qapılarını və pəncərələrini pərdiləmək üçün və başqa bəzi dəmir işləri üçün...”

Kral dedi:

– Yüngül bir ağılı qarşısını almaq üçün nə qədər dəmir sərf edilmişdir.

– “...Cəmi 317 livr beş su yarım xərc edilmişdir...”

– Pasxaya and olsun! – kral səsləndi.

O bu sözləri söyləyərkən qəfəsin içindəki adamı oyatdı; onun zəncirləri daş döşəməyə dəyərək səsləndi. Sanki qəbirdən çıxan zəif bir səs gəldi. Bu səs boğuş-boğuş inildəyərək dedi:

– Əlahəzrət! Əlahəzrət! Rəhm edin! – Bu sözləri deyən adam görünürdü.

– Üç yüz on yeddi livr beş su yarım! – kral təkrar etdi.

Qəfəsin içindən gələn zavalı səs Oliviye də daxil olmaqla bura-dakıların hamısını diksindirirdi; yalnız kral heç bir şey eşitmirdi kimi görünürdü. O, Oliviyyə oxumasını əmr edərkən yenə qəfəsi yoxlamağa başladı.

Oliviye yeknəşəq səsi eşidirdi:

– Bundan başqa, qəfəsin yerləşdiyi otağın içində dəmir atmaq üçün dəlik açan bənnaya – bu dəmirçilərin əməliyyatı döşəmə qəfəsin ağırlığına tab gətirə bilməzdi – iyirmi yeddi livr, on dörd su...

Qəfəsin içindən yenə səs eşidildi:

– Əlahəzrət, rəhm edin! And içirəm ki, xəyanət edən mən deyiləm, cənab Anjer kardinaldır.

– Amma bu bənnaya yaman hiyləgər adammış! – kral dedi. – Oliviye, davam edin!

– “...Pəncərə çərçivəsini, taxtı, ayaqyolu oturacağını və başqa xırda şeyləri qayırmaq üçün xərçəyə iyirmi livr, iki su...”

– Aman, əlahəzrət, yəni siz mənə sözümə qulaq asmaq istəmirsiniz? Sizi inandırın ki, bu barədə Giiyen hersoquqna yazan mənim yox, cənab kardinal Balyu olmuşdur!

– Amma xərrat da işi çox ucuz görməmişdir. Yaxşı, qurtardı? – kral dedi.

– Hələ qurtarmayıb, əlahəzrət. “Həmin otağın pəncərələrinə şüşə salmaq üçün şüşəciyə qırx səkkiz yarım Paris susu...”

– Rəhm edin, əlahəzrət! Bütün mülklərimin mənə mühakimə edilənlərə, bütün qab-qacağımın cənab Torsiyyə, kitabxanamın Pyer Doriolüyə, xatlarımmın Russilyon valisinə verilməsi kifayət deyil? Mən heç bir şeydə müqəssir deyiləm, budur on dörd ildir ki, dəmir qəfədə çürüyürəm. Əlahəzrət, rəhm edin, Allah sizə bunun əvəzini verər!

– Cəmi nə qədərdir, Oliviye?

– Üç yüz altmış yeddi livr səkkiz su çərək.

– Müqəddəs Məryəm! – kral bağırırdı, – bu qəfəsə nə yaman baha oturdu?

O bu sözləri deyib Oliviye'nin ölündəki dəftəri qapdı, gah kağıza, gah da qəfəsə baxaraq, barmağıyla hesablamaya başladı. Bu zaman qəfəsin içindən məhbəbusun hiçqırıq səsi açıq-aydın eşidilirdi. Hiçqırıq səsi kralı əhatə edənlərə dərin və sarsıdıcı təsir bağışladığından onlar sapsarı saralmışdılar.

– Əlahəzrət, düz on dörd ildir! Düz on dörd il! 1469-cu ilin aprel ayından bəri! Sizə Həzrət Məryəmə and verirəm, mənə qulaq asın! Siz bu on dörd il ərzində günəş işığından feyz almısınız, lakin mən, mən zavalı bu işığı bir daha görə biləcəyəmmi! Aman verin, əlahəzrət! Mərhəmətli olun! Mərhəmət və şəfqət – hökmdarların zinatidir. Əlahəzrət, siz elə zənn edirsiniz ki, insan ölüm ayağında olanı yer üzündə heç bir təhqiri cəzasız qoymadığı üçün özünə təsəlli verə biləcək? Padşahım, sizə and içirəm ki, mən sizə xəyanət etməmişəm, sizə Anjer kardinalı xəyanət etmişdir. Mənim ayaqlarımdakı qandallar və dəmir kəmərlər həddindən artıq ağırdır. Əlahəzrət, rəhm edin!

– Oliviye, – kral başını yırğalayaraq dedi, – zənnimcə, əhəng torbasını mənə üçün iyirmi suya hesablamışlar, halbuki onun qiyməti on iki sudur. Hesabı düzəldin.

Sonra dalını qəfəsə doğru çevirdi və qapıya doğru yönəldi. Zavallı məhbus işığın və addım səslərinin uzaqlaşdığını eşidib kralın gəldiyini zənn edərək böyük ümidliliklə içində bağlandı:

– Əlahəzrət! Əlahəzrət!

Lakin qapı örtüldü, otaq dərin qaranlığa daldı. Onun qulaqlarına yalnız ara-sıra zümzümə edən keşikçinin xırıltılı səsi gəlirdi.

Kral dinnməz-söyləməz iş kabinesinə qalxdı, məyyəti isə zavallı məhbusun iniltilərinin ağır təsirli altında onun arxasınca gətdi.

Birdən XI Lüdovik Bastiliya komendantından soruşdu:

– Deyəsən, qəfəsin içində kimə vardı?

– Elədir, əlahəzrət, – komendant bu sualdan heyrtlənərək cavab verdi.

– Kim idi o?

– Verden yepiskopu.

Kral bunu hamıdan yaxşı bilirdi. Lakin bu onun qərribə xasiyyət-lərindən biri idi.

– Hə, hə, – bunu yenidən xatırlayırmış kimi sadələşməsinə dedi.

– Kardinal! Balinin dostu! Amma bu yepiskop çox yaxşı oğlandır!

Bir neçə dəqiqə sonra kralın iş otağının qapısı bu fəslin başlan-gıcında oxucunun gördüyü həmin beş nəfərin üzünə açıldı, onlar girdikdən sonra yenə də bağlandı. Bu şəxslər yenə öz əvvəlki yerlərini tutaraq astadan söhbətlərinə davam etdilər.

Kral burada olmayanda masasının üzərinə bir neçə möhürlü rəf qoyulmuşdu. O, zərfləri açdı. Sonra bu kağızları bir-bir nəzərdən keçirərək yanında güman ki katib işləyən Oliviyəyə işarə edərək masanın üzərindəki qələmi göstərdi və məktubların məzmununu ona bildirmədən məktublara cavab yazdırmağa başladı. Oliviyə isə oturmağa cəsarət etməyərək masanın bir küncündə olduca narahat bir vəziyyətdə, diz üstə dayanıb kralın söylədiklərini yazırdı.

Vilhelm Rim diqqətlə onlara baxırdı, lakin kral o qədər yavaşdan dikte edirdi ki, flamandriyalıların qulağına yalnız bir neçə çox az anlaşıla biləcək söz çatırdı. Məsələn:

– Münbit yerləri ticarət üçün, qalan yerləri isə, manufaktura sona-yəsi üçün saxlamalı... Cənab ingilislərə bizim dörd böyük topumuzu – Londonu, Brabantı, Burq-an-Bressi, Sent-Omeri göstərməli... Topçu dəstələri daxil edildiyi üçün artıq müharibələr daha ciddi şəkli almaq-dadır. Dostumuz Bressiür cənablarına... Orduları təminatlı saxla-maq mümkün deyil... və sairə.

Kral yalnız birçə dəfə səsinə yüksəltdi və bağardı:

– Cənab Siciliya kralı da öz namələrini Fransa kralı kimi sarı sur-ğucula möhürləyir! Buna icazə verilməməlidir. Öz hüququmuzu ən xırda şeylərdə belə müdafiə etməliyik. Bunu qeyd et, Oliviyə!

Bir müddət yenə səssizcə işlədikdən sonra, ucadan dedi:

– Aman, aman, bizim qardaşımız imperator nələr yazır? – Sonra məktubu oxumağa başlayaraq, arada öz sözünü kəsə-kəsə deyirdi:

– Bu doğrudur! Alman qadınları hündürboylu və həddindən artıq şişman olurlar! Lakin əski bir zərb-məsələ də yaddan çıxarmamalı-yıq: “Ən gözəl qrafliq – Flandriyadır; ən gözəl hersoqluq – Milandır, ən gözəl krallıq isə – Fransadır”. Elə deyil, cənab flamandriyalılar?

Kral bu sözlərlə corabçının votenporverlik hisslərinə toxunaraq onu məmnun etdiyi üçün yalnız Vilhelm Rim deyil, Koppenol da baş aydı.

XI Lüdovik son məktubu nəzərdən keçirib, qaşlarını çatdı:

– Bu nədir? – o dedi. – Pikardiyada da bizim əsgərlərimizdən şikayət edirlər! Oliviyə, bu saat marşal Ruoya yaz ki, inzibati qayda-lar pozulmuşdur, jandarmar, zadəgan alayları, azad nişançılar, işveç-rəlilər şəhərlərə çox zərər yetirirlər; əsgərlər kəndlilərin evində tap-dıqları şeylərlə kifayətlənməyərək, onları zorlayır, döyür, əziyyət verərək şərab, balıq, yeməli şeylər gətirməyə məcbur edirlər. Mar-şal Ruoya yaz ki, biz öz xalqımızı hər bir əziyyətdən və təcavüzdən xilas etmək istəyirik. Bu bizim arzu və iradəmizdir. Bəli, bunu da yaz ki, tanınmayan, bilməyən bir bərbərin, yaxud mehtərin prins kimi güləbətinli məxmər və ipək libaslar geyinməsi bizim heç də xoşu-muza gəlmir; bu cür təşəxxüs və qürur cənab Allaha da xoş getməz; biz kral olduğumuz halda arşını on altı su qiymətinə olan muahddan kamzol geyməklə kifayətlənirik. Arabacı cənabları da lütf edib, bizim kimi hərəkət etsə, xəncərinin qaşını düşməz. Bunların hamısını bizim dostumuz cənab marşal Ruoya yazarsınız. Çox yaxşı!

Kral bu məktubu uca, möhkəm və qırıq səslə yazdırdı. Məktubu bitirmək üzrəydi ki, birdən qapı açıldı və içəriyə dəhşətli səslə bağırان bir adam girdi, daha doğrusu, içəriyə soxuldu:

– Əlahəzrət! Əlahəzrət! Parisdə üsyan var!

XI Luinin ciddi üzü dəyişdi, lakin üzündə bir anlıq görünən həyə-can dərhal da yox oldu. O özünü saxlayaraq sakit və möhkəm bir səslə soruşdu:

– Kum¹, Jak, bu nə cür daxil olmaqdır?

Jak təngnəfəs halda bağırırdı:

– Əlahəzrət, üsyan, üsyan!..

Kral ayağa durdu, ona yaxınlaşdı, əlindən tutdu və hiddətini boğaraq və flamandriyalılara oğrun-oğrun baxaraq yalnız onun eşidə biləcəyi səsle dedi:

– Kəs səsini, ya da yavaş danış!

Gələn adam bu sözlərin mənasını başa düşüb yavaş səsle qorxa-qorxa danışmağa başladı. Kral sakitcə qulaq asırdı: Vilhelm Rim isə Koppenolun diqqətini yeni gələn adamın üzünə, libasına, xəz şapkasına, qısa yapıncısına, hesab kamerası müşavirlərindən olduğunu göstərən qara məxmər cübbəsinə cəlb edirdi.

Lakin bu adam krala izahat verər-verməz XI Lüdovik gülərək dedi:

– Kum Kuaktye, nə piçildayırınsız! Ucadan danışın. Bizim flamandriyalı dostlarımızdan heç bir xəlvət söhbətimiz ola bilməz.

– Lakin əlahəzrət?..

– Ucadan danışın!

Kuaktye mat qaldı.

– Demək, siz söyləyirsiniz ki, bizim əziz Paris şəhərimizin əhalisi üsyan qaldırmışdır? – Kral ucadan dedi.

– Bəli, əlahəzrət.

– Və siz deyirsiniz ki, bu üsyan Parisin baş hakimi əleyhinə çevrilmişdir?

Kuaktyenin dili dolaşdı, kralın fikirlərində gözənilməz və anlaşılmaz dönüş əmələ gəldiyinə heyran qalaraq cavab verdi:

– Yəqin ki.

– Bəs qarovulçular camaatı harada qarşıladılar? – XI Lüdovik yenə soruşdu.

– Böyük sərəri meyxanasından Sərraflar körpüsünə gedən yolda. Mən özüm də əlahəzrətin əmrinə tabe olaraq buraya gələrkən onlara rast gəlmişdim. Hətta mən camaatın “Rədd olsun Paris hakimi!” bağırdıqlarını da eşidirdim. Görəsən, onlar nə üçün məhkəmə sədrinə əleyhinədirlər?

– Çünki o onların ağasıdır.

– Doğrudan?

– Bəli, əlahəzrət. Onların hamısı Möcüzələr sarayında olan yaramazlardır. Çoxdandır ki, məhkəmə rəisinin sərtliyindən şikayət edirlər, onun hökmünə tabe olmaq istəmirlər.

– Belə de! – Kral məmnunluğunu gizlətməyə çalışaraq xəlifə təbəssümlə dedi.

– Onlar parlamentə yazdıqları ərizələrində yalnız iki ağaları olduğunu qeyd edirlər: biri əlahəzrət, o biri isə cənab Allah – yaxud mənim zənnimcə iblis, – Kuaktye sözlərinə davam etdi.

– Belə de! – kral yenə təkrar etdi.

O bu sözləri söylərkən əllərini ovuşdurur və daxilən güldüyündən üzündə sevinc işarəsi görünürdü. Ümumiyyətlə, kral özünü nə qədər saxlamaq istəsə də, qəlbindəki sevinci gizlədə bilmirdi. Kimsə, hətta Oliviye belə bundan baş çıxara bilmirdi. Kral bir müddət fikrə getdi; üzündə narazılıq vardı; sonra birdən soruşdu:

– Onlar çoxdur?

– Bəli, əlahəzrət, olduqca çoxdurlar, – Jak cavab verdi.

– Nə qədər olurlar?

– Altı minə qədər olurlar.

Kral özünü saxlaya bilməyib dedi:

– Çox gözəl! Nə ilə silahlanmışlar?

– Onların kərəntiləri, nizələri, oxları, dırıqları, bir sözlə, bir çox olduqca qorxunc silahları var.

Lakin silahlar sadalanarkən deyəsən kralın kefi heç də pozulmadı. Odur ki, Kuaktye bir söz də əlavə etməyi lazım bildi:

– Əlahəzrət, məhkəmə rəisinə kömək göndərməsək, onu bu saat məhv edəcəklər!

– Əlbəttə, əlbəttə, göndərəcəyik! – Kral məmnun halda dedi.

– Əlbəttə, göndərəcəyik. Hər halda cənab məhkəmə rəisi bizim dostumuzdur. Altı min! Amma çox çox oğlanlardır. Onların cəsarəti fəvqəladə bir cəsarətdir. Bizim də buna bərk acığımız tutmuşdur. Lakin bu gecə mənim qoşunum azdır, səhər kömək göndərə bilərik.

– Yox, əlahəzrət! – Kuaktye bağırırdı, – ona bu saat kömək göndərilməlidir, yoxsa quldurlar səhərə kimi iyirmi dəfə məhkəmə binasını dağıdıb, məhkəmə rəisini əsa bilərlər! Əlahəzrət, Allah eşiqinə, səhərə kimi qoşun göndərin!

– Sizə dedim ki, səhər səhər göndərərik, – kral onun gözlərinin içinə diqqətlə baxaraq dedi.

¹ Xaç atalığı, kirvo

Bu elə bir baxış idi ki, bundan sonra artıq cavab verməyə ehtiyac yox idi. XI Lüdovik bir qədr susduqdan sonra yenə səsinə ucaltdı:

– Kum Jak, hər halda sizə məlum olmalıdır. Paris hakiminin feodal hüquqi nədən ibarət idi... – sonra sözlünə düzəliş verərək, – ibarətdir? – dedi.

– Əlahəzrət, onun ixtiyarında Qalandr və Erbri küçələri arasındakı möhüllə, Sen-Mişel meydanı, camaat arasında Hasararası deyilən möhüllə, Notr-Dam-an-Pre kilsəsinin civarındakı (burada XI Lüdovik şlyapasını bir qədər qaldırdı) on üç qədər ev var; sonra Möcüzələr sarayı civarındakı cüzam xəstəxanası və nəhayət, bu xəstəxana ilə Sen-Jak qapıları arasındakı möhüllə də onun ixtiyarındadır. Şəhərin bütün bu hissələrində məhkəmə və nəqliyyat haqqı ona aiddir; o burada hakim sayılır.

– Vay, vay, vay! – Kral sağ əlilə sol qulağını qaşıyaraq dedi. – Bu ki mənim gözəl Parisimin böyük bir tikəsidir! Cənab məhkəmə rəisi şəhərin bütün hissəsinə hakim imiş ki!

O bu dəfə sözlünə düzəliş vermədi və öz-özünə danışmış kimi dalğın-dalğın sözlünə davam etdi:

– Cənab məhkəmə rəisi, demək, siz beləymişsiniz! Demək, cənab məhkəmə rəisi, siz bizim Parisimizin gözəl bir loğmasını dişlərinizin arasında saxlamısınız!

Sonra hərərətlə dedi:

– Bizim mülklərimizdə özünə məhkəmə rəisi, ağa və hakim adı verib, hər meydanda, hər küçədə dar ağacı quran və bizim sadıq təbəələrimizi asan bu ağalar rədd olsun cəhənnəmə! Onların sayəsində bildiyi say qədər Allahı olan yunan və gördüyü ulduzlar qədər Allahı tanıyan iranlı kimi hər bir fransız da gördüyü dar ağacı qədər kral saya bilər. Lənətə gəlsin! Belə iş yaramaz, mən buna son qoymalıyam! Paris şəhərində bizim ədalətimizdən başqa məhkəmə, bizim təyin etdiyimiz yol vergilərindən başqa yol vergisi, bizdən başqa bir hökmdar ola bilməzi! Ruhuna and içirəm ki, cənnətdə bir Allah olduğu kimi, Fransada da yalnız bir kral, yalnız bir hökmdar, yalnız bir hakim olmalıdır.

O yenə papağını qaldırdı və it sürüsünü qışqırdan ovçu kimi kimisə müraciət etmədən sözlünə davam etdi:

– Yaxşı, mənim xalqım! Çox gözəl! Bu yalançı ağaları məhv et! Öz işinə davam et! Rədd olsunlar gözümdən! Talan et, dar ağacın-

dan as, evlərini tar-mar et! Bəli, ağalar, siz kral olmaq istəyirsiniz! Onları yaxşıca döyəcələ, ey mənim xalqım, yaxşıca döyəcələ!

Ancaq burada ağzından qaçmış bir fikri tutmaq istəyirmiş kimi dayandı və dodağını gəmirdi. Sonra ətrafındakıları sırayla nəzərdən keçirdi, başındakı papağını çıxarıb ona baxdı və dedi:

– Ah, son mənim başımda nə olduğunu bilsəydin, mən səni yandırardım! – Sonra yenə bütün ətrafı diqqətli və təşvişli tülkü nəzərlə gözdən keçirərək sakitcə əlavə etdi: – Ancaq məsələ bunda deyil! Biz hakimo yardım göndərəcəyik. Lakin təəssüf ki, hal-hazırda bizim ixtiyarımızda çox az qoşun var və bu qədər adama qalib gələ bilməz. Sabah qədər gözləmək lazımdır. Şəhərdə intizam bərpa ediləcək, ələ keçənlər isə cəzalarını alacaqlar.

– Ah, əlahəzrət, – Kuaktye dedi, – az qalmışdım, bir şeyi sizə xəbər verməyi unudum. Gecə qarovulu bu dəstədən iki nəfəri tutmuşdur. Əlahəzrət onların üzünə baxmağı arzu edərsə, yaxındadırlar, onları gotirtmək olar.

– Necə arzu etməmək? – kral bağırdı. – Bu cür şeyləri nə cür unuda bilərsiniz. Olivye, tez ol, onları buraya gətir!

Olivye otaqdan çıxdı və bir dəqiqə sonra yenə qayıtdı; bu dəfə onun yanında kral qarovulu nişançılarıyla əhatə olunmuş iki əsir vardı; əsirlərdən birinin şişkin, axmaq, sərxos və heyrətli üzü vardı. Əyninə cür-cındır geyinmişdi, yeridikcə ayaqlarını sürüyür və cökürdü. İkincinin üzü gülümsür və solğun idi. Onu oxucular tanıyırdı.

Kral bir dəqiqə onların üzünə baxdı, bir söz söyləmədi, sonra qırıq bir səslə birincidən soruşdu:

– Sənin adın nədir?

– Zoffrua Pensburd.

– Sənətin nədir?

– Avarayam.

– Sən bu cinayətkar dəstəyə nə üçün qoşulmusan?

Avara əllərini oynadaraq mənasız-mənasız kralın üzünə baxırdı. O, başında sönmüş şam işığı qədər işıq olmayan dar düşüncəli adamlardan biri idi.

– Bilmirəm, – o cavab verdi, – onlar getdi, mən də onların dalınca getdim.

– Sizin Paris şəhəri hakimi və ağanızı arsızcasına qarət etmək və öldürmək məqsədiniz yox idi?

– Bilmirəm. Mən yalnız onu bilirəm ki, birini soymağa gedirdilər, başqa heç bir şey bilmirəm.

Qarovulçulardan biri quldurun əlində tutulmuş orağı krala göstərdi. Kral soruşdu:

– Bu silah sənindir?

– Bəli, bu mənim orağımdır. Mən – bağbanam.

XI Lüdovik o biri əsir göstərərək sözünə davam etdi:

– Bu adamın sənin yoldaşın olduğunu etiraf edirsən?

– Yox, mən onu heç tanımıram.

– Yetər, – kral dedi və qapının yanında hərəkətsiz və dinməz-söyləməz dayanmış, oxucunun nəzər-diqqətini cəlb etdiyimiz adama əlilə işarə edərək əlavə etdi:

– Kum Tristan, bu adamı götür, o sənindir.

Adamayovuşmaz Tristan təzim etdi və qarovulçuların qulağına nəşə dedi. Qarovulçular zavallı sərsərinə apardılar.

Kral ikinci əsirə yaxınlaşdı; bu əsirin alnında iri tər damcıları görünürdü. Kral ondan soruşdu:

– Sənin adın nədir?

– Pyer Qrenquardır, əlahəzrət.

– Sənətin nədir?

– Filosofof, əlahəzrət.

– Məlun, sən bizim dostumuz Paris hakiminin üzərinə hücum etməyə necə cəsarət etdin? Sən bu iğtişah haqqında nə söyləyə bilərsən?

– Əlahəzrət, mən onda heç iştirak etməmişəm.

– Necə iştirak etməmişən, məlun? Səni qarovulçular bu köpək uşağının arasında tutmayıb?

– Əlahəzrət, belə deyil, burada bir səhv var, bədbəxt bir təsadüf. Əlahəzrət, lütfən mənə qulaq asın, mən tragediya yazıram: mən şairəm, mənim kimi adamlar isə adətən gecələr küçələrdə dolaşır. Mən də bu axşam tamamilə təsadüfi olaraq buradan keçirdim, mənə nəhaq yerə tutublar. Mənim bu qarışıqlıqla heç bir əlaqəm yoxdur. Əlahəzrət özü gördü ki, bir az əvvəl danışdırılan quldur mənə heç tanımadı. Mən əlahəzrətdən rica edirəm...

– Sus, – içdiyi arığa ara verərək dedi, – mənim bu cəfəngiyyatdan başını hərlənir.

– Əlahəzrət, bunu da asmaq olarmı? – Tristan barmağıyla Qrenquarı göstərərək soruşdu.

Bu onun söylədiyi ilk söz idi. Kral laqeydcəsinə cavab verdi:

– Mümkündür, mənim heç bir etirazım yoxdur.

– Ancaq mənim etirazım var! – Qrenquar bağırdı.

Filosof həmin dəqiqə gömgöy göymişdi. Kralın soyuq və laqeyd simasından yalnız son dərəcə patetik bir şeylə xilas ola biləcəyini anlamışdı. XI Luinin ayaqlarına yuxı olaraq müdhiş ədə və hərəkətlə bağırdı:

– Əlahəzrət, lütfən, mənə qulaq asın! Əlahəzrət, belə boş şeylər üçün mənə hiddətlənməyin! Tanrı həzrətləri öz ildırımına kiçik bir bitkini məhv etməz. Əlahəzrət, siz qüdrətli və böyük bir hökmdarsınız! Buz parçası qırgılcım saçə bilmədiyi kimi, üsyan qaldırmaq iqtidarı olmayan zavallı və namuslu adama rəhm edin! Ey böyük hökmdar, alicənablıq aslanlara və hökmdarlara məxsusdur! Təəssüf ki, sərtlik yalnız fikirləri qarışdırır. Fırtınanın şiddətli rüzgarı yolçunu öz bürüncəyinə daha möhkəm büründürdüydü halda, günəş istə şüalarıyla bu yolçunu köynəyinə qədər soyunmağa məcbur edər. Əlahəzrət, siz də bir günəşsiniz. Ey mərhəmətli hökmdarım, sizə and içirəm ki, mən nə sərsəriyəm, nə oğruyam, nə də qulduram. Üsyan və quldurluq Apollonun xasiyyətlərindən deyildir. Hər halda, mən üsyan və ixtişaşların gurladığı buludlara çıxmaram, mən siz əlahəzrətin sadiq bəndəsiyəm. Sadiq bəndə isə öz padşahının şöhrətinə və şöhinə ərin öz arvadının namusuna və oğulun atasının yaxşı adına hörmət etdiyi kimi baxmalıdır. O özünü qurban verməli, özünün padşahın yolunda parça-parça doğranmasına razı olmalıdır. Onun heç bir başqa ehtirası olmamalıdır. Hər halda, əlahəzrət, mənim etiqadım belədir. Odur ki, siz məni üsyançı və qarətçi zənn etməyin. Yalnız sürtükümün dirsəkləri yırtıq olduğundan məndən şübhələnməyin. Əlahəzrət, siz məni bağışlasanız, diz üstə çöküb, gecə-gündüz sizin bu yaxşılığınız üçün dua edərdim. Mən təəssüf ki, çox da zəngin deyiləm, mən hətta bir qədər yoxsulam, lakin bu qətiyyəni mənim pis adam olmağım deyil. Bəli, yoxsul olmağma özüm müqəssirəm. Hər kəs bilir ki, yaxşı və xeyirli işlərlə də ev tıkmək, kitablardan kürk tikdirmək mümkün deyil. Taxılı vəkllər yeyir, başqa elm adamlarına isə yalnız küləş qalır. Filosofların yırtıq bürüncəkləri haqqında o qədər lətifə var ki. Ah, əlahəzrət, mərhəmət və səfqət – böyük bir qəlbi nurlandırmaq iqtidarında olan yeganə işiqdir! Mərhəmət – bütün xeyirli işlər üçün mənbədir! O olmasaydı, bütün başqa fəzilətlər gözləri görməyə-görməyə Allah axtaran korrara bənzəyərdilər.

Təbələri onun sayəsində padşahlara məhəbbət bəsləyir. Məhəbbət isə kralın ən gözəl mühafizəsidir. Həm də əlahəzrət, yer üzündə bir nəfər artıq zavallı adamın, taleyin zülmü ilə çarpışan məsum bir filosofun yaşamasından siz nə itirirsiniz? Onun cibləri də mədəsi kimi boşdur! Bundan başqa, əlahəzrət, mən ədəbiyyatla da məşğul oluram, ədəbiyyata himayə göstərmək isə – böyük padşahların təcrübəsi əlavə bir incidir. Apollon muzanın himayədarı titulundan qətiyyətlə çəkinməzdi. Matvey Korvin riyaziyyatçıların zinəti olan Jan de Monroyalı himayə edirdi. Lakin ədəbləri dar ağacından asmağa başlarsa, buna ədəbiyyat himayəçiliyi adını vermək olarmı? Böyük İskəndər Aristoteli asmağı əmr etsəydi, bu onun üçün ləkə olmazdı? Bu bözən üzü qışımın gözəlləşdirən balaca bir xal deyil, onu daha da bərbad və çirkin hala salan çibən olardı. Əlahəzrət, mən nəcəbatlı Dofin cənabları ilə Flandriya şahzadəsinin izzətini haqqında olduqca geniş bir mənzumə yazmışam. Məgər bunu edən adam üsyan qaldırmaq qabiliyyətində ola bilərmi? Əlahəzrət, nəzərə alın ki, mən adi bir ədib deyiləm, mənim ciddi ölməz əsərlərim var, qeyri-adi nətiqlik istedadım var. Əlahəzrət, rəhm edin! Siz bununla Həzrət Məryəmə xoş gələn bir iş görmüş olarsınız. And içirəm ki, bu ölüm məni çox qorxudur.

Zavallı Qrenquar bu acınacaqlı sözləri söylərkən kralın çökmələrini yalayır, Vilhelm Rim isə Koppenolun qulağına deyirdi:

– O kralın ayağına düşməkdə çox yaxşı iş görür. Kritli Yupiter kimi bözi padşahların qulaqları ayağındadır.

Corabçı isə Kritli Yupiteri vəcinə almayaraq gözlərini Qrenquardan ayırmadan gülümsəy-gülümsəy cavab verdi:

– Ah, necə də xoşdur, mənə elə gəlir ki, məndən əfv diləyən kansler Qüqonu yenidən eşidirəm.

Nəhayət, Qrenquar tövsüyükər və bütün vücuduyla titrəyərək dayandı, gözlərini kralın üzünə dikdi; kral isə o danışdığı durnaqla şalvarının üstünə düşən mum lokosini təmizləyirdi. Sonra bir söz demədən acı içkisindən bir qədəh də içdi. Bu sükut zavallı Qrenquarın qəlbini sıxdı. Nəhayət, kral onun üzünə baxdı.

– Sox zəhlə təkən boşboğazdır! – dedi. Sonra Tristana tərəf dönüb dedi:– Ey, onu buraxın getsin!

Qrenquar sevincindən özündən getdi.

– Buraxaq! – kralın mırıldandı. – Əlahəzrət, bəlkə onun bir qədəh bizim qəfəsə saxlayaq?

– Kum Tristan, – XI Lüdovik cavab verdi, – sən nə danışırısan, biz üç yüz altmış yeddi livr səkkiz su yarım qiymətində olan qəfəsləri bu cür sarsaqlar üçün tikirik? Bu sərəsini bu saat buraxın və dalına da yaxşı bir topik vurun.

– Oho! – Qrenquar bağırdı. – Böyük kral buna dəyərəm.

Sonra kralın öz əmrini geriye götürə biləcəyindən qorxaraq Tristanın xeyli hiddətlə açdığı qapıya doğru cumdu. Əsgərlər onunla birlikdə otaqdan çıxdılar. Onu dalından yumruqlaya-yumruqlaya itələyirdilər. Qrenquar bütün bu əziyyətlərə həqiqi stoik-filosof kimi tab gətirirdi.

Kral Paris hakimi öleyhinə üsyan qalxması xəbərini eşidəndən sonra xeyli məmnun olmuşdu və ona xas olmayan bu mərhəmət də məmnuniyyətdən irəli gəlirdi. Halbuki Tristan dışından ovu qoparılmış köpək kimi açıqlı-acıqlı baxırdı.

Kral barmaqlarıyla kreslosunun kənarında şən-şən Pont-Odemer marşını çalırdı. O, riyakarlığın sirlərini bilse də, sevincinə nisbətən yayğılarını daha yaxşı gizlədə bilirdi. Bözən xoş xəbər eşidəndə son dərəcə sevinirdi. Məsələn, Cösür Karlin ölümünü eşidəndə, olduqca xəsis olmasına baxmayaraq, Turdakı müqəddəs Martin kilsəsinə gümüş barmaqlıq bağışlamış, taxta çıxdıqda isə atasının dəfini ilə məşğul olmağı unutmışdu.

– Əlahəzrət, – Birdən Jak Kuaktye ona dedi, – siz mənə bərk xəstə olduğunuz üçün yanıma çağırırsınız. İndi halınız necədir?

– Oy, – kral zarıldı, – mən həqiqətən bərk xəstəyəm, dəhşətli ağrıların var. Qulaqlarımda nəsə guruldayır, köksüm isə sanki odlə şənayla didirlər.

Kuaktye kralın biləyindən tutub ciddi görkəmdə onun nəbzini yoxlamağa başladı:

– Baxın, Koppenol, – Rim səsini alçaldaraq dedi. – O, Kuaktye ilə Tristanın arasında əyləmişdir. Bu onun bütün məyyəti deməkdir: həkim onun özü, cəllad isə başqaları üçündür.

Kuaktye kralın nəbzini yoxladıqca sifəti ciddiləşirdi. XI Lüdovik bir qədər rahatlaşıqla onun üzünə baxırdı. Kuaktyenin üzü gətdikcə tutulurdu. Kralın xəstələnməsi ona gəlir gətirdiyindən həmişə bundan mümkün qədər faydalanmağa çalışırdı.

– Oho! – Nəhayət, Jak Kuaktye dedi, – belə şeylərlə zarafat etmək olmaz!

– Doğrudan? – Kral narahat halda soruşdu.

– Nəbziniz düz deyil, tez-tez vurur, qızdırmalısınız, – həkim sözüne davam etdi.

– Lənətə gələsən!

– Bəli, belə davam edərsə, insan üç gün belə yaşamaz.

– Ya Məryəm! – kral bağırdı. – Bunun heç bir əlacı yoxdur?

– Əlahəzrət, mən də elə bunu düşünürəm.

O, kraldan dilini çıxarmağı rica etdi, başını yırğaladı, üzünü qırışdırdı və birdən dedi:

– Yeri gəlmişkən, əlahəzrət, sizə deməliyəm ki, yeparxiya və monastırlardan kral vergisi yığan momur vəzifəsi boşalmışdır, mənim isə bir qardaşım oğlu var...

– Kum Jak, mən bu vəzifəni sizin qardaşınız oğluna verirəm, – kral cavab verdi, – ancaq məni sinəmdəki bu hərətdən xilas et.

– Əlahəzrət, madam ki, siz bu qədər mərhəmətlisiniz, – həkim yenidən diləndi, – güman edirəm ki, mənim bir ricamı da rədd etməyib Sent-Andre küçəsindəki evimin inşasını qurtarmaq üçün bir qədər yardım edərsiniz.

– Hm! – kral öskürdü.

– Məsələ burasındadır ki, mənim pulum çatmır, – həkim davam etdi, – evimə dam qayırtırdı bilməsən, çox müəssir olacağam. Zaten məsələ evin özündə deyil. Bu adi bir şəhərli evidir, ən çox bu evin kamizlərini zینətləndirən gözəl Jan Furbo freskalarına heyfim gəlir. Həmin freskaların üzərində Diananın havada uçması təsvir edilmişdir. Olduqca gözəl, incə və zərif bir rəsmidir. Diananın başında tac əvəzinə aypara var, bədəninin ağıllığı da o dərəcədə gözəldir ki, ona yaxından baxan adamın ağlına əlindən ala bilər. Orada bir Serera da var ki, çox qərribə bir şeydir. Serera taxıl dərzləri üzərində əyləşib, başında isə tarla çiçəklərindən və taxıl başqaclarından hörülmüş çələng var. Bu qədər aşıqanə gözəl, gözəl ayaqlar, nəcabətli görkəm, zərif geyim təsəvvür etmək mümkün deyil. O, sonətkar qələməndən çıxmış ən kamil və ən həyalı gözəllərdən biridir.

– Yaxşı, – XI Lüdovik dedi, – sözünün canını de.

– Bilirsiniz, əlahəzrət, bütün bu bədii esərləri yığmağa bir yer lazımdır, bu çox bəha olmasa da, mənim pulum qalmayıb.

– Yaxşı, bunun üçün sənə nə qədər lazımdır?

– Nə deyim? Bozəkli və qızıllı misdən qayırılsa, olsa-olsa iki min livrə başa gələr.

– Vay, quldur! – kral bağırdı. – Ağzımdan çıxardığın hər bir diş mənə brilyant bahasına başa gəlir.

– Mən buna ümid bəsləyə bilərəm? – Kuaktye soruşdu.

– Yaxşı, lənət şeytana, ancaq məni sağalt.

Jak Kuaktye ehtiramla təzim etdi və dedi:

– Əlahəzrət, sizin bir əlacınız var edə bilər. Biz sizin böyrünüzmə erməni gilindən, yumurta ağından, taxta yağından və sirkədən hazırlanmış böyük bir məlhəm qoyarıq. Bundan başqa, siz dərmanınızı içməyə davam etməlisiniz. Belə olarsa, biz əlahəzrətin can sağlığına cavabdeh ola bilərik.

Yanan şamın ətrafına çox miqmiğa toplaşır. Olivye kralın kefinin yaxşı olduğunu görüb, əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək krala yaxınlaşdı:

– Əlahəzrət...

– Hə, daha nə var? – XI Lüdovik soruşdu.

– Cənab Simon Radenin ölməsi əlahəzrətə məlumdur?

– Yaxşı, nə olsun ki?

– O, kral xəzinəsinin müşaviri idi...

– Nə olsun ki?

– Əlahəzrət, bu yer indiyədək boşdur.

Bu sözləri söylərkən Olivyenin üzündəki vüqarı yaltaqlıq yaltaqlıq əvəz etdi: yalnız bu iki ifadə saray əhli üçün xarakterikdir. Kral onun gözlərinin içinə baxıb və quru tərdə dedi:

– Başa düşürəm. – Sonra bir az susub davam etdi. – Cənab Olivye, marşal Busiko deyirdi ki: "Hədiyyə hər zaman kraldan, bəliq isə dənizdən olmalıdır". Görürəm, Busikonun rəyini bölüşürsünüz. İndi isə qulaq asın. Mənim çox yaxşı yaddaşıam var. Biz 1468-ci ildə sizi öz yanımızda kamerger təyin etdik, 1469-cu ildə sizi Sen-Qlu qəsərinin komendantı və yüz tur livrlük maaş təyin etdik (siz maaşın Paris livri ilə verilməsini rica etmişdiniz). 1473-cü ilin noyabr ayında Jerjolda verdiyimiz əmrlə sizi kavalier Jilber Aqlın yerinə Vensen meşəsinə nəzarətçi təyin etdik. 1475-ci ildə Jak Lemerin əvəzinə Rüyve-Sen-Qlu meşəsinə meşəbəyi təyin olundunuz. 1478-ci ildə öz mərhəmətimiz sayəsində sizə yaşıl möhürlü sənədlərə bərabər ömürlük olaraq on Paris livri məbləğində, arvadınızın adına keçirmək şərtlə Sen-Jermen məktəbinin yaxınlığındakı tacir dükanlarının yerləşdiyi yerin rentasını təyin etdik; 1479-cu ildə sizi zavallı Jan

Dezin yerinə Senar meşəsində meşəboyu, sonra Loş qosrinin kome-dantı, ondan sonra, yenə həmin ildə Sen-Kanten valisi və nəhayət, Milan körpüsünün kapitanı vəzifəsinə təyin etdik, bu da sizə qraf Milan adını daşımaq haqqı vermişdi. Hər bazar günü üz qırخان hər bir bərbərin verdiyi beş su miqdarında cərimənin üç susu sizin payınıza düşür, yerdə qalanı isə xəzinəyə satır. Bundan başqa, köhnə soyadınızın ("Le Mauvais" – pisiyyət) sizə çox yaraşmasına baxmayaraq, onu dəyişdirməyə icazə verdik. 1474-cü ildə bizim zadəganların böyük narazılığına baxmayaraq, sizə zadəgan gerbi verdik və onu döşünüzdə taxmağa icazə verdik. Məgər bunlar sizə bəs deyil? Məgər, siz bu uğurlu ovdan razı deyilsiniz? Qorxmursunuz ki, artıq bir baliq gəminizin batmasına səbəb ola bilər? Kirvə, qürur sizi məhv edəcək; o hər zaman fəlakətə və iflasa səbəb olur. Bunu yaxşı düşünün və sakit oturun.

Ciddi tərzdə söylənən sözlər Olivyenin üzünə yenə ona xas olan həyasız ifadəni qaytardı.

– Yaxşı, nə olar, – Olivye demək olar ki, əsidi-ləcək tərzdə mırıldandı, – görünür, bu gün kralın halı xarəbdir: hər şeyi həkimə verir.

XI Lüdovik Olivyenin bu fikrinə hirs-lənmədi, ancaq yetərinə qısa şəkildə dedi:

– Dayanın! Mən bir şeyi unudum. Mən sizi Gent şəhərində he-rəsginə Məryəmin yanına səfir təyin etmişdim. – kral flamandriyalılara üzünü tutub əlavə etdi, – bəli, ağalar, bu adam səfir olmuşdur. – Sonra Olivyeyə dedi: – Kirvə, indi isə, daləşməyən yoxdur; biz ki köhnə dostuq. Artıq vaxt keçir, məşğələ bitdi. Üzümlü qırxın.

Şübhəsiz, oxucular cənab Olivyenin, XI Lüdovik tərəfindən oynanılan uzun və qanlı faciədə olduqca mühüm bir rol oynamaq şərafinə nail olan həmin dəhşətli bərbər olduğunu çoxdan anlamışdır. Əlbəttə, biz burada bu qəribə adamın xarakterini açmaq niyyə-tində deyilik, yalnız onu qeyd edə bilərik ki, onun üç adı vardı: sarayda ona Olivye Le-Den deyirdilər, xalq onu iblis Olivye adı ilə çağırırdı, əsil adı isə Olivye le Move idi.

Olivye yaqın ki, narazı olduğundan yerindən tərpənmir və Jak-Kuaktyenin üzünə çöp-çöp baxırdı.

– Ho, ho, hər şey həkimindir, – o dişləri arasından mırıldandı.

– Əlbəttə, həkim üçündür, – XI Lüdovik qəribə yumşaqlıqla dedi. – Həkim səndən daha əhəmiyyətli-dir, çünki bütün bədənimiz

onun əlindədir, sənin əlində olan yalnız cənəməizdir. Əzizim, sənin öz tələbindən şikayət etməyə haqqın yoxdur. Əgər mən də kral Xil-perik kimi saqqal saxlasaydım, sənin halın necə olardı? Yaxşı, kir-vəcik, öz işinlə məşğul – üzümü qır. Get, nə lazımsa götür.

Olivye kralın bu gün hər şeyi zarafata salmaq niyyətində olduğunu və onu açıqladığının mümkün olmadığını görüb əmrini yerinə yetirmək üçün söylənə-söylənə otaqdan çıxdı.

Kral ayağa durdu, pəncərəyə yaxınlaşdı və birdən böyük həya-can içində pəncərəni açaraq səsləndi:

– Bu nədir? Qədim şəhərin üzərində şəfəq var! Hakimin evi yanırlar! Ho, ho, bu onun evidir! Ah, mənim mərhəmətli xalqım! Nəhayət, sən feodallarla haqq-hesab çəkməkdə mənə yardım edirsən! Sonra flamandriyalılara müaciət etdi: – Ağalar, yaxın gəlin, baxın! Bu yan-ğın şöləsidir, eləmi?

– Bəli, yağındır, həm də böyük bir yanğı, – Vilhelm Rim yol-daşıyla birlikdə pəncərəyə yaxınlaşaraq dedi.

Koppenolun gözləri birdən parladı.

– Ah, – o bağıraçaq dedi, – bu baron Emberkurun evinin yanma-sını mənim yadıma salır. Görünür, orada ciddi bir üsyan qopmuşdur.

– Cənab Koppenol, siz elə zənn edirsiniz? – XI Lüdovik soruşdu. Gözləri corabçının gözləri kimi sevincilə parlayırdı. – Bu üsyanı yatırmaq elə də asan iş deyil? Eləmi?

– Əlbəttə, əlahəzrət! Bununçün çoxlu əsgər qurban verməlisiniz.

– Ax, mən! Bu başqa səhəbdir! Əgər mən istəsəm...

Corabçı cəsərlə etiraz etdi:

– Əgər bu üsyan mənim zənn etdiyim kimdirsə, sizin istəkləriniz burada az rol oynayacaq.

– Kirvə, – kral dedi, – narahat olmayın, iki alay qarovul əsgər-ləri və bir cüt yaylım atəşliylə bu qara camaatın öhdəsindən gəlmək olar.

Yoldaşının gözünü ağartmasına baxmayaraq, corabçının kralın qarşısında məğlub olmaq istəmədiyi görünürdü.

– Əlahəzrət, – o dedi, – isveçrəlilər də qara camaatdan başqa bir şey deyildi, yaraşıqlı və məşhur cəngavər Burqundiya hersoqu bu camaata nifrətlə baxardı. O, Qranson döyüşündə bağırırdı: "Ey, top-çular! Bu köpək uşağına məməni atın! Müqəddəs Georgi bizə kömək edir!" Lakin şəhər yüzbaşısı Şarnaxtal öz xalqı və dəyənəklərlə bir-likdə bu məşhur hersoqun üzərinə hücum etdi. Ehtisamlı Burqundiya

ordusu qara camaatla toqquşduqdan sonra daşa dəyən şüşə kimi parça-parça oldu. Bu müharibədə həmin kəndlilər bir çox məşhur cəngavəri məhv etdilər, birinci Burqundiya kavaləri hesab olunan baron Şatogiyonun meyiti isə boz atıyla bərabər bataqlıqdan tapılırdı.

– Dostum, siz müharibədən danışsınız, buradakı isə yalnız ixtişaşdır; bu ixtişaş yatırmaq üçün qasqlarını oynatmağım yetər.

Flamandriyalı laqeyd cavab verdi:

– Ola bilər, əlahəzrət. Demək, bu xalq hələ lazımı qədər yetişməyib.

– Cənab Koppenol, – Vilhelm Rim söhbətə qarışaraq dedi, – siz qüdrətli bir kralla danışsınız.

– Mən bunu bilirəm, – Koppenol sakitcə cavab verdi.

– Hörmətli cənab Rim, ona mane olmayın. – Kral dedi. – Mənimlə açıq danışanları sevirəm. Atam VII Kral deyirdi ki, həqiqət həmişə axsayır, mənsə bu fikirdəyəm ki, həqiqət vəfat etmişdir, həm də tövbə etmədən. İndi bu cənab Koppenol mənə yanlışlığımı isbat etmək istəyir.

Kral əlini Koppenolun çiyninə dostcasına qoyaraq sözüne davam etdi:

– Cənab Jak, demək, siz söyləyirdiniz ki...

– Əlahəzrət, mən söyləyirdim ki, siz haqlı olmanız yalnız ölkə-nizdə xalqın yetişməyi zamanın hələ gəlmədiyini isbat edir.

– Əzizim, bəs zaman nə vaxt gələcək? – Kral diqqətlə onun üzünə baxaraq soruşdu.

– Onu siz özünüz görəcəksiniz.

– Bəs mən bundan necə xəbər tutacağam?

Koppenol sakit və soyuqqanlı tərzdə kralın qolundan tutaraq pəncərənin yanına gətirib dedi:

– Əlahəzrət, lütfən qulaq asın, baxın, bu qüllədir, o isə zəngdir, topdur, əsgərlərdir, vətəndaşlardır. Xalqın zamanı zənglər çalınanda, toplar atılanda, qüllələr gurultuyla yıxılanda, əsgərlər və vətəndaşlar bağıraraq bir-birini öldürməyə başlayanda gələcəkdir.

XI Luinin üzündə ciddi və dəlgin bir ifadə göründü. Sonra o hər bətinin meyitini oxşayan döyüşçü kimi əlini qüllənin qalın divarı üzərində yavaş-yavaş gözdürərək dedi:

– Yox. Sən o qədər də asanlıqla uçmayacaqsan, mənim gözəl Bastiliyam!

Sonra üzünü cəsur flamandriyalılara tutub əlavə etdi:

– Cənab Koppenol, siz heç xalq üsyanı görmüsünüz?

– Əlahəzrət, mən xalq üsyanında iştirak etmişəm, – corabçı cavab verdi.

Kral maraqlanaraq soruşdu:

– Bəs siz bu işə necə başladınız?

– Bu elə də çətin bir iş deyil, – Koppenol dedi. – Bunun yüz cür yolu var. Əvvəla şəhərdə narazılıq olmalıdır, – zətən bu çox da nadir şey deyil. Sonra bir çox şey şəhərlərin xasiyyətindən asılıdır: məsələn, Gent əhalisi üsyanı çox sevir, onlar adətən öz hökmdarlarının oğlunu sevarlar, hökmdarın özünü isə heç vaxt sevmirlər. Fərz edək ki, gözəl günlərin birində mənim dükanıma gəlib deyirlər: “Koppenol, məsələ belədir: Flandriya hersoginyası öz nazirlərini xilas etmək istəyir, hökumət isə deyirman vergisini iki qat artırır”. Yaxud buna bənzər başqa şeylər söyləyirlər. Heç bir fərqi yoxdur. Mən o saat işimi bir kənara buraxıb emalatxanamdən küçüyə çıxıram və “Köməyə gəlin” deyə bağırmağa başlayıram. Burada mənim ayaqlarıma boş bir çəllək dolaşır, mən bu çəlləyin üzərinə çıxıb ağılıma gələni, ürəyimlə ucadan danışmağa başlayıram; əlahəzrət, aşağı siniflərə mənsub olan adamların qolbındə isə hər zaman bir dörd var. Camaat mənim ətrafıma toplaşır, səs-küy salmağa başlayır, əsgərlərin ölinədən aldıkları silahı əhaliyə paylayırlar, yolda rast gələnlərin hamısını bizim izdihamə qoşulur – bununla artıq üsyan başlamış olur. Nə qədər ki mülklərdə mülkədarlar, şəhərlərdə şəhərlilər, kəndlərdə isə kəndlilər var, hər zaman belə olacaq.

– Bəs siz kimin əleyhinə üsyan edirsiniz? – kral soruşdu. – Mülkədarların əleyhinə, yoxsa məmurların əleyhinə?

– Cürbəcür olur, bəzən onların əleyhinə, bəzən də hersoqun əleyhinə.

– Belə də, – XI Lüdovik gülümsəyərək dedi və öz yerinə qayıtdı. – Yox, onlar hələ burada yalnız hakimin əleyhinə üsyan edirlər.

Bu zaman Olivye iki pəjlə birlikdə otağa daxil oldu. Pəjilər kralın paltarını gətirmişdilər. Lakin bir şey kralı təəccübləndirdi. Onların yanında Paris hakimi ilə şəhər qarovulunun rəisi də vardı. Hər ikisi qorxmuş kimi görünürdü. Kinli bərbər də qorxmışdı. Ancaq eyni zamanda bir qədər məmnun idi.

– Əlahəzrət, üzr istəyirəm, – o sözbə başladı, – mən bəd xəbər gətirdiyimə görə mənə bağışlayın.

Kral ona doğru elə sürətlə döndü ki, kreslosunun ayağı döşəmə-dəki xalını cırdı.

– Sən bununla nə etmək istəyirsen?

Oliviye sarsıdıcı zərbə endirmək firsəti əldə etdiyindən sevinən kinli bir adam görünüşüylə davam etdi:

– Əlahəzrət, xalq üsyanı heç də Paris hakiminin əleyhinə deyil.

– Bəs kimin əleyhinədir?

– Sizin əleyhinizə, əlahəzrət.

Qoca kral kreslodan sıçradı və cavan adam kimi dimdik durdu.

– İzah edin, Oliviye, izah edin! – o bağırdı. – Başını bədənin möhkəm saxla, kirkvəcik, və içirom müqəddəs Loo xaçına, əgər mənə yalan söyləmiş olsan, qraf Lüksemburqun başını kəsən qılınc hələ kütləməmişdir.

Bu qorxunc və məsum bir and idi: XI Lüdovik ömründə yalnız iki dəfə müqəddəs Loo xaçına and içmişdi.

– Əlahəzrət... – Oliviye dedi.

– Diz çök! – Kral bağırdı. – Tristan, bu adamı qoru!

Oliviye diz çökdü və laqeydcasına dedi:

– Əlahəzrət, məsələ belədir. Sizin möhkəməni bir cadugər qıza ölüm hökmü çıxarmışdır. Bu qız Notr-Dam kilsəsinə sığınmışdı, indi isə xalq onu zorla oradan çıxarmaq istəyir. Cənab hakimlə cənab şəhər qarovulu rəisi buradadır; yalan söyləyirəmsə, onlar mənim yalanımı rədd edə bilərlər. Xalq Notr-Dam kilsəsini mühasirə etmişdir.

Kral sapsarı saraldı və kinindən titrəyərək bağırdı:

– Belə, demək, onlar Notr-Dam kilsəsini mühasirə etmişlər, mələnlər! Oliviye, ayağa dur. Sən haqlısan. Mən səni Simon Rade-nin yerinə təyin edirəm. Sən haqlısan, üsyan mənim əleyhimədir. Cadugər məbədin mühafizəsi altında, məbəd isə mənim mühafizəm altındadır. Mən belə zənn etdim ki, məsələ hakimin üzərindədir. Yox, artıq məsələnin mənim hökumranlığımıza aid olduğu aydındır.

Kral hirsindən xəstəliyini belə yadından çıxararaq iri addımlarla otağın içində gəzirməyə başladı. Artıq o gülürdü: artıq o qorxunc idi, o yan-bu yana gəzişirdi; təlki dönüb kaftar olmuşdu; sanki o, kinin şiddətindən boğulur, dodaqları bir səs belə çıxarmadan titrəyir, zəif əlləri əsəbiliklə sıxılırdı. Birdən başını qaldırdı, batıq gözləri parıldadı və ucadan bağırdı:

– Onları məhv edin, Tristan! Bu məlunları məhv edin! Onlara aman vermə, dostum Tristan.

Kral hiddətləndikdən sonra yenə öz kreslosuna əyləşdi və bir qədər təmkinlə dedi:

– Qulaq as, Tristan! Burada, Bastiliyada vikont Jifin üç yüz atlısı var: bu atlıları özünə götür. Bundan başqa, burada kapitan de Şato-perin nişançı alayı var, onu da apararsan. Sən – dəmirçilər emalat-xanasının başçısısan: dəmirçiləri də topla. Sən-Pol sarayında Dofin qarovulundan qırx nişançı var, onları da götür və bütün bu qüvvələrlə bu saat Notr-Dam kilsəsinə get. Cənab şəhərlilər, siz Fransa tac-taxtına, müqəddəs kilsəyə hücum etməyə, asayışı pozmağa cəsarət edirsiniz! Tristan, onları qır, yalnız dar ağacına layiq olanlara aman ver!

– Baş üstə, əlahəzrət, – Tristan təzim edərək dedi. Sonra bir az susub əlavə etdi: – Bəs, qaraçı qızı nə edək, əlahəzrət?

– Bəli, bəli, qaraçı qız! – kral düşünməyə başladı. – Cənab d'Estutvill, xalq onu nə etmək istəyir?

– Əlahəzrət, – hakim cavab verdi, – zənnimcə xalq onu kilsədən çıxarmaq istəyirsə, demək, qıza cəza verilmədiyi üçün özünü təhqir olunmuş sayır və onu asmaq istəyir.

Kral bir qədər düşündü və sonra Tristana dedi:

– Yaxşı, kirkvə, sən əvvəlcə xalqa yaxşıca cəza ver, sonra cadu-gər qızı asarsan.

– Bax, bu gözəl işdir, – Rim Koppenolun qulağına pıçıldadı, – əvvəlcə xalqa cəza vermək, sonra isə onun arzusunu yerinə yetirmək.

– Baş üstə, əlahəzrət, – Tristan cavab verdi. – Bəs cadugər kil-sədə olsa, sığınmağa baxmayaraq, oradan çıxaraq?

– Pasxaya and olsun! Bu sığınacaq da... – Kral qulağının ardını qasıyaraq dedi. – Hər halda bu qadın asılmalıdır.

Bu sözləri deyərək ağlına gözəl bir fikir gəlmiş kimi mehrabın qarşısında diz çökdü, şlyapasını çıxarıb kreslosunun üzərinə qoydu və əllərini köksünə qoyaraq abid nəzərləriylə Meryəmin surətinə baxdı və dedi:

– Məni əfv et, ya Meryəm, məni əfv et! Mən bunu yalnız bir dəfə edəcəyəm. Hər halda canıya cəza verməlidir. Əgər bu qız cadugər-dirsə, o sənin himayənə layiq deyildir. Bir çox olduqca dindar pad-şahların belə Allah xatirinə və dövlətin şərəfinə kilsələrin imtiyaz-larını pozduqlarını sən də bilirən. İngiltərə yepiskopu müqəddəs Hük öz kilsəsindən rəmmalı çıxarmaq üçün kral Eduarda icazə ver-mişdi. Mənim ulu babam və ağam müqəddəs Lüdovik yenə eyni

məqsədlə müqəddəs Pavel kilsəsinin imtiyazlarını, Yerusəlim kralının oğlu Prins Alfons da yenə həmin məqsədlə Tanrı tabutu məbədinin toxunulmazlığını pozmuşdu. Müqəddəs Məryəm, bu dəfəlik məni bağışla. Mən bir daha belə şey etməyəm və Ekiüstdə sənin adına tikilmiş kilsəyə, keçən ilki kimi, bu il də qiymətli gümüş bir heykəl bağışlayacağam. Amin!

Sonra xaç çəkdi, ayağa durdu, şlyapasını geydi və Tristana dedi: – Kirvə, tez ol. Kapitan de Şatoperi özünü apar. Əmr et, xəbər versinlər, bu köpək uşağını tapdala və cadugəri dar ağacından as. Anladınmı? Edama aid olan bütün əmrləri özün ver, bunun hesabını özün etmə verərsən. Çox yaxşı, indi isə, Olivye, üzümü qır, mən bu gecə yatmayacağam.

Tristan təzim etdi və otaqdan çıxdı. Sonra kral işarə ilə Koppenolla Rimin getməsinə icazə verərək dedi:

– Allah sizi qorusun, dostlarım, cənab flamandriyalılar, gedin bir qədər istirahət edin, artıq çox gecedir, səhərə yaxındır.

Koppenol Bastiliya komendantı ilə birlikdə öz otağına qayıdarkən Vilhelm Rimə dedi:

– Hm! Bu öskürən kral məni boğaza yıxdı. Mən Burqundiya Karlını sorxox görmüşəm, ancaq o bu xəstə XI Lüdovik kimi qəzəbli deyildi.

– Bilirsiniz, Jak, – Rim cavab verdi, – kral şərabı dərmandan şirindir.

VI

GÖDƏK TİYƏLƏR CİNGİLDƏYİR

Qrenquar Bastiliyadan çıxdıqdan sonra ipini qırımsız at kimi Sent-Antuan küçəsiylə qaçmağa başladı. Boduayə meydanına çatdıqda meydanın ortasında yüksələn daş xaça doğru gətdi; qaranlıqda xaçın altındakı pillələrdə oturmuş qaracübbəli adamın üzünə baxmağa başladı.

– Bu sizsiniz, metr? – Qrenquar soruşdu.

Qaracübbəli adam ayağa qalxdı.

– Şükür allaha? Siz mənim səhrimi tükəndirdiniz, Qrenquar. Artıq Sen-Jervə qülləsinin keşikçisi gecə ikinin yarısı olduğunu xəbər verdi.

– Ah, buna mən yox, gecə qarovulu ilə kral müqəssirdir, – Qrenquar cavab verdi. – Dar ağacından zorla qurtardım, mən həmişə asılmaq şansını öləndən verirəm, görünür, tələyim belədir.

– Sən hər şeyi öləndən verirsən, – ikinci cavab verdi. – Tez ol, lənətimək olmaz. Parolu bilirənsən?

Qrenquar onun sualına cavab vermədən:

– Bilirsiniz, ustad, mən kralı gördüm, bu saat onun yanından gəlirəm, onun əynində pamazı şalvarı var. Bu böyük macərədir.

– Bədsir çərənlədin! Birce sənin macəranı çatdırdı!.. Avaraların parolunu bilirənsən?

– Narahat olmayın, parol belədir: “Gödək tiyələr cingildəyir”.

– Yaxşı! Bunu bilməsək, kilsəyə gedə bilmərik, quldurlar bütün küçələri tutublar. Xoşbəxtlikdən, onlar müqavimətə rast gəliblər. Bəlkə də hələ gecikməmişik.

– Hə, ustad, ancaq kilsəyə necə girəcəyik.

– Zəng qülləsinin açarı mənədir.

– Bəs oradan necə çıxacağıq?

– Monastırın arxasında çaya çıxan balaca bir qapı var. Bu qapının açarı mənədir. Ora səhər-səhər bir qayıq da bağlamışam.

– Ancaq, – Qrenquar başını yırğalayaraq dedi, – onlar az qalmışdı məni assınlar!

– Yaxşı, yaxşı, tez ol gedək! – ikinci dedi və hər ikisi sürətlə addımlarla Qədim Şəhərə doğru tələsdilər.

VII

ŞATOPER, KÖMƏK ET!

Oxucu bəlkə də Kvazimodonu təhlükəli vəziyyətdə buraxdığınımızı unutmuşdur. Üzünə hər bir tərəfdən hücum edilən bu qəhrəman təqədən düşməyə də, qaracübbəli – o özünü qətiyyətlə düşünmürdü – xilas etmək ümidini büsbütün itirmişdi. O, naümid halda qalereyanın içiylə o yan-bu yana qaçırdı. Hücum edənlər hər dəqiqə kilsənin içinə soxula bilirdilər. Birdən qonşu küçələrdə at təpirləsi eşidildi və bir dəstə atlı çapa-çapa meydana daxil oldu. Atlıların çiyinlərində nizələri və əllərində məşəllər vardı. Onlar ucadan bağtırdılar:

– Yaşasın, Fransa! Qırın üsyançıları! Şatoper, kömək et!

Qorxuya düşmüş quldurlar üzlərini yeni düşməne doğru çevirdilər. Heç bir şey eşitməyən Kvazimodo yalnız yalın qılıncları, məşəlləri və nizələri gördü. O atlı dostasına başçılıq edən kapitan Febi gördü. Sonra hücum edənlərin sıralarında qarışıqlıq əmələ gəldiyini, ən qəhrəmanlarının belə qorxuya düşdüyünü gördü. Qəfildən gəlmiş bu kömək Kvazimodoya o qədər qüvvət verdi ki, qalereyanın sürəhisini aşmağa çalışan bir neçə hücumçunu heç bir çətinliklə itələyib aşağıya saldı.

Bu, həqiqətən kral qoşunu idi.

Ancaq quldurlar vəhşicəsinə müqavimət göstərməyə başlamışdılar. Həm öndən – Sen-Pyer küçəsi tərəfindən, həm də arxadan – Papert küçəsi tərəfindən hücumə məruz qaldıqları üçün kilsənin yanına sıxışdırılmışdılar. Onlar yenə də kilsəyə hücum edir, Kvazimodo isə yenə onu müdafiə edirdi. Beləliklə, onlar eyni zamanda həm hücum edən, həm də müdafiə olunan rolunu oynamaqla qərribə vəziyyətə düşmüşdülər. Qraf Anri d'Arqur da 1630-cu ildə məşhur Turin mühasirəsində belə bir vəziyyətə düşmüşdü. Qraf Anri d'Arqur mühasirəyə aldığı savoylu knyaz Tomla üzərinə hücum edən markiz Leqanez arasında qalmışdı. Onun məzar daşı üzərinə "Turini mühasirəyə alan və Turində mühasirəyə düşən" sözləri yazılmışdır.

Dəhşətli döyüş başlamışdı: salnaməçi Pyer Matye deyir: "Sanki köpək diş qurd dərisindən yapışmışdı". Kral atıları başda qəhrəman kapitan Şatoper olmaqla heç bir aman vermədən sağa-sola qılınclarıyla; quldurlar pis silahlanmalarına baxmayaraq, dəhşətli müqavimət göstərirdilər. Kişilər, qadınlar, uşaqlar pişik kimi dişlərilə, ayaqlarıyla və əlləriylə atların quyruq və yallarından tuturdular. Bəziləri yanan məşəllərin atlıların üzələrinə vururdu; bəziləri isə atlıların boyunlarına dəmir kəmənd atıb, onları yəhərin üstündən salır, yerə düşənlərin başını əzirdilər. Böyük kərənti ilə silahlanmış bir quldur murdar səslə mahnı oxuya-oxuya atların ayaqlarını biçirdi; beləliklə o, sakit, yavaş və aramla taxıl zəmisində işləyən biçinçinin hərəkətlərilə atlıların əmələ gətirdiyi dairəylə irəliləyirdi.

Bu adam Klopen Trulyefu idi. Nəhayət, tufəngdən açılan atəş onu yerə sərdi.

Bu zaman yaxındakı evlərin pəncərələri də yenidən açılmışdı. Qonşular kral qarovlunun səslərini eşidib onlara kömək etməyə başlamış və pəncərələrindən quldurlara güllə atmağa başlamışdılar.

Kilsənin qabağındakı meydanı tüstü bürümüş, kilsənin və əlillər evinin divarları sanki dumana qorq olmuşdu. Pəncərələrdən solğun üzlü əlillər qorxa-qorxa meydana baxırdılar.

Nəhayət, quldurlar geriye çəkilməyə məcbur oldular. Yorgunluq, yaxşı silahlanmamaları, birdən-birə üzərlərinə hücum edilməsi, pəncərələrdən atəş açılması onları təqətdən saldı. Quldurlar hücum edənlərin sıralarını yararaq o tərəf-bu tərəfə qaçmağa başladılar. Meydanda çoxlu meyit qalmışdı.

Son ana qədər mübarizə aparan Kvazimodo onların qaçdığını görüb diz çökdü və əllərini göyə qaldırdı. Sonra sevincindən nə edə-cəyini bilməyərək sürətli addımlarla qəhrəmançasına müdafiə etdiyi kiçik daxməyə doğru yüyürdü; o yalnız ikinci dəfə xilas etdiyi qadının qarşısında diz çökəcəyini düşünürdü.

Ancaq hücrəyə daxil olanda orada heç kəsi görmədi.

AYAQQABI

Quldurlar kilsoyə hücumə başlayanda Esmeralda yatırdı. Az sonra kilsonin ətrafında getdikcə artmağa olan gürultu əvvəl keçisini oyadı, keçinin mələməsinə o da oyandı. Esmeralda yatağının üzərində əyləşdi, diqqətli qulaq asmağa və baxmağa başladı. Sonra gürultudan və gecənin bu vaxtında qeyri-adi görünən məşəllərin işığından qorxuya düşərək nə olduğunu öyrənmək üçün yüyür-yüyürə hücrədən çıxdı. Meydanın ümumi görünüşü, orada hərəkət edən adamlar, geco qarovulunun intizamsızlığı, yuxarıdan baxdıqda qaranlıq atılan bir dostu qurbağaya bənzəyən bu iyrenc camaat, gecənin qaranlığında yüyürüşən və bir-birinə toxunan qırmızımtıl məşəllər; bütün bu səhnə onun nəzərində şor ruhlər ilə kilsonin daş heykəlləri arasında başlamış gizli müharibəyə bənzəyirdi. Hələ uşaqlıqdan qaraçı tayfasına xas xurafatın təsirindən olduğundan əvvəlcə belə zənn etdi ki, zülmət ruhların geco sərgüzəştlərini seyr edir. Sonra bu müdhiş kabusdan canını qurtarmaq niyyətilə yenə yorğanını başına çəkdi.

Lakin yavaş-yavaş qorxusu keçdi, yavaş-yavaş artan gürultulardan başqa bir çox reallıqlardan anladı ki, işə kabuslar deyil, canlı adamlar qarışmışdır. O zaman onun dəhşəti artmasa da, başqa bir şəkildə. Düşündü ki, bəlkə də xalq onu xilas etmək üçün üşən qaldırmışdır. İkinci dəfə həyatla vidalaşmaq düşüncəsi, dumanlı ümid, Feb, öz gələcəyini düşündüyü zaman qarşısında daim onun xəyalını görməsi, zoif olduğunu hiss etməsi, qaçmağın mümkün olmadığını, öz acizliyini, yalqız və kimsəsiz olduğunu düşüncəsi kimi yüzlerce, minlərcə fikir ona özəb verməyə başladı. O dizi üstə yıxıldı, üzünü yatağa toxundu, əllərilə başını tutdu. Qaraçı olmaqla bərabər həm də bütporəst olmasına baxmayaraq, hiçqıra-hiçqıra ağlamağa, Allaha

yalvarmağa və məbədinə sığındığı Həzrəti Məryəmə yalvarmağa başladı. Həyatda elə anlar olur ki, etiqad olmayan adamlar belə ona yaxın olan məbədə tapınmağa başlayır.

Esmeralda uzun müddət bu vəziyyətdə qaldı. İbadət etməkdən çox şiddətlə titrəyirdi; kütlənin hiddətinin səbəbini başa düşməyərək, nə etmək istədiyini anlamayaraq, eyni zamanda dəhşətli bir sonluq qarşısında olduğunu dumanlı şəkildə hiss edərək tir-tir titrəyirdi.

Bu gürultunun və iztirab içində birdən yaxınlığında ayaq səsləri eşitdi. Dönüb baxdı: otağına iki nəfər girdi; onlardan birinin ölində fənər vardı. O, zoif səslə qışqırdı.

– Qorxmayın, – ona tanış gələn dedi, – mənəm.

– Siz kimsiniz? – qız soruşdu.

– Pyer Qrenquar.

Bu ad qızı onu sakitləşdirdi. Gözlərini qaldırıqda həqiqətən qarşısında şairi gördü. Amma şairin yanında qara libaslı və dinib-danışmayan bir adamı görəndə ürəyi çırpındı.

– Calı mənə sizdən qabaq tanıdı, – Qrenquar məzəmmətlə dedi.

Doğrudan da, keçicik Qrenquarın adını söyləməsinə gözləmədən başını mehrbancasına onun dizlərinə sürtməyə, yununu şairin palatına bulaşdırmağa başladı. (Keçinin tükü tökülməyə başlamışdı.) Qrenquar da həvayın oxşadı.

– Sizinlə gələn kimdir? – Esmeralda yavaşca soruşdu.

– Narahət olmayın, bu mənim dostlarımdan biridir, – Qrenquar cavab verdi.

Sonra filosof fənərini yerə qoyub çömbəldi və Calini bağrına basaraq sevinclə qışqırdı.

– Nə sevimli heyvandır! Düzdür, boyu balacadır, ancaq hər hansı professordan daha ağıllıdır! Calı, göstər baxım, oyunlarını unutmasın ki! Jak Şarmolü necə yeriyir?..

Lakin qaracübbəli adam Qrenquarın sözünü bitirməsinə imkan vermədi: Qrenquara yaxınlaşıb çiynindən tutaraq itələdi. Qrenquar ayağa durdu.

– Hə, doğrudan da, – dedi, – lap unutmuşdum, tələsmək lazımdır. Ancaq, ustad, bu heç də adamlar bu rəftar etməyə əsas vermir. Mənim sevimli yavrum, sizin də, Calinin də həyatı təhlükəlidir. Sizi yenə asmaq istəyirlər. Biz sizin dostunuz, sizi xilas etmək üçün gəlmişik, bizimlə gəlin.

– Bu doğrudur? – Esmeralda sarsılmış halda dedi.

– Tamamilə doğrudur. Tez olun, qaçaq!

– Məmnuniyyətlə, – qız mızıldandı. – Bəs dostunuz niyə susur?

– Bilirsiniz, – Qrenquar cavab verdi, – onun atasıyla anası çox qoribə adamlar olduğundan onu qaraadınmaz ediblər.

Qız onu qətiyyətlə qane etməyən bu izahla istər-istəməz razılaşmalı oldu. Qrenquar onun olından tutdu, yoldaşı isə fənəri götürüb qabağa düşdü. Gənc qız qorxusundan tamamilə çaşb qalmışdı, odur ki, heç bir söz söyləmədən itaətkarlıq göstərirdi. Keçicik Qrenquar yenidən gördüyü üçün sevindiyindən tullana-tullana onların dalınca getdi. Buyuzlarını tez-tez Qrenquarın ayaqlarının arasına soxduğundan onun bədrəməsinə səbəb olurdu.

– Həyat belədir də, – filosof hər dəfə bədrəyəndə deyirdi, – ən yaxşı dostlarımız belə bizə bədaləq atırlar.

Onlar sürətlə zəng qülləsinin pilləkənindən aşağıya endilər, qaranlıq və kimsəsiz, ancaq bayırdakı gürultudan əks-səda verən kilisəni keçib qırmızı qapıdan monastırın həyətinə çıxdılar. Hücumdən qorxuya düşmüş rahiblər bir yerdə ibadət etmək üçün yepiskopun mənzilinə qaçdıqlarından monastır bəmboş idi; həyat də boşalmışdı; yalnız bir neçə qorxaq monastır xidmətçisi həyətin qaranlıq küncələrində gizlənmişdi. Qrenquarla yoldaşları çayın sahilinə gedən darvazaya tərəf yönəldilər. Qara bürüncəkli adam açarla qapını açdı. Darvazanın arxasında adanın şərq cəhətini təşkil edən və kilisə kəpənətinə aid olan, cəmi zamana Qədim şəhərin hasarıyla əhatə olunmuş bir burun vardı. Bu yer tamamilə kimsəsiz və boş idi; Papert meydanındakı gürultu belə buraya güclə gəlir çatırdı. Sərin külək burunun konarında bitmiş ağacın yarpaqlarını xışıldadırdı. Bununla belə, onlar yenə də təhlükəli yerə çox yaxın idilər: ən yaxın binalar yenə də kilisə və arxiepiskop sarayı idi. Yəqin ki, bu sarayda da böyük qarışıqlıq vardı. Yandırılmış kağız yığınının içində uzun müddət qoribə şəkilli qığılcımlar görünürdü kimi, burada da, evin qaranlıq divarında bir pəncərədən o biri pəncərəyə qaçan işıqlar görünürdü; bir az o tərəfdə meydanı tutmuş qırmızımtırak işıqda kilisənin əsas binası üzərində böyük zəng qüllələri yüksəlir, nəhəng demirçixənin iki yüksək bacasına bənzəyirdi. Parisin qalan hissəsi isə sanki dumana bürünmüşdü. Arxa fonun bu cür təsvirini Renmbrandtın əsərlərində görmək olar.

Fənəri adam burunun konarına doğru gedirdi; orada çayın lap qırağında bir hasar görünürdü. Hasarın taxtlarına üzüm tənəyi sarmışmışdı. Arxasındakı kölgəlikdə kiçik bir qayıq gizlənmişdi. Qara bürüncəkli adam Qrenquarla gənc qıza işarə edərək qayığa minmələrini təklif etdi; keçicik də onların dalınca qayığa atıldı; nəhayət, naməlum adam da mindi. Sonra naməlum adam qayığı sahiləndən araladı, qayığın dibindəki kürəkləri götürüb baş tərəfdə əyləşdi və var gücü avar çəkməyə başladı. Sənin suyu burada sürətlə axdığından çayın ortasına çatmaq üçün xeyli əziyyət çəkməli oldu.

Qrenquar qayığa minən kimi keçini dizləri üstündə oturtdu. O, qayığın arxa tərəfində əyləşdi, özündən asılı olmayaraq naməlum adamdən qorxan gənc qız isə şəirin yanında əyləşib onun böyrünə qışıldı.

Filosof qayığın sahiləndən uzaqlaşdığını görək ol çalmağa başlayaraq Calini öpdü və bağırdı:

– Ah, artıq hamımız xilas olduq! – Sonra dərin və mənalı bir gərkəm alaraq əlavə etdi: – böyük işlərin həyata keçirilməsinə bəzən uğur, bəzən də hiylə yardım edir.

Qayıq yavaş-yavaş sağ sahilə doğru irəliləyirdi. Gənc qız ürkək-ürkek naməlum adama baxırdı. O, fənərinin qabağını tutduğundan qayığın ön tərəfində qaranlıqdakı kabus kimi görünürdü. Üzünə saldıqı başlığı üzünü görməyə mane olurdu. Hər dəfə avar çəkəndə geniş açdığı qolları nəhəng yarası qanadlarına bənzəyirdi. O hələ susur, səsinə çıxarmırdı. Kürəklərin şəpəltisindən və suyun şırıltısından başqa heç nə eşidilmirdi.

– Vəcdanımıza and olsun ki, – birdən Qrenquar səsləndi, – biz lap qaraadınmaz adamlar kimi sevinirik. Balıqlar, ya da pifaqorçular kimi lal olmuşuq. Ancaq dostlar, mən bir az laqırtı vurmaq istərdim. İnsan səsi – insanın qulağında musiqi kimi səslənir. Bu sözlər mənim deyildir, İsgəndəriyyəli Didimindir. Gözəl sözlərdir. İskəndəriyyəli Didimin xariquladə filosof idi. Birçə kəlmə deyin, gözəlim, Allah eşqinə, birçə kəlmə söyləyin! Bir zamanlar siz çox qoribə və sevimli bir ədayla özünüzlə tutuşdardınız: siz bunu unutmamısınız ki? Sevgilim, siz bilirsiniz ki, parlament signaqa haqqını poza bilər və siz kilsədəki hücrənizdə böyük təhlükə altında idiniz? Bəli, bəli, troxil adlı bir quş var, bu quş öz yuvasını timsahın ağzında qurur. Ah, yenə Ay çıxır! Bizi görməyə yaxşıdır! Biz bu xanımı xilas etməklə çox yaxşı iş

görürük, amma bizi bir yerdə tutsalar dar ağacından qurtula bilməyəcəyik. Təssüf ki, hər şeyin iki ucu var! Səni alqışladığıları şeyə görə mənə cəza verə bilərlər. Katilini söydükləri şeyə görə Sezarı mödh edirdilər. Belə deyilmi, ustad? Siz bu fəlsəfə haqqında nə düşünürsünüz? An təbiət mühəndisi olduğuna kimi, mən də təbiətə filosofam. Ancaq mənə kimsə cavab vermir, yoxsa ikinizin də kefiniz yoxdur? Mən tək danışmağa məcburam, buna biz dramaturqlar monoloq deyirik. Bəli, sizə söylədim, mən bir az bundan əvvəl kral XI Luinin özüylə söhbət edirdim... Onlar hələ də kilisnin yanında bağırırlar!... O, xəz paltar geyinmiş kinli və eybəcər bir qocadır. Yazdığım toy şerinin pulunu bu günə qədər verməməsi bir yana, bu aşxam az qalmışdı məni asdırın; bu məni pulumu nə vaxtsa almaq imkanından belə məhrum edirdi. O, çox xəsis adamlar, ləyaqətli adamlara mükafat verməyə simiclik edir. Kənlı Salvinin "Xəsislik əleyhinə" əsərini oxusaydı, pis olmazdı. Ümumiyyətlə, o istedadlara qiymət verə bilməyən zalım bir kraldır. Xalqın pullarını süngər kimi sorur. Dalağı digər daxili orqanların qidasını sürdüyü üçün şişmişdir. Buna görə də çox ariqdır. Halbuki hamı zamanın çətinliyindən şikayət edir, kralın əleyhinə danışır. Bu dindar və guya sakit kralın dövründə asılan adamların ağırlığından dar ağacları sinməyə başlayıb, meydanlarda edam edilənlərin qanı qurumur, həbsxanalar ağzınadək dolmuşdur. Bu kral bir əlilə alır, o biri əlilə asır. Onun yalnız iki oyləncəsi var: vergi və dar ağacı. Hökmü və qüdrəti olanları qarət edir, adi adamları isə asdırır. Ümumiyyətlə, o çox pis kraldır; mən onu sevmirəm, ustad, siz necə?

Qara bürüncəkli adam onun boşboğazlığına mane olmurdu. O, Qədim şəhər adasıyla müqəddəs Lüdovik adası arasında əmələ gəlmiş burulğanın içindən çıxmaq üçün var gücünə avar çəkirdi.

– Ustad, – birdən Qrenquar söhbətin mövzusunı dəyişərək dedi, – yaxşı yadıma düşdü, biz meydandan keçərkən, hörmətli ruhani ata zavallı bir uşağı gördümü? Sizin kar iblis o uşağın başını sürəhiyə vurub özmək istəyirdi? Mənim gözüm yaxşı görmədiyindən onu tanıya bilmədim. Siz bu zavallının kim olduğunu bilirsiniz?

Qara bürüncəkli adam heç bir söz demədi, lakin birdən onun əlləri yanına düşdü, kürəkləri buraxdı, başı köksünə sallandı və Esmeralda onun dərindən ah çəkdiyini aydınca eşitdi. Qız diksindi, çünki bu ah ona tanış gəlirdi. Qayıq sərbəst buraxıldığından bir müddət çayın

axını ilə getdi. Lakin qayıqçı yenə düzəldi, kürəklərdən yapışdı və qayığı yenə axına qarşı sürməyə başladı. O, ada burnunu keçib Ot limanına doğru sürdü.

– Aha! – Qrenquar yenə laqırtıya davam edərək dedi, – bu Barbo otelidir. Ustad, orada qara damlardan əmələ gələn qoribə əyri xəttə baxın! Baxın, orada, bu alçaq, damar-damar, murdar buludların altında, damların üzərində Ay yumurta sarısı kimi doğmuşdur. Çox gözəl binardır. Orada olduqca gözəl, bəzəklə qübbəsi olan bir məbəddir, onun üzərində isə zəng qülləsini görə bilərsiniz. Bu evin yanında nohurlu qəşəng bir bağca, quş hini, labirint, sarı oyunu meydançası, heyvanxana və sevilənlər üçün olduqca əlverişli olan kölgəli xiyabanlar var. Bu bağcadakı hər ağac var ki, onun adını ehtiras ağacı qoymuşdular. Həmin ağacın kölgəsində məşhur bir şahzadə xanımın çox ağıllı, lakin əxlaqsız bir konnetabl çox ehtiraslı günlər keçirmişdi. Təəssüf! Bizim kimi filosoflar konnetablın yanında Luvr bağçası yanından kələm, yaxud turp ləki kimi bir şeydir. Ümumiyyətlə, insan həyatı istər bizim kimi günahkarlar üçün, istərsə də qüdrətli və hökmlü adamlar üçün yaxşıyla pisin bir-birinə qarışmasından başqa bir şey deyil. Kədər həmişə sevinci təqib edir. Yox, ustad, mən sizə Barbo evinin tarixçəsini söyləməliyəm. Onun sonu çox faciəlidir. Bu hadisə 1319-cu ildə, Fransa kralları arasında ən ucaboylusı olan beşinci Filippin səltənəti zamanında olmuşdur. Bu əhvalatdan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, zina hər zaman fəlakətlidir və xeyir verməz; bundan başqa, insan gözəlliyə qarşı nə qədər həssas olsa da, qonşunun arvadına şərəflilik etməmək yaxşı iş deyil. Ər-arvadlıqda xəyanət – başqasının aldığı həzzə olan marağın təmin olunmasıdır... Oho! Səs-küy artmağa başlamışdır!

Döğrudən da kilisnin yanındakı gurultu getdikcə artırdı. Onlar yenə qulaq asmağa başladılar. Qulaqlarına açıq-aydın qələbə səsləri gəlirdi. Birdən əsgərlərin döbilqələlərində əks edən yüzə qədər məşəl kilisnin müxtəlif yerlərində, qalereyalarında, qüllələrində, pəncərələrin, qübbələrin altında göründü. Məşəli tutan adamlar nəse axtarırdılar; birdən qayıqdakıların qulağına aydın bir səs gəldi: "Qaraçı qız! Cadugər! Qaraçı qıza ölüm!"

Zavallı Esmeralda əllərlə üzünü örtüdü, naməlum adam isə qayıq sahilə doğru sürərək var qüvvəsilə avar çəkməyə başladı. Bizim filosof isə keçini qucaqlayaraq nəse düşünür və yavaş-yavaş qaraçı

qızdan aralanmağa çalışırdı. Qaraçı qız isə ondan başqa kimsəsi olmadıqından ona daha möhkəm sığınmağa çalışırdı.

Qorarsızlıq Qrenquara açıq-aşkar əziyyət verirdi. O düşünürdü ki, "o zamankı qanunlara görə", ələ keçsə, keçini də asacaqlar. Onun zavallı Caliyə yaman yazığı gəlirdi. Onun fikrincə, bu iki məxluq xilas etmək təkbəşinə onun üçün çox ağır olar; hesab edirdi ki, bu vəzifəsini bölüşdürmək daha yaxşıdır, hər halda onun yoldaşı məmnuniyyətlə qaraçı qızı xilas etmək vəzifəsini öz öhdəsinə alar, keçini isə buna buraxar. Qrenquarın daxilində böyük mübarizə gedirdi: İliadada ki Yupiter kimi o da gah qaraçı qızın, gah da keçinin tərəfinə keçirdi. Yaşarmış gözlləri sırayla onlara dikorək dişləri arasından mırıldanırdı: "Axı mən onların ikisini də xilas edə bilmərəm!"

Qayıqın qəflətən silkələnməsi onların sahilə çatdığını xəbər verdi. Qədim şəhərdəki qorxunc gürultu və səs-küy davam edirdi. Nəməlum adam qızın qayıqdan çıxmasına yardım etmək üçün ona yaxınlaşdı; lakin qaraçı qız onu itələyərək Qrenquarın əlindən yapışdı; Qrenquar keçini ilə məşğul olduğundan demək olar ki, onu itələyən kimi oldu. Bunu görən qız heç bir kömək olmadan qayıqdan sahilə tullandı. Qız o qədər çəşmişdi ki, nə etdiyini, haraya getdiyini özü belə bilmirdi. Bir müddət hərəkətsiz dayandı və mənasız-mənasız suyun axmasına baxdı. Bir azdan özüne gəldikdə sahilə nəməlum adamla tək qaldığını gördü: çox güman ki, Qrenquar onun çəşməliyindən istifadə edərək, Ot limanı yaxınlığındakı möhəllənin dar döngələrində keçisiylə bərabər yoxa çıxmışdı.

Biçarə qaraçı qız bu adamla tək qaldığını görüb dıksındı. O bağırmaq, Qrenquarı çağırmaq istədi, lakin sanki dili tutulmuşdu. Heç bir söz deyə bilmədi. Birdən nəməlum adamın əlinin əlinə toxunduğunu hiss etdi; bu, qüvvətli və soyuq bir əl idi. Qız daha da şiddətlə titrədi, rəngi Aynın solğun işığı kimi ağardı. Ancaq nəməlum adam halda dururdu. O, qızın əlindən yapışaraq iri addımlarla Qrev meydanına doğru addımladı. Qız dumanlı şəkildə alın yazısının taleyin qarşısını almaz qüvvə olduğunu hiss etdi. O, iradəsini itirmişdi, yüyürə-yüyürə iri və sürətli addımlarla irəliləyən nəməlum adamın halına gedir, onu sürükləməsinə yol verirdi. Buralarda çayın sahilə yoxuş idi; amma o üzəşəyi getdiyini zənn edirdi.

O, ətrafə boyladı; kimsə görünmürdü; sahilboyu kimsəsiz və boş idi. Gurultunu eşidib işıqlanmış Qədim şəhər tərəfdə adam olduğunu hiss etdi; Qədim şəhərlə onun arasında yalnız Senanın bir qolu

vardı, oradan onun qulağına "Ölüm, qaraçı qıza ölüm!" – səsliəri gəlirdi. Parisin qalan hissəsi onun ətrafında nəhəng və qaranlıq kölgə kimi uzanmışdı.

Nəməlum adam dinib-danışmadan onu sürətlə arxasınca sürükləyirdi. Qız getdiyi yerləri tanıyırdı. Işıqlı bir pəncərənin yanında keçərkən, özünü toplayaraq bərkdən qışırırdı.

– Kömək edin!

Pəncərədə dayanmış köynəkli bir adam əlində şamdan başını çıxarıb mənasız baxışlarla sahil boyunu gözəndən keçirirdi; bu adam nəşə dedi; lakin qız bu sözləri eşitmədi. Sonra pəncərə örtüldü. Bu son ümid iştartısıydı, o da söndü.

Qara paltarlı heç bir söz demədi, yalnız bərk-bərk onun əlindən yapışaraq addımlarını yeyinlətdi. Artıq qız müqavimət göstərmir, müti bir qul kimi onun ardınca gedirdi. Ara-sıra özüni toplayaraq, nəfəsi tənəfəsə halda və həyəcanından titrəyərək soruşurdu: "Siz kimsiniz? Siz kimsiniz?" – Lakin o cavab vermirdi.

Onlar sahil boyu ilə gedərək, nəhayət, böyük bir meydana çatdılar. Bu zaman Ay buludların arasından görünürdü: bura – Qrev meydanı idi. Meydanın ortasında böyük qara xaça bonzoyon bir şey görünürdü: bu dar ağacı idi. Qız dar ağacını tanıdı və haraya gətirildiyini anladı.

Adam dayandı, üzünü ona çevirib başlığını qaldırdı.

– Ay! – Qız yerində donaraq qışırırdı! – Mən bilirdim ki, bu yeno də odur!

Bu doğrudan da keçiş idi. O, kölgə kimi görünürdü. Ay işığınn xüsusiyyəti belədir, bütün predmetləri kölgəyə bənzədir.

– Qulaq as! – o dedi. Qız onun çoxdan bəri eşitmədiyi qorxunc səsini eşitcək titrədi. – O, həyəcanından qırıq-qırıq və nəfəsi tənəfəsə davam etdi: – Mənə qulaq as... Biz gəlib çatdıq. Mən sonuncu danışmalıyam... Bura Qrev meydanıdır... Biz hər halda bir qərara gəlməliyik... Tale bizi bir-birimizdən asılı etmişdir... Mən sənə həyatına hakiməm, sən də mənim ruhuma... Bu yer tənha və qaranlıqdır; burada bizi kimse görüb eşidə bilməz. Mənə qulaq as! Mən sənə bunu söyləməliyəm... Əvvəla, mənim yanımda Febin adını çəkmə... (bu sözləri deyərək yerində dayana bilməyən adam kimi o yan-bu yana gəzir, qızı dalınca sürükləyirdi), mənim yanımda onun adını çəkmə. Onun adını çəkənsə, nə edəcəyimi özüm belə bilmirəm, yalnız onu bilərəm ki, bu çox dəhşətli bir şey olacaq.

Bu sözləri deyəndən sonra tarazlığına yenidən qovuşmuş cisim kimi hərəkətsiz dayandı. Lakin onun sözlərində yenə də dərin həyəcan vardı. Səsi getdikcə daha da boğulaşırdı.

– Üzünü məndən çevirmə və söylədiklərimə qulaq as. Bu ciddi bir məsələdir... Əvvəla, məsələ belədir... And içirəm ki, bu qətiyyətlə gülməli deyildir... Mən nədən danışmışam?.. Hə, yadıma düşdü! Parlamentin qərarına görə, sən edam edilməlisən. Mən səni onlardan xilas etdim... Ancaq onlar səni təqib edirlər. Bax!

O, əlini Qədim Şəhərə doğru uzatdı; həqiqətən, orada axtarırlar davam edirdi. Hay-haray getdikcə yaxınlaşırdı. Qrev meydanının qarşısında Şəhər məhkəməsi müavininin evinin qülləsi işıqlandırılmışdı; pəncərələrdən düşən işıqda o biri tərəfdəki sahil boyunca əliməşəlli əsgərlərin qaçdığı görünürdü. Əsgərlər yüyürə-yüyürə bağırırdılar: "Həni qaraçı qız? Həni qaraçı qız? Qaraçı qıza ölüm!"

– Görürsən, onlar səni axtarırlar, mən yalan söyləmirəm. Mən səni sevirəm... Sus, mənə nifrət etdiyini söyləmək istəyirsənsə, sus, heç bir söz demə... Mən bu sözü bir daha eşitmək istəmirəm. Mən səni ölümdən xilas etmişəm... Qoy sözümü qurtarım: mən səni həmişəlik xilas edə bilərəm. Bunun üçün artıq hər şey hazırdır. Artıq hər şey səndən asılıdır: sən necə arzu etsən, sən də olacaq.

Bu zaman birdən-birə susdu, sonra yenidən davam etdi:

– Yox, səninlə başqa dildə danışmaq lazımdır. – Sonra onu arxasınca sürükləyərək dar ağacına doğru addımladı, barmagını dar ağacına tuşlayaraq soyuq-soyuq dedi: – Özün seç! Ya o, ya mən!

Qız onun əllərindən çıxıb dar ağacının altına yıxıldı və bu qorxunc, moşum dirəyi qucaqladı. Sonra öz qəşəng başını azca yana əyərək ayrı-ayrı keşişin üzünə baxdı. O, xaç qarşısında diz çökmüş Məryəmə bənzəyirdi. Keşiş barmagını heykəl kimi dar ağacına doğru uzadı hərəkətsiz dayanmışdı.

Nəhayət, qaraçı qız dedi:

– Dar ağacı mənə sızdan daha az qorxudur.

Bunu eşidən keşiş yavaş-yavaş əlini yanına salaraq dərin kədərlə yerə baxdı və dedi:

– Bu daşlar dil açıb danışa bilsəydilər, onlar burada yer üzünün ən bədbəxt adamının dayandığını söyləyərdilər.

O yenə danışmağa başladı. Uzun və dağınıq saçlarına dolanaraq dar ağacının qarşısında diz çökmüş gənc qız ona mane olmurdu; o

isə üzündəki zülmkar və qəddar bir ifadəylə koskin təzad təşkil edən yazıq və məhrəban səslə deyirdi:

– Mən sizi sevirəm, çılgıncasına sevirəm! Məgər mənə qovuran bu alovun bir qığılcımı belə zəhərə çıxmırmı? Təəssüf! Mən gecəgündüz əzab və əziyyətlər içində çırpınıram! Məgər mən heç bir mərhəmətə layiq deyiləm? Bu böyük bir müsibətdir! Ah, mən nə qədər böyük əzablar çəkirəm! Mənim əzablarım mərhəmət layiqdir! Görürsünüz, mən artıq sizinlə mümkün qədər sakit danışmağa çalışıram. Çox istərdim ki, siz də artıq məndən qorxmayasınız. Axı bir kişi bir qadını sevdiyi üçün günahkar ola bilməz! Aman, yarab! Siz yəni heç vaxt mənə öfə etməyəcəksiniz? Həmişə mənə nifrət bəsləyəcəksiniz? Elo isə, artıq hər şey bitdi! Bax, görürsünüz, mənə qorxunc və kinli edən də budur! Siz mənim üzümə belə baxmaq belə istəmirsiniz. Bəlkə də mən danışdığım zaman siz tamamilə başqa şeylər düşünürsünüz! Mən sizin qarşınızda hər ikimizi udmağa hazır olan əbədiyyətin qarşısında dayanmışam! Ancaq mənə o zabitdən danışmayın! O! Ayaqlarınıza düşüb yalvarsam, ayaqlarınızı yox, onları tapdaladığı torpağı öpməyə başlasam, uşaqlar kimi hiçqıra-hiçqıra ağlasam, səni sevdiyimi isbat üçün köksümdən sözlər deyil, qəlbi və ciyərimi qoparmağa başlasam, bunların heç bir mənası olmayacaqdır! Amma mən öminəm ki, sizin məhrəban və həssas bir ruhunuz var, siz mülayim və nazlısınız, gözəllik, mərhəmət, şəfqət və incəlik mücəssəməsiniz! Heyhat, bəlkə də siz yalnız mənə qarşı kinli və zalımsınız! Görünür, mənim qədərli taleyim belədir!

O, üzünü əlləriylə qapadı. Gənc qız onun hiçqıra-hiçqıra ağladığını eşidirdi. Qız onu ilk dəfə ağlayan görürdü. O ağlayarkən, qızın qarşısında diz çökdüyündən daha zavallı və yazıq görünürdü. Bir az ağladıqdan sonra göz yaşlarını silərək sözlünə davam etdi:

– Yox, artıq mən söz belə tapa bilmirəm; halbuki sizə söyləyəcəklərimi diqqətlə düşünmüşdüm. İndisə titrəməyə başlamışam, çaşıram, dilim tutulmağa başlayır. Əgər mənə və özünüzlə rəhm etməsəniz, yerə yuxılacağam. Rəhm edin, mənə... Hər ikimizi məhv etməyin! Sizi nə qədər sevdiyimi bilsəydiniz, hansı qəlbi rədd etdiyinizi anlasaydınız! Ey mənim fəzilətim, haradasan, özüm özümü tanıyıram. Mən aliməm, amma öz elməmi ayaqlar altında tapdalayıram; mən məhrəb və məbəddə xadimiyəm, ancaq öz Allahımı unutdum, ibadət yerini şəhvət yuvasına çevirmək istədim. Bütün bunları sənin üçün etdim səhrkar qadın, hamısı sənin cəhənnəminə layiq olmaq üçündür!

Sən isə günahkarı rədd edirsən! Yox, mən sənə üroyimdəkinin hamısını söyləmədim, sən hər şeyi bilməlisən, on qorxunc şeyi belə!

Sən sözlərini dəyərək özündə dəli adamlara xas ifadə görüldü. Bir dəqiqə susdu, sonra öz-özünə danışmış kimi ucadan dedi:

– Qatil, sən mənim qardaşıma nə etdin?

O yenə susdu, sonra yenə davam etdi:

– İlahi, mən ona nə etdim? Mən onu saxladım, bəslədim, tərbiyə verdim, mən onu sevdim, səcdə etdim və nəhayət, öldürdüm! Allahım, onun başını elə indicə mənim gözəlirim qarşısında sənin evinin daşlarına çırparaq özdilər, bütün bunlar yalnız mənə görə oldu, yalnız bu qadın üçün, yalnız onun üçün...

Onun baxışları vəhşiləşmişdi. Səsi getdikcə zəifləyirdi; bir neçə dəfə dalbadal, uzun fasilələrlə, qeyri-iradi, sən cingiltisini uzadan zəng kimi təkrar etdi:

– Onun günahı ucbatından... Onun günahı ucbatından...

Sonra dodaqlarının törpənməsinə baxmayaraq ağzından çıxan heç bir söz aydın olmadı. Birdən dizləri бүkүldү, yerə çökdü, başını dizlərinə dayayaraq hərəkətsiz dayandı.

Ayağını onun dizi altından çıxarmağa çalışan qızın hərəkəti onu oyatdı. Əlini yavaş-yavaş batqı yanaqlarına toxundurdu, bir müddət təəccüblə yaşamış barmaqlarına baxdı.

– Bu nədir, – dedi, – mən ağlayırdım! – Birdən üzünü qaraçı qıza çevirərək sən dərcə həyəcanla dedi: – Təəssüf! Sən mənim göz yaşlarıma rəhm etmədin! Yavrum, sən bilirsənmi, bu göz yaşları qaynaq nəyən lavadır? Nifrət etdiyimiz insanın əzabları bizim üçün heç bir şeydir. Əgər mən sənin qarşında can versəydim, sən gülərdin, deyilmi! Amma mən... Mən sənin öldüyünü görmək istəməzdim! Yalnız bir kəlmə! Yaxşı, mən sevdiyini söyləmə, birə kəlməylə söylə ki, səni xilas etməyimi arzu edirsən... və bu kifayətdir. Mən səni xilas edə-cəyəm. Amandır, vaxt keçir! Sənə ən müqəddəs saydığın şeyə and verirəm, bu dar ağacı kimi mənim daşa dönməyimi gözləmə! Düşün, bizim taleyimiz sənin əlindədir, mən çılgınam, hər ikimizi məhv etməyə hazıram. Ayaqlarımız altında böyük bir uçurum açıla bilər və mən də sənin arxanca əbədi olaraq bu uçuruma düşərəm. Bir kəlmə söyle! Yalnız birə kəlmə! Xoş bir kəlmə!

Qız ona cavab vermək üçün dodaqlarını araladı. O, qızın bu yalvarışları qarşısında yumşalacağını və xoş bir söz söyləyəcəyini gözləyərək onun qarşısında diz çökdü. Lakin qız:

– Siz qatilsiniz! – dedi.

Keşiş çılgıncasına onu qucaqlayıb vəhşi qəhqəhəylə bağırırdı:

– Yaxşı, yaxşı! Mən qatilmə, ancaq sən yenə də mənim olacaqsan. Sən mənim sənə qul olmağımı istəmədin onda mən sənin ağan olacağam. Sən mənim olacaqsan! Mən səni özümə aparacağam. Sən mənimlə gəlməyə məcbur olacaqsan, yoxsa səni ələ verərəm. Hə, gözəlmi indi sən iki şeydən birini seçməyə məcbursan: ya ölməli, ya da mənə, kafirə, qatilə təslim olmağın! Həm də ələ gəcə təslim olmağın, eşidirsən? Tez ol, qərar ver! Axmaq qız, mənə öp! Ya məzar, ya da mənim yatağım!

Onun gözələri ehtiras və hiddətdən parlayırdı, dodaqları isə gənc qızın boynunu öpürdü. Qız onun qolları arasında çapalayır, o isə qızı vəhşi öpüşlərə qorq edirdi.

– Məni dişləmə, vəhşi! – o bağırırdı. – Çirkin və murdar rahib! Məni rahat burax, yoxsa sənin iyrənc çal saçlarını yulub sifətinə çıxaram.

Keşiş əvvəlcə qızardı, sonra sapsan saraldı, onu buraxdı və portərt onun üzünə baxmağa başladı. Qız qalib gəldiyini zənn edərkən davam etdi:

– Sənə bir daha deyirəm, mən öz Febimi sevirəm, mən yalnız onun olmaq istəyirəm, mənim Febim yaraşıqlıdır! Sən isə murdar və qoca bir keşişsən! Rədd ol cəhənnəmə!

O, vücuduna qızarmış damğa basılan canı kimi vəhşi səsle bağırırdı.

– Elə isə, göləkəson! – Dişlərini qıcırdaraq dedi və qıza ələ dəhşətlə baxdı ki, o qaçıb gizlənmək istədi. Lakin keşiş onun qolundan yapışb silkələdi, yerə yıxdı, sonra isə əlindən tutub dalınca sürüyərək sürətli addımlarla Roland qülləsinə doğru getdi.

Qülləyə çatdıqda yenidən üzünü qıza çevirib dedi:

– Səndən sən dərcə soruşuram, mənim olmaq istəyirsən?

Qız qəti cavab verdi:

– Yox!

Orda keşiş ucadan bağırırdı:

– Qudula, Qudula! Bu da, qaraçı qızı! İntiqamımı al!

Gənc qız kiminsə onun dirseyindən tutduğunu hiss etdi, boylanıb baxdıqda divərdəki kiçik pəncərədən arıq bir əlin uzandığını gördü. Bu əl o adan demir kəlbətin kimi yapışmışdı.

Keşiş dedi:

– Onu bərk tut! – Keşiş dedi. – Bu həmin qaçqın qaraçıdır. Onu buraxma. Mən polislərin dalınca gedirəm, bir azdan onun dar ağacından asılacağını seyr edəcəksən.

– Ha-ha-ha-ha! – Keşişin sort sözlərinə cavab olaraq daxmanın içindən xırıltılı bir qəhqəhə eşidildi. Qaraçı qız keşişin Notr-Dam kilsəsinə doğru qaçmağa başladığını gördü. Həmin tərəfdən at ayaqlarının tappılısı eşidildi.

Gənc qız kinli münzəvi qadını tanıdı. Dəhşətdən təngnəfəs olaraq onun ölindən qurtulmağa çalışdı, qorxu və ümitsizlik içində çırpınaraq xilas olmağa çalışdı, lakin o, qızı qeyri-adi qüvvəylə tutmuşdu. Onun sümükləri çıxmış barmaqları qızın ölindən elə yapışmışdı ki, onları bir-birindən qoparmaq qətiyyəən mümkün deyildi. Bu nə zəncir, nə qandal, nə də dəmir halqa deyil, divarın içindən uzanmış canlı və ağıllı kəlbətin idi.

Qız taqətdən düşərək divara söykəndi və ölüm qorxusuyla çırpınmağa başladı. Həyatın nə qədər gözəl olduğunu, gəncliyin, göylərin və təbiətin gözəlliklərini xatırladı. Feb yadına düşdü, ondan uzaqlaşan və ona yaxınlaşan hər şeyi xatırladı. Ondən uzaqlaşan keşişi, ona yaxınlaşan cəlladı, onun intizarında olan dar ağacını xatırladı. Dəhşətdən saçlarının biz-biz olduğunu hiss etdi. Eyni zamanda qulaqlarında münzəvinin məşum qəhqəhəsi səsləndi; bu qadın sevinə deyirdi: “Aha! Nəhayət, səni asacaqlar!”

Qız üzünü pəncərəyə çevirdikdə dəmir barmaqliq arasında münzəvi qadının solğun üzünü gördü.

– Mən sizə nə etmişəm? – Zəif səslə dedi.

Münzəvi qadın cavab vermədi, yalnız ahəngdar, əsəbi, istehzalı səslə mızıldandı:

– Qaraçı qız, qaraçı qız, qaraçı qız!

Zavallı Esmeralda qarşısındakı məxluqda heç bir insani duyğu olmadığını anlayıb başını aşağı saldı.

Qaraçı qızın sualını sanki indi dərk edən münzəvi qadın birdən qışırırdı:

– Mənə nə etdiyini soruşursan? Hə? Mənə nə etdiyini bilmək istəyirsen, qaraçı? Çox gözəl, onda qulaq as! Mənim bir qızım vardı, başa düşürsən? Bir qızım vardı! Balaca, gözəl bir qızım vardı! Ah, mənim Aqnesam! – o pıçıldadı və qaralıqda nəyisə öpməyə başladı, – mənim qızımı apardılar, oğurladılar mənim balamı, Onu bişirib yedilər! Bax bunu mənə sən nə etmişən!

Gənc qız qorxa-qorxa dedi:

– Təssüf edirəm, ancaq bəlkə də mən o zaman heç doğulmamışdım.

– Yox, – münzəvi cavab verdi, – sən o zaman doğulmuşdun, bəlkə də o quldur dəstəsinin içində idin. O səninlə həmyaşıd idi. On beş ildir, burada aylaşmışam, on beş ildir ki, əzab çəkirəm, yalvarıram, başımı divarlara vururam. Eşidirsən, mənim qızımı qaraçılar oğurladılar, eşidirsən, onlar mənim qızımı yedilər. Mərdar dişləriylə onu parçaladılar. Sənin köksündə qəlbin varmı? Uyuyan, süd əmə, oynayan bir uşağın nə qədər sevimli və məşum bir məxluq olduğunu təsəvvür edə bilərsən? Vəhşilər, balamı ölimdən aldılar, onu öldürdülər, Allah bundan xəbərdardır. Bu gün isə mənim bayramımdır: çünki bu gün qaraçı qızı mənim qurbanımdır. Bu dəmir barmaqliq maneə olmasaydı, səni dişlərimlə didərdim! Təəssüf ki, başımı barmaqliqın arasına soxa bilmirəm! Yazıq balam! Onlar səni yuxudaykən oğurladılar, onlar səni oyatsaydılar da, səni eşitməyəcəkdim, çünki evdə deyildim. Ah, məlun qaraçılar! Siz mənim qızımı məhv etdiniz! İndi də gələn tamaşa edin, görün mən sizin qızınızı məhv etməyə necə yardım edirəm!

Onun qəhqəhəylə güldüyü, yaxud dişlərini qıcıratdığı bəlli deyildi. Üzü arıqlamış və dəyişmişdi. Artıq işıqlaşdı. Meydanın ortasındakı dar ağacı getdikcə daha aydın görünməyə başlayırdı. Kilsə körpüsünün o biri tərəfində at ayaqlarının tappılısı getdikcə daha aydın eşidilirdi.

Bədbəxt gənc qız diz çöküb qorxudan titrəyərək ümitsiz və həvalanmış bir halda yalvardı:

– Xanım, mənə rəhm edin! Onlar yaxınlaşırlar! Mən sizə heç bir şey etməmişəm! Yəni siz mənim belə dəhşətli bir ölümə ölməyimi gözlərinizlə görmək istəyirsiniz? Siz mərhəmətlisiniz, mən buna əminəm, bu çox müdhiş bir şeydir, mənə buraxın qoyun çıxım gedim, mənə rəhm edin, mən ölmək istəmirəm!

– Qızımı qaytar! – Münzəvi qadın cavab verdi.

– Mənə yazığınız gəlsin!

– Balamı qaytar!

– Məni buraxın, Allah xatirinə, buraxın!

– Balamı qaytar!

Gənc qız taqətdən düşərək həlsizlədi və yenidən diz çökdü.

– Təəssüf! – o piçıldadı, – siz öz yavrunuzu, mən isə ata-anamı axtarıram.

– Aqnesanı qaytar! – Qudula davam etdi. – Sən onun harada olduğunu bilmirən? Elə isə sən öləcəkən! Lakin əvvəlcə mənə qulaq as. Mən əxlaqsız bir qadın idim, Tanrı mənə uşaq verdi, bu uşağı mənim ölimdən aldılar, qaraçıları balamı öğurladı. İndi başa düşürsən ki, niyə ölməlisən? “Bu dar ağacına bax!” Bəlkə qızımı qaytarasan? Bəlkə onun harada olduğunu bilirən? Gəl bura, mən sənə göstərəm. Bu ayaqqabımı görürsən? Ondan mənə qalan yalnız budur. Sən bu ayaqqabının o biri tayının harada olduğunu bilirən? Bilirsənə, mənə söylə, dünyanın o başında olsa belə, dizin-dizin sürünərək onun ardınca gedərəm.

Bu sözləri deyib qaraçı qıza incə və kiçik bir ayaqqabı tayı göstərdi. Artıq işıqlaşdığından bu ayaqqabının rəngini və formasını görmək olurdu.

– Bir də göstərin! – Qaraçı qız diksinərək dedi. – Aman, yarəb! İlahi!

O sərbəst əliylə tələsik boynundan asdığı yaşıl muncuqlarla bəzə-dilmiş kisəciyi açdı.

– Çıxar, çıxar, – Qudula öz-özünə mırıldandı. – Şeytan tilsimini çıxar!

Birdən onun səsi qırıldı, dayandı, bütün vücudu titrədi və ürək-ləri parçalayan dəhşətli bir səs çıxardı:

– Qızım!

Qaraçı qız kisəcikdə balaca bir ayaqqabı tayı çıxarmışdı, o, mün-zəvi qadının göstərdiyi ayaqqabının tamamilə eyni idi. Ayaqqabıya kiçik bir perqament parçası yapışdırılmış, üzərində bu sözlər yazıl-mışdı:

O biri tayını tap

Və anan səni bağrına basacaq.

Münzəvi qadın bir anda hər iki ayaqqabını tutuşdurdu, üzərindəki yazını oxuyan kimi üzünü barmaqlığa dayayaraq qeyri-adi sevinçə qışqırdı:

– Qızım mənim! Qızım!

– Anı! – Qaraçı qız cavab verdi. Bu səhnəni təsvir etməkdə qələm acizdir.

Onları qalın divarla dəmir barmaqlıqlar bir-birindən ayırırdı.

– Ah, lənətə gəlsin bu divarı! Qızımı görürəm, ancaq qucaqlaya bilmirəm! Heç olmasa əlini mənə ver! Əllərini!

Gənc qız barmaqlığın arasından əlini anasına uzatdı; münzəvi qadın onun əlinə sarıların bərk-bərk dodaqlarına sıxdı. Bədəninə uğunur, tir-tir titrəyirdi. Onun sağ olduğunu yalnız hıçqırmağından bilmək olardı. Göz yaşları gecə yağan leysan yağışı kimi axırdı. Zavallı ana on beş ildən bəri qaranlıq və dibsiz qolbəne damla-damla yığılan göz yaşlarını istəklili bəlasının əlləri üzərinə axırdı.

Birdən dikoldi, uzun və ağarmış saçlarını geriye atdı və heç bir söz söyləmədən dişləri pələng kimi pəncərəsindəki dəmir barmaqlığı əlliləriylə silkələməyə başladı. Ancaq barmaqlıq möhkəm idi. Bunu görən qadın daxmasının kücündə yastıq əvəzinə istifadə etdiyi iri dəsi götürüb müdhiş qüvvəylə barmaqlığa çırpdı. Dəmirin bir parçası sındı, ətrafa qılgıncılar saçıldı. Daşı ikinci dəfə vuranda bir dəmir də qırıldı. Sonra ikiöllü yapışaraq bəzi dəmirləri aydı, bəzilərini də yerindən çıxardı. Bəzən elə anlar olur ki, zəif bir qadının əli qeyri-adi qüvvəyə malik olur.

Bunları etmək heç bir dəqiqə də çəkmədi. Sonra qızının belindən yapışaraq hücrəsinə çəkdi.

– Bura gəl! Mən səni xilas edəcəyəm! – dedi.

Qızını içəri saldıqdan sonra ehtiyatla yerə qoydu, sonra körpə uşaq kimi yenə qucağına aldı və sevincindən dəli kimi qışqıra-qışqıra, gülə-gülə, öpə-öpə, göz yaşları tökə-tökə, kiçik daxmanın içində o yan-bu yana vurnuxmağa başladı.

– Qızım, mənim qızım! – o deyirdi, – mən öz qızımı tapdım! Budur mənim qızım! Mərhəmətli Tanrı qızımı özümə qaytardı! Ey! Hamınız buraya gəlin, mənim qızımı görmək istəyirsiniz? Ya Həzrət İsa, mənim qızım necə də gözəldir! Yarəb, balamı gözəl bir qız edib qaytarmaq üçün, məni tam on beş il gözələtdin. Demək, qaraçılar qızımı yeməyibmiş! Bəs bunu söyləyən kim idi?.. Qızım, məni öp! Bu qaraçılar nə qədər mərhəmətlidir! Mən onları nə qədər sevirəm! Bu sənsən, qızım! Demək, sən buradan keçərkən ürəyim hər dəfə boş yerə döyünmürmüş. Mən də bunu nifrət zənn edirdim, Aqnesa-cığım, məni əfv et, əfv et məni! Sən məni çox kinli zənn edirdin, eləmi? Halbuki mən səni sevirəm! Bəs sən qaynandakı xal hanı, hələ sənə xalın! Onu mənə göstərsənə! Hə, budur, budur! Ah, sən nə qədər gözəlsən! Bu iri gözləri mən sənə bəxş etmişəm, gözəlim!..

Məni öp! Mən səni sevirəm! Artıq başqa anaların uşaqları var, yoxdur, bunun mənim üçün heç bir fərqi yoxdur. Nə işim var onlarla, qoy onlar gəlib görsünlər ki, mənim qızım budur! Bu onun boynu, bu onun gözləri, bu onun saçları, bu onun əlləridir! Yer üzündə ondan gözəl məxluq varmı? Mən əminəm ki, onu sevnələr, ona pərəstiş edənlər çox olacaq! Mən on beş il göz yaşı tökmüşəm. Bütün gözəlliyim solub gedib və nəhayət, yenidən onda çiçək açıb. Öp məni, qızım!

O, qızıma saysız-hesabsız çilgən sözlər pıçıldadı, bu sözlərdə onun qəlbinin bütün kədəri, sevinci, həyəcanları ifadə olunurdu. O, gənc qızın üst-başını elə kökə salmışdı ki, qız bundan utanırdı. Onun ipək saçlarını əliylə oxşayıb, alnını, gözlərini, əllərini, ayaqlarını öpürdü və bütün bunlar qadının qəlbinə qürrulə doldururdu. Gənc qız ona mane olmur və yalnız hərdən bir sakitcə, hədsiz mehribanlıqla təkrar edirdi:

– Anacan!

– Görürsən, qızım, – münzəvi qadın sözlərini öpüşlərlə kəsərək deyirdi, – görürsən, mən səni lap çox sevəcəyəm. Biz buradan uzaqlara gedəcəyik. Biz çox xoşbəxt olacağıq. Vətənimizdə, Reyms şəhərində bizim mirasımız qalmışdır. Reymsi xatırlayırsan, eləmi? Ah, sən bunu necə xatırlaya bilərsən! O zaman sən lap balaca idin! Dörd aylıq ikən nə qədər qəşəng olduğunu bilsəydin, sənə o qədər incə ayaqların vardı ki, hətta Epemədən onlara baxmağa gələrdilər. Həlbuki Epemə yeddi mil uzaqlıqdadır. Bizim öz evimiz olacaq, öz tarlamız olacaq. Mən səni öz yatağında yatırdacağam. İlahi! Pərvərdigara! Kim buna inana bilər? Mən öz qızımı tapdım!

– Anacan! – Nəhayət, gənc qız həyəcanına üstün gələrək dedi, – demək, qaraçı mənə doğru fal açmış. Bizim dəstəməzdə mərhəmətli bir qaraçı vardı, mənə dəyə kimi baxırdı, keçən il öldü; bu kəsəciyi də mənim boynuma o asmışdı. Həmişə mənə deyirdi: “Bax bu kəsəciyi yaxşı qor, o sənin sərvətidir, cavahirindir, bu səne ananı axtarıb tapmağa kömək edəcək. Sən ananı köksündə gözdürsən”. Görürsən, o, doğru fal açmış!

Münzəvi qadın qızını yenə qucaqladı və dedi:

– Yaxın gəl, səni öpüm! Sən bu sözləri gözəl danışırsa ki! Vətənimizə qayıdanda sənənin ayaqqabılarını balaca İsa heykəlinin ayaqlarına geyindirmək üçün kilsoyə bağışlayarq. Biz Həzrət Məryəmin

göstərdiyi bu möcüzənin əvəzini çıxmaq üçün ölimizdən gələnini etməliyik! Sənin nə qədər məlahətli səsin var! Sən danışarkən, mən sanki gözəl musiqiyə qulaq asıram. Ah, aman yarab! Mən öz qızımı tapdım! İnana bilmirəm! Necə oldu ki, mən sevincimdən ölmədim!

O yenə əl çalmağa və gülməyə başladı.

– Biz çox xoşbəxt olacağıq!

Bu zaman gənc çox güman ki, kilso tərəfdən yaxınlaşan və getdikcə sahil boyunca eşidilməyə başlayan at ayaqları tappıltısı və silah səsi eşitdi. O həyəcanlanaraq anasının qucağına cumdu.

– Anacan! Məni xilas et! Onlar gəlirlər!

Münzəvi qadın sapsarı saraldı.

– Aman Allah!.. Sən nə danışsən! – dedi. – Lap yadımdan çıxmışdı: səni təqib edirlər! Sən nə etməsən ki?

– Özüm də bilmirəm, – Zavallı qız cavab verdi, – məni ölümə məhkum ediblər!

– Ölümə? – Qudula bağırdı və sarsıldı. – Ölümə! – o təkrar etdi və diqqətlə qızının üzünə baxmağa başladı.

– Hə, anacan, onlar məni öldürmək istəyirlər. Odur, dalımcə gəlirlər. Bu dar ağacı mənim üçün hazırlanmışdır! Məni xilas et! Məni xilas et! Onlar yaxınlaşırlar. Məni xilas et!

Münzəvi qadın bir müddət daş kimi hərəkətsiz qaldı; sonra sanki şübhə edirmiş kimi başını yırğaladı və birdən əvvəlki vəhşi qəhqəhəsilə gülürək bağırdı:

– Yox, yox! Sən nə danışsən! Belə ola bilməz! Heç mümkündürmü ki, mən səni bircə dəqiqəliyinə tapmaq üçün on beş il gözləyim, ola bilməzi ki, mənim qızım artıq böyüdükdən, gözəl bir qız olduqdan sonra mənimlə danışarkən, mən sevrəkən onu məndən ayırsınlar! Mümkündürmü ki, onlar mənim qızımı gözlərimin önündə, ananın gözləri qarşısında öldürsünlər! Yox, ola bilməz! Belə şey mümkün deyil! Tanrı buna yol verməz!

Bu zaman dəyəsən atları dayandılar, bir səs eşidildi:

– Cənab Tristan, buraya! Keşiş deyir ki, biz onu Siçan yuvasının yaxınlığında tapacağıq.

Sonra yenə at ayaqlarının tappıltısı eşidildi.

– Qaç, yavrum, xilas ol! – Münzəvi qadın həyəcanla qışqırdı, – mən hamısını xatırladım. Sən haqlısan: səni ölümlə gözləyir, Ah! Dəhşət! Lənətlər olsun! Özünü xilas et!

Qadın başını pəncərədən çıxardı və diridən çox ölüyə bənzəyən qızının əlini əsə-əsə sıxaraq qırıq-qırıq və məyus-məyus dedi:

– Yox, dayan, yerindən tərpənmə! Ətrafda əsgərlər var! Sən buradan çıxıb bilməzsən. Çox işıqlıdır!

Qurumuş gözləri alışıb-yanırdı. Bir qədər susdu, iri addımlarla hücrədə var-göl etdi. Aradır dayanaraq başından bir çəngə ağ tük qoparar, dişləriylə gəmirirdi.

Birdən dedi:

– Yaxınlaşsınlar! Mən onları söhbətə tutaram. Bu küncdə gizlən. Onlar sənə görməzlər. Mən onlara deyərəm ki, sən əlimdən çıxıb qaçdın!

O, indiyyə qədər qızını qucağında gözdirirdi, indi isə onu daxmanın bir küncünə qoydu; bu künc küçədən görünmürdü. Qızı yərə qoyduqdan sonra onun əllərini, ayaqlarını, paltarını uzun və dağınıq saçlarıylə örtüdü. Qarşısına bir kasa və böyük daşı qoydu, sanki daxmadakı kasa və daş onu gizlədəcəkdi. Bu hazırlıqları görəndən sonra bir qədər sakit oldu və diz çökərək ibadət etməyə başladı. Artıq işıqlaşdı. Ancaq Şiçan yuvası qaranlıq idi.

Bu zaman mağaranın yaxınlığında keşişin səsi eşidildi.

– Buraya, kapitan Feb de Şatoper, buraya! – O bağıraraq deyirdi. Esmeralda onun səsinə və bu adı eşidər-eşitməz qışıldığı küncdə hərəkətə gəldi.

– Yerindən tərpənmə! – Qudula onun qulağına pıçıldadı.

Bu sözü yenidən söyləmişdi ki, insan səsləri, silah gürultusu və nəl tapptısı Şiçan yuvasının lap yaxınlığında eşidilməyə başladı.

Ana cəld ayağa durdu və pəncərənin qabağını tutdu. O, Qrev meydanında düzülmüş piyada və atlı əsgərləri gördü, əsgərlərin rəisi atından düşüb ona yaxınlaşdı.

– Ey qarı, – qaba səslə dedi, – biz cadugəri axtarıq, o dar ağacından asılmalıdır. Bizə dedilər ki, sən onu tutmusan.

Yazıq ana mümkün qədər laqeyd görünməyə çalışaraq cavab verdi:

– Mən sizin nə danışdığınızı başa düşmürəm.

– Lənət şeytana! Bəs bu dəli keşiş nə boş-boş çərənləyirdi? – zabıt bağırırdı. – Keşiş necə oldu?

– Zati dövlətləri, – əsgərlərdən biri cavab verdi. – O yoxa çıxıb.

– Yaxşı, qarı, yalan danışma, – kapitan dedi. – Sənə cadugərin qarovulunu çəkməyini tapşırıbmışlar. Sən onu nə etdin?

Münzəvi qadın şübhə oymamaq üçün inkar etmək istəmədi, odur ki, səmimi, ancaq narazı halda cavab verdi:

– Əgər siz bir az bundan əvvəl monim yanıma qoyulan gənc qızı soruşsunuzsa, o mənim əlimi dişlədi, mən də onu buraxmaq məcburiyyətində qaldım. Bundan başqa heç nə bilmirəm. İndi isə mənə rahat buraxın.

– Yalan danışma, qoca qarğa, – Dəstə rəisi səsiylə dedi. – Mənə Adamayovuşmaz Tristan deyirlər, özüm də kralın kirkəsiyəm. Eşidirsən? – Sonra Qrev meydanını nəzərdən keçirərək əlavə etdi: – Yanılmıramsa, bu ad buradakılara çox gözəl tanışdır.

– Siz adamayovuşmaz iblis də olsanız, mənim üçün fərq yoxdur, mənim sizə söyləyəcək başqa sözüm yoxdur. Mən sizdən heç qorxmuram da, – bir qədər ümidlənmiş Qudula dedi.

– Lənət şeytana, axmaq qadın! – Tristan bağırırdı. – Demək, cadugər qaçmışdır! Bəs hansı tərəfə gəldi?

O, sakitcə cavab verdi:

– Yanılmıramsa, Qoyunlar küçəsinə doğru gəldi.

Tristan üzünü döndərərək dəstəyə yola düşmək əmrini verdi. Münzəvi qadın azad nəfəs aldı.

– Zati aliləri, – birdən nişanlılardan biri dedi, – bu qoca küpəgərəndən soruşun görək, onun pəncərəsinin dəmirləri nə üçün əyilib?

Bu sual zavallı ananın qəlbini qorxuya saldı, ancaq yenə də özünü itirməyərək dedi:

– Onlar çoxdan sınıb.

– Yalan deyir, – nişanlı cavab verdi, – düşünün bu dəmirlər imana çağırın xaç şəklində sağ-salamat idi.

Tristan münzəvi qadına çöp-çöp baxıb dedi:

– Sən nəyəsi qarışdırırsan, qarı.

Zavallı qadın hər şeyin onun soyuqcaqanlılığından asılı olduğunu hiss edib həddindən artıq qorxmasına baxmayaraq, güldü. Yalnız analar buna qadırdır.

– Ay-hay, – o dedi. – Deyəsən, bu adam sərxoşdur. Bir il bundan qabaq daş yüklənmiş araba buradan keçərkən pəncərəyə toxunaraq barmaqlığı sındırırmışdı. O vaxt ona ağzıma gələni dedim.

– Doğru deyir, – nişanlılardan biri söhbətə qarışaraq dedi, – mən də buna şahidəm.

Qəribədir ki, həmişə hər yerdə hər şeyi görənlər adamlar tapılır. Nişanlının gözlənilmədən şahidlik etməsi bu dəhşətli sorğu-sual

əsnasında uçurumu ülgücün iti ağzıyla keçən münzəvi qadını ürkəldirdi.

Lakin o dumadan ümidəndən ümidliyə keçməyə məhkum olmuşdu.

– Əgər bu barmaqlığı araba sındırıbsa, onda dəmirlər eşiyə əylmiş olardı, halbuki onlar içəriyə əylmişdir, – birinci nişançı dedi.

Tristan əsgərə dedi:

– Oho! Sən lap müstəntiq Şatle kimi xəfiyyə imişsən ki! Yaxşı qarı, buna nə deyirsən?

– Allaha and olsun ki, barmaqlığı araba sındırmışdır, – höyəcəninəndən titrəyən Qudula qışqırdı, – siz özünü bunu əsgərlərinizdən birinin dilindən eşitdiniz. Bir də ki, qaraçı qızın buna nə dəxli var?

– Yaxşı! – Tristan donqulandı.

– Yalandır, – rəisinin tərifindən daha da qızıqmış əsgər qışqırdı, – pəncərə təzəcə sınımışdır.

Tristan başını yırğaladı. Qudula sapsarı sarıladı.

– Deyirsiniz, araba buradan nə vaxt keçib?

– Vallah, yaxşı yadımda deyil: iki həftə, yoxsa bir ay bundan qabaq.

– Əvvəl deyirdi ki, bir il bundan qabaq sınıb.

– Bax bu çox şübhəlidir, – Tristan dedi.

– Monseniyor, – qadın içəri baxacaqlarından qorxduğundan pəncərənin qarşısında dayanıb başını bayıra çıxaraq qorxa-qorxa dedi, – and içirəm ki, bu pəncərəni araba sındırmışdır. Bütün cənnətdəki mələklərə and içirəm. Qoy mən ömürlük lənətə düçar olum, yalan danışırımsa, Allah mənə parça-parça etsin.

– Amma sən çox ürəkənd and içirsən, – Tristan cəllad baxışlarıyla ona süzərək dedi.

Yazıq qadın getdikcə özünü idarə edə bilmədiyini hiss edirdi. Artıq bir-birinin ardınca yersiz hərəkətlər edir, lazım olmayan sözlər danışdı. Bu zaman başqa qarı əsgər söhbətə qoşularaq dedi:

– Müsyö, küpəgiren yalan danışır. Cadugor Qoyunlar küçəsi ilə qaca bilməzdi: oradakı qarovulçular kimsənin keçmədiyini söyləyirlər.

Tristanın qasqabağı getdikcə də tutulurdu.

– Yaxşı, buna nə deyirsən? – o soruşdu.

Qadın bu çətinliyi də atlatmağa çalışaraq cavab verdi:

– Müsyö, mən heç bir şey bilmirəm, bəlkə də səhv edirəm. Ancaq mənə elə gəlir ki, o çaya tərəf qaçdı.

– Demək, o biri tərəfə qaçmışdır, – Tristan dedi. – Onun yeni-dən Qədim şəhərə qayıdacağı inandırıcı deyil, çünki orada onu axtarırlar. Sən yalan danışsən, qarı!

– Bundan başqa, çayın nə bu, nə də o biri sahilində qayıq yoxdur, – birinci əsgər dedi.

Qadın yenə özünü müdafiə etməyə çalışaraq:

– Bəlkə, o çayı üzüb keçmişdir, – cavab verdi.

– Heç qadınlar üzə bilir? – Yenə həmin əsgər şübhə ilə soruşdu.

Tristan qəzəblə bağırdı:

– Lənətə gələsən, sən yalan danışsən, qarı, yalan danışsən! Mən bu cadugəri rahat buraxıb, səni götürüb aparmaq istəyirəm. Sənə on beş dəqiqə yaxşıca işgəncə verilse, həqiqəti söyləyəcəksən, həydi dəlimalıca gəl!

Qadın sevincək dedi:

– Nə cür arzu edirsiniz hazıram, cənab! Necə istəyirsiniz, elə də olsun! Rica edirəm, mənə yaxşıca danışdırın, aparın mənə, lap bu saat aparın, tez olun, tez olun!

Eyni zamanda öz-özünə düşündürdü: “Mən gedəndən sonra qızım da qaçıb qurtara bilər.”

– Lənət şeytana! Bu işgəncə istəyir! Mən bu dəlini heç başa düşmürəm. – Tristan mırıldandı.

Ağsaçlı qoca bir serjant sıradan ayrılıb Tristanın yanına gəldi və dedi:

– Cənab, bu qadın dəlidir. Əgər qaraçını əlindən buraxıbsa, buna o müqəssir deyil, çünki qaraçı qızlara nifrət bəsləyir. Düz on beş ildir ki, mən şəhəri gecə vaxtı yoxlarkən hər zaman bunun qaraçı qızlara lənət oxuduğunu və söydüyünü eşidirəm. Keçili gənc rəqqasə, yəni bizim axtardığımız qızsa onun ən çox nifrət etdiyi qaraçıdır.

Qudula özünü zorlayaraq güclə dedi:

– Hə, ona xüsusilə çox nifrət edirəm.

Qarovulçuların hamısı qoca serjantın sözlərini bir səsle təsdiq etdi. Tristan münzəvi qadından bir şey qoparmağın mümkün olmadığını anlayıb arxasını çevirdi. Qadın onun öz atına doğru getdiyini görüb sevincindən höyəcənləndi.

– Yaxşı, çarə yoxdur, – Tristan mırıldanaraq dedi, – onu başqa yerdə axtarmalıyıq. Qaraçı qız dar ağacından asılncaya qədər mən yatmayacağam.

Bununla belə, o atına dərhal minmədi. Qudula onun şikarını iyini almış və buradan ayrılmaq istəməyən ov tulası kimi narahat-narahat

ətrafa boylandığını gördükə titrəyirdi. Nəhayət, o başını bulayıb atına mindi. Qudulanın sıxılmış köksündən ağır bir ah çıxdı. Bu ana qədər baxmağa cəsarət etmədiyi qızına baxıb yavaşca dedi:

– Qurtulduq!

Zavallı qız yerindən tərpənməyə, nəfəs almağa belə qorxaraq künco sığınmış, onu gözələn qorxunc ölümü ağlından çıxara bilmirdi. danışanları o da eşidir, anası qədər döşətlə həyəcan keçirirdi. Uçurumun üzərində sallandığı ipin çıtırdadığını eşidir, elə indicə qırılacağından qorxurdu. Yalnız indi ayağının altında möhkəm bir yer hiss edərək bir az yüngülləşmişdi. Bu zaman bir səs eşitdi:

– Lənət şeytana, cənab reis, cadugərləri asmaq qətiyyəv mənəm işim deyildir. Mən əsgər adamam. Mən üsyançıları qovdum, indi isə özünüzdə gedin, kimi asmaq istəyirsinizsə, axtarın tapın. Mənə isə icazə verin, başsız qalan alayımın yanına gedim.

Bu, Feb de Şatoperin səsi idi. Bu səsi eşidən gənc qızın düşüdü vəziyyəti təsvir etmək mümkün deyil. Bu onun dostu, müdafiəçisi, ümid və pənahı. onun Febi idi. Qız yerindən sıçradı, anası ölindən tutmağa macal tapmadan pəncərəyə doğru atıldı və bağırdı:

– Feb, mənim Febim, yanıma gəl!

Lakin Feb artıq meydanda deyildi: o, atını çaparaq Bıçaqçılar küçəsinin tinində yox oldu. Ancaq Tristan hələ buradaydı.

Münzəvi qadın vəhşi bir nəfəs ilə qızının üzərinə atıldı, dirnaqlarıyla onun boğazından yapışaraq geriye çəkdi. Dişi pələng öz yavrusunu xilas etmək istərkən harasından gəldi yapışır. Ancaq artıq gec idi. Tristan gənc qızı görmüşdü.

– Ehey! – o bağırır, qəhqəhə çəkdi, dişlərini ağartdı, ağzı canavar ağzı kimi açıldı, – Sıçan yuvasında iki sıçan varmış, – dedi.

– Mən də elə zənn edirdim, – nişançı dedi.

Tristan əlini onun dalına vuraraq dedi:

– Sən yaxşı iy bilirən, bəs Anri Kuzen ham?

Əsgərlərin arasından istər görünüşü, istərsə də geyimilə onlara bənzəməyən bir adam çıxdı. Onun əynində dəri qolları olan boz-qəhvəyi rəngli kamzol vardı; güclü əlində kəndir bağlaması tutmuşdu. Tristan daim XI Lüdoviki müşayiət etdiyi kimi, bu adam da Tristanın böyründən əl çəkmirdi.

– Qulaq as, dostum, – Tristan ona dedi, – deyəsən, biz axtardığımız cadugəri tapdıq. Kəndiri onun boğazına keçir görək. Nərdivan yanındadır?

– Oradakı sütunlu evin anbarında nərdivan var, – Kuzen dedi. – Bəs onu harada asacağı? Buradamı? – və daşdan qaynalmış dar ağacımı göstərərək soruşdu.

– Burada da mümkündür.

Kuzen, Tristandan da vəhşi qəhqəhəylə gülərək cavab verdi:

– Çox gözəl. Hər halda, çox uzağa getmərik.

– Yaxşı, tez ol! Sonra gülərsən. – Tristan dedi.

Tristan qızı gördükdən sonra artıq bütün ümidləri puç olan münzəvi qadın heç bir söz söylemədi. O, yarıcanlı zavallı qaraçı qızını daxmanın bir küncünə atdı və pəncərənin qarşısında dayanıb, hər iki əliylə çərçivədən möhkəmcə yapışdı. O burada dayanıb qorxmadan əsgərləri gözəlirdi. Gözlərinin əvvəlki vəhşi və dəlisov ifadəsi geri qayıtmışdı. Anri Kuzen pəncərəyə yaxınlaşdıqda qadının üzündə elə dəhşətli bir ifadə gördü ki, qeyri-ixtiyari geri çəkildi.

– Müsib, bunların hansını asmaq lazımdır? – Tristandan soruşdu.

– Gənc qız.

– Çox yaxşı, yoxsa qarının öhdəsindən gəlmək çətin olacaqdı.

– Yəziq rəqqasə! – Qoca serjant mızıldanaraq dedi.

Anri Kuzen yenə pəncərəyə yaxınlaşdı, lakin qarının diqqətli baxışı onu yenə başını aşağı sallamağa məcbur etdi. Qorxa-qorxa dedi:

– Xanım...

Qadın hiddət və qəzəblə piçıldayaraq soruşdu:

– Nə istəyirsən?

– Xanım, bizi sən yox, o biri lazımdır.

– Hansı?

– Gənc qız.

Qadın başını yırğalayaraq bağırdı:

– Burada kimsə yoxdur, kimsə yoxdur, kimsə yoxdur!

– Var, – collad cavab verdi, – siz bunu özünüzdə də gözəl bilirsiniz.

Qoyun onu asaq. sizə isə toxunmayacağıq.

Qarı acı-acı güldü:

– Aha! Sən mənə pislik etmək istəmirsən!

– Xanım, o birini mənə təslim edin. Cənab reis belə əmr etmişdir.

Qadın dəli kimi bağırır:

– Burada heç kəs yoxdur.

– Mənsə deyirəm ki, var, – collad cavab verdi, – orada iki adam olduğunu biz hamımız gördük.

– Elə isə özün bax, – münzəvi qadın gülərək dedi, – başını içəri sox.

Çəllad qadının uzun dirnaqlarına baxdı və başını pəncərədən içəri soxmağa cəsarət etmədi.

Tristan əsgərlərini Siçan yuvasının ətrafında yarımdaire şəklində düzmüşdü. Özü isə dar ağacının yanında atın üstündə oturmuşdu.

– Haydı, tez ol, – çəllada dedi.

Anri Kuzen bir daha kərxmiş halda Tristanın yanına gəldi. Kəndiri yerə qoyub papağını əlində özisdirməyə başladı.

– Müsyö, ora necə girək? – o soruşdu.

– Qapıdan!

– Orada qapı yoxdur.

– Elə isə pəncərədən!

– Pəncərə çox dardır!

– Elə isə pəncərəni genişlət! – Tristan qəzəblə bağırırdı. – Sənin yanında külüngün yoxdur?

Qadın mağarasının dərinliyindən bu səhnəni diqqətlə izləyirdi. O artıq heç bir şeyə ümid bəsləmirdi. Nə istədiyini özü də bilmirdi, o yalnız qızının ölindən alınmamasını istəyirdi.

Anri Kuzen sütunlu evin anbarındakı alətləri götürməyə getdi. Oradan bir nərdivan da götürüb yolluqda dar ağacına söykədi. Beş-altı nəfər əsgər ölənə ling və külüng götürüb Tristanla birlikdə pəncərəyə yaxınlaşdılar.

– Qarı, – Tristan ciddi tərzdə dedi, – qızı bizə xoşluqla təhvil ver!

Qadın sanki onun sözlərini başa düşmürmüş kimi üzünə baxdı.

– Lənətə gələsən! – Tristan sözünə davam etdi, – kralın arzu və iradəsinə görə, bu cadugeri asmağımıza sənin nə üçün mane olduğunu heç cür başa düşmürəm? – O bu sözləri deyib vəhşicəsinə qaç-qıldadı.

– Niyə mane oluram? Səbəb budur ki, o mənim qızımdır!

Qadının sözləri çəllad Anri Kuzenin özünü belə diksindirirdi.

– Mənim sənə yazığım gəlir, – rəis cavab verdi, – lakin kralın əmrinə belədir.

– Mənim sənin kralınla nə işim var! Sənə deyirəm ki, o mənim qızımdır!

– Divarı uçurun! – Tristan əmr etdi.

Divardakı dəliyi genişlətmək üçün pəncərənin altından bir cərgə daşı uçurmaq lazım idi. Zavallı ana ling və külünglərin onun qalasını

uçurmağa başladığını gördükdə dəhşətli fəryad qopardı və sürətli addımlarla daxmanın içində var-göl etməyə başladı; on beş ildən bəri bu qaranlıq və dar daxmada yaşamaya öyrəşmiş qadın qəfəsə salınmış vəhşi heyvan kimi hücrədə vurnuxmağa adət etmişdi. O susurdu, lakin gözləri parlayırdı. Əsgərlərin belə bu monzərədən dəhşətə gəlmişdilər.

Birdən o öz daşını götürərək qəhqəhə çəkdi və nişançılara sarı tolaazdı. Lakin əlləri titrədiyindən daş kimsəyə toxunmadan Tristanın atının ayaqları altına düşdü. Qadın dişlərini qıcırdadı.

Hələ günəş doğmasa da, işıqlıq idi və ətrafdakı evlərin köhnə bacaları al rəngə boyanmışdı. Adətən bu zaman oyanan əhali pəncərələri açmağa başlamışdı. Qrev meydanından bazara mal aparan şöhrətlilər, alverçilər keçirdilər. Onlar Siçan yuvasının ətrafına toplaşmış əsgərlərin yanında bir doqquq dayanaraq heyrətlə onlara baxır, sonra yenə yollarına davam edirdilər.

Qadın qızının yanında oturdu, bədəniylə onun qabağını tutaraq diqqətlə pəncərəyə baxır və hərəkət etmədən yalnız "Feb! Feb!" pıçıldayan zavallı qızın nəfəsinə qulaq asırdı. Pəncərənin ətrafındakı dəlik genişləndikcə, zavallı ana geriyo kökəlir və gənc qızı daha bərk-bərk divara sıxırdı. Birdən pəncərənin altındakı böyük daşın laxladığını gördü (çünki gözünü pəncərədən ayırmırdı) və Tristanın səsi eşidildi. Sanki yuxudan ayıldı və çıxırmağa başladı. Onun səsi gah mişar qıcırtısı kimi qulağı dəlir, gah da batırdı, sanki dünyanın bütün nələ-nifrini, bütün qarğışları ağzına dolaraq birdən püşkürecəkdi.

– Off! Bu dəhşətdir! Quldurlar! Yəni siz doğrudan qızımı mondon ayırmaq istəyirsiniz? Onun mənim qızım olduğunu sizə söyləmədimmi? Xainlər! Məlun çəlladlar! Alçaqlar! Qatillər! Kömək edin! Kömək edin! Qızımı əlimdən alırlar! Aman tanrım, sən buna yol verəcəksənmi?

Sonra qızın pələng kimi dörd əl-ayağı üstə duraraq tüklərini qabartdı və köpüklənmiş ağzını açaraq Tristana bağırırdı:

– Yaxın gəl! Bacarırsansa, qızımı əlimdən al! Başa düşürsən? Sənə deyirəm ki, bu mənim qızımdır! Sən ana olmağın nə olduğunu bilirsən? Ey, canavar, məgər sən heç vaxt öz dişini canavarınla yatmamısan? Məgər sənin heç vaxt canavar yavruğun olmayıb? Əgər balaların varsa, onlar ulayanda sənin qarında içələtin çevrilir.

Tristan bağırırdı:

– Daşı çıxarın, – Tristan bağırırdı.

Daş yerindən törpəndi: bu, yazıq ananın son istinadgahi idi. Qadın özünü bu daşa doğru atdı, onu yerində saxlamaq istədi, lakin altı iri vücdulu kişinin güclü yerindən törpətdiyi bu ağır daş qadının dımaqlarını qoparıb əlindən çıxıdı və gurultuyla yere düşdü. Zavallı ana dəliyin açıldığını görüb başını daşlara vura-vura onun qabağına uzanaraq çıxırmaqdan batmış səsiylə bağırıdı:

– Kəmək edin! Yangın! Yanıq!

– Qızı çıxarın! – Tristan soyuqqanlıqla əmr etdi.

Lakin qarı əsgərlərə elə qozobla baxdı ki, onlar qabağa getmək əvəzinə geriye çəkilmək istədilər.

– Haydı, irəli! – Tristan bağırıdı. – Anri Kuzen necə oldun?

Kimsə yerindən törpənmirdi.

Tristan hiddətlə bağırıdı:

– Vay sizi maymaqlar! Bir qarıdan qorxursunuz! Adınızı əsgər qoymusunuz!

Anri dedi:

– Müsü, – Anri Kuzen dedi, – siz bu yirtici heyvana qarı deyirsiniz?

– Onun aslan kimi yalı var! – başqa bir əsgər dedi.

– İrəli, irəli! – Tristan ısrar edirdi, – dəlik genişdir. Pontuaz dəliyi kimi buradan üç nəfər birdən keçə bilər. Artıq bu işi bitirməliyik! Bir addım geriye çəkilməyi qılıncla parçalayacağam.

Əsgərlər vəhşilənmiş qarıyla qəddar rəisin arasında qaldıqlarından bir dəqiqə daha tərəddüd edib, nəhayət, sıxan yuvasına hücum etdilər.

Zavallı qadın bunu görüb diş üstü yığdan, saçlarını üzündən yığaraq zəif və ariq əllərini aciz şəkildə yanlarına salladı. Gözlərindən iri yaş damcılar axaraq, çay kimi yanaqlarının dərin qırışlarıya aşağı süzülür. O, yalvarır, mütə, mülayim, insan ürəyini parçalayan səslə danışmağa başladı. Tristanın ətrafında dayanmış və bir çox dəhşətli səhnələr görmüş əsgərlər xolvetçə göz yaşlarını silirdilər.

– Möhtərəm cənablar! Cənab serjantlar, bir sözüm var, yalnız birco söz! Mənim sizə bir şey danışmaq istəyirəm! Bu mənim qızımdır, eşdirsiniz, mənim öziz qızımdır, uzun zamandan bəri üzünü görmədiyim qızımdır. Bu böyük bir tarixçədir. Mən cənab serjantları çox yaxşı tanıyıram. Mən əxlaqsız həyat tərzi keçirərkən küçə uşaqları üzərimə daş atdıqları zaman onlar həmişə mənə qarşı mərhəmətli idilər. Siz hər şeyi biləniz, qızımı buraxacağınıza əminəm.

Mən keçmişdə əxlaqsız bir qadın idim, bir gün qaraçılar qızımı mənədən oğurladılar. Lakin mən düz on beş il qızımın ayaqqabısını saxladım, budur, görürsünüzmü! Qızımın incə ayaqları vardı. Mən Reyms şəhərindənəm, Fol-Ren küçəsində olurdum. Adım da Şanfleridir! Bəlkə içinizdə tanıyanlar tapıldı? Şanfleri mən idim, o zaman siz də çox gənc idiniz! Gözəl günlər idi! Biz çox gözəl və şən saatlar keçirərdik! Ağalar, mənə rəhm edəcəksiniz, deyilmi? Qaraçılar mənim qızımı oğurlayıb düz on beş il öz yanlarında saxlayıblar, mən onun öldüyünə əmin idim, dostlarım, mən elə bilirdim ki, qızım ölmüşdür! Mən bu dəlikdə tam on beş il yaşadım! Bu asan iş deyil! Mən o qəddər ağlayırdım ki, nəhayət, Tanrının mənə rəhmi gəldi; bu gecə qızımı mənə qaytardı. Bu möcüzədir! Qızım ölməyibmiş! Siz onu mənəndə almayacaqsınız. Mən buna əminəm. Əgər mənə aparmaq istəsəydiniz, bu başqa məsələ. Amma o, uşaqdır. Cəmi on altı yaşı var! Qoyun o, günəşin işığını seyr etsin. O sizə nə edib ki? Heç bir şey, mən də heç bir şey etməmişəm! Düşünün, mənim yer üzündə ondan başqa kimsə yoxdur. Mən artıq qoca bir qarıyam, Hözrət Məryəm qocalığımda təsəlli olaraq onu mənə qaytarmışdır. Siz də çox mərhəmətlisiniz, deyilmi? Siz bu qızın mənim qızım olduğunu əvvəlcə bilmirdiniz, indi isə bilirsiniz. Ah, mən onu nə qədər sevirəm! Cənab rəis, ona toxunmayın, mənə parça-parça edin! Siz çox mərhəmətli bir ağaya bənzəyirsiniz. Mənim bu söylədiklərim kifayət edər, deyilmi? Cənablar, ananızı yadınıza salın, mənim balamı aparmayın! Baxın, mən diz çöküb sizə yalvarıram, Hözrət İsayə yalvardığını kimi! Mənə heç kəs, heç bir şeyi lazım deyil! Ağalar, mən Reyms şəhərindənəm, əmin Magiyeta Pradondan mənə balaca bir mülk qalmışdır. Mən dilənçi deyiləm! Mənə sizin heç bir şeyiniz lazım deyil, yalnız qızımı mənəndə almayın! Cənab Allah, onu nəhaq yərə mənə qaytarmayıb! Kral! Siz kral deyirsiniz! Məgər kral mənim balamı öldürməklə kral alacaq? Həm də kral mərhəmətlidir! Bu mənim qızımdır, mənim qızımdır kralın qızı deyil! Bizi buraxın, çıxıb gedək! Biz getmək istəyirik. Baxın, iki qadın gəlir, onlardan biri ana, o biri onun qızıdır, nə olar ki, qoy özləri üçün getsinlər. Bizi də buraxın. Biz Reyms şəhərindən, ah, cənab serjantlar, siz hər halda mərhəmətlisiniz, mən sizin hamınızı sevirəm! Siz qızığazımı mənəndə ayırmayacaqsınız! Yox, bu ola bilməz! Bu qətiyyətlə ola bilməz, deyilmi? Yavrum, balam...

Biz onun jestlərini, səsinə, udduğu göz yaşlarını, gah yalvararaq köksündə çarpazlaşdırdığı, cah da özışdırdığı öllərini, üzündəki kədərli təbəssümünü və ümidsiz nəzərlərini, yazıq və zavallı fəryadlarını, inilti və bağırışlarını təsvir etməkdə gücsüzük. O qurtardıqda Tristan göz yaşlarını gizlətmək üçün qollarını çatdı. Lakin zəifliyinə üstün gələrək qısa cavab verdi: "Bu kralın ömrüdür!"

Sonra Anri Kuzeno müraciət edərək onun qulağına pıçıldadı: "Tez qurtar!" Bəlkə də Tristan ürəyinin təbətirməyəcəyindən qor-xurdu.

Collad və əsgərlər daxməyə daxil oldular. Qadın heç bir müqavimət göstərmirdi, yalnız sürünə-sürünə qızının yanına gəldi və huş-suz halda onu qucaqlayaraq ağuşına aldı.

Qaraçı qız yaxınlaşan əsgərləri gördü. Ölüm qorxusu onu oyatmışdı.

— Anacan! — o dillo ifadə olunmayacaq ümidsizliklə çığırdı, — onlar yaxınlaşırlar, mənə xilas et!

Qoca qarı boğuş bir səslə:

— He, yavrum, mən səni xilas edəcəyəm, — ana boğuş səsiylə cavab verdi və qızını bərk-bərk qucaqlayaraq öpməyə başladı. Bu mənzərə daşı da rəhmə gətirirdi.

Anri Kuzen gənc qızın belindən yapışdı. Qız bu qaba ölün vücutuna toxunduğunu hiss edib qışqırdı və özündən getdi. Gözlərindən zavallı qızın üzünə iri yaş damcılarını düşən collad onu qucağına götürmək istəyirdi. O, Qudulanın gənc qızın belindən bərk-bərk yapışaraq sanki düşünlənmiş qollarını açmaq istədi, ancaq bu mümkün deyildi. Onda Anri Kuzen qaraçı qızı gözləri qapalı olan qarıyla birlikdə bayıra sürüdü.

Artıq günəş doğmuşdu. Meydana toplaşmış xeyli avara əsgərlərin kimsə dar ağacına tərəf sürüldüyünü uzaqdan müşahidə edirdi. Tristan adətə beləydi; edam vaxtı meydana yığılan maraqlıları yaxına buraxmırdı.

Yaxındakı evlərin pəncərələrində kimsə görünmürdü. Yalnız uzaqda, Notr-Dam kilsəsinin zəng qülləsinin təpəsində iki adam dayanıb Qrev meydanına baxırdı. Aydın səhər səmasında onların qara siluetləri görünürdü.

Anri Kuzen yükünü sürüyə-sürüyə nərdivanın yanına çatdı, bu səhnə onun üçün ağır və ağırlı olduğundan ağır-ağır nəfəs alaraq,

kəndiri gənc qızın gözəl boynuna keçirdi. Zavallı qız kəndirin boğazına toxunduğunu hiss edib gözlərini açdı və başı üzərində dar ağacını gördü. Qız titrədi və ürəkəri parçalayan fəryad qoparıraq bağırdı:

— Yox, yox! Mən istəmirəm.

Baş qızının paltarının altına girən qarı heç bir söz söyləmədi; onun bütün vücudu tir-tir əsir, ağgözlüklə və tələsə-tələsə qızını öpdürdü. Collad fürsətdən istifadə edərək onun qızına sarılmış qollarını açdı; yorğunluqdan və ümidsizlikdən o müqavimət göstərmədi. Sonra collad qaraçı qızı çiyinə atdı; qız ortasından qırılmış kimi öyildi; collad dar ağacına çıxmaq üçün ayağını nərdivana qoydu.

Bu halda yerə uzanmış zavallı ana gözlərini açdı. Bir səhə belə çıxarmadan üzündə döşətli ifadə ayağa sıçradı, vəhşi heyvan kimi colladın üzünə atıldı və onun əlini dişlədi. Bu hadisə ildırım sürətilə baş verdi. Collad ağrının şiddətindən bağırdı. Əsgərlər yaxınlaşıb colladın qanlı əlini Qudulanın kolbatın kimi sıxılmış dişlərindən birtəhər azad etdilər. Qadın israrla susurdu. Onu qaba hərəkətlə itələdilər; başı zərbə dəşə dəydi. Onu qaldırdılar, lakin o yenə yixildi. O ölmüşdü.

Gənc qızı öləndən buraxmayan collad yenidən nərdivanla yuxarı çıxmağa başladı.

II

AĞPALTARLI GÖZƏL MƏXLUQ

Kvazimodo Esmeraldanı gizlətdiyi otağı boş gördükdə gənc qızı müdafiə etdiyi müddətdə onun qaçırıldığına anladı. O, saçlarını yola-raq həyrdətdən və qüssədən ayaqlarını yerə döyməyə başladı. Sonra qaraçı qızı axtara-axtara kilsəni ölək-vələk etdi. O, vəhşi səslər çıxararaq fəryad edir və saçlarını yolub məbədin döşməsinə töküürdü. Həmin dəqiqədə qaraçının axtaran kral nişançıları da artıq qələbə çalaraq kilsəyə daxil olurdular. Kvazimodo qaraçı olduğundan və heç bir şey anlamadığından qızın düşmənləri bunlar deyil, quldurlar olduğunu zənn edərək onlara yardım etməyə başladı. O, Tristanla birlikdə kilsənin ən gizli küncələrini dolaşdı, bütün gizli qapıları ona açdı. Zavallı qız kilsədə olsaydı, şübhəsiz, onu təslim edəcəkdi.

Nəhayət, Tristan axtarmaqdan yoruldu – halbuki o öz ovundan belə asanlıq əl çəkən adam deyildi – Kvazimodo axtarışlarına davam etdi. O, iyirmi dəfə, yüz dəfə kilsəni o yan-bu yana dolaşdı, yuxarı çıxdı, aşağı endi, yüyüdü, çağırdı, bağırdı hər bir yeri iylədi, arşadı, başını hər bir dəşiyə soxdu, hər yeri məşəllə işıqlandırdı, dəli kimi vurnuxdu. Öz dişisini itirmiş erkək bu qədər qəzəblə və bərkədən nəriləyə bilməzdi.

Nəhayət, qızın kilsədə olmadığını, oğurlandığını anladıqdan sonra yavaş-yavaş zəng qülləsinə gedən pilləkənlə yuxarı çıxmağa başladı. Bu həmin pilləkən idi ki, qızı xilas etdiyi birinci gün onu böyük bir tənəyə, sevinc və heyretlə dırmaşmışdı. İndi isə həmin yerdən keçərək başını salaraq nəfəs belə almır, səsinə çıxarmırdı. Kilsə yenə boş və tənha, sakit və lal olmuşdu. Kral nişançıları cadugəri şəhərdə axtarmaq üçün kilsədən çıxdılar. Kvazimodo bir az əvvəl içərisində gurultu qopan böyük məbəddə tək qaldıqdan sonra qaraçı qızı bir neçə həftə qanadı altına aldığı hücrəyə getdi.

Qapıya yaxınlaşanda birdən-birə gənc qızı orada tapacağını zənn etdi. Qalereyadan yanında dönüb keçəndə sıx budaqlar altında qurulmuş quş yuvası kimi hündür qübbənin altında gizlənmiş girdə pəncərəli, alçaq qapılı, kiçicik otağı gördükdə zavallının üroyi bərk-bərk döyünməyə başladı. Yıxılmamaq üçün sütunların birinə söykəndi. O, qızın öz daxmasına qayıtdığını, mərhəmətli bir mələyin bəlkə də onu yenə geriye qaytardığını, hücrə olduqca sakit, təhlükəsiz və yaraşılıq olduğundan, qaraçı qızın bayıra çıxmadığını zənn etdi. Bu şirin arzu şərab və xəyalını puc etməmək üçün artıq irəliyə bir addım belə atmaq istəmədi. Öz-özünə dedi: "Hə, bəlkə də yatıb, ya da dua edir. Ona mane olmayım".

Nəhayət, ürəklənərək yavaşca qapıya yaxınlaşdı, baxdı və içəri girdi: kimsə yox idi; daxma əvvəlki tək bomboş idi. Zavallı yavaş-yavaş daxmanı gözdə, qızın qorxusundan döşəyin altına girə biləcəyini zənn edərək onu qaldırdı, başını yırgaladı və möyüs-möyüs dayandı. Sonra qəzəbindən əlindəki məşəli yerə atıb tapdaladı, heç bir söz söyləmədən, fəryad qoparmadan başını divara çırpdı və huşunu itirib yeri yıxıldı. Bir qədər sonra özüne gəldikdə yatağın üzərinə atıldı, çırpınmağa, bir az əvvəl gənc qızın başını qoyduğu və hələ də isti olan balıq çılğıncaasına öpməyə başladı. Sonra ölü kimi hərəkətsiz qaldı. Bir neçə dəqiqə də keçdi. Ayağa sıçradı, tər içində boğula-boğula, gözünü oynaya-oynaya, zəng toxmağı kimi özünü divara çırp-

mağa başladı. O, başını divara vuraraq ölmək istəyirdi. Nəhayət, ikinci dəfə təqsirsiz halda yerə yıxıldı; sonra dizin-dizin sürünərək daxmadan çıxdı, süst və çaşqın halda qapının qarşısında çömbəldi.

O bir saatdan artıq bu vəziyyətdə qaldı. Gözünü boş daxmanın içinə dikmişdi. Heç bir hərəkət etmədi. Onun görünüşü uşağının boş beşiyi ilə tabutu arasında oturmuş anadan daha ələnli və dəlgin idi. O heç bir söz demirdi; yalnız ara-sıra bütün vücudu hicqırqlarının şiddətindən sarsılırdı. Səssiz şimşək parıltısı kimi bu hicqırqlar da yaşsız idi.

Görünür, məhz bu anda, öz kədərli dəlğənliyiylə məsələnin kökünü axtararkən, qaraçı qızı kimin oğurladığını düşünərək birdən baş keşişi xatırladı. O, zəng qülləsi qapısının açarının yalnız Kloda olduğunu yadına saldı. Klodun gecə vaxtı gənc qıza etdiyi təvəvzləri də xatırladı. Birinci təvəvzə Kvazimodo ona yardım etmiş, ikincisində isə mane olmuşdu. O, saysız-hesabsız başqa şeylər də xatırladı və az sonra qaraçı qızı yalnız baş keşişin oğurladığına zərrə qədər şübhəsi qalmadı. Lakin o, Kloda o qədər dərin hörmət bəsləyirdi, bu adamı o qədər çox sevirdi, ona qarşı olan sədəqət, təşəkkür və minnətdarlıq duyğuları qəlbində o qədər dərin kök salmışdı ki, qısqancılıq və ələm bir dəqiqədə belə bu kökləri dartıb qopara bilməmişdi. Bunu başqası etsəydi, ona qarşı döşətlə kin və qəzəb hiss edərdi, Klod Froloya gəlincə, o yalnız ağrı və ələm hiss etdi.

Artıq hava işıqlaşdı. Məbədin üst balkonunda, qalereyanın döncəyində ona doğru gələn bir adam gördü. O, dərhal bu adamı tanıdı: baş keşiş idi.

Klod öünə baxmadan aramla şimal qülləsinə doğru gedirdi. Üzünü Sena çayının sağ sahilinə doğru çevirmişdi, uzaqda nəyisə görməyə çalışmış kimi başını qaldırmışdı. Bəzən bayquş da bir səmtə uçduğu halda, başqa səmtə baxır. Baş keşiş Kvazimodonun başının üstündən keçdiyi halda onu görməmişdi.

Qozbel mat qalmışdı. Baş keşiş şimal qülləsinin qapısından daxil oldu. Bu həmin qüllə idi ki, buradan şəhər idarəsi görünürdü. Kvazimodo ayağa durub baş keşişin ardınca getdi. Lakin Klodun fikri başqa yerə olduğundan arxasınca gələn zəngçəlinin addım səslərini belə eşitmədi.

Notr-Dam kilsəsinin zəng qülləsindən Paris şəhəri, xüsusən də o zamankı Paris doğmaqda olan yay günəşinin ilk səfəqləri altında

olduqca ehtisamlı və gözəl görürdü. O gün göyüzü aydın və təmiz idi. Gecikmiş bir neçə ulduz yenidən söndürdü. Yalnız şərqdə, parlaq üfüqlərdə hələ də bir ulduz parlayırdı. Günəş bir az sonra doğacaqdı. Artıq Paris oyanmağa başlamışdı. Şərq tərəfdə açıq və təmiz havada minlərcə evin damı görünürdü. Zəng qülləsinin qıqant kölgəsi damdan-dama, böyük şəhərin bir tərəfindən o biri tərəfinə düşürdü. Bəzi məhəllələrdə gürultu eşidilməyə başlamışdı. O tərəfdən zəng səsi, bu tərəfdən çəkic, araba səsi gəlirdi. Bəzi qara damların üzərində ağ tüstü görünürdü. Körpülərə, adalara çırpılan çay dəirə və xətlər şəkildə hissələrə bölünmüşdü. Şəhərin kənarında, istehkamların arxasında dumanlı şəkildə vadilər, zərif dağlar, təpələr görünürdü. Yarıyanmış şəhərdən cürbəcür səslər eşidilirdi. Sərin səhər mehi dağların və təpələrin üzərinə sərilmiş dumandan bir neçə bulud qoparıb qərbə doğru qovalayırdı.

Kilsə meydanında ölənlərdə sudi bardaqları tutmuş bir neçə arvad dayanmışdı. Onlar heyrtlə gecə vaxtı böyük kilsə qapısında omələ gəlmiş simqları və zədələri, dəliklərdə donmuş iki qurğuşun axınıni bir-birinə göstərirdilər. Gurultulu gecə səhnəsindən şəhərə qalan yalnız bu idi. Kvazimodonun qüllələrin arasında yandırdığı olduğu ocaq artıq sönmüşdü. Tristan isə meydanı təmizləməyi əmr etmiş, meyitləri Sena çayına atdırmışdı. XI Lüdvik kimi hökmdarlar cənayət və qətl izlərini dərhal təmizləməyi sevirilər.

Klodun dayandığı yerin altında sonatkarlıqla yonulmuş bir daş nov vardı; bu cür novlar, Qotik binalarda həmişə çox olur; novun yarığında iki gözəl mixəkgüllü görünürdü. Yel əsdikcə mixəkgülləri də başlarını əyərək sanki bir-birlərinə "sabahın xeyir" deyirdilər. Qüllələrin üzərində, yüksək göylərdə isə qışlar şən-şən cəvələşirdilər.

Lakin Klod heç bir şey görmür və heç bir şey eşitmirdi. Onun kimi adamlar üçün gözəl səhər, quşcuqazlar, çiçəklər mövcud deyildi. Bütün bu geniş, əlvan və rəngin üfüqlərdə onun gördüyü şey yalnız bircə nöqtə idi.

Kvazimodo onun qaraçı qızı neylədiyini soruşmaq arzusu ilə çırpınırdı. Lakin baş keşik sanki bu an başqa ələmdəydi. Yəqin ki, o həyatının elə bir anını yaşayırdı ki, ayağının altında uçurum yaranı saydı belə, hiss etməzdi. Gözlərini bir nöqtəyə dikərək hərəkətsiz və lal dayanmışdı. Onun sükut və hərəkətsizliyində o qədər müdhiş bir şey vardı ki, qorxaq adam olmayan zəngəcalan belə titrədi və

onunla danışmağa cəsarət etmədi. O yalnız baş keşikşin gözlərini zildədiyi tərəfə baxmağa başladı. Zavallı Kvazimodonun gözü Qrev meydanına sataşdı.

O bu meydanda Klodun maraqlandığı şeyi gördü. Dar ağacına nərdivan dayamışdılar. Meydanda çoxlu oşqor və az sayda camaat vardı. Biri meydanın ortasıyla ağ bir şey sürüyürdü, bu ağ şeyə qara bir şey yapışmışdı. Nəhayət, bu ağ şeyi sürüyən adam nərdivanın yanından dayandı, burada bir hadisə baş verdi: Kvazimodo bunu yaxşı görə bilmirdi. Doğrudur, onun yeganə gözünün xariqilədə qüvvəsi vardı, lakin dar ağacının qabağında yekpər bir oşqor dayandığından Kvazimodo orada nə olduğunu yaxşı görə bilmədi. Bundan başqa həmin anda üfüqdə günəş göründü, günəşin şüaları sanki birdən-birə Parisin bütün qüllələrini, bürclərini və bacalarını alovlandırdı.

Meydanda ağ şeyi sürüyən adam nərdivanla yuxarı dırmaşmağa başladı. Kvazimodo bu adamın çiyində bir qadın olduğunu gördü, yəqin ki, o ağpaltarlı gənc bir qız idi, onun boynunda kəndir vardı. Kvazimodo dərhal tanıdı: o idi.

Bu adam nərdivanın üst pilləsinə çatdı və kəndiri düzəltməyə başladı. Bu zaman Klod daha yaxşı görmək üçün sürəhinin üzərinə dırmaşdı.

Birdən bu adam çəkəsinin dabantıyla nərdivanı sürətlə itələdi və nəfəs belə almıyan Kvazimodo yerdən üç arşın hündürlükdə zavallı bədbəxt qızın kəndirdən sallandığını, cəllad isə onun çiyinlərindən yapışdığını gördü. Kəndir bir neçə dəfə fırlandı və Kvazimodo qaraçı qızın bədəninin səyridiyini gördü. Klod isə boğazını uzadaraq gözlərini dar ağacından ayırmır və bu müdhiş səhnəni, cəllad ilə gənc qızı – hörümçəklə milçəyi seyr edirdi. Bu müdhiş dəqiqədə baş keşik yalnız insanlığını itirmiş bir adamın gülə biləcəyi iblisənə qəhqəhəylə gülməyə başladı. Kvazimodo onun bu qəhqəhəsini eşitməsinə də, gördüyü.

Zəngçi Kloddan bir neçə addım geriyyə çəkilərək qəfildən hiddətlə ona hücum etdi və qüvvətli əlləriylə onu uçuurma itələdi.

Baş keşik yalnız: "Lənət!" – deyə bildi və aşağı uçdu.

Kvazimodonun Klodu itələdiyi yerin altında nov vardı. Bu novdan yapışmağa macal tapmışdı, ikinci dəfə bağırmaq üçün ağzını açdıqda, başının üzərində, sürəhinin kənarında Kvazimodonun intiqamla parlayan müdhiş üzünü gördü.

Klod bağırmaı. Altında uęurum vardı. O, iki yüz fut yüksəklikdən daş döşəmənin üzərinə düşməyə məhkum olmuşdu.

Baş keşiş heç bir söz söyləmədi, bir səs belə çıxarmadı. O, novla yuxarı dırmaşmaq üçün var gücü ilə çalışmağa başladı. Lakin əlləri hamar qranitdən yapısa bilmədi, ayaqları isə qaralmış divarda dayaq tapa bilməyərək, yalnız onu cızdı. Notr-Dam kilsəsinin zəng qül-ləsinə çıxanlar sürəhinin altında xırda bir daş çıxıntısı olduğunu bilir-lər. Zavallı baş keşiş də ayağını həmin çıxıntıya keçirməyə çalışırdı, lakin ayağı elə hey sürüşürdü.

Kvazimodo onu xilas etmək istəsəydi, yalnız əllərini uzatması kifayət edərdi. Lakin o, Klod tərəfə baxmadı belə: gözünü Qrev mey-danına, dar ağacına, qaraçı qıza dikmişdi. Bir az əvvəl baş keşişin dayandığı yerdəki sürəhiyə söykənərək, ildırım vurmuş adam kimi lal-dinməz dayanmış və bütün yer üzündə onun üçün mövcud olan yeganə şeydən gözünü ayırmırdı; bütün ömrü boyu yalnız birçə damcı yaş axmış gözündən göz yaşları sel kimi axmağa başladı.

Baş keşiş isə hələ də çapalamaqda idi. Daz altında soyuq tor dam-cıları görünür, barmaqları qana bulaşmışdı. Daşlar dizlərinin dərisini siyirmişdi. Hərəkət etdikcə nova dolaşmış cübbəsinin çirildiyini və söküldüyünü hiss edirdi. Bundan başqa, bədbəxtliyindən novun ucunda qurğuşun ağızlıq onun ağırlığından əyilirdi. Artıq anlamışdı ki, əlləri yorulub taqətdən düşsə, cübbəsi tamam cırılsa və ya qurğuşun boru qopsa, uęuruma uęacaqdır. Bədəninə də soyuq tor basırdı. Ara-sıra çaşqın gözlərini bir az aşağıdakı kiçik səthə dikərək bundan sonra yüz il ömrü olsa da, son günlərini bu iki kvadrat fut həcmində olan dar yerdə keçirməyi arzulayaraq kədər və ümidsizlik içində göylərə yalvarırdı. O, aşağıya meydana, uęuruma baxmaq istədi, lakin başını dərhal yuxarı qaldırdı: başında qalmış tək-tək tükləri də biz-biz olmuşdu.

Bu iki adamın sükutu dəhşətli bir şey idi. Baş keşiş Kvazimodo-nun bir neçə addımığında cəhənnəm əzabları çəkdiyi halda, Kvazi-modo Qrev meydanına baxaraq ağlayırdı.

Klod hərəkət etdikcə yeganə istinadgahı olan borunu yerindən oynatdığını görüb artıq heç bir hərəkət etmirdi. O, novdan sallanaraq nəfəs belə almır, tərpənmir, yalnız yıxıldığını yuxuda gördən adam kimi diksinirdi. Gözləri təəccüblə və xəstə halda bəzəlmişdi. Get-dikcə qollarının zəiflədiyini, borudan sürüşdüyünü, artıq bədəninin

ağırlığını saxlaya bilmədiyini, qurğuşun borunun getdikcə əyildiyini, yavaş-yavaş uęuruma yaxınlaşdığını hiss edirdi. Yuxarıdan oyun-caq boyda görünən kilsə damlarından biri düz onun altında idi. O, dəhşətlə kilsə damına baxır, onun kimi uęurumun üzərində hərəkət-siz dayanan, lakin heç bir şeydən qorxmayan heykəlləri nəzərdən keçirirdi. Ətrafında yalnız daş vardı: yanında heykəllər və divlər, altında daş döşəmə başının üstündə isə ağlayan Kvazimodo vardı.

Meydana bir dəstə adam toplaşmış və novdan sallanan adama tamaşa edərək bu cür bir oyun oynayan adamın kim olduğunu anla-mağa çalışırdı. Aşağıdan gələn səslər səhərin sərin və təmiz hava-sında yaxşı eşidildiyi üçün Klod bu sözləri aydınca eşidirdi:

— O, nə edir, bu saat yıxılacaq!

Kvazimodo isə ağlayırdı.

Nəhayət, dodaqlarında hiddət və dəhşət köpüyü görünən baş keşiş bütün söylərinin əbəs olduğunu anladı. Lakin o yenə də son qüvvəsini topladı. Dizləriylə novu qucaqladı, əllərlə divarın dəli-yindən yapışdı və təxminən bir futa qədər yuxarıya dırmaşa bildi. Ancaq bu zaman üzərində dayandığı qurğuşun boru qopdu və bu hərəkətdən cübbəsi də cırıldı. Bu zaman hər şeyin bitdiyini anlayıb gözlərini yumub yumruqlarını açdı, əlini novdan ayırdı və aşağı uçdu.

Kvazimodo onun yıxıldığını gördü.

Belə yüksəklikdən yıxılan adam nədir hallarda düz otlə düşür. Klod övləlcə əlləri uzanılı halda başaşağı düş-i: dü, sonra havada bir neçə dəfə çevrildi. Külək onun bədəninə aşağıdakı çıxıntılardan birinə doğru apardı; bədbəxt sürətlə bu çıxıntıya daydı. O hələ ölməmişdi; hər halda zəngəncənin onun barmaqlarıyla damın kənarından yapışmaq istədiyini gördü. Lakin dam çox mailiydi, keşişə tamamilə taqətdən düşmüşdü. O, damdan qopaq kərəmit parçası kimi sürüşərək ağır daş kimi daş döşəmənin üzərinə düşdü və hərəkətsiz qaldı.

Kvazimodo bunu görüb yenə gözünü qaraçı qıza dikdi. O, ağ pal-tarın altında can çəkşən və titrəyən qaraçı qızın vücudunu uzadıqan gördü. Sonra aşağıya, meydana, insan formasını belə itirmiş baş keşişin meyitinə baxdı və qəlbinin dərinliyindən qopan müdhiş bir hüçqırıqla dedi:

— Mənim sevdiklərim yalnız bunlar imiş!

FEBİN EVLƏNMƏSİ

Həmin axşam yepiskopun qarovulu baş keşişin meyitini götürmək üçün kilso meydanına gələndə Kvazimodonun Notr-Dam kilsəsinə dən yoxa çıxmışdı.

Bu hadisəylə bağlı çox söz-söhbət oldu. Bəzi mövhumatçı paris-lilər Kvazimodo ilə Klod Frollo arasında bağlanmış şortə görə Kvazimodonun – iblisin, Klod Frollonun – cadugərin ruhunu apardığını düşündülər. Eyni zamanda iblisin cadugərin ruhunu apardığı zaman onu – qozun içini yemək istəyən meymun onu sındırdığı kimi – parçaladığını tamamilə təbii sayırdılar. Bu səbəbdən baş keşişin cənazəsini dualanmış yerdə dəfn etməkdən imtina etdilər.

XI Lüdovik bir il sonra, yəni 1483-cü ilin avqust ayında öldü.

Pyer Qrenquara gəlincə o, keçini xilas edə bilmiş və nəhayət, müvəffəqiyyət qazanaraq dramaturq olmuşdu. O, astronomiya, fəlsəfə, arxitektura, germetika, bir sözlə, hər cür mənasız işlərlə məşğul olduğdan sonra, bunların içərisində ən mənasız məşğuliyyət olan dramaturgiyaya qayıtmışdı. O buna "həyatının faciəli sonu" adını vermişdi. Dram sahəsində qazandığı uğurlar haqqında 1483-cü ilə aid xəzinə kitablarında belə bir qeyd oxuya bilərik: "Cənab papa səfirinin gəlməsi münasibətilə Şatlədə göstərilmiş misteriyayı yazmaq, tamaşaya qoymaq, bu məqsədlə adam tutmaq, paltar kirayə etmək, eyni zamanda lazım gələnlər xərətləyi işlərini görmək üçün dülqor Jan Marşana və müəllif Pyer Qrenquara yüz livr verilmişdir".

Feb de Şatoperin də sonu faciəli oldu: o, evləndi.

KVAZİMODONUN EVLƏNMƏSİ

Biz, qaraçı qızla baş keşişin öldüyü gün Kvazimodonun Notr-Dam kilsəsindən yox olduğunu söyləmişdik. Bundan sonra artıq onu kimse görməmiş və başına nə iş gəldiyindən xəbər tutmamışdı.

Esmeraldanı edam etdikdən bir gün sonra cəllad köməkçiləri onun meyitini gecə vaxtı dar ağacından düşürüb, o zamanki adətə görə, Monfokon zirzəmisinə aparmışdılar.

Sovalın sözlərinə görə, Monfokon Fransa krallığının ən qədim və ən gözəl dar ağacı imiş. Tampl məhəlləsi ilə Sen-Marten məhəlləsi arasında, Paris hasarının təxminən 160 sajnılığında, Kurtildən bir neçə ağac uzaqlıqda, maili, fəqət uca bir təpənin başında Kelt məbədinə bənzəyən qərribə bir binə ucalırdı.

Təpə üzərində daşdan yonulmuş, on beş fut yüksəkliyində, otuz fut genişliyində və qırx fut uzunluğunda böyük bir paralelepiped təşəvvür edin; bu binanın bir qapısı, bayırdan pilləkəni və kənarları sürahiylə əhatə olunmuş meydançası vardı. Bu meydançada yonulmamış daşdan qayrılmış on altı ədəd böyük sütun vardı; sırayla düzülmüş sütunların hər birinin hündürlüyü otuz fut idi; onların üzərində yoğun dirəklər vardı; bu dirəklərdən də zəncirlər asılmışdı. Zəncirlərin hər birindən bir skelet sallanırdı. Buradan bir az uzaqda, dənizlikdə daş bir çarxıx və iki balaca dar ağacı vardı. Bunlar sanki mərkəzdəki dar ağacın qol-budaqlarıydı. Bütün bunların üzərində, göyüzündə qarğalar uçurdu. Monfokon beləydi.

1328-ci ildə tikilmiş bu müdhiş dar ağacı XV əsrin sonunda artıq xarabaya çevrilmişdi; dirəkləri çürümüş, zəncirləri paslanmış, daş sütunlarının üzərində isə kif əmələ gəlmişdi. Dar ağacının təməlinə insan ayağı dəymədiyindən orada ot bitmişdi. Gecələr, ayın solğun işığı düşəndə üfqudə həmin dar ağacının müdhiş profili görünürdü. Külək onun paslanmış zəncirlərini cingildədir, zəncirlərdən asılmış skeletləri qaranlıqda silkələyirdi. Bu müdhiş dar ağacının qurulduğu yer bütün ətrafda məşum ad çıxarmışdı.

Bu dəhşətli qurğunun daş təməli içəridən boş idi. Onun içərisində çürümüş və qırılmış barmaqıqlı qapanan geniş bir zirzəmi vardı. Bu zirzəmiyə yalnız Monfokon zəncirlərindən düşən meyitlərin qalıqları deyil, bəlkə də bütün Parisdəki dar ağaclarından asılmış bəd xətlərin də cənazələri atılırdı. Bu müdhiş zirzəmidə bir çox cinayətlər və çoxlu insan cəsədləri gizlədilmişdi. Monfokonun birinci qonağı və abidi olan Enqerrə de Marinindən tutmuş son qonağı və abidi olan admiral Kolnyiyə qədər bu dünyanın bir çox qüdrətli və məsum insanların sümükləri burada toplanmışdı.

Kvazimodonun gizli yox olmasına gəlincə, biz bu barədə yalnız bunları öyrənə bildik.

Təsvir etdiyimiz hadisələrdən il yarım, yaxud iki il sonra iki gün əvvəl asılmış və yeni kral VIII Karlın ömrilə hörmət əlaməti olaraq

daha gözəl bir yerdə – Sen-Loran qəbiristanlığında dəfn edilməli olan bərbər Olivyenin cəsədini çıxarmaq üçün Monfokon zirzəmisinə gələnlər iyrənc skeletlərin arasından iki skelet tapmışdılar. Bu skeletlərdən biri, digərini olduqca qoribə şəkildə qucaqlamışdı. Skeletlərdən birinin qadın skeleti olduğu anlaşıldı. Onun üzərində hələ də bir zamanlar ağ rəngdə olduğu zənn edilə biləcək paltarın çürümüş qalıqları vardı; skeletin boynunda isə qoribə toxum dənələrindən düzəldilmiş boyunbağı vardı, boyunbağıdan yaşıl parçadan tikilmiş ağzıaçıq və içibə ipək bir torbacıq asılmışdı. Ehtimal ki, bu şeylər qiymətli olmadığından cəllad onlara maraq göstərməmişdi. Birinci skeleti qucaqlayan o biri skelet isə kişi skeletinə bənzəyirdi. Bu skeletin bel sümüyü əyri, baş çiyinlərinə qısılmış, bir ayağı isə o birindən qısa idi. Boyun fəqərələri salamat olduğundan dar ağacından asılmadığı anlaşıldı. Demək, bu cəsədin sahibi özü zirzəmiyə gəlmiş və burada ölmüşdü. Onu qucaqladığı skeletdən ayırmaq istədikdə dağılıb kül olmuşdu.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
--------------	---

Birinci kitab

I. Böyük salon	19
II. Pyer Qrenquar	33
III. Kardinal	42
IV. Jak Koppenol	48
V. Kvazimodo	56
VI. Esmeralda	63

İkinci kitab

I. Xaribadan Scillaya	66
II. Qrev meydanı	68
III. Yumruq əvəzinə öpüş	70
IV. Axsamlar küçədə gözəl bir qadını toqib etməyin narahatlıqları	79
V. Uğursuzluqlar davam edir	83
VI. Sınıq piyalə	85
VII. Zıfaf gecəsi	104

Üçüncü kitab

I. Paris Notr-Dam kilsəsi	114
II. Yüksəkliklərin görünən Paris	121

Dördüncü kitab

I. Mərhəmətli insanlar	142
II. Klod Frollo	146
III. Vəhşi şüurun çobanı daha zalım olur	150
IV. Köpək və onun sahibi	157
V. Klod Frollo fəslinin davamı	158
VI. Xalqın nifrəti	163

Beşinci kitab

I. Abbat Sen-Marten	165
II. Bu onu məhv edəcək	175

Altıncı kitab

I. Köhnə məhkəmə sisteminə qərəzsiz baxış	189
II. Siçan yuvası	199
III. Bir qoğalın tarixçəsi	203
IV. Bir damcı su üçün göz yaşı	223
V. Qoğal hekayəsinin sonu	232

Yeddinci kitab

I. Keçiye sirt verməyin təhlükəsi	233
II. Keşişlə filosof eyni şey deyil	247
III. Zənglər	256
IV. Tale	259
V. Qara paltarlı iki adam	271
VI. Təmiz havada söylənən yeddi söyüşün təsiri	277
VII. Kəbus	281
VIII. Çaya baxan pəncərənin faydası	289

Səkkizinci kitab

I. Qurumuş yarpağa dönmən gümüş pul	297
II. Gümüş pul və quru yarpaq fəslinin davamı	307
III. Gümüş pul və quru yarpaq fəslinin sonu	311
IV. Bütün ümidlərini üz	314
V. Ana	328
VI. Müxtəlif cür yaradılmış üç kişi qolbi	332

Doqquzuncu kitab

I. Sayıqlama	347
II. Qozbel, təkgöz, topal	356
III. Kar	360

IV. Gil və büllür	363
V. Qırmızı qapının açarı	372
VI. Qırmızı qapının açarı fəslinin davamı	374

Onuncu kitab

I. Bernardin küçəsində Qrenquarın ağlına dalbadal bir neçə parlaq fikir gəlir	378
II. Sərsəri ol	388
III. Yaşasın şənlik	390
IV. Ayı xidməti	397
V. Kral XI Lüdovikin ibadət xanası	414
VI. Gödək tiyələr cingildəyir	442
VII. Şatoper, kömək et	443

On birinci kitab

I. Ayaqqabı	446
II. Ağpaltarlı gözəl məxluq	475
III. Febin evlənməsi	482
IV. Kvazimodonun evlənməsi	482

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Yeganə Əsgərova</i>
Korrektorlar:	<i>Elnaz Xəlilqızı</i> <i>Nadir Quliyev</i>

Yığılmağa verilmişdir 11.04.2007. Çapa imzalanmışdır 13.08.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 30,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 112.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

L16(4)
H96